B/1576

HADTÖRTÉNELMI KÖZLEMÉNYEK.

ÉVNEGYEDES FOLYÓIRAT
A MAGYAR HADI TÖRTÉNETIRÁS FEJLESZTÉSÉRE.

A M. T. AKADÉMIA HADTUDOMÁNYI BIZOTTSÁGÁNAK MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

RÓNAI HORVÁTH JENŐ

HONVÉD SZÁZADOS, A BIZOTTSÁG ELŐADÓJA.

1888. ELSŐ ÉVFOLYAM.

(I. KÖTET.)

KIADJA A M. TUD. AKADÉMIA HADTUDOMÁNYI BIZOTTSÁGA.

BUDAPEST.

1888.

FRANKLIN-TÁRSULAT NYOMDÁJA.

BETHLEN GÁBOR FEJEDELEM.

I. ULÁSZLÓ (A LENGYELEKNÉL III.) MAGYAR KIRÁLY.

TARTALOM.

I. Értekezések és önálló nagyobb dolgozatok.

Lap

Acsády Ignácz, dr. Végváraink és költségeik a XVI. és XVII. században 64, 246
Balás György. Újvár (Érsekújvár) várépítészeti rendszere és katonai szerepe 199, 431
Csánky Dezső, dr. Sabácz megvétele 355
Gömöry Gusztáv. A magyar nemesi fölkelések, 1797 és 1800—1801 47
— Eltünt magyar ezredek 527
Hazay Samu. A X. századbeli magyar hadügyről 389, 549
Hollán Ernő. Mária Terézia és hadvezérei 173
Horváth, Rónai, Jenő. A várnai csata 104, 268
— Mátyás király 333
— Zrinyi Miklós Kanizsa előtt 1664-ben 632
Kápolnai. Magyar sánczok Felső-Ausztriában 24
Majláth Béla. Hadtörténeti ereklyék a magyar nemzeti múzeumban 186
Olchváry Ödön. Bethlen Gábor hadseregének szervezete és hadviselési módszere a II. Ferdinánd ellen viselt háborúkban 601
Pauler Gyula. Néhány szó hadi viszonyainkról a XI—XIII. században 501
Salamon Ferencz. Általánosságok a hadtörténelemről 1
Szádeczky Lajos, dr. Báthory István hadjáratai az oroszok ellen 32, 224, 408, 538
Szendrei János, dr. Váraink rendszere és fölszerelése a XVI. és XVII. században 86, 416, 617
Szilágyi Sándor. Adalék két tüzér szertár történetéhez 177
Thaly Kálmán. II. Rákóczi Ferencz hadserege 12
— Adalékok II. Rákóczi Ferencz tüzérsége történetéhez 343
Thúry József. A régi magyar és török hadviselés 562

II. Hadtörténelmi apróságok.

Bercsényi hadseregénél menetbiztosítás és előörsi szolgálat 149
Bécs megadási föltételei 1485-ben 475
Elfogott jelentés 656
Episod az 1789-ik évi török hadjáratból 144

Lap
Fehérhegyi sánczok elfoglalása ... 150
General-Lieutenant. H—TH. ... 648
Hogy fogták a sziléziai háborúkban a katonát ... 152
Huszárbravour ... 318
Huszárcsiny ... 658
Jaicza előtt a törökök 1521-ben ... 654
Jegyzőkönyv egy szökevény vallomásáról ... 657
Katonai emlékirat a XVI. századból. G. G. ... 311
Lopresti József báró ... 317
Magyar huszárok Bajorországban ... 152
Magyar katona a XVII. század elejéről. GÖMÖRY ... 480
Magyar vitézek sírhalma a Szerémségben ... 654
Mária Terézia levele gr. Nádasdy Ferenczhez ... 307
Nádasdy Ferencz gr. tábornagyi kinevezése ... 483
II. Rákóczi Ferencz tábori őrszabályzata. THALY ... 308
II. Rákóczi Ferencz idejéből hadi czikkek. THALY ... 651
Schweidnitz ostromából részlet ... 151
Sikerült hadicsel ... 493
Spinitzhofer József ... 147
Széchenyi lovaglása a lipcsei csata előestéjén ... 319
Szulejman pasa kudarcza Lugosnál ... 489
Tata megvétele a töröktől 1598-ban ... 490
Torgaui csatából részlet ... 316
Vallonok lázadása Pápán 1600 ... 485
— Megfejtés ehhez. THALY ... 648
Válságos helyzet ... 492

III. Egyébb tárczabeli közlemények.

A Magyar Tudományos Akadémia hadtudományi bizottságából 143, 306, 474, 647
Hadtörténeti irodalom.
I. Ismertetések ... 153, 320, 659
II. Irodalmi Szemle ... 158, 324, 663
III. A hadtörténeti irodalom repertoriuma ... 162, 326, 667
Hadtörténelmi okmánytár ... 164, 329, 495, 669

Mellékletek.

Arczképek: I. Ulászló, Báthory István, Mátyás, Bethlen Gábor. Összesen 4 darab.
Térképek és rajzok: Várna 2, Polock 1, Érsekújvár 3, Kanizsa 1. Összesen 7 darab.
A szövegbeli rajzok száma 14.

ÁTALÁNOSSÁGOK A HADTÖRTÉNELEMRŐL.

Rendesen a történész nem katona s a katona nem történész, pedig a történetíró el nem kerülheti, hogy gyakran ne szóljon hadi eseményekről és hadügyről, s a tanult katona belátja, hogy némely dolgot saját szakjából meg nem érthet, ha annak multját nem ismeri.

Ez volt benyomásaim egyik elseje, mihelyt tüzetesen kezdtem foglalkozni a történelemmel. Az alapos, a valódi hadi történet két szék közt a földön találja magát. A messze haladott nemzetek irodalmában is feltünően el van választva a különben annyira egyező két tárgy: a hadi és a politikai történelem. Haladnak ugyan párhuzamosan, de ritkán egyesülnek.

A tudományos hadi irodalom, mely tetemes részét a multak tapasztalásából, azaz a történelemből meríti, Macchiavelli óta, ki a római történetírókból vonta el nagy részét hadtudományi elmélkedéseinek, mindig gyaropodott azóta; de különösen I. Napoleon hadjárataitól kezdve a mennyire tudom, — óriási dimensiókat öltött. Nem szakom a hadi tudomány, sőt még a hadi történet sem; — hazai könyvtáraink is alkalmasint hiányosabbak, hogy sem bármily tartós igyekezettel annak külföldi irodalmáról alapos tájékozottságot tudhattam volna magamnak itthon szerezni. De a mennyit abból láttam, az is elég arra a meggyőződésre, hogy legalább a franczia és német irodalom specialis hadtani munkákban rendkívül gazdag.

Nagynevü írók tüzetes munkáin kívül számos gyakorlati útmutatás, elméleti fejtegetés, sok hadi encyclopædia s örökkön éber katonai folyóirat terjeszti és viszi előbbre a hadi tudományt mind az elmélet, mind pedig a régi és újkori tapasztalatok terén.

De részemről mint laikus, (azonban mondhatom, a legjobb igyekezettel tanulni vágyó laikus) a hadtudományi irodalomnak nem egy fogyatkozását tapasztaltam abból a rám nézve főszempontból, hogy egy történész biztos és kimerítő tájékozást szerezhessen benne.

Első és legnagyobb hiány, hogy a hadtudományi munkák kizárnak egész korszakokat és kiválóan harczias nemzeteket a tudományos hadtörténet köréből. Vegetiustól (Kr. u. 375 körül) Macchiavelliig, (Kr. u. mintegy 1500-ig) tehát mintegy ezerszáz évig, szerintök merő tudatlanság kontárkodott a hadtudományban; s hunok, arabok, magyarok, mongolok, ozmánok, keresztes vitézek, vagy otthoni francziák, németek, angolok, stb. középkori hadi tetteiből és harczmodorukból nincs mit tanulnia a hadtudomány kisebb-nagyobb kadétjainak, kikből a jövendő Moltkéi fognak kiválni. Így ki van a tudományból zárva az egész népvándorlási és középkor, az egész Kelet, Pekingtől Bécsig.

Itt az elbizakodás azon hibájába esik a XIX. század büszke hadtudománya, a mibe több más szak esik saját történetére nézve: a gyakorlat történetét mellőzik s csak a theoriák történetét tartják tudományos érdeklődés méltó objectumának. Már pedig például a nemzetgazda nemcsak szakja irodalmából, hanem a mult és jelen fejletlenebb műveltségű és államszerkezetü népeinek tényleges életmódjából, pénzügyeiből, kereskedelmi viszonyaiból is tanulhat. Ha abból nem tud tanulni, a maga szakértelméről állít ki szegénységi bizonyítványt, ha nem csalódom. Nem tudom, mit mondanak rá a jogi facultas túlságosan jogász nemzetgazdái. De mondjanak akármit, azt nem kérdem tőlök, mert abban bizonyos vagyok, hogy egy történész, ki egyes országok történetét vagy ennek egyes korszakait akarja megírni, a leghálásabban fogadná a szakértőknek épen az illető fejletlenebb állapotokra vonatkozó felvilágosításait.

Az emberek, mielőtt a theoriák megszülettek volna, földet míveltek, ipart űztek, kereskedtek, pénzt vertek, adóztak, s mindezt nem tehették minden ész, vagyis a viszonyok és tárgyak természetéhez való alkalmazkodás nélkül. Sőt az egész mai nemzetgazdasági állapot, mint minden egyéb, képzelhetetlen az ő empirikus multja nélkül. Maga a theoria is a mult tapasztalatain épült

fel. Mert különben nem érne semmit. Csakhogy minden theoria, mint az egyszeri diák, megtagadja saját édes apját, mivelhogy az paraszt volt.

Így van ez a hadi ügyekben is, ha nem is ily nagy mértékben.

A mai hadtudomány lenézi kivált a középkort. Már pedig soha sem volt korszak, melyben kevés kivételes esetet nem számítva, (mi ma is előadhatja magát), tisztán csak a nyers erő győzött volna a harczokban. A nyers erő kétségkívül mulhatlan feltétel itt. De a legprimitivebb testi birkozásban is kétségtelen igazság, hogy két egyenlő erejű gymnasista gyermek közül, ha csak valami véletlen közbe nem jön, az teremti oda a másikat, a ki jobban tud gazdálkodni, s a kellő pillanatban előállani összes erejével, vagyis a melyik okosabb és ügyesebb. Sőt rendesen az ügyesség nagy mértéke győzedelmeskedik az igen túlnyomó nyers, de lomha erő ellen. A *bravour* szó is nemcsak a merészséget, hanem az ügyességet is magában foglalja. Ezt az elemi igazságot bizonyosan jobban ismeri minden katona, mint akárki más, s átalánosságban kétségkívül hiszi és vallja, hogy a népvándorlás idején s a középkorban nevezetes példái vannak annak, hogy a tudomány és ész, ha mindjárt csak empiricus módon szerezték és gyakorolták is, szintén hatalom volt. Akkor is felül kerekedett többnyire, ki azt tartotta, hogy: «többet észszel, mint erővel». Azonban a mai hadtörténelem kevélyen nézi le ama fejletlenebb korszakokat. Különös kegyes leereszkedés, ha visszamegy a XVII. századra. Az 1870-ik év óta sok, ha visszamegy I. Napoleonig vagy a nagy Friedrich korára.

Példát vehetnének az építészet történetéből. Nagyszerű műemlékek maradtak fenn azon korszakokból, midőn a statika, mechanica elmélete koránt sem volt oly biztos mathematikai alapokra fektetve, mint ma. S mégis azoknak az empiricus építő mestereknek műveit látni elzarándokolnak a mai tudós *architectek* Egypitomba, Spanyolországba, Konstantinápolyba, Olaszországba, sőt Indiába és Chinába is.

Leszámítva a hadi építészet tárgyait, melyek többnyire idomtalan rommá változtak, — a hadi történelem legszebb tényei, egy-egy hadvezéri nagy tehetség szervező és combináló eszének ephemer alkotásai nem nyertek ily századokra szembeötlő kifejezést.

Egy ütközet egy nap s néha a döntést véve, egy kis fél óra műve volt. Csak szétszórt s ritkán egészen megbízható krónikák örökítették meg, melyek előadásában csakugyan kevés a tudomány, s néha még a józan ész is. Olyan sokszor az ilyféle emlék, mint egy-egy régi kastélynak romja, melyben több a silány törmelék, mint az épen kiemelkedő rész.

A mennyire én tapasztaltam, egy másik hiánya a hadtörténeti műveknek, hogy a krónikákból vagy feldolgozott történelmi munkákból a hadjáratokra s csatákra nézve átvett adatokat az illető szakember nem azon czélból dolgozza ki, hogy a politikai történet iróit és olvasóit felvilágosítsa a fegyvernemek, a tactica, a hadszervezet alapos ismeretének világánál a kimenetel döntő momentumairól, s így a laikusnak bepillantást engedjen a hadtudományi elvek változhatatlan voltába, hanem ellenkezőleg az, hogy a katona maga tanuljon annyi politikai történetet, a mennyit körülbelől a jelenkor intelligensebb osztálya szokott betanulni a közönséges történelmi könyvekből. Lehetnek kivételek, s tudtommal vannak is, de a nagyobb résznek megvan ez a hiánya — ránk politikai történészekre nézve.

Nemcsak Schelsnek Bécsben e század első felében kiadott katonai folyóiratában látjuk e ránk, politikai történészekre nézve merőben tanulság nélküli tendentiát, hol egy Szigetvár ostroma semmivel sincs több hadtudománynyal leírva, mint Fesslernél, — hanem mai nap is oly jeles hadtudományi folyóirat, minő a szintén Bécsben megjelenő *Streffleur*-féle «Militärische Zeitschrift», az idén igen terjedelmesen értekezik az I. Napoleon korabeli *diplomatiáról*. Katona olvasók tanulhatnak ugyan belőle; de nincs okos történész, ki katonai szaklapot fogadna el oktatóul a diplomatia történetére.

Voltak és vannak hadtudományi szakértők, kik a mult küzdelmeit már egészen a mai tudomány teljes apparatusával vizsgálják; de felejtik számba venni a régi népek hadi szokásaiból, fegyverneméből s más viszonyokból folyt kénytelenségeket. Mintha csak mai szervezetű zászlóaljakról és lovas századokról volna szó, először is a két fél létszámát állapítják meg, aztán a csatarend fölállítását, s számos más részletet. De nem tudják megmondani, mi volt fő oka a győzelemnek egyik, s a vereségnek a másik

részen. Ez a merev pedans módszer se történészi stylnek nem jó, se történet-, se hadi tudománynak. Sem a laikus, sem a katona nem látja itt a sok fától az erdőt.

Nem mondom, hogy nagy figyelemmel s utánajárással az ilyenből tanulni ne lehetne. Ha legalább hiteles az előadás, a munka nem veszett kárba. De az még teljességgel nem hű képe a történteknek. Igen nagyra becsültem például az akadémia hadtudományi tagjának, a boldogult Kiss Károlynak, Hunyady János hadjáratairól írt tudós értekezéseit, a mennyiben — csekély ítéletem szerint — sok becses szakbeli fölvilágosítást ád, s történelmileg is elég hű. De némely részben a XIX. századbeli viszonyokból folyó újkori elveket akarván alkalmazni a XV. századbeliekre, nem találta el a szeg fejét. Hibának tartja például, hogy a nagy hős Várnánál s a Rigómezőn nem gondoskodott a visszavonulás biztosságáról. Hát ez inkább baj, mint hiba. Mert lehet-e hibának nevezni, a mi lehetetlenség volt s arról gondoskodni akarni esztelenség? Visszavonulásra gondolni két-három heti járó földre egy nehéz fegyverzetű, bár *élite* kis seregnek egy döntőleg meg nem vert oly sereg elől, melynek négy-ötszörte nagyobb, s kitünő könnyű lovassága van, merőben agyrém. Ez csak egy példa; de jellemző. A hadtudományi írónak, mielőtt gáncsolná a régieket, gondosan számításba kellene vennie az illető kornak minden viszonyait, hiányait, s mondhatni nyomorúságát. Akkor lesz az esemény elbeszélése tanulságos.

Csak érintem a hadtudományi írók egy részének még egy hibáját: a nemzeti kérkedést s az idegenek érdemeinek kisebb nagyobb lenézését. A németeknél tapasztaljuk, hogy tudva ignorálják a francziák némely hadi találmányait s némely kiváló tulajdonait. A francziák szintén méltánytalanok a németek egy-egy kétségtelen érdeme iránt; de egy fokkal kisebb vád terheli, mivel ha igazságtalanok, tudatlanságból azok, azaz nem ismerik eléggé a német szakirodalmat. Minden valótlanság kártékony. Az elbizakodás alighanem vesztett már annyi csatát, mint a bátortalanság. A túlfeszített önérzet könnyen válik tettleges veszedelemmé. Annyi mindenesetre áll, hogy bármely tudománynak, s így a hadtudománynak is egyik legveszedelmesebb ellensége az elfogultság bármiféle fajtája. Nemcsak az a baj benne, hogy a kinek szemét

az elhomályosítja, nem ír igazat, hanem az, hogy nem is képes úgy látni egy dolgot, a mint van, vagy volt.

Végül a hadi történetírók nagyobb tömege abban hibázik, hogy az eseményekre vonatkozó adatokat nem veszi szoros kritika alá. Elfogadja, a mint a kézikönyvszerű történelmi munkákban találja. Igen üdvös volna pedig, hogy a katonai író is visszamenjen az eredeti kútfőkre. Találna azokban oly részleteket, melyeket a nem-szakértő politikai történész, mint mellékeseket kihagyott, holott gyakran azok világot gyújtanak vagy útbaigazítást adnak egy szakértő számára, vagy pedig a fölvett részeknél is meggyőződhetik egy-egy félreértésről. A dologhoz értés gyakran becsesebb fáklyája a történelmi kritikának a csupán nyelvészi vizsgálódásnál. De kívánhatjuk-e azt, hogy egy katona beálljon az ó- és középkori görög és latin nyelvek alapos tanulójának, mi nélkül a kútfők nagy részéhez férni sem lehet? — Óhajtandó volna, s teljességgel nem lehetetlen. Mert voltak s vannak egyesek eddig is, kik katona létökre historicusok is. Jövőben pedig az átalános hadkötelezettség mellett a kétféle szak több esetben egyesülhet egy ugyanazon személyben, mint eddig.

Addig is azonban van oly neme a kritikának, mely ha nem is teljes, de szép eredményekre vezethet egy szakértő katonát az eredeti kútfők elemzése nélkül is. Egy-egy elég részletesen feldolgozó s az adatok közlésében lelkiismeretes történész elbeszélvén egy-egy hadjáratot vagy ütközetet, a katonai szakértő terképpel asztalán, s csak a száraz adatokat véve, az író felfogását és nézetét mellőzve, gyakran az eseményekből vonhat biztos következtetést a fegyvernemekre és hadi szervezetre, mi aztán kezébe adja az események valódi kulcsát is. A kritika és felvilágosítás ezen könnyebb nemét is nélkülözzük gyakran azon hadtörténeti iratokban, melyeket katonák írnak a nagy közönség s illetőleg a katonai tömegek számára.

De ha már ennyi panaszt hoztam fel, s illetőleg előállottam az én régen érzett keserveimmel némely katona-történész ellen, meg kell vallani, hogy a politikai történészek ellen, kik sok hadjáratot és csatát írnak le, a nélkül, hogy a valódi tanulság kitűnnék az előadásból, még több panasz lehet.

Mert a fentebbi fogyatkozások mellett is a hadtudományi iroda-

lom igen sok s mindenki által érthető felvilágosítást nyújt bármelyik szakkérdésben, mire a történésznek szüksége lehet. Nem elkerülhetetlen oda egy mai tudós hadmérnöknek vagy tüzérnek az analysis s differentialis számításon épülő ismerete. A ballistika görbéinek czifra egyenleteire nincs szüksége. Elég a főeredményekben való tájékozottság, melyekhez hozzá lehet férni kivált egy historicusnak, ki úgy is csak nagy könyvtárak tövében van otthon, s mesterségénél fogva neki van törődve a megbirkózáshoz az olvasni valók nagy tömegével.

Azonban míg azt tapasztaljuk, hogy a hadtani írók rendesen túlságosan megbíznak a politikai történészek elbeszéléseiben, addig az *ex professo* történészek nagy többsége tekintetre is alig méltatja a hadi tudományokból nyerhető becses világítást.

Azt lehetne kérdeni: miért szól az úr egyátalán oly tárgyhoz, melyet érteni még csak nem is akar maga is? Még a hadtani írók által eredeti kútfő-vizsgálatok nyomán kiderített nevezetes tények is nehezen nyernek helyet a nemzetek átalános történetét tárgyazó művekben. A messze haladott nemzetek irodalmában sem látjuk, hogy a közkézen forgó, különben jó történelmi munkák igyekeznének fölhasználni mindazt, a mit eddig a specialis hadtörténészek napfényre hoztak. S így nem egy nagy hadi esemény homályban marad, vagy hamis színben van feltüntetve.

A középkor utolsó századaiból hozok fel egy-két példát. Az 1339-ben kezdődött száz éves háborúban azt látjuk minden történelmi könyvből, hogy az angolok III. Edvárd és a «Fekete herczeg» vezérlete alatt fenyes győzelmeket aratnak a túlnyomó számú franczia seregek fölött. Elegendő magyarázatnak találják a vezérek nagy talentumát s az angol faj felsőbbségét. Az előbbi teljességgel nem kicsinyelhető tényező volt. De a csaták száraz eseményeinek előadása fölébreszthetné a történész figyelmét egy a középkorban szokatlan tüneményre, — arra, hogy itt az angol sereg már elég bonyolult *tacticára* volt képes. A tactica fejlettsége többnyire arra mutat már, hogy határozottan különböző fegyvernemekből áll a sereg. És csakugyan ott találjuk az angol gyalog lövészeket, kik virtuóz ügyességű ijászok. Oly pusztitást tettek, mint egykor a lovas magyar ijászok. Abban is hasonlitottak,

hogy valamint ezen magyar, úgy az angol fegyvernemet sem volt képes más nemzet utánozni. Külön néposztály kellett hozzá. Ha már egy történész hallgat, vagy csak mellesleg szól az ijászokról, kérdem, híven van-e elbeszélve a crécy-i (1346.), poitiersi (1356.) azincourti (1415.) nagyszerű csata? Hadtudományi írók rég földerítették ezt; de az átalános történelmi könyvek vagy mellőzik, vagy nem helyeznek rá súlyt.

A XV. század első felében d'Arc Johanna lelkesítő csudatetteinek tulajdonítják ugyanazon száz éves háború befejezését s illetőleg Francziaország megszabadulását az angoloktól. Pedig — a nélkül, hogy ezen lelkesítés és a vezérlet érdeméből levonnánk — tudnunk kellene, hogy Francziaország fölszabadulásában elsőrendű szerepe volt a tüzérségnek, mely épen akkor Francziaországban egy nevezetes javításon ment keresztül. A Bureau testvérek találmánya volt, hogy az addigi óriási kőgolyók helyett kisebb átmérőjű vasgolyókat készítettek, mi által az ágyúk könnyebbek s mozgathatóbbak, egyszersmind a lövések pontosabbak és rombolóbbakká lettek.

Nem hozok föl példát a magyar történelemből, pedig sokat lehetne. Csak érintek egy szomszédunkban élő nemzetet, a csehet, mely hadtörténelmi nevezetességre emelkedett Ziska idejében s van nyoma, hogy Hunyady János és Mátyás hadseregeire ez nagy befolyással volt.

Fölösleges hosszasan fejtegetni, hogy a hadügy szoros kapcsolatban áll a politikai, nemzetgazdasági, culturális s társadalmi állapotokkal is. S abban is állott mindig, de kivált a középkorban. Hogy a mely nemzetnek ipara nem képes oly jó, oly mennyiségű fegyvert, ruhát s más hadi kellékeket előállítani, mint az ellenfél, az tartósan győzedelmes nem maradhat. Nemzetünk történetéből is lehetne ismeretes példát hozni fel rá. Egy-egy nagy hadi vállalat nemcsak az erkölcsi s értelmi nevelés, hanem az anyagi vagyonosság vagy szegénység kiállítása is szokott lenni egy-egy nemzet részéről. E szerint a hadtörténet nemcsak a csatatér eseményeit világítja meg s teszi érthetőkké, hanem tanúlságos a béke művei szempontjából is.

És épen a középkorban tünik ez ki kétségbevonhatatlanúl. Minden államban a hadsereg a szabad s tehát békeidőn is számot-

tevő emberek egyeteméből állott. Katona volt minden szabad felnőtt ember fiatal korától késő vénségig s viszont minden katona a békében megfelelő rangot foglalt el ahhoz, melyet a csatatéren nyert. A békeidő minden tisztviselője, még a püspök is katonai rangot viselt. Egy hadi tanács ugyanazokból állott körülbelül, a kikből a politikai államtanács. A hadügy dominált a békeügyek s a hadi szervezet az államszervezet fölött.

S különös mégis, hogy a felvilágosult XIX. században is a hadügy, kevés kivétellel, mostoha gyermeke a középkori nemzeti általános történetírásnak.

Feltünő túlzásig ment némely történetírónál a hadügyek lenézése.

Egy értünkre feltünt angol történettudós, Buckle, erre a kérdésre, mi a háború? így felelt: A háború nem egyéb tömeges öldöklésnél! Átalán véve az angol történetírók a XIX. században a nemzeti élet minden más tüneményére több figyelmet fordítottak, mint a hadiakra. Nem jellemző-e, hogy az a szigetország, melynek az új korban csak zsoldosai voltak, a nemzeti élettől elkülönzöttnek tartja azokat?

A XVI. századon kezdve a mult századig a legtöbb európai nemzet épen így tekintette a katonát. A XVII. században Montecuccoli azt mondta, hogy a háború pénzkérdés. Habár sok részben ma is áll s gyakran idézik, de akkor más értelme volt abban a tekintetben, hogy a hadsereg egyenként és összesen *pénzen* fogadott zsoldos volt, míg ma törvényszabta hazafiúi kötelesség a hadiszolgálat, bár az állam gondoskodik ma is az eltartásról. Később, a XVIII. században, a sorozás mellett is a katonaság annyira elkülönzött osztály maradt, már traditionál fogva is, mint előbb.

A XVII. század derekán kezdve körülbelül kétszáz évig követték a hadseregek kiállításában azt az elvet, mely a római császárság alatt uralkodott s mely egyik oka volt a nagy világbirodalom bukásának: a sorozás s professionatus örökös katonáskodás rendszere, mely a katonát elkülönítette s mondhatni idegenné tette a polgári társadalomra s csaknem a nemzetre nézve is. Ha háború volt, az pénzkérdés volt. Nem a nemzet, hanem a zsoldos ezredek harczoltak. A nemzet tömege békén lehetett, míg a katonaság vérzett. Egy

állam és nemzet hatalmát és nagyságát kizárólag a béke műveinek ápolásában látták a tudósok, írók és államférfiak. Ezen században ily művek közt legóhajtottabbá vált a politikai szabadság, nemzeti önkormányzat, az úgynevezett parlamentarismus. Ez volt mindenütt a jelszó az 1848-diki átalános európai mozgalmakban. Csuda-e, hogy a múlt politikusai, vagyis a történészek felfogása nem különbözhetett sokat a jelen politikusainak törekvéseitől? Csuda-e, ha abban a szellemben írtak, mely iránt fogékonyságot tapasztaltak a népben, azon olvasóiknál, kik kevéssé vágytak akár a csatamezők dicsőségére, akár azok tanulságaira?

Azonban sok más ügy s többek közt a hadtudomány előnyére a viszonyok 1866, s illetőleg 1870 óta Európaszerte — kivéve Angliát — tetemesen megváltoztak. Most ismét, mint a középkorban, katona minden épkézláb szabad tagja a nemzeteknek. Csakhogy most minden ember szabad levén, a hadi kötelezettség csaknem kivétel nélkül mindenkire kiterjed. A hány tízezer kiállott a középkorban, most annyi százezer áll ki. Az összes intelligens osztály keresztül megy a katonai kiképezés testi-lelki disciplináján. Különösen ennek mulhatatlanúl megszerzendő a mai fejlett hadtudomány kisebb-nagyobb foka. Tanulás nélkül alsóbb tiszti rangot sem lehet elérni. Ha eddigelé egyebet el nem értünk volna is a hadi irodalom terén, de mindenestre van és lesz intelligens s sokban hozzáértő és fogékony közönsége a hadtörténelmi értekezéseknek és könyveknek, a mi hiányzott itt nálunk annak előtte. Hinnünk és remélnünk kell, hogy sikeresen búvárkodó, szakavatott tudós írói sem fognak hiányzani.

Habár a szokás hatalmánál fogva a régi divat tartani fog egy ideig, hogy vaskos történelmi munkák, hadjáratokat, csatákat fognak leírni minden hadtudományi tanulság nélkül, mert hiányosan s tévesen fogják fel, — de lesznek majd mind többen, kik legalább előmunkálati részletekkel járulnak a jövendő nagy műveihez, melyek a hadtudomány világánál eleven rajzokat állítnak elénk a nemzet hadi történetében is.

Szerintem is egy folyóirat igen alkalmas eszköz arra, hogy úttörője legyen a nagyobb munkáknak. Itt a csekély adományok is szivesen fogadtatván, sok elrejtve volt adat vagy különben mellőzött vizsgálat jöhet napfényre. Még a hadtudományt eddig nem

méltatott történetbúvár is másnemű vizsgálatai közben akad gyakran érdekes adatokra, melyek vagy a régi fegyverzetre, régi várakra, hadi kellékekre, szokásokra, hadszervezetre, egy-egy csata helyére, részleteire vonatkoznak. Hogy csak egy példát hozzak föl: sok érdekes adat található a Bethlen Gábor és Rákóczy György korabeli levelekben a magyar tüzérségre, a lőpor- és ágyúgyártásra stb. Azért hozom föl e példákat, mert jelenleg legtöbb historicusunk ezen korral foglalkozik. Régészeink is sok becses adalékkal szolgálhatnak, kivált a fegyverzetre vonatkozó leletek vagy sánczok, várromok rajzával és leírásával.

Egy szóval úgy gondolom, hogy első sorban az *ex professo* történészek, kik az eredeti kútfőket forgatják, s a régészek vannak hivatva a hadtörténelmi folyóiratnak bő anyagot szolgáltatni. A professionatus katonák, kik ha a történelem eredeti kútfőivel nem foglalkoznának is, a terjedelmesebb feldolgozások, történelmi értekezések nyomán is egyes nevezetes ütközet és hadjárat viszonyait a hadtudomány elvei szempontjából magyarázhatnák és világíthatnák meg. A nevezetesebb csatahelyek vázlatos térképeit, régi várak alaprajzait vehetnék fel s közölhetnék a helyszínén tett észlelés nyomán — így becses előmunkálatot nyújtva a későbbi tüzetesen írandó történésznek. Annál jobb, ha valaki a legkisebb részletig s híven képes leírni csatákat és egész hadjáratokat. Így — felfogásom szerint — addig is, míg nagyobb mérvű jelei mutatkoznak az általános hadkötelezettség tudományos és irodalmi hatásának — a mi igen örvendetes volna egy jövendőbeli nagy mű: «Magyarország Története» erthető és élvezhetősége szempontjából is — nevezetes haladás mutatkozhatik a közös czél felé.

Salamon Ferencz.

II. RÁKÓCZI FERENCZ HADSEREGE.

Az alkotmányos szabadság helyreállításáért vívott ama nagy nemzeti háború, mely 1703 tavaszától 1711 tavaszáig s nyaráig, úgymint a szathmári békekötésig és Munkács vára feladásáig tartott s a külpolitikára is kiható nagy jelentőségével egész Európa figyelmét magára vonó, tényleg egészen népi eredetű volt, a felsőtiszavidéki pórnép által kezdetett meg, Thökölynek néhány bujdosó hadnagya s egy-két kis-nemes vezetése alatt. Midőn azonban a Lengyelországba menekült ifjú Rákóczi fejedelem s a nagytehetségű és fáradhatatlan gr. Bercsényi Miklós állottak a mozgalomnak élére: az egész országban fellobbant a láng, a rohamosan terjedő harczi áradat magával ragadá a nemzet minden osztályát, és a hógörgeteg módjára növekedő kurucz csapatok kardjai csakhamar Bécs kapui alatt villogtak.

Az osztrák hadsereg soha nem volt diadalmasabb, harczedzettebb, fegyelmezettebb, soha nem volt jobban szervezve, jobban vezetve, mint a XVII. századnak két utolsó s a XVIII-iknak két első évtizedében. Ezt a történelem lapjai nagy diadalmak tényeiben hirdetik. És a sorsnak különös kegyelméből négy nagyszabású, lángeszű hadvezér (Savoyai Jenő, Badeni Lajos, gr. Starhemberg Guidó és gr. Pálffy János) állott ekkor e seregek élén egyszerre, számos más katonai kitünőségről nem is emlékezvén. Ilyen dicsőséges, harczedzett ellenféllel kellett Rákóczi néphadának megküzdenie. S megküzdött becsülettel, — a mi a magyar fajnak szívós életerejét s a nemzeti lelkesedés óriási hatalmát tanúsítja.

A kuruczok fegyvereinek eleinte a szerencse rendkívül kedvezett. Rákóczi bölcsessége azonban belátta idejekorán, hogy ez

állandóúl nem fog így maradni; hogy a háborút kedvezőtlenebb viszonyok között is kell majd folytatnia, és akkor, a tanulatlan tisztekkel és rakonczátlan néphaddal, a jól vezérlett s kitünően fegyelmezett, gyakorlott császári sorezredekkel nem fog sokáig megmérkőzhetni. Teljes erélylyel látott tehát, — benső hívének, barátjának, Bercsényi grófnak fényes szervező talentomát felhasználva, — csapatainak katonai szervezéséhez, fegyelmezéséhez, fölszereléséhez, begyakorlásához: egy szóval a néphadnak rendes hadsereggé átalakításához.

Nagy munkájában súlyos akadályokkal (a hosszas török háborúk tartama alatt szabad zsákmányoláshoz szokott katonaelemek rakonczátlanságával, a szoros fegyelmet tűrni nem akaró volt Thököly-féle, különben népszerű tisztek ellenálló makacsságával, stb.) kellett küzdenie; — de tekintélye, szilárd akaratereje, csüggedhetetlen kitartása elvégre is legyőzte ezeket, és Rákóczinak, évek nehéz munkájával, sikerült egy teljesen nemzeti alapon szervezett s magyarúl vezényelt oly tekintélyes hadsereget megalkotnia, melynek legalább rendes ezredeiben a fegyelem erős lábon állott; mely vitézségének, elpusztíthatatlan győzősségének a fáradalmak s veszedelmek viselésében, annyi kitünő példáját adta, és a mely ifjú, nemzeti hadsereg, zivataros, hosszú nyolcz éven át dicsőséggel küzdött meg Európa akkori legelső katonai hatalmával, a császári sorhaddal. Ebben fekszik elvitázhatatlan örök érdeme a Rákóczi-hadseregnek, ez hirdeti jelességét legjobban, továbbá ama tény, hogy midőn az országban 1709—1710-ben irtóztatón dühöngött pestis-ragály a kurucz csapatok sorait annyira megritkítá, (egész helyőrségek haltak ki, egész táborok oszlottak szét e rettenetes ragadovány miatt): Rákóczi hadseregét még akkor sem győzhették le erővel, — még akkor is kivívták e hadak a nemzet alkotmányát maradandóan biztosított *szathmári békekötést*.

A Rákóczi-hadsereg különböző fegyvernemeinek szervezetét, a gyakorolt hadi rendtartást és fegyelmet megismertető — magyar nyelven írt és nyomatott — egész kis szakirodalom maradt ránk, melynek, úgy az idevonatkozó nagyszámú levelezéseknek s ügyiratoknak felhasználásával köteteket lehetne e hadseregről írni; ámde helyünk korlátolt lévén: ezúttal csak a jellemzőbb vonások jelzésére szorítkozhatunk.

A fejedelem vezérei, a kik vele a hadszervezés munkáját végrehajtották, legnagyobbrészt a cs. és kir. hadseregben viseltek azelőtt magas katonai rangokat, s szakismereteiket ott sajátították el. Így *Bercsényi* egykor kir. ezredes és érsekújvári helyettes tábornok; gr. *Forgách Simon* osztrák tábornok; *Bottyán János* — e Savoyai Eugen által különösen kedvelt régi vitéz katona, a kuruczvilág leghatározottabb vezéri tehetsége, — kir. huszárezredes; gr. *Pekry Lőrincz* lovas-tábornok; id. gr. *Barkóczy Ferencz* ezredes és altábornok (vice-generális); a két gróf *Esterházy, Antal* és *Dániel,* ezredes volt. *Des Alleurs* őrgróf pedig, a franczia, — ki Zsibónál a kuruczok jobbszárnyát vezénylé, — XIV. Lajosnak altábornagya vala. A főbbek közül egyedül b. *Károlyi Sándor* szolgált előbb a polgári pályán; meg is tartá ebbeli provenientiáját: éleslátású, higgadt, ravasz politikus volt; mint katona, leginkább gyors mozdulataival jeleskedett, — de az ő, különben igen harczias (tiszavidéki) elemekből álló hadtestében volt a fegyelem leglazább. A később kitűnt dandárparancsnokok s ezredesek is többnyire mint tisztek szolgáltak már előbb a kir. csapatok között. Pl. a két Bagossy cs. kir. ezredesi, Ebeczky István alezredesi ranggal bírt.

A mint a kurucz fegyverek előnyomulásával a nemesség úgyszólván általában s a főurak nagy részben Rákóczi hűségére állának: a fejedelem a portyázó, kalandozó hadakozáshoz szokott s szoros katonai fegyelmet nem tartó, régi, Thököly-féle főtiszteket mindinkább mellőzni, háttérbe szorítani kezdte, s a fő- és középnemességnek, vitézlő rendnek a reguláris hadviselésben jártas, különösen fiatalabb tagjait állítá ezredei élére. Magokat az ezredeket lehetőleg egyarányú tagozással és egyenlő létszámmal igyekezett szervezni, s tekintettel volt a hadkiegészítő területekre, hogy az elemek azonossága a csapattest összetartozóságának tudatát fokozza. Ehhez képest az ezredek illető vármegyéik, vidékeik szerint reducáltattak, — a mi az eleinte zagyván alakúlt néphadnál nem csekély munka volt. Ám a kitünő hadszervező Bercsényi lankadatlan tettereje sikeresen birkózott meg vele.

Egy-egy lovas-ezred állománya általában tíz századból álló (egy-egy lovas-században 80, egy-egy gyalog-században 100 közvitéz) 1000 főre, s a gyalog-ezredeké szintén tíz században — két

zászlóaljjal — 1200 főre határoztatott. Ez utóbbiak keretében volt még egy-egy granátos-század is, legalább a rendes sorgyalogezredeknél. A hadsereg ugyanis két főelemre: «*reguláris* és *mezei hadakra, ezerekre*» osztatott. Amazoknál a mozdulatok- s begyakorlás-, fegyverforgatás- és sortüzelésbeli jártasság, a fölszerelés, természetesen kitünőbb, s a fegyelem szigorúbb vala. A lovasság fringia-kardokkal — gyakran még, szúrásra való, háromélű, hosszú keskeny, «hegyes-tőrökkel» (dragon) is, — továbbá pár pisztolylyal s telhetőleg karabélyokkal (a jelesebb ezredeknél) volt fölszerelve. Kópiás huszárok is valának, kivált Erdélyben. A gyalogság fegyverzete: lengyelországi, sziléziai, vagy Felső-Magyarországban gyártott hosszú puska volt («tersényi, muskéta, flinta»), 1705 óta szuronynyal («Szent-Péter kése»), vagy a mezeieknél öblös, kurta hajdúpuska, ú. n. «pulbák»; továbbá oldalukon kis görbe kard, s övük karikájába dugott balta. Voltak a várkapuk, vedczölöpzetek bevágására szekerczéseik is, és az ostromoknál előlmenő granátosoknak kanótos kézi gránátjaik, robbanó szerkezettel. A gyalogsághoz számitandók a lövész-, az aknász-, utász-, hídász-csapatok.

A sorakozás könnyítésére, akkori szokás szerint, minden századnak különböző szinű, vagy különféleképen csikozott lobogója volt, gyalognál, lovasnál; s az első század által hordozott nagy, díszes ezredzászló; a lovasságnál «standár» (étandarte). Rézdobjai a lovasságnak is voltak, párosak, félfenekűek. A reguláris ezredeknél trombitások, a mezeieknél síposok («török síp», «tárogató síp») századonként egy-egy.

A harmadik fegyvernem, a tűzérség, többnyire felvidékiekből, németekből, városi elemekből volt alakitva, jeles franczia főtisztek alatt. Fölszereléseit a kassai hadszertárból s a beszterczebányai, dobsinai, tiszolczi, szepességi hadszergyárakból, öntődékből kapta. Salétromot, lőport sok helyen készitettek; a fő salétromfőző telep Nagy-Kállón volt. Puskák a szepesi, gömöri, zólyomi városokban gyártattak; a fringia-kardokat Rozsnyón, Csetneken, Beszterczebányán verték. A jó kézi lőfegyverekben azonban a kurucz hadsereg mindvégig érezhető hiányt szenvedett; mert Lengyelországból — az északi, svéd-lengyel-orosz háború miatt — csak nagy bajjal lehetett hozatni; Sziléziából sem érkezett az egész hadviselés alatt 10,000-nél több. Az itthoni gyártás pedig sem

mennyiség, sem minőség szempontjából nem felelt meg a várakozásnak; és így lőfegyverek tekintetében Rákóczi hadserege az osztrákkal szemben hátrányban álla. — A fölszerelés többi része s az egyenruházat kielégítő volt. Némely ezred épen fényesen vala egyenruházva, pl. a palotások, udv. karabélyosok és egyéb udvari hadak, legfőkép az udv. nemes testőrség. A ruházat általában daliás, magyar szabású és zsinóros. Legkedveltebbek a vörös és kék szín. A főbb tisztek drága, tollas forgókat, aranyozott ezüstlánczos, gombos mentéket, párduczbőröket, az alsóbb tisztek pedig — sőt egész ezredek is — farkasbőr-kaczagányokat, sárga, piros csizmákat (a gyalogok «deli csizmákat», «telekes bocskort») hordtak. A sűrű zsinórzatú, övig érő kurta dolmánykákat a kurucz hadak hozták divatba. Köpenyük a huszárságnál 1849-ig fenmaradt szabású (fejér vagy vörös abaposztóból készült) bő, kerek köpönyeg vala. Kivarrott tarsolyaikat balczombjuknál, térd fölött viseltek. A pantallérok, lódingok is a tiszteknél skófiummal valának kivarrva. A lovasság csúcsos kalpagot, a hajdúság magas nemez-süveget («csákós süveg») hordott, elől Rákóczi rézczímerével s «*Pro Libertate*» vagy «*Pro Patria et Gloria*» felirattal. — A lovakat «fecskefarkú» (hegyes végű) czifra csótár borítá. A zászlók is fecskefarkú szabásuak valának, magyar módra.

Voltak idegen egyenruházatú — lengyel, német, svéd — dragonyos-ezredek is, kamizólosak, leginkább az udvari hadak közt. A granátosok már akkor is medvebőr-süvegeket viseltek.

Rákóczi a zsoldjában állott hadak számát az 1705-ik évben 75,000-re teszi. Az akkori fogalmak szerint igen tekintélyes haderő. Ebbe azonban az Erdélyben működött csapatok aligha voltak beleértve, — az irreguláris szabadcsapatok pedig, s úgy némely, csak helyőrségi szolgálatra kötelezettek semmiképen nem. Számításaink szerint az összes kurucz haderő a háború fénykorában (1704—1707) több mint 100 ezredben meghaladá a százezeret, a nemesi bandériumokon kívül, melyek egyébként csak koronként, egyes vidékek szerint, és rövid tartamra vétettek — vesztett csaták után, vagy ostromzárlatokra — igénybe.

A sereg magvát, virágát, az elite-csapatokat, a jelesül fölszerelt és fegyelmezett *udvari hadak* és *reguláris ezredek* képezék. Az udvari ezredek közül első helyen említendő az ú. n. «*palotás*

ezer». Ennek zöme Rákóczi fejedelem munkácsi herczegségebeli saját jobbágyaiból állott. Pompás gyalog-ezred volt, vörös egyenruhában; majd felállíttatott az erdélyi udv. palotás-ezer is, többnyire székelyekből, kék egyenruhában. Ekként a palotások összes létszáma 2400 főre ment; később egy ezreddé egyesíttettek, mely kivételképen 4 zászlóaljat s összesen 24 századot számlált. Rendes időkben 2, fenyegető veszedelem idején (1711.) mind a 4 zászlóalj Munkács vára őrségét képezé. Az udv. gyalogsághoz tartozott a *franczia granátos-osztály*, mely mikor legszámosabb vala, 400 főből állott; a jól begyakorlott *lövész-csapat* («zöld vadászok compániája»), mely kezdetben 60, utóbb 200 főre ment; az «*arnótok compániája*», hosszú puskás albán-zsoldosok, mintegy 120 fő; a kerekszámban 100 tagból álló, válogatott szép, szálas termetű, csillogó ruházatu «*daliások* vagy *kapcsosok compániája*», így nevezve dolmányaik nagy, czifra, aranyozott ezüst mellkapcsairól. Ezek közvetlenül a fejedelem körül szolgáltak s féligmeddig csatlósok valának. Többnyire az udv. hadakkal táborozott Fierville d'Hérissy franczia lovag gyalog-ezrede is.

Az udvari ezredek még ezek voltak: a fejedelem *udv. karabélyos*-huszárezrede, talpig vörösben; *székely kópiás*-ezrede, kékben; az udv. *lovas-granátos*-ezred, br. Vissenacque, s ennek holta után br. Zay Endre parancsnoksága alatt; a Hans Jacob Dittrich-féle német gyalog-ezred; végre ezekhez számítandó még Charière-nek, a gr. Potoczki kiewi palatinus-féle csapatok maradványából — lengyelekből, svédekből — alakított idegen lovas-ezrede, tanúlt, reguláris had, mely mindvégig jól megállta helyét s a fejedelmet Lengyelországba követé számos magyar hadakkal együtt.

Az udvari hadak virágát azonban Rákóczinak előkelő nemes családok ifjaiból alkotott legbensőbb testőrcsapata, az ú. n. «*nemes compánia*», «*cavallérok compániája*» képezé. E lovagrend-szerű intézményt a fejedelem oly czélból szervezé, hogy az előkelő családok ifjai, személyes felügyelete alatt neveltessenek, oktattassanak és képeztessenek ki a nemességhez illendő minden lovagias erényekben, ismeretekben, hadi és más tudományokban, hogy idővel a hadseregbe mint magas műveltségű, mintaszerű kész tisztek léphessenek be. Ugyanezért saját maga lőn ezredesükké, míg alezredessé Kemény János erdélyi fejedelem unokáját báró

Kemény Simont nevezte. 1706 május—június havában kezdé e díszcsapatot szervezni, magyarországi és erdelyi nemes ifjakból vegyest; 1707. első felében 60-ra, mikor a csapat legszámosabb volt, 120—130-ra szaporodtak. E derék ifjak felfogták s buzgó lelkesedéssel igyekeztek valósitani nemesszívü fejedelmök intentióját. Rajongással ragaszkodtak velök jó atyaként bánó urokhoz, kit bujdosásába is híven elkisértek. Majd számosan közülök XIV. Lajoshoz ajánltatván Rákóczitól, Francziaországba menének, s ott a Bercsényi-, Esterházy-, Rátky-féle franczia-magyar huszárezredek tiszteivé lőnek. Mások orosz, porosz, lengyel hadi szolgálatot vállaltak. Zászlótartójuk gr. Bercsényi László (a fővezér fia) később Francziaország maréchal-jává lőn.

E pompás fölszerelésü (égszín-kék és narancsszín egyenruházatú) ezüstös, aranyos, daliás nemesi csapat ifjai 1708 júl. 28-án a morvai strázsniczai csatában kapták meg a tűzkeresztséget, holott is «úgy állották a tüzet, mint a kőfal». Trencsénnél és Romhánynál a fejedelem személyét mindenüvé követték, s közülök többen estenek el vitézül és sebesültek meg Rákóczi oldalánál.

E minden tekintetben sikerült és a múlt század magyarjainál kegyeletes emlékezetben álló intézmény mintájára, — bár politikai okokból be nem vallva — alapíttatott később, Mária-Terézia alatt, a magy. kir. nemes testőrség.

A mi az ú. n. *reguláris-ezredeket* illeti: ezek többnyire régi katonákból, ú. m. szökevény-németekből, továbbá szepesiekből, bányavárosiakból stb. alakíttattak, kivált a gyalogság, és a lovon s gyalog egyaránt szolgáló *dragonyos-ezredek*. Ily reguláris hadat Rákóczi az 1706-iki fegyverszünet alatt 12,000-et vont össze Érsek-Újvárnál, s ünnepélyes díszszemlén mutatta be a meglepett gr. Wratislaw cseh kanczellárnak és a béke-közbenjáró angliai s hollandi követeknek. Kitünő fölszerelésük- és képzettségükről ezen idegenek is meggyőződtek. E hadtestnek parancsnoka, a regularitás főbajnoka: gróf Forgách Simon tábornagy vala; utóbb gróf Esterházy Antal.

Reguláris gyalog-ezredek voltak: a fejedelem udv. palotásai, gr. Bercsényi udv. palotásai, Fierville, Chassant, gr. D'Absac, Bonafouse (Norvall) franczia főtisztek, gróf Esterházy Antal,

b. Révay Gáspár, Hans Jacob Dittrich, Fodor László, Czelder Orbán, b. Perényi Miklós, Bagossy Pál (utóbb Bagossy László), b. Andrássy István (Neumann), Róth János, Radics Endre és Csajághy János ezredei, — némelyik csak később regularizálva, mezei hajdú-ezerből.

Dragonyos-ezredek: a gr. Bercsényi Miklósé, (Győri Nagy János ezredes alatt), gr. Forgách Simoné (Babócsay Ferencz), gr. Esterházy Antalé (Palásthy Ferencz), Gyürky Pálé (Hangossy Imre), s a Charière-féle idegen.

Reguláris huszár-ezredek: az udv. karabélyos, a székely kópiás, Bercsényi udv. karabélyosai, gr. Pekry Lőrincz karabélyosai, Deák Ferencz (utóbb Máriássy Ádám), Luzsénszky Sándor, Bezerédy Imre, Szemere László, gr. Barkóczy Ferencz, gr. Csáky Mihály, gr. Teleki Mihály (Rácz András), Réthey György, stb. Bezerédyé az önkéntes századdal meghaladta az 1200 főt.

A *mezei huszár-ezredek* között is voltak igen jók; így pl. Bottyán tábornok dunántúli híres ezrede, mely egykor 13, sőt 24 századból áll vala; a Bercsényi-huszárok (Géczy Gábor s a később oly híressé vált poroszverő Beleznay alatt), továbbá Ocskay Lászlóé, Ebeczky Istváné, Béri Balogh Ádámé, Somogyi Ádámé, Kisfaludy Györgyé (Kiss Gergely), Vajda Andrásé, Nyúzó Mihályé, a jász ezer, stb.[1])

A kurucz hadseregnek főereje *lovasságában* állott. Mily gyors volt ez a lovasság mozdulataiban, mily kitartó a fáradalmak elviselésében, mily alkalmas huszár-bravourok véghezvitelére: az egykorúak nem győzik magasztalni, annyira, hogy ma szakemberek alig mernék hinni. Így pl. Bezerédy 1706 nyarán Sopron alól Ausztriába ütvén, két huszár- és egy dragonyos-ezreddel 24 óra alatt 20 mérföldnél többet nyargalt be, útközben falukat zsákmányolva, sőt Baden városát — melynek falairól rájok kilőttek — lóról leszállt legénységökkel megostromolva, feldúlva. Mindezekre hogyan érhettek? szinte megfoghatatlan; pedig megtörtént kétségtelenül, — a bejárt helyek, idő, stb. részletesen

[1]) Curiosumként megemlítjük, hogy az irreguláris hadak közt egy inkább ijesztésül szolgáló, 400 főnyi *török-tatár* lovas-csapat is volt, b. Andrássy Miklós ferenczrendű szerzetes (a dervis-kapitány) vezérlete alatt.

megjelöltetnek. Hasonló ehhez, sőt szivósságra talán még bámulatosabb, a Vajda András és Réthey János ezredesek azon sebes hajtása, midőn 1709 szept. 3-án a Garamot Csatánál átusztatva 600 huszárral, Nyitra mellett föl Privigyéhez, onnét Német-Prónának, a Facskó-hegyszoroson át Trencsénbe, Rajecznek vágtattak; Zsolna alól Bicse városába, hol győzelmes utczai harczuk, nyereségök volt; innét Puchó felé, s Trencsén vára alatt el, Lipótvár alá, hol ismét a künt kapott cs. helyőrséggel verekedtek meg; majd Pőstyén táján által a Vágon, Galgócz és Mocsonok felé, s szept. 8-án szerencsésen beérkeztek Érsek-Újvárba. Öt nap alatt 50 mérföldnél többet nyargalának be, hegyeken-völgyeken, folyamok gázlóin keresztül, és több helyütt harczolva. Nagyhírű bravour volt az is, mikor 1708 februárban a Galánthai Balogh István ezredéből csak 16 huszár Bornemisza őrmesterrel átosonván a császáriak Vág melletti erődített vonalain, ezek háta mögött, Pozsony és Nagy-Szombat között gr. Starhemberg Miksa csász. altábornagyot (akkori cs. vezénylő tábornokot) elfogá, a saját vonalain keresztülvivé, s nagyszámú üldözőik szemeláttára, a zajló Vágon áthatolva, szerencsésen beszáguldott Nyitrára, az előkelő hadifogolylyal együtt. Nemkülönben igen merész és sikerült lovasbravour a Beleznay Jánosé, a ki 1710. augusztusban 200, mások szerint 120, vagy épen csak 60 válogatott Bercsényi-huszárral, Heister és Pálffy ostromzárló táborán, erődített vonalain át, éjjel, megfoghatatlan ügyességgel útat tört magának az ostromolt Érsek-Újvárba, majd onnét meg vissza, a váczi kurucz táborba. A szathmári békekötéskor Pálffy kiváncsian kérdezé ki Beleznayt: hogy mint vihette végbe ezt a császáriak előtt megmagyarázhatatlan huszár kalandot?

Az rendes dolog volt, hogy a kurucz lovasság gyalog, leszállva, karddal kezében várfalakat, sánczokat ostromolt meg, gyalogság hiányában, vagy ezt támogatván. Így pl. 1706 őszén a gr. Heister Hannibál cs. altbnagy teljes vereségével s elfogatásával végződött — három napig tartó — győrvári ütközetet a vitéz Béri Balogh Ádámnak s huszár-ezredének egy ily gyalogrohama döntė el, Heister sánczai ellen. Legelől a hős dandárnok maga veté magát a szuronyok közé, két halálos sebet kapván homlokán, — de győzött.

A mi a kurucz gyalogságot illeti: ez főként Érsek-Újvár (1704.), Simontornya (1705.), a soproni sánczok és Esztergom (1706.) bevételénél; Kassa (1706.), Déva (1706.), Csobáncz (1707.), Érsek-Újvár (1708.) s különösen Görgény (1708.) és Lőcse (1709—1710) várak vitézi védelménél adá bátorságának fényes próbáit. A miskolczi gyalog-zászlóalj a nagyszombati ütközetben (1704.) ágyúk ellen intézett győztes rohamot s a császáriaknak három harczvonalát törte keresztül.

Érsek-Újvár és Nyitra védelménél (1708.) a tüzérség is igen kitünteté magát, legkivált De Riviére — az egyaránt jeles tüzér és hadmérnök — és az 1710-ben hősi halált halt Rottenstein. A hadmérnöki és tüzérkarban ezeken kívül számos jeles franczia főtiszt szolgált: Damoiseau, De la Motte, Barsonville, Saint-Just; egy olasz: gr. Stampa; két magyar: Szandai Sréter János tüzérségi inspector és lőszergyártási igazgató s a kassai tüzérség feje, és Bácsmegyey Simon; egy horvát is: Stubics várerődítő. Riviére Vauban tábornagynak volt egykor segédtisztje.

Használtak mindenféle caliberű ágyúkat: carthaun, félcarthaun, haubitz, falconette, sugár-ágyú, sugár-taraczk, stb. ércz-ből és vasból. (Érsek-Újvár, Munkács, Kassa erődítései egyenként mintegy száz ágyúval voltak fölszerelve.) Bombavető mozsaraik 20 fontostól egész 200 fontosig való bombákat szórtanak. Ismerték a gránátot, kartácsot és petárdát. Voltak olyan szórlövegféle, orgonaszerű lövőszerszámaik is, melyek «seregbontó»-nak nevezteték (Orgelgeschütz), és a várormokról messzehordó, hosszú csövű «szakállas puskáik» (Doppelhacken). A török-tatár csapat pedig tüzesített nyilakat szórt a háztetőkre. A tüzérség is gyakran lőtt az ostromlott várakra izzóvá hevített tömörgolyókat. Voltak végre forgó taraczkjaik, a dunai fegyveres sajkákon, melyekből Bottyán tábornok szervezett egy osztályt 1705-ben, vízi harczra, hidak s átkelők védelmére. Nevezetes, hogy e tábornok ezen dunai hajó-osztály számára egynéhány «rézhajót» (rézzel páncélozott sajkát) is készíttetett Selmeczbányán. E rézpáncélos hajók egy párja utóbb Érsek-Újvártt tartatott, a karvai révnél dunai átkelésekre.

A vezénylő-tábornokok közül a fővezér, a hadviselés intéző lelke, Bercsényi, — a ki már 21 éves korában Buda ostrománál,

maga Lotharingi Károly tanúsága szerint, fényesen kitűnt, — kiváló katonai szervező és tervező tehetség, s a magyar faj hadi lényének éleselméjű ismerője volt. De a végrehajtásban, bő tanácsa mellett, vagy talán ép ezért, nem ritkán habozó. Hadi tervei rendesen jobban sikerültek, ha a valósítást a harcz mezején másokra bízá. Forgách Simon maga a megtestesült regularitás, a hadtudomány merev szabályaitól hajszálnyira sem tért el. Szerette a tűzharczot és maga is keményen állta. Zsibónál három lovat lőttek ki alóla. — A kurucz tábornokok legnepszerűbbike, az öreg Bottyán, határozott hadvezéri tehetség. Személyére nézve vakmerőn bátor, örökké éber, serény, vigyázó. Sohasem lepték meg. A positiók megválasztásában, hadfelállításokban mester; stratagémákban kifogyhatatlan, találékony. Az ellenség szándéklatait éles szemmel kilátó. A mellett fáradhatatlan, és hadainak atyai gondozója; a fegyelemben kérlelhetetlen. Csaták hevében a vért nem kimélé, sem a magáét, sem a másét. Gr. Esterházy Antal vitéz, de önállótlan, mások tanácsán járó. Pekry Erdélyben gyakran szerencsés, Magyarországban szerencsétlen; bátor, ámde fondorkodó. — Károlyi körültekintő, óvatos; titkon szőtt terveit gyorsan, ügyesen végrehajtani tudó. Alárendeltjei iránt nem elég erélyes.

A dandárnokok közül leghíresebbek: a kalandos életű Ocskay László, Ausztria, Morva kegyetlen pusztítója, «Rákóczi villáma»; a kurucz sereg legkitünőbb személyes bajvívója: a tragikus sorsú Bezerédy Imre; a nagyon ügyes hadvezető s elszánt hős Balogh Ádám; a beteg testben is erőslelkű Berthóti István; a tanúlt, vitéz Csajághy János; a fáradhatlan Ebeczky István; a hű Czelder Orbán, Fodor László, stb.

A mi a hadrendet és harczfelállításokat s taktikájukat illeti: a kuruczok inkább kedvelték a legjobb fegyvernemüknek, a könnyűlovasságnak szabad mozgást biztosító kiterjedtebb, mint a mély és zárt felállítást. Szárnyaikkal, mely rendesen lovasságból állott, az ellenfelet túlszárnyalni s oldalba és hátba fogni igyekezének. Lovas rohamokban csak egyszer lőtték ki karabelyaikat, azután karddal vágtak neki. Ha visszaverettek: fürge lovasságuk csakhamar újra sorakozott s tízszer is támadást újított. A mozdulatok végrehajtásában oly ügyesek valának, hogy az ellenség tűzkörében is egész lovas-ezredek zavartalanúl fejlődtek, változtattak arczot,

vagy vittek végbe negyedkanyarulatot. Jó paripás kisebb lovascsapatoknak «martalékba» küldése, s általok az utánok rohanó ellenségnek ügyesen elrejtett többszörös «lesekre» vivése igen gyakori és nagy sikerekkel járó stratagémájuk volt. — Az ágyú- és sortüzet hosszas ideig mozdulatlan nem szívesen állották; a rohamban vala főerejök. A sopron-fertői sánczvonalat döntő rohammal, hallatlan bravourral vették be (1706.). Egynéhány vármegrohanásuk is mintaszerűnek mondható. A kisebb és erőszakolt lovas kémjáratokban valódi mesterek valának.

A tactikai egységekre nézve említést érdemel, hogy a *dandár-rendszert* a magyar hadak közzé legelőször II. Rákóczi Ferencz hozta be. Három-három ezredből alakított egy dandárt, és pedig külön lovas-, külön gyalog-dandárokat, franczia mintára. A dandárnoki intézményt, mint külön tiszti rendfokozatot («brigadéros», brigadier) lépteté életbe. Hadainak kétharmada lovasságból állott. A nemesség nem szívesen szolgált a gyalogságnál, de ebbeli makacsságát a fejedelem végre megtörte. — A csapatok ellátásáról és rendes fizetéséről kitelhetőleg gondoskodva volt.

Rákóczi haderejét az 1708 közepétől 1711 elejéig ért számos balszerencse, — de mégsem annyira az elvesztett ütközetek és várak bukása, mint inkább a neppusztító pestis-ragály okozta rémület — annyira leapasztá, hogy az egykor százezer főt számlált büszke kurucz hadsereg, a szathmári békekötés idején már, a várőrségekkel és kibújdosottakkal együtt, mintegy 30,000 vitézre olvadt le. Igaz, hogy ez volt az annyi viszontagság által meg nem tört színe-java hadi nép. A nagymajthényi sikon, a békeokmány aláírása, kihirdetése, díszlövések s az ünnepélyes «Te Deum Laudamus» megtartása után 12,000 kurucz huszár, a háború megszűntének jeléül 149 zászlót tűzött le 1711 május 1-én gróf Pálffy János teljhatalmazott cs. tábornagy előtt a földbe; de mikor azután június 24-én Rákóczi családi vára, Munkács, kaput tárt: ott, a trónteremben 163 császári hadi lobogót leltenek föltűzve, melyeket a kurucz hadak heves harczokban nyertek el.

Nem volt az gyönge hadsereg!

Thaly Kálmán.

MAGYAR SÁNCZOK FELSŐ-AUSZTRIÁBAN.

A felső-ausztriai Ennsből termékeny, népes, jól művelt völgyben útazunk, a sok késes mesterembereiről és Werndl puskagyáráról hires Steyerbe. Útunktól balra folyik a széles és mély Enns, melyet hajdanában az avarok és később egy ideig a pogány magyarok tekintettek dunamelléki új hazájuk nyugoti határszélének.

Útunk közepén, Ennstől egy mértföldnyire, Kronsdorf falutól, délre, az Enns mindkét partján elhanyagolt töltésekhez hasonló földhullámokat, különös alakú gödröket és halmokat veszünk észre, melyek sajátságos elrendezésüknél fogva kétség kívül sánczok maradványai.

1875-ben e vidéken vezérkari tanulmányokkal lévén elfoglalva, e sánczmaradványokat bejártam s eredetüket kutatva, meggyőződtem, hogy *magyar* katonák készítették e sánczokat nemzetünk történetének ama fényes korszakában, midőn Hollós Mátyás király vezette seregeinket diadalról diadalra.

* * *

A pogány magyaroknak Magyarországba való visszavonulásuk után, Felső-Ausztriában öt évszázadon át nem láttak magyar ellenséget. Csak is 1481-ben jelent meg ismét magyar sereg az Enns vidékén, a mikor ugyanis Mátyás király háborút indított Frigyes császár ellen, a ki őt akkor támadta meg, a mikor nem csak «Magyarországért, de az egész kereszténységért, s a Magyarország után legközelebb fenyegetett Németországért is háborút viselt» az akkor már félelmetes nagyhatalommá vált török birodalom ellen.

Mátyás király 1481-ben két sereget indított Frigyes császár

ellen; az egyik, Edelbach alatt Styriába ment, a másikat Zelény vezette Ausztriába, a hol 4000 emberével Linz környékéig nyomúlt előre. Október 12-től 15-éig Szt.-Flórián tartózkodott, a honnan Mátyás királytól érkezett parancsnak átvétele után seregével rögtön Szt.-Pölten felé vonúlt vissza.

Felső-Ausztriai kortársak által írt évkönyvek[1]) szerint Zelény az erős kőfallal körülvett, sok fegyveres polgár és nemes által megszállt Enns város vívását meg se kísérelte, hanem Ennstől délre egy félórányira, Kötting falunál, tutajokból rögtönzött három kompon kelt át az Ennsen s így is vonúlt vissza.

Egész hadműködésének nem annyira hódítás, mint inkább Frigyes császár serege Linznél való gyűlekezésének háborítása lehetett czélja, a miért is ez alkalommal a magyarok az Enns folyón sehol sánczokat nem építettek. Ezt csak 1485-ben tették, a mikor a seregével Bécset ostromzár alá vevő Mátyás király, alsó-ausztriai hadműködési szinhelyének nyugot elleni biztosítása végett, *Tettauer* Vilmos jeles alvezérét 2500 gyalogos és 500 lovas harczossal indította útba, az Enns folyó megszállására.

* * *

Tettauer virágvasárnap előtti pénteken jelent meg csekely számú dandárjával az Enns folyónál. Enns vagy Steyer városoknál nem kelhetett át az Ennsen, mert e városok erős várfalai nem csak a város polgársága, hanem számos fegyveres nemes és jól szervezett népfölkelés egyes csapatai által is megszállva voltak. Hogy a magyarok Enns és Steyer közt valahol az Ennset át ne hídalhassák, a 8—9 ezer emberből álló felső-ausztriai népfelkelő sereg a megvédendő folyórész közepe táján, Hagelsberg és Stadelkirchen faluknál táborozott.

Tettauer az Enns jobb partján tíz napig időzött, hogy hídépítésre alkalmas fákat vágasson s azokat, az ácsokból, kovácsokból, molnárokból, és hajósokból összeállított hadgépészeivel hídalkatrészekké készítesse elő.

[1]) Szt.-Flóriáni évkönyvek; Preuenhuber krónikája és báró Strein évkönyvei.

Húsvétvasárnap este 10 órakor Tettauer, a ki az Enns partjaitól alig ezer lépésre fekvő Ernsthofen falu mellett üttette fel sátrát, 400 lovast küldött az Ernsthofentól egy fél mérföldnyire északra fekvő Rubring faluhoz, hogy ott, a hol az Enns több csekélyebb ágra van szétosztva, úsztassanak át az Ennsen, forduljanak azután délre s üzzék el az osztrák népfölkelő sereg azon őrségeit, melyek Ernsthofennel szemközt az Enns balpartján állnak.

Ugyan csak este 10 órakor a magyar hadgépészek es 400 alsó-ausztriai paraszt a hídépítésre előrekészített czölöpöket, gerendákat vitte le az Enns partjának azon helyéhez, a hol a magyarok megérkezése előtt Ernsthofen és Grub (falu) között egy komp állott, a mely azonban a magyarok közeledésekor Enns városába szállíttatott.

Tettauer, megérkezése óta, soha egyetlen egy lovast sem küldött át az Ennsen, úgy hogy a már két hét óta tétlenül táborban levő osztrák lovagok és népfelkelők már-már azt hitték, hogy a gyenge magyar dandár csakis az Enns folyó megvédését tűzte ki feladatául, a miért is az Enns folyó megfigyelésére mindinkább kevesebb gondot fordítottak s különösen épen húsvétvasárnapon nem várták megtámadtatásukat. Az osztrák tábor húsvétkor hemzsegett a népfelkelők családjaitól, kik ünnepi ételt és italt hoztak övéiknek. A szent-flóriáni prépost ugyan személyesen járt e szent napon a táborban, intve az embereket, hogy ne dorbézoljanak, buzgó fáradozásának azonban nem volt sikere; este a népfelkelők nagy része mégis ittas volt s még az Enns partján felállított őrségeken is vígan mulatoztak.

Éjfél után kelt föl a hold s ugyan akkor 100 magyar lovas támadta meg hátulról az Ernsthofennel szemközt álló kronsdorfi, grubi és plaiki őrségeket, a magyar lovasságnak zöme pedig ugyanakkor az osztrák táborra rohant. Egy akkor ott jelenlevő szent-flóriáni szerzet s följegyzése szerint a magyarok váratlan éjjeli támadása az osztrák táborban roppant rémületet idézett elő; a rokonok és barátok látogatására jött sok fegyvertelen ember, asszony s gyerek jajveszéklése, a villámként a táborban ide-oda czikázó magyar kópjások vad kiáltása; az ezek által minden irgalom nélkül leszúrt sok férfi halálhörgése stb. oly zavart idézett elő, hogy a népfelkelők kapitányai nem voltak képesek embereiket

harczra rendezni, s mihamar mindenki a közellevő hegyekre futott. Az el nem esett s meg nem sebesült népfelkelők csak reggel felé sereglettek ismét össze Hofkirchennél, ámde akkor a magyar gyalogság már az éjjel épített hídon az Enns folyón átkelt volt.

Míg az osztrák vezérek azon tanácskoztak, hogy vajjon nem lehetne-e a magyarokat az Ennsen ismét visszaűzni, Tettauer gyalogságának egyik fele, s 1500 Alsó-Ausztriából összehajtott ásóskapás paraszt már a híd előtt sánczokat kezdtek építeni.

Az osztrákok tanácskozásának eredménye az volt, hogy az éjjeli támadás által megfélemlített népfelkelőkkel támadni nem lenne czélszerű, de a magyarok további előnyomulásának erélyesen ellen fognak állani.

Tettauer tehát nyugodtan folytathatta elsánczolását, s azt idővel az akkori viszonyokhoz képest valóban nagyszerűnek mondható, kettős hídfőt képező táborvárrá alakította át, melyben Mátyás király zászlója még akkor is büszkén lengett, midőn e nagy király már régen sírba szállott.

* * *

A maradványok után ítélve, a táborvár az Enns bal partján körülbelől másfél, a jobb parton pedig harmadfél holdnyi területű lehetett. Ezen kívül a közvetlenül Ernsthofennél emelkedő Gaisbergen is találtam egy erődnek csekély maradványait. Ezen erőd magas fekvésénél fogva, valószinüleg a vidék szemmeltartására rendelt őrségnek volt biztos tanyája.

A sánczok alaprajza teljesen elüt a XV. század erődítéseinek elrendezésétől s tökéletesen megfelel a római határsánczoknál alkalmazott alaprajznak.

A védőgátak alul átlag 4—5 méter szélesek lehettek; magasságuk és tetősíkjuk szélessége most már hozzávetőleg sem állapítható meg; a gátak nem csak kívülről voltak árokkal körülvéve, de belülről is, a miből azt következtetem, hogy a gát nem volt igen magas, a miért is a magyarok e belső árokkal készítettek maguknak biztos útat a gát mögötti közlekedésre és alkalmas helyet a tartalékok fölállítására. A külső övet képező gát és az Enns között egy második gát létezett, a mely úgy mint a külső gát, szárnyaival az Ennsig ért.

A külső gátnál majdnem felével szélesebb belső gát lehetett az először készített hídfő, a mely valószinüleg csak később, midőn e helynek állandó megszállása határoztatott el, vétetett körül a külső sánczokkal, hogy több csapat táborozhasson nyugodtan a védőművek mögött.

Felső-ausztriai egykorú feljegyzésekből és az ezek alapján irt évkönyvekből tudjuk, hogy az ernsthofeni sánczok parancsnokai nemcsak 1485-ben, de a következő években is, ismételve igen sok 30 arasznyi hosszú és 4—5 arasznyi kerületü szálfák szállítását rótták a vidék lakosaira; ebből következtethető, hogy védő czölöpzetek is alkalmaztattak az ennsmelléki sánczokban.

A nép által még most is «Tettauer Schanzen»-nek nevezett táborvárban 1485-től 1490 őszig folytonosan 1000—2000 magyar katona tanyázott. — E dandár gyujtogatás-váltság czímen az egész környéktől adót szedett. «A gyujtogatás-váltság, irja báró Strein az 1485-ik évi följegyzéseiben, csakis egy negyed évre biztosította az uraságokat és a parasztokat; a negyed év elteltekor újra kellett váltságot fizetni; ha valamely paraszt nem volt képes a váltságot megfizetni, akkor urasága szólíttatott fel, hogy jobbágyáért fizessen; ha az uraság sem fizetett, akkor nem csak a parasztnak a háza gyujtatott fel, de ezenfelül még az uraságnak biztosított váltság-ideje is az alattvalójától be nem hajtható volt összegnek megfelelően lejebb szállíttatott.

* * *

Mátyás király halála után Starhemberg Gothard felső-ausztriai hadkormányzó felszólította az «Enns folyó melletti sánczvár» kapitányát, Varjas Istvánt, hogy hagyja el a sánczokat és az országot s vonuljon katonáival békésen Magyarországra. Megengedi — irja — hogy a kapitány és katonái, valamint a táborához tartozó egyéb személyek fegyvereiket, lovaikat s egyéb holmijukat magukkal vihessék; ezenkívül igér nekik 14 napi utazásra való élelmet, tetszésük szerint vagy terményekben vagy pénzben.

A 640 gyalogos és 510 lovas élén álló magyar kapitány latinul irt levélben válaszolt a németül irt felszólításra; tudatja Starhemberggel, hogy ő csak is a megkoronázott magyar királynak,

vagy ennek hiányában a törvényes nádornak parancsára hagyhatja el állomását; útlevelet kér azonban egyik tisztje s ennek két szolgája számára, hogy Starhemberg ajánlatát a nádornak vagy az új királynak elhatározás végett fölterjeszthesse.

Starhemberg a tiszt elküldését megengedte s Varjassal aug. 22-ig fegyverszünetet kötött, melyben a magyarok kötelezik magukat, hogy a fegyverszünet tartama alatt semmi ellenségeskedést nem követnek el, a lakosokat nem fogják bántani és azokat a mezei munkák elvégzésében nem fogják gátolni; gyujtogatási váltságokat nem fognak szedni s az útazókat sem feltartóztatni, sem tőlök vámot szedni nem fognak. Starhemberg ellenben kötelezi magát, hogy a fegyverszünet tartama alatt minden napra három hároméves, egészséges s jó húsban levő ökröt, 12 mérő buzát, ugyanannyi zabot, 10 akó sört és egy akó bort fog minden megtérítés nélkül a magyar táborba szállíttatni.

A fegyverszünet ideje eltelt a nélkül, hogy a Magyarországba küldött tiszt visszaérkezett volna. I. Miksa király ezen idő alatt Linznél sereget gyűjtött s azzal Ennsen át Bécs felé nyomúlt előre, a hol augusztus 19-én bevonúlt.

Starhemberg a fegyverszünet ideje letelésekor az Enns melletti sánczokban állomásozó magyar csapatokkal a fegyverszünetet nem akarta meghosszabbítani, hanem csakis szabad elvonulást Magyarországba akart nekik biztosítani.

Varjas azt válaszolja, hogy «királya vagy nádora parancsa nélkül csakis a legvégsőbb szükségben, a védelem további folytatásának teljes lehetetlensége esetén hagyhatja el a reá bízott várat».

Augusztus 22-én éjfélkor telt le a fegyverszüneti idő, s 23-án reggeli egy órakor a magyar helyőrség egy része már a táborvárból kitört s a környékre ismét gyujtogatási váltságokat vetett ki, a melyek terményekben voltak lerovandók. Ezenkívül a magyarok a sánczoktól nem messze fekvő Schifereck lerontott várkastélyt is megszállták s rögtön annak megvédhető állapotba való helyezéséhez fogtak.

Ezen az Ennsből Steyerre vezető országút fölött uralkodó várkastélyt 1485-ben Tettauer is tartotta egy ideig megszállva. Frigyes császár parancsára 1486-ban e lovagfészek falai közmun-

kával lerontattak, nehogy i-mét magyar «vámház» legyen. Schifereck ma egy gazdag paraszt családnak tulajdona s lakhelye; látni még a régi várfalaknak némi maradványait s a nagy menedéktoronynak alsó részét, melyben ma a parasztgazdának különböző gazdasági gépeit hajtó gőzgépe áll.

A magyar katonaságnak határozott föllépéséből Starhemberg meggyőződött, hogy szép szóval nem birhatja a magyarokat az ország elhagyására. Fegyver alá hívta tehát ismét a felső-ausztriai népfölkelést. Minden 30 telek állított ki egy fegyveres telkes gazdát, kit hadra kelése ideje alatt az otthon maradt 29 gazda élelmezett; ez utóbbiak kötelesek voltak a hadra keltek gazdasági munkáit is elvégezni.

Minden 10 fölkelő számára az otthon maradt gazdák állítottak ki egy társzereket s egy hat öl hosszú erős vaslánczot, melynek egyik végén kampónak, másik végén pedig a kampóhoz illő gyűrűnek kellett lenni. E szekereket és lánczokat valószínűleg szekérvárak képzésére használhatták.

Minden birtokos nemes köteleztetett, hogy az adománylevélben meghatározott számú lovas harczossal álljon ki, a város polgársága pedig várvívó gépek és nyílpuskás emberek kiállítására köteleztetett.

E népfölkelés szeptember 1-sején gyülekezett Linznél s ott 4—500 zsoldos katonával egyesülvén, szeptember 5-ikén indúlt el az ennsi sánczok *rendszeres* ostromlására.

Öt hétig védték magukat a magyarok, míg végre is nem a fegyveresek ereje, hanem az éhség kényszerité őket a sánczok átadására.

Tartva attól, hogy szerfelett szigorú föltételek kiszabása esetén a magyarok még egy végső kirontásra szánják el magukat, Starhemberg, további vérontás kikerülése végett, velök igen tisztességes szerződést kötött. A magyarok zászlóikkal, fegyvereikkel s a testükön, meg lovaikon szállítható holmijukkal bántatlanul térhettek vissza Magyarhonba és 14 napra való élelemmel láttattak el, azon kötelezettséggel, hogy útközben nem fognak a lakosok terhére esni és városokba, falvakba, vagy parasztházakba nem fognak szállni, hanem mindig a neki kijelölendő helyeken fognak táborozni.

1490 október 10-ikén indúlt a derék magyar dandár hona felé. Két száznál több esett volt el a táborvár ostroma alatt; háromszáz egynehány sebesültet vittek magukkal, «kosárszerüen font» hadágyakon. Jellemző, hogy a szentflóriáni perjel a négy magyar pap egyikét, a ki nyíl által nehezen meg volt sebesítve, Szt.-Flóriánba akarta vitetni, s ott meggyógyíttatni, de a derék magyar pap ezen ajánlatot nem fogadta el, ő is hona felé vitette magát.

* * *

A felső-ausztriai kortársak a hatodfél éven át az ennsmelléki táborvárban székelt magyarok ellen sok panaszt jegyeztek föl; említik, mily kérlelhetetlen szigorral hajtották be a kivetett gyujtogatási váltságokat; szerfölött nagynak tartják a hadifogságba esettekért követelt váltságdijakat; panaszkodnak, hogy «kegyetlen pogányok módjára» végezték ki azt a parasztot, a ki Varjas kapitányt a táborban meg akarta ölni stb. Ha e vádakat összehasonlítjuk azon panaszokkal, melyeket ugyanazon évkönyvek a saját seregökhöz tartozó zsoldos hadak ellen tartalmaznak, kik a védelmökre bizott országban raboltak, gyújtogattak, gyilkoltak és kínzással kényszerítették a lakosokat készpénzök és ékszerök rejtekének bevallására, akkor tisztelettel emlékezhetünk vissza azon derék magyar katonákra, kik hatodfél évig ellenséges földön időzve, soha ily panaszokra okot nem adtak.

KÁPOLNAI.

BÁTHORY ISTVÁN HADJÁRATAI AZ OROSZOK ELLEN.

ELSŐ KÖZLEMÉNY.

I.

ELŐZMÉNYEK. LENGYEL HADSZERVEZET.

Báthory István lengyel királyságának legnevezetesebb és legdicsőségesebb eseményei ama hadjáratok, melyeket ő az oroszok ellen viselt, három esztendőben egymásután, 1579—1581-ig. És ezek minket magyarokat nemcsak a király egyénisége, de azért is érdekelnek, mert eme harczokban, melyeknél messzebb északra magyar fegyverek soha sem harczoltak, a dicsőség oroszlánrésze kétségkivül a magyar seregeket illette.

Livonia (Livland) birtokáért folyt a harcz; ama tartomány bírása felett, a mely a Keleti-tenger partján, Lengyelország északi, Oroszország keleti határánál feküdvén, két évtized óta a három északi nagyhatalom, Lengyel-, Orosz és Svédország, sőt Dánia egymás közt való versengésének legfőbb tárgyát képezte.

Livonia, a melyhez Est- és Kurland is tartozott (a mostani 3 balti kormányzóság) a XII. század óta, miután a keresztyénségre téríttettek s a római kath. vallást felvették, a német lovagok és pedig az úgynevezett «*kard-rend*» (Schwertbrüder) birtokát képezte. A XIII. század folyamán a rend feje a rigai érsek volt, később világiak. A tartományhoz azonban már ez időtől fogva jogot formáltak mind a lengyel királyok, mind a szomszédos orosz tartományok (Pskow, Novgorod, majd Moszkva) fejedelmei.

Wasziljevics Iván, a hódító moszkvai nagyfejedelem, a ki először vette fel a «*minden oroszok czárja*» czímet, s a ki tulajdonképi megalkotója volt az orosz birodalomnak, hódításait Livonia elfoglalásával akarta megkoronázni. Miután a tatároktól elfoglalta Kazánt

(1552-ben) és Asztrakánt (1556-ban) s birodalma keleti és déli határait a Kaspi-tengerig és a Kaukázusig kiterjeszté, legfőbb czéljául azt tűzte ki, hogy birodalma nyugati határát a Keleti tengerig tolja előre, hogy így közvetlen összeköttetést létesítsen, kereskedelmi útat nyisson Nyugot-Európa felé. A tengerre Livonián át vezetett az oroszok útja; ezt kellett tehát elfoglalni, hogy a hőn óhajtott czél eléressék.

1557-ben megindúlt a hódító hadjárat: orosz hadak lepték el s pusztították és rabolták kegyetlenül évről-évre a szerencsétlen tartományt. A livon lovagrend tagjai belátván, hogy a tartományt megvédeni képtelenek, 1559-ben, majd végleg 1561-ben a lengyel király Zsigmond Ágost védnöksége alá adták magukat. Itt kezdődik a lengyelek és oroszok komoly versengése és hadakozása Livonia miatt, s ez változó szerencsével folyt 20 éven át; mignem Báthorynak sikerült Lengyelország javára eldönteni a harczot s a tartományt kivívnia.

Az utolsó Jagelló, Zsigmond Ágost alatt a lengyel fegyvereknek kevésbbé kedvezett a szerencse. A lengyel király az 1561-ben megkezdett hadakozás által nemcsak hogy Livoniára való jogait nem tudta érvényre emelni, de 1563-ban elveszté a Litvániához tartozó *Polock* várát is, a Dwinától északra terjedő kerületével együtt, úgy hogy a lengyel, illetőleg litván határ az oroszokkal szemben ekkor lejebb szorúlt egész a Dwina folyó vidékéig. A régi határ visszaállítása itt is Báthorynak jutott osztályrészéül.

Midőn Báthory a lengyel trónra jutott, a belső zavarok lecsendesítését tartván első feladatának, fegyverszünetet óhajtott kötni a czárral. Trónfoglalása után mindjárt (1576 máj. elején) két követet küldött Moszkvába, bejelentendő megkoronáztatását s azon óhajának adván kifejezést, hogy Livonia felett békés úton egyezzenek meg s ne folytassák az elődjei alatt keletkezett viszályt és hadakozást.

A czár azt felelte, hogy ő ugyan úgy tudja, hogy Miksa császár választatott lengyel királylyá (a kit a rendek egy része tényleg szintén megválasztott az előző év őszén tartott királyválasztó országgyülésen); de nem vonakodik tárgyalásba bocsátkozni Livonia felett, küldjön azért Báthory e czélból nagyobb követséget.

István király, a kinek legfőbb gondját az ellenpárt lecsendesítése és megnyerése képezte, jóhiszemű készséggel engedett a czár

kívánságának s a torni országgyűlésből (1576. nov.) díszes és tekintélyes számú követséget jelölt ki és indított útnak Moszkva felé, a béke tárgyalása végett. Ő maga pedig nem sokára, 1577 tavaszán, lengyel és magyar hadaival a meghódolni s őt királyául elismerni vonakodó porosz tartományi főváros *Danczka* (Danczig) ostromára készült s indult el.

Azonban a míg Báthory Danczka ostromával foglalkozott: a czár használni akarván a jó alkalmat, megszegte fegyvernyugvási ígéretét s a védtelen Livoniára tört.

Livonia helytartója (administrator) a litván nagymarsall Chodkiewicz János lett volna; de ő maga Vilnában, a litván nagyherczegség fővárosában időzött s a livon várakat békelétszámú csekély litván és lengyel őrség védelmezte. Nem volt nehéz e készületlen gyenge őrségtől a várakat egymásután elfoglalni.

A czár először *Magnus* holsteini herczeget küldötte Livonia ellen, a kit már előbb egyik rokonával házasított össze s «Livland királya» czímmel ruházott fel, megígérvén a tartománynak, hogy ha önkényt meghódól, önállóságát Magnus kormánya alatt meghagyja. A livon városok egymásután hódoltak meg az orosz hadak előtt. Marienhaus, Ludsen (most Ljuzyn), Rositten (most Rjeshiza), Dünaburg, Kokenhausen önkényt adták meg magokat; úgy *Aserot*, a hol kegyelem ígérete mellett számosan gyűltek össze a vidékről is. De az orosz hadak nem ismertek kiméletet, a fegyverfoghatókat lemészárolták, a nőket a tatároknak dobták oda áldozatúl. Innen *Wenda* felé vették útjokat, a hol a czárral időközben meghasonlott s már lengyel fenhatóságot kereső «pünkösdi király», Magnus is meghúzta magát. A város megrettenve Aserot sorsától, bezárta kapuit s Magnus maga ment a czár elé kegyelemért térdre hullva esdekelni. De a czár őt az árulás gyanúja miatt szidalmakkal és arczúl ütéssel fogadta.[1])

Látván ebből a városbeliek, hogy mi sors vár reájok, megszólaltatták az ágyúkat s egy golyó csaknem a czárt magát sodorta el, a ki e miatt kegyetlen bosszút esküdött, hogy egy németet sem hagy

[1]) Magnus, composito ad humilitatem habitu, ac genibus illius supplex in genua provolutus adrepens, convicio ac *verbere* ab ipso duce in os ingesto excipitur. *Heidenstein* Reinhold: De bello Moscovitico lib. I.

életben a városban. A vár három napig védte magát s midőn a menekvés minden reménye elenyészett, a 300 főnyi őrség s a lakosság színejava, kor és nem különbség nélkül, a puskaporos torony felvettetése által légbe röpíté magát.

Elfoglalták az oroszok még a közeli Rumburgot (most Lemburg) s így Riga és Reval s néhány körülöttök levő vár kivételével jóformán egész Livonia kezökbe került; mert már előbb elfoglalták Pernawát, a svédektől Weissensteint s a dorpati püspökség területén Dorpatot, Felint és Marienburgot.

Az orosz hadjáratok emez embertelen kegyetlenségét Livoniában s Iván czárt magát, a lengyel történetírók sem ítélik el keményebben, mint maga az orosz hadtörténetíró Galitzin herczeg. «Livoniát elpusztítani és kiszivattyúzni, városait eltörölni és lakosságát kiirtani — hogy ez által a lovag-rendet meghódolásra kényszerítsék — ázsiai hódítókhoz illett volna inkább s nem oly országhoz, a mely a tatár jármot már 100 év előtt lerázta és összeköttetést keresett Nyugot-Európa felé. Ezt nem magyarázza meg más — folytatja alább — mint a czár műveletlen szelleme, zabolátlan, féktelen akaratereje, határtalan kevélysége, végtelen önzése, egészen elvadúlt erkölcsei, végül a hadászati tehetség teljes hiánya, mert hogy hadvezér nem volt, az kétségtelen s nem is voltak meg az ahoz szükséges tulajdonságai».[1])

Iván, másképen III. János czárról, a ki felesége, fia, számos hadvezére s bojárja megöletése, főmetropolitájának medvékkel széttépetése s effajta számos kegyetlenkedése miatt méltán megérdemelte a kortársaitól nyert «Rettenetes» nevet, az orosz forrásból idézett fennebbi jellemzés után nem szükséges nekünk magunknak ítéletet mondanunk.

Báthoryról is megelégedhetünk az idézett orosz író jellemzésével, nyomatékosabbnak tartván az ellenfél méltányló elismerését, mint a honfitársakét, noha Báthoryt a tények is elég ékesszólóan magasztalják, mint kiváló hadvezért.

Báthory István — úgy mond Galitzin hg. — rendkívüli észtehetséggel, harczias szellemmel megáldott, jeles és ügyes hadvezér

[1]) *Galitzin* hg.: Allgemeine Kriegsgeschichte des Mittelalters. Cassel 1885. II. B. 2. H. 462—463. l.

volt. Ő honosította meg Kelet-Európában azt a hadi szervezetet és hadakozási módot, a mely Nyugot-Európában immár általános vala.[1])

Egy pillantást kell itt vetnünk a lengyel hadi szervezetre.

Báthory idejében sem Lengyelországban, sem a hozzá tartozó Litvániában, de Oroszországban sem volt állandó hadsereg; ezt háború esetén az ú. n. általános nemesi *fölkelés* (generalis nobilitatis expeditio, lengyelűl pospolite ruszenie) helyettesíté. Ha az országgyűlés a hadviselést elhatározta, minden nemes tartozott lóra ülni, illetőleg fölkelni s a király által kijelölt helyen és időben az illető vajdaság palatinusa és várnagyai (castellanok) vezetése alatt megjelenni. A sereg élére magának a királynak kellett állania s a hadsereget két hét alatt a kijelölt táborhelyről az ellenség elé kellett indítania. Az ország határain belűl zsoldot nem kaptak, a határon kívűl mindenik öt márkát; de a határon túl a sereget csupán az országgyűles engedelmével vezethette a király, s az három hónapnál tovább harczolni nem tartozott.[2])

Minden nemes hadköteles volt. Fő- és jószágvesztés volt az elmaradó büntetése; csak betegség és törvényes felmentés szolgálhatott igazolásúl. A városi polgárok is, ha birtokuk volt vagy béreltek, hadkötelesek voltak. A többiek, bizonyos számú katonát tartoztak kiállítani s szekereket és hadi szereket adni. A főurak is birtokuk arányában külön csapatokat tartoztak állítani; úgy a királyi és egyházi javak élvezői, birtokarányban.

A fölkelés kiegészítő részei voltak még: 1. a *királyi testőrség*, a tulajdonképi királyi csapatok, melyek a király zsoldján éltek, számuk nehány százra rúgott s a kir. udvarmester (marszałek nadworny) vezetése alatt állottak; 2. *főúri* (udvari) *csapatok* és zászlóaljak (nadworne hufce i chorągwie), a főurak saját őrsége kísérete, a mely urok méltósága arányában több vagy kevesebb volt; de igyekezett mindenki mennél többet tartani a hatalmával való tüntetés végett is, úgy hogy egy-egy vajdának s elökelő starostának százakra ment a kísérete békés időben is; 3. a kis-orosz földi s végvidéki

[1]) Galitzin hg. id. m.

[2]) *Lengnich* Gotfried: Jus publicum regni Poloniæ, Gedani 1766. Tomus II. 455 l. De bello és 464 sz. u. De militia.

kozákok, melyeknek Báthory később egész rendszeres katonai szervezetet adott. Végül 4. idegen *zsoldosok*, főkép gyalogság.

Az *állandó hadseregnek* első nyomaira a XVI. század második felében akadunk. A litvánok 1551-ben szerveztek némi állandó katonaságot, határaik védelmére az oroszok és tatárok ellen. A gyakori tatárbeütések a lengyeleket is kényszerítették ilyen határőrző sereg felállítására, melyeket a keleti végeken (a kis-orosz földön és Podoliában) helyeztek el. Zsoldjuk fizetésére az 1562-ki országgyűlés a királyi (t. i. az állami) javak jövedelmének egy *negyedét* rendelte, a miért *quartalis* katonaságnak (quarciane, vagy a német Söldner után Żolnerzy) neveztettek. Számuk eleinte csekély (6000 főnyi) volt.[1]) Báthory István emelte fel létszámukat.

A fölkelés volt tehát Báthory idejéig az egyedül számot tevő hadsereg. Lengyelország egymaga képes volt ezekből mintegy 100,000 főnyi sereget kiállítani. A Litvániával kötött szorosabb unio után (1569.) e szám a nagyherczegség seregével együtt megkétszereződött; legalább a papiroson, mert valóságban ez időben annyi soha össze nem jött. Báthory rendesen 35—40,000 emberrel indúlt az oroszok ellen intézett hadjárataira.

A lengyel és litván hadsereg külön állott az unio után is. Mindkettőnek külön vezére, *nagyhetmanja*, volt, egymástól függetlenül, a kiket a király nevezett ki.

A fölkelés legnagyobbrészt *lovasságból* állott, mert a lengyel nemes méltóságán alólinak tartotta gyalog menni a csatába. Gyalogság jóformán csak a zsoldosokból s a legszegényebb nemességből került ki.

A lovasságnak két főosztálya volt, ú. m. a nehéz és könnyű lovasság. Az elsőnél megkülönböztettek 1. a *huszárok* (husarze) vagy dsidások, 2. a *pánczélosok* (pancerny); a könnyű lovasokat *kozákoknak* nevezték.[2]) Az *ulanus* név is ekkor keletkezett, mert Báthory idejében a mellette harczoló tatárok vezérének neve Ulanecki vala.

A *huszároknál*, mint a legszebb és drága ruházatú s fegyverzetű katonaságnál, a leggazdagabb nemesek szolgáltak. Ruházatuk és fegyverzetük hasonlított a nyugateurópai lovagokéhoz. Teljesen

[1]) Lengnich id. m. II. k. 478. l.

[2]) Lengnich id. m. II. k. 481. V. ö. Galitzin hg. id. m. 327. l.

pánczélozva voltak, fejükön sisakkal. Baloldalukon görbe kard függött, a nyereg baloldalán még egy öt láb hosszú pallos. Fő fegyverzetük azonban egy 19 láb hosszú lándsa vala. Vállukról oroszlán-, tigris- vagy párdúczbőr függött alá. Ruhájok gazdagon volt aranynyal és ezüsttel sujtásozva; a sisak tollforgókkal díszítve. Mindenik huszárnak négy fegyverhordozója volt (pacholiki), könnyű fegyverzettel s könnyű lovakon. Húsz huszár s a megfelelő 80 fegyverhordozó képezett egy szakaszt. Harczban a 20 huszár képezte az első sort, a 80 szolga a négy utolsót, sorban egymásután az együvé tartozók, úgy hogy minden huszár megett szolgái következtek.

A *pánczélosok* a kisebb nemességből kerültek ki. Fegyverzetük volt kard, rövid puska és karabély, néha íj és nyilak. Védőszerük a pánczél és sisak. A lőszert s egyéb hadi szükségletet az övhöz csatolva jobb oldalt viselték.

Az igazi könnyű lovasságot *kozákoknak* nevezték, a kis-oroszföldi kozákság után, a kik a legjelesebbek voltak e nemben. Báthory harczaiban és később is igen kiváló szolgálatot tettek. A hirtelen való meglepésre, gyors mozdulatokra, könnyű csatározásra a legalkalmasabbak valának. Népies fegyverzetük és ruházatuk, úgyszintén harczmodoruk elütő volt a többitől s egészen sajátságos. Gyors lovaikon, könnyű fegyverzettel, karddal és puskával, ügyesen harczoltak s könnyen mozogtak mindenfelé. Minden hadi és élelmi szert lovuk hátán magukkal hordoztak. Ha pedig a szükség úgy kívánta, leszálltak lovaikról s gyalog harczoltak; Báthory alatt nem egyszer az orosz várak ostrománál.

Kozákoknak tulajdonkép a Dnyeper és Don vidékén már a XII—XIII. század óta ott összeverődött népkeveréket, maradékát a népvándorlás hullámaiból itt megtelepedett némely törzseknek (kazárok, pecsenyégek, ugorok, jászok, cserkeszek stb.) nevezték, melyek a szomszédos nemzetek (oroszok, lengyelek, magyarok [?], oláhok) kivándorlói és szökevényeiből újabb és újabb csapatokkal növekedtek. Szabadon és függetlenül éltek, magok közül választott vezéreik alatt. Fő foglalkozásuk a harcz és rabló hadjáratok voltak. A görögkeleti vallást vették fel. Zsoldjába állottak hol a lengyeleknek, hol az oroszoknak, legtöbbnyire a tatárok s később a törökök ellen harczoltak. A XV. század folyamán számuk mindinkább felszaporodott, főkép a kis-oroszföldi (ukrajnai) menekültek soraiból, a kik földes-

uraik, a lengyel nemesség, elnyomása elől kibujdostak; részint Oroszországból, az ottani zsarnokság elől menekülőkből. Hadi szervezetük a XVI. századig egészen rendezetlen volt, s szabad csapatokat képeztek; de már ekkor is hasznos szolgálatot tettek s védbástyául szolgáltak a tatár beütések korlátozására. A XVI. század elején nyernek némi katonai szervezetet, a midőn atamánjaik a lengyel királyok szolgálatába állanak. Ekkor ezredekre és szotnyákra osztattak (1511.) s egyenlő fegyverzetet vettek föl (kardot, puskát és hosszú dsidát). I. Zsigmond és Zsigmond Ágost, a két utolsó Jagello, előjogokkal és birtokadományokkal a Dnyeper mellett, hálálták meg jó szolgálataikat. *Báthory* István aztán teljes katonai szervezettel látta el őket s erős határőrséget szervezett belőlük, a tatár hordák ellen. A magyar hajdúság intézménye, mint élő védbástya a török hódoltság felől, lebegett példakép előtte. Tíz ezredre (pólk) osztotta fel őket, s ezeket szotnyákra, századokra; a csapatok élére előljárókat (starszyni) rendelt s vezérüket (Roshinski Bogdánt) megajándékozta a hetmanság jelvényeivel (fehér sasos kir. zászló, hetman-bot [bunczuk, bulawa] és hetman-pecséttel). — A kozákság száma ekkor mintegy 26,000-re rúgott. Ezekből 6000-et kiválogatott s lajstromba íratott; ezek voltak a *registrált kozákok* (Rejestrowi Kozacy), a tulajdonképeni határőrség, melyek lovat, kardot, dsidát, zsoldot (évenként egy aranyat) és ruhát kaptak. A többi 20,000 a belső őrséget képezte s ebből egészítették ki amazokat. Báthorytól új földbirtokot is nyertek, Traktomirow várost a Dnyeper mellett, Perejaslawot, Poltawát, Mirgorodot a Dnyeperen túl és szabadalmat fel egész Kiewig telepeket alkotni; hetmanjok számára pedig a Seima folyó mellett új residentiául egy várost építtetett, a mely Báthoryról *Baturin*-nak neveztetett és neveztetik máig is.[1])

Ebből a kozákságból került ki a lengyel hadsereg legjelesebb könnyű lovasága.

De a lengyel lovasság túlnyomó nagy száma nem zárta azért ki, hogy komoly szükség idején idegen lovasokat is ne toborzzanak a lengyelek. Magyar és német lovasok többször szolgálnak lengyel zsoldban, főkép Báthory alatt.

[1]) *Lengnich:* Jus publicum regni Poloniæ II. k. 481, 485. ll. *Grondzki* Sámuel: Historia belli Cosacco-Polonici, Pestini 1789. 20. l. V. ö. *Galitzin* hg. id. m. 332. l.

A lengyel lovasságról szólva nem hagyhatjuk megemlítés nélkül az u. n. «*repülő lovasság*»-ot. Nevöket onnan nyerték, hogy a lovas hátán két szárnyat viselt, sastollakból formálva. Czélja a díszítésen kívül főleg az ellenség elrettentése volt. De ez a repülő lovasság nem képezett külön osztályt a fentebbiek keretén kívül.

A *gyalogság* a lengyel hadseregben Báthory reformja előtt messze mögötte állott a lovasságnak. A lengyel nemes idegenkedett a gyalog szolgálattól, s arra csak a legszegényebb rész vállalkozott, a kinek lóra nem volt költsége; de ezek is szívesebben állottak be valamelyik főúr kíséretébe. A városok állítottak ki némi csekélyszámú gyalogságot, s ezek közt legtöbbet értek a porosz tartomány gyalog csapatai, melyek vitézül küzdöttek a csatatéren. De a gyalogság is időről-időre hívatván be, gyakorlatlan újonczsereg számba jöhetett csak; fegyvezetük is hiányos volt. Lengyel gyalogságról igazán csak a hadseregnek Báthory által való újjá szervezése után lehet szó. Ő fölismerve a gyalogság fontos szerepét, főkép a várak ostrománál, első sorban a gyalogságot reorganizálta s teremtette meg. Szembeszállott a nemesség előítéletével,[1]) s gyalog szolgálatra buzdította őket s gyalogságot toborzott közülök (szükség esetén a lovasokat is leszállíttatta lovaikról); azonkívül a jobbágyok közül kiválasztatta a legalkalmasabbakat, minden 20 jobbágytelek után egyet s felszabadítva a jobbágyi kötelék alól, besoroztatta gyalog katonának. Ezeket nevezték aztán telek-katonaságnak (peditatus jugeralis, lengyelül piechota łanowa.[2]) Fegyverzetük puska, kard, csatabárd volt; egy részéé a dárda. — Ez új gyalog hadsereg mesterei és mintaképei a magyar hajdúk voltak, a kik mellett a tűzkeresztséget az orosz hadjáratokban kiállották. — A gyalogság közé az orosz hadjáratok diadalai után a legelőkelőbbek is szívesen beállottak.

A mit a lengyel hadi szervezetről elmondottunk, ugyanaz áll a litvánokról is, a lengyel királyság másik alkotó eleméről. Hadi szervezetük a XVI. század vége felé egyenlő volt a lengyelekével; a

[1]) *Lelewel* Joachim: Betrachtungen über den polit. Zustand des ehemaligen Polens und über die Geschichte seines Volkes. Brüssel u. Leipzig 1845. 108—109. ll.

[2]) *Lengnich:* Jus publicum regni Poloniæ II. k. 479. V. ö. Galitzin hg. id. m. 328. l.

fő contingenst náluk is a nemesi lovasság képezte (huszárok és «pánczélosok») és ezek mellett csekélyebb számú zsoldos gyalogság. Fővezérük a litván nagy-hetman volt, független a lengyeltől, valamiként a két sereg is külön, önállóan működött.

A hadsereg keretében az egyes csapatok lakóhelyük s a vajdaságok szerint helyezkedtek el, vajdáik, várnagyaik stb. csapatparancsnoksága alatt. Ezek voltak közvetlen előljáróik, a táborba is ezek vezették őket. Az országgyűlés ugyanis elhatározván a fölkelést, a király táborba hívó levelét minden vajdaságban (s ilyen 32 volt az országban) kihirdették. Négy hét alatt minden hadköteles készen tartozott lenni. A kerületekből a *zászlótartó* a várnagyhoz (castellan, várak parancsnokai) vezette a csapatokat; a *várnagyok* a vajdához (woje wodz=seregvezér), s a vajda (palatin) az egész vajdaságból a királyi táborba.[1])

Ilyen volt a lengyel hadi szervezet Báthory idejében. — A míg ő a sereget újra szervezte s a harctéren begyakorolta, leginkább harczban edzett magyar gyalogságára (a hajdúkra) s kitűnő tűzérségére támaszkodott, a kik seregének körülbelől egy harmadát tették.

II.

HADI KÉSZÜLETEK. — AZ OLÁH HADJÁRAT 1579-BEN. — POLOCK ÉS A SZOMSZÉD VÁRAK OSTROMA ÉS ELFOGLALÁSA.

A porosz hadjárat és Danczka meghódolása után Báthory a külellenség felé fordítá figyelmét s mindenekelőtt elégtételt akart venni az oroszokon a fegyverszünet megszegése és Livoniába való betörésök miatt.

A béke tárgyalására kijelölt követek időközben megfordultak Moszkvában s újabb utasításaik értelmében elégtételt kértek a jogtalan támadás miatt; de a czár kiengesztelés helyett méltatlanságokkal illete őket s megalázóan bánt velök. Három évi fegyver-

[1]) L. *Lippomamo* velenczei követ jelentését 1575-ből: Relazioni degli ambassiatori Veneti al senato. Serie I. Vol. II. 291. V. ö. *Szádeczky*: Báthory István lengyel királylyá választása 18. l.

szünetet oly feltétel alatt akart engedélyezni, hogy a király az egész Livoniáról mondjon le, Kurlanddal egyetemben.

Báthory tehát országgyűlést hirdetett Varsóba (1578. január havába) s a lengyel rendek elé terjeszté a kérdést, kivel akarnak először leszámolni: az oroszokkal-é vagy tatárokkal? kik a keleti országrészeket beütésekkel zaklatták s a kiewi vajda, Ostrogski herczeg egyik rokonának lakadalma alkalmával csak az imént is betörtek Wolhiniába.

A rendek a király véleményét követve, a veszélyesebb ellenség, az oroszok ellen határozták el a háborút. Bizottságot küldöttek ki a senatus kebeléből, a mely a háborúra való előkészületekről gondoskodjék. Ennek javaslatára az országgyűlés minden hold föld után egy forint hadi adót szavazott meg s a sörfogyasztás után tizennyolczadot.

A hadi adó megszavazását csupán három vajdaság (a krakkói, sandomiri és lublini) követei tagadták meg, azzal az indokolással, hogy ők arra küldőik által felhatalmazva nincsenek. Ezeknek a lengyel alkotmány értelmében tartományi gyűlést hirdetett a király s ő maga is Kis-Lengyelországba indúlt Varsóból. Lembergben békét kötött a tatárokkal s onnan (miután a korczini gyűlésen a kislengyelországi vajdaságok is megszavazták a hadi adót) Krakkóba ment.

Itt keresték fel őt a czár követei, a kik a béke tárgyalása végett küldettek. Vezetőjük útközben meghalt s a többiek az audientia előtt azzal a bizarr kívánsággal állottak elő, hogy követségüket csak azalatt a föltétel alatt adhatják elő, *ha előbb a király trónjáról felállva, fedetlen fővel a czár hogyléte felől tudakozódik.* Báthory udvarmestere által visszautasítá e kívánságot. Ha a czár czeremoniamestereknek küldé őket — úgy mond — akkor visszamehetnek, mert nincs szüksége arra, hogy tőlük etiquettet tanúljon.[1]) És az orosz követek tényleg eltávoztak, a nélkül, hogy a király előtt megjelentek s követségük czélját előadták volna.

A míg Lengyelországban a hadi készületek serényen folytak:

[1]) Antonii *Possevini:* Missio Moscovitica. Kiadta *Pierling* Paris 1882. L. *Szádeczky:* A pápa békeközvetítése Báthory és az orosz czár között. (Századok 1885. évf. 292. l.) és Heidenstein id. m. I. könyv.

Livonia területén ismét megújultak a csatározások és most a lengyellitván fegyvereknek szolgált a hadi szerencse.

Két nevezetes livon város, *Dünaburg* és *Wenda*, még 1577 folyamán visszakerült a lengyelek kezébe. Mindkettőt cselfogással vették be. Hallván, hogy Dünaburgban nagy az élelemhiány, a legközelebbi lengyel parancsnokok, Száva Boris és Platter Vilmos, élelmi szerekkel és egy hordó pálinkával kedveskedtek a várőrségnek. Az ellenség nagylelkűsége élénk örömet keltett az éhezők közt; nagy lakomát csaptak s a végén mindnyájan lerészegedtek a kedvelt italból. A lengyelek aztán az éj leple alatt létrákon megmászták a falakat, rajta ütöttek az ittas őrségen s a várat elfoglalták.[1])

Wendát a környékbeli lakosság segélyével vette be Dembinski Mátyás és Buring János. Főkép egy lakatos mesterember volt ebben segélyökre, a ki a városban lakó nővéréhez és a vásárokra gyakran bejárogatott oda s az orosz katonáknak pálinkával kedveskedvén, alkalmat szerzett a város kapujának kulcsáról viaszlenyomatot csinálni. A minta után álkulcsot készített s a közeli lengyel seregek parancsnokának átadta; a várost pedig a kitűzött időre livon parasztokkal rakta meg. A lengyel sergek így egy éjjel bejutottak a városba s véres utczai harcz után bevették a várost és várat.[2])

1578 őszén az orosz vajdák megkísérlették visszafoglalni Wendát, de három sikertelen roham után, a felmentő sereg közeledésének hírére, kénytelenek voltak a vár alól visszavonúlni. A csatát azért ki nem kerülhették. Az egyesült lengyel és svéd seregek rajtaütöttek az oroszokon s fényes győzedelmet arattak felettök. Négy vajda elesett, négy elfogatott s állítólag a 18,000 főnyi seregből több mint 6000 veszett el. Az ütegek tüzérei, az elfogatást kikerűlendők, magok akasztották fel magokat az ágyúkra[3]) (?).

E győzelmek híre Krakkóban találta a lengyel királyt, a ki

[1]) Heidenstein R. De bello Moscovitico I. könyv. Meg kell itt említenem egy e század elején megjelent magyar munkát, *Czövek* István történetét Somlyai Báthory István életéről (2 kötet, Pest, 1817.), a mely ha komoly történeti munka számba alig jöhet is, regényesebb episodokat sokat elbeszél Báthory életéből. — *Budai Ferencz* Polgári Lexicona, a mit Báthory lengyel királyságáról ír, Heidensteinből merítette.

[2]) U. ott. m. f.

[3]) Galitzin hg. id. m. 473. l. és Heidenstein id. h.

kedvező előjelnek tekintvén ezt a tervezett hadjáratra, annál nagyobb kedvvel folytatta a hadikészületeket.

A lengyel sereg fővezérévé, nagyhetmanná, az érdemekben megőszült podoliai (lembergi) vajdát, *Mielecki* Miklóst, nevezte ki; a litván sereg főhetmanjává *Radziwiłł* Miklóst, a vilnai vajdát tevé, a kire már előbb rábízta Livonia kormányzóságát, a miről Chodkiewicz János betegeskedése miatt leköszönt volt. Ezek által, nem különben Zamojski János kedvelt kanczellárja által serényen toborzotta országszerte a katonákat, a mi végből maga is előbb Varsóba, onnan legkedvesebb várkastélyába, Grodnóba, majd miután hírét vette, hogy a litvánok 10,000 főnyi katonát szavaztak meg, a litván fővárosba, Vilnába utazott.[1])

Követeket küldött Erdélybe is bátyjához, Báthory Kristóf vajdához, hogy sereget toborzzon harczedzett magyar gyalog- és lovasvitézek közül s ezeknek vezérévé *Békés* Gáspárt, egykori vetélytársát az erdélyi fejedelemségért, ellenfelét a szentpáli csatamezőn s később legmeghittebb hívét és jeles hadvezérét nevezte ki. Németországban is fogadott zsoldosokat, Rosdrasewski Kristóf és Weier Ernő által.

A hadjárat költségeire az említett hadi adón kívül kölcsönöket vett fel s arra fordította saját kincstárának készletét is. Vilnában ágyúkat öntetett s fegyvereket készíttetett s Kaunánál olyan hajóhidat veretett, a mely könnyen szétszedhető és szekereken tovább szállítható volt.

Midőn hadi készületeit 1579 tavaszán befejezte, hadat izent az orosz czárnak, a ki szintén sereget gyüjtött, hogy Livoniát újból megtámadja. Lopatinski Bazilt küldötte hozzá hadizenettel jun. 26-án okúl adván a háborúra Livonia megrohanását, a követeivel való méltatlan bánást, Wenda újabb ostromát s az orosz követség csúfos magaviseletét Krakkóban.[2]) Hadainak már előbb kiadta a rendeletet,

[1]) Báthory 1578 decz. 22-én még Krakkóban van; 1579 jan. 9-én már Varsóban; febr. 20-án Grodnón; márcz. 8-án Vilnán. Ezen datumok alatt írja hadi rendeleteit. L. *Polkowski* Ignácz: Acta Stefani regis, Krakkó 1887. 151—158. ll. (lengyelül).

[2]) Báthory hadizente a czárnak (lengyelül) ki van adva: *Polkowski* Ignácz: Sprawy wojenne króla St. Batorego cz. oklevéltárában, melyet a krakkai Akadémia Báthory halála 300-adik évfordulója alkalmából adott ki. Krakkow 1887. 162. l.

hogy 1579 julius elsejére a Vilnától északra fekvő *Svir* városkában gyűljenek össze.

Junius folyamán megérkeztek Vilnában az Erdélyből küldött magyar segédcsapatok, a magyarországi harczmezőkön iskolázott hajdúság s szép lovas sereg. Ezeknek láttása örömteljes bizalommal tölté el a király szívét s fellelkesíté a lengyel és litván, nagyrészt még gyakorlatlan újonczsereget is, mely a kitűzött időre a táborba gyűlt.

Báthory 1579 jun. 30-án indúlt el Vilnából Svirbe, a hol az összegyűlt sereg felett szemlét tartott. Azután hadi tanácsot hívott össze s felvetette a kérdést, hogy hová vezessék a sereget? A litván senatorok azt akarták, hogy Pleskow (most Pskow) ostromát tűzzék ki a hadjárat czéljául, mert a vár el van hanyagolva s így könnyen elfoglalható. A király másképp vélekedett. Pskowba az út vagy Livonián keresztül, vagy ellenséges orosz várak között vezetett, a messze északra, a Peipus taváig. Livoniába a király nem akarta vezetni seregét, mert az a múlt évek hadjáratai következtében annyira el volt pusztítva és kiélve, hogy ott a hadsereg élelmezése igen nehéz leendett; másrészt veszélyesnek tartotta annyi sok ellenséges várat a háta mögött hagyni s Litvániát fedezetlenül, ellenséges betöréseknek szabad prédájára engedni. Azt minden hadi tudomány ellen való strategiai hibának jelenté ki. Útjok sem lenne biztos a hátok mögött hagyott ellenség miatt, nem élelmezhetnék és erősbíthetnék a sereget s kitennék magokat a legnagyobb koczkázatnak és katastrófának az esetre, ha az ostrom nem sikerülvén, az ellenséges várak tömkelegén át vissza kellene vonulniok. Mindezen, strategiai szempontból nevezetes és figyelmen kívül nem hagyható okokból, a mély belátású jeles hadvezér azt ajánlotta, hogy a litván határon a Dwina (Düna) folyó északi partján fekvő nevezetes erősség *Polock* vára alá induljanak s azt ostromolják ki, a körülötte fekvő kevésbbé erős orosz várakkal egyetemben. Ennek ostromával mind Litvánia, mind Livonia fedezve volna, s míg az ellenség saját terűletén támadtatnék meg, az élelmezés és összeköttetés saját terűletökről könnyebb leend.

Polock vára sok tekintetben nevezetes központ és elsőrendű erősség vala. A legjelentékenyebb vár volt Litvánia és Livonia között. A Dwinán való hajózás és kereskedés központi főhelye. Elfoglalása

által az ellenség elzáratnék a Dwinán való hajózás és élelemszállítástól, s viszont a lengyeleknek útja meg volna nyitva a *Riga* felé való közlekedésre, a mely a Dwina torkolatánál feküdvén, a Baltitengeren való kereskedés egyik fő emporiuma. S minthogy Polock nem régen (1563-ban) foglaltatott el az oroszok által: elvesztése még élénk emlékezetében vala a lengyeleknek s visszafoglalása oly örvendetes eseményt képezne, a mely az egész országot közlelkesedéssel töltené el a hadjárat további folytatására.[1])

Ez érvek megtették hatásukat s bár némelyek még mindig aggodalommal gondoltak arra, hogy Polock természeti fekvésénél fogva igen erős vár s mindennel ellátva és felszerelve várja a támadást: a király véleménye győzött s a haditanács elhatározta Polock ostromát.

Mielőtt a király az indulási parancsot kiadta volna, előbb még egy *kiáltványt* szerkesztetett és adott ki lengyel, magyar és német nyelven, melyben a háború okait elősorolja, hogy igazolja magát a világ és a történelem ítélőszéke előtt, a hadjárat megindításáért. E nevezetes okirat nyomtatásban is megjelent s több kiadást ért: ez képezi nyitányát az 1579-iki győzedelmes lengyel-magyar hadjáratnak az oroszok ellen.[2])

Dr. SZÁDECZKY LAJOS.

[1]) Heidenstein id. m. De bello Moscovitico I. könyvében.

[2]) Edictum regium Svirense ad milites. Ex quo causæ suscepti in magnum Moschoviæ ducem belli cognoscentur . . . Varsaviæ a. d. 1579. 4-edr. (Teljes czímét és több kiadványait lásd Magyar Könyvszemle 1887. évf. «Báthory István könyvészetéhez» czímű közleményemben.)

A MAGYAR NEMESI FÖLKELÉSEK.

1797 és 1800—1801.

A bécsi császári és királyi hadi levéltár eredeti okmányai alapján.

Történelmi emlékeink a magyar hadügyre nézve meglehetős hézagosak; a történészek közül többen igyekeztek már e részben világot terjeszteni, de a kísérletek a följegyzések hiányossága mellett kívánt sikerre nem vezettek, és egyes dolgokra nézve a jövőben is alig fognak vezetni.

Aránylag legtöbb adatot találunk a magyar nemesség védkötelezettségének mily módon történt szabályozására nézve, bárha ez adatok sem elégségesek arra, hogy a magyar nemesség által minden időben teljesített hadi szolgálat felől hű és kimerítő értesülést nyerjünk.

Első adatunk 1222-ből származik, amikor II. András arany bullájában a nemesek védkötelezettsége meghatároztatik, még pedig a nemesek előnyére oly módon, hogy a nemesség csak az országon belül volt köteles föltétlenül és saját költségén a király seregéhez csatlakozni, külföldi háborúban csak a király költségén; az 1267-iki törvény még messzebb menő kiváltságokat enged, amennyiben ezentúl a nemes a királyt külföldre csak saját önkéntes beleegyezésével követi; az 1291-iki törvény végre még tovább megy és a nemesek hadkötelezettségét még belföldön is azon föltételhez szabja, hogy a király a sereget személyesen vezesse és föntartásáról saját költségén tartozzék gondoskodni.

Ezek az alaptörvények, melyeken a magyar nemesi fölkelés intézménye nyugszik; de — bárha a nemesek személyes fölkelési kötelezettsége elvben mindenkor föntartatott — maga a fölkelés

alkalmazása; részint a föntebb említett megszorítások folytán, részint azon okból, hogy a nemesség a fölkelés kötelezettsége alól magát mind jobban s jobban kivonni igyekezett, vagy ha megfelelt is, a végrehajtásban lanyhasággal járt el, értékéből mindig többet veszített.

Innét magyarázandó, hogy a külföldön gyakori háborúkat viselő Nagy Lajos és Mátyás királyok a nemesi fölkelést csak ritkán, Mátyás soha sem, veszik igénybe s a haderő zömét a királyi költségen föntartott zsoldos hadsereg képezi, mely a külföldi hódító hadjáratokra a nemesi fölkeléseknél valóban sokkal alkalmasabb is volt.

A nagy Mátyás mintaszerű hadi intézményei azonban halála után tehetetlen és gondatlan utódja által fönn nem tartattak s rövid idő alatt feloszlottak; midőn tehát II. Lajos alatt a török háború újra kitört, a király ismét a nemesi fölkelés ősi intézményéhez volt kénytelen folyamodni.

Ez intézmény azonban a szolgálatot ezúttal már majd teljesen fölmondta s Lajos a 150,000 főnyi nagy sereggel közeledő Szulejmán elé alig 25,000 lovast állíthatott; a gyászos kimenetelű mohácsi csata megadta a szomorú bizonyítékot, hogy a nemesi fölkelés a hon védelmére elégtelen, de — sajnos — már késő volt; Mohács síkján elveszett minden.

A következő időszakban I. Lipótig a nemesi fölkelések ugyan ismételve alkalmaztattak, még pedig úgy a királyok mint az erdélyi fejedelmek által, de az ország akkori viszonyai között a nemesi fölkelés intézményének újból való szabályozására gondolni sem lehetett.

Mindennek daczára midőn Mária Terézia az osztrák örökösödési háborúban teljes bizalommal fordult a magyarokhoz, a rögtönzött nemesi fölkelés csodákat művelt s a királynő ingatag trónját a legfényesebb sikerrel újra biztosította.

A nemesi fölkelés intézménye azonban e háború lezajlása után ismét feledékenységbe ment, s bár a monarchia több fontos háborút viselt, a magyar nemesi fölkelést nem vette igénybe s megelégedett avval, hogy az ország a háborúk költségeinek fedezésére szükséges összegeket a kormány rendelkezésére bocsátotta.

De midőn a franczia seregek 1797-ben a monarchia lételét fenyegették, II. Ferencz újra a nemesi fölkeléshez folyamodott.

Négyszer egymásután, és pedig 1797-ben, 1800-ban, 1805-ben és 1809-ben, hívatott föl a magyar nemesség, hogy a haza védelmére és a trón oltalmára fegyvert ragadjon; bárha a nemesi fölkelő seregek az ellenséggel a három első eset egyikében sem ütköztek meg, mivel az időközben megkötött campoformioi, lünevillei és pozsonyi béke a fölkelés alkalmazását fölöslegessé tette, e fölkelések mégis a magyar hadtörténelem emlékei közé tartoznak s azoknak jelen, hiteles okmányokon alapuló leírása talán igényt tarthat arra, hogy a magyar hadtörténelem ápolására szánt folyóiratban helyet foglaljon.

Ez alkalommal csak a két első fölkelés, az 1797-iki és az 1800—1801-iki, leírására szorítkozom, de ha munkám szíves fogadtatásra talál, úgy ezt legközelebb még az 1805-iki, végre pedig a nagy jelentőségű 1809-iki magyar nemesi fölkelés leírása követendi.

AZ 1797-IK ÉVI FÖLKELÉS.

Miután az ország rendei az 1796-iki pozsonyi országgyűlésen a magyar nemesség fölkelését egyhangúlag elhatározták, II. Ferencz császár mindjárt a szervezési tárgyalások kezdetén báró Alvinczy József táborszernagy előtt azon kívánságának adott kifejezést, hogy a táborszernagy a nádorhoz, József főherczeghez Budára menjen (1797 április 16-án) és a főherczeget, — ki még csak 21 éves volt, — a nemesi fölkelés szervezésénél tanácsával és segítségével támogassa.

A nemesi fölkelés szervezése és alkalmazása ugyanis az országgyűlési megállapodások értelmében a nádort, mint az ország főkapitányát illette; a horvát-szlavon-dalmátországi fölkelés szervezése a bánra ruháztatott, a fölkelés alkalmazására nézve azonban a nádor rendelkezési joga épségben hagyatott.

Alvinczy a szervezés munkájánál a főfigyelmet előlegesen egy gondosan kidolgozott élelmezési terv létesítésére, a lövegek szaporítására és azoknak állandó fogattal való ellátására, végre a vezérkar és főhadiszállás összeállítására fordította;

a pisztoly-ürméretek különböző volta miatt nagyobb meny-

nyiségű feldolgozatlan lőpor- és ólomkészlet beszerzése volt szükséges, hogy az $1^1/_4$ latos kész töltények átdolgozása megkíméltessék;

gondoskodni kellett továbbá a tábori fölszerelés beszerzéséről, az egészségügyi szolgálat szervezéséről, kórházak berendezéséről, meg kellett állapítani a módot, mely szerint az emberben és lóban, valamint a hadi anyagban keletkező hiányok pótlandók stb.;

az összes katonai közigazgatási, valamint a fölmerülő politikai ügyek elintézésére megbízható személyekből országos vegyes bizottság alakíttatott, mely a fölsorolt teendők nagyobb részét átvette.

A katonai természetű intézkedések között első helyen állott a gondoskodás arról, hogy a legénység a fegyver kezelésén és a legszükségesebb mozdúlatokon kívül az előörsi szolgálatban is kiképeztessék és begyakoroltassék; a fegyelem szempontjából szükséges volt hadi czikkeket szerkeszteni, továbbá meghatározni, hogy a büntető és kegyelmi jog kit illet. Az eskü letételére nézve, hogy az a legénységre nagyobb hatást gyakoroljon, bizonyos ünnepélyes szertartás állapíttatott meg.

Még nagyobb gondot okozott a tulajdonképeni szervezés;

itt első sorban meg volt állapítandó, hogy a megyék mindegyike hány lovast és hány gyalogost állítson,[1]) s hogy a contingensek hol gyülekezzenek;

természetes, hogy az összeírás magában véve is sok időt vett igénybe; hosszasan elhúzódott továbbá a fegyvernemek arányának meghatározása is, miután a nemes ember vagyona arányában minősíttetett lovasnak vagy gyalogosnak; végre rendkívüli eszközök váltak szükségessé, hogy helyettesítés, önkéntes állítás stb. által a lovasság létszáma, mely különben nem haladta volna meg az öt ezeret, szaporíttassék;

mindezek után alig csodálkozhatunk azon, hogy a fölhívás bekövetkeztekor még csak a legelső kezdő intézkedések voltak megtéve.

A gyülekezés a megyékben, a szemle, a csapatok fölruházása és fölfegyverezése hasonlókép fölötte lassan haladt előre, s így a

[1]) A fölkelés egész számereje egyelőre 20—25,000 főben állapíttatott meg.

fölkelők összegyülekezésére csak egy — az eredetileg kitűzöttnél sokkal későbbi — időpontban lehete számítani, mi által a fölkelés tényleges alkalmazása mindjárt kezdettől fogva kétségessé vált.

A szervezést megnehezítette még az a körülmény is, hogy már szolgált tisztekben nagy hiány mutatkozott, és az ezredestől kezdve a legutolsó fölkelőig majdnem mindenki újoncz volt.

A nehézségek azonban végre is leküzdettek és a magyar nemesi fölkelő sereg főhadiszállása, valamint csapatainak hadrendje és állománya következőleg állapíttatott meg:

Főparancsnok: a nádor, József főherczeg.

Főhadsegéd: br. Révay Antal, a Blankenstein-huszároktól.

Szárnysegéd: Lanfrey Antal őrnagy.

Parancsőrtiszt: Boros Lajos, a József-huszároktól.

Vezérkari főnök (az akkori kifejezés szerint főszállásmester) Gomez Móricz ezredes.[1])

Beosztva: Herman Sámuel alezredes, Mumb Ferencz százados, Kucher János, százados.

Hadmérnöki kar: Tomassich Ferencz százados, br. Purcell Ferencz, Logdmann János, Neuhauser Ferencz főhadnagy; beosztva Wieser Károly főhadnagy.

Tüzér-kar: Sonnensteini Sonntag Procopp őrnagy, Du Blaisel Camillo marquis százados, Vopaterny Tamás, Ospel Henrik, Model Antal főhadnagyok, Steinburg Hubert Dominik segédtiszt.

Katonai élelmező osztály: Österreicher János, Zimmermann János főhadnagyok.

Posta-osztály: Finászy Mihály főpostahivatali tiszt Budáról.

Egészségügyi személyzet: Stáhly György törzsorvos, Balássy Pál, Ujfaludy András, Babics Mihály, Udvary József főorvosok.

Gyógyszerészek: Windpassinger Ernő Kőszegről, Kastner János, Takács György, Swalla Ferencz.

A *főkórházban* ügyeleti tiszt: Szathmáry István főhadnagy; alorvosok: Horváth János, Töltösy József, Papp András, Alexy Várady Sándor, Niedermayer Jakab.

[1]) 1808-ban, mint altábornagy, a fölállítandó Ludovika Akademia tervezetét készítette.

A csapatok kerületenkint szerveztettek; ezek *állománya* a következő volt:

A *tiszántúli* kerület báró Splényi Gábor altábornagy alatt 4588 lovast állított;

a *tiszáninneni* kerület Mészáros János vezérőrnagy alatt 676 emberrel és 2544 lóval vonult ki;

a *dunántúli* kerület gróf Pálffy Miklós alatt, és a *dunáninneni* kerület herczeg Eszterházy Miklós vezérőrnagy alatt 12,172 embert állított 12,230 lóval.

A csapatok *harczászati tagozása* a legkorábban szervezett dunai kerületek fölkelő lovasságánál a következő volt:

1-ső dandár	ezredes dandárnok: *Almássy Ignácz*	gróf Pálffy Rudolf	Pozsony	6	lovas-század
		« Keglevich György	Pest	6	«
		« Eszterházy József	Nyitra	6	«
		Almássy Ignácz	Bars	4	«
		Zay Imre	Túrócz	1	«
		Meskó Sándor	Árva	1	«
2-ik dandár	ezredes dandárnok: *gr. Forgách Antal*	Sz. Iványi János	Liptó		lovas-század
		Geramb Teofil	Hont	4	
		gr. Forgách Antal	Nógrád	3	«
		Vojnich Salamon	Bács	3	«
		gr. Illésházy István	Trencsén	4	«
		gr. Batthyány Antal	Esztergom	1	«
		br. Radvánszky Miklós	Zólyom	1	«
3-ik dandár	dandárnok: *hg. Batthyány Lajos*	br. Luzsinszky József	Sz.-Fehérv.	3	lovas-század
		hercz. Batthyány Lajos	Vas	6	«
		gr. Szapáry László	Zala	6	«
		gr. Festetics Ignácz	Sopron	4	«
		gr. Nádasdy Mihály	Komárom	2	«
4-ik dandár	dandárnok: *gr. Eszterházy János*	gr. Festetics Péter	Tolna	2	lovas-század
		gr. Eszterházy János	Győr	2	«
		gr. Andrássy János	Mosony	1	«
		gr. Amadé Antal	Veszprém	4	«
		Dőry Ignácz	Baranya	4	«
		gr. Schmidegg László, később Széchényi	Somogy	4	«

Ezenkívül Nyitra vármegye gróf Batthyány Alajos alatt még 2 zászlóaljat állított 1149 főnyi számerőben, Veszprém vármegye Jellasics József alatt 1 zászlóaljat 332 főnyi számerőben, mi összesen 1481 embert tett.

A tiszai kerületekben Szatmármegye gr. Károlyi József alatt 6 lovas századot, Biharmegye Rhédey Lajos alatt 6 lovas-századot és Szabolcsmegye br. Vay Miklós alatt 7 lovas századot állított; a többi megyékben a szervezés nem haladt tovább, mint a parancsnokok kinevezéséig; így Abaujvár Szendrey őrnagyot, Ungvár Kőszeghy alezredest, Sáros Csizy és Kenessey Gábor őrnagyokat és Darvass századost, Gömör gr. De la Motte des Aulnois-t nevezte ki.[1])

A hadseregben szolgált őrmesterek és tizedesek mint tisztek voltak alkalmazhatók; a nemesekre nézve kimondatott, hogy kiváló tettek végrehajtása esetén a Mária Terézia rendjelre, a nem-nemesek az érem viselésére tarthatnak igényt.

A mi a *ruházatot* illeti, a Pozsony, Nyitra, Túrócz, Szabolcs, Hont, Bács, Zólyom, Vas, Zala, Mosony, Győr és Veszprém megyebeliek világos kék mentét, dolmányt és nadrágot viseltek fekete csákóval; a Pest, Liptó, Esztergom, Trencsén, Komárom és Tolna megyeiek sötétkék mentét; a szatmáriak szintén sötétkék ruházatot, de vörös csákót; a barsmegyeiek világos kék mentét szürke csákóval; a Nógrád és Sopron megyeiek világos kék mentét vörös csákóval; az Árva megyeiek zöld mentét es dolmányt, vörös nadrágot és szürke csákót; a székesfehérváriak és sümeghiek hasonló ruhát fekete csákóval; a Baranya megyeiek zöld dolmányt és mentét, kék nadrágot és fekete csákót, végre a Bihar megyeiek zöld mentét, kék dolmányt és nadrágot és fekete csákót nyertek.

Más helyen a fölkelés állománya 1797 junius havában következőleg van följegyezve:

a dunántúli kerületben:	5200	lovas	500	gyalogos
a dunáninneni «	5685	«	2380	«
a tiszántúli «	4588	«	—	«
a tiszáninneni «	2544	«	676	«
összesen	18,017	lovas	3556	gyalogos.

[1]) Ugyanitt egy bizonyos Perlay Jánosról is mint ezredesről tétetik említés.

A Jász-Kún kerületben a fölkelés nem rendeltetett el.

A nemesi fölkelés egybegyüjtése után a főhadiszállás, a vezérkar, és a kormánybiztosság Körmenden volt.

Az augusztus 3-ától szept. 13-áig terjedő időben a fölkelő csapatokkal, azok beoktatása czéljából, különböző gyakorlatokat végeztettek; e czélra a Szombathely melletti gyakorló tábor szolgált, hol az egész fölkelő nemesség egybegyüjtetett s hol augusztus közepén maga a király is megjelent. A fölkelő sereg később Lichtenwörthre (Alsó-Ausztriába) helyeztetett át és ott laktáborba vonult. Itt szintén különböző gyakorlatok folytak, melyek azt bizonyították, hogy a legénység jó katonai tartást és a fegyverkezelésben elegendő ügyességet sajátított el.

A fölkelő sereg itt egész október végéig maradt, amikor is a megkötött béke következtében feloszlattatván, nekik a legmagasabb megelégedés nyilváníttatott, s ezután megyéikbe visszavezettetvén, elbocsájtattak.[1])

A cs. és k. hadseregnek nemsokára ezután tervbe vett újjászervezése alkalmával különféle indítványok tétettek arra nézve, hogy mikép lehetne a jövőben egy a nemesi fölkeléshez hasonló, a hadsereget támogató, intézményt létesíteni.

Az ez irányban tett javaslatok azonban br. Alvinczy tábornagy és Jerdenczy helyettes államtitkár törvény- és hazaszeretetén hajótörést szenvedtek. Az ország törvényei érvényben maradtak és a fölkelés intézménye továbbra is fenmaradt.

A fölkelők hazatérése után több helyütt megtörtént, hogy a megyék a megyei fölkelő csapatok volt parancsnokainak hálájuk kifejezésekép ajándékokat szavaztak meg, melyek nagyobbrészt újonnan vert körmöczi aranyokból állottak; így Abauj vármegye br. Mészáros tábornoknak 100 aranyat és egy másik tisztnek 50 aranyat adott tisztelete jeléül.

Ő Felsége pedig gr. Waldsteinnak egy nagyobb számú fölkelő csapat szervezéséért és fölszereléséért az ezredesi czimet és jelleget adományozta.

[1]) Ez ebocsájtás minden akadály nélkül ment végbe; csak a Baranya megyei fölkelők, (mintegy 170 ember) vonakodtak szétoszolni, míg mindegyik 7 frtot nem kapott, és a ló és ruházat is nekik meghagyatott.

A fölemlítésre érdemes még, hogy Radvánszky, a borsodi fölkelők kapitánya és táblabíró, saját költségén 3 fölkelőt szerelt föl, 30 ujonczot állított, és a fölkelés czéljaira készpénzben 2450 frtot, terményekben pedig 200 véka zabot adott.

Az 1797-iki nemesi fölkelésnél szolgált alsóbbrangú tisztek nevei az iratokban kevés helyen találhatók föl; ép ezért fölemlítem azokat kiknek neveire akadtam; ezek a következők:

századosok: Hensel, Gollnay, Meskó, Böszörményi, Fekete, Mitterpacher;

főhadnagyok: Prónay, Jeszenszky, Mihálovich, Arossi, Wurmser, Bertalan, Kovács;

hadnagyok: Perczel, Pongrácz.

AZ 1800—1801-IK ÉVI FÖLKELÉS.

Az 1800-ik év folyamában bekövetkezett hadi események II. Ferencz császárt és királyt arra indíták, hogy Magyarország rendeit szeptember 4-én a korábban már megajánlott nemesi fölkelés megvalósítására fölszólítsa.

A *főparancsnokság*, mint az 1797-ik évi fölkelésnél, ezúttal is József főherczeg-nádorra ruháztatott.

Kerületi parancsnokokul kijelöltettek:

a dunáninneni kerületre: Benyovszky báró, altábornagy;
a dunántúli « előbb Eszterházy Miklós hg vezérőrnagy, később Ott altábornagy;
a tiszáninneni « Mészáros János altábornagy;
a tiszántúli « Splényi Gábor br. «

A főherczeg-nádor mellett Magyarországra nézve br. Alvinczy táborszernagy, Erdélyre nézve — melynek főparancsnokságával szinte a nádor bízatott meg — gr. Mittrowszky József táborszernagy látta el a parancsnokság teendőit; a horvát bán, Erdődy János gróf lovassági tábornok, oldala mellé Jellasich vezérőrnagy rendeltetett.

A főherczeg-nádornak első gondja volt mindjárt kezdetben egy jó tartalékhadtestre szert tenni, mi czélból legelőször is az összes Alsó- és Belső-Ausztriával határos vármegyékből az összes ott található császári tartalék-osztályokat és lovas-századokat vonta

össze; beszüntette továbbá rögtön az országból kifelé irányuló csapatkiegészítő szállításokat, bejelentvén egyszersmind a cs. és k. haditanácsnak, hogy a felállítandó insurrectió folytán a Magyarországra kivetett 14,000 ujoncz bevonulására számot ne tartson.

A tűzérségi főigazgatóságnak utasítást adott lőszerek és tűzérség rendelkezésre bocsátása, Csekonics ezredesnek, a mezőhegyesi katonai ménes parancsnokának, pedig igáslovak kiállítása iránt. Lovász, belső titkos tanácsossal, titkos tanácskozásokat folytatott, megállapítva a módokat, hogyan lehetne a gabona általános megdrágulását kikerülni, hogy így a fölkelő sereg részére a készletek nehézség nélkül beszerezhetők legyenek.

A jelentkező vármegyéknek — a mennyire ez a sereg hátránya nélkül lehetségesnek mutatkozott — egyenruházat, fegyverzet és fölszerelések kiküldettek, de a lőfegyverek küldését mihamar be kellett szüntetni, mert ily számú sereg (mintegy 35,000 ember) részére a szertárak elegendő készletekkel nem rendelkeztek. — A budai fegyvertárban az 1797-ik évi fölkelés készleteiből összesen csak 877 puska és 1235 pár pisztoly állott rendelkezésre.

Október hó 20-ig a vármegyék és városok közt kiosztatott:

a budai fegyvertárból	6291	puska,	1658	pár	pisztoly,
a bécsi «	5530	«	862	«	«
a budai fölkelési készletből	—	«	464	«	«
összesen:	11,821	puska,	2,984	pár	pisztoly.

Bihar, Bács, Torontál, Mármaros, Zólyom, Zemplén, Ugocsa megyéket a gyulafehérvári és károlyvárosi anyagszertárak látták el 4500 puskával s 3000 pisztolylyal.

Csákók nem voltak készletben, ezért az egyenruházati bizottság a fölkelő csapatok részére szekerész-kalapokat ajánlott fel,[1]) ép úgy a szőrmés háti bőröndök helyett vászonból készülteket; ezenkivül minden törvényhatóság felszólíttatott, hogy a mennyi-

[1]) De ez ellen heves ellenvetések tétettek, s csakugyan nem is fogadtatott az el, hanem a csákót állapították meg viseletül. Ez évben az egész insurrectionalis gyalogság búzavirágszín egyenruhával, a nyakon és karokon piros hajtókával, a lovasság pedig világoskék, sötétkék és zöld mentével, fekete és veres csákókkal volt ellátva.

ben területén a kék posztó előállítása iparilag üzetnék, azt az egyenruharaktáraknak szállíttassák.

Az egész nemesi fölkelő sereg *hadrendi beosztása* a következő volt:

I. Főhadi szállás.

Főparancsnok: József főherczeg nádor, lovassági tábornok.
Főhadsegéd: Kutschera János, alezredes.
Szárnysegédek: Beckers gróf és Boros Lajos, őrnagyok.
A *vezérkar* személyzete a következőkből állott:
Főnök: Gomez Mór, tábornok.
Beosztott tisztek: Hayer, Brou és Pulszky, alezredesek; báró Buriel, Mumb, Mecséry, Müller és Sedelmayer, őrnagyok; báró Reischach, Callot, Kall, Raikovics, Danczer, Gyurcsák, Schuster, O'Brien és Sivkovics, századosok; gróf Hessenstein, báró Neffzern, Szerelem és Murgics, főhadnagyok.
A *főhadparancsnok* Döller János, tábornok volt.
Tábori főpap: Magyary, pozsonyi esperes.
Hadbíró: Josephi, százados.
Hadbiztos: Baumgartner.
Törzsorvos: Miederer János.
A *tűzérség* részéről: a két dunai kerületben parancsnok: sonnensteini Sonntag Procopp, alezredes; a két tiszai kerületben és a horvát-szlavon fölkelésnél: br. Vega György, őrnagy.

II. A csapatok, kerületeik szerint.

1. *Dunáninneni kerület.*

Kerületi parancsnok: br. Benyovszky, altábornagy Pozsonyban, ki azonban később visszalépett s nyugdíjaztatott.
Adlatus: Majthényi Dániel, tábornok; később Dévay, altábornagy.

a) Gyalogság.

		Parancsnok:	Elhelyezés:
Pestmegyei 6 század,	= 1 ezred	Divéky őrnagy	Vasmegye. Vulka, Pordány, Ottova, Darócz, Pankort, Zennersdorf és Stettern.
Nógrád « 4 « / Pest városi 1 « / Buda « 1 «	1 «	Pauly «	
Bácsmegyei 6 «	= 1 «	Josich «	Kőszeg, Kéthely, László.
Pozsonym. 5 « / Pozsonyv. 1 «	1 «	Bittó «	Pozsonymegye
Nyitra m. 12 «	= 2 «	1. ezred: Majthényi « / 2. ezred: Schmauser «	Mosony «
Trencsén m. 3 « / Bars « 3 «	1 «	Bakonyi «	Győr.
Hont « 3 « / Eszterg. « 3 «	1 «	Roth, később b. Vécsey őrn.	Mosony megye
Zólyom « 1 « / Túrócz « 1 « / Árva « 1 « / Liptó « 1 «	1 «	Peharnik «	Győr « / Kony / Rába-Patona.
összesen 9 ezred.			

b) Lovasság.

Pesti huszárezred, Sopronban és környékén elhelyezve:

Pest megyei 2 század / Bács « 2 « / Nógrád « [1] 1 « / Hont « 1 «	Ezredes:	gr. Keglevich.
	Alezredes:	Heissel.
	Őrnagy:	Jankovich Miklós.

Pozsonyi huszárezred, az első hat század Pozsonyban és környékén, 1½ század Somorján és környékén elhelyezve, alkatrészei voltak:

[1]) Lázongtak, de megfenyíttetvén, hamar lecsendesedtek.

Pozsony	megyei	2	század	Ezredes: Boldizsár.
Nyitra	«	2	«	Alezredes: Bercsényi Ferencz gróf.
Bars	«	1	«	Őrnagy: Boross István.
Trencsén	«	1	«	
Győr	«	1/2	«	Parancsnok:
Zólyom	«	1/2	«	Radvánszky Lajos, őrnagy.
Árva	«	1/4	«	
Liptó	«	1/4	«	
összesen		13 1/2	század.	

2. *Dunántúli kerület.*

Kerületi parancsnok: Bátorkeszi br. Ott, Pápán.

a) Gyalogság.

				Parancsnok:		Elhelyezés:
Vas megyei	6 század	= 1 ezred,	gr. Erdődy őrnagy			Vasmegye
Zala «	4 «	= 1 «	Kocsy	«		Vép, Peczel, Kenéz, Rohoncz, Inczéd.
Sümeghi[1])	6 «	= 1 «	Roth Péter	«		
Soproni	3 «					Sopron
Mosonyi	1 «	1 «	Mayer	«		Mosony
Győri	1 «					
Veszprémi	3 «	1 «	Milkovich	«		Veszprém
Komáromi	2 «					
Baranyai	3 «					
Tolnai	2 «	1 «	Mancz Mór	«		Zalamegye.
Székesfehérvári	1 «					
Összesen	6 ezred.					

[1]) Tapsonyból Bajomba való menetközben (Szentléleky százados parancsnoksága alatt) megszöktek. Ennek folytán 6 közkatonát felakasztottak, egyet pedig főbelőttek. — A szökevények által okozott kár mintegy 200,000 frtra rúgott.

b) Lovasság.

Vasmegyei huszárezred. Az első 2 század Sopronyban, a többi 4 Vasváron elhelyezve.

Sopronmegyei[1])	2 század	Ezredes:	herczeg Batthyány Lajos.
Vas «	2 «	Alezredes:	gróf Pejachevich Vincze.
Zala «	2 «	Őrnagy:	Kocsy.

Székesfehérvári huszárezred:

Székesfehérvári	1 század	Veszprémben	Ezredes: báró Luzsénszky József.
Veszprémmegyei	1 «		
Baranya «	1 «	Doba s N. Szőllős	Alezredes: gróf Festetich Péter.
Tolna «	1 «	Tüskevár	
Komárom «	1 «	Polány	Őrnagy: Kapuváry.
Győr «	1 «	Tasok és	« : Bagyó.
Mosony «	1 «	Berény	
Sümeghi	1 «	Padrag és környékén, parancsnoka: gróf Gatterburg József, kapitány.	

összesen: 14 század.

A dunáninneni és túli fölkelő csapatok összes létszáma kitett: 15 gyalog-ezredet 11,730 emberrel és 27½ lovas-századot, vagyis 4 lovas-ezredet 4,617 emberrel s ugyanannyi lóval. E kimutatás a sopronyi főhadiszálláson 1800 október 27-én készült.

3. *Tiszáninneni kerület.*

a) Gyalogság.

Zemplén megyei	1	ezred,	parancsnoka gr. Dessewffy	őrnagy.
Borsod, Ung és Torna megyei	1	«	« Horváth	«
Abauj, Sáros és Szepes megyei	1	«	« Tőke	«
Heves és Gömör megyei	1	«	« Török	«

összesen 4 ezred.

[1]) Lázongtak, de hamar lecsendesíttettek.

b) Lovasság.

Nádor huszárezred. A jászok, kúnok és hajdúvárosok által rendes huszárezredül felállítva. Ezredes: Hertelendy Gábor, alezredes: Csanády József, őrnagy: Illésy Sándor.

Zempléni huszárezred, Zemplén, Heves, Gömör, Abauj, Sáros és Szepes megyék által felállítva. — Parancsnokok: Szirmay és Ferdinandy őrnagyok.

Borsod, Ung és Torna vármegyék egy lovas osztályt állítottak fel, Radvánszky Ferencz alezredes parancsnoksága alatt.

4. *Tiszántúli kerület.*

a) Gyalogság.

Szathmár, Ugocsa, Bereg és Mármaros vármegyék: 1 ezred, parancsnok: gr. Stahremberg Antal, őrnagy.

Debreczen sz. kir. város és Bihar vármegye: 2 ezred, alezredes: Kalinszky; őrnagyok: Szentiványi, Juritzkay.

Arad és Békés vmegyék 1 ezred: parancsnok: Torry őrnagy.
Temes és Torontál « 1 « « br. Wimpffen «
Kraszna, Csanád és Csongrád vármegyék: 1 ezred, parancsnok: Farkas őrnagy.

Ezen kívül Kengyelácz Pál archimandrita felszólítására a nagykikindai kerületből 680 ember lépett be önkényt a fölkelő gyalogságba.

b) Lovasság.

Szathmári huszárezred, Szathmár, Szabolcs és Marmaros vármegyékből. — Ezredes: gr. Károlyi. Alezredes: br. Splényi Ignácz. Őrnagy: Péchy.

Bihari huszárezred, Bihar, Temes, Torontál, Kraszna és Arad vármegyékből. Ezredes: Beőthy. Alezredes: Potyondy. Őrnagy: gyoroki Edelspacher.

Békés, Csanád és Csongrád vármegyék 1 divisiót állítottak fel, Tomcsányi Kristóf kapitány parancsnoksága alatt.

Deczemberben az egész magyar fölkelő sereg Alsó-Ausztria felé a Lajtha mellé vonatott össze, hogy a király szemlét tarthasson fölötte, mely megtartatván, egy Sopronban, deczember 14-én kelt napiparancs biztosítja a tábornokokat, törzs- és főtiszteket, úgyszinte az összes legénységet: «hogy ő Felsége a fölkelés gyors fölállításával, a gyakorlatokban oly rövid idő alatt elsajátított ügyességökkel és előmenetelökkel, a csapatoknál észlelt fegyelemmel és renddel nemcsak nagyon meg van elégedve, de ezeket minden várakozáson felülieknek találta. Ő Felségének sok oka van teljes bizalommal remélni, hogy, ha a körülmények követelni fogják, e jeles hadsereg készséggel és bátor lélekkel fog az ellenség elé vonúlni.»

E kivonulás azonban, ép úgy mint 1797-ben, elmaradt mivel a Steyerben 1800 deczember 25-én aláírt fegyverszünet az ellenségeskedéseknek egyelőre véget vetett.

A fölkelő sereg azonban ennek daczára 1801 januárban az ország határát átlépte s Bécs-Ujhely körül összpontosíttatott; bárha ezután, 1801 február 9-én, a béke (Lunevilleben) végleg megköttetett, a fölkelő sereg még sem bocsáttatott el, hanem 1801 április havában a Fischamend melletti gyakorló-táborba vonult, hol a katonai képzettségben tanusított kitünő előmeneteléért újolag dícséretet aratott.

A magyar nemesi fölkelés, mely eredetileg 30—45,000 gyalogosra és 15,000 lovasra volt tervezve, ez időben tényleg csak 26,600 gyalogosból és 10,778 lovasból, összesen 37,378 főből állott, mi annak tulajdonítandó, hogy Magyarország 1797—1800-ig rendkívül nagy számú (115,000 főt meghaladó) újonczot adott a cs. és kir. hadsereg kiegészítésére.

A *horvát-szlavon nemesi fölkelő sereg* a magyarral egyidőben még pedig a következő módon alakult meg:

Parancsnok: monyorókeréki gr. Erdődy János, lovassági tábornok, horvát bán.

Adlatus: buzini Jellassich János.

Csapatok: a) Gyalogság. Zágráb, Varasd és Kőrös vármegye és a turopoljei kerület: 1 ezred; ezredese: gr. Nádasdy.

Pozsega, Szerém és Verőcze vármegyék: 1 ezred; parancsnok gr. Pejacsevich őrnagy.

Zágráb és Kőrös vármegyék banderialistái 1 ezredet alkottak, Berkovich őrnagy parancsnoksága alatt. — Ezenkívül Verhovácz zágrábi püspök a püspöki megye prædialistáiból állított fel 1 gyalog és 1 lovas századot, egyenként 173 emb rrel, Petricsevich kapitány parancsnoksága alatt.

b) Lovasság. Zágráb és Kőrös megyék banderialistáiból alakult 1 osztály, gr. Draskovich alezredes parancsnoksága alatt; Zágráb, Varasd, Kőrös, Pozsega, Szerém és Verőcze megyék Rajakovich őrnagy alatt szinten egy lovas osztályt állítottak; végre ide számítandó még a zágrábi püspök föntemlített lovas-százada.

Hogy mennyire haladt a horvát-szalon fölkelés szervezése, arról egy 1801 márczius 11-én Varasdon kelt jelentés nyújt fölvilágosítást, mely szerint a jelentés idejében a meghatározott létszám teljességéből már csak mintegy 60 ember hiányzott, a mi egyes késedelmező megyéknek rovandó fel; a jelentés fölemliti továbbá hogy a csapatok egyenruházattal és fegyverzettel kellőleg el vannak látva, tábori kellékekben azonban még némi hiány mutatkozik; a legénység jól ki van oktatva; különösen kitünőek a turopoljei nemes gyalogság és Draskovics lovas osztálya.

A horvát-szlavon fölkelés egész állománya 3763 főből állott 748 lóval; a fölkelő gyalogságnál ezen felül minden zászlóalj két-három fontos ágyúval rendelkezett, melyhez a kellő személyzet és lőszerkészlet is megvolt.

Erdélyben szintén fölkelés terveztetett, s erre a szükséges előkészületek meg is tétettek; így pl. beosztatott kerületi parancsnokul br. Szentkereszty tábornok, ezredesül Bánffy, alezredesül br. Szentkereszty (százados), őrnagyokul gr. Kemény, br. Bruckenthal, Radák és gr. Nemes;

a fölkelés azonban tényleg nem szerveztetett.

A Fischamend melletti táborban megtörtént szemle után a magyar s evvel egyidejüleg a horvát-szlavon fölkelő sereg is feloszlattatott s hazabocsáttatott.

A volt fölkelő tiszteknek a király megengedte, hogy az egyenruhát és a tiszti jelvényeket továbbra is viselhessék.

Gömöry Gusztáv.

VÉGVÁRAINK ÉS KÖLTSÉGEIK A XVI. ÉS XVII. SZÁZADBAN.

ELSŐ KÖZLEMÉNY.

Nagy nemzeti catastrophák mindenkor a honvédelmi intézmények elsatnyulásának következményei. Csatát, néha hadjáratot, a körülmények sajátszerű találkozása következtében a katonailag legtökéletesebben szervezett népek is veszthetnek. Ez még nem ingatja meg lételök alapját. Ha csak egészségesek és életre valók a honvédelmi tényezők, gyorsan kiheverik a pillanatnyi vereséget s csakhamar friss erővel tehetnek kísérletet érdekeik oltalmára, tekintélyök, nemzetközi állásuk visszaszerzésére, nemzeti czéljaik, politikai eszményeik valósítására. De mikor az állam egyetlen csatában századokra lesodortatik régi hatalmának magaslatáról, ez a hadszervezet teljes megbomlásának jele s csak ott lehetséges, hol bizonyos körülmények és befolyások rendszeresen aláásták a honvédelmi tényezők egészséges alapját már jóval előbb, mint az ellenséges támadás bekövetkezett, mely azután egy csapással összetöri a nemzeti védelem elavult, korhadt alkotmányát.

Ilyen catastropha érte a magyar államot a mohácsi síkon. Nemzetünk nem egy csatát, nem egy hadjáratot vesztett ott; századokra elveszté önálló nemzetközi állását. Az a Magyarország, mely sokáig vezérlő hatalma volt a Keletnek, mely saját lobogója köré gyüjté a Balkán népeit s száz évnél tovább tartó véres küzdelemben védte a nyugati polgárosodást az izlam romboló hullámcsapásai ellen, egyszerre megszünt létezni. A hatalmas bástya összedőlt; a török elözönlötte a haza földét s egy részét csakhamar teljesen magához ragadta, míg a megmaradt foszlányok, földrajzi fekvésöknek megfelelően, vagy a német császári korona viselőjénél, a Habsburgháznál, vagy más politikai combinatiók segélyével kerestek menekvést a veszedelemből. Három részre szakadt az ország;

az egyik a török jármát nyögte, a másik a szultán vasallusa lett, a harmadik nyugati szomszédjára támaszkodott. Elveszett az állam egysége s vele az önálló nemzeti királyság.

Ez óriási átalakulást a mohácsi gyásznap okozta, mely egy csapással vetett véget mind annak, mit fél évezred alatt a nemzeti genius a béke és a háború eszközeivel, észszel és karddal, szellemi erővel és szive vérével teremtett. Hogy ez utolsó ítéletszerű csapás bekövetkezhetett, azt a magyar honvédelmi szervezet teljes elsatnyulása okozta. A mohácsi vész a magyar állam katonai intézményeinek inferioritásából származott. Egyesekben és a tömegekben még élt a lelkesedés, érvényesültek a katonai erények, a kötelességérzet és az önfeláldozás. A húsz ezer honlakos, ki Mohácsnál vesztette életét, megannyi bizonyítéka ennek. Megvolt a jó katonai anyag akkor is, de avúlt, hasznavehetetlen volt maga a katonai szervezet, mert előzőleg évtizedeken át minden megtörtént, hogy hivatásának teljesítésére alkalmatlanná tétessék.

Még negyven-ötven évvel azelőtt Magyarország katonai hatalma a Kelet és a Nyugat számtalan csatatérein győzelmesen érvényesült s fegyverei a diadalok fényes és szakadatlan sorozatát aratták. Hunyadi Mátyás, az ország egyik legnagyobb uralkodója, nemcsak kitünő katona, hanem lángeszű organisator volt s a béke és a háború eszközeit egyenlő gonddal és sikerrel fejlesztette. Megalkotott mindent, mi a magyar állam hatalmi állásának, anyagi és szellemi fölvirágozásának első föltétele volt, s a mi utóbb más szerencsésebb államokban a *nemzeti egység* és az *egységes nemzetiség* kifejlődésére vezetett. Teremtett fővárost, melynek szépségére, gazdagságára, tudományos kincseire csodálattal tekintett Európa és büszke elégedettséggel minden magyar honlakos, hisz rend- és osztálykülönbség nélkül ott találta meg urát és királyát, a ki igazságot osztott legszegényebb alattvalójának is. Teremtett vidéki központokat a főpapok székhelyein, teremtett tudományos intézeteket, jogbiztonságot, erélyes közigazgatást, igazságszolgáltatást, modern — kora viszonyaira értve a szót — pénz- és adóügyi szervezetet. Mindezt azzal koronázta meg, hogy kora legmagasabb szinvonalán álló s a magyar államélet szükségleteinek megfelelő katonai szervezetet hozott létre. A XV. században a régi középkori honvédelmi rendszer már sehol sem felelt meg a szükségletnek. Az

akkori nagy háborúk viseléséhez elegendő emberanyagot a feudalis birtokviszonyokon nyugvó katonai szervezet nem nyujtott többé. Sem a nemesség személyes hadba szállásának kötelezettsége, sem a vele rokon természetű banderialis rendszer nem szolgált oly bőséges forrásul, melyből a szükségleteknek megfelelően meríteni lehetett volna. A kiváltságolt osztályok mellett a nép szélesebb rétegeit is igénybe kellett venni s ez a fogadott katonaság ősrégi, de akkor nagy arányokban kifejlődött intézményével történt. A XV. században már mindenütt kiváló fontosságra vergődött a zsoldos katonaság, s a hadviselésben kezdte háttérbe szorítani a régi, feudalis elemeket, mit a lőfegyverek általánosabb használata s a gyalogság fokozódó jelentősége lényegesen elősegített.

Mátyás király megértette a kor szavát; hadi organisatiójának alapjává a zsoldos katonaságot tette. Nem mellőzte ugyan a feudalis tényezőket sem, hisz a társadalmi birtokszervezet még szigorún feudalis alapokon nyugodott, s az ő hatalmas erélye a régi honvédelmi anyagba is pezsgő életet, friss erőt tudott lehelni. De hatalmának súlypontja a zsoldosság intézményén nyugodott, melyet lánglelke még tovább fejlesztett, mint a hogy akkor a legtöbb más államban történt. Nem bizonyos időre bérelte föl, hanem állandósította, békében és háborúban egyaránt zsoldjában tartotta a csapatokat. Mátyás király híres fekete serege épen alapját, a kiegészítést, az ujonczozást illetőleg nem hasonlított ugyan azokhoz az álló hadakhoz, melyekkel az általános védkötelezettség behozataláig Europa államaiban találkozhattunk. A magyar nemzet katonai szellemének megtestesedését sem láthatjuk benne, mert nagyobbára idegenekből állott. De a maga korának teljesen megfelelő alkotás volt, mely keleten és nyugaton egyaránt diadalmasan kiállotta a tűzpróbát. Ezen, akkor legmodernebb elemmel kellően kiegészítve a régi feudalis katonai tényezők szintén sikerrel működtek s a magyar állam honvédelmi szervezete a támadás és védelem czéljaira egyaránt mindenképen megfelelőnek mutatkozott.

De alig hunyt el a nagy király, a legféktelenebb reactio támadt összes reform-alkotásai ellen. Nem a nép alsóbb tömege, csupán hatalmas főurak, első sorban azok a parvenuek, kiket az ő kegye emelt a magasba, támasztották a nagy mozgalmat, a mely egymásután döntötte halomra Mátyás összes alkotásait. A mint a

gyönyörű főváros, hazánk dísze, pusztulásnak indult, a mint gazdátlanná vált a világhírű Corvina-könyvtár, úgy semmisült meg csakhamar a szintén gazdátlan híres fekete sereg. Ismét egyedül a régi feudalis katonai tényezőkre maradt a haza védelme. De a két Jagello tehetetlensége, az örökös belzavar, mely nem szűnt meg egy egész emberöltőn át, a parasztlázadás és következményei, a pénzügyi zavarok, az általános fegyelmezetlenség és szellemi elvadulás e tényezőket is enerválták, s midőn eljött a nagy próba napja, húszezer magyar maradt a véres porondon, jeléül annak, hogy van magyar nép, mely meg tud halni a hazáért, de nincs magyar honvédelmi szervezet, mely az állam lételét meg birná oltalmazni. A mohácsi csata e honvédelmi szervezet halála napja volt s az önálló nemzeti királysággal a feudalis magyar honvédelmi tényezők is elvesztették régi katonai jelentőségöket.

Romjaikból sem János, az önállóság utolsó képviselője, sem a Habsburgházi királyok nem tudtak életre való alkotást létesíteni. I. Ferdinand király választás-adta jogának idegen zsoldosokkal igyekezett érvényt és elismerést szerezni. János király, noha az ő seregét nem sodorta magával a mohácsi vész vihara, számot tevő ellenállás nélkül menekült ki Lengyelországba s onnan ő is főleg zsoldosokkal tért vissza. És később, a hosszú és kegyetlen tusákban, a melyek a törökkel vívattak, mint első rangú tényezőket hasztalanúl keressük a régi magyar feudalis honvédelmi intézményeket. Sem a banderiumok, sem a nemesi fölkelés, az úgynevezett insurrectio, nem befolyásolták döntő módon a hosszú küzdelem menetét. Nevök még kísért ugyan törvényeinkben; itt-ott a gyakorlati életben is találkozunk maradványaikkal, s főleg az insurrectio számos esetben szerepel, de inkább mint *helyi* jellegű védelmi intézmény, mint másodrendű tényező, mely nagy csaták nyerésénél, komoly katonai feladatok megoldásánál alig jöhet számba. Helyettök más elemek és tényezők emelkednek addig ismeretlen fontosságra a honvédelemben s gyakorolnak túlnyomó befolyást a katonai actiók vezetésére. Ezek a végvárak s a mindinkább állandó jelleget öltő zsoldos katonaság. Rajtok nyugodott a mohácsi vész után a haza védelme, mely az örökös harczok közepett nem valami nagy conceptiojú reformterv alapján fejlődött, hanem a pillanat változó szükségletei, a czélszerűség s a rendelkezésre

álló anyagi segélyforrások mérve szerint alakult mindaddig, míg a kétszáz éves harczok után beálló béke korszaka nagy és gyökeres újítások létesítését lehetővé nem tette.

A mohácsi vész után alakúlt honvédelmi szervezet ismeretéhez adalékokat nyújtani, különösen a végvár-rendszer és a fogadott katonaság némely viszonyait vázolni, még pedig azon mozzanataikban, melyek törvényeinkből nem nyernek kellő felvilágosítást, vagyis pénzügyi, administrativ tekintetben, czélja jelen tanulmányomnak. Nem Montecuccoli jutott először arra a belátásra, hogy a hadviseléshez a pénz nélkülözhetetlen kellék. I. Ferdinand — s előtte minden hadvezér — épen olyan jól tudta ezt s egy 1552-iki utasításában határozottan kimondotta[1]), hogy a hadviselés életere a pénz. A katonai kiadások világításában akarom tehát a magyar honvédelmi rendszer fontosabb tényezőit legalább egyes korszakokban bemutatni. E világítás belső életöket, katonai és kormányzati szerkezetöket, hadászati értéköket s a kor összes hadügyi állapotait olyan módon domborítja ki, mely sem a tanulságot, sem az érdekességet nem nélkülözi. A kegyelet és a hazafiasság parancsolja, hogy a legkülönbözőbb szempontokból tanulmányozzuk régi honvédelmi intézményeinket[2]) főleg abban a korban, midőn az ország olyan mértékben volt öldöklő küzdelmek színhelye, mint sem az előtt sem azután soha és midőn a magyarság egész életét a csatatéren folyó létfentartási küzdelem dominálta. Nemzetünk ezer éves történetének lapjain bizonyára vannak szerencsésebb, diadalmasabb harczok följegyezve, mint az ez időbeliek voltak. De bármi kedvezőtlenül alakult sokáig az a hosszú párbaj, melyet a magyar a törökkel vívott, dicsőség nélküli nem volt az soha. Bennem, ki történeti kutatásaim tárgyaúl e korszakot választottam, múltunk emlékeinek áttanulmányozása közben mindinkább megszilárdúl az a meggyőződés, hogy a magyarság soha nagyobb, emlékezetesebb szolgálatot nem tett az európai világnak, az egész polgárosodásnak,

[1]) Proventus nostri, qui sunt rerum omnium *et praecipue belli nervi.* Az okmányt közli Engel: «Gesch. des ung. Reichs.» II.

[2]) *Thaly* Kálmán kitünő történészünk számos műve, főleg Tört. és Irodalom tört. tanulmányainak gyüjteménye rendkívül sok érdekes idevágó anyagot tartalmaz, mely különös figyelmet érdemel.

mint akkor, midőn daczolva a legmostohább sorssal, küzdve ádáz ellenségeivel es sajnos, sokszor ép oly veszélyes jó barátainak rossz indulatú törekvéseivel, rendületlenül és hősiesen ellenállott a török hatalom erőlködéseinek. Ez ellenállás még ragyogóbb színekben tünik elénk, ha megismerjük, *minő szerények voltak a segélyforrások*, melyekkel nemzetünk világtörténelmi hivatásának teljesítéseben rendelkezett. Szerényebb eszközökre utalva, talán soha nép nem tett olyan szolgálatot a civilisatiónak, mint a magyarság az izlam elleni küzdelemben.

Ez ellenállás egyik legelső tényezője a végvár-rendszer volt, mely a XVI. és XVII. században a legnagyobb fontosságra emelkedett s úgy szólván kőből készült keretét alkotta az egész nemzeti ellenállásnak. A várak hosszú lánczolata védte a királynak megmaradt területet. Bennök tömörültek a nemzet katonai elemei s rajtok tört meg az az ellenséges áradat, mely ott, a hová eljutott, rendesen mélyébe temette a magyarságot vagy legalább olyan sebeket ütött rajta, melyeket még ma sem hevert ki teljesen.

A végvár-rendszer maga ősrégi intézmény. Erődítményeket fontos strategiai pontok vagy közművelődési és gazdasági centrumok oltalmára az ország belsejében s még inkább a határok mentén mindig emeltek. Csakhogy a mohácsi vész előtt, épen déli határainkon, honnan csakhamar a zivatar felvonúlt, a magyar végvárak nem a mostani anyaország területén állottak. A leghíresebbek Nándor-Fehérvár, Szabács, Jajcza jó előre tolt positiók voltak, hogy még idegen földön védjék az anyaországot. A végvárak ezen szerepe a mohácsi vészszel megváltozott. A nemzeti védelem régi előbástyái összedőltek. Az ellenség benyomúlt a magyarság igazi tűzhelyére, itt állandóan megfészkelte magát, a fővárost is hatalmába kerítette s ezzel a politikai és katonai viszonyokat teljesen felforgatta. A végvár-rendszer a határszélről áttétetett az ország belsejébe s a végvár jellegét öltötték olyan helyek, melyek messze estek a régi határszéltől s melyekről egykor senki sem képzelhette, hogy vár vagy épen végvár jelentőségére fognak vergődni. Olyan városok és erődített kastélyok, melyek addig legfölebb Ausztriából történő támadás esetén jöhettek számba, most egyszerre a török elleni védelem támaszpontjaiként kezdettek előtérbe lépni. Apró falvak, melyek hírét azelőtt senki sem hallotta, jelentéktelen lovag-

várak, melyeket uraik csupán saját biztosságukra építettek s melyek nagyobb helyőrséget be sem fogadhattak, kolostorok, ha szilárdabb anyagból épültek, sokszor egyszerű templomok, ha kőkerítéssel voltak ellátva, fontos szerepet nyertek s csakhamar belevonattak a védelmi szervezetbe, hogy határt szabjanak a török-terjeszkedésnek s közreműködjenek ama terület biztosításában, mely Habsburg-házi királyainknak az országból megmaradt.

A király területe azonban örökösen változott. Itt az ellenség visszaszoríttatott, amott neki mosolygott a hadi szerencse s egy-egy megyét vagy vidéket hatalma alá hódított. Minden ily esemény fokozta vagy csorbította a végvár-rendszer egyes pontjainak katonai jelentőségét. A mint egy-egy vár elveszett, egy másik lépett előtérbe s minthogy a háború vagy legalább a hódoltatás — a határszéleken való csatározás néha jelentékeny haderővel — legalább a XVI. században soha sem szünetelt s a hittel erősített békekötések biztosságot épen nem nyújtottak, az idők folyamán a végvár-szervezetnek is szükségképen igen sok változáson kellett átmennie. Hol előbbre, hol hátrább tolták egyes pontjait az események. Ehhez járultak előbb a két ellenkirály küzdelmei, utóbb az erdélyi részek külön válása török főhatóság alatt. Erdély ellen is várakat kellett emelni s az északkeleti részek védelmi szervezete már nem csupán a török, hanem Erdély ellen is irányult. Az itteni birtokviszonyokban beállt gyakori változások a végvár-lánczolat e részében szintén soknemű változást vontak maguk után.

Törvényeink a török uralom két századában egyedül a mai anyaországban[1]) valami 114 különböző, kisebb-nagyobb várról és erődről tesznek említést. E szám azonban tényleg még jóval nagyobb volt. Belőlök alakult az a védelmi rendszer, melyhez a legdicsőségesebb fegyvertettek emléke fűződik; hisz Kőszeg, Drégely, Eger, Sziget s annyi sok más vár és védői neve a távoli idők ködhomályán át ma is fényözönben ragyog le hozzánk. Százhatvan évnél tovább volt az a hosszú kőgát, mely az Adriai tengertől felkörben huzódott a Kárpátok alján föl északra s azután le egész Erdélyig, végső határvonala a nyugati polgárosodásnak. Azontúl

[1]) Összeállította névsorukat *Melichár* Kálmán, «Ludovica-Akadémia Közlönye» 1884. 524—39 lap.

kezdődött a Kelet, honnan a mohamedánság a faji, nemzeti és vallásos gyülölet olthatatlan fanatismusától hevítve, minduntalan megújította támadásait. A magyar végvár-vonalnak jutott a nehéz, de dicsőséges feladat, hogy e rohamtámadásokat felfogja és nem csupán hazánk megmaradott részeit, de még inkább Ausztriát s az egész nyugati Európát a végpusztulástól megmentse. A végvárak nagy katonai és politikai jelentőségét az egykorúak kellően felismerték s törvényeink (1609:1618 stb.) ismételve mondják, hogy tőlök függ a haza, a szomszéd osztrák tartományok nyugalma és fenmaradása. Csakugyan Európa védbástyája, a kereszténység és az izlam közötti válaszfal volt ez a végvár-vonal, melynek megőrzeset a gondviselés a magyarságra ruházta át.

Természetes, hogy ez a végvár-vonal, mely mögött nemzetünk hosszú harczait vívta s szabadulása óráját bevárta, nem egyszerre, hanem lassankint fejlődött. Volt ugyan erődített hely a mohácsi vész idején az ország belsejében elég, de még Buda sem bírt a sikeres védelem feltételeivel. Egymás után került előbb Szolimán, azután János király s csakhamar Ferdinand kezébe. A többi úgynevezett várak ellenálló képessége szintén ki nem elégítőnek bizonyúlt, mert a mily gyorsan hatalmába kerítette az ország legnagyobb részét Ferdinand 1527/8-ban, olyan gyorsan el is vesztette a következő évben. Ez eseményekből a két király, valamint a főurak és főpapok levonták a tanulságot s hozzáláttak némely helyek kellő megerősítéséhez és fölszereléséhez.

Midőn Buda török kézbe jutott és a szultán állandóan birtokba vette az ország egy részét, még halaszthatatlanabbá vált az új határok biztosítása a legfontosabb hadászati pontok megerősítése által. Csakugyan már 1549-ben Ferdinand király területének védelme főleg a várakon nyugodott s a végvár-vonal az akkori szlavon (e szót mindig a mai Horvátországra értem, mert azt nevezték Szlavoniának, a Kulpántúli vidéket pedig Horvátországnak) végeken kívül valami tizenöt erődített helyből állt.[1]) A kényszе-

[1]) Az okmányt kivonatban közzé tette Thallóczy Lajos «Századok» 1877. Ugyanez évről töredékes kimutatást közöl Oberleitner: «Oesterreichs Finanzen und Kriegswesen unter I. Ferdinand» Archiv für oest. G. XXII. Ugyanott 1537-ről, 1545-ből, 1549-ből és 1556-ból vannak adatok a magyar várakról.

rűség azonban arra vitte a főurakat, hogy lehetőleg a királynak engedjék át a saját magánváraik védelmét is. Magok kérték, hogy királyi őrséget kapjanak s a mennyire a kincstártól telt, s a honvédelem érdekeinek megfelelt, óhajok csakugyan teljesült. Így a védelmi rendszer nem csak szélesebb alapot, hanem nagyobb egyöntetűséget és centralisatiót nyert, mi lényegesen elősegítette a kitüzött katonai feladatok teljesítését. Ezt a király még azzal is előmozdította, hogy egyes főuraknak a magok fontosabb várai védelmére évenkint bizonyos összeget fizetett, melyből a régi bandériumok helyett meghatározott számú gyalog és lovas csapatot voltak kötelesek *állandóan* zsoldban tartani. 1554—55-ben[1]) a király hadereje Magyarországban és Erdélyben, mely épen akkor az ő hatalma alatt volt, 8420 gyalogból, 5997 lovasból s 727 naszádosból — a dunai flotilla legénysége — állott. E haderő a végvárak közt következőleg oszlott meg:

	lovas	gyalog	naszádos	tüzér	évi szükséglet
Győr	500	300	100	13	42.201
Pápa	200	200	—	—	17.544
Devecser	150	100	—	—	10.878
Varsány	40	50	—	—	3.825
Tihany	40	50	—	—	3.825
Csesznek	20	50	—	—	2.775
Tata	60	100	—	3	5.478
A szlavon végek	—	—	—	—	172.694·45
A horvát végek (Bihácson kívül)			—	—	16.910
Bihács a szomszédos végekkel			—	—	28.000
Sziget	200	400 magyar		—	24.720
Korotna	200	100 «	—	—	14.000
Lak	—	10 «	—	—	300
Újvár	100	—	—	—	5.250
Palota és Paczot	75	156 «	—	—	9.236
Komárom	156	400 «	627	—	85.776
Kassa	200	300 «	—	—	10.716
Eger	400	458	—	—	10.612
Léva	400	200	—	—	4.125
Korpona	400	189 m.	—	—	4.125

[1]) A terjedelmes okmány, melyből ez adatokat veszem, Orsz. Lev. Mon. III.

	lovas	gyalog	naszádos	tüzér	évi szükséglet
Szitna	8	29	—	—	1.614
Murány	6	118	—	—	8.196
Kékkő	50	—	—	—	2.625
Trencsén	—	94	—	—	5.166
Gyula	465	250	—	—	6.072
Várad	150	—	—	—	9.750
Erdély	2000	1000	—	—	156.000

Főurak csapatai a király költségén:

	lovas	gyalog	évi szükséglet
Gróf Zrínyi Miklós	200	200 horvát	28.056
Taby Ferencz	100	(Szigeten állomásozott)	5.250
Nádasdy Tamás nádor	500	500 magyar	19.551
Báthory András	300	—	2.125
Horváth Bertalan a felvid.	300	—	15.750
Perényi Gábor	200	—	4.500

Az összes itt felsorolt költségek 761.766 frtot tesznek, mi az akkori időben óriási összeget, a mainak mindenesetre tízszeres értékét képviselte s előteremtésére az I. Ferdinand jogara alatt megmaradt ország, mai területünknek valami három ötöde, elviselni teljesen képtelen volt.[1]) E mellett megjegyzendő, hogy ott egyedül a személyi járandóságok vannak feltüntetve s azokból is csupán az, melyet a királyi kincstár fedezett, míg az egyes várak saját jövedelmei nagy jószágaikból számításon kívül hagyattak. A fegyver- és lőszer-szükségletek, várépítések s a hadsereg töméntelen más kis és nagy költségei egészen mellőzvék. Az is bizonyos, hogy az itt említett várakkal a véghelyek sora épen nincs kimerítve s hogy királyi helyőrségek másutt is állottak. Már 1549-ben[2]) egyedül a várak fentartásának évi szükségletét átlag 100.000 frtra számították, háborús években pedig, még akkor is, midőn nagy katonai

[1]) Kétségtelen különben, hogy a fentebbi kimutatás nem öleli föl az összes szükségletet s számos kisebb végvár hiányzik a kimutatásból. Így például Csáktornya, Dombovár, Somogyvár, Kaposvár, de ezeket kétségkívül a főurak fogadott csapatai őrizték. Volt azonban akkor katonaság Sáros várában s valószinüleg a közeli várakban, továbbá Bakabányán stb. Mindezek költsége itt nincs kimutatva.

[2]) Orsz. Lev. Ben. Resolutiones II.

actiók nem kezdettek s a harcz szigorúan védelmi jellegű maradt, a katonai kiadások a békeszükséglet csaknem háromszorosát értek el.[1])

E roppant terheket Magyarország maga a saját adójából nem fedezhette. A szomszédoknak is hozzá kellett járulniok s a költségek viselése terén teljes kifejezést nyert a magyar nemzet védelmi harczának europai jellege és jelentősége. A mint a magyar végvárak nem csupán e hazát, hanem az egész nyugatot védték, úgy a védők is földrészünk minden nemzetéből ujonczoztattak és a várak ellátása valósággal nemzetközi jelleget öltött.

Azon segélyeken kívül, melyeket néha-néha a király a német birodalomtól kapott, az osztrák tartományok szintén bele vonattak amaz adózási rendszerbe, melyen a magyar várak fentartása nyugodott. Már 1549-ben[2]) számba vették, hogy a birodalomtól 30.000, Karinthiától 10.000, Ausztriától 34.000 frt évi segelyt lehet szerezni. Az 1554—5-ki fent vázolt végvár-rendszer költségeihez már nagyban járultak az idegen tartományok. Ausztria fizette Győr, Pápa, Devecser, Varsány, Tihany, Csesznek, Tata helyőrségét egészen, Komárom szükségletéből pedig 32.000 frtot, úgy, hogy összesen 118.496 frt évi hozzájárulási quóta van reá a számadásban kiróva. A horvát és szlavon végvárak évi 172.694 frt költsége Stajer, Karinthia és Krajna tartományokra nehezedett. Némely várat később Morva- és Csehország látott el, a mi nagyon érthető is, mert végváraink sokkal inkább az említett tartományoknak mint magának hazánknak nyújtottak oltalmat. Nálunk örökösen pusztított, hol kisebb hol nagyobb erővel a zivatar, míg ő hozzájok csak ritkán birt végváraink védő övén átcsapni.

A magyar végvár-rendszer képét nyerjük a fentebbi összeállításban, a mint az a Buda megvételével kezdődő állandó török uralom második évtizedében a viszonyok kényszerűsége szerint

[1]) Oberleitner Archiv XXII.

[2]) A számítás Közös Pénzügy. Lev. Bécs. A katonai költségek egy évnegyedre következőleg vannak benne összegezve: A magyar földön állomásozó spanyolok zsoldja 19.680 frt., más hadi népeké 22.080; tüzérség 2.400; Komárom 10.800, a tábornok 900; a horvát bán, Báthory, Nádasdy, az egri, szigeti s más várak katonái 17.899.20 összesen: 73.759 frt 20 dénár.

alakúlt. Az ország déli részei főleg a Temesköz és a Duna-Tiszaköz már akkor elvesznek. A várakat, melyek védelmökre szolgáltak, Temesvárt, Lippát, Becskereket elsodorta a török áradat, mely folytonosan csapkodta a várrendszer legexponáltabb pontjait, Szigetet, Egert és Gyulát. E védelmi pontok rendkivüli jelentősége epen az időben jelentkezett a legszembetünőbben. Birtokuktól egész nagy vidékek sorsa függött. Gyula hat vármegyét védett s míg ez a vár a magyar királyt uralta, Zaránd, Békés, Csanád, Külső-Szolnok, Csongrád és Arad vármegyék vagy egészen vagy a várhoz közelebb eső részeikkel a magyar király souverainitásának hódoltak s exponált helyzetökben is megőrizték a nemzeti összetartozandóság érzelmét. Fizettek adót s a gyulai vár védőinek zsoldja nagyrészt az ő járulékaikból került ki. Gyula bukásával (1566) e megyék tényleg elvesztek s mikor visszakerültek a szent koronához, inkább néptelen sivataghoz hasonlítottak. Magyar lakosságuk nagyobbára eltünt s helyét idegen ajkúak foglalták el.

Eger, a másik nagyon exponált vár, szintén hat megyét védett. Ez volt a kis Sólyomkővel Heves, Pest, Solt, Külső-Szolnok, Borsod és Csongrád megyék közel eső részeinek védbástyája, míg a Dunán túl Sziget végvára Zalát védte s a kapcsolatot Tolna-Baranya megyék és a magyarság közt mindvégig fentartotta. Ismeretes a vár katonai jelentősége az 1566-ki hadjáratból, midőn Zrínyi Miklós dicső vértanúsága hárította el Ausztriáról és Bécsről a csapást, mely akkor talán romhalmazzá változtatta volna.

Mind e várak előre tolt s folytonos veszélynek kitett állásuknál fogva amaz időben a nagy erődített helyek közé tartoztak s jelentékeny helyőrséggel voltak ellátva, melynek jó része lovasságból alakúlt épen azért, mert a vár messze terjedő területek védelmére szolgált. Acut veszély idején a helyőrség lehetőleg szaporíttatott a szomszédos főurak katonáival vagy sebtében felfogadott zsoldosokkal és a várba menekülő földnépe sorából. Eger vitézi védelme megmutatta, hogy az ilyen hirtelen összealkotott sereg jó vezetés mellett csodákat bir művelni. De kitünt az más alkalmakkor is. Drégely hős védelme és Szondy György önfeláldozása a magyar hadi történelem legdicsőbb epizódjai közé tartoznak. Ez az apró, rosszúl épült, nem rendszeres ostrom ellen emelt lovagvár a maga

csekély helyőrségével[1]) az apró végházak strategiai fontosságát jelzi. Míg a vár magyar kézen volt, Hont megyének legalább egyik felet biztosította a török ellen. 1551-ben a megye még 949½ szabad és 1.186½ hódolt porta[2]) után fizetett adót a királynak. 1553-ban Drégely eleste után a szabad porták száma 272-re hanyatlott le, világos bizonyítékául annak, mennyire megrendítette a kis vár elvesztése a király hatalmát e megyében. A legcsekélyebb erődített pont is kiváló fontossággal bírt tehát a honvédelmi szervezetben s elvesztése nagyban befolyásolta a határterületi viszonyok alakulatát.

A végvárak közt azonban, a költségeket s a helyőrség számát tekintve, legelől nem azok állanak, melyek a török ellenséghez, hanem inkább Ausztriához esnek közelebb. Ezek Győr és Komárom. E két vár a török előtti időben a nyugatról, Ausztriából betörő ellenséggel szemben bírt jelentőséggel. A mohácsi vész után azonban a várak e szerepe megszűnt. Nem Ausztria ellen hazánkat, hanem Ausztriát a hazánkból fenyegető török vész ellen védeni lett hivatásuk. Magyarország feladatát a szomszédok és a Nyugat védelmében ez a változás is elég élénken illusztrálja. Természetes, hogy ha Ausztria magyar területen védte meg önmagát, e várak fentartási költségeihez is hozzá kellett járulnia. Meg is tette. Győr szükségleteit egészen fedezte, Komaróméhoz pedig évi 32.000 frttal járult. E két vár a Felső-Duna mentén még más tekintetben is nevezetessé lőn. Ez volt a magyar dunai flotillának, régi nemzeti honvédelmünk egyik fontos tényezőjének fő állomáshelye.

De az 1554—55-ki években, melyekre fentebbi közleményem vonatkozik, a végvár-rendszer a haza belsejében sem teljesen kiegészítve, sem mindenütt főkapitányságokra osztva még nem volt. Az intézmény még alakulása első idejét élte s különben is a határvonal a török és a királyi terület közt még nagyon ingadozóan

[1]) A vár állapotáról s védői számáról kimerítőbben szólok «Drégely és hőse» című czikkemben. Századok, 1887 I. füzet.

[2]) A Nem. M. F. K. 1000. A porta volt az adókulcs, mely után az adót behajtották. A jobbágyságot portákba írták össze s minden porta annyi forintot fizetett, mennyit az országgyűlés megszavazott. Szabad porta az volt, mely csupán a királynak adózott, hódolt az, mely a töröknek is fizetett adót. Az ilyen hódolt porták a királyi adónak csak felét fizették.

alakúlt. A védelmi rendszer tehát szintén kezdetleges maradt, mert csak hosszabb idő folyamán, a tapasztalás útmutatásai tüntették ki, melyik erődített hely minő katonai jelentőséggel bír. Némelyikről kiderült, hogy kár benne helyőrséget tartani, viszont más helyek megerősítése fontos érdekek szempontjából föltétlenül szükségesnek mutatkozott. Igy a végvár-rendszer idővel tovább fejlődött, hézagai kiegészíttettek s a mi fődolog, a különböző kis és nagy várak közt bizonyos szorosabb kapcsolat létesült. A magyarországi végvárakra is átvitetett a generalatusok, a főkapitányságok rendszere, mely a horvát-szlavon végekben életrevalónak bizonyúlt. A sok apró vár rendszerint valami nagyobb és fontosabb erősségben nyerte középpontját s egy-egy ilyen csoport vagy várkerület élére külön főkapitány állíttatott, ki a területén levő összes várak és helyőrségek főparancsnoka volt, s így ha a gondjaira bízott várak bármelyikét veszély fenyegette, védelmére nagyobb haderőt tudott síkra állítani. E szervezet kétségkívül lényegesen fokozta a nemzeti védelem ellenálló képességét, mely a végvár-rendszer legfőbb feladata volt. A végvár-rendszer alapján nyugvó katonai szervezet ugyanis természetszerűen védő jelleget öltött s főleg védő célokat tartott szem előtt. A várvonal nem kirohanó kapuul szolgált az ellenséges területre, hanem gátat képezett az ellenség támadása és terjeszkedései ellen. E gátat védeni volt akkor a legfontosabb katonai feladat s ez okozta, hogy a másfél százados harczokban kevés kivétellel mindig a török volt a támadó fél. A királyi hadak csak ritkán, formálisan megüzent háborúban, léptek támadólag föl.

A várrendszer, nagy stratégiai jelentőségének megfelelően fejlődött tovább az idők folyamán s 1576-ban már csupán a magyar anyaország területén negyvennél jóval több várat és erődöt[1]) ölelt fel. Bennök és a horvát, szlavon és tengermelléki végekben összesen csak valami 12.000 főnyi állandó gyalog és lovas helyőrség szolgált. Mennyire a védelemre volt kénytelen szorítkozni ez a haderő, kitűnik abból, hogy vele szemben a török végekben, mert az ellenség szinte hosszú várövvel[2]) fedezte a maga területét, valami

[1]) Nevöket a helyőrséggel együtt felsorolja Gömöry Gusztáv «Mittheilungen des k. k. Kriegs-Archivs» 1885. 162. oldal.

[2]) E várakat megnevezi Gömöry czikke 166—7. oldal.

48,000 harczos volt elhelyezve s így nem csoda, ha ez a nagy sereg soha békét tartani nem tudott. A végek mentén uralkodó viszonyokat kellően megvilágítja azon tény, hogy az 1575—82-ki békeévekben a török nem kevesebb, mint 188 betörést tett, néha igen jelentékeny haderővel, a királyi területre. Itt természetesen csak azon betörések, ütközetek, ostromok vannak számba véve, a melyek általában katonai actiók jellegével bírtak. Az apróbb fosztogatások, portyázások és zaklatások, melyek a határszéli magyar lakosságra annyi szerencsétlenséget hoztak, nincsenek is följegyezve a katonai iratokban.

Az ország rendei a végvárak jelentőségét a honvédelmi szervezetben kezdettől fogva megismerték s 1543 óta ismételve sürgették, hogy megfelelő helyőrséget tartson bennök a király. XVII. századi országgyűléseink azonban még nagyobb figyelmet fordítottak reájok. Épen a harminczéves háboru derekán másfél évtizednél tovább aránylag nyugalmas időket élt a királyi Magyarország. Míg a nyugati Európa számos országát borzasztóan elpusztította a küzdelem, melynek kitörésében a magyarság is kiváló részt vett, Bethlen Gábor utolsó támadásától — 1626 — I. Rákóczi György támadásáig — 1644 — hosszú belső és külső harczok után ismét békés éveket élt hazánk. Ez időt a honvédelmi intézmények reformja érdekében akarták értékesíteni. Magyarország nádori székében akkor egy elsőrangú államférfiú, gróf Eszterházy Miklós ült, ki telve erélylyel és egészséges reformeszmékkel, ritka buzgalmat fejtett ki az idők folyamán mindinkább elaggott állami intézmények felfrissítése, czélszerű átalakítása és továbbfejlesztése érdekében. Nádorsága idején számos országgyűlés tartatott s sok fontos reformtörvény hozatott, melyek magokban rejtették az életerős továbbfejlődés csíráit. Reformeszméi a hadügyet is felölelték, még pedig egész terjedelmében. Ama kor törvényei telve vannak idevágó határozatokkal, melyek a végvár-rendszertől kezdve az összes katonai tényezőket átölelik. De vannak idők, melyeknek fagyos lehellete minden reformkísérletet elöl s ilyen idő volt az, melyben Eszterházy Miklós gróf élt. A buzgólkodására alkotott törvények lényegökben a papíron maradtak s csak annak bizonyítékául szolgálnak, hogy a nemzetben ama nehéz viszonyok közepett sem hiányzott a hajlam és a jóakarat a haladásra, a közintéz-

mények korszerű átalakítására, de az események sodra, a körülmények kényszerítő ereje meghiúsította a reá irányuló nemes törekvéseket.

Az országgyűlések, melyek a hadügyekre vonatkozó törvényeket hozták, a tárgyalási iratokban a végvár-rendszer akkori állapotáról is sok jellemzőt és figyelemreméltót nyujtanak. Akkor már a magyar korona egész területén a «velenczei tengertől fogvást egész Erdélyig», Szathmárig hosszú félkörben elhúzódó határszéli várak mind főkapitányságí szervezetbe voltak osztva, kivéve Komáromot, mely, mint az akkori vízi véderő, a naszádos flotilla központja «magán való végház» volt, «nem függvén más generálisságtól.» Volt a tengermellékkel és Komárom nélkül nyolcz főkapitányság,[1]) összesen 88 kisebb-nagyobb erődített helylyel.[2]) Ezekben «juxta antiquam limitationem»[3]) összesen 14.931 gyalog és lovaskatonából álló rendes és állandó helyőrségnek kellett volna lenni. Ez antiqua limitatió azonban nagyon ingadozó alapon nyugodhatott, mert a különböző országgyűléseken a helyőrségek számáról eltérő közlések tétettek s a ránk maradt országgyűlési iratokban nagyon különböző adatokat találunk. Az idéztem okmány valami 15.000 főnyi seregről szól s ez alapon számítja ki az évi szükségletet, melynek fő tételei következők:

5000 magyar és horvát lovas	a havi 4 rhénes forint	240.000
7400 « « « gyalog	« « 2½ « «	281.000
1500 német lovas és 2481 német gyalog	--- --- ---	500.000
A tábornoki és tisztikar	--- --- --- --- --- ---	500.000
		1,521.000 rh. frt

vagy magyar pénzben kerek számmal 1,200.000 forint.

Ellenben egy másik, szintén Eszterházy nádortól származó, okmány[4]) a helyőrséget csak 12.000 főre — fele gyalog, fele lovas —

[1]) A főkapitányságokat s a területökön levő várak számát és helyőrségeket közlöm «Magyarország Buda visszafoglalása korában» című munkám 116—7. lapján.

[2]) Névsorukat nagy részt adja Salamon Ferencz «Tört. Dolgozatai». A horvát-tótországi várakat közli Gyurikovics «Tud. Gyűjt.» 1838.

[3]) Eszterházy nádor egy országgyűlési előterjesztése gróf Berényi Lev. N. Múzeum.

[4]) N. M. F. Lat. 2.263.

a költséget pedig 504,000 rh. frtra teszi. Mennyire nem lehet itt határozott számokról szó, bizonyítja egy harmadik okmány[1]), melyben a nádor a német katonák számáról egész más kimutatást ad.[2]) De noha teljesen szabatos számokat nem kapunk — s ez nem csupán a helyőrségekről, hanem a végházak számáról is áll — egészben mégis képet nyerünk arról a haderőről, mely a magyar határok mentén végigvonuló várerődítési övet védeni lett volna hivatva.

Körülbelől tizenöt ezer főnyi katonaság volt a minimum, melyet a védelem érdekei múlhatatlanúl megkívántak. A határvonal igen hosszú volt és stratégiailag nagyobbára igen kedvezőtlenűl alakult. Hogy tehát feladatának a várrendszer megfelelhessen, legalább az itt említett hadnak kellett volna mindig benne őrködnie. Tényleg azonban ez a létszám is igen ritkán volt együtt s nem lehetetlen, hogy a nádor csak azért emlegette az antiqua limitatiót, hogy a királyt legalább ennek a véderőnek állandó fentartására ösztönözze. A valóságban a viszonyok igen kedvezőtlenűl alakultak, s hogy még nagyobb csapások nem érték az országot, abban nagy része van annak is, hogy a törökökben a XVII. század folyamán a bekövetkező hanyatlás előjelekép nagyon megbénult az az erélyes, offensiv, hódítani törekvő ösztön, s általában az a katonai szellem, mely az előző században egyik szembeszökő jellemvonásukat képezte. Főleg e katonai szellem hanyatlása mentette meg az ország nagy részét, mert a Bethlen Gábor támadásaival véget érő hosszú harczok kora nagyon megviselte a magyar végvárrendszer élő és holt anyagát. Eszterházy nádor, a ki alaposan ismerte a várak jelentőségét s minduntalan hangoztatta «mindenek előtte a végházaktól függ nemcsak Magyarországnak, hanem a több ő felsége császár urunk országinak és provinciáinak is megmaradása, sőt az imperiumnak is securitása.»[3]) — Fájdalmasan említé, «ki nem mondhatni s talán ugyan gyalázatos is kimondani, a mi

[1]) Ugyanezen gyűjteményben.

[2]) A Gyurikovics által kiadott s az általam használt okmányok, noha sokban szóról-szóra megegyezők, a katonaság létszámát illetőleg többször eltérnek egymástól. Így a Gyurikovics-féle okmány a német lovasok számát 1650-re teszi.

[3]) Már idézett okmánya N. M. F. L. 2263.

nemű állapotra jutottak» a végvárak. Egyre azt hirdette, hogy nincs fontosabb kötelessége az országnak, mint e bajt orvosolni s kivált a «fő-fő helyeket, a melyek egész erejét a töröknek is megállhatnák» kellően ellátni. Fáradozásainak tagadhatatlanúl volt is sikere s a hosszú békekorszakban, melyet az 1663—4-ki török háborúig csupán I. Rákóczi György 1644—5-ki támadása szakított meg, egyes véghelyek kijavítására sok történt. De az 1670-ki évvel kezdődő mozgalmak e várakra is visszahatottak; gyöngeségök nagyon szembetünővé lett 1683-ban, midőn hazánk sorsában beállott a rég óhajtott fordulat, a magyar végvárak, alig nehánynak kivételével, a török vagy Thököly Imre hatalmába jutottak. A végvár-szervezet elvesztette régi katonai fontosságát. Elkorhadt az idők folyamán, de szerencsére olyankor, mikor nagy hivatását már egészen teljesítette. Ugyanazon 1683. évben, midőn csak valami 7—8 vár maradt a királyi hadak kezén, állott be a döntő fordulat hazánk sorsában. Az a megsemmisítő vereség, mely a félholdat Bécs alatt érte s a fényes támadó hadjárat, mely akkor kezdődött s Buda visszafoglalása után egyre eredményesebb folyamot vett, a másfél százados belső védővonal fentartását szükségtelenné tette. Ismét le egész az Aldunáig tolatott előre a magyar várszervezet s azok a várak, melyek birtokáért egykor annyi véres tusa folyt, a területi viszonyok változásával a török elleni védekezés szempontjából nem bírtak többé strategiai jelentőséggel. Büszke falaikat ledöntötte az idő s ma már a legtöbb helyen csak egy elhagyatott rom, egy tárgytalanná vált elnevezés ád hírt arról, hogy századok előtt ott végvár állott, melyben a magyarság elszánt kitartással vívta nehéz küzdelmeit állami és nemzeti fenmaradásáért.

A vázlatos rajz, melyet a magyar végvár-ügy alakulásáról s szerepéről általánosságban adtam, sokféle részletes kiegészítést nyer az egyes helyek őrségéről és költségeiről fenmaradt egykorú adatokban. Az a magyar katonaság, mely a végvárakban állomásozott, specialisan végvárbeli szolgálatra felfogadott és rendelt haderő volt. A végbeli vitézek mellett működött a «mezei» sereg, a tábori hadsereg s lehetőleg ez utóbbinak keretébe illesztettek a régi feudalis honvédelmi tényezők, illetve mindaz, a mi belőlök fenmaradt. A főkülömbség a végbeli és mezei sereg közt az volt, hogy míg amaz állandóan vagy legalább is hosszú időre fogadtatott fel

s igy némileg a Hunyady Mátyás király korabeli traditiókat tartotta fenn, addig a mezei sereg vagy a mennyiben idegen volt, az armada, rövidebb időre, egy-egy katonai actióra, hadjáratra, mint emlékeink nevezik: expeditióra, lőn zsoldba véve. Benne egyesültek a királyi hadak mellett a főurak, vármegyék és városok különféle hadjutalékai. Mert nem csupán az urak, hanem a városok is tartoztak katonát állítani a király zászlaja alá. Ez ősi hagyomány volt s a mohácsi vész után is fenmaradt. 1532-ben Lőcsén, mely akkor az ellenkirályok harczaiban fontos pontot képezett, Kis-Szeben 11, Eperjes 22, Bártfa 22, Kassa 32 zsoldost tartott s mikor a városok a magok zsoldosait haza rendelték, maradt ott 350 gyalog és 32 lovas mint királyi őrség, 60 városi zsoldos s 30 fegyveres paraszt, kiket a város mint földesúr a maga falvaiból rendelt a védelem czéljaira. 1553-ban Lőcse 37, a következő évben 30, 1557-ben ismét 37 fegyverest — drabantot — tartott a török ellen küzdő mezei seregben.[1])

A vármegyék időnkint szintén tartottak katonát. Az 1542-ki igen nagy adó egészen a megyéknek engedtetett át, hogy katonát fogadjanak, kiket részint területök védelmére használtak, részint a mezei hadakhoz küldöttek. Nehány megye azonban a maga adóját mégis inkább a kincstárhoz szállította be, mások a pénzt egyes főuraknak adták át, kik ekkép a saját csapataikat megfelelően szaporíthatták s velök az illető megye területét védték. De az akkor a királynak rendesen adózó huszonnégy vármegye közül tizenhét élt a törvényadta felhatalmazással s tartott külön katonaságot, még pedig csupa lovast.[2]) Ennek az a káros következménye volt, hogy

[1]) Hein kézirata. Nemz. Múzeum.

[2]) N. M. F. Lat. 920: IV. Az e korbeli megyei zsoldos katonaság viszonyairól az említett kézirat sok érdekes részletet tartalmaz, melyből a leglényegesebbet a következőkben állítom össze. *Liptómegye* 25 huszárt tartott $5^1/_2$ hónapon át; mindegyik havi 3 frt 20 dénár zsoldot (mai érték szerint 35—40 frtot), a kapitány s a tisztek 150 frtot kaptak. A katonákat a megye nem tudta a saját területén beszerezni, hanem az ország más részeiben és Lengyelországban toborzotta össze. *Szepesmegye* 40 könnyű lovast, a 3 frt 20 dr. — tartott hat hónapig s 7 nehéz lovast a 5 frt két hónapig. *Trencsénmegye* 14 lovast tartott 5 hónapon át; kapitányuk félévre volt felvéve 50 frttal s 20 frt asztalpénzzel. *Sáros* 50 közös lovast tartott

az ekkép apró csapatokra szétforgácsolt katonaság, noha aránylag tetemes költséget emésztett fel, a hadi műveletekben alig játszott szerepet.

Később, szintén előfordul az ilyen megyei katonaság s különösen a XVI. század utolsó éveiben addig még soha nem hallott nagy adótétel vettetett ki a lakosságra, hogy a megyék minden tíz porta után három gyalogot és három lovast tarthassanak hat hónapon át — júniustól november végeig. — A megyék csapatai ez időben csakugyan tekintélyes létszámra emeltettek. 1595 ben Borsod 81 lovast és 131 gyalogot, Abauj 204 lovast, 204 gyalogot, Sáros 150 lovast, 200 gyalogot, Szepes 90 lovast, 125 gyalogot, 1597-ben Torna 26 lovast, 26 gyalogot, Szepes 98 lovast, 98 gyalogot, Abauj 167 lovast, 165 gyalogot, Borsod 36 lovast, 36 gyalogot, Bereg 30 lovast és 29 gyalogot tartott.[1]) E hadak is úgy látszik főleg végvár-szolgálatra alkalmaztattak, azért említem honvédelmünk e tényezőjét épen itt. De a kamara, — az akkori pénzügyi kormányzat legfőbb hatósága — mely a megyék számadásait felülvizsgálta, nem volt hajlandó elhinni, hogy a csapatok az elszámolt létszámban csakugyan ki is állíttattak s mindenütt bekövetelte a zsoldosok és tisztek teljes névjegyzékét. A honvédelem ez elemének katonai jelentőségét a legélénkebben megvilágíthatja azon tény, hogy midőn a királyi hadak a megyék és városok zsoldosaival, 1611-ben expedicióra indúltak Erdély ellen, Bars, Liptó, Turócz, Árva és Trencsénmegyék, Modor, Nagy-Szombat és Sopron városok zsoldosainak «nem tetszett»[2]) Kassa vidékéről Erdély felé indúlni s csakhamar haza kellett őket bocsátani.

6 hóig. *Krasznamegyének* 27 könnyű lovasa volt 3 hónapon át, kapitányuk 27 frtot kapott. *Fehérmegye* 21 lovast 5 hónapig, *Gömör* 60 lovast, *Sopronmegye* 25 lovast, *Zólyommegye* 25 könnyű lovast tartott; fizetett mindegyiknek havi zsoldot 4 frtot, 5 altisztnek (potiores personae) havi 5 frtot, a kapitánynak 25 frtot. *Győrmegye* 36 huszárt tartott, két kapitánynyal. *Bars* hat hónapon át 27, négy hónapon át 75, *Baranya* az I-ső hónapban 103, a II-ban 100, a III-dikban 79, a IV-ben 96, az V. hónapban 52 katonát tartott s a kapitány asztalpénzül havi 16 frtot kapott. *Moson* 25, *Nyitra* 47 lovast négy hónapig, *Somogy* 75, *Bereg* 50, *Turócz* 4 hónapig 75, három hónapig Saagh várában 22 lovast tartott.

[1]) Az adatok Orsz. Lev. Lymbus I. 4. csomóban levő számadásokból.

[2]) Ezt mondja rólok egy 1611-ki számadás. N. M. F. L. 914: II.

Az igazi végbeli vitézek, az akkori várhelyőrségi hadak, két főelemből állottak. Egy részök idegen, külföldi, a másik hazai, magyar volt. Az idegeneket általában németeknek nevezték, pedig gyakran Európa minden tájékáról szedték össze őket. Spanyolok, olaszok, vallonok, csehek, lengyelek hol nagyobb, hol kisebb számmal és az akkori összes fegyvernemekben szolgáltak a németek mellett. Sok szép fegyvertény fűződik az idegen zsoldosok, — nevezzük őket állandóan németeknek, nevéhez. De kétségkívül sok súlyos vereség és veszteség emléke is s nem egy nagy fontosságú végvár elvesztét okozta dicstelen magokviselete. Régi hadtudományi irodalmunk gyöngye, Zrínyi Miklós a nagy költő és nagy katona remeke, «A török áfium ellen való orvosság», hosszú lajstromát nyújtja a veszteségeknek, melyeket megbízhatatlanságuk a magyar hazának okozott és rettenetes volt néha az a pusztítás, melylyel fegyelmezetlenségök a gondviselésökre bízott magyar lakosságot sújtotta. Mégis kegyeletlenség lenne, ha csupán a rosszról, melyet okoztak, emlékeznénk meg, a jóról nem. Egy Szondy, egy Zrínyi Miklós nem került ki soraikból soha. Idegenek voltak, zsoldért harczoltak az országban, melyhez nem fűzték őket a szeretet, a vonzalom, a lelkesedés amaz érzései, melyekből a legszebb polgári és katonai erények fakadnak. Teljesítették kötelességöket, de csak bizonyos mértékben; hiányzott szívökből a szülőföld iránti odaadó önfeláldozás, a mely a harczost hőssé avatja.

De e haza védelmében résztvettek s maroknyi népünk megmaradásához hozzájárultak ők is. Ezeren meg ezeren vérzettek el az örökös küzdelmekben és megszámlálhatatlanúl estek áldozatáúl az éghajlatnak, pusztító járványoknak, melyek akkor az országban, mint állandó csatatéren, igen ritkán szüneteltek. A németek temetőjének, az idegenek sírjának nevezték akkor Magyarországot s csakugyan idegen harczosok csontjai porlanak a haza minden vidékén. Megérdemlik tehát ők is a kegyeletes megemlékezést, midőn török korbeli honvédelmünk egyes tényezőit felsoroljuk. Nem azért kerültek ide, mintha itt az emberanyag egy állandó haderő fentartásához hiányzott volna. A végvárak helyőrsége mindenesetre bőven kitelt volna a hazai anyagból is. De a mint már említettem, a végvárak fentartásához az osztrák tartományok is adóztak, s e mellett a belső mozgalmak s a belőlök folyó politikai tekintetek

szintén hozzájárultak, hogy a fontosabb pontokon állandóan legyen német helyőrség.

De azért az anyaország területének végváraiban küzdő védőerő nagyobbára mégis magyar volt s sokáig a lakosság jobb elemeiből egészítette ki magát. A nemzet minden rétege képviselve volt benne s itt nyert kifejezést a nemzet összes osztályainak solidaritása és összetartozandósága ama közös veszély elleni védelemben, a mely mindnyájokat egyaránt fenyegette. Míg az insurrectióban tisztán a nemesség honvédelmi kötelezettsége érvényesült, a végvárbeli szolgálat a társadalom minden tényezőjét felölelte. A jobbágy és a mesterember — amaz időben mindegyik értett a kardforgatáshoz — épen úgy mint az egészen szegény vagy jómódú nemes ember tömegesen ott szolgált a végbeliek közt; csak a tiszti állásra volt előjoga a nemes úrnak s a rendi válaszfal némileg abban is kifejezést nyert, hogy a nemesség főleg lóháton, a nem-nemesek a gyalogságnál szolgáltak, mire nézve azonban szigorú szabály épen nem állott fenn.

Acsády Ignácz.

VÁRAINK RENDSZERE ÉS FÖLSZERELÉSE A XVI. ÉS XVII. SZÁZADBAN. [1])

ELSŐ KÖZLEMÉNY.

Rég letűnt századok lovagvilágának emlékeiért mindig esengett a magyar ember, hogy miért, maga ez a mult magyarázza meg. Nemzete életének egész folyása bajnoki küzdelmekben telt le; harczról ábrándozott a gyermek ifjú s azzal álmodott az aggastyán.

Kezdettől fogva egész a jelen század elejéig itt folytak le a döntő harczok a kelet és közép Európa birtokáért és itt vívta három századig tartó kétségbeesett harczát a kereszténység az izlammal.

Európa legkülönbözőbb népeinek valódi hadi iskolája volt tehát hazánk, nemcsak már Szt.-István, Nagy Lajos és Mátyás alatt, de a XVI. és XVII. században is. Angolok, francziák, olaszok, spanyolok, németek, csehek, bajorok, szászok vetélkedve keresik fel Magyarország téreit, hol akár a korai tornák, akár a vár és sík harczok tekintetében páratlan fényes lovagi élet folyt, melyről Balassa Bálint, a XVI. század hőslelkü dalnok lovagja, ki maga is Esztergom ostrománál esik el, énekli:

Véres zászlók alatt
Lobogós kopját
Vitézek ott viselik;

[1]) A véletlen úgy akarta, hogy két író egyidőben ugyanazon tárgygyal foglalkozzék; mivel a két munka egymást sok tekintetben kiegészíti, czélszerűnek tartottuk azokat egyszerre s egymás mellett adni. Szerk.

Roppant sereg előtt,
Távol a sík mezőt
Széllyel nyargalják, nézik.
A párducz kápákkal,
Fényes sisakokkal,
Forgókkal szép mindenik.

Csoda-e hát, ha mint a többi lovag, úgy Alba herczege sem tartja magát valódi katonának, mert mint maga kijelenti, Magyarország török háborúiban még nem harczolt.

Ezt a világot a maga igazában megismerni, belső szervezetében tanulmányozni s keresni ezenközben az összefüggést, mely a hadügyek s másrészt a politikai, közgazdasági és pénzügyi viszonyok között fennállott, bizonyára magának a hazai história-irásnak is egyik méltó feladata.

Feladatának mondom még, mert daczára annak a páratlan buzgalomnak, melylyel a történelmi kutatás nálunk az utolsó két évtized alatt megindúlt s ma is folyik, — valamint nem mondható megírtnak a hazai történelem a maga egészében, úgy még nagy részben hézagosak adataink hadi történetünk tekintetében is. Feldolgozva pedig a kikutatottakból is kevés van. Daczára, hogy országos törvényeinknek csaknem teljes sorozatát bírjuk immáron, mégis ösmerjük-e pontosan csak a hadi kötelezettség szabványait a különböző időkben, tudjuk-e pontosan hányféle s mennyi katonánk volt, vagy ismerjük-e azok hadi szabályait, vagy birjuk-e hadi fölszerelésünk teljes képét csak a XVI. és XVII. században is. Nem is említve azon befolyás kimutatásának szükségét, melyet hadi viszonyaink kifejlődésére a velünk harczolt különböző nemzetek s az ellenünk küzdött törökök századokon keresztül gyakoroltak. Ime egész programmot soroltunk elő, a melyből ezuttal csak várrendszerünkkel s váraink hadi felszerelésével fogunk foglalkozni.

A vezérek s első királyaink korában, — az eddig általánosan elfogadott nézet szerint — egészen a tatárjárás idejéig csak föld- és fa-erődítményeink voltak, a kőből épült várak kora a tatárjárás utáni időkre esik.

A honfoglalás idejéből kútfők nem állván rendelkezésünkre, magyar várakról csak akkor kapunk tudósítást, midőn idegen

népek törnek be területünkre. Igy III. Henrik hadjáratainak leírásával nyerünk először értesítést Pozsony megerősített városáról, Presslawaspurch név alatt,[1]) 1052-ben a németek hadi gépekkel ostromolják ennek erődeit.

Herzfeldi Lambertus hat igen erős magyar várról szól, melyet Salamon 1074-ben biztosítekul ad IV. Henriknek, ezek nevét azonban nem tudja.

1108-ban, midőn Henrik császár Álmos érdekében támadja meg hazánkat, ismét Pozsony említtetik mint erős vár.[2])

Az első keresztes hadjárat alkalmával pedig Mosony nevével találkozunk Miesenburg alakban, holott is Kálmán tönkre veri őket.[3])

A bizanczi íróknál még becsesebb följegyzéseket találunk e részben, azon hadjáratok leirásánál ugyanis, melyeket 1125-től 1170-ig Bizancz ellenünk vívott, dunamelléki váraink közül Zeugmét és Horom-ot említik. Itt emlékeznek meg Zeugménak felépítéséről és ostromáról is.[4])

Esztergom váráról, az akkori magyar birodalom székvárosáról, Arnoldus szláv krónikájából akkor nyerünk első értesítést, midőn 1189-ben III. Béla a keresztes hadba indúlt Fridrik római császárt fogadja ott.

A tatárjárás idejében főbb városainkon, Esztergom és Székesfejérváron kívül, a nagyobb kolostorok, így a többek között Pannonhalma és a garam-szt.-benedeki maradtak épen, bizonyára mert oly hatalmas erődök voltak, hogy a tatár meg nem vívhatta őket.[5])

Tudjuk, hogy a tatárjárás szolgáltatta az impulsust azon számos vár felépítésére, a melyeket ezentúl oly nagy számban találunk úgy a végeken, mint bent az országban. A középkoron át,

[1]) *Annales* Alteichenses maiores. *Pertz.* Mon. Germ. 20. k. 8. l. *U. o.* 5. k. 131. l.

[2]) *Kozma* cseh iró. *U. o.* 9. k. 114. l. — *Freisingeni Ottó* u. o. 20. k. 254. l. — Lengyel krónika u. o. 9. k. 464. l.

[3]) *U. o.* VI. k. 208. l. — *Eckehard.* Chron. Universale.

[4]) *Cinnamos J.* Corp. scr. hist. Bisant. Bonn 1836. 10. l. és *Choniatés* u. o. 24. l.

[5]) Dr. *Czobor Béla*, Magyarország középkori várai Budapest, 1878. 9. l.

részben a XV. században s más részben most tárgyalt korszakunk elején, még pedig nem egy a római castrumok nyomán épülnek fel végváraink Árva Lengyelország és Szilézia felé, Dévény, Pozsony, Sopron, Moson Ausztria ellenében, Nemetújvár Styria, Belgrád a törökkel, Tersat és Clissa pedig az Adriai tengerrel szemben, így továbbá a későbbi rabló várak, Vöröskő, Beczkó, Bolondócz; a királyi mulató várak, mint Vajda-Hunyad, Visegrád, Zólyom, Végles, Tihany, Tátika, Csobáncz, Diósgyör; folyamvölgyi váraink, Murány, Munkács, Torna, Vinna és Znió, s végül sziklaváraink, Somoskő, Salgó, Zagyva, P.-Buják, Fülek, Nógrád, Kékkő, Eger, Hollókő, Szanda, Revistye, Szászkő, Tihany, Sáros, Kapi, Trencsén, Huszt, Kis, Sebes, Szarvaskő, Fraknó, Ghymes, Ajnácskő, Lietava stb.

És most térjünk át várrendszerünknek ismertetésére a XVI. és XVII. században.

* * *

Szokásban van azt mondani, hogy korhadt hadügyi intézményeink döntötték Mohácsnál sírba a nemzetet.

Nézetünk szerint a mohácsi ütközet elvesztése szerencsétlenség, mely bármely hadseregen megeshetik úgy, amint nálunk megesett, de nem mutatja magában véve csupán és főleg a hadi intézmények degenerátióját. Hanem igen is szerencsétlen közgazdasági és főleg politikai tények lánczolatának végeredménye. Eredménye a pártoskodásnak, a Mátyás után fölszabadult olygarchiának s azt mutatta meg nekünk mathematikai pontossággal, hogy olyan ellenséggel állunk szemben, aki a mellett, hogy mindig fanatikusan harczol, szám szerint is mindig túl fog bennünket szárnyalni. Tény az, hogy a magyarság, mint hadilag szervezett nemzet és állam egész erejével sohasem harczolt a török ellen, — egy java része mindig gondolkozóban volt, hogy a törököt üsse-e vagy az ellenpártit. Természetes, hogy a csapásra, a hol a kardnak csak a fokával vágunk, nem esbetik le az ellenség feje egészen. Ez volt a hiba Mohácsnál is, mert hiszen tudjuk, hogy a politikai viszonyok változása után, másfél századdal később, bárha tetemes idegen segélylyel, győzelemről győzelemre száltunk ellenök. Már e helyt ki kell azonban jelentenem, hogy nem

fogadhatom el azt a sokszor hangoztatott nézetet, miszerint a Magyarországon akkor harczolt idegen zsoldos katonaság alakította volna át a magyar hadügyet a mohácsi vész után. Ezt csak annyiban fogadom el, hogy igenis a ruházat, fölszerelés és különösen a tüzi fegyverek dolgában sok ujítás és hasznosítás alkalmazói lőnek. Egyéb előnyüket hadügyünk szempontjából nem ismerhetem el. Valamint Mátyás előbb világra szóló zsoldos hadserege a fekete sereg, menthetlenül és azonnal fölbomlott, amint az azt alkotott lángész megszűnt lenni, — s szétoszlott, mert nem hazai elemekből állván, vagy jobban mondva, nem levén magyar, a megvédendő haza földje iránt nem érezte azt a szeretetet, amivel csak születni lehet; épen úgy a XVI. század zsoldos seregei, jobbára a landsknechtek, koránt sem lelkesedésből harczoltak velünk, hanem mert nekik a verekedés jóformán gyermekkoruktól mesterségök volt, oda mentek, ahol háború volt, most Németalföldre, majd Spanyolországba, majd hozzánk s kockáztatták életüket ott, a hol napról napra élelmet, rendes és minél nagyobb zsoldot s minél több kilátást nyertek a zsákmányra. Innen volt azután, hogy számos várunkat azonnal feladták, mihelyt komoly kezdett az ostrom lenni, hogy többet ne említsek Buda és Szolnok egyaránt nekik köszönhetik első elestüket. Ezért panaszkodnak ellenük nemcsak az általuk folyton zsarolt nép, nemcsak az országgyülések rendei, hanem csaknem minden azon korból fenmaradt hiteles kor- és emlékirat. Regenerálta a magyar hadügyet a törökkel való százados küzdelmekben megedződve, a mohácsi vész után másfél század alatt maga a magyarság, minden vagyonát odaadó hazafias áldozatkészségével, önfeláldozásával, mindenre kiterjedő hadi és különösen észszerűen rendezett várrendszerével.

A magyarországi várak, építészeti styljök s erődítési rendszerök tekintetében bátran mondhatjuk, hogy Európa valamennyi várstyljét kifejezésre juttatják. És ennek már fentebb okát adtuk, midőn kimutattuk hadtörténetünk fejlődésének főbb mozzanatait és ott említők, hogy a kelet és nyugat csaknem minden nemzetiségű hadi népe megfordúlt hazánk földjén. A középkori régi várak építői nálunk leginkább benczés papok, később olasz, majd német mesterek. Román stylű műemlékek ma már e nemben alig, góthikus azonban nagyobb számban maradt fenn. Hogy különben e stylek,

mint építészeti kormeghatározó adatok várainkon oly ritkán mutathatók ki, annak oka főleg abban keresendő, hogy nincs építmény, mely annyi átépítésen és változtatáson mènne keresztül, mint épen egy vár s különösen a mi váraink, melyek között egy sincs, amely egy vagy több ostromot nem állott volna ki.[1])

Építészeti berendezésük nagyjából ugyanaz maradt, ami a középkorban volt; — különben sem lehetvén e tekintetben szigorú szabályokat felállítani, amennyiben azt mindenkor a megerősítendő hely geographiai helyzete határozta meg.

A belső, vagy felső várat, vagy ahol ez hegyen épült, az u. n. fellegvárat rendszerint a külső, vagy alsó vár, az ú. n. váraljа vette körül. Ebben lakott a várjobbágyság, majd később a polgárság s a mesteremberek. A fellegvárban középen, mintegy az egésznek magvát képezve állott az őrtorony, a donjon, mely a vár védőinek legutolsó menhelye volt. E mellett állott a várúr lakháza, a palota, s ebben vagy a donjonban a lovagterem, ezután jött a vártemplom, vagy várkápolna, esetleg tisztek lakása s a legénység szobái és a lovak istállói, a fegyver- és lőszer-tár a bástyák casamatáiban. Az épületcsoportot bástyák, sarkaikon kiugró tornyokkal és rondellákkal fogták körül, melyeken ormózat s kisebb-nagyobb lőrések voltak az ágyúk, a puskák és nyilazás helyéül. Az egészet a földrajzi fekvéshez képest mély árok, sáncz vette körül, a legtöbb esetben vízzel tele eresztve, melyen át felvonó híd vezetett.

A váraljak, vagy külső várak, mint már említők, a várjobbágyok s a vár részére dolgozó iparosokból alakultak, később azonban oly iparosokból is, akik ott iparuk védelmét keresték. Itt tehát megfordítva volt a dolog, mint a városoknál, hol a polgárság, az ipar nem keresett más falak között védelmet, hanem városát maga vette körül falakkal. Az elsőre példák nálunk: Árva, Szepes, Znio, Sáros, Fraknó, Krasznahorka, Végles és Boldogkőváralja, az utóbbiakra nézve pedig Pest, Eperjes, Kassa, Székesfejérvár, Pécs, stb.

Ami pedig magát az erődítés művészetét illeti, tény, hogy

[1]) *Henszlmann Imre.* Magyarország ó-keresztény, román és átmeneti stylű műemlékei. Budapest, 1876.

annak minden, bárhol felfedezett vívmánya hazánkban azonnal alkalmazásba jön. Itt alkalmazzák csaknem legelőször a futó és ví-árkokat, a robbanó aknákat, a rondellát, és az árkok előtt a glaciest. Vauban, a lángeszű franczia mérnök és később marsall, alig találja fel a csillag-sánczolás rendszerét, hazánkban már a XVII. század második felében alkalmazásban van, sőt tudjuk, hogy az újkor harczászatát oly annyira átalakított találmány, a puskára tűzött szurony is itt, Budavár 1686-iki ostrománál talál először a kalmazásra.

E korbeli nagyobb váraink kinézéséről különben hű képeket nyerünk *Ortelius* Redivivusnak Nürnbergben 1665-ben megjelent munkájából.

Váraink most már általánosságban a következőleg oszthatjuk fel:

1. Végvárak.
2. Egyéb királyi várak.
3. Erődített városok.
4. Erődített kastélyok és kolostorok.

Királyi mulató várak ekkortájt már nem voltak, egymásután alakítják át Visegrádot ép úgy, mint Diósgyőrt végházakká. Olygarcháink független várakkal szintén nem bírtak, törvény levén, hogy minden vár a királyé, a hűségi esküt az ő kezébe letenni tartoztak, valamint csak a király adhatott újnak építésére is engedélyt, az 1514-ik évi 57-ik t. cz. értelmében magának a vármegyének is.

Mihelyt pedig valamely erősség akár garázdálkodó birtokosa miatt, akár az által, hogy esetleg az ellenség kezébe kerülhetvén, az ott magát megfészkelheti s így veszélyessé válik, a király haladéktalanúl elrendeli annak leromboltatását. Így tesz első Ferdinánd 1536-ban és 1548-ban; midőn is Szabadfalva, Gács, Ordó, Gyulaköz, Tanásd, Lónya, Némethi, Helmecz, Szécsény, Szithnya és Kávás várakat, melyek újabban királyi engedély nélkül épültek, a vármegyék által lerontatni rendeli.[1])

Végvárak alatt értjük különösen a Horvátországban s a török határon levő váraink at, e mellett azonban bent az ország

[1]) *Corpus Juris.* 1536. 60. és 1548. 46. t. cz.

belsejében is azon várakat, a melyek a török által elfoglalt részek határán vagy közelében vannak, tehát a magyar birtoknak ott is véghatárán állanak, így például: Eger, Diósgyőr, Szendrő, Szolnok, Fülek stb. szintén végházak és végvárak, holott a három első Borsodban, a negyedik az akkori Külső-Szolnok, Fülek pedig Nógrád vármegyében, tehát jóformán az ország közepén feküdt.

Felösmerve a végvárak rendszerének roppant fontosságát, törvényeink szakadatlanúl élénken gondoskodnak róluk [1]) már *Ulászló* alatt; *II. Lajos* alatt pedig számüzetéssel büntetik a végvárak elvesztőit.[2]) *I. Ferdinánd* alatt pedig rendeltetik, hogy az ország kapitánya egy másik kiküldöttel a végvárakat minden negyedévben megvizsgálja.[3])

A fentebb említett szigorú törvényeknél fogva fejével és vagyonával játszik az, ki valamely végvárat felad, vagy hűtlenül elhagy, Szolnokot 1552-ben elfoglalja a török, mert a hűtlen spanyolok és németekből álló zsoldos sereg belőle megszökik s a nehányad magával maradt Nyáry Lőrinczet elfogva Konstantinápolyba hurczolják, mégis, mikor visszakerül, hűtlenségi pörbe fogják s csak nagy nehezen menekül a haláltól.

Szokásban volt ép ezért a vár egész személyzetét a király és haza iránti hűségre felesketei. Állott pedig a várak tisztsége körülbelől ugyanazokból, mint a várispánságok rendszerénél a XIII. században, azzal a különbséggel, hogy míg akkor a várjobbágyok századonkint voltak felosztva, addig most a várkatonaság tizedekben harczolt. Akkor a várispán, udvarbíró, seregvezér, hadnagy, várnagy, százados, kapitány és tizedesek voltak ismeretesek,[4]) míg most a kapitány, vicekapitány, főtiszt, hadnagy, tizedes, udvarbiró, várnagy, porkoláb, a várdrabantok s a kapitány körüli udvari személyek szerepelnek.

Hogy az eskü s különösen a főbbeké, mily szigorú volt, ide igtatjuk a szatmári vicekapitánynak 1630-ban letett esküjét, illetőleg arról irásban is adott reversalisát:

[1]) *Corpus Juris.* 1514. 67. t. cz.
[2]) *U. o.* 1518. 30., 60. és 1526. 15. t. cz.
[3]) *U. o.* 1538. 7. t. cz.
[4]) *Pesti Frigyes* A várispánságok tört.

Én *Zoltán Ferencz*, urunk ő fölsége szatmári vicekapitánya esküszöm az élő, mindenható Istenre, ki atya, fiú, szentlélek, teljes szentháromság, egy bizony örök Isten, hogy én renuntiálván és teljességesen ellene mondván az előbbeni hitemnek, reversális levelemnek és mindennemű kötelességemnek, a melyet az szegény megholt Erdély fejedelemnek Gábrielnek és fejedelemasszonynak ő felségének attam volt s tartoztam, az én reám bizatott szatmári végházának vicekapitányság tisztemben, az fölséges második Ferdinánd császár és Magyarország koronás király urunknak, ő fölségének hív s igaz, és előttem ez fölső magyar országban levő ő fölsége generálisának, azonképen az helyben levő főkapitányának engedelmes leszek, ezt az szatmári végházat s várat minden benne levő hadakozó szerszámmal és egyéb munitiókkal s marhákkal egyetemben fejem fön álottáig, tehetségem és erőm szerint híven, igazán és tökéletesen megtartom. Császár és magyarországi király urunk ő fölsége jóakaróinak jó akarója, ellenségeinek ellensége leszek és ha mi ártalmas dolgokat ő fölsége és az végháza ellen hallok s értek, ő fölségétől generális uramtól és az helyben levő fő kapitány úrtól el nem titkolom, hanem jó idein tudtára adom és megjelentem, sőt tehetségem szerint ellene állani igyekezem. Ennek megtartására kötem hitemet, tisztességemet és életemet. Mindezekre az igaz Isten engemet úgy segéljen.

Hogy ez általánosan elfogadott minta volt az esküre nézve, onnan is világos, mert 1636. aug. 12-én, *Haller Sámuel* Diósgyőr kapitánya, tökéletesen hasonlót állít ki magáról.[1])

Hogy az ágyúk mellett való tűzmester nem kevésbbé fontos személyiség volt e tekintetben, mutatja az óvári pattantyúsnak január 16-án kelt reversálisa:

Mivelhogy én *Kárgl Tamás*, király urunk ő fölsége óvári végházának pattantyúsává rendeltettem és választattam. Esküszöm annak okáért, az atya, fiú és szentlélek, teljes szentháromság egy istenre, hogy minden ő felsége én kezemben és gondviselésem alá bízattatott lövő szerszámit, minden egyébféle hozzá tartozandó eszközivel egyetemben, az melyek itt ez helyben találttatanak, és

[1]) *Országos Levéltár.* Limbus.

inventárium szerént megírattattanak, híven és jámborúl gondgyát viselem, azokat sem atyafiúságért, sem pénzért, sem adományért semminemű okkal eltékozlani, avagy haszontalanúl elvesztegetni nem igyekezem, de sőt az ő felsége végházának javára és oltalmazására éjjel és nappal, valamikor az szükség kívánja, ennek az helynek minden pártos ellenségi ellen megtartani és napról napra szaporítani igyekezem. Annak fölötte ő felsége képében ide az helyben helyeztetett kapitányomnak, mindenekben hűségemet mutatnom, szavát fogadom és minden reám következendő panasztól magamat megoltalmazom. Ezekről nagyobb bizonyságnak okáért, adom kezem írásával és pecsétemmel megerősített reversalis levelemet. Melyekre segélyjen engem az atya, fiú és szentlélek, teljes szentháromság egy bizony Isten. Datum in Arci Óvár die 16 mensis Januari Anno 1621. Thomas Kargl zeigvarth.[1])

* * *

Váraink kezdettől fogva nem csak hadi, hanem egy bizonyos közigazgatási szervezet központjai is voltak. Az ország főkapitányságokra osztatott s a főkapitányok mindig valamely meghatározott várban tartoztak székelni; így az 1547-ik évi 19. tcz. elrendeli, hogy Bátory András főkapitány, Nyitrán, Szempczen, vagy Eger várában lakjék. A főkapitányságok s maguk a vármegyék azután várkapitányságokra osztattak, olyan formán, hogy minden várra nézve meghatároztatott, mely községek és városok tartoznak ellátásáról gondoskodni. Ez a beosztás azonban, különösen a török háborúk alatt, szakadatlanul változott, nemcsak azért, mert egyikmásik területet az ellenség el-elkapdosta, hanem mert a folytonos harczok közben a várak őrségének létszáma egyre változott s így az ellátási kerületet is mindig a szerint kellett kibővíteni, vagy összébb vonni.

Az illető allodiumok, a melyeket különben a legtöbb esetben már százados donatiók csatoltak a várakhoz, nemcsak élelmi szereket, hanem a vár építéséhez és esetről-esetre való erődítése, vagy javításához közmunkát is tartoztak szolgáltatni. Így 1556-ban

[1]) *Országos Levéltár.* Limbus.

Szala megye, Szt.-Grót, Kanizsa, Csurgó, Berzencze és Vízvárra, az ó-budai és székesfejérvári prépostság Sümeg és Kis-Komárom; Sopron és Veszprém megyék Pápa; Pozsony, Győr és Mosony megyék, Győr és Komárom várához; Nyitra és Trencsén megyék az esztergomi, surányi és nyitrai várakhoz; Turócz, Árva, Liptó, Zólyom, Bars és Hont megyék, mindannyian Léva, a felső részbeli és tiszamellékiek Eger, a tiszántúliak pedig Várad és Gyula várához tartoztak szolgálmányaikkal, illetőleg közmunkáikkal.[1])

Ugyanígy rendeltetnek Sáros vármegye közmunkái 1559-ben Kassa városához, Abauj és Torna, Szendrőhöz, Zemplén, Sárospatak, Szepes pedig Pelsőcz megerősítésére.[2])

Az erdelyi végvárak fentartására nem kevesebb gond vagyon, így még 1642-ben is Rákóczy György fejedelem választási törvényében, mindjárt legelől tétetik arra nézve intézkedés, hogy az eddigi közmunkák helyett kapuszám szerinti segély adassék a végházak építésére, melyhez «az partiumbéli uraink s atyánkfiai is az Szász uraimékkal s atyánkfiaival egyetemben hasonlóképen a Székely uraimék is, kiknek ő kegyelmek közül a vármegyéken jószágok vagyon, ezen tereh viselésére igérik magokat». A taxás városok ugyanekkor következőleg adóznak e czélra: Kolosvárad 400 frt, Fejérvár 150 frt, Bánfi-Hunyad 100, Udvarhely 100, Kézdi-Vásárhely 100, Szepsi Szt.-György 70, Ilyefalva 70, Egres 70 és Nagy-Almás 70 frt.[3])

És most lássuk, melyek voltak azon gazdasági föltételek és közgazdasági intézmények, melyek várrendszerünk dicsteljes küzdelmét századokon keresztül biztosították és fentartották.

Régibb várainknál, melyeket egyes nemesi családok donationaliter kaptak, rendesen megmaradtak a közelökben fekvő falvak, mint ú. n. majorságok, a vár közvetlen szolgálatára, csak később, midőn mint fentebb említém, a hadászati viszonyok egy-egy ily várban nagyobb csapat elhelyezését tették szükségessé s így több ember táplálásáról kellett gondoskodni, terjesztettek ki ezen gazdasági kerületek is a várak körül.

[1]) Corpus Juris 1556. 9—17. tcz.

[2]) U. o. 1559. 19—33. tcz.

[3]) A törvény egykorú nyomtatott kiadványa gyüjteményemben.

Mindezekről azután bő felvilágosítást nyerünk a XVI. és XVII. századbeli gazdasági s egyéb számadási könyvekben, melyek pontosságuk tekintetében megszégyeníthetik korunk bármely rubrikáit.

Így a várak és általában a katonaság fentartására szükséges élelmi szerekbeni természetbeli adózás mérve a porták szerint vettetett ki, s a legpontosabban meg volt állapítva. Az egy porta után kivetett mennyiség neveztetett portiónak, ez azután az az egység, melyben ezen szolgálmányt az egész XVI. és XVII. században számítják, melynek az élelmi szerek árviszonyainak változásához képest készpénzbeli értéke is mindenkor meg volt állapítva.

De lássuk nehány kisebb vár teljes ellátását: *Csejte* várának gazdasági ellátásáról 1577-ben maga Csejte, Kosztolány város, Dubowanka, Cseszkócz, Korothna, Varbó, Sipko, Botfalu, Ocskó, Vagyorcz, Lubina, Krajna, Lezethe nyitramegyei községek és a Hegyköz tartoztak intézkedni.

Állottak pedig a beszolgáltatott jövedelmek a következőkből:

A rendes adó jövedelem tett Szt.-György napkor 151 frt 2 denárt, Szt.-Mihálykor 151 frt 2 d. és Karácsonkor 33 frt 30 d. A bérbe adott földek után fizettek 84 frtot. A csejtei vám jövedelmezett 25, a kosztolányi 40, a varbói 4, a vagyorczi 2 frtot, a lubinai 60 denárt, a krajnai 80 denárt. A hegyközi Molnár fizetett 13 frt 20 denárt, mint prediumok fizettek még Szt.-Lőrincz nap táján Varbó 12 frtot, Csejthe pedig 16 frtot. A befolyt készpénz összege volt tehát 532 frt 94 denár.

Élelmi szerekben beszedetett összesen: kappan 269, tyúk 209, lúd 104, tojás 1594, vaj 116 messzely, sajt 248 drb, bárány 11, üsző 8, szárított hal 135 drb magvas kender 8 mérő, sáfrány pedig 4 font és 28 lat.

A malmok jövedelme volt Csecskoczon 600 mérő, Varbón 210, ugyanott 80, Dubowankán 60, és Kosztolánban 60 mérő életnemű. Ez és a községek által adott malomvám tett összesen rozsban 1363 csejtei mérőt. A vár saját mívelése alatt álló földekből Csejte és Kosztolányban 540 mérő rozs, 547 mérő zab és 203 mérő búza. Ugyanebből s a tizedekből beszállíttatott 32 asztagban 2529 véka életnemű. A várhoz közvetlenül tartozó jobbágytelkek után fizet-

tek 129 mérő búzát, 1166½ mérő zabot és 36 mérő árpát; mindez összesen kitett életnemüekben 3984½ mérőt.

Ugyanakkor a hegyvám és bortizedből, nemkülönben a vár saját kis szőllejéből befolyt a vár pinczéibe 126 hordó új bor, 1476½ akó tartalommal.

A külső allodiumokbeli baromállomány pedig következőleg állt: Csejtén volt tehén 44, borjú 14, sertés 105, bárány és kecske 300. Kosztolányban pedig ökör, üsző és tehén összesen 60, sertés pedig 140 drb.[1])

Ugyancsak Csejtén 1616-ban úgy látszik akkor, midőn Nádasdy Ferencz nagyhírű özvegye, Bátory Erzsébet, leánycselédeinek kegyetlen meggyilkolásáért ott börtönre vettetik s javai összeíratnak, találtatik a várban 1536 frt 65 denár értékű bor, rozs 269 mérő 53 frt 80 denár, zab 90 mérő 8 frt 10 denár, búza 115½ mérő 18 frt 48 denár, köles 4 mérő 2 frt, borsó 6 mérő 1 frt 20 denár, lencse 18 mérő 3 frt 60 denár, magvas kender 3 mérő 75 denár és 120 mérő liszt 38 frt 40 denár, vagyis összesen 1663 frt 8 denár értékben.[2])

Ugyan e tájt *Éleskő* várának fentartásáról porta utáni kivetés szerint Szt.-János, Szt.-György, Závod, Laksár-Újfalu, Kukló, Buz, Szt.-Miklós, Manyiga, Bínócz és Bohdanócz, valamint Szt.-Péter községekből álló uradalma a következőleg gondoskodik: rendes adóba fizetnek 1474 forintot, a korcsma-regaléba pedig 492 frt 50 denárt.

Ludat	169	drbot,	egynek	ára	levén	20	denár	teszen	33	frt	80	den.
Tyúk	468	«	«	«	«	10	«	«	46	«	80	«
Tyúkmony[3])	3764	«	«	«	«	5	«	«	18	«	82½	«
Vaj	184	«	«	«	«	25	«	«	46	«	—	«
Borjú	17	«	«	«	«	3.50	«	«	59	«	50	«
Az őszi vetések jövedelme	---	---	---	---	---	---	---	«	414	«	—	«
A tavaszi vetéseké	---	---	---	---	---	---	---	«	165	«	10	«
A szénajövedelem szekerenkint	---	---	---	3	frt	50	den.	513	«	50	«

A Szentgyörgyön és Éleskőn termett 71½ hordó bor értéke egy tallérjával teszen 107 frt 25 denárt. Mindezekhez hozzáadva a mal-

[1]) Eredeti összeírási lajstrom gyüjteményemben.
[2]) U. o.
[3]) Tojás.

mok és egyéb vámok után szedett életnemüek értékét, Éleskő egy évi jövedelme teszen készpénzben 3459 frt 77 denárt.[1])

Mindezen törvényszerűen megszabott jövedelmek behajtásáról a vár mindenkori kapitánya tartozott gondoskodni, ki e czélból egyaránt igénybe vehette a megyei szolgabírákat, adószedőket, sőt a királyi harminczadosokat is.

Magát az e tekintetben követendő eljárást is azon utasítás, instructió szabta meg, melyet a m. kir. kamarától, mint a hadi adók, katonai és várbeli kiadások és jövedelmek tekintetében legfőbb hatóságtól minden kapitány azonnal kézhez kapott, a mint hivatalát elfoglalta, illetőleg eskü reversalisát, melyet fentebb láttunk, kiadta.

Egy ily instructió szerint 1616-ban Nyitra vármegyében *Vörösvárhoz* és *Beregszegre* a Szabó István és Horvát Péter kapitány alatti vitézlő népnek, összesen 171 lovasnak 17 falu, 54¾ porta után 277 mérő zabot és ugyanannyi kenyeret, valamint 17 szekér szénát tartozott szolgáltatni, még pedig mindezt egy hétre.

A Forgács András kapitánysága alatt levő *Szent-Péterre* pedig a megye egyik járásából, az összesen 102 lovasból álló hadi népnek hetenkint a következő községek következőleg szolgáltak:

Megyer	½ porta után	3 mérő zabot és ugyanannyi kenyeret.
Tardos-Kedd	15 « «	78 « « « « «
Ondód	3 « «	16 « « « « «
Gugh	5½ « «	18 « « « « «
Nyárhid	10 « «	52 « « « « «
Bánkeszi	3 « «	16 « « « « «
Várad	1½ « «	8 « « « « «
Surány	2 « «	10 « « « « «

Előbb összesen 10 szekér, azután pedig minden porta után egy szekér széna.

Ugyanide a megye egy másik járásából a Fekete Péter alatti 71 lovasnak, 8 falu után 28 portára kivetve, 144 mérő zab, u. a. kenyér szolgáltatandó.

Ugyan akkor a Pajor Demeter és Kara István alatt levő 70, illetőleg 80 lovas élelmezésére a Diósy István szolgabíró járásából

[1]) U. o.

8 falu $27^{3}/_{4}$ portája után hetenként 138 mérő zab és ugyanannyi darab kenyér s egy másik járás 16 falujának $32^{1}/_{4}$ portája után 117 mérő zab és u. a. kenyér, Stépan István 69 lovasa részére pedig 12 falu 26 portája után $133^{1}/_{2}$ mérő zab, u. a. kenyér és 7 szekér széna szállítandó, mindannyi egy hétre szánva, *Galgócz* várába.[1])

Sokkal érdekesebb és sokoldalúbb már az az utasitás, a melet Illésházy István, kamarai consiliarius, 1580 szeptember hó 1-én Egeralji Lászlóhoz, *Zalavár* és *Kapornak* kapitányához, bocsát ki.

Ebben, miután a két várban levő 70 gyalog és 34 lovas katona alája rendeltetnék, meghagyatik neki, hogy a szükséges búza-, zab- és árpa-mennyiségnek az allodiumokból leendő behajtásáról gondoskodjék úgy azonban, hogy a mások jogait s a török határt meg ne sértse, másrészt azonban a kanizsai török martalóczokra élénk vigyázással legyen. Minthogy Zalamegyében a török graszszál, a vár birtokainak kezelése természetesen csakis katonai fedezet mellett lehetséges, mindamellett minden netaláni hadi actióhoz ő Felsége és Erneszt herczeg jóváhagyása szükséges (értsd: a hadi tanácshoz felterjesztés teendő).

Miután pedig az ottani káptalan most üresedésben van, ennek javait is ő tartozik kezelni. A templom megigazítására és a colonellus házának javitására kap 40 frtot.

Ugyancsak itt megvan neki hagyva, hogy kinek-kinek mennyit fizessen: Kapornakon fizet Dienes Pál várnagynak havonkint 12 frtot, a számtartónak 8, a trombitásnak 7 frtot, egy jobbágy asszonynak pedig 2 frtot, egy öltözet ruhát olcsó posztóból és két ingre 50 dénárt, egy főkötőre 50 dénárt. Ugyanitt a két kerekű malom jövedelme 76 köböl búza és 16 kenyér, valamint 16 kappan.

A várnagy kap évenként fizetésén felül 35 hordó bort, 4 oldal szalonnát, 250 font húst, 3 frtot sóra, lovának pedig 50 köböl zabot, kapornaki mértékkel, mely egyenlő a bécsi mérővel.[2])

Nádasdy Tamás főkapitánysága alatt már 1550-ben a következő várak kaptak hasonló instructiókat: Tata, Győr, Palota, Vásony, Tihany, Döbrente, Ugod, Devecser, Pápa, Szt.-Márton

[1]) Orsz. Levéltár. Limbus.

[2]) Országos levéltár. Liber Instructionum I. kötet.

(Pannonhalma), Csesznek, Sziget, Vízvár, Csorgó, Berzencze, Kanizsa, Komárom, Szentgrót, Sümeg, Jenő és Keszthely.[1])

A mi már most a várak fentartására szükségelt s fentebb méltatott jövedelmek befolyását illeti, bizony azok is épen úgy voltak, mint a zsoldfizetés, mely a súlyos anyagi viszonyok között nem egyszer félévig is fizetetlen maradt.

Élénk képét nyujtják ennek általában a dicális lajstromok, a melyekből látjuk, hogy például az Eger közelében fekvő Miskolcz város, mely Csaba, Csát, Mohi és Keresztessel együtt Diósgyőr várához *1549*-ben 126 porta után fizet rendes adót. *1572*-ben az év első negyedében 200 porta után szintén fizet, de az év negyedik negyedében, már mind a török szedi be. 1599-ben pedig 309 portából ő Felségének már csak épenséggel 3 portája van.[2]) Hát még mennyi adóalapot tettek tönkre a török dúlások, midőn például csak az épen emlitett környéken 1596-ban Görömböly, Tapolcza, Mályi, Keszi, Nyék, Petri, Szöged, Kisfalud, Palkonya, Tarján, Noszvaj, Oszlár, Százd, Csaba, Mohi, Papi, Aranyos, Harsány, Kis-Tálya, Tárkány, Szomolya, Kis-Győr, Sály, Darócz nehány hét alatt mind földig égettetnek és dúlatnak, annyira, hogy nem egynek, például Mohi városának, még helye is alig állapítható meg többé.[3])

Bizonyára erre a korra szól Balassa verse, hogy:

> Hazádnak szép vége mindenütt csonkán áll,
> Sereged szép száma fogy, romol és szállton száll.

Végül még egy gazdaságilag ép úgy mint hadászatilag igen fontos intézményről kell megemlékeznünk, mely várrendszerünkkel szorosan összefügg, s ez a *lustratio*, a *lustra* vagy *mustra* és az azzal rendszerint kapcsolatban levő *solutio*, vagy fizetés. A lustra körülbelől a mai ellenőrzési szemléknek felel meg. A kiállíttatni köteles katonaság, különösen valamely hadjárat kezdete előtt, úgy az épen fennálló mezei had és várkatonaság is, ez utóbbi mindig saját fekhelyén, — az előre meghatározott napokon valamely

[1]) U. o. Limbus.
[2]) Orsz. Levéltár. Borsod megyei tizedlajstromok. 345—514. lap.
[3]) Borsod vármegye levéltára. Protocollum III, pag. 881.

nagyobb város, de leginkább egyik-másik várban megjelenni tartozik, holott is a király, vagy hadi tanács által e czélra kiküldött, fő vagy valamely más kapitány által számba vétetnek, pontos jegyzékbe foglaltatnak, fegyverzetük és lovaik hogy jókarban vannak-e, megvizsgáltatnak s fizetésük megállapíttatván, a mennyiben esedékes, ezúttal ki is fizettetik.

A lustratiók alkalmából tűnik ki még várvédelmi rendszerünk egy érdekes intézménye, mely nagyjában élénken emlékeztet a régi lovagi hűbérrendszerre s minden valószínűség szerint egészen onnan származott le. Újonnan pedig a XVI. és XVII. század török harczai ébresztették életre. A vár környékén lakó nemesség egyrésze birtoka és tehetsége szerint kivetett számban, bizonyos számú gyalog, leginkább azonban lovas katonát tartozott jól fölfegyverezve tartani, akik után azután rendes zsoldot húzott, a vár kapitányságától pedig, a melyhez tartozott, életneműekben való javadalmazásban is részesült. — A hadjárat kezdetekor azután lustrára tartozik katonáival megjelenni, amint pedig az ellenség megjelenik, köteles a megjelölt helyre a várba vagy a kiküldött hadcsapathoz bevonúlni. Így történik ez Eger *1552*-iki ostroma alkalmával. Így látjuk a gróf Salm Miklós által kibocsájtott instructióból, hogy *Drégelbe*, a *sági* erődített klastromba és *Újvárba*, kik voltak, akik 1550-ben ekként bevonúlni tartoztak: Újvárban Kapuchy Imre, a lovasok kapitánya, 12 lovassal, Csömöry Imre várnagy 8, Vidosits Márk 8, Bajcsi Antal 6, Török Balázs 4, Csömöry Gergely 4, Vas Ágoston 4 és Muthnoky Mihály 10 lovassal, összesen tehát 56 lovassal. Ugyanitt van még 20 gyalog.

Ságh várdában van 76 ilyen lovas, Jakosits Ferencz kapitánysága alatt, és 50 gyalog.

Drégelben pedig 40 lovas és 32 gyalog, mindannyi Zoltai Lőrincz kapitánysága alatt.

A lovasok havi zsoldja, mint a királyi hadaknál, itt is 3 frt, a gyalogosoké 2 frt, az ágyúmestereké 8 frt, a kapitányoké pedig 32 és 34 forint.[1])

1556-ban október 28-án, Nádasdy Kristóf kapitánysága alatt a rábaközi nemességből 227 lovas vonúl be Pápa védelmére; ezek

[1]) Országos Levéltár. Liber Instructionum II. k.

között maga Nádasdy 20, Szokolyi Mátyás 9, Bornemissza Tamás 7, Dady István 4, Hámi Ferencz 2, Pribék Benedek 3, Esegváry Volfgang 8, Giczy Iván 4, Bátori Gáspár 2, Zichy Bálint 4 lovassal stb.[1])

Ezek mellett azonban van még ott 49 cseh zsoldos is, Ambrussák kapitánysága alatt; kiket a császár fizet. Zsoldjuk fél hónaponkint fejenként 1½ tallér, a kapitányé pedig 8 tallér; úgy hogy aug. 17-étől október 25-éig 200 taller és 70 dénárba kerülnek. Nemzetiségüket hirdető ilyen neveket találunk közöttük: Polyák Jakab, Szlovák Márkus, Skoda Gyurkó, Blaza Fülöp, Susiczki Márton stb.[2])

Már, azt hiszem, az eddigiekből is kitűnik, hogyha váraink igazgatási rendszerét és belső életét ismerni akarjuk, lehetetlen elvonatkoznunk teljesen a dolog pénzügyi oldalától, a várakra fordított költségek, a várkatonaság fizetése stb. ismertetésétől, mit még érdekesebbé tesz reánk nézve az, hogy e czélból okvetlenül foglalkoznunk kell a várainkban elhelyezett katonaság létszámával is.

Dr. Szendrei János.

[1]) U. o. Limbus.
[2]) U. o. Limbus.

A VÁRNAI CSATA.

Hadtörténelmi tanulmány.

(A várnai csata két tervével.)

ELSŐ KÖZLEMÉNY.

A magyar hadtörtenelem lapjain fényes győzelmek és gyászos szerencsétlenségek szakadatlan lánczolatban követik egymást: az utóbbiak közt a Várna mellett 1444 november hó 10-én vívott csata egyike a legnagyobbaknak és legjelentékenyebbeknek, mert az ozmán hatalomnak Európában való megszilárdulását elősegítette s így a mohácsi vész után hazánkra nehezedett török uralomnak bevezetője és szülőoka volt.

A csata e nagy jelentősége daczára a magyar történetírás a várnai eseményekkel aránylag keveset foglalkozik, sőt számosan vannak, kik a várnai csata döntő jelentőségét egyenesen tagadásba veszik s azt csak mint egy hazánkat ért kisebb balesetet tüntetik fel, melynek messzebbre ható következménye nem volt.

Azért, mert a török hadak patái a várnai csata után közvetlenül hazánk földét még nem tiporták, s mert a gyászos eseményt a török invasio nyomban nem követte, a rövidlátók azt mondják, hogy a várnai csata nem volt döntő fontosságú; elfeledik, hogy a várnai csata után négy év mulva a rigómezei csata, további öt ev mulva pedig Konstantinápoly bevétele következett, melylyel a keleti császárság megdöntése és a Balkán félszigetnek az ozmanli által való meghódítása befejezve volt; lehet-e kétség az iránt, hogy a török hatalom megalapításának és megszilárdításának alapköve Várnánál tétetett le?

A Balkán-népek után a magyarokra került a sor; már három évre Konstantinápoly bevétele után II. Mohammed szultán meg-

teszi az első kísérletet a török hatalmi kör kitágítására, az első lépést Magyarország meghódítására;

jó szerencse, hogy még élt Hunyady, ki a fenyegető veszélyt egyelőre elhárította, még nagyobb szerencse, hogy nagy fiában a magyar nemzet oly uralkodót nyert, ki az ozmán uralom hódító kísérleteit vaskézzel föltartóztatni, támadásait egy jelesen szervezett és harczedzett sereggel visszautasítani tudta.

Magyarország meghódításának eszméje azonban a török uralkodók politikájából ki nem töröltetett, sőt hagyományképp szállott egyik szultánról a másikra, s midőn az idők e hódításra kedvezőbbé váltak, a török uralkodók legjelesbbike, a nagy Szulejmán, az eszme kivitelével nem is késett;

a mohácsi gyászmezőn betelt a végzet, mely a várnai csata óta Magyarország fölött lebegett.

Hogy mily nagy jelentőséget tulajdonítottak a törökök a várnai csatának, kitünik abból, hogy Murad a győzelmet az egész birodalomban kihirdetni rendelte s azt, mint az *egész kereszténység fölött kivívott diadalt* ünnepeltette; a várnai siker felköltötte az ozmán uralkodó önbizalmát, s ugyan e szultán, ki a várnai csatában még ingatag módon viselkedett s a győzelemben hinni is alig mert, négy évvel később már a felsőbbség érzetével indúl a Rigómezőre ért magyar sereg elé; hogy fiát és utódját, II. Mohammedet, e két győzelem bátorította a Konstantinápoly ellen intézendő végső csapásra, azon kételkednünk alig lehet.

Mindezek daczára a hazánk sorsára nagy jelentőségű várnai csatáról a magyar történeti irodalomban csak két önálló földolgozást találunk, a min azonban a magyar hadtörténeti irodalom szegénysége mellett túlságosan csodálkoznunk nem szabad;

de e két mű sem olyan, hogy belőlük a csata lefolyására, hadművészeti jelentőségére vagy hadtörténeti értékére nézve egyátalán, bővebb tájékozást meríthetnénk.

Az érintett művek egyikének[1]) szándékában sem áll a csatát bővebben és részletesebben megismertetni, s inkább egy nagy gonddal megírt szellemes értekezés a fölött, hogy az I. Ulászló

[1]) *Vaszary Kolos:* I. Ulászló magyar király esküszegése és a várnai veszedelem. Győr, 1884.

királynak — a gymnasiumokból mindenki előtt ismeretes — költött latin sírversében[1]) foglalt s a történetírók nagyobb része által elfogadott vádak az eredeti és egykorú történeti kútfők tanúsága szerint alaposak-e vagy sem;

a második mű[2]) egy hadtörténelmi értekezés kíván lenni, s mint első kísérlet a hadtörténeti irodalom iránti érdeklődés fölébresztésére, figyelemre méltó munka ugyan, de a mostani követelményeknek sem a történetírás, sem a hadtudomány szempontjából meg nem felel;

e két munkán kívül van még egy harmadik értekezés is,[3]) mely katonai szempontból értékesebb volna ugyan, mint az előbbi, szerzője azonban csupán Szalay, Horváth és Teleky általános műveit használta, s úgy a bevezető hadműveletekre, mint különösen a csata színhelyére nézve tévedésben van; természetes, hogy ennek következtében fejtegetései is tévesek, mi különben kevésbbé az ő hibája, mint inkább az általa használt munkáké.

Aránylag kedvezőbb eredménynyel kutathatunk a német hadtörténeti irodalomban, mely két jobb dolgozatot tartalmaz; az első[4]) az «Österreichische Militärische Zeitung» 1826. évi folyamában jelent meg, azonban felette hosszadalmasan foglalkozván az előzményekkel, a csata előadása aránytalanúl rövid s így nem eléggé kimerítő; a másik[5]) önálló alakban látott napvilágot s két nyomtatott ívnyi csekély terjedelme daczára, az eddig fölsoroltak közt legkiválóbb; Köhler munkája az eredeti kútfők lelkiismeretes fölhasználása és általában a tárgy önálló, helyes katonai elvek szerint való kritikai földolgozása által tűnik ki; bárha e munka

[1]) Romulidae Cannas, ego Varnam clade notavi,
Discite mortales non temerare fidem.
Me nisi Pontifices jussissent rumpere foedus,
Non ferret scythicum Pannonis ora jugum.

[2]) *Kiss Károly:* A várnai ütközetről strategiai szempontból. Akadémiai Értesítő 1854-ről, I. és II. szám.

[3]) *Olchváry Ödön* főhadnagy: Hunyady János hadjáratai; a Ludovika Akadémia Közlönye 1886. évi folyamában.

[4]) *J. R. Schels:* Die Schlacht bei Warna; Öster. Mil. Zeit. 1826, 10., 11. füz.

[5]) *G. Köhler* Generalmajor: Die Schlachten von Nicopolis und Warna Breslau, 1882.

szerzőjével nem mindenben értek egyet, adatait helyenkint szívesen használtam föl.

A várnai csatára vonatkozó önálló munkák és értekezések sorozata, mint az előadottakból látjuk, felette rövid, s az, ki a várnai csata felől bővebb és kimerítőbb tájékozást kíván szerezni, kénytelen részint az e korra vonatkozó eredeti kútfőkre visszatérni, részint az általános történelmi műveket is, legalább helylyel-közzel és összehasonlítás okáért egybegyüjteni, tanulmányát tehát a lehető legszélesebb alapra fektetni;

e meggyőződés indított engem is arra, hogy az eredeti kútfőket, mint Dlugoss-t, Callimachus-t, Chalcocondylas-t, Palatio-t, Bonfinius-t, Hunyady és Aeneas Sylvius leveleit, Chodzsa Szadüddin-nak Vámbéry által közölt fordítását, Löwenclaviust, Thuróczit, stb., továbbá a nevezetesebb általános műveket, mint Teleky, Salamon, Hammer-Purgstall, Katona, Szalay, Horváth, Fessler, Majláth, Zeissberg, Zinkeisen stb. munkáit összegyűjtsem s átlapozzam, ily módon vélvén kitűzött föladatomat, mely a várnai csatának kimerítőbb s különösen katonai szempontból jobban megvilágítottt hadtörténelmi méltatásából áll, legczélszerűbben megoldani.

Hogy e tanulmány nem lehet egészen tökéletes, az már csak azon okból is természetes, mivel egyes körülmények még mindig földerítésre, a kútfők egynémely eltérései és ellenmondásai kiegyenlítésre, végre pedig mivel a kutatás és földolgozás tökéletesebb kézre várnak, mint e tanulmány írójáé;

de addig is, míg mindez bekövetkezik, a történelem kedvelői talán szívesen veszik e munkát, mely a várnai csata felől az eddig létező magyar munkáknál teljesebb képet nyújt s e nagy fontosságú hadtörténelmi esemény későbbi és tökéletesebb megírója számára talán hasznos előmunkálatot képez.

TÖRTÉNETI ELŐZMÉNYEK.

I. Ulászló lengyel királynak a magyar trónra emelésével az ország nagyjai s ezek között első helyen *Hunyady János* nemcsak az országban uralkodó bizonytalan helyzetnek akartak véget vetni, mely bizonyára előbb-utóbb a Mária királynő idejében lefolytakhoz

hasonló véres pártharczokhoz vezetett volna, nemcsak a lengyel tartományok és a Havasalföld függő kérdéseinek előnyösebb megoldása lebegett szemeik előtt, hanem buzdította őket első sorban és mindenek fölött a fenyegető vész, mely dél felől közeledett.

A szerencsétlen véget ért *nikápolyi* csata ugyan hazánkra végzetessé még nem vált, részint azért, mert a török hatalom Európában még nem állott elég szilárd alapon arra, hogy egy nagyszabású hódító hadjáratot indíthasson, részint pedig azért, mivel a török birodalmat lételében fenyegető mongol betörés, majd a Bajazid halálával bekövetkezett belharczok, a török erejét jelentékenyen megzsibbasztották.

A belviszályok *I. Mohammed* uralmának megszilárdultával megszüntek ugyan, s a török betörések hazánk határrészeibe napirendre jutottak, mindazonáltal I. Mohammed nem volt az az uralkodó, ki magát valamely nagy támadó hadjáratra tudta volna elhatározni s az utóbbi időben sok viszontagságon átment birodalmat inkább békekötésekkel igyekezett megerősíteni.

De midőn 1421-ben a fiatal és harczias II. Murad lépett a szultánok trónjára, a török hatalom hazánkra félelmesebbé vált.

Murad *Galambóczná*l 1428-ban ütközött meg először a magyarokkal, s már ez első föllépését is siker koronázta; egy 100,000 főből álló hadsereget vezetve Galambócz alá, a török győzött s az eddig Magyarországtól függő Szerbia és Oláhország egészen török fenhatóság alá került.

A betörések ezentúl nemcsak hogy gyakoriabbak, de erőteljesebbek is, s midőn Albert király halálával Magyarországban belviszályok voltak keletkezőben, Murad alkalmasnak vélé a pillanatot egy nagyobb vállalatra, mely Magyarország meghódításából állandott, s melyre Ulászló lengyel király szövetségét keresé.

Ily végzetes körülmények közt I. Ulászlónak magyar királylyá választása a legészszerűbb politika volt;

az ország veszélyes helyzetéből kimenekült s remélhette, hogy a Murad ellen kifejlődő nagy küzdelemben a hatalmas Lengyelország hathatós támogatásában részesül.

Az Ulászló választásához kötött vérmes remények azonban csak részben teljesültek; a lengyel ügyek ugyan békés úton és kedvező módon oldattak meg, a belviszályok azonban a választás

daczára kitörtek s csak másfél év mulva, Erzsébet királynénak 1442 deczember 19-én bekövetkezett halálával szűntek meg.

A török háborúra a lengyelek jelentékeny segélyhadat ugyan nem adtak, az Ulászló megválasztása folytán javult viszonyok azonban mégis eredményeztek annyit, hogy legalább Hunyady János egész figyelmét a török háborúra fordíthatta;

az általa Szebennél és a Vaskapunál kivívott fényes győzelmek fölemelték a nemzetet, fölkeltették előbb a fiatal, lovagias és harczvágyó király, majd az összes európai keresztény fejedelmek figyelmét.

IV. Jenő pápának 1442 junius hava óta Bécsben és Budán tartózkodó s Erzsébet, Fridrik császár és Ulászló király kölcsönös kiegyeztetésén fáradozó követe, *Cesarini Julián* bibornok és sabinoi püspök[1]) most kétszeresen buzgólkodott föladata megoldásán, melynek végczélja most már nem volt kisebb dolog, mint egy nagy keresztes hadjárat indítása a török ellen, melyben a vezérlő szerep természetszerűleg Magyarországot s annak ifjú, lovagias királyát illette.

Ulászló a legnagyobb készséggel állott reá úgy a Fridrikkel,

[1]) E kiváló s hazánk sorsára is nagy befolyást gyakorolt főpapról *Főr Antal*, Aeneas Sylvius (II. Pius) életrajzában (a Szt.-István társulat kiadása) következőleg emlékszik meg: *Giuliano de Cesarini*, mint egy elszegényedett római nemes család sarja 1398-ban született (a várnai csatában bekövetkezett halálakor tehát még csak 46 éves volt); a tudományos pályára készült s annyira kivált, hogy V. Márton pápa már 1426-ban (tehát 28 éves korában) bibornok-diaconussá nevezte ki; szellemes, szép vonásai, nemes testalkata, ellenállhatatlan varázst gyakoroltak mindenkire, akivel érintkezett; komoly és tiszteletgerjesztő volt fölfelé, barátságos és jóakaró lefelé; lángoló buzgalommal fogott mindenhez, s tüzes, magasan szárnyaló ékesszólása a tömegekre mindenkor roppant hatást gyakorolt, melyeket rendkívüli hevessége és szenvedélye hatalmával mindenkor magával ragadt. E mellett lelkes, vitéz és bátor harczos volt, ki a küzdelemben nem csak bátorította a harczosokat, hanem előttük maga is tündöklő példaként ragyogott. A baseli zsinaton való ellentétes magatartása, s hét évi heves küzdelem után IV. Jenő pápához való visszatérése, az egyetlen kétes pont életében, melyet különben szenny soha be nem mocskolt s mely még a zsinati pártgyűlölségek közepette is gyanúsítatlan maradt. Lásd a mondottakra nézve egyébként még L'Enfant: Histoire du Concile de Bâle; Telekinél is fölemlítve (I. 300).

mint az Erzsébet utószülött fiának Lászlónak híveivel kötendő békességes kiegyezésre, mely ha végleg megkötve nem is lőn, a felek legalább ideiglenesen két évi fegyverszünetbe egyeztek, s így a török háború megindítása lehetővé vált.

Bárha a hadjárat, melyet a nemzet hős bajnoka, Hunyady János vezetett, s melyben úgy a király, mint Julián bibornok, ez utóbbi egy keresztes vitézekből álló csapat élén, részt vett, korántsem öltött oly mérveket, mint azt Julián bibornok óhajtotta és tervezte, mégis egyike lőn a legdicsőségesebbeknek, melyeket magyar hadak valaha folytattak; a török erő két csatában és négy ütközetben megtörve, foglalásai egy részétől megfosztatott s a magyar zászlók diadalmasan lobogtak a Hämus bérczein.

A *hosszú hadjárat*, mint e hadjáratot a történelem — nem a küzdelem tartama, hanem az események sokasága után — nevezi, azonban a nemzetnek *csak* dicsőséget szerzett, realis eredménye ellenben a várakozást korántsem elégítette ki; eszményi nagy czélját, a török hatalom megtörését és az ozmánok Európából való kiűzését, a hadjárat még csak meg sem közelítette, de sőt a *legközelebbi* czélt, Szerbiának a török uralom alól fölmentését sem érte el;

az időjárás viszontagságai, melyek egyrészt járványokat támasztottak, másrészt az útakat járhatlanná téve a sereg mozgását és élelmezését napról napra megnehezítették, a magyar sereget a hadjárat félbeszakítására és a hazába való visszatérésre kényszerítették.

Az 1444. év február hó közepén diadalmenetben visszatérő király, még inkább pedig a török uralom végleges megtörését hőn óhajtó Julian bibornok lelkében azonban fönmaradt a vágy a hadjárat folytatására; hasonlókép gondolkodott Hunyady is, valamint Brankovics György, ki országa fölszabadítását epedve várta s a királyt kérelmeivel ostromolni meg nem szűnt.

Az európai keresztény fejedelmekre a nagy győzelmek híre még nagyobb hatást gyakorolt s üdvözlő követségeik útján a királyt szintén a hadjárat folytatására ösztönözték, arra egyúttal segedelmet ajánlván föl.

Az általános lelkesedés azonban nem soká tartott s a helyzet, nyugodtabb megfontolás után, valóban más képet mutatott.

Hunyady János, bőséges tapasztalatai után jól tudta, hogy az ország egy nagy, támadó hadjáratra alkalmas hadsereg kiállítására és fentartására képtelen, a külföldi segélyhadak számereje, minősége és mindenek fölött pontos megérkezése felől pedig, szintén bő tapasztalatok alapján, meglehetős rossz véleménynyel volt, s így nem csodálkozhatunk azon, hogy a Julián bibornok által javasolt nagyszabású, de kétes kimenetelű hadműveleti terv helyett egy szerényebbet, t. i. Szerbia teljes visszafoglalását s annak az országhoz szorosabb kötelékkel való fűzését ajánlotta, a nagy hadjáratot pedig egy későbbi időpontra kívánta halasztani.

Ugyan e véleményen volt, saját érdekében, Brankovics György is;

a lengyel urak végre, kik a hadakozásban úgy látszik már kifáradtak, utalva a tatárok betöréseire és a lengyelországi belviszályokra, a királynak Lengyelországba való mielőbbi visszatérését sürgették s az újabb hadjáratot egész határozottsággal ellenezték; a magyar főurak közt szintén sokan voltak, kik a hadjáratot elejteni óhajtották.

Mindennek daczára a hadjárat, különösen Julián bibornok befolyása és a görög, genuai és velenczei követek ígéretei, valamint azon hír hatása alatt, hogy Murad az Ázsiában kitört forradalom leküzdésére egész erejét oda szállította, elhatároztatott, s ez elhatározáshoz az 1444 április havában összehívott országgyűlés is hozzájárult.

Az előkészületek Hunyady János vezetése alatt s utasításai szerint nyomban megtétettek, a külföldi fejedelmek pedig a készületekről értesíttetvén, fölhívattak, hogy a segélyhadak fölállítása és útnak indítása iránt az intézkedést hasonlókép megtegyék.

Így állottak a dolgok, midőn hirtelen változás állott be.

II. Murad a magyar hadi készülődések felől értesülést nyerve, hogy egész erejét az ázsiai zavarok lecsillapítására fordíthassa, a magyarokkal, még áldozatok árán is, békét óhajtott kötni s annak közvetítésére Brankovics György szerb despotát kérette föl;

az ajánlott béke valóban rendkívül kedvező volt; a szultán egész Szerbiának, Chulmnak, Herczegovinának, sőt Albánia egy részének feltétlen visszaadását ajánlotta, Oláhországot szintén hajlandó volt visszaadni, s csak évi adó fizetését kötötte ki, végre

az elfogott Cselebi basáért jelentékeny váltságdíj fizetését ajánlotta.

Ez ajánlat által Hunyady János és Brankovics György a hadjárat által elérni szándékolt eredményt békés úton is biztosítva látván, a hadjáratot tárgytalannak tartották; a király, ki a külföldi segélyhadak megérkezésén most már maga is mind jobban kételkedett, a kérdésnek ily módon való megoldását szintén kielégítőnek tartotta, minélfogva a julius 15-én vagy augusztus 1-én Szegedre összehívottt országgyűlés hozzájárultával a fegyverszünet 10 évre, Julián bibornok minden ellenkezése daczára, megköttetett s mindkét részről esküvel megerősíttetett.

A béke megkötése, Julián bibornokot kivéve, mindenkit kielégített; Ulászló két birodalmában a belbéke helyreállítását reménylette; Hunyady bizton várta, hogy a belviszályok megszüntével az ország haderejét újra szervezheti s a fegyverszünet lejártáig egy oly hadsereget létesíthet, melylyel a török háborút az eddiginél sokkal sikeresebben folytathatja; Brankovics uralma megszilárdulását reménylette; végre a magyar és lengyel urak a régóta nélkülözött nyugalmat várták;

a lengyel és oláh hadak hazájukba tértek s az országban mindenki a tartós békének örvendett.

Mind e remények és várakozások rövid pár nap alatt füstként szétoszlottak s az ország fölött a béke galambja helyett ujra a háború véres árnya lebegett.

Augusztus 3-án érkezett Francesco bibornok jelentése, hogy a velenczei, genuai és burgundi hajóhadakkal a Bosporus vizeiben horgonyoz s a török seregnek — mely a béke megkötésének biztos reményében már julius 12-én Ázsiába szállíttatott — Európába való visszatérését meggátolhatja; a jelentéssel együtt érkezett Karaman Oglu követsége, mely Ulászlót a távollevő, sőt trónjáról lemondott Murad európai tartományainak mielőbbi megtámadására szólította föl, a szentszék követsége, mely tetemes segítséget igért, Castriota György levele, melyben csatlakozást ígér s még több buzdító követség, melyek Ulászlót mindannyian a háború újbóli megindítására sürgették.

Mindezekhez járult még Julián bibornok föllépése, ki a magyarokat és a királyt az eskü alól a szentszék nevében fölold-

ván, ragyogó ékesszólása egész erejével oda hatott, hogy az imént kötött fegyverszünet semmisnek tekintetvén, a hadjárat azonnal megindítassék.

Az igaz hazafiak és egyenesen gondolkozó magyarok által felt dolog bekövetkezett; a király és az országgyűlés a pápa barátságát, a külföldi csengő szavú de üres markú fejedelmek jó akaratát, a kalandokra vágyó gyülevész keresztesek véleményét magasabbra helyezte az ország, a haza érdekénél, az igaz hit parancsánál s a fegyverszünet megtörése, a hadjárat megindítása elhatároztatott.

Mielőtt tanulmányomban egy lépéssel tovább mennék, a történeti előzményekre nézve egynémely megjegyzést kell tennem.

A történeti előzményekről rövid vázlatot kellett nyujtanom, kevésbé azért, mintha annak ismeretét föl nem tételezhetném, hiszen a közlöttek a közkézen forgó történeti segédkönyvek mindegyikében többé-kevésbé híven föllelhetők, s kutatások e részben újabb adatokat föl nem derítvén, új dolgokat nem mondhattam; hanem adnom kellett e vázlatot inkább azért, hogy a hadjáratot megelőző általános helyzetet, melynek ismerete a továbbiak megértésére nélkülözhetlen, az olvasó emlékébe visszaidézzem.

E történeti vázlatból azt látjuk, hogy a hadjárat megindítása idejében a belbéke Magyarországon helyreállítva nem volt, hogy a hadjárat, daczára a megelőző fényes győzelmeknek, nem közlelkesedés között indíttatott meg, hanem ellenkezőleg a nemzet józanabb részének s különösen a haza sorsát őszintén szívén viselő Hunyady Jánosnak ellenére, idegen befolyás és külső kényszer behatása alatt határoztatott el, látjuk végre azt, hogy a nemzet a hadjáratra korántsem volt kellőleg fölkészülve, s a sikert Hunyady kivételével majd mindenki a külső, az idegen segedelemtől várta, ez pedig egy nagy hadjárat megindítására fölötte gyarló és ingatag alap.

A történetírók legnagyobb része a szegedi békekötés fölbontását rosszalja s a várnai csata szerencsétlen kimenetelében a földöntúli igazság büntető kezét látja;

csak egy találkozott eddig, ki szavát a béketörés védelmére fölemelte.

Már e körülmény maga arra kényszerítene hogy e történelmi

munkával[1]) közelebbről foglalkozzam, bárha különben munkámban a fősúlyt az események katonai részére kívánom fektetni, s a politikai, valamint diplomatikai részt, mint szakomba nem vágót, csak ott érintem, hol azt mellőzni egyáltalán lehetetlen; de a fentebbi körülményen kívül vannak még más okok is, melyek a munka jelentőségét emelik; ezek a szerző egyénisége, ki egyike hazánk tudós főpapjainak, s a munka absolut becse, mely a történeti kútfők ritka alapossággal való földolgozásán nyugszik.

A feladat, melyre a tudós szerző vállalkozott, nemes volt, mert megtisztítani igyekezett a nemzet történelmét egy folttól, mely annál jobban kirí, mivel a keretet fényes és dicsőséges események képezik; de a feladat ép oly mértékben háládatlan is volt, mert az egyének s ép úgy a népek jellemén esett foltot még a rögtön megkísérlett reparáczió is csak igen ritka esetben képes letörölni, mennyivel nehezebb tehát lemosni azt, mely már négy és fél század óta tapad; de még ez is csak emeli az írót, ki a történelmi igazságszolgáltatás nemes feladatára bátor szívvel vállalkozott.

Annál inkább nehezemre esik kijelenteni, hogy a munka engem, helyenkint alapos érvelései daczára, a fődologra, t. i. az esküszegés vagy szerződésszegésre nézve, meg nem győzött; meggyőzött volna akkor, ha a történeti kútfők igaz szövegéből kimutatja vagy azt, hogy a béke a törökkel *meg nem köttetett*,[2]) vagy azt hogy a fegyverszünetet a felek *kölcsönös megegyezéssel* bontották föl.

E helyett mit bizonyít?

Az I. fejezetben azt, hogy Magyarországot Nagy Lajos halála után félszázadon át a török veszély daczára belviszályok emésztették; annál inkább érdekében állott a nemzetnek a megkötött tisztességes, sőt kedvező békét megtartani, annál nagyobb bűn volt az országot készületlenül egy nagy háború veszélyébe sodorni;

a II. fejezetben, hogy a török a keresztények közös ellensége

[1]) *Vaszary Kolos* már korábban idézett munkája.

[2]) Erre némi gyenge s ingatag támpontot *Szadüddin* nyújt. Lásd *Vámbéry*: Hunyady János hat legnagyobb csatája. Történ. Tár. XI. kötet 208. és 210. lapon.

volt s hogy a keresztény fejedelmek Magyarországot e háborúkban segélyezték; igen, pénzzel gyarlón, sereggel még gyarlóbban, mert e gyülevész kalandorok, kik mint keresztesek a magyar seregben harczoltak, azt győzelemre — Nándorfehérvárig — soha sem segítették; hogy a török gyakran volt szerződésszegő; elég ok ez arra, hogy a magyar is az legyen? hogy Julián buzdította a magyarokat a hosszú hadjáratra; ami az 1443. évi viszonyok közt jó volt, az nem volt jó később, midőn a szegedi béke az ország viszonyainak rendezésére s haderejének szervezésére módot nyujtott volna; különben Juliánnak csak a *kereszténység* ügye lebegett szemei előtt, a *magyar nemzet* érdeke előtte, az idegen előtt, közömbös volt; ő dicsőséget keresett s e hiúságának kielégítésére könnyelműen föláldozta a magyar nemzet érdekét; ha Julián magyar ember lett volna, a szegedi béke után a háborút többé nem tanácsolja;

a III. fejezetben, hogy az áprilisi országgyűlés határozata a külföldi fejedelmekkel közöltetett s azok segélyt ígértek; — mintha bizony egy a tapasztalás szerint kétes értékű ígéret a háborúra elég volna; az pedig, hogy az igért segély — még pedig számbavehető segély — érkezett volna, bizonyítva sehol sincs;

a IV. fejezetben a szerző ama rendkívüli nagy hibába esik, hogy a külföldi keresztény fejedelmeket mint a magyar király *szerződéses szövetségeseit* tekinti; ily szövetség vagy szerződés azonban soha sem köttetett s a felek érintkezése csak kölcsönös ígérgetés volt; a mint a szövetségesek az ígért segélyt idejekorán és megfelelő erőben ki nem állitották, úgy a magyar királynak is teljes joga volt a hadjáratot megindítani, vagy meg nem indítani; a szövetségeseknek a szegedi békébe való befoglalása képtelenség lett volna, mert ily szövetségesek nem léteztek s mert a külföldi fejedelmek a magyar királyt sem háború megizenésére sem nevökben békeszerződés kötésére föl nem hatalmazták.

A keresztény fejedelmek egyszerűen azt akarták, hogy a magyarok a gesztenyét a parázsból kaparják ki; ha a tűz őket megégeti, az ő bajuk; de ha győznek a dicsőségben osztozkodni majd ők is el fognak jönni;

hogy ez így volt, mutatja a történeti tapasztalás; a hosszú hadjárat után, melyben alig nehány száz keresztes vett részt Julián alatt, a győzelmet az összes keresztény fejedelmek ünnepel-

tek s krónikáikba beigtatták; a várnai vész után nem volt egy sem, ki a válságos helyzetbe jutott Magyarországnak segítő kezet nyujtott volna;

az V. fejezetben[1]) az eskü érvényességére vonatkozó rész nézetem szerint álbölcselkedés; az áprilisi határozat, akár erősíttetett meg esküvel akár nem, egyszerűen a fogadalom jellegével bír; megtartása vagy meg nem tartása a királyi belátástól függ és senkire nézve sem kárral sem haszonnal nem jár; ha a király az ország helyzeténél fogva jónak látja, indít háborút, ha nem, nem; szerződésre erre nézve senkivel sem lépett s így a hadjárat elmaradása senki jogát, senki érdekét nem sérti s így esküszegésről beszélni nem lehet;

a szegedi békekötés ellenben kétoldalú valóságos szerződés, melynek megtartását mindkét fél esküvel fogadta; ily szerződést csak kölcsönös és előleges megegyezés folytán lehet fölbontani, s ha az egyik fél a másik beleegyezése nélkül azt fölbontja, az isteni és emberi törvények előtt szerződésszegés, eskütörés;

ép ily sophisma az, hogy a hitszegőknek és szerződést meg nem tartóknak adott eskü nem kötelező; az ilyeneknek nem kell esküt adni, nem kell velük szerződést kötni; de ha adatott, ha köttetett, azt feltétlenül meg kell tartani; ez alól semmiféle okoskodás föl nem ment;

a várak átadásába kapaszkodni helyesnek nem tartom; ez a szerződésnek egy jelentéktelen pontja, mely ha nem teljesíttetik a töröknél szorgalmazandó lett volna s a háború ez okból csak akkor lett volna jogos, ha Ulászló a török szultánnak kijelenti, hogy a várak át nem adását casus bellinek tekinti s a török azokat e kijelentés daczára sem adja át;

a szerződés főpontja az volt, hogy a felek a szerződés tartama alatt *egymás birtokába fegyveres kézzel be nem törnek*; ezt a török megtartotta, a magyar nem.

E megjegyzéseimet csak avval zárom be, miszerint csodálkozom azon, hogy a tudós főpap, ki a magyarokat a külföldi keresztényeknek tett *ígéretek* megtartására oly kiméletlenül szorítja, hogy meg nem tartásában esküszegést lát, e fejedelmekkel szem-

[1]) *Vaszary.* I. mű 112. l.

ben a végtelenségig elnéző s egy szóval sem gáncsolja, hogy azok tett ígéreteiket sem a szegedi béke előtt, sem azután *egyáltalában be nem váltották:*

ott voltak a várnai csatában a keresztény fejedelmek seregei? nem; elősegítettek a hadjárat sikerét a legcsekélyebb módon? nem.

A lengyeleket és oláhokat nem lehet a segélyhadak közé számítani, mert azok a király csapatai voltak, ki Lengyelországnak királya, Oláhországnak hűbérura volt.

De hol voltak a görög császár, a velenczei genuai, milanói, burgundi, német, franczia stb. seregek?

Francesco bibornok 28 gályával megjött ugyan; de úgy látszik már áruló szándékkal szivében — mert a török sereg átkelésének meggátlására egy lépést sem tett (az elősegítését föl sem tételezve); megjelenése tehát csak tüntetés volt, hogy a magyar királyt eskütörésre s a háború megindítására csábitsa, de azután hűtlenül cserben hagyja;

s ezeknek a keresztény fejedelmeknek a kedveért kellett esküt törni s az országot a veszedelem örvényébe sodorni!

Az egyetlen Castriota György volt az, ki nem ajánlkozott fényes követségek útján a segítségre, de midőn fölszólitásra a közreműködést megígérte, szavának becsületesen helyt állani igyekezett s ha az áruló Brankovics útját nem állja, a hadjárat sorsára bizonyára döntő befolyást gyakorol.

És most elfogadva a helyzetet, melyet az augusztus 4-iki országgyűlési határozat teremtett, lássunk az események és viszonyok további kutatásához.

A HADJÁRAT ELŐKÉSZÍTÉSE, KÖLCSÖNÖS VISZONYOK.

A háború sikerének mindenütt és minden időben alapföltétele volt, hogy az még a hadműveletek megkezdése előtt kitelhetőleg előkészitessék;

legközelebbi feladatunk tehát abból fog állani, hogy megvizsgáljuk mit tett Ulászló s illetőleg Hunyady a hadjárat sikerének előkészitésére.

Ulászló király az országgyűlés határozatát egy augusztus hó 4-én kelt manifestumban közli,[1]) melyben kijelentetik, hogy a magyar sereg *szeptember hó 1-én* a Duna révénél Orsovánál, vagy más alább fekvő alkalmas helyen leend, s kimondatik a *hadjárat czélja* is, mely nem kevesebb, mint a töröknek még ez évben a keresztény területekről a tengerentúli részekbe való űzése;

tehát az európai török birodalom megsemmisítése a czél s az előkészületekre, ha a sereg gyülekezését a Duna mellett Orsovánál föltételezzük, *négy hető idő* állott rendelkezésre.

Ha e határozat ma a vasútak és távírók korszakában hozatott volna, értenők, de a XV. század közepén ez merész vállalkozás volt, melyet még az sem ment, hogy az előkészületek tulajdonkép már április hóban kezdettek meg, mivel a szegedi béke következtében a csapatok nagy része már hazabocsájtatott;

az idő valóban kevés lett, mivel mint látni fogjuk a magyar sereg csak szeptember 20-án érkezett Orsovához.

Az előkészületek a magyar honvédelmi rendszer mellett felette lassan folytak s végeredményükben teljességgel elégtelenek voltak.

A főnemesség az 1231-iki decretum[2]) értelmében a királyt külföldre követni köteles nem volt, s így a sereghez csak az önként jelentkező főnemesek és praelatusok bandériumai csatlakoztak; az augusztus 4-iki országgyűlésen[3]) Hunyady János erdélyi vajdán kívül csak 3 főpap, Rozgonyi Simon egri, Dominis János váradi és szekcsői Herczeg Rafael boszniai püspök ajánlkoztak a királyt követni; a főnemesek közül senki; az otthonmaradásra az okmányban 12 főnemes és 1 püspök van fölemlítve; a csatában ott találjuk különben még Thallóczy Ferencz horvátországi bánt, ki valószínüleg csak később nyilatkozott;

a megyei bandériumokról sehol sem tétetik említés, minélfogva kétségtelen, hogy a fölemlített 5 főuri és főpapi bandériumon kívül a sereg többi része[4]) zsoldos csapatokból állott és a királyi bandérium is ily csapatokból alakíttatott meg.

[1]) Az eredeti *Dlugoss* XII. könyvében.

[2]) *Andreae II.* regis decretum secundum, Endlichernél.

[3]) Lásd az okmányt *Dlugossnál* s több más helyen.

[4]) *Julián* bibornok keresztesein kívül melyek száma azonban csekély volt (lásd erről később).

A zsoldos csapatok alkalmazása az Anjou házbeli királyok idejében honosúlt meg Magyarországban; Róbert Károly a védrendszer elégtelenségét belátva, azt részint az által igyekezett javítani, hogy a nemesség egy részét a személyes fölkelés kötelezettsége alól fölmentvén, nagyobb számú fegyveresnek állandóan való tartására kötelezte, részint pedig az által, hogy a királyi jövedelmeket növelvén azokból maga egy állandó királyi zsoldos hadat (a királyi bandériumot) teremtett.

Nagy Lajos e rendszert tovább fejlesztette s nemcsak a királyi bandériumot szaporította, de számos külföldi hadjárata következtében nagyobb támadó seregre lévén szüksége, mely őt mindenüvé követi, egész zsoldos csapatokat fogadott szolgálatába.[1])

Zsigmond a fősúlyt szintén a királyi bandériumra volt kénytelen fektetni, mely az ő idejében részint a kegyét kereső nemesek kisebb zászlóaljaiból, részint zsoldos csapatokból állott.

E viszonyokból ama téves hit fejlődött, hogy a hon védelme első sorban a királyt, tehát a királyi bandériumot illeti, mi pedig már csak azért sem volt lehetséges, mivel a királyi bandérium számereje soha sem volt oly nagy, hogy e feladatra vállalkozhatott volna.

Az Albert király által 1439-ben honvédelmi intézkedések czéljából összehívott országgyűlés ismét csak azt hangsúlyozta,[2]) hogy a király a királyi bandériumot saját jövedelmeiből köteles fenntartani, hangsulyozza továbbá, hogy a főpapok a beszedett tizedek alapján csapatokat állandóan tartani kötelesek, de a főnemesség honvédelmi kötelezettségeire nézve határozatokat nem hozott.

Ugyanezt látjuk az 1444 április havában a budai országgyűlésen; a rendek egyértelműleg és lelkesedve elhatározták a töröknek Európából való kiűzését, a megindítandó hadjáratban azonban csak a királyi bandériumtól, a főpapok bandériumaitól s Hunyady intézkedéseitől várnak mindent; maguk részére a honnak Frigyes vagy Giskra ellen való megvédelmezését szavazván meg;

[1]) Így Urslingeni *Werner* rablóherczeg csapatát s több mást.
[2]) Corpus Juris Hung. I. k.

igaz, hogy az országban is kellett fegyveres erőnek maradni, de ha nagy czélokat akarunk elérni, akkor erre egy nagy, számos hadsereget kell fölállítani, mert különben a sikert koczkáztatjuk.

Ha az országgyűlés már áprilisban, a lelkesedés közepette, általános fölkelés helyett csak a cameralis jövedelmek fölemelését szavazta meg, mit lehetett augusztusban várni, midőn a hadjárat csak kényszer alatt határoztatott el, midőn a hadjárat gondolatától a nemzet nagy része idegenkedett, midőn a lengyelek a háború elmaradását fenyegetve követeltek?

Valóban az előkészületek sok nehézségbe ütköztek; Hunyady János, bár a béke megtörése s az esküszegés ténye hazafias és vallásos meggyőződésével kétségtelenül ellenkezett, a hadjáratba a király kívánságára és Julián rábeszélésére mégis beleegyezett; hogy ez elhatározására a bolgár korona megígérése vette volna rá, az Dlugoss őrültségei között bizonyára egyike a legnagyobbaknak; csak egy oly ember állíthatta ezt, ki Hunyady s általában a magyarok iránt vak gyűlölettel viseltetett; e föltevést Hunyady életének minden órája, gazdag pályájának minden ténye meghazudtolja.

Ulászló halála után Hunyadynak csak akarni kellett volna, hogy a magyar koronát fejére tegye; ebben őt senki e világon meg nem gátolhatja vala; s nem akarta! s ez a Hunyady áhítozott volna az idegen Bulgária trónjára?

Hunyadyt semmi más érdek nem vezerelte, mint a haza érdeke, mely tőle megkovetelte, hogy a hadjáratban részt vegyen; pedig tán jobb lett volna, ha a részvételt megtagadja; tán nélküle nem mertek volna elindúlni! De Hunyady engedett királya parancsának s ment.

Nem így Brankovics, ki készebb volt magát a törvényes büntetésnek alávetni, semhogy a hadjáratban részt vegyen; a szegedi béke által Brankovics visszanyerte fiait, vissza országát; csoda-e, hogy ő nem volt hajlandó az imént nagy nehezen visszanyerteket újra és könnyelműen koczkára tenni? Politikai szempontból Brankovics eljárása tán eszélyes volt, de árulássá vált akkor, midőn nem elégedett meg a passiv szemlélő szerepével, hanem Muradot a magyar tervekről értesítette s Castriota Györgyöt a segédkezésben meggátolta s így a magyar sereg romlását elősegí-

tette; ő, ki a magyar királynak hűséget esküdött, s ki országát elvégre is nem a szultántól, hanem a magyaroktól kapta vissza, kik a reá oly kedvező szegedi békét megkötötték.

Hogy a lengyelek nem lelkesedtek a török háborúért, az természetes; nekik elég bajuk volt otthon s hazájuk érdeke azt követelte, hogy a király mielőbb hazatérjen; a török háború kilátása azt elodázta, csoda-e ha a királyt a török háborúról lebeszélni kivánták? csoda-e, hogy a lengyel csapatok nagy része hazájába visszatért?

Hogy a magyar főurak a háborútól magukat elvonták s csak a főpapok vállalkoztak, fényes bizonysága annak, hogy csak a Julián által képviselt keresztény érdek követelte a török háborút, a magyar érdekeknek inkább a béke volt kedvező.

Ily körülmények közt tehát nem csodálkozhatunk azon, hogy a sereg gyülekezése lassan ment végbe; Hunyady seregét Erdélyben gyűjtötte össze, a magyar részek gyülekezését maga a király felügyelte s e czélból Szegedről Nagy-Váradra is átrándult.[1])

Hogy a főssereg mikor indult el Szegedről, mint a magyarországi részek általános gyülekező helyéről, hitelesen nem állapítható meg, s csak az kétségtelen, hogy a király a sereggel szeptember 20-án és 21-én Orsovánál volt.[2])

A csapatok egybegyűjtése és azoknak a Dunához való vezetése tehát közel hét hetet vett igénybe; e mellett megjegyzendő, hogy a király a sereg gyülekezését nem Szegeden várta be, hanem az egybegyűlt részekkel megindúlt s a többit lassú előhaladása közben vonta magához.

Lássuk most már e sereget, mely a törököt európai birtokaitól megfosztani s őt Ázsiába visszaűzni szándékozott.

A sereg vizsgálatánál számításba kell vennünk a számerőt, a fegyvernemek arányát, a csapatok katonai értékét, a seregnek a hadjáratra való fölszerelését s végre a vezérlet viszonyait.

A sereg *számerejére* nézve az adatok nem egyezők, de azért az mégis meglehetős biztossággal megállapítható;

[1]) Egy oklevele 1444 aug. 28-áról Nagyváradról kelt. *Teleky* I. k. 412. 3. jegyzet.

[2]) *Palatio* szerint, kinek művéről a következő lapon a 6-dik jegyzet szól, 20-án; Teleky szerint 21-én.

Dlugoss a keresztény hadsereg létszámát 15,000 lovasra,[1]) majd az oláhokkal történt egyesülés után 20 ezer[2]) lovasra teszi; Majláth 10,000 magyart, 5000 lengyelt és keresztest, végre 4000 oláhot említ;[3]) Boregh a magyar sereg számát a Dunánál a keresztteseken és oláhokon *kívül* 15,000 főre,[4]) végre Fessler[5]) az egész sereget 20,000 főre teszi; ugyancsak ennyit mond Palatio,[6]) a szemtanú is, kiemelvén, hogy a sereg kezdetben 16,000, majd Nikápolynál, a 4000 oláhval együtt, 20,000 főt tett;

ezek alapján Ulászló seregében volt: 6000 Szegeden és a Dunáig tartó menet alatt összegyűjtött magyar, 5000 magyar Hunyady által Erdélyből vezetve, 4000 lengyel vitéz, 1000 keresztes Julián alatt, 4000 oláh, Drakul vajda által Nikápolyhoz vezetve;[7]) összesen 20,000 lovas.

Hogy a keresztes lovasok száma valóban nem volt nagyobb 1000-nél, az előbbi kútfők szerint fölsorolt számadatok összehasonlításából kitünik; a sereg az oláhok nélkül kétségtelenül 16,000 fő, a keresztesek és oláhok nélkül 15,000; marad tehát a keresztesekre 1000.

[1]) *Dlugoss* XII. k. 800. l.

[2]) U. o. 811 l.

[3]) *Majláth*, Geschichte der Magyaren 1828. kiad. II. 222. l.

[4]) *Boregh*, Böhmische Chronik. I. kötet.

[5]) *Fessler*, Geschichten der Ungern.

[6]) *Palatio András*, Litterae de clade Varnensi, czím alatt 1882-ben kiadott s a várnai csatáról nagy részletességgel megemlékező jelentése, a várnai csata s általában az egész hadjárat lefolyására felette fontos *új kútforrás*, melyet eddig csak *Köhler* (kezdetben idézett művében) használt föl;

fontossága annál nagyobb, mivel alig vonható kétségbe, hogy Dlugoss leírása — igaz részeiben — Palatio jelentésén alapul s e jelentés után Dlugoss tévedései, ferdítései s rosszakaratú hamisításai számos helyen kimutathatók;

Palatio ezenfelül *valódi szemtanú*, nem mint Callimachus, kiről Zeissberg kimutatta (Zeitschrift für oest. Gymnasien 1871), hogy 1437-ben született s így 1444-ben csak 7 éves gyermek lehetett; Palatio pápai adószedő volt Cseh- és Lengyelországban s az adókat Ulászlóhoz vivén, a hadjáratban is részt vett.

[7]) A Telekynél s másutt gyakori 10,000-es szám a Szegedről induló magyar seregre nézve, valószínűleg onnét ered, hogy e számba a lassankint gyülekező keresztes vitézek beleértve nincsenek.

Ezer lovas! ez volt tehát az összes segély, mit Magyarország a nagyhangú keresztény, kereszténvebb és legkeresztényebb külföldi fejedelmektől nyert; ennyi erővel járult a külföld a Magyarország nemes királyára tukmált feladat megoldásához, mely nem csekélyebb volt, mint az *összes kereszténység közös ellenségét* Európából kiűzni; ezért a segélyért kellett Magyarországnak az esküszegés szennyét magára venni, melyet történelmének lapjairól soha senki le nem töröl; ezért kellett az országot egy kétes kimenetelü nagy háború esélyeinek kitenni.

A *fegyvernemek* közül, mint az a föntebbiekből kitünik, majd kizárólag csak a *lovasság* volt képviselve.

A lovagrendszer, mely az Anjou házbeli királyok alatt Magyarországon is mindig jobban s jobban elterjedt, lassankint uralkodóvá lett, annál is inkább, mivel a magyar nemzet a lovassági szolgálat iránt mindenkor kiváló előszeretettel viseltetett; hisz a honszerző magyar sereg kizárólag lovasságból állott.

A magyarországi lovagrendszer azonban távol állott a nyugoteurópaitól; ennek formalitásai Magyarországon rövid idő alatt megszüntek[1]) s csupán annyi maradt meg, hogy a magyar véderő zöme, a fölkelő nemesség, lovon harczolt, míg ellenben a szegényebb nemesek, a várjobbágyok stb. továbbra is gyalogosok maradtak;

a magyarországi rendszert lovagrendszer helyett tehát inkább *lovassági* rendszernek nevezhetjük, mely Róbert Károlytól Mátyásig tartott, ki a fősúlyt ismét a gyalogságra fektette s 30,000 főre fölszaporodott «fekete sereg»-ében egy a török janicsárokhoz minden tekintetben teljesen méltó gyalog sereget teremtett.

A várnai csata idejében tehát még a lovasság volt a fő s majdnem egyedüli fegyvernem.

A sereg egyes részeit tekintve:

A *magyaroknál* részint a fentebb fölhozott okból (lovagrendszer terjedése), részint azért, mivel Hunyady a nehéz lovasságot mindig nagy előszeretettel alkalmazta s ilyennek létesítésére mindenkor törekedett, a csapatok nagyobb része *nehéz lovasokból* állott; a zsoldos lovasság mindenesetre nehéz volt, s a könnyű

[1]) Meynert, Das Kriegswesen der Ungarn, Wien 1876. 67. l.

lovasok inkább csak a főpapok és főurak bandériumaiban voltak képviselve.

A *lengyeleknél* szintén a nehéz lovasság volt az uralkodó fegyvernem,[1]) mely a nyugoteurópai lovagszervezethez sokkal közelebb állott, mint a magyar; mint nyugoton úgy a lengyeleknél is a lovag több segéddel (apród, fegyvernök, csatlós stb.) rendelkezett, még a később rendszeresített huszároknál is (huszárzi) annál inkább a páncélosoknál (pancerni),[2]) melyekből a Várnához induló lengyel csapat állott;

innét a kíséret és a szekerek nagy száma, melyekről később még megemlékezünk.

Az *oláhok* a nyugottól való nagyobb távolságuk, az orosztatár és török seregekkel való gyakori érintkezésük folytán azt hisszük inkább a könnyű lovasságot kedvelték s nehéz fegyverzettel csak az előkelőbbek, a gazdagabbak bírtak.

A *keresztesek* részint kalandvágyó lovagokból, részint gyülevész, rosszul fegyverzett s fölszerelt harczosokból állottak; legalább így volt ez a kereszteseknél mindig és minden időben s alig hinném, hogy ezúttal kivételt tettek volna.

Hunyady a pápához a csata után irt levelében[3]) panaszkodik a sereg némely részének selejtes volta s rossz fölfegyverzése miatt; alig tévedünk, ha e panaszt első sorban a keresztesekre vonatkoztatjuk.

A lovasságon kívül a seregnél még *gyalogság* is volt, de csak csekély számban; ezek részint a királyi hadhoz tartozó zsoldosok, részint és inkább keresztesek voltak;[4]) hogy a gyalogosok száma nem volt nagy, kitünik abból, hogy számuk sehol sem említtetik; ha a gyalogság az ez időbeli csatákban csak némileg nagyobb számban volt jelen, mindig fölemlíttetik; így pl. tudjuk, hogy a rigómezei csatában (1448.) 2000 cseh és német zsoldos gyalogos volt, beleértve a tüzéreket is; Várnánál a gyalogság számáról sehol sincs szó, tehát az csak csekély lehetett.

[1]) Galitzin, Allgem. Kriegsgeschichte. Cassel, 1885. II. Abth. II. Bd. II. Hälfte. 326—327.

[2]) U. o. 327.

[3]) Katonánál VI. 442. és Schwandtnernél II. 17.

[4]) Teleky I. 418. 3. jegyz.

A fegyvernemek közül végre még a *tüzérség* is képviselve volt, de szintén csekély számban.

A tüzérség ez időben még sehol sem tekintetett fegyvernemnek, hanem inkább czéhnek, mely megfelelő összegért egyik vagy másik hadviselő fél szolgálatába állott.

A lőfegyverek még nem voltak általánosan elterjedve s Hunyady hadjárataiban még csekély szereppel bírnak;

kézi lőfegyverek általában csak a rigómezei csatában és ez után, különösen Belgrádnál alkalmaztatnak, lövegek (ágyúk) ellenben már sokkal előbb.

Ámde az ágyúk kezdetben szerfelett nehezek levén, csak várakban s erődítményekben, vagy ilyenek megtámadásánál használtattak; nyílt csatákban kevésbé;

igaz ugyan, hogy Magyarországon a tüzérművészet már virágzott, hogy Nagyszebenben egy *Hasenwein János* nevű német ember a tüzérségről már 1417-ben könyvet is írt s ott, valamint más helyeken tüzérműhelyeknek kellett lenni, mivel II. Mohammed számára a Konstantinápoly ostromához szükséges ágyúkat egy *Orbán* mester nevű magyar művész készítette,[1]) mégis az ágyúk csak akkor kezdenek a magyar seregben jelentékenyebb szerepet játszani, midőn ilyeket Hunyady a töröktől nagyobb számban elvett.

Ulászló seregénél csak csekély számú löveg volt,[2]) még pedig leginkább azért, mivel azoknak a bulgáriai rossz útakon való szállítása nehezen ment volna, továbbá mivel azok az a nélkül is nagy vonatot még inkább növelték volna.

Az elvitt lövegek Köhler szerint[3]) valószinüleg a huszita háborúkból ismeretes, kis ürméretű, köveket vagy ólomgolyókat lövő ágyúk (Haufnitzen, Terrasbüchsen) voltak, melyektől nagyobb hatást várni úgy sem lehetett;

e mellett megjegyzendő, hogy a lövegek ez időben még mozgó lövegtalpakkal ritkán bírtak; az ágyú menetek alatt kocsin szállíttatott, ütközetben faállványával a földre tétetvén, helyéről el

[1]) Meynert id. m. 71. l. Mások szerint Orbán hitehagyott volt s Drinápolyban lakott.

[2]) Dlugoss XII. k. 299. l.

[3]) Köhler i. m. 56 l.

nem mozdíttathatott; az ágyúnak a harczban tehát szerep csak akkor jutott, ha helye a harcz valószinű kifejlődésének bölcs előrelátásával igen jól választatott meg;

hogy Hunyady ehhez értett, később látni fogjuk.

A csapatok *katonai értéke* a különböző elemeknél fogva, melyekből a sereg állott, nem volt egyenletes.

Első helyen állottak a magyar és lengyel vitézek; előbbiek a török, utóbbiak a török, orosz, tatár népek ellen való harczokban edzve voltak s bátorságokról, vitézségökről európaszerte ismeretesek valának.

Az akkori harcz különben az egyesekkel szemben nagy követelményeket nem támasztott; ügyesség a lovon való mozgásban és a fegyver kezelésében, bátor szív! ez elég volt arra, hogy valakiből derék bajnok váljék, amint az különben a lovas tömegek harczában ma is elegendő.

A királyi zsoldosoknál és Hunyady csapatainál e tulajdonságokat szintén bátran föltételezhetjük, annál is inkább, mivel e csapatok Hunyady korábbi diadalmas hadjárataiban és csatáiban bizonyára kivétel nélkül részt vettek; mind e részeknél a fegyelem is elég jó lábon állott, mert habár Hunyady csapatai Chalcocondylas által Oláhországban véghezvitt rablásokkal vádoltatnak[1]) s maga a főserég is Nikápolynál és a Balkán déli részein magát többször garázda módon viselte, de e vád a magyar és lengyel vitézekre s a királyi zsoldosokra bizonyára nem vonatkozik; egyébként ez eljárás az akkori hadviselési móddal többnyire együtt járt s csak nagy ritkán volt elkerülhető;

de ha utközben garázdálkodtak is, a csatában helyüket becsülettel megállották.

Nem így az oláhok, kik a fővezért ép a csata legválságosabb pillanatában hagyták cserben, hogy a rablási vágyukat kielégítsék.

A keresztesek közt voltak kétségtelenül derék, jeles lovagok, kiket a harczok és kalandok utáni vágy hozott a sereghez, nagyobb része azonban, mint minden keresztes hadnál, a harczban járatlan s féket nehezen tűrő csőcselék volt, mely a hadnak többet ártott,

[1]) Calcocondylas, VII. 139. Teleky e rablásokat a Hunyadyval ellenséges lábon álló oláh vajda iránti gyűlöletnek tulajdonítja s nem helytelenül.

mint használt, de a melyet a fenforgó viszonyok között a seregből kizárni nem lehetett.

A *seregnek a hadjáratra való fölszerelése* kielégítő volt, ha ugyan a lövegek csekély számától, melyre nézve az okokat már korább fölemlítettük, eltekintünk.

Hunyady a pápához intézett s már idézett levelében ugyan említi, hogy a sereg egy része megfelelő módon fölszerelve nem volt, de ez talán, mint kiemeltük, inkább csak a keresztesekre vonatkozott.

Hogy a sereg élelmi szerekkel és tartalékkészletekkel bőven el volt látva, erről az akkori időkhöz és a sereg létszámához képest túlságos nagy, 2000 kocsiból és társzekérből álló, vonat tesz bizonyságot; Dlugoss[1]) a lengyel urakat vádolja, hogy tömérdek, a kényelemhez és fényüzéshez szükséges, dolgot vittek magukkal; ez igaz lehet, mivel a lengyeleknél ez nem volt ritka dolog; ámde a sereg számára szükséges élelem és lótáp szállítására is tömérdek jármű kellett s végre még figyelembe veendő, hogy a vezérlet a huszita háborúkban nagy szerepet játszó s híressé vált szekérvárak alakítására is gondolt; így azután a kocsik nagy száma könnyebben megmagyarázható.

A vonat megkisebbítése a sereg mozgásképességét kétségtelenül nagy mértékben növelte volna; Hunyady, ki a gyors hadműveleteknek mindenkor barátja volt, ezt bizonyára átlátta, s hogy a nagy vonat mégis elvitetett, ennek két oka lehetett: először az, hogy a szultán serege Ázsiában föltételeztetett s így nagyobb gyorsaságra nemcsak hogy nem volt ok, de sőt ez a szövetséges hadak csatlakozására való tekintettel talán nem is lett volna kívánatos; a másik ok a megelőző évi azon tapasztalatból eredt, hogy a sereg a Balkán vidéken csak nagy fáradsággal volt élelmezhető s végre a sereg ellátása körül fölmerült nehézségek a diadalmenet félbeszakítását tették szükségessé; a nagy vonat, mely a sereg fenntartását biztosította, így indokolva, könnyen megbocsátható.

A magyar sereg viszonyaira vetett pillantást még a *vezérlet* ügyének megvizsgálásával egészítjük ki.

A magyar seregnek egy névleges, egy valóságos és egy titkos

[1]) Dlugoss. XII. k. 801.

vezére volt; a névleges: a *király*, a valóságos: *Hunyady*, a titkos: *Julián* bibornok. A király ugyan a főverérletet állítólag már Orsovánál Hunyadyra ruházta át; de ennek a kútfőkben nyoma nincs s csupán arról van tudomásunk,[1] hogy a november 9-én tartott hadi tanács után a harczfelállítás rendezését a király Hunyadyra bizta; evvel természetszerűleg együtt járt a harcznak a csata alatt való vezetése is.

Hunyady fővezérsége tehát tényleg csak a csata napjának reggelén kezdődik; ezt megelőzőleg a fővezérlet a király kezében volt, kinek tanácsadóul részint Hunyady, részint Julián bibornok szolgált.

Módunkban lesz később kimutatni, hogy a magyar sereg helyzete már a csata előtt kétségbeejtő volt s hogy győzelemre valóban csak úgy lehete gondolni, ha mint Hunyady a pápához intézett levelében[2] mondja, az ember szívét «kegyes vakmerőség fogja el».[3]

Érdekes volna tudni, kinek tulajdonítható, hogy a magyar sereg e veszélyes helyzetbe jutott? a királynak? Hunyadynak? Juliánnak? vagy a véletlennek, a végzetnek?

hitelesen mi sem lévén bebizonyítható, hogy váddal jogosulatlanúl senkit se illessünk, az utóbbit kell föltételeznünk.

A hadműveleteknek s magának a csata vezetésének mindenesetre hátrányára vált a többfejű vezérlet; ha a hadműveletek alatt, de különösen a csatában csak *egy akarat uralkodik*, a dolgok más fordulatot vehetnek s Várnát talán legfényesebb diadalaink közé számítanánk.

A vezérlő egyéniségekről egyelőre is a következőket kell följegyeznünk: *Ulászló* király, bár személyére nézve vitéz s mint gyászos vége is mutatja, a vakmerőségig bátor volt, de nagyobb sereg vezérletére sem a nélkülözhetetlen hadvezéri képességgel, sem megkívántató tapasztalatokkal nem bírt;

mindazonáltal jelenléte a seregnél, a szövetségesekre való tekintettel, mulhatatlanul szükséges volt, mivel egy ily különböző részekből álló sereg együtttartására a királyi tekintélyre szükség volt;

[1] Calimachus és Bonfintől.

[2] Lásd 124. lap 3. jegyzet.

[3] U. o. «Occupat mox opportunitatem pia temeritas».

de ha magát a vezérletre képesnek nem érezte, amint hogy nem is érezte, minden intézkedést teljesen Hunyadyra kellett volna bíznia, s ennek rendelkezéseit — minden más tanácsot vagy biztatást mellőzve — *önmagának is meg kellett volna tartania;* ehez Hunyady iránt való föltétlen bizalom lett volna szükséges, ami hogy nem volt meg, mutatja a gyászos nap utolsó jelenete, midőn a király a Hunyadyt és rendelkezéseit gyanusító lengyel vitézek biztatásaira, a biztos halál torkába rohan.

Juliánról szívesen elhiszszük, hogy személyére nézve vitéz és bátor vala; azt is, hogy keresztes csapatát jól tudta vezetni; de a sereg vezetésére sem gyakorlattal, sem tapasztalattal nem bírhatott s így tanácsai mindenesetre illetéktelenek voltak.

Más *Hunyady*, kinek élete a harczok közt folyt le, ki képességeit száz esetben bebizonyította, kinek homlokát az általa nyert diadalmas csaták és ütközetek babérkoszorúja övezte.

Hunyady csak a csata napján volt fővezér s látni fogjuk később, hogy intézkedései kitünőek, kifogástalanok voltak, melyek ha szorosan megtartatnak, a magyar sereget győzelemre vezetik; de nem tartattak meg s a már kivívott győzelem kezéből kisiklott.

* * *

Vessünk most egy pillantást az ellenfél viszonyaira.

II. Murad szultán serege Karaman Oglu harmadik fölkelése folytán Ázsiában volt lekötve; midőn ugyane fejedelem a magyar hosszú hadjárat után ismét nyugtalankodni kezdett, Murad seregének még Európában levő jelesebb részeit is Ázsiába vonta, s midőn ezek a karamani fejedelem fölött előnyöket vívtak ki, Murad a keleti részek végleges megnyugtatása czéljából maga is Ázsiába szándékozott menni, s a harczokat a nélkül is már unva, európai szomszédjainak is, s ezek között első helyen a magyaroknak, békét ajánlott.

Láttuk ez ajánlatból a szultán őszinte békehajlamát, mely a legszélesebb körű engedményekben nyilvánult, s melynek még nagyobb bizonysága az, hogy a békekövetség eljárásának eredményét be sem várva, 1444 július 12-én még Európában levő némely hadai kíséretében személyesen Ázsiába ment;

itt a viszonyok a törökökre nézve már annyira kedvezőek voltak, hogy a béke és nyugalom helyreállítása kevés fáradságba került; Murad Karaman Ogluval is kibékült, s nyugalomra vágyván, a trónról 14 éves fia, II. Mohammed javára lemondva, magnesiai magányába vonúlt.

Míg tehát Magyarországban a háború lángja Julián bíbornok által szenvedélyesen szítva újra fellobogott, s az ország a harcz előkészületeinek zajától visszhangzott, a török birodalom egész területén, keleten és nyugaton, béke és nyugalom honolt.

Valóban, ha a háború más körülmények közt indúlt volna meg, el kellene ismernünk, hogy az elhatározás jó, a pillanat megválasztása helyes volt;

a török hadsereg színe és java Ázsiában, a kormány egy 14 éves gyermek gyönge kezei közt, semminemű előkészület egy nagy háborúra; mindez elég kedvező körülmény, s ha a kereszténység fejedelmek a segélyadást, a közreműködést, valóban komolyan veszik vala, s a szultán seregének Európába való visszatérését, mit a nagy hajóhad s a görög császár seregének együttes működése kétségtelenül meggátolhatott volna, valóban meggátolja, úgy e hadjárat a török uralomra vészthozó lehete.

Tudjuk azonban, hogy a dolog másként fordúlt;

Murad a magyar esküszegésről s háborús előkészületről Brankovics, a görög császár, vagy más által értesülve, a kormány gyeplőit ismét megragadja és seregét európai tartományainak megvédésére útnak indítja.

Feladatunk most az lesz, megtudni mily nagy volt, mily tulajdonságokkal bírt s mikép vezettetett a sereg, mely azután később Ulászló seregével Várnánál szemben állott.

A török sereg *számerejére* nézve a kútfők adatai felette eltérők s 40, 60, 80 és 100,000 közt váltakoznak;

nagyobbára megegyeznek az adatok abban, hogy Murad 40,000 főnyi sereget hozott át az ázsiai hadszínhelyről[1]), továbbá abban, hogy a sereg Várnánál 100,000 főnyi erővel bírt; Hunyady maga, Guthi Ország Mihályhoz intézett levelé-

[1]) Dlugoss, Aeneas Sylvius stb.

ben a törökök számerejét 105,000 főre teszi[1]), Barletio 100,000 főt említ.

E sereg alkatrészei voltak:

1. *Janicsárok*, számszerint körülbelül 12—15,000[2]).

Hogy miként szervezte (1347—1350 körül) *Orchán*, a második török szultán, Jeni-cseri (új sereg) név alatt e kitünő csapatot, s hogy mily szerepet játszott ez a török birodalom történetében, ez az olvasók nagyobb része előtt ismeretes s e helyen csak hangsúlyozni akarom, hogy ez időben sem Magyarországon, sem másutt a janicsárokéhoz fogható intézmény nem volt;

ha a török sereg vitézség, halált megvető bátorság s határt nem ismerő szívósság és kitartás által egyátalán kitünt, a janicsároknál mind e tulajdonságokat még fokozottabb mérvben fölleljük.

A janicsárok ezen kívül mint a szultán testőrsége, még inkább pedig mint a harczban álló sereg *tartalékcsapata*, bírtak jelentőséggel, mely utóbbi minőségükben Várnánál lépnek föl először; később (Rigómezőnél, Mohácsnál) a janicsárok nem szorítkoztak arra, mint Várnánál, hogy az utolsó és megdönthetlen védőfalat képezzék, hanem jobb és helyesebb módon a harcz eldöntése végett a küzdelembe vettettek, s tömör alakzatban végrehajtott rohammal igyekeztek az ellenséget a legveszélyesebb ponton megtörni.

2. *Spahik*, vagy *sipahik;* számukat meghatározni igen nehéz; Beheim 10,000-et említ; ez határozottan kevés, mivel a lovasság a seregnek nagyobb részét tette; e számadaton kívül még csak egy második fordul elő, a mennyiben Bonfini, a porta zsoldjában álló spahik számát 3000 lovasra teszi;

megjegyzendőnek tartom, hogy a spahi név alatt a kútfők a legtöbb esetben az egész török *rendes lovasságot* szokták összefoglalni, már pedig e lovasság tulajdonkép három részre volna osztandó; az európai és ázsiai *saïmykra*, vagy *siametikra*, — ugyancsak az európai és ázsiai *timárokra*, vagy *timariotákra*, végre a

[1]) *Századok* 1869. VIII. «uti veraciter rescivimus, pedestribus et equestribus centum et quinque milibus hominum».

[2]) Beheim Mihálynál, ki költeményét «von dem kung Pladislau wy der mit den türken strait», egy később török fogságba került szemtanú, Hans Märgest elbeszélése után írta (Zeissberg Z. f. ö. G. 1871.)

zsoldos spahikra; az első két osztály (siametik és timarioták) hűbéres lovasságot képezett, mely később még különféle nevek alatt fordul elő (leggyakrabban egyszerűen mint európai és ázsiai lovasság) s a török seregben mindig nagy számmal, volt képviselve; a zsoldos spahik száma kisebb volt, de minőségre ezek a janicsárokkal vetélkedtek; későbbi időkben a spahi név alatt rendszerint csak a zsoldos spahik értetnek.

3. Az irregularis gyalogság, *asabok*, vagy *azapok* és az irreguláris lovasság, az *akindsik;* mindkét faj még Osmán idejéből származott, a hadseregben önkéntesen, fizetés nélkül szolgált, s magát rablásból és fosztogatásból tartotta fenn; e csapatokhoz helylyel-közzel tatárok is csatlakoztak; így a várnai seregnél is.

A török rendes csapatok zárkózott, tömör alakzatokban, az irregularis gyalogság és lovasság nyitott alakzatban, vagy kisebb-nagyobb csoportokban harczolt.[1])

Hogy a török sereg tüzérséggel rendelkezett volna, sehol sem említtetik; hogy a törökök ágyúkkal nem bírtak, annál valószínűbb, mivel a csataleírásokban az ágyúk szereplése sehol sem fordul elő.

A sereg *ellátásáról*, úgy látszik, elegendőkép gondoskodva volt; ezt bizonyítja legalább az, hogy a török sereget nagy számú megterhelt teve és öszvér követte;

a tevék ezenfelül a janicsárok felállítása előtt helyeztetvén el, arra használtattak, hogy a netán odatörő ellenséges lovasságot elriasszák; ez azon sajátságból magyarázandó, hogy a ló a tevétől, de különösen a teve szagától irtózik s önkénytelenül visszafordúl[2]), mi valóban a magyar és lengyel lovasoknak a janicsárok ellen intézett rohamánál be is következett.[3])

A török sereg *főveZérlete* a szultán kezében volt;

II. Murad különféle írók által nagyon különböző módon ítéltetett meg; jelleme, tehetségei sokfélekép bíráltattak meg, egy felől azonban a vélemények mind megegyeznek s ez az, hogy Murad

[1]) A török seregre vonatkozó adatok részint Hammer-ből, részint Galitzin munkájából vétettek.

[2]) A tevék ily módon való fölhasználását legelőször Cyrusnál látjuk a Thymbra melletti csatában (Kr. e. 550).

[3]) Calcocondylas, Dlugos, Callimachus.

a török birodalom legkitünőbb uralkodói közé tartozik; alatta a birodalom többször forgott nagy veszélyben s ő e veszélyt erős kézzel mindenkor elhárította;

a legközelebbi fejezetben ki fogjuk mutatni, hogy a török seregnek az 1444-iki hadjáratban tanúsított magaviselete mintaszerű volt, de kimutatandjuk egyszersmind azt is, hogy e hadművelet a véletlen műve; ha ez török részről egy előre megállapított s öntudatosan végrehajtott hadműveleti terv következménye leendett, úgy Murad nevét a legjelesebb hadvezérek névsorába iktatta volna; míg így csak a szerencsés hadvezérek közé tartozik, kik válságos helyzetekben a véletlen közreműködésével nagy veszélyből ragadtattak ki; így volt ez Várnánál, így a rigómezei csatában, bár kétségtelen, hogy Murad határozott és elszánt föllépése[1]) a sikert mindkét esetben hathatósan előkészítette.

Egészben véve mondhatjuk, hogy bárha Murad egyénisége és képessége Hunyady nagyságát és fényes hadvezéri tehetségeit még csak meg sem közelítheti, méltatlan ellenfél még sem volt; Hunyady mérkőzhetett vele s bár ha két döntő csatában leküzdetett is, ez őt az utókor szemeiben nem kisebbíti; a vezér nagyságából ez események mit sem vonnak le, s csak azt igazolják, hogy Murad a katonai szerencse által e két csatában jobban kegyeltetett, mint Hunyady János.

Murad alvezérei közül első sorban *Karadsa* anatoliai béglerbéget kell említenünk, ki a várnai csatában a török balszárnyat vezette; előéletéről keveset tudunk s a várnai csatából csak azt látjuk, hogy föllépése határozott, rohama heves és erőteljes volt; ha a rohamot saját elhatározásából indította meg, úgy ez őt kitünteti, mert bizonyságot tesz arról, hogy a magyar fölállítás előnyei és hátrányai felől tájékozva volt; a csata hevében hősiesen elesett, még pedig a hagyomány szerint azon pillanatban, midőn kardját Hunyadyra emelte, hogy hite és országa legnagyobb ellenségét lesújtsa, — de ebben egy magyar bajnok lándzsaszúrása akadályozta meg.

A török jobbszárny vezérekép a legtöbb helyen Thurakán (vagy Tarachan) ruméliai béglerbég említtetik[2]), de ez téves;

[1]) De csak a háború megindításakor; a csatában az elszántság helyébe ingatagság s önbizalom hiánya lépett.

[2]) Hammer után Telekynél is.

Turakán bég a kedvezőtlen kimenetelű kunoviczai csata után Tokát várába záratott s csak a várnai győzelem örömére bocsáttatott szabadon; a török jobbszárny, az európai lovasság, vezére *Daud* pasa volt, ki végleges, vagy csak ideiglenes minőségben ruméliai béglerbég volt[1];

az általa vezérelt szárny Hunyady által visszaveretett, a pasa maga nem tüntette ki magát.

Az előadottakban kimutattuk a két félnek a hadjáratot megelőző helyzetét, a hadseregek kölcsönös viszonyát s most áttérhetünk a csatát bevezető hadműveletek tárgyalására.

BEVEZETŐ HADMŰVELETEK.

Minden hadjáratnak egy bizonyos, előre megállapított terv szerint kell végrehajtatnia, mely főbb vonásokban a következőket állapítja meg:

a hadjárat általános czélját, továbbá az első hadműveletek által elérendő legközelebbi czélt, a helyet hol a hadsereg a hadművelet megindítása előtt összegyüjtendő, a sereg mozgásának irányát, vagyis a hadműveleti vonalat, végre az elérendő végpontot.

A jelenkorban ily tervek minden valószínű háború esetére már békében előlegesen megállapíttatnak, irásba foglaltatnak s vele kapcsolatosan meghatároztatnak mindazon intézkedések, melyek a seregnek összegyüjtésére (a hadászati fölvonulásra), a csapatszállításokra, az élelmezés és egyébb hadi szükségletek biztosítására, végre a hadműveletek akadálytalan megkezdésére vonatkoznak.

Természetes dolog, hogy a XV. században a háború ily rendszeres előkészítéséről nincs szó; mindazonáltal valamely tervnek, bárha csak a király és a fővezér közti szóbeli megállapodás alakjában, már akkor is kellett lenni, mert e nélkül a hadsereg a czeltalan barangolás veszélyének lett volna kitéve.

[1]) Lásd erre nézve a török forrásokat: Vámbéry idézett értekezése Sadüddin után. Tört. Tár. XI. 213. és 216. lap és Leuenclavius Historia Musulmaniæ Turcorum 563. lap.

Hogy ily terv a magyar seregnél valóban létezett, arról Ulászló király már idézett manifestuma tanúskodik;

e manifestum meghatározza az *általános czélt*, mely abból állott, hogy «a törökök a keresztény részekből még ez évben a tengeren túli részekre kiűzessenek».[1])

A hadműveletek által elérendő *legközelebbi czél* azonban ily határozottan kimondva nincs, s az okmány általában csak azt mondja, hogy «a Dunán való átkelés után a sereg török területre lépve, útját Romániába, Görögországba s más a tenger körül fekvő részekre folytatja.[2])

Dlugossnál, Calimachusnál s másoknál a hadművelet végczéljakép Kalipolis vagy Gallipoli említtetik;

ebből azután sokan (a magyarok közül nevezetesen Kiss Károly) azt következtetik, hogy a hadjárat nem csak a töröknek Európából való kiűzését, hanem egyszersmind a görög császárság ázsiai birtokainak visszafoglalását is czélozta.

Ámde ez oly rendkívül messze menő terv lett volna, melynek végrehajtása egy hadjáratban már csak azért is képtelenség leendett, mivel a törökök európai tartományainak elfoglalása után előbb itt a viszonyokat szabályozni s megszilárdítani kellett volna s csak azután lehete egy ázsiai hadjáratra gondolni; de még e gondolatot is el kell vetnem, mert nem hihetem, hogy a hadjáratban résztvevő államok közül ily kalandos expeditióra vállalkozni bármelyik is hajlandó lett volna.

Én azt hiszem, hogy Kalipolis alatt a jelen esetben egyátalán nem is a Hellespontus melléki félszigeten fekvő *város* értendő, hanem egyátalán Thracia délkeleti része, mely a keresztes háborúk óta általában *Ducatus Kalipolis*-nak neveztetett.

Konstantinápolyon kívül e részecske volt a görög császár még meglevő birtoka s a hadműveleti terv általában csak azt akarta kifejezni, hogy a hadjárat a keresztény (görög) területet egészen fölmenteni kívánja, hogy ez megtörténjék egész a Ducatus Kalipolisig kellett előrehatolni.

[1]) «Ut Turci isto anno expellantur, de partibus Christianitatis ultra mare.» Dlugoss. XII.

[2]) «et continuare exercitualiter . . . iter nostrorum in Romaniam et Graeciam, et alias partes, quos tenent Turci, in circa mare.» U. o.

Hogy azonban a magyar sereg idáig jusson, előbb a török fővárost, Drinápolyt feltétlenül hatalmába kellett ejtenie; addig míg azt nem nem bírta, egy lépést sem tehetett dél felé előre, már csak azért sem, mert Drinápolyban — bárha a török sereg zöme Ázsiában volt is — jelentékeny számú török csapat volt jelen, melyet oldalban vagy hátban visszahagyni nem lehete;

a hadműveletek első és legközelebbi czélja tehát csak Drinápoly elfoglalása lehetett.

A sereg *gyülekező helyekép* Szeged volt kijelölve; hogy azonban némely részek haszontalan és fárasztó útakat czéltalanúl ne tegyenek, a sereg a Dunához vezettetett s a részek csatlakozása részint a menet alatt, részint a Duna mellett történt;

ez intézkedés kétségtelenül helyes volt, annál is inkább, mivel ellenséges támadástól a Balkánig tartani alig lehetett s így a csatlakozó részek az egyenkint való megveretés veszélyének kitéve nem voltak.

A *hadműveletek iránya*, az előadottak szerint, csak általánosságban volt meghatározva; a kútfőkből azonban kitünik, hogy a király Orsovától a Duna mentén Widdinig s innét lehetőleg egyenes vonalban a Balkán vagy Hæmus hegylánczon át Drinápolynak szándékozott tartani; az út Widdintől Drinápolyig 15 napi menetre becsültetett;

e számítás mindenesetre téves volt, mivel Widdin és Drinápoly még légvonalban is 400 kilométer távolra van egymástól; a most letező útakon közel 500 kilométer távolságra esik, a XV. században pedig, midőn a jelenlegi útaknak még híre-hamva sem volt, bizonyára még távolabbra; az útvonal tehát legalább 20—25 napi menetet igényelt volna s e közben a Balkán főgerinczének Sofia irányában való átlépését.

A király Widdinbe érve, megemlékezik a megelőző évben a Balkán hegyvidékén tapasztalt rendkívüli nehézségekről, az ott szenvedett nélkülözésekről s meggyőződve arról, hogy a sereg nagy vonatát ez útvonalon magával nem vihetné, a hadműveleti vonalat megváltoztatja s a Balkán főgerinczének kelet felől való megkerülését határozza el.

Itt egy pillanatra meg kell állapodnunk, hogy ez elhatározással foglalkozzunk.

Feltünik ugyanis, hogy ha már a király a Widdin-Sofia-Drinápolyi vonalat föladta, miért nem választotta a Jantra és Tundža völgyeket összekötő s a mai Sipka-szoroson át vezető útvonalat, mely már az időben is létezet s melyet a török sereg mint később látni fogjuk, tényleg fölhasznált? Ez útvonal a Widdin-Drinápolyi vonalnál jóval rövidebb s nem rosszabb; a sereg Muradot a Balkánon való átkelésben megakadályozta volna s a Balkántól délre lovasságának alkalmazására kedvezőbb terepet találandott.

Az okok, melyek a királyt a keleti hadműveleti vonal választásánál vezethették, a következők lehettek: A király ez út viszonyairól elegendőkép tájékozva nem volt s attól tartott, hogy vonatát e vonalon sem viheti magával; ez sok tekintetben helyes ok, s igazoltatik a törökök által, kik málhájukat nem kocsikon, hanem tevéken és öszvéreken vitték a Balkánon át. A királynak, mint már említettük, a sietségre oka nem volt, de sőt inkább a lassú előnyomulásra; a török sereg ugyanis Ázsiában lekötve, az átjárat a keresztény hajóhad által biztosítva föltételeztetett; a szövetségesek közül még senki sem volt jelen; az oláhok segélyhadára kedvezőbb volt a csatlakozás, ha a király keletnek tart, mig a görög császár és Skanderbég segélyhadára csak a Balkántól délre lehete számítani. Így tehát a király, ki vonatát egyszersmind harczeszköznek is (szekérvár alakítására) tekintette, attól megválni nem akart, a menetelésre és a sereg fenntartására kedvezőbb viszonyokat mutató keleti hadműködési vonalat választotta, melyen elvégre is, ha a Emineh-Balkán csekélyebb gerinczén átkelt, a harczra nézve ép oly kedvező viszonyokra lel, mintha a Sipka-szoroson kelt volna át.

A *hadműveleti vonal* a jelenkori háborúknál mindenkor egy hadműveleti alapból indúl ki, kellően berendeztetik és biztosittatik.

A hadműveleti alapot közönségesen jelentékenyebb folyóvonalak vagy ezek hiányában valamely várcsoport stb. képezik, hol a hadjárat folytatására szükséges készletek összehalmoztatnak, s hol a sereg balsiker esetére oltalmat lel; a hadműveleti vonal berendezése közbeeső katonai állomások létesítéséből áll, melyek a sereg és az ország közt az összeköttetést közvetítik; a biztosítás végül abból áll, hogy a terület, melyen a hadműveleti vonal átvonul — ha ez nem saját területünk — meghódíttatik, a közbeeső várak,

városok elfoglaltatnak s megfelelő erővel megszállatnak s így a seregnek balsiker esetén való visszavonulása biztosíttatik.

Ezek fontos hadászati elvek, melyek nem a jelenkorban keletkeztek, hanem már az ókori jeles vezérek által is alkalmaztattak; példa rá Nagy Sándor, Julius Cäsar stb.

Amde vannak esetek, amikor ezt a fennforgó viszonyok között tenni nem lehet; ily eset az ókorban Hannibal hadjárata Róma ellen, hol mindez intézkedések lehetetlenek voltak;

ilyenkor a fővezér seregével együtt két szélsőség között lebeg: vagy győz s akkor semminemű intézkedésre szükség nincs, vagy megveretik s ekkor serege megsemmisül.

A magyar hadjárat ezek közé tartozott; a hadműveleti alapot a Duna képezhette volna, de berendezésére sem idő, sem erő rendelkezésre nem állott; a hadműveleti vonal berendezése és biztosítása szintén — a fenforgó viszonyoknál fogva — keresztül vihetetlen lett volna.

Én ezeknél fogva teljesen osztom Salamon Ferencz nézetét,[1]) ki a várnai csata első magyar leírójától, Kiss Károlytól, rossz néven veszi, hogy ez Hunyadytól a fentebbiekhez hasonló intézkedéseket követelt[2]) s ezek elmulasztását neki bűnül rója föl; ily intézkedéseket a lovagkor hadjáratainál hiában keresünk, mert azokra egyszerűen szükség sem volt.

S itt eltérek Salamon nézetétől, ki a biztosító intézkedések fölösleges voltát avval indokolja, hogy «egy 10,000 nehéz lovasból álló visszavonuló sereg 60—80,000 könnyű lovas által üldözve, csalhatatlanúl veszve leendett»;[3]) eltekintve attól, hogy a török ily nagyszámú lovassággal 1444-ben tényleg nem rendelkezett, egy 10,000 nehéz lovasból álló seregtest a visszavonulást, még a legveszedelmesebb körülmények közt is, *mindenkor* képes végrehajtani.

A dolog lényege nem itt, hanem azon körülményben keresendő, hogy lovas testek harczánál egyátalában, de különösen a középkori lovassági csatákban, a vesztes fél serege már a csatában

[1]) Magyarország a török hódítás korában. 2. kiad. 25. l.
[2]) Kiss i. m. 77—80 lap.
[3]) Salamon u. o.

nagy részével elesik, a megmaradt rész pedig annyira szétszóratik, hogy annak valamely ponton való *újbóli összegyűjtéséről* szó nem lehet.

A magyar seregnek biztosított visszavonuló vonalra tehát szüksége nem volt, mert ha győz, akkor az egész terület, melyen átvonúl, ugyis kezében van és esetleges visszatérésnél sem Bulgária sem Szerbia vagy Oláhország részéről megtámadtatástól nem tarthat; példa erre a megelőző évi hadjárat; — ha ellenben csatát veszt, úgy a sereg részben elesik, részben szétszóratik s nincs oly hatalom, mely egy nagyobb testnek a csatatér mögött való összegyűjtését végrehajtani képes volna; tehát nincs *mivel* visszavonulni; a magyar seregnek valóban nem volt más választása, mint győzni vagy meghalni.

De lássuk most a menet végrehajtását.

A magyar sereg a Dunát Orsovánál 1444 szeptember hó 20-án és 21-én lépte át; szeptember hó 24-én érkezett a sereg a Timok folyóhoz, mely már akkor is Bulgária határát képezte s itt török területre lépve, szeptember 26-án Widdin alatt táborozott.

Itt határoztatott el a hadműveleti vonal megváltoztatása s a sereg a helyett hogy délnek fordúlt volna, továbbra is a Duna folyását követte, mire kétségtelenül nagy befolyással volt, hogy Widdinnél még sem Hunyady csapata sem az oláh segélyhad nem csatlakozott.

Widdin időkímélés szempontjából nem vonatott ostrom alá; a sereg útját lassan folytatta s október 16-án Nikápoly alá ért, itt csatlakozott a sereghez Hunyady János 5000 főnyi seregével, melyet Erdélyből egyenesen Romániân át vezetett Nikápoly alá; itt Drakul oláh vajda 4000 lovassal, melyek után a seregnek már korábban kimutatott 20,000 főnyi létszáma teljes volt.[1])

Nikápoly kőfallal volt körülvéve s bár a király a várost ostrom alá vonni nem szándékozott, azt nem gátolhatá, hogy a városban

[1]) Teleky és mások időszámítása téves; Palatio említett jelentéséből kitünik, hogy a sereg november 9-én ért Várna alá, miután a király szavai szerint már 47 napot töltött török földön; Nikápoly alá a sereg a Dunán való átkelés napjától számított 26-ik napon, tehát október 16-án ért. Lásd Köhler id. m. 41.

kincseket sejtő elővéd a külvárosokat meg ne támadja, melyek egy része azután földúlatott; az ostrom különben leginkább azért maradt el, mivel a falak megtörésére a sereg nagyobb ürméretű ágyúkkal mint tudjuk nem rendelkezett; ez minden esetre hátrányos volt, mivel Nikápolynak, mint a Dunán fekvő kedvező átkelő pontnak biztosítása a seregnek csak hasznára leendett, bárha másrészt annak megszállása az úgyis csekély létszámmal bíró sereget még inkább apasztotta volna.

Dlugoss és mások szerint itt a három napig tartó pihenő alatt hadi tanács tartatott, melyen Drakul és Hunyady közt heves jelenet fejlődött ki, mely csak nehezen volt eligazítható; Drakul a hadjáratnak határozottan ellene volt s midőn a királyt meggyőznie nem sikerült, maga országába visszatért és az oláh segélyhad vezérletét fiára bízta.

Mehemed, nikápolyi bég, egy csekély erejű török sereggel Nikápolytól keletre állott, a magyar sereget megtámadni azonban bátorsága nem volt; de midőn a magyarok október 20-dikán a menetet folytatták, Mehemed a magyar sereget távolról követte, annak hátvédét lépten-nyomon megtámadta, az elmaradozókat pedig elfogta s nagyobbára a szultánhoz Drinápolyba küldötte.

Nikápolyt elhagyva, Ulászló délkeleti irányban Jenibazárnak és Sumlának tartott, s a Dunától eltérve, a bolgár fensíkon ez irányban vezető régi római utat használta, melyen szétrombolt római emlékek maradványai hevertek.

E menet alatt a sereg élén, elővédképen, maga Hunyady ment 3000 magyarral és az oláh segélyhaddal, közben a málhát szállító vonat, végre hátul a király a főseregg el.

Az út pontos meghatározása, elegendő hiteles támpontok nélkül, lehetetlen s az írók nagyobb része csak találgat; körülbelül biztos, hogy a sereg október 24-én Jenibazárt, 25-én Sument, a mai Sumlát érte el.

A sereg a Nikápoly melletti rablások módjára több kihágást követett el, kirabolta s fölgyujtotta a görög-keleti templomokat is, s rettegést terjesztett; a Jantra folyón[1]) 28 fölszerelt,

[1]) Callimachus tévesen említi a Pamiso-t (a mai Kamčik-ot), mivel ezt a sereg egész útjában nem érintette. Köhler i. m. 47.

de elhagyott török gálya találtatott, melyek a király parancsára elégettettek.

Valószinüleg Jenibazárból bocsátotta ki Ulászló ama Dlugoss által egész terjedelemben közölt kiáltványát, melyben Sumen, Mahorácz, Petretz, Várna és Galata várainak parancsnokai a feladásra szóllíttatnak föl s mely nekik szabadon bocsátott török foglyok által kézbesíttetett.

Sumla azonban ennek daczára ellenállott s csak a harmadik napon vétetett be; a nagy őrtorony még tovább is daczolt, mire szurokkal és szalmával formaszerűleg kifüstöltetvén, az 50 főből álló őrség magát a falakról a mélységbe vetette; a sereg Sumla alatt hét napig időzött.[1])

November 4-én a sereg már a Paravadi völgyébe ért és egy kisebb erőd elfoglalásával két napot veszítvén, november 7-én Petretz, a mai Paravadi alatt ütött tábort.[2])

Petretz szintén csak nehéz küzdelem árán vétetett be, melynél különösen a lengyelek, kik közül Lesko Bobricz volt az első a vár fokán, s Tarnowi János súlyosan megsebesült, tüntek ki; a török lakosság s őrség nagy része felkonczoltatott, vagy a vár árkába vettetett s számos keresztény rabszolga szabadíttatott föl; a megölt törökök száma 5000-re rugott.

A győzelmi mámor közepette vette Julián bibornok a keresztény hajóhad parancsnokának, Francesco bibornoknak azon értesítését, hogy Murad 40,000 főnyi sereggel Galipoli alatt a Hellespontuson Európába átkelt.

A lehangoltság, melyet e hír előidézett, könnyen elképzelhető; de mennyire fokozódott volna még az, ha a sereg megtudja, hogy a szultán már alig egy menetnyi távolban a magyar sereg háta mögött áll? De erről később.

A sereg e kedvezőtlen hír daczára is a menet folytatására határozta el magát, azt remélvén, hogy Várnánál Skanderbég és a görög császár segélyhadait találja.

[1]) Az időszámítások Sumlától kezdve Beheim költeményén alapszanak.

[2]) Köhler (i. m. 44—45. l.) kétségen felül beigazolja, hogy a régi Petretz a mostani Paravadi.

Ulászló tehát megindúlt s november 8-án még két kisebb erődöt elfoglalván, november 9-én Várna alá ért, hol ugyan sem Skanderbég, sem a görög császár segélyhadai nem voltak, de e helyett a király nem csak Várna, hanem egyszersmind Kavarna, Macropolis és Galata várak küldötteit találta, melyeknek török őrsége hajón megszökvén, a bolgár lakosság a keresztény seregnek kaput tárt.

A magyar sereg Várnától nyugotra, a Devini tó északi partján elterülő síkon táborba szállott.

Rónai Horváth Jenő.

TÁRCZA.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA HADTUDOMÁNYI BIZOTTSÁGÁBÓL.

A Magyar Tudományos Akadémia hadtudományi bizottsága, bár már az 1883-dik év május havában alakult meg, különféle mostoha körülmények folytán több éven át semminemű tevékenységet ki nem fejthetett.

A bizottság megalakításának története, valamint a kebelében fennállása óta fölmerült nevezetesebb mozzanatok leírása a bizottság által a mult évben kiadott «Magyar Katonai Évkönyv»-ben vannak körülményesebben leírva; ugyanott föltalálható a bizottság eredeti és módosított munka-programmja is, melyek a bizottság czélját és törekvését tüzetesen körülírják.

A szerény anyagi eszközök, melyek fölött a bizottság rendelkezik, nagy szabású terveinek végrehajtását meg nem engedvén, a bizottság az 1887-ik év deczember hó 3-dikán az iránt állapodott meg, hogy a jövő 1888-ik évi dotatióját egy *hadtörténelmi folyóirat* létesülésének elősegítésére fordítja;

a terv megvalósítására *Szilágyi* Sándor, *Thaly* Kálmán és *Majláth* Béla biz. tagokból álló szerkesztő bizottság küldetett ki; ennek tevékenysége nemcsak az előkészületekre terjedt ki, hanem megbízatása az egész 1888-ik év folyamára fentartatván, a folyóirat szerkesztésével közvetlenül megbizott előadót a szerkesztésben, a munkálatok megbírálásában stb. támogatandja.

A küldöttség fáradozásai sikerre vezettek s a jelen füzettel a folyóirat tényleg megindúlt.

A folyó 1888-ik évben a hadtudományi bizottság két ülést tartott (február 7-én és márczius 9-én), melyek tárgyai többnyire a folyóirat kiadása körül fölmerült fontosabb kérdések voltak;

a márczius 9-diki ülésen a bizottság elhatározta, hogy a katonai

szaktudományoknak a bizottság kebelében nagyobb mértékben való képviseltetése, mint nemkülönben a honvédség érdekei és a bizottság tevékenysége között állandó összhang létesítése szempontjából nemes-ságodi *Szvetics József* ezredest és a Ludovika Akadémia igazgatóját és *Zsoldos Ferencz* ezredest, a honvédelmi miniszterium I. ügycsoportja főnökét az «Ügyrend» 42. §. c. pontja értelmében segédtagokul meghívja s az összes ülést a megválasztásra fölkéri.

A hadtudományi bizottság ily módon kiegészítve, a jövőben a következő tagokból fog állani: *Hollán Ernő* ny. altábornagy, elnök; *Fodor József* (egészségügy), *Fröhlich Izor* (tüzérszak), *Hunfalvy János* (földrajz), *Keleti Károly* (statisztika), *Majláth Béla* (történelem és régészet), *Pauler Gyula* (történelem), *Salamon Ferencz* (történelem), *Schwarz Gyula* (jogtörténelem), *Szilágyi Sándor* (történelem), *Thaly Kálmán* (történelem), *P. Thewrewk Emil* (nyelvtudomány) akadémiai tagokból, *Szvetics József* ezredes, *Zsoldos Ferencz* ezredes és *Rónai Horváth Jenő* százados segédtagokból; utóbbi a bizottság helyettes előadója.

Ugyancsak a márczius 9-diki ülésen bejelentetett, hogy a honvédelmi miniszter úr Ő Nagyméltósága a bizottság törekvéseit az által mozdította elő, hogy a kiadandó folyóiratból a honvédségi csapatkönyvtárak részére 100 példányra előfizetett, mit a bizottság örvendetes tudomásul vett.

HADTÖRTÉNELMI APRÓSÁGOK.

Egy episod az 1789-ik évi török hadjáratból. Hogy a háborúban nem mindig a számerő, hanem az észszerű összműködés és a pillanat helyes megválasztása dönt, hogy a lélekjelenlét és a merészség intézi sokszor a csaták sorsát, ismeretes; a következő példában is a nagy erőkülönbözet daczára a merész elhatározás fényes sikert eredményezett.

Az 1789-iki hadjáratban a mehádiai völgy védelme Vécsey báró tábornokra bízatott; a fölállítás, mely Mehádiánál, a Bjela-Rjeka és a Czerna összefolyásánál választatott, fedezte e két fő- és a többi mellékvölgyeket, sőt az Almás vonalat is Orsova ellen. Daczára az állás fontosságának és a védelmezés nehézségeinek, Vécsey báró csak két zászlóalj Stain-gyalogságot, egy oláh-illyr határzászlóaljat, 300 vadászt és három osztály huszárt kapott, azon feladattal, hogy csak az ellenséges portyázásokat gátolja meg, s ha netán a törökök ellene komolyan előnyomulnának, gyönge különítményével azonnal lehető gyorsan visszavonuljon.

Május végén vonult Vécsey különítménye járatlan, néhol alig megmászható hegyi útakon, völgyeken és hegyszorosokon át fölállítátásába; a nyert föladat értelmében egyrészt balról, közel az erdélyi határhoz, az egész Czerna völgyön és a mehádiai fürdőkön át a Bjela-Rjeka befolyásáig az oláhországi határokat kellett megfigyelni, s minden betörést visszaszorítani, másrészt a jobboldalon a sok rejtett hegyi útat és a szorosokat megszállva tartani. Ily nagy kiterjedésre azonban csapatainak száma felette kevés volt, ámde erősbítést, a fennforgott viszonyok folytán, ismételt előterjesztései daczára sem kaphatott; így tehát a számbeli hiányt különös rendszabályokkal volt kénytelen pótolni, és kiterjedt felállítását torlaszokkal, árkokkal és mindenféle sánczokkal biztosítani, nehogy az ellenséges túlerő mindjárt a támadás első perczében végzetessé váljék.

Időközben egy több mint 16,000 emberből álló török hadtest gyülekezett Czernecz és Orsova közt, melyhez julius utolsó napjaiban néhány ezer spahi csatlakozott; a török főerő úgy látszik csak ez erősítésre várt, hogy teljes erővel Mehádia ellen forduljon. Vécsey még egy kisérletet tett, hogy támogatására néhány zászlóaljat nyerjen, s ez esetre fontos állásának megtartását ígérte; de mivel az ellenség ereje nagy, az idő pedig nagyon rövid volt s így kedvező eredményre számítani alig lehetett, nem ért el egyebet, mint hogy a főserég részéről Hutten tábornok két zászlóalj gyalogsággal és egy osztály huszárral Cornia (Mehádiától öt órára észak felé) irányában haladéktalanúl elindíttatott, hogy Vécseynek kényszerült és az ellenség túlereje által igazolt visszavonulását fedezze. De Vécsey meg lévén győződve állásának fontosságáról és ama rossz következményekről, melyek annak elhagyásával a seregre okvetlenül bekövetkeznének, továbbá arról is, hogy visszavonulása esetén nemcsak a Mehádia, Czerna és Cornia völgy, hanem az Almás (Nera) völgyének legnagyobb része is az ellenség hatalmába kerülne, betörései az ország belsejébe megkönnyíttetnének, és így a főserég által kivívott előnyök ismét veszélyeztetve lennének; a fővezérlet által megtagadott támogatást tehát saját csapatainak bátorságában és elszántságában kereste, s meg is találta.

Lángoló buzgalma a kis csapatot is áthatotta, bátorsága őket is lelkesítette; bátran és vezérükben teljesen bízva készültek összpontosított állásukban a harczra, mely augusztus 4-én vette kezdetét.

Augusztus 3-án este az ellenség Orsováról és Czerneczről három oszlopban megindúlt, és Vécsey előőrseit már hajnal hasadtával oly gyorsan és hatalmasan támadta meg, hogy azok magukat a legbátrabb ellenállás daczára sem tudták tovább tartani, s a legteljesebb rendben és folyton harczolva, egész a hadtest állásáig vonultak vissza; de az ellen-

séges elővéd, több mint 2000 spahi, nyomon követte őket s alig hogy a szorongatott előcsapat a védő vonalba jutott, ott a kézi tusa folytán a közelbe vont ellenség által oly gyorsan és dühösen támadtatott meg, hogy a védő vonal katonáink kitartása és a vezér óvatossága nélkül okvetlenül áttöretett volna. Vécsey a merész támadókat öldöklő ágyútűzzel fogadta; valahányszor támadásaikat megújítani törekedtek, a védők által mindannyiszor véresen visszaverettek, és reggel hét óra tájban, ámbár eddig már mintegy 7000 főre szaporodtak, többszörös kétségbeesett támadás meghiusulása után oly veszteségeket szenvedtek, hogy az ágyú-lőtávolból a völgybe visszavonulni és a küzdelmet az előnyomuló janicsárok hadosztályának átengedni kénytelenítettek.

Ezek támadásukat Vécsey felállításának két szárnya ellen intézték. Nem tekintve roppant túlerejöket, sem hevességüket és harczkiáltásaikat, Vécsey őket balszárnyával ismételten visszavetette, s ágyúi az ellenséget szerencsésen távol tartották; de e közben a jobb szárny veszélybe jutott s közel volt ahhoz, hogy megkerültetik és visszaszoríttatik; Vécsey ekkor két század Stain-gyalogságot és egy oláh-illyr századot küldött a jobb szárny támogatására; de ez erő csekély volt arra, hogy mindamaz erdőségeket és szorosokat, melyeken át a janicsárok már csoportosan a hegyekre fölvonultak, megszállhassa. Az ellenség mintegy 200 lépésnyi távolságra már birtokába ejtett egy a felállítást uraló magaslatot, 14 zászló már fel volt reá tűzve, míg egy másik, spahikkal vegyes hadoszlop, kísérletet tett arra. hogy a Bjela-Rjekán és a nagyon gyengén megszállt mély útakon át a balszárnyat is megkerülje; ily körülmények közt ép oly lehetetlennek látszott a harczot eredménynyel folytatni, mint vészteljes lett volna a visszavonulást, most már nagyon későn, megkísérleni. De a lélekjelenlét a figyelmes, bátor embert nem hagyta el. A helyett, hogy mindkét oldalról már erősen veszélyeztetett állásának sikertelen védelmére szorítkoznék, bátran elhatározá magát, hogy az állásból kitör, megtámadja az ellenség központját, s azt visszanyomva, meglepő gyors mozdulat által a szorongatott szárnyakat fölszabadítja.

Ez elhatározás következtében Vécsey tábornok két osztály Erdődy-huszárral az állás közepéből kitört; ez oszlopot hat ágyú, azután zárt négyszögben egy zászlóalj Stain-gyalogság követte. Vécsey e kis csapat élén bátor tartással és gyors lépésben vonult a spahik egész tömege ellen, kik egy bemélyedésben az ellenséges felállítás központját képezték, és kik, a nélkül hogy megmozdulnának vagy csak egy lövést is tennének (valószínűleg kicsinylésből), a kis csapatot büszkén megvárták, hogy aztán magukat rájok vetve, őket tökéletesen megsemmisítsék. De a valószínű veszedelem eme perczét Vécsey nem várta be; a mint észre-

vette, hogy az ellenség magát már alig türtőzteti és meg-megújuló harczi kiáltásai a közeli támadás biztos előjelei lesznek, már megtette intézkedéseit; a huszár-osztályok villámgyorsan jobbra és balra szétnyiltak, az így támadt rést a lövegek és a gyalogság gyorsan elfoglalták, és egy borzasztó kartács-zápor oly gyorsan és oly hatályosan üdvözölte az ellenséget, hogy az, megrémülve, vad rendetlenségben futásnak eredt, és ezáltal a janicsárok közt oly bátortalanságot támasztott, hogy ők is — a spahiktól elhagyatva és az ellenséget védtelen hátukban látva — minden oldalra szétfutottak, és mindenütt üldöztetve, a hegyszorosok és erdőségeken át nagy bajjal igyekeztek Orsova és Czernecz melletti régi táborukba visszajutni.

E nevezetes ütközet kora reggeltől déli 11 óráig tartott. A török az aránylag roppant nagy számú halottal fedett csatatért odahagyva, a győzőnek számos fegyvert, több zászlót és mindenféle zsákmányt engedett át. Vécsey kis csapatának küzdelme méltó előjátékot szolgáltatott ama fényes győzelemhez, melyet (szeptember 28-án) ugyane helyen Clairfait táborszernagy a török főssereg fölött kivívott s mely után a török az országból mindenkorra kiűzetett.

Spinitzhofer József.[1]) Az 1809-dik évi franczia invasióra vonatkozó iratok között találtuk e német nevű és ajkú magyar honfitársunk életére vonatkozó adatokat, melyek megérdemlik, hogy a feledékenység homályából kiemeltessenek.

A nevezett évben Macdonald tábornagy által vezetve, egy franczia hadtest nyomult be Magyarországba, melynek utóvédje Sümegh várost szállta meg.

Az ellenség mindama vidékekre, melyeken átvonult, terhes szolgálmányokat rótt ki lovak és kocsik, valamint élelmi szerek előállítása iránt; de evvel meg nem elégedve, a lakosokat sanyargatta s vagyonuk kiadására kényszerítette, úgy hogy sokan a futásban kényszerültek menekülést keresni.

Fellázadva a méltatlan bánásmódon, melyet Sümegh lakosságának tűrni kellett, Spinitzhofer József sümeghi lakos nehány hasonló érzelmű barátjával elhatározta, hogy a francziákat megtámadja és a város elhagyására fogja kényszeríteni.

Miután a résztvevők előbb kellőleg fölfegyverkeztek, szándékuk végrehajtására a junius 14. és 15-iki éjjelt választották. Spinitzhofer, mint az egésznek vezetője, szerepét mindenkinek kiosztotta; ő maga két tár-

[1]) A 8. hadtest, Chasteler marquis, két eredeti okmánya nyomán a cs. és k. hadi levéltárban, 1809 fasc. VI. No 186.

sával a főőrségre ment s az őrt megölvén, megadta a «riadó» jelet. Erre Spinitzhofer társai külömböző oldalról lövéseket tettek a táborra, mire az ellenség megijedve, valószínűleg általános megrohanástól tartva, a legnagyobb rendetlenségben és minden podgyász stb. hátrahagyásával futásnak eredt. A málha között sok stájer, karinthiai és krajnai lakos kocsija is volt, kik azon reményben, hogy talán mégis visszakaphatják valamikor jószágaikat, a franczia hadtestet követték és útközben többen közülök éhen el is pusztultak. E kocsik tulajdonosaiknak visszaadattak, az ellenséges élelmi szekerek azonban Spinitzhofer jelenlétében egy magyar, a Frimont-huszárezredhez tartozó, portyázó különitmény parancsnokának, Földessy András századosnak szolgáltattak ki.

Még ugyanaz nap, junius 15-én Macdonald tábornagy egész hadtestével Pápa ellen nyomult és Sümegh vidékén egy erős, leginkább gyalogságból álló őrséget hagyott hátra.

A nyomorgatások és méltatlan bánásmód újból megindultak. A francziák eljárását jellemzi, hogy például a földmívesek szarvasmarháit, melyeket hirtelen beterelni nem tudtak, egyszerűen lelövöldözték, kocsijaikat és lovaikat pedig elvették.

Egy az ellenség kezeihez juttatott hamis tudósítás és rögtön utána következő riadó által Spinitzhofernek ismét sikerült a francziákat kiűzni, kik még 16-án éjjel Somlyó-Vásárhely felé vonultak; Spinitzhofer néhány elvtársával követte őket.

Káptalanfánál sikerült nekik egy franczia tábornokot meglőni és egy tisztjét súlyosan megsebesíteni. A vidéket pontosan ismerve, félreeső és biztos útakon igyekeztek Somlyó-Vásárhelyt elérni, hová az éj folyamán szerencsésen meg is érkeztek. Itt megtudták, hogy Caffarelli tábornok kísérete és málhája a nagy vendéglőben van elhelyezve. Spinitzhofer rögtön tervbe vette annak elfogását és sikerült neki e czélra az ottani pinczért, egy született olaszt, kiben a francziák teljesen megbíztak, megnyerni; ennek segítségével a tábornokot kíséretével és málhájával együtt elfogták és tulajdon kocsijaikon vitték Rendekre. Itt azonban, valószínűleg árulás folytán, megtámadtattak és az ellenség kezei közé kerülvén, Sümeghre visszakísértettek.

Egy gyors gondolat és merész elhatározás megoldta Spinitzhofer és társai bilincseit s megszökvén, az éj beálltáig a közeli földeken rejtőztek el. Spinitzhofer ekkor a legnagyobb óvatossággal visszament Sümeghre egy jó ismerőséhez, ki őt fegyverekkel ellátta.

Még ugyanazon éjjel egy banderialis huszárokból álló különítmény ment Rendek felé kémszemlére, mi által az egész vidéken szétszórva levő ellenség felriasztva, a nevezett helység felé nyomult.

E kedvező alkalmat Spinitzhofer azonnal fölhasználta, s hírét véve, hogy Caffarelli tábornok kísérete, melyet ő már egyszer tábornokával együtt elfogott volt, szállását elhagyta és saját csapatját elérni igyekszik, megállította őket, elvette fegyvereiket, visszafordult velök és Keszthelyre vitte őket.[1]) Itt átadta őket Mesko altábornagynak, ki aztán a foglyokat később báró Chasteler táborszernagynak szolgáltatta ki.

E tábornok állította ki Spinitzhofer főhadnagynak[2]) 1818. junius 13-án Velenczében a bizonyítványt, mely e tényeket megerősíti. *G. G.*

Menetbiztosítás és előőrsi szolgálat gróf Bercsényi hadseregénél.[3]) Méltóságos főgenerális Úr (Bercsényi) eö Excellentiája tábori strážamesterétűl, tábor és strážák körül observált mód és rend.

1-o. Megindúláskor a strážaseregek[4]) előljáróba mentek, hol több, hol kevesebb zászlóval, vélek lévén egy vice-colonellus[5]) vagy főstrážamester,[6]) kik is elrendelt táborhelyre érkezvén, mindaddig azon helynek az közepén állottak (minden seregből kiállítván a strážák helyire két-két tizedest), míg az tábor eleje[7]) elérkezett; elérkezésével a seregek mentek strážára a tizedesekhez.[8])

2-o. Marsirozáskor a kin való strážák maradtak retrogardiába,[9]) kik valamíg az egész tábor helyéről ki nem nyomakodott, mind állottak és azután összecsoportozván, marsiroztak az tábor után, vélek lévén egy v. colonellus, vagy más tisztek; tábor megszállásával ki-ki regementihez ment.

3-o. Változtattak a strážák reggel Jézus kiáltás után; az mennyi sereg kivitetett, Mélt. főgenerális úr eö Excellentiája sátora eleibe gyűl-

[1]) Cafarelli tábornok kiséretének tagjai, kik itt elfogattak, Zanardini alezredes a mérnökkartól és az alkirály orvosa, Assalini volt.

[2]) Spinitzhofer ugyanis 1809 jun. 20-án mint hadapród a Frimont-huszárokhoz vétetett föl, kitüntetéssel részt vett az 1809., 1813. és 1815-iki hadjáratokban és 1831-ben mint százados nyugdíjaztatott.

[3]) Egy a szentmiklósi Pongrácz-család birtokában volt (jelenleg Majláth Béla úr tulajdonát képező) egykorú följegyzés után; Bercsényi serege a följegyzés idejében Thaly Kálmán szerint Érsekújvár közelében táborozott.

[4]) Biztosító szolgálattal megbízott csapatok.

[5]) Alezredes.

[6]) Őrnagy.

[7]) A sereg éle.

[8]) A tizedesek csak a helyet jelölték, hova az előőrsök fölállítandók voltak.

[9]) Hátvédnek.

vén, jelentetett eö Excellentiájának, azután váltatott a stráža; az megváltott sereggel jűvén, újabban eö Excellentiája sátora eleibe jelentésre, azután ki-ki regementihez ment.

4-o. Fiók-strážán[1]) egy pár lovas, zászló előtt pedig egy gyalog, sőt az belső strážákon is, mikor ellenség közel volt, minden zászló előtt a gyalog-strážán kívül 25 lépésre egy lovas-stráža állott; úgy a seregek hátullyán is.

5-o. Az strážának meg volt parancsolva, hogy semminémű seregeket vagy más idegen embert is hír nélkül be ne bocsásson, hanem jelentse meg; az tábornál is hasonlóképen hír nélkül ki ne bocsássa.

6-o. Mikor a fiók parolla[2]) után kiáltott, tartoztak a zászlóval felülni a strážák és a trážamesterek 10-ed magával a szóra el kellett menni tudakozni[3]) és ha valami levél vagy hír jött, az strážátul egy katonának kellett béhozni.

7-o. Az fiókstrážának a parolla nem volt kiadva, csak a tisztinek.

8-o. Az patallérozók[4]) rendszerint patalléroztak; az ordinansok az mint az regementek vagynak, úgy szoktak járni.[5]) Die 26 july 1708.

A fehérhegyi sánczok elfoglalása. 1757 junius 18-án Daun megverte a poroszokat Kollinnál; e győzelem eredménye az volt, hogy Prága ostroma megszüntettetett, és az ellenség Csehország nagy részéből visszavonult. Frigyes maga sietett junius 19-én a Prágánál álló hadsereghez, hogy azt onnan elvezesse; seregének egy része, a visszavonulást fedezendő, a Fehérhegyen erősen elsánczolt állásban tartotta magát; Lothringeni Károly, a Prágába szorult osztrák-magyar sereg vezére, a kollini diadalról értesülve, elhatározta, hogy a Prága előtt álló ellenséget megerősített állásában megtámadja. Ez a legnagyobb vitézséggel végre is hajtatott. De a poroszok védelme is hősies volt és állásuk igen előnyös. Nagy kitartással küzdött mindkét sereg hosszú ideig, de döntő eredmény nélkül. Ekkor Amadey, az Eszterházy Miklós magyar ezred parancsnoka, Maquire altábornagytól engedélyt kért, hogy ezredének egy zászlóaljával az első lehessen, ki az ellenséges sánczokat megrohanja. Ismételt benső kérelmek után az engedélyt megnyerte. Amadey

[1]) Közönséges tábori őrsön.

[2]) Jelszó.

[3]) Eligazítani.

[4]) Patrollirozók vagyis járőr-szolgálatot teljesítők.

[5]) Az előőrsök ugyanis nem állottak egységes vezénylet alatt, hanem a biztosítandó ővezredkörletekbe volt osztva s a biztosító csapatokhoz minden ezred bizonyos jutalékot rendelt ki.

a zászlóalj élére állt, Kiss százados által pedig egy szűk völgyön át az ellenség oldalát megkerültette. Igy közeledtek annak soraihoz. A bátor magyarokat élénk kereszttűz fogadta; soraikat elpusztíthatta, de bátorságukat meg nem törhette. Bajtársaik tetemein keresztül hatoltak előre a farkasvermeken és védő bakokon át, és így értek a mellvédhez, eltökélve azt megmászni. E nagy bátorság láttára az ellenségen félelem vesz erőt; nem mernek tovább a hősöknek ellenállani, kiket néma bámulattal szemlélnek; — balszárnyuk Kiss által van veszélyeztetve — mindenütt halált és veszteséget látnak, csak a futásban kereshetnek menekülést. Gyorsan ahhoz folyamodnak tehát, és hogy futásukat megkönnyítsék, fegyvereiket eldobják, és azokat, valamint ágyúikat az utánuk rohanó magyar csapatnak zsákmányul hagyják. E jelenet mindkét félnek például szolgált, melyet azonnal követtek is. Csapataink ugyanis az egész vonalon támadólag léptek föl, a poroszok pedig mindenütt hátráltak. A nap dicsősége joggal Amadey alezredest és a hős magyar zászlóaljat illette.

Részlet Schweidnitz ostromából. Schweidnitz ostroma alatt 1757-ben gróf Rhéday alezredes három századdal a strigaui erőd megtámadására és megmászására rendeltetett. Rhéday közeledését azonban az ellenség idejekorán észrevette s midőn a kis csapat vészt nem sejtve előre nyomult, egyszerre kartács- és golyó-zápor fogadta őt. Egyidejűleg a föld is megnyilt lábaik alatt, mennydörgésszerű robajjal, tűzfolyamok törtek elő a repülő aknákból és a csapat nagy része élve temettetett itt el. A mély sötétség és fojtó lőporfüst csak növelték a helyzet borzasztóságát. — A halál már nagyon megritkította a derék csapat sorait, de a vitéz Rhéday nem vesztette el lélekjelenlétét; a már-már csüggedőkbe új bátorságot öntött és újabb harczra lelkesítette őket, s így el is foglalta a sikam tetejét és a külső védőművet. Az előárkoknál az ellenség kétségbeesetten védte magát, de Rhéday vitéz csapatának soká ellentállani nem tudott; az árkok áthágattak, a védő bakok és czölöpzetek ledöntettek, az ágyútalpak összetörettek. Most a már nagyon leapadt kis csapat a sokkal mélyebb főárok előtt állt, mely a belső bástyát a külerődítményektől elválasztotta. A mi még teendő lett volna, az messze túlhaladta a kis csapat erejét, különösen miután a bástyán még rés sem volt lőve. De a valódi vitézségnek semmi sem látszik elérhetetlennek. Rhéday emberei a magukkal hozott létrákat lebocsátották az árokba, de azok szomorú véletlen folytán mind rövidek voltak és így mindnyájan a legnagyobb rendetlenségben az árokba estek. Tovább hatolni most már lehetetlen volt; a derék csapatnak be kellett érni azzal, hogy a bástyán lévő ellenséget kézi granátokkal nyugtalanítsa, míg őket az

ellenséges tüzelés ellen semmi fedezék sem oltalmazta. E borzasztó helyzetben maradtak mindaddig, míg a másik három oszlop Schweidnitzet elfoglalta és a poroszok magukat megadták.

Hogy fogták a szilézíai háborúk idejében a poroszok a katonát. Érdekes világot vet erre Ujházy József Baranyai-ezredbeli huszárezredesnek Günzburgból 1754 deczember 23-dikán gróf Nádasdy Ferencz lovassági tábornokhoz intézett levele,[1]) melyben a többek közt a következőket írja:

«A múlt napokban Ulmban egy porosz hadnagy jelent meg toborzás czéljából; onnét távozva, az országúton egy diákot ért utól, ki Dillingenre, az egyetemre igyekezett; a porosz hadnagy fölvette kocsijába, de alig ült ott, kezeit rögtön megkötötték, hogy aztán mint ujonczot besorozzák. A diák ellenszegült, kiabálni kezdett, mire a hadnagy száját zsebkendővel betömte, fejére pedig bundát borított; alig távozott azonban a kocsi Ulmtól egy óra járásra, a diák megfuladt. A hadnagy a holttestet a szántóföldön elásatta s tovább hajtatott; de az ulmiak ezt megtudva, a holttestet fölásatták, a hadnagyot pedig visszatértekor elfogták.

A poroszok most Ulm város tanácsától a hadnagy kiadását követelik, teljes elégtételt ígérve; az ulmi tanács azonban ebben nem bízik s a hadnagyot a császáriaknak szándékozik átadni.»

Magyar huszárok Bajorországban. Az 1745-ik évben kötött füsseni szerződéssel a bajor háború ugyan megszünt, a gróf Batthyány által Bajorországba vezetett magyar csapatok nagy része azonban még tovább is ott maradt, s a bajor, valamint a würtembergi részeket állandóan megszállva tartotta.

Ott volt nevezetesen a Baranyai huszárezred is, melynek tisztjei, mint az előbbi közleményből láttuk, gróf Nádasdy Ferencz lov. tábornokkal, korábbi parancsnokukkal, levelezésben állottak. Itt közlünk egy másik levelet Rosty Miklós kapitánytól,[2]) mely Ehingenben 1754 decz. 21-én kelt s melyből kitünik, hogy a württembergiek a magyar huszárokat nem szívesen látták, míg ellenben a bajor urak s főpapokkal jó viszony tartatott fenn.

Hosszabb bevezetés után Rosty a következőket írja:

«Egyéb újsággal nem udvarolhatván Excellentiádnak, hanem hogy ezen Svábországi Statusok kétszáz embert Lands-Streiff-Patrollt fölállítottak, hogy tűlünk megmenekedhessenek, és Bécse béküldötték Ő Fel-

[1]) Eredetije a gróf Nádasdy-család levéltárában. Levelezések. B. 743.
[2]) Eredetije a gróf Nádasdy-család levéltárában. Levelezések. B. 630.

ségéhez, és Ő Felsége kegyes resolutiójától várnak s úgy reménlik, hogy az kikeletre megmenekednek tűlünk.

Az elmult holnapba Darmstadti herczeg augsburgi Püspök kívánván látnyi az mostani Exercitiumot, volt szerencsém Méltóságos obester Ujházy uram és nekem concedált compániákat comandéroznyi, az egész lovas és gyalog exercitiumot tűzzel; Ő Herczegsége teljes contentummal látszatott lennyi.»

E levélből látjuk egyszersmind azt is, hogy a lovasságnak gyalog tűzharcza már ez időben is rendszeres gyakorlat tárgya volt.

HADTÖRTÉNETI IRODALOM.

I. ISMERTETÉSEK.

Mittheilungen des K. K. Kriegs-Archivs. Wien 1887; a bécsi cs. és kir. hadi levéltár közleményei; szerkeszti *L. H. Wetzer* vezérkari ezredes. A benne foglalt munkák a következtők:

Erinnerungen aus dem Leben des Feldmarschalls Grafen Radetzky. Eine Selbstbiographie.

Radetzky élettörténetének első részét 1796-ig bezárólag maga írta; egy második részt 1813-ig, 1853-ban, tehát 87 éves korában, puszta visszaemlékezés alapján írt meg.

Egy további részt végre gróf Thun táborszernagy, Radetzky bizalmas bajtársa, örökített meg, azon elbeszélések, illetőleg tollbamondások alapján, melyeket a tábornagy részben neki, részben az őt szeretettel környező tisztjeinek adott elő.

Ez emlékek váratlan vagy föltünést keltő leleplezéseket nem nyujtanak; egyszerű elbeszélések azok a kiváló katona életéből.

Mellőzve Radetzky katonai pályájának kezdetére vonatkozó részleteket, ezekből csak azt emeljük ki, hogy a Theresianumban neveltetett, s hogy mint hadapródnak első állomása Jászberény volt (1784). Az 1788-ki török háborúban Radetzky már mint főhadnagy vett részt; jelentékenyebb szereplése azonban csak 1809-ben kezdődik; Radetzky ekkor Hiller hadtestének hátvédjét vezette, s Velsnél azon parancsot kapta, hogy a Traun folyón átkelve a hídat rombolja szét; de minthogy Schustekh altábornagy két dandárral még Efferdingnél volt, s az ellenséges Suchet-hadtest csupán egy jó félmenet távolságra vala, — ha Radetzky átkél a

Traun folyón — Schustekhet elvágják, s hadi fogságba kerül, mert Massena már akkor megkezdé előnyomulását Linz felé.

Radetzky tehát elhatározta, hogy a Traun balpartján marad, Schustekh altábornagyot pedig kiküldött járőrök által visszavonulásra szólította föl.

Ez utóbb meg is történt, bárha csak áldozatok árán, mivel Ebelsbergnél Radetzky egy — az osztrák csapatokra nézve hátrányos harczba bonyolódott.

Radetzky ekkor jeles magatartásért a Mária-Therézia-rend középkeresztjét kapta.

Az asperni csata után Radetzky a táborszernagygyá kinevezett Liechtenstein János herczeghez Érsekújvárra vezérkari főnökké (Chef des General-Quartiermeister-Stabes) neveztetett ki.

Radetzky egy ily fontos állás betöltésére nem érezte magát hivatottnak, s fűt-fát megmozdított, hogy más alkalmazást nyerjen; mire Ő Felségétől a következő szóbeli elhatározást nyerte: «Hogy szándékosan nem tesz ostobaságot, azért jót áll nekem az ön jelleme, — s ha közönséges ostobaságot követ el, azt már megszoktam».

A mű befejező része: az önéletírás adalékát képező töredékek gróf Thun elbeszélése, illetőleg Radetzky tollbamondása alapján, s végül ugyancsak gróf Thun táborszernagy kiegészítő megjegyzései.

Habár Radetzky önéletírása töredékes s főleg katonai szereplésének csak főbb mozzanataira szorítkozik, — egyes részleteiben úgyszólván ama kor hadi történelmét adja elő, a mennyiben bírálva jellemzi az egyes had- és harczműveleleteket, táborozást, meneteket, a sereg szervezetét, a csapatok képzettségét, szellemét;

ösmerteti és jellemzi a sereg és seregrészek vezéreit, parancsnokait s ezek működését;

közli a szándékba vett s részben végrehajtott hadi terveket, s ráutal az elkövetett hibákra.

Ki ama kor hadjáratait s Radetzky hadvezéri múltját ösmeri, az ezen önéletírás által tanulmányait tetemesen szaporítani fogja.

A hadi történelemben kevésbbé jártas olvasó — az önéletírás töredékes voltának daczára — egy mindenekfölött érdekes és tanulságos olvasmányt talál benne.

Zur Geschichte der Ereignisse in Bosnien und Montenegro 1853. Von Hauptmann *R. Gerba.*

Szerző a Bosznia és Herczegovinában 1848 után kitört fölkeléssel, ennek 1851-ben történt elnyomatásával foglalkozik, a törököknek

1852—53-ban Montenegro ellen intézett hadműveleteit behatóan ösmerteti, s e mellett az osztr. határ biztossága, főleg azonban a fenyegetett Montenegro érdekében tett osztrák hadi készületeket, végre a diplomatiai egyezkedést részletesen tárgyalja — kissé slavofil szellemben.

A mű egyes részei:

«Az államforma változása Montenegróban.» Petrović Dániel Njeguš fejedelemmé történt megválasztása s az örökösödés megállapítása. «A zabaljaki rajtaütés.» A Skutari tó északi partjához közel eső Zabaljak török határváracsot 27 főnyi helyőrséggel 30 montenegrói rajtaütés által hatalmába keríti. «Hadi készületek.» A porta a bosnyák-herczegóc lázongást Montenegrónak tulajdonítván, ellene 1852-ben hadi készületeket tesz. — Haderők, hadászati pontok, hadműveleti vonalak ismertetése a kérdéses hadszíntéren. «Hadműveletek.» A montenegróiakhoz intézett török proclamatió. A hadműveletek folyama Montenegró ellen. «Intézkedések az osztrák határ biztossága érdekében»; 1. Dalmátiában, 2. Horvátországban. A hadműveleti terv, hadműveleti alap, hadműveleti vonalak, hadászati pontok, haderő s a hadrend ismertetése. Ezen hadkészültség főczélja volt diplomatiai sikert aratni a portánál Montenegró érdekében, a mi utóbb sikerült is. «Gróf Leiningen küldetése a portánál.» «A katonai rendszabályok beszüntetése osztrák részről», végre »Montenegró kiürítése» a törökök által, melynek kapcsában Montenegro is leszerelt.

A mű mellékletét képezi a hadszínhely általános térképe, 1 : 300,000, Podgorica, Spuž, Scutari és a Vezírhíd látképeivel.

Militärische und politische Actenstücke zur Geschichte des ersten Schlesischen Krieges 1741. Von Hauptmann *Duncker.*

Az osztrák örökösödési háború kezdetén Angol-Orosz-Szászország Ausztriával, Poroszország ellen szövetségben állott; e szövetség azonban, mihelyt tettre került a dolog, fölbomlott, s az újabb coalitio szerint Franczia-, Porosz-, Bajor-, Szász- és Spanyol-országok fegyverben állottak Magyar- és Csehország királynőjével szemben.

Anglia — féltve Hannovert a franczióktól és poroszoktól — semleges maradt, Oroszországot pedig a svédek tartották sakkban.

Szerző megemlíti, hogy a munkában közzétett adatok — melyek legnagyobb részt itt látnak először teljtartalomban napvilágot — az első sziléziai háború kezdetére vonatkoznak, s a mennyiben a Sziléziában vezénylő tábornok tudósításai s a neki adott utasítások újabban fölfödöz-

tetvén, némely eseményekre vonatkozólag talán új közléseket nyujtani volnának hivatva.

Ezek után előadatnak «*a katonai események Sziléziában 1740 deczembertől 1741 áprililis hóig*», midőn ugyanis Frigyes deczember közepén Sziléziába üt, s a gyönge osztrák csapatokat a Neisse mögé visszaszorítja.

Brown vezérőrnagy 1741 február elején a visszavont csapatokat s a Magyarországból érkező erősítéseket Morvaországban Sternbergnél összpontosítja, mialatt Glogaut a poroszok megrohanás által hatalmukba ejtik. A téli hónapok alatt a morva-sziléziai határ mentén folyt kis háborúban az osztrák csapatok többnyire előnyben valának. Osztrák részről a vezérletet Neipperg vezérőrnagy vette át, s Sziléziába nyomult; az osztrák csapatok e benyomulása, melynél huszáraink különösen kitüntek, részletesen adatik elő.

Ezen események előadása után közöltetnek Neipperg, az osztrák sereg parancsnokának levelezései, melyek a királynő férje, Ferencz István toscánai nagyherczeghez, az udvari hadi tanácshoz és gróf Kinszky Fülöp, a cseh királyság főkanczellárjához vannak intézve, s a közvetlenség jellegénél fogva, teljes betekintést nyujtanak a helyzet némely részleteibe.

Végül következik a molvitzi csata egy relatiója 1741 április 10-ről, mely egy császári tiszttől származik;

Duncker megjegyzi, hogy ez a korabeli értesítések közt a legkimerítőbb, s tán a valódi tényállásnak leginkább megfelel.

A czikkhez a hadszínhely általános térképe 1 : 300,000, — az ellenséges felek állásainak vázlata s a molvitzi csata tervrajza mellékelve.

Der Feldzug am Ober-Rhein 1638 und Belagerung von Breisach. Beiträge zur Geschichte des Dreissigjährigen Krieges. Von Oberst L. H. *Wetzer.*

A munka a harminczéves háború egy cyklusát, és pedig Weimári Bernhard herczegnek a svéd csapatokkal végrehajtott felső-rajnamenti hadműveleteit tárgyalja;

első sorban a fölhasznált forrásokat méltatva, áttér a politikai földrajzi viszonyok, s az általános helyzet vázolására; ösmerteti a császáriak és a bajorok téli szállásait, a csapatok elhelyezését, fegyvernemenkint az oszlopokat, azok parancsnokait.

A mű további tartalma:

«A Hohe Twiel» — hadi értéke; e hegyi vár Henegauban födözte,

illetőleg biztosította a bemenetelt a Felső-Rajnán Bajorországból a Waldstädten-be; ezek: Rheinfelden, Säckingen, Laufenburg és Waldshut. «Bernhard herczeg átkelése a Rajnán, Säckingen és Laufenburg megvétele». «Támadás Rheinfeldenre». «A Rheinfelden melletti csaták». «Harcz Prateln-nál». «Savelli herczeg tábornagy és Jan de Wert altábornagy a fogságban». «Rheinfelden bevétele». «Breisach.»

E czikk mellékletei: a hadszínhely általános térképe 1 : 400,000, — a rheinfeldeni harcztér 1 : 50,000, — Freiburg (Breisgauban), Breisach, Säckingen, Laufenburg és Rheinfelden látképe.

Kriegs-Chronik Österreich-Ungarns. Militärischer Führer, auf den Kriegsschauplätzen der Monarchie. Verfasst im K. K. Kriegs-Archive. III. Theil. *Der südöstliche Kriegsschauplatz in den Ländern der ungarischen Krone, in Dalmatien und Bosnien.*

Ezen a folyóirat külön mellékletét képező munka jelen részében már magyar hadtörténelmi események tárgyaltatnak; közelebb tüzetesebben foglalkozunk vele. *Olchváry.*

A régi Magyarország 1711—1825. Írta *Grünwald Béla.*

A kiváló publicista e művével, mely a magyar irodalmi viszonyok között ritka sikert aratott (első 1200 példányból álló kiadása két hét alatt elfogyott), oly irányban mozog, melyet kevés történelmi műben lelünk föl; eredeti kútfőtanulmányok alapján s teljesen önálló fölfogással írta meg nemzeti történelmünk egy szomorú korszakát, mely a szatmári békétől a nemzetnek 1825-ben bekövetkezett újjáébredéséig terjed, s mely a nemzet általános sülyedésének, hanyatlásának, nemzetiségéből való kivetkőzésének időszaka volt.

A műnek egész terjedelmében való méltatása nem tartozik feladatunkhoz, s mi e helyen csupán azon fejezetet ragadjuk ki, mely bennünket közvetlenül érdekel, s ez a hadügy fejlődése.

A magyar történelmi munkák majd mindegyike többé-kevésbbé méltányolja a hadügyet is, de kevés mű van, a mely a hadügy fejlődését ily találóan, kimerítően s e mellett oly vonzó módon tárgyalja, mint Grünwald könyve.

Egy visszapillantással Zsigmond király idejéig, kinek 1435-diki törvénye a hadügyre nézve Mohácsig, sőt részben azután is alapul szolgált, áttér a török uralom alatti viszonyokra, vázolja Zrínyi Miklós a

költő és hadvezér erőlködéseit a magyar hadügy újjászervezésére, melyek azonban sikerre nem vezettek.

1715-ben végre megalakíttatik az állandó hadsereg, de az nem magyar többé; a fejedelem a magyar hadsereget egy idegen organismus, a császári hadsereg, alkotó részévé teszi, melybe az beleolvad. Az 1715-iki törvény (VIII. t.-cz.) volt az első és utolsó, melyet a magyar országgyűlés a szatmári békétől kezdve egész 1867-ig a hadsereg tárgyában megalkot; ezentúl csak pénzt és ujonczot szavaz meg; hogy mi történik akár az egyikkel, akkár a másikkal, avval Magyarországon senki sem törődik.

A magyar nemesség a hadügyben tett intézkedésekre befolyást többé nem gyakorol s magára nézve a fölkelést tekinti egyedüli kötelességének s azt hiszi, hogy evvel a haza iránti tartozásának eleget tett.

Midőn a győri csata 1809-ben a nemesi fölkelés intézményének hasznavehetetlenségét bebizonyította, tényleg ez is elenyészik; jogilag ugyan még fennmarad, de csak bizonyos kiváltságok föntartása érdekében.

A magyar ifjak pedig a császári hadseregbe osztva küzdenek Európa csatatérein.

De minek folytassuk; a jeles műről úgyis csak halvány képet tudnánk nyujtani s inkább arra buzdítjuk olvasóinkat, miszerint Grünwald könyvével mielőbb megismerkedni törekedjenek. Ritkán fog arra alkalmuk nyilni, hogy egy és ugyanazon könyvben annyi tanulságosat oly sok élvezettel olvassanak, mint e műben. *T—y.*

II. IRODALMI SZEMLE.

Folyóiratunk ez első füzetében, a további közleményeknek mintegy alapot szolgáltatandó, mindenekelőtt a lefolyt évben megjelent hadtörténelmi vonatkozásokkal bíró munkákról s a folyóiratokban ugyancsak a lefolyt évben közölt hadtörténeti jellegű czikkekről emlékezünk meg, a folyó év termékeinek ismertetését pedig a következő füzetekre halasztjuk.

A) MAGYAR MUNKÁK AZ 1887-ik ÉVBEN.

Thaly Kálmán: «A székesi gróf Bercsényi család» (Budapest 1887 VII és 547 l. Az Akademia kiadványa) című jeles monographiájának II. kötete, mely a kurucz háború e kiváló vezérének életéből az 1689-től 1703-ig terjedő időszakot öleli fel; a műnek hadtörténelmi szempontból legfigyelemreméltóbb részei a hegyaljai zendülés leírása, s a Rákóczi fölkelés előtörténete, mely sok érdekes és új részletet nyújt.

Szilágyi Sándor: «Bethlen Gábor fejedelem levelezése». A M. T. Akadémia megbízásából. Budapest 1887. 8-adr. 470 l.

Asbóth János: «Bosznia és Herczegovina», hadtörténelmi visszaemlékezésekkel. Budapest 1887. 4-edr. 275. l.

Szinnyey József: «Komárom 1848—49-ben»; naplójegyzetek e fontos várnak a szabadságharcz alatti szerepléséről. Budapest 1887. 8-adr. 518 l.

Gelich Richard: «Magyarország függetlenségi harcza»; e nagy mű az 1887. évben a 24-ik füzetig haladt; befejezése legközelebb várható.

Ipolyi Arnold: «Magyar Történelmi és egyháztörténelmi tanúlmányok»; Budapest 1887. 8-adr. 514 l. Összegyűjtve közrebocsátotta: Bunyitay Vincze. Ebben foglaltatik, mint III. tanúlmány, Ipolyi jeles megnyitó előadása, melyet a történelmi társulat 1879-ik évi marosvásárhelyi nagygyűlésén «*A hadtörténelem tanúlmánya*» czímen tartott.

Ipolyi Arnold: Alsó-sztregovai és rimai, Rimay János államiratai és levelezése; több hadtörténelmi adattal. Budapest 1887. 8-adr. XII és 422 l.

Thim József: «Délmagyarország önvédelmi harcza 1848—49-ben»; I. Budapest 1887. 8-adr. 347 l. egy nagyobb műnek első kötete ez és a szerb fölkelés történetét tartalmazza.

Anjoukori okmánytár; a M. T. A. tört. biz. megbízásából szerkeszti Nagy Imre. Budapest 1887. 8-adr. 657 l. A jeles gyűjteménynek ez V. kötete, mely az 1347—1352. évből származó okmányokat tartalmazza, melyek egy része még az olasz hadjáratra vonatkozik.

Dudás Gyula: «A szabad hajdúk története a XVI. és XVII. században». Szeged 1887. Nagy 8-adr. 115 l.

B) MAGYAR FOLYÓIRATOK HADTÖRTÉNETI VONATKOZÁSSAL BÍRÓ CZIKKEI 1887-ben.

Századok.

Thaly Kálmán, Bercsényi ismeretlen emlékirata XIV. Lajoshoz (I.);

Acsády Ignácz, Drégel és hőse (I.);

Schmidt Vincze, Báthory Gábor és Bethlen Gábor viszonya a lengyel koronához (I—II.);

Márki Sándor, Dósa György korából (III.);

Barabás Domokos, A tatár rabok váltságdíja (V.);

Majláth Béla, Tanúlmányok a történelmi kiállításból (V—VI.);

Thaly Kálmán, A szatmári béke történetéhez (V.);

Vámbéry Armin, «Kanizsa» ; török kútforrásból eredő nagyérdekű hadtörténelmi vázlat (IX—X).

Magyar Történeti Életrajzok.

A történelmi társulat e díszes vállalatának múlt évi folyamából különösen a *Szilágyi Sándor* által írt Rákóczy Zsigmond, továbbá a *Szádeczky Lajos* által közölt Békés Gáspár életrajza tartalmaz több hadtörténelmi adatot.

Hazánk.

E folyóirat tartalmának túlnyomó nagy része az 1848—49-ik évi szabadságharczra vonatkozik, melyre az adatokat nagy buzgalommal gyűjti össze ; ezeket fölsorolni annyit tenne, mint a «Hazánk» tartalomjegyzékét leírni ; e helyett tehát csak azon dolgozatokat említjük föl, melyek nem a jelzett időszakra vonatkoznak.

Dudás Gyula, A tiszai koronai kerület története (II.) ;

Czukus László, gróf Pálffy János levele gr. Dessewffy tábornokhoz (II.) ;

Szendrey János, A lovasság szervezése Magyarországon a hétéves háború idejében (III.) ;

Thim József, Belgrád ostroma 1789-ben (X.)

A Ludovika Akadémia Közlönye.

Szécsi Mór, Katonai reflexiók Budavár 1686-dik évi visszahódításához (I.) ;

Korda Rezső, A bécsi cs. és k. arsenal fegyvergyűjteményének magyar vonatkozású tárgyai (befejező közlemény I.) ;

Szécsi Mór, Krónikás szemelvények (II, VI—VII, XI.) ;

Olchváry Ödön, Hunyady János hadjáratai (befejező közlemények V. és VIII—IX.) ;

Milodanovics Simon, A régi jó időkből (X).

C) KÜLFÖLDI HADTÖRTÉNETI MUNKÁK AZ 1887-ik ÉVBEN.

Köhler, «Die Entwicklung des Kriegswesens und die Kriegführung in der Ritterzeit, vom XI. Jahrhundert bis zu den Hussitenkriegen» II. kötet ; ebből a magyar hadtörténelemre vonatkozik : a 2. fejezet (Morvamezei csata), a 4-ik (A göllheimi ütközet), az 5-ik (A mühldorfi csata) és a 16-ik fejezet (Nikápolyi csata).

Pohler Joh. «Bibliotheca Historico-Militaris»; folyamatban levő jeles mű, mely az egész világ hadtörténelmi irodalmát felöleli.

Metternich Richard. Österreichs Theilnahme an den Befreiungskriegen.

Zikmund J. Básta György II. Rudolf hadvezére (cseh nyelven).

Die Kriege Österreich-Ungarns. A bécsi hadi levéltár közleményeivel, külön lapszámozás mellett, folytatólagosan adatik ki. (A Ludovika Akademia Közlönye IV. füzetében jelesen ismertetve).

Wurzbach. Biographisches Lexikon. Magyar életrajzok is fordúlnak elő benne.

Nottebohm Vilmos. Montecuccoli und die Legende von St. Gotthard.

Dollecsek, Geschichte der österreichischen Artillerie von den frühesten Zeiten bis zur Gegenwart.

Bibliothèque internationale d'histoire Militaire. Bruxelles 1886—1887; folytattatik.

Illustrirte Geschichte der k. u. k. Armee, Bécs 1887; folytattatik.

Formanek Jaromir, Geschichte des Infanterie-Regiments Nro 41; ez — azelőtt magyar — ezrednek 1806-ig terjedő története.

D) KÜLFÖLDI FOLYÓIRATOK MAGYAR HADTÖRTÉNETRE VONATKOZÓ CZIKKEI.

Archiv für österreichische Geschichte. 48. kötet.

Lecicki, Ein Blick auf die Politik König Sigismunds gegen Polen in Bezug auf die Hussitenkriege seit dem Käsmarker Frieden.

Historisch-politische Blätter. 1. füzet.

Römische Denkmäler zur Geschichte der Rückeroberung von Ofen im Jahre 1686.

Mittheilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung. VIII. kötet.

Heick Ede, Ein Gedicht auf die Belagerung Grans im Jahre 1595.

Hoogeweg, Der Kreutzzug von Damiette (II. Endre).

Sybel, Historische Zeitschrift. 58. kötet.

Krüner, Bethlen Gábor Fürst von Siebenbürgen.

Strefjleur, Militärische Zeitschrift.

Entwicklung des öst. Kriegswesens, auf Grund archivarischer Studien.

III. A HADTÖRTÉNETI IRODALOM REPERTORIUMA.

A magyar hadtörténelmi események, valamint a magyar hadügy időnkinti állapota számos részint magyar, részint külföldi műben tárgyaltatnak; ép úgy nem csekély ama kisebb dolgozatok száma, melyek a magyar hadtörténelem keretébe beillenek s folyóiratokban, szaklapokban s másutt szétszórva megjelentek.

Ezeknek rendszeres összegyűjtése mindazok számára, kik valamely időszak, vagy fontosabb hadtörténelmi esemény irodalma felől tájékozást óhajtanak, nagy szolgálatot tehetne, amennyiben a vonatkozó irodalom fölkeresésére szükséges időt és fáradságot megtakarítja.

A szerkesztőség e czélból a hadtörténeti irodalom összegyűjtésére ezennel állandó rovatot nyit, s ebben előbb a vezérek korára vonatkozó magyar és külföldi irodalom termékeit gyűjti egybe, azután áttér a későbbi korszakokra s így évek során az egész hadtörténeti irodalom felől kimerítő képet nyújt.

A rendkívüli fáradságnál fogva melylyel a fölkeresés jár, e munka csak lassan haladhat előre, másrészt természetes, hogy az egyszerre teljes és tökéletes nem lehet; de rajta leszünk hogy a később tudomásunkra jutó munkák esetenkinti pótlása által a jegyzéket minél teljesebbé tegyük.

A korok és időszakok szerint való rendszeres előhaladás folytán ugyan a repertorium egyelőre csak azoknak hasznos, kik a legrégibb események iránt érdeklődnek, ámde *egyszerre* az egészet adnunk lehetetlen volna, mert az évek munkáját követeli.

A jelen számban id. Szinnyei József úr a vezérek korára vonatkozó irodalmat megkezdi s azt a következő számokban folytatandja; e korra nézve a munkák száma aránylag még csekély levén, alosztályokra (általános munkák, hadművészet, egyes csaták irodalma stb.) még szükség nincs; később azonban a munkák megfelelő rendszeres csoportosításban fognak fölsoroltatni.

VEZÉREK KORA.

ELSŐ KÖZLEMÉNY.

Könyvészet.

Kerékgyártó Árpád, dr., Magyarország művelődésének története, különös tekintettel az anyaország, úgy szinte Erdély, Horvát és Tótország

államélete kifejlésére. I. kötet. A vezérek kora, 887—1000. Pest, 1859. (8-r. VIII+502 l. Hadügy 291—368 ll.)

Kerékgyártó Árpád, dr., A míveltség fejlődése Magyarországon. I. kötet. 889—1301. Budapest, 1880. (8-r. XI + 559 l. Hadügy. 889—1000. 44—53 ll.)

Salamon Ferencz, A magyarok hadi történetéhez a vezérek korában. (Kútfő-tanúlmány a IX. századbeli byzanti taktikai művekről.) Bpest, 1877. (8-r. 6+166+4 l.)

Szabó Károly, A magyar vezérek kora Árpádtól Szt.-Istvánig. Pest, 1869. (8-r. VIII+448 l.) (Ismertetve: Pesti Napló 1869. 248. sz. Szilágyi Sándor. — Reform 1870. 161. 163. sz. Jakab Elek.)

Brunner Luitpold, Die Einfälle der Ungarn in Deutschland bis zur Schlacht auf dem Lechfelde am 10. Aug. 955. Augsburg, 1885. (4-r. 4+LVI. l.)

Dussieux L., Essai Historique sur les invasions des Hongrois en Europe et specialement en France. Paris, 1839. (8-r. 76 l.) Ismert. Figyelmező 1840. 32. sz.)

Meynert Hermann, Das Kriegswesen der Ungarn in seiner geschichtlichen Entwickelung bis zur Errichtung des stehenden Heeres. Mit Benützung ungedruckter Quellen. Wien, 1876. (8-r. VIII+235 l.)

Rösler Eduard, dr., Zur Kritik ältester Ungarischer Geschichte. (Separatabdruck aus dem Programme des k. k. Ober-Gymnasiums zu Troppau für das Schuljahr 1860. Troppau, 1860. (4-r. 30 l.)

Sayous Édouard, Les Origines et l'époque païenne de l'histoire des Hongrois. Paris, 1874. (8-r. IV+129 l.)

Hirlapirodalom.

Kápolnai P. István, A magyarok hadjáratai. (Honvéd 1867. 11. és köv. sz.)

Szabó Károly, Az ősmagyar hadi élet. (Honvéd 1868. 50. sz.)

Kápolnai P. István. A hadművészet kifejlődése a magyar nemzetnél. (Ludovika Akadémia Közlönye 1879. IV. V. VII. IX. és XI. füzet.)

Kápolnai P. István. Az ősmagyar kardok és sisakok alakjai. (Ludovika Akadémia Közlönye 1880. IX. füzet.)

Idősb Szinnyei József.

HADTÖRTÉNELMI OKMÁNYTÁR.

Többször volt már alkalmunk kifejteni, hogy a hadtörténelem, mint önálló tudomány, nálunk eddigelé kellő művelésben és méltatásban nem részesült.

Áll ez többek között az adat- és okmány-publicatiokra nézve is. Míg okmánytáraink, mondhatni százakra menő köteteiben ugyan is a politikai és culturtörténelemre, vagy egyes nevezetesebb egyének életére vonatkozó okmányok ezer számra közöltetnek történelmi kútfő-kiadványainkban, — addig a hadi történelemre vonatkozólag csak épen hogy böngészhetünk bennök valamit, s ami van, az is csak mondhatni a véletlen folytán, minden rendszer nélkül került oda. Feladatunkul tűztük tehát, hogy addig is, míg talán egy vagy más hivatott közeg, talán épen a M. Tud. Akad. Tört. bizottsága egy önálló hadtörténelmi kútfő-kiadványt indíthatna meg, — folyóiratunkban nyissuk meg ezen állandó rovatot, a melyben köz- és magánlevéltárainkból, eddigelé kiadatlan és ösmeretlen oly okmányokat fogunk közölni, a melyek hadügyi viszonyainkat mindenkor új és új világításba helyezzék s ekként lassankint oly történelmi anyaggyüjteményt is szolgáltassunk, a melyet akár a politikai történelem búvára, akár hadtudományi speciális kérdések monographusa mindenkor haszonnal forgathasson.

Könnyebb érthetőség szempontjából okmányainkat hasábosan akként fogjuk közölni, hogy a latin szöveg mellett annak magyar fordítását is adjuk. A jegyzetben pedig mindenkor nehány felvilágosító magyarázattal fogunk szolgálni, hogy közlött okmányaink a köztörténelem keretében hol és miként érintkeznek a nevezetesebb eseményekkel és miként illeszthetők abba bele.

1-ső szám.

Zsigmond királynak Lippán 1426 szeptember hó 5-én Grebe Jánoshoz, Szeben város elöljáróihoz és a havaselvi

részekben levő hadai kapitányaihoz intézett levele, melyben a Dán vajda védelmére rendelt ezer ember kiállítása iránt rendelkezik.

Commissio propria domini regis.

Sigismundus dei gratia Romanorum rex semper augustus ac Hungarie, Bohemie, Dalmacie, Croatie etc. rex.

Fideles dilecti. Scituri quod nos egregium logofetum seu cancellarium fidelis nostri dilecti magnifici Daan partium nostrarum Transalpinarum wayuode per ipsum pridem in suis legationibus seu ambasiatis ad nostram transmissum majestatem die hodierna in predictis legationibus expeditum ad prefatum Daan wayuodam remisimus et tempore ipsius remissionis nobis cum magnifico Pipone de Ozora comite Themesiensi et ceteris nostris baronibus nobiscum existentibus presente prefato logofeto super eo, quibus viis et modis mediantibus eundem Daan wayuodam in dominio suo possemus preservare, tractantibus, prescriptus logofeth seu cancellarius allegabit eo modo, quod pro custodia persone dicti Daan wayuode sufficerent sexingenti equites et pedites Volahi vel pauciores qui cum ipso Daan wayuoda continue permanerent.

Nos itaque audita prefati logofeti responsione, pro prefati Daan wayuode proprie persone defensione ex deliberatione prefati comitis Piponis et ceterorum baronum nostrorum disposuinus, ut in custodia et tutela speciali ipsius Daan

A király úr saját megbízásából.

Zsigmond Isten kegyelméből a rómaiak királya, mindig felséges és Magyar-, Cseh-, Dalmát-, Horvátstb. országok királya.

Kedvelt híveink. Tudjátok meg, hogy mi a mi kedvelt hívünknek nagyságos Daannak, a mi havaselvi részeink vajdájának vitézlő korlátnokát, a kit ő előbb követségben a mi felségünkhöz küldött, a mai napon, miután fentemlitett követségét elvégezte, a fentnevezett Daan vajdához visszabocsátottuk és midőn mi visszabocsátásának idejekor nagyságos Ozorai Pipo temesi főispánnal és a többi velünk létező országnagyjainkkal a fentemlitett korlátnok jelenlétében a fölött tanácskoztunk volna, mily útakon és módokon tarthatnók fenn hatalmában ugyanazon Daan vajdát, fentírt korlátnok úgy állítá, hogy mondott Daan vajda személyének őrzésére elégséges volna hatszáz vagy kevesebb, állandóan Daan vajdánál tartózkodó lovas és gyalog oláh.

Mi tehát meghallgatván fentnevezett korlátnok válaszát, fentmondott Daan vajda saját személyének védelmét illetőleg fentemlített Pipo főispán és többi országnagyjaink elhatározásából úgy végeztünk, hogy Daan vajdának őrzésére és

wayuode mille homines, centum videlicet equites et noningenti pedites debeant continue apud ipsum Daan wayuodem perseverare.

Item dum prefatum logofetum super eo, quantum uno die ad unum equitem et ad unum peditem sallarium sufficeret deputari, requisitum habuimus, idem logofetus allegabit, quod unus Volahus eques pro suo sallario unius diei in uno perpele et tres Volahi pedites similiter in uno perpele contentarentur, et ipsis talis modi sallarium sufficeret deputari, que omnia nos parati sumus juxta ipsius logofeti allegationem effectualiter perficere et adimplere.

Item volumus et eidem Fidelitati Vestre committimus, quatenus de solutione premissi sallarii dictis mille hominibus persolvendi diligenter de eo videlicet, utrum premissi mille homines Wolahi cum minori summa pecunie, prout idem logofeth nobis retulit valeant expediri, perscrutari et edoceri debeatis, quia si cum minori summa pecunie predicti mille homines Wolahi quam dictus logofeth refert contentabuntur, tunc plures gentes cum dicta pecunia possent conservari. Et si ex hujusmodi scrutinio plures gentes quam dictos mille Volahos cum dicta pecunia agnoveritis posse conservari, ex tunc prefatum Daan wayuodam de eo quod predicta summa pecunie pro conservatione majoris quantitatis gentium quam dictorum mille Wolahorum se extendere potest, suo modo debeatis informare.

különös védelmére ezer ember, t. i. száz lovas és kilencz száz gyalog tartozzék állandóan Daan vajda körül lenni.

Hasonlóan megkérdeztük fentnevezett korlátnokot a felöl, mennyi zsoldot volna elégséges egy napra egy lovasnak és egy gyalognak rendelni; s miután ugyanazon korlátnok úgy vélekedett, hogy egy oláh lovas egy napi zsoldja fejében egy perperával és három oláh gyalogos szintén egy perperával megelégednék és hogy ilyetén zsold elégséges volna nekik rendeltetni, ezeket mi mind készek vagyunk azon korlátnok véleménye szerint tökéletesen véghez vinni és teljesíteni.

Hasonlóan akarjuk és Hűségteknek meghagyjuk, miszerint a nevezett ezer embernek fizetendő fentemlitett zsold kifizetéséről, arról tudniillik, vajjon a fentnevezett ezer oláh ember kisebb pénzösszeggel, mint a hogy azt nekünk az a korlátnok előadta, előállítható-e, szorgalmasan tanácskozni és megösmerkedni tartoztok, mivel ha a fentnevezett ezer oláh ember kisebb összeg pénzzel is kielégíttetik, mint azt a nevezett korlátnok előadja, akkor több népet lehet az említett pénzzel fentartani. S ha az ily vizsgálatból megtudjátok, hogy több mint ezer oláh tartható fenn a megnevezett pénzzel, akkor fentemlített Daan vajdát, hogy a fentírt összeggel több mint ezer oláh fentartására terjeszkedhetik ki, a maga utján értesíteni tartoztok.

Item volumus et eidem Fidelitati Vestre committimus, ut cum dicto Daan wayuoda alio modo tractare et in .... tractatibus disponere debeatis ut pre ..... tam summam pecunie que per nos sallarii dictorum mille Wolahorum sibi assignabitur non alios nisi ad ipsos mille Wolahos exponere et eandem eisdem de die in diem plenarie dare et persolvere debeat sine defectu aliquali.

Item quia nos vobiscum et universitate partium nostrarum Transsiluanarum certos tractatus commune bonum concernentes habere volumus, pro eo Fidelitati Vestre committimus seriose, quatenus vos Jacobe magister civium personaliter cum aliquibus paucis potioribus capitaneis Saxorum et nobilium ac gentium Brassoviensium consiliis, qui vobis experti et ad hujus modi tractatus ingenii maturiores esse videbuntur, demptis tamen Johanne Gereb et Andrea judice civitatis nostre Cibiniensis, quos in capitaneos et ductores gentiam nostrarum exercitualium nobilium videlicet Saxorum duximus preficiendos, ad nostram majestatem in dictas partes Transsiluanas, ubi nos audieritis fore constitutos venire debeatis sine mora.

Item mandavimus et seriose commisimus per alias litteras nostras universis nobilibus ac Siculis et Saxonibus nec non civitatibus et quibuslibet districtibus partium nostrarum Transsilvanarum predi-

Hasonlóan akarjuk és Hűségteknek meghagyjuk, hogy nevezett Daan vajdával más módon tanácskozni, és a .... tanácskozásokban elhatározni tartoztok, hogy a fentnevezett összeg pénzt, melyet mi a nevezett ezer oláh fizetésére fogunk neki rendelni, nem másnak, csak azon ezer oláhnak kiadni és azt azoknak napról napra teljesen minden hiány nélkül megadni és kifizetni tartozik.

Hasonlóan mivel mi veletek és erdélyi részeink közönségével bizonyos, a közjót érdeklő tanácskozásokat akarunk tartani, szigorúan meghagyjuk evégből Hűségteknek, miszerint ti Jákob polgármester személyesen a szászok nehány kevés hatalmasabb kapitányaival és a nemeseknek és a brassói népnek tanácsaival, a kik nektek jártasaknak és ilyen tanácskozásokra érettebb eszűeknek fognak láttatni, — kivévén mindazonáltal Geréb Jánost és a mi szebeni városunk bíráját Andrást, a kiket a mi nemes t. i. szász seregnépeink kapitányainak és vezéreinek akarunk megtenni — a mi felségünkhöz nevezett erdélyi részekbe, a hol bennünket tartózkodni hallotok, késedelem nélkül tartoztok jönni.

Úgyszintén megparancsoltuk és szigorúan meghagytuk más leveleink által minden nemesnek és székelynek és szásznak, úgyszintén említett erdélyi részeink városainak és bármely kerületének, hogyha

ctarum, ut si quiacunque ex ipsis gentes ipsorum exercituales juxta nostram dispositionem pridem per nos cum ipsis factam in succursum dicti Daan wayuode nondum direxissent, ex tunc easdem gentes ad prefatum Daan wayuodam inibi usque tempus debitum per nos ad iddeputatum permansuras debeant destinare sine mora.

Item mandavimusque et seriose commisimus per certas alias litteras nostras universis et singulis nobilibus, Saxonibus et Siculis, nec non civitatibus et districtibus partium nostrarum Transsiluanarum ut si quipiam ex ipsis juxta nostre majestatis dispositionem pridem cum ipsis factam gentes ipsorum exercituales versus prefatum Daan wayuodam nondum ad hoc direxissent et transmisissent, destinare debeant sine mora.

Et ecce pecuniam pro solutione sallarii unius mensis dictorum centum equitum et noningentorum peditum Volahorum per cives Cibinienses per nos jam ibi directa vobis opportabitur et laboretis aput eundem Daan wayuodam ut dicta pecunia non aliis nisi dictis centum equitibus et noningentis peditibus pro costodia sue persone deputatis de die in diem distribuatur.

Item de ulteriori solutione hujus modi pecunie dispositionem de mensæ in mensem faciemus unde resciatis ab ipso Daan wayoda ubi ipsam pecuniam an in Cibinio vel in Brassovia habere voluerit et

bármelyik közülök a mi előbbi, velük elhatározott végzésünk szerint seregnépeiket még nem küldötték volna nevezett Daan vajda segélyére, akkor azon népeket fentemlített Daan vajdához késedelem nélkül úgy rendeljék, hogy azok ott a mi általunk rendelt ideig tartózkodjanak.

Hasonlóan parancsoltuk és szigorúan meghagytuk bizonyos más leveleink által úgy az összes, mint az egyes nemeseknek, szászoknak és székelyeknek, úgyszintén erdélyi részeink városainak és kerületeinek, hogy ha valamelyik közülök a mi felségünknek velük elhatározott rendelete szerint seregnépeiket még eddig nem küldötték át fenntnevezett Daan vajdához, késedelem nélkül azonnal elküldeni tartoznak.

És ime a nevezett száz lovas és kilenczszáz gyalog oláh egy havi zsoldjára való pénzt a szebeni polgárok által mi már odaküldtük, a ti dolgotok legyen és vigyétek is ki annál a Daan vajdánál, hogy említett pénz ne másoknak, csak az ő személye védelmére rendelt száz lovasnak és kilenczszáz gyalognak osztassék ki napról napra.

Hasonlóan az ezen pénz további fizetéséről való rendelést hónapról hónapra teszszük, a miért is tudjátok meg azon Daan vajdától, hogy hol akarja, Szebenben-e vagy Brassóban azon pénzt megkapni és a nevezett

in quacunque dietarum civitatum eandem habere volebit, in tali civitate dispositionem de solutione ipsius pecunie faciemus, ita ad quemlibet mensem hujusmodi pecunia successive sibi persolvetur.

Item ultra predictos mille homines disponere volumus, ut semper gentes nostre exercituales in illis partibus pro tuitione persone ipsius Daan wayuode conserventur qua re Fidelitati Vestre committimus, ut ad nostram majestatem citissime venire debeatis, quia habitis vobiscum ac cum ceteris partium nostrarum Transsiluanarum fidelibus tractatibus, viam et modum invenire volumus, ut hujus modi gentes nostre exercituales inibi valeant conservare, ita videlicet, ut quousque unus exercitus de illis partibus revertetur, semper ante reversionem ipsius alter exercitus noster in illis partibus constituatur. Datum in civitate nostra Lippa vocata in festo beati Emerici ducis anno domini millesimo quatringentesima vigesimosexto, regnorum nostrorum anno Hungarie etc. XXXX Romanorum XVIj et Bohemie septimo.

Czím: Fidelibus nostris Johanni Grebe Jacobo magistro civium Andree judici civitatis nostre Cibiniensis ceterisque capitaneis gentium nostrarum exercitualium nunc apud magnificum Daan partium nostrarum Transalpinarum wayuodam constitutarum nobis grate et sincere dilectis.

városok akármelyikében akarja is fölvenni, azon városra fogjuk a pénz kifizetéséről a rendelést megtenni, úgy hogy bármely hónapra ezen pénz neki egymásután fog kifizettetni.

Hasonlóan a fentnevezett ezer emberen kívül akarjuk, hogy az azon részekben lévő seregnépeink azon Daan vajda személyének védelmére tartassanak, mi végből meghagyjuk Hűségteknek, hogy jőjjetek a leggyorsabban felségünkhöz, mivel veletek és erdélyi részeinkbeli többi híveinkkel tanácskozást tartván, útat és módot találjunk, hogy ezen seregnépeink ott úgy tartassanak meg, hogy a míg egyik sereg azon részekből visszatér, mindig annak visszatérte előtt már más seregünk rendeltessék azon részekbe. Kelt a mi városunkban Lippán, szent Imre herczeg napján, az Úrnak ezer négyszáz huszonhatodik, a mi magyarországi stb. uralkodásunk XXXX-ik, a rómainak XVIj-ik, a csehországinak pedig VIj-ik évében.

Czím: Híveinknek, Grebe Jánosnak, Jákob polgármesternek, Andrásnak, a mi Szeben városunk birájának és a jelenleg a nagyságos Daannál, havaselvi részeink vajdájánál létező seregnépeink többi kapitányainak, a mi kedvelt és őszinte kiválasztottainknak.

Eredetije papíron, vörös zárópecsét nyomával megvan Orsz. Levéltár Diplomatikai Osztály, 11.863. sz. a.

Jegyzet: Zsigmond hadi politikája főrészben a törökök ellen irányult. Ügyesen tudta e közben fölhasználni, nemcsak a hadi, hanem a politikai előnyöket is. Így midőn 1426-ban Dán havaselföldi fejedelem ellen testvére Radul föllázadván, a törököt hívja be ellene s bátyját el is űzeti; — alig jelentik meg a földönfutóvá lett Dán Zsigmond udvarában, hogy tőle segélyt kérjen, a király ellensúlyozásúl már is megköti Lazarevics István szerb fejedelemmel és Brankovics Györgygyel azt a nevezetes egyezményt, melynek folytán a szerbek magokat a magyar korona fenhatósága alá helyezik, minek folytán a fejedelem halála esetén Nándorfehérvár, Macsó, Galambócz, Szokol, Szomszédvár és Brodar ismét a magyar kormány alá esnek vissza.[1])

Ezután pedig azonnal Dán megsegélésére gondol s mint okmányunk is mutatja, nemcsak segélyhadat szervez részére oláhokból, hanem egyidejüleg a szászokat sőt a székelyeket is segélyére rendeli Erdélyből.

Eddigelé csak azt tudtuk, hogy ezen hadsereg Maróthy János vezérlete alatt Radult elűzte és Dán vajdát 1427 elején birtokaiba visszahelyezte. Okmányunkból tudjuk meg, hogy a szász seregek kapitányai Geréb János és Szeben város bírája, András, voltak.

Látjuk e mellett, hogy a Dán védelmére rendelt száz lovas és kilencz száz gyalog oláh fizetése, illetőleg zsoldja egy napra, lovasnak egy perpera, és három gyalogosnak szintén egy perpera (valamivel több a denárnál).

És hogy e csekélységből kijöhetnek, Zsigmond 1427 márczius 17-én kiadott hadi szabályzatának köszönhetik, ki is abban két emberre való kenyér árát 1, egy malaczét 5, nyolcz tojásét 1 és egy köböl rozsét 25 denárban stb. szabja meg.[2]) Érdekes még, hogy a mindezekre szükséges pénzt Zsigmond egyenesen az erdélyi városoknál utalványozza, illetőleg velük fizetteti meg.

A következő évben ismét fordult a hadi szerencse s Dán is csak hódolat és adófizetés árán engesztelheté meg a szultán haragját.[3]) 1431-ben pedig, midőn Dán mindinkább hajlik a törökhöz, Vlád, a néhai Mircse vajda fia, megtámadja és megöli őt. Ez volt a sokat harczolt fejedelem szomorú vége. — Zsigmond azonban hagyományos politikáját most sem adhatja fel, Vládot a vajdaságban nemcsak megerősíti, hanem a sárkányrend lovagjává is teszi s mint hajdan, okmányunk tanúsága szerint tevé Dánnal, — az ő részére is segélysereget rendel Magyarországból a török ellen.[4])

[1]) Fejér. Codex Diplomaticus X. 6. 809. lap.
[2]) Kovachich. Suppl. ad Vest. Comit. I. 328.
[3]) Fejér. Cod. Dipl. XI. 150.
[4]) Engel. Geschichte der Walachey. 167.

2-ik szám.

Ali kapudán basának a Nagyvárad alatt levő táborból 1660. augusztus hó 9-én az egri vilajethez tartozó községek lakóihoz intézett levele, melyben biztosítja őket, hogy a táborában levő tatár Kurtán hadakat meg fogja fékezni.

Mi hatalmas és győzhetetlen Császár, mostan Várad alatt lévő minden fényes hadainak fő gondviselőjének Szerdárjának hatalmas *Ali* vezér-Pasának Tihaja.

Ti vég *Egyer* várához tartozandó tartományban lévő *Miskolczi*, *Sz. Péteri*, *Szikszai* és több városi és falubeliek és igaz jobbágyok vagytok; adjuk tudástokra, mindnyájatoknak, mivel megértvén hogy az tatártól megrémülvén, futó felét vettétek volna, igy el akarnátok futni. Annak okáért ne féljetek semmit is, hanem városában, falujában, minden ember szabadosan, bátran maradjon meg, az kik helyekből kimozdultanak volna is, szálljanak vissza, arassatok és szántsatok, és vessetek, egyébféle dolgotokat minden mezeit lássátok félelem nélkül, mert esküszünk az egy élő Istenre, hatalmas Császárunk fényes seregére, a szent Mahumed profétára, hogy megzabolázzuk *táborunkban levő török tatár Kurtán vitézöket*, hogy csak egyik is az Tiszán által ne menjen és egy pénz ára kárt nem teszön, ha pedig egy pénz ára kárt teszön; — hozzánk jövén, akár egyért kettőt adunk érötte. Melynek nagyobb erősségére adjuk ez úri czimeres levelünket, kiadván nekik.

Iratott *Várad* alatt lévő fényes táborunkban *1660.* 9. August.

Item qui supra.

* * *

Kívül: *Egyer* várához tartozó tartományban levő, minden városokban, falukban röndről röndre, éjjel nappal, ló halálával, vittön vigyék ez levelünket Miskolczra sietséggel.

Cito
Cito
Cito
Cito
Tissime.

A papírra irott eredeti oklevél Miskolcz város levéltárában.

Az okmányokat közli és jegyzetekkel kíséri:

Dr. Szendrei János.

Jegyzet: I. Leopold alatt a török mindjárt a király uralkodása kezdetén fölvette a harczot úgy vele, mint II. Rákóczi György fejedelemmel.

A többek közt már 1660 tavaszán Nagyvárad elfoglalását tüzte feladatául, melynek akkoron Gyulay Ferencz volt kapitánya. Miután Fenesnél május 22-én Rákóczit megverte, s ott kapott sebeiben a fejedelem június 6-án Nagyváradon meg is halt, július 14-én Ali vezér 50 ezernyi hadával már megkezdte Nagyvárad vívását. A város negyvennégy napi hősi védelem után, miután Souches, Leopold tábornoka, rakamazi táborából tétlenül nézte a küzdelmet, augusztus 27-én feladván magát, a török kezébe esett. Ez alkalomból és innen kelt jelen okmányunk, melyből azt az érdekes adatot tudjuk meg, hogy Ali táborában nagyobb csapat Kurtán tatár is szolgált.

I.

A VÁRNAI CSATA.

Majláth szerint.

Magyarok:

a) Julián bibornok,
b) Horvát bán,
c) Egri püspök,
d) Szilágyi Mihály,
e) Oláhok,
f) 5 zászlóalj,
g) Lengyelek,
h) Királyi banderium
i) Nagyváradi püspök,
k) A király 500 lengyel testőrrel,
S) Szekérvárak.

Törökök:

A) Rumeliai béglerbég.
B) A szultán a janicsárokkal.
C) Anatoliai béglerbég.

BÁTHORY ISTVÁN LENGYELORSZÁG KIRÁLYA.

MÁRIA TERÉZIA ÉS HADVEZÉREI.

A folyó évi május hó 13-dikán Bécsben lefolyt ünnepély nem csak politikai és kulturtörténelmi, hanem kiváló hadtörténelmi jelentőséggel is bírt. A fejedelmi nő, kinek érczbe öntött felséges alakjáról a lepel lehullott, maga ugyan soha sem állott hadak élén, hogy azokat győzelemre és dicsőségre vezesse, de lángra gyújtotta ama nemes férfiak lelkét, kik ingatag trónjának védelmére keltek; békés és az emberiségnek egyáltalán, de alattvalóinak különösen, jólétét és boldogságát hőn óhajtó szíve nem kívánta soha a vérontást, a sebek gyógyítása sokkal inkább okozta gyönyörűségét, mint azok előidézése, s mégis, uralkodása hosszú ideje alatt a békének csak ritkán örvendhetett, nagy birodalmának minden része harczi zajtól visszhangzott s hű alattvalóinak ezrei hullottak el a csaták mezején.

Midőn tehát az utókor a nagy királynő emlékét megörökíti, meg kell örökítenie ama férfiak emlékét is, kik a válságos időszakban mellette s helyette küzdöttek, ama vitézek emlékét, kik a betörő ellenséges seregeknek útjokat állották, s végre, nehéz küzdelmek után, az országból kiűzvén, királynőjük igaz ügyét diadalra segíték.

A fenkölt lelkű fejedelem, ki dicső elődje számára szobrot emelt, valóban nem is felkedkezett meg annak vezéreiről sem; mint életében trónja, úgy csoportosulnak most szobra körül a jelesebb vezérek alakjai; a kik körüle voltak a vész napjaiban, a kik osztoztak bánatában és örömében, osztoznak most dicsőségében is; a késő ivadékok, midőn a nagy fejedelemnő iránti tiszteletök és hálájok adóját lerójják, részesítik ebben hű bajnokait is.

A királyi gondoskodás azonban még tovább megy, s hogy a

hadseregben a nehéz idők erős szívű vitézeinek emléke örök időkre fenmaradjon, gyöngéd figyelemmel úgy a hősök emléke, mint a csapatok hagyományai iránt, amaz ezredeket, melyek már valaha a megörökítendő vezérek neveit viselték, vagy azokat tagjaik közé számlálták, örökösen e vezérek neveivel ruházza föl, fölhíván őket arra, hogy a nagy nevek hajdani viselőihez méltók lenni törekedjenek.

Ez jól van így. A csapatokat mi sem lelkesíti jobban, mintha nagy idők történelmi szereplőinek fényes neveit viselhetik; féltékenyen őrzött kincsökké válik ez a név, melyre homályt borítani nem szabad, s az ezred legutolsó közlegénye is arra törekszik, hogy a nagy név dicsőségét vitézsége, bátorsága, a király és a haza iránt való törhetetlen hűsége által öregbítse. Válságos pillanatokban az ily nagy hősre való emlékeztetés a csapatot lelkesíti s csodák művelésére képesíti; kisértések idején pedig talizmánúl szolgál s a csapatot a fogadott kötelességgel ellenkező cselekmények végrehajtásától megóvja.

A Mária Terézia korából származó vezérek közül Khevenhüller, Traun, Browne, Nádasdy, Daun, Lichtenstein, Lascy, Loudon és Hadik azok, kiknek emléke a jelzett módon megörökíttetett; közülök csak ketten, *Nádasdy* és *Hadik* tartoznak a magyar nemzethez; ebből azonban korántsem szabad azt következtetni, mintha a nagy királynő seregében a magyar vezérek száma csekély lett volna; hisz az előkelő magyar családok majd mindegyike képviselve volt ott; ott volt Nádasdy és Hadik mellett Batthyány, Baranyai, Beleznay, Dessewffy, Forgách, Gyulay, Eszterházy, Károlyi, Kálnoky, Koháry, Festetich, Pálffy, Splényi s többen mások, kik mindannyian magas tábornoki rangokat viseltek s a háborrúban nagyobb csapattömegeket vezetve, annak folyamára nem ritkán döntő befolyást gyakoroltak; önálló fővezérként azonban, Batthyány grófot kivéve, egyikök sem alkalmaztatott.

Nem lehet e sorokban feladatunk, hogy a kitüntetett vezérek, vagy csak azok egynémelyikének is életével s tetteivel foglalkozzunk; a bennünket közelebbről érdeklő hadtörténelmi események e folyóirat hasábjain idővel úgy is megfordulnak s akkor módunkban fog állani, hogy a bennök szereplő férfiakkal is közelebbről megismerkedjünk; jelenleg csak a nagy fejedelemnő háborúinak

korszakáról s a vezéreknek kijútott föladatokról kívánunk még néhány szót elmondani.

Az utolsó Habsburg-házbeli császár és király ősei trónját legidősebb leányának Mária Teréziának biztosítandó, megalkotta a «pragmatica sanctio»-t s élete utolsó 15 évén át szakadatlanúl azon fáradozott, hogy ez örökösödési törvényt népeivel elfogadtassa, a külföldi kormányokkal pedig elismertesse. Hiú erőlködés volt; a népek hűségesek maradtak a törvényes uralkodóhoz, de a külföld csak arra várt, hogy a császár szemeit behúnyja s azonnal örököse, az ifjú fejedelmi hölgy ellen fordult.

Hat héttel a császár és király halála után már ellenséges hadak dúltak a monarchia egyik tartományában, s megkezdődött a nagy küzdelem, mely rövid megszakításokkal majd egy negyed századon át tartott. A koronára, vagy legalább a monarchia egyes részeinek birtokára vágyó fejedelmek hadai elözönlötték a nyugati, északi és déli tartományokat s az ifjú királynő e sok ellenség ellen segedelmet csak saját népeitől, saját vezéreitől várhatott.

A segélyt nyujtó népek között első helyen állott a magyar nemzet, s míg a protestáns sziléziaik Frigyest, a felsőausztriai és cseh rendek Károly Albertet tárt karokkal fogadták, a századokon át mellőzött magyar rendek, a királyi bizalmi szózat hatása alatt lelkesedéssel indultak a királynő védelmére; első rohamukkal leküzdötték s kiűzték a legközelebbi s legveszedelmesebb ellenséget, a bajor-franczia hadakat s a porosz királylyal később kifejlődő harczokban a királynő seregeinek színét-javát képezvén, a küzdelmekben mindenkor a legkiválóbb szerepet vitték.

A vezéreket tekintve, a királynő trónraléptekor még meg volt néhány a Lothringeni Károly és Savoyai Jenő herczegek iskolájában növekedett jeles férfiak közül; ezek közé tartoztak különösen Khevenhüller, Lichtenstein, Traun és Daun; a többi nagyobbára az osztrák-bajor örökösödési harczokban s a sziléziai háborúkban emelkedett föl; ezek közé tartozott Nádasdy és Hadik is.

A vezérek helyzete már a háború kitörésekor sem volt kedvező, mert a monarchia Károly halálakor egy nagy háború megkezdésére fölkészülve nem volt; így Browne altábornagy II. Frigyesnek Sziléziába való betörésekor alig 3000 főnyi csapat fölött rendelkezett.

A feladat első és legnehezebb része tehát egy nagyobb, hadműveletek folytatására alkalmas sereg létesítése volt, melyet később, midőn a háború mindig nagyobb mérveket öltött, nemcsak kiegészíteni, de számerejében folyton növelni, szaporítani kellett. E feladattal, melyben különösen Khevenhüller és Lichtenstein tüntek ki, Mária Terézia vezérei sikeresen bírkóztak meg, s fáradozásaiknak köszönhető, hogy a harczot — sikerre való kilátással — legalább megkezdeni lehetett.

Ezután következett a második, nem kevésbbé nehéz feladat, az ellenség leküzdése. Mind addig, míg a háború csak a bajor és franczia seregek ellen folyt, a királynő zászlói diadalmasan lobogtak nemcsak az Éger, a Duna, az Inn és a Po, de sőt még a Rajna partjain is, és seregeink az ellenséget nemcsak hogy kiűzték, hanem fölkeresték őt saját földjén, ott is rettegést terjesztvén.

A XVIII. század hadművészetének nagy mesterével, II. Frigyes porosz királylyal szemben azonban a szerencse fegyvereinknek nem kedvezett, s alig van néhány nagy csata, melyben a győzelmet a királynő hadai aratják. De csapataink mind e harczokban oly vitézséggel küzdöttek, hogy azt maga Frigyes is elismerni volt kénytelen. Különösen a magyar lovasság az, mely ez időszakban gyűjté legszebb babérait, s Nádasdy, Hadik s több más jeles magyar vezér alatt az ellenséges, szintén kitünően vezetett lovasság fölött fényes diadalokat ült. E sikerek, a vezérek kitartása és óvatossága, a csapatok bátorsága és vitézsége végre is kivívta a kívánt eredményt; Mária Terézia trónja megszilárdult, ellenségeivel méltányosan kiegyezhetett s uralkodása még hátralevő hosszú idejét kizárólag népei javának, alattvalói boldogításának szentelhette.

II. Frigyes király hatalmas és félelmes ellenség volt; egy oly kiváló hadvezér, milyet a világtörténelem csak keveset mutat föl. Egy ily ellenséggel szemben már maga a küzdelem is dicsőség. Már pedig Mária Terézia hadvezérei sikeresen küzdöttek meg vele; seregeit, a király győzelmei daczára is, mindenkor föltartóztatták, s a negyed-százados harczban nem volt rá eset, hogy az ellenség a királynő székvárosához csak egyszer is közeledett volna.

Hollán Ernő.

ADALÉK KÉT TÜZÉRSZERTÁR TÖRTÉNETÉHEZ I. RÁKÓCZY GYÖRGY IDEJÉBEN.

Egy XVII. századi röpirat, a «Gentis Felicitas», erős szemrehányásokkal illeti a magyarságot, hogy az exact tudományokat elhanyagolja. Felhányja, hogy vitéz katona létére a szorosan vett katonai tudományokkal nem sokat törődik: s amint a várépítéseknél idegen mérnököket használ, a várak felszereléséhez szükséges eszközök nagy részét is külföldről kapja, s tüzérségét is külföldiek vezetik. A kis röpirat szerzője azt hiszi, hogy ennek nem annyira a magyarok indolentiája az oka, mint inkább az a körülmény, hogy az ország egyik felének (Magyarországnak) királya az országon kívül lakik, kinek nem áll érdekében a magyarság túlsúlyát emelni, a másik felének (Erdélynek) fejedelme pedig, két nagyhatalmasság közé ékelve, jobbadán önfentartási küzdelemmel van elfoglalva.

Comennek — mert ő a röpirat szerzője — a világlátott és tapasztalt utazónak éles szeme felismerte a helyzetet. A magyar király német tanácsa úgy bánt Magyarországgal mint egy provinciával s meg volt győződve, hogy ez országban elhelyezett hadait, annak várait csak akkor mondhatja igazán magáénak, ha annak élére idegeneket állíthat. Erdély egy önfentartásért küzdő állam volt: kisebb, hogysem önerején fennállhasson s egyenesen arra utalva, hogy hódítások által készítse elő függetlenségének útait. De ez aztán absorbeálta is egész erejét.

Innen származott culturalis viszonyainak elmaradottsága is. Hanem ezért legalább meg volt az a kárpótlása, hogy mint állam, egészen magyar alapokra volt fektetve.

Semmiben sem tűnt ki ez annyira, mint hadászati szerve-

zetében, mely ellentétben a magyarországival, — mely egészen német parancsnokság alá volt rendelve, — magyar hadvezérek és várkapitányok fenhatósága alá volt helyheztetve. Ennek következtében szervezete megőrízte a magyar jelleget, daczára, hogy a pattantyusok præfectusa, a fundator, a czaibort, sőt maga a pattantyusság része is külföldiekből telt ki. Ezek aztán egészen assimilálták magukat a magyar elemmel, — második generatióban már egészen magyarokká lettek — s nincs is rá példa, hogy akár a magyar várparancsokkal, akár a magyar katonasággal komoly összeütközésbe jöttek volna; nem úgy mint Magyarországon, hol a német parancsnokok, még ha meg is nyerték az indigenatust, idegenek maradtak s nem egyszer kritikus helyzetben a katonasággal conflictusokba elegyedtek.

Valóban Erdély nem érezte annak hátrányos oldalát, hogy pattantyussága s állandó sergének is egy része idegen elemekből telt ki, sőt midőn I. Rákóczy György fejedelem az 1644—5-iki hadjárat változó eseményein okulva, elhatározta, hogy várait, fegyvergyárait és fegyvertárait jobb karba helyhezi, épen jó hasznukat vette. Különösen a fontosabb végvárak s nevezetesebb erősségek kiépítését vette munkába. *Salamon* alapvető munkájában, a *Török hódítás*-ban a magyar várak szervezetének hű képét adja, s annak fontosságát kellően kiemeli: az erdélyi várak szervezete is egészen annak felelt meg. Tulajdonkép azon Rákóczy sem változtatott: a várak kormányzata maradt a régi. A mit ő el akart érni, az a várak megerősítése s jobb fölszerelése volt. Különösen Munkács és Patak jobb karba helyezését, díszesebbé és kényelmesebbé tételét akarta elérni. S ezek vezetésével Debreczeni Tamást, magyarországi javai igazgatóját, bízta meg.

1646 jan. 7-éről Fogarasból utasítja Debreczenit, hogy: «az lövő szerszámok ágyainak szálfát bővön hordasson mind Patakon, Munkácson, Tokajban, Regéczben: ne mulaszsza s felejtse Kegyelmed». Ágyúöntő gyára, nagyobb, kettő volt: Patakon és Fejérvártt: az előbbenire nézve Komona jan. 10-ről ekkép intézkedik: «az álgyuöntőnek méltó addig meg nem fizetni, míg eddig való munkájáról számot nem vetünk vélle s állandó és jóságát is az próbák meg nem mutatják öntött lövő szerszámoknak; jó, hogy az rezet kemencze kára nélkül veheti ki. Az való dolog az kemencze

fenekének, oly hárontékosnak kell lenni, hogy minden réz kijőjjön belőle; az itt benn való, úgy is vagyon, meg kell azt is úgy csinálni, sőt az fejérvári álgyú öntő kemenczének az feneke éppen öblösön vagyon, csinálván, az közepe penig annyira meg van alább szélesítve, hogy az hol az rezet kibocsátja, éppen minden réz kimegyen rajta; ez is egyik mesterség az ilyen kemencze csinálásban, hogy ezt jól tudja intézni s megcsinálni, Antoni soha nem bízta ennek csinálását másra, vagyon három esztendeje, hogy az fenekét újon megcsinálták, mely idő alatt öntöttek 100 mázsa rezet fel, mégis az elmult héten, hogy ujabban csinálták, 2 mázsa vasnál, réznél többet nem találtak benne, de jól volt csinálva; isten áldásából az jövő csötörtökön fogjuk megönteni az másik két álgyút is.»

Jan. 19-éről Feketehalomról ugyan ez ügyben újabb rendeletet adott ki: «az álgyúk rézveszteségét is értjük. Az ittbenn való öntő bezzeg nem olyan, nem kell őket nógatni. Az mint írtuk Kegyelmednek, négy hét az Tokajban való 24 fontos álgyuk készen lesznek; az mostan öntött 12-őt csak tisztítsa ki, mindjárt küldje be Kegyelmed; ha lehet az ágyok szilfából legyen. Az németek között, ha leszen jó ács, megtudakozzuk s próbáljuk — s ha ugyan jót tanálunk, mindjárt kiküldjük.»

Néhány hét mulva már Patakon voltak az ágyuk: «az 24 fontos ágyuk — írá Debreczeni S. Patak márcz. 1. — bizony szép lövő szerszámok, engedje az úristen kegyelmesen, sok házait (az az várait) ékesíthesse s ruházhassa Nagyságod efféle szép lövő szerszámokkal.» De a munka folyton folyt s márcz. 16-ról Debreczeni tudósítá Rákóczyt: «az ágyukra való madárformákat is beküldöttem kegyelmes uram.» — «Az álgyú öntő felől — folytatja levelében — Görgey Jób által bőven izentem Nagyságodnak. Az réz felől immár Nagyságodnak hatszornál többször írtam, amint eszemben jut, sőt az rézbányai præfectus nekem írt levelét is Nagyságodnak beküldtem.» Rákóczy erre márcz. 26-án kelt levelében csak annyit jegyzett meg: «annak az álgyúöntőnek czigány embernek kell lenni».

Hát bizony ilyen «czigány emberrel» nem volt megelégedve. Mikes Mihályt más egyéb küldetései közt azzal bízta meg, hogy hozzon neki külföldről jó ágyuöntőket s máj. 6-ról Székelyhidről

már értesíté Debreczenit. «Mikes Mihály az elmult estve juta meg hozzánk, ki úgy informál, igen jó álgyúöntő legényt is hozott volna s egyiket ott is hagyta, de az másik az szekerekkel hátra levén, azt ott nem hagyhatta, gondolván, hogy tőle el kezdik hozni, akaránk Kegyelmednek parancsolni, ha szinte elhozták volna is, de visszahivassa és mind az két legényt ott maraszsza Kegyelmed s legyen illendő gondviseléssel reájuk Kegyelmed, már annál serényebben mehetnek elő az munkában, valóban nagy dicséretet mond Mikes Antal, hogy hallott mindenütt az ott való álgyúöntő felől, talám ugyan nem ártana Kegyelmednek egy jó industriósus embert csak arra rendelni, ki szolgáltatna idejében minden eszközöket kézben az álgyúöntőnek és lenne ösztön is mellette, jó állandó okossággal vigyázhatna utána is, ne vetne arra álgyúöntő, hogy ő magának kell mindent tullicitálni s félben kell munkáját hagyni s az tisztek után is kell járni, azok is halogatván kiszolgáltatását mind multon mulik ideje. Az mostan hozott két legény, ha valamint ott mellette nem akarnának megmaradni, el ne bocsássa másuva Kegyelmed, hanem inkább küldje be Fejérvárra jó gondviselés alatt.»

De mielőtt az új ágyúöntő átvehette volna a vezetést, a régivel merültek fel differentiák. «Az álgyúöntőkkel való számadást — írá a fejedelem Várad, máj. 22-én — látjuk s azt is értjük, hat forintot emleget, hogy igértek volna neki Basa István; ki hazugsági, mi többet annál nem is akarunk adni. Restantiájáról contentálni kell, s kezdjen az öregekhez. Ibrányi uram harangiban az mi rezünk vagyon, jobb azt az álgyúöntő fizetésibe deputálni, ő vegye meg Ibrányi uramon. Ki hinné, hogy ő adta volna; hol vött volna annyi rezet? Mutasson elegendő hites bizonyságokat: az kemenczéből tudnak ők rezet lopni. Ha többet nem önt is, de kegyelmed többet az ötödfél forintnál neki mázsájától ne fizessen.» Mindamellett máj. 24-ről Jenőről értesítette Debreczenit: «noha részeges az álgyúöntő, restes munkás is, de mind jó mesternek mondják, kik látták munkáját. Conveniálni kell vele, mostani fizetésére megmarasztani.» «Az álgyúöntő mellé — mondja ugyan e levelében — könnyű leszen szolgát fogadni, ugyan úgy is kellene lenni, annál szaporábban vihetné véghez az munkát.» Ugyan e levelében fehérvári arzenálja felszereléséről is intézkedik: «itt való czeitházunk szükségére tüzes szerszámhoz való antimo-

nium kivántatván, onnét Patakrúl deputáltunk három mázsát adatni. Kegyelmednek azért kegyelmesen parancsoljuk, ez levelünket vévén, mindjárást adja meg az három mázsát, s szállítassa alá is Váradra Ibrányi uram kezéhez, megírván ő kegyelmének, hogy ide való lészen.»

Az antimoniumot Székelyhid jun. 7-én kelt levelében is sürgeti: «mindenütt az végházakban szükségünk vagyon az antimoniumra». «Az czeitházakban mi kivántatik, elvárjuk Kegyelmedtől az informatiót; porral is muniálni akarjuk várainkat. Salétrom vételre most adasson Kegyelmed vagy 2000 frtot. Az álgyúöntő s mind az rablegények felől, kit most Mikes Mihály hozott nro 2 — tegnap bőven írtunk Kegyelmednek — elhittük, azt fogja Kegyelmed fructuáltatni.»

A Mikes Mihály által szerződtetett két ágyúöntő azonban megérkezvén, jun. 18-án Szathmárt kelt levelével egyiknek Szathmárra küldése iránt intézkedett. «Írását értjük az Mikes Mihály hozta ágyúöntő legény felől; Kegyelmednek azért kegyelmesen parancsoljuk azon ágyúöntő legényt küldje ide jó gondviselés alatt. Az ágyúöntőre (t. i. a régire) Kegyelmednek az rézéllopásért törvényt kellett volna láttatni.» S két nap mulva ismét sürget: «ágyúöntőlegényt kegyelmed küldje ide; ha gondolhattuk volna, nem kelletik szolgálatja, Pardubizot itt hagyhattuk volna.»

Az Erdélyből Tokajba rendelt ágyuk szept. derekára megérkeztek. «Az estve hozák — írá Rozsályról Kún István szept. 19-ről a fejedelemnek — az Nagyságod kegyelmes parancsolatját, kiben parancsolja Nagyságod, hogy az mely lövő szerszámokat Erdélyből az tokaji szükségre hoztak, eleikben küldenék száz gyalogot; im azért kegyelmes uram, megírom a tiszteknek, hogy az gyalogok készen legyenek s mihelyen érkeznek az lövőszerszámokkal, eleikben küldök mindjárt Kállóig el is kisértetem jó gondviselés alatt.»

Ez év nyarát és őszét Rákóczy belső magyarországi uradalmaiban, Munkácson, Patakon töltè — s az épitést és a felszerelés munkáját személyesen vezette. Úgy látszik, hogy a felszerelésekkel meglehetősen tisztába jött ez évben, mert 1647-ben már csak magokról a várépítésekről intézkedik. Ez évben történt, hogy tűzérparancsnokát Maxell Bertalant (ki úgy látszik nem más mint Maxfeld) kiküldi, hogy váraiban a folyó munkák s felszerelések

felett szemlét tartson. Az utasítás, melyet ez útjára neki adott, így hangzik:

Instructio pro nobili ac generoso Bartholomaeo Maxell universarum artilleriarum nostrarum praefecto, Albam Juliam, Varadinum, Poczainum, Kalloivam, Patakinum, Tokaj, Onod, Szerencs, Cassoviam, Munkács et Zakmarinum expeditio.

Innet menjen Fejérvárra Jacabbal együtt, s az mely hat lövő szerszámot öntenek, mind vízzel, porral probáltassa meg, s az ki megállja az probát, s állandónak itéltetik, annak ágyait mennel hamarébb csináltassa s készíttesse mindeniknek Jacab.

Az mely 33 drab taraczkokat kell önteni, úgymint tíz fontosokat No. 11, nyolcz fontosokat No. 11, hat fontosokat No. 11, az álgyuöntőnek adjon tanuságot, hogy mindeniket azelőtt megöntött forma szerént öntse, s csinálja mennél hamarébb az formákot, és mihentest hat forma elkészül benne, azt mindjárt öntené, s meg mások formája csinálásához kezdene, és így hatot-hatot öntene meg, és így az 33 hatszor könnyen megönthetné, azon is kellene lenni, hogy három hét alatt, ha előbb nem is, mind megönthetné.

Fejérvárott így hagyván jó rendben, igenesen menjen Pocsajban, s ott az udvarház környékit négy jó regularis s illendő kasamátás földbástyákra fundálja s földből csináltassa, itt is jó dispositióval hagyván az Pocsaj épületét, siessen hovahamarébb Patakra.

Patakon is az megöntött s fúrott 16 tizenkét falkonékot próbáltassa jól meg, igen igen megszemlélvén s megpróbálván, úgy legyenek öntve, hogy tartósok s állandók legyenek.

Az új czaibort kezében is mikor inventálni fognák, ottan legyenek, lássa ő is mi leszen, s mi nélkül szükölködik az a hely, hogy oztán minket tudjon arról informálni helyesen, az portörést is meglátván, mint continuálják.

Úgy értjük, nem sokára már az ledőlt falnak is rakásához hozzá kezdenek az fundamentum rakásához, azt is tekintse meg az olasz kőmívessel együtt, s egy értelemből az fundamentumát ásassák jól és állandóúl.

Az mely kerekded bástya is megmozdúlt, ott is egy derék reguláris kazamátás, erős bástyát kellene fundálniok, hogy isten jövendő esztendőt adván érnünk, ahoz is hozzá kezdethetnénk.

Más bástya is kivántatnék az két szegelet bástya közt középbe, az hol az Mezei Máté bástyácskája vagyon, ott is olyan reguláris bástyát kellene fundálni, és úgy, hogy egyikből az másiknak defensiója igen jól és hasznosan megesnék.

Patakon is elvégezvén dolgát, ha Rákóczy Sigmond fiunk ott nem lenne, præfectusunk comitivát adván melléje, lássa meg Ónodot, Szerencset, Kassát, Regéczet, Tokajt, Munkácsot és Szakmárt is, (kiről mi patensben mindenünve parancsoltunk) ez helyekben is lássa meg az munitiókat mint vannak s hogy bánnak velek, ha fogyatkozást lát bennek, s venné eszébe azoknak gondviselésit, meg is nízze, szóllétsa, különben gondot viseljenek reájok.

Mindenik helyben való portörőknek instructiót adjon, minemő grádusu álgyu, szakállas, muskatéros, és puskaport törjenek, az salétrom eresztésről is az szerént.

Mostani útjába Kállót is meglássa, s Váradon is az granátokot, s az ki jó közülök csináltassa meg.

Ezekben dolgát így végben vivén, jőjjön be hozzánk, addig is tudósítván bennünket mindenekről. Eidem in reliquo gratiose propensi manemus. Secus non facturus. Datum in arce nostra Fogaras die 11. Maii anno 1647.

G. Rákoci m. p.

(Ered. Erd. Múzeum, Gaal-coll.)

Épen ekkor tájban fogadott a pataki czeitházhoz új czaibortot, — kiről a fennebbi utasításában is van szó — s Kis-Enyed máj. 29-én kelt levelében utasítá Debreczenit, hogy ezt hivatalába állítsa be: «Az czaybortot kibocsátottuk, kiadatván mind commentióját s egy kántor pénzét is s az minemő instructiót adtunk is neki, meg fogja Kegyelmednek mutatni, kinek nem árt pariáját is vetetni s megtartatni s im reversalisának mását is kiküldtük. Mivel azért ily nagy bajjal hozatók ki, idegen ember is levén, nem árt Kegyelmednek minden rendnek megparancsolni, kiki közülök az mire érdemes, adják meg illendő böcsületét, s cantoronként adassék ki igazán fizetése is halogatás nélkül s ugyan úgy is rendelje azt el Kegyelmed, ne kellessék sokat sollicitálni, sem annak kiadatásért Kegyelmedet is búsétani s minket is megtalálni, az kit tisz-

tiben introducáljanak, most ott nem lévén Rákóczi Zsigmond fiunk Kegyelmed illendő hivünket rendelje arra s mind penig az inventálásra, szállást is Kegyelmed adasson illendőt neki, mind tisztire nézve s mind arra, hogy az nem egy közönséges czaibort, hanem ugyan derék ember, kinek mása mi nem igen hiszszük, hogy legyen sem ez országban sem ottkin Magyarországban, Komárom, Nagy-Győr s Érsekújváron kívül még ott is alég hihetjük el, találtathatnék. Fizetésén kívül is kegyelmességünkből rendeltük neki adni semel pro semper, buzát cub. 16. hordós bort kettőt. Abrakot cub. 12, két disznót, egy öl szénát, ezeket is egyszersmind adassa ki Kegyelmed neki.

Szalárdy «Siralmas krónikájá»-ban Rákóczy épitkezéseiről meglehetős kimerítő közlést ad. De ő csak az erdélyi városokra terjeszkedik ki: Szamosújvár, Görgény, Déva, Gyalú, Székelyhid, Várad, Fejérvár. A magyarországiakról említést sem tesz — pedig ezek közűl Patak és Munkács nagy részben újra épittettek, s a többiekben is sok javítást eszközölt. Mint a fennebbi levelekből kitűnik, nagy gondot fordított arra, hogy e várak tűzérségi felszerelése lehetőleg jó karban tartassék: Maxvell útja épen arra czélzott. Sajnálnunk lehet, hogy a tűzérparancsnok jelentése nem maradt reánk: valószínüleg ő csak szóbeli jelentést tett. Abból bizonynyal sok érdekes részlet jött volna tudomásunkra. A mik ezt némileg pótolják, azok a várak felszereléseinek összeirásai — milyenek közűl nehány fennmaradt az országos levéltárban s más gyűjteményekben.

Messze vezetne czélomtól, most ezekre kiterjeszkedni. Ezúttal én csak a tűzérszertárak történetéhez akartam adatokat szolgáltatni, melyek a magyar honvédelemnek nevezetes factorai voltak. Bethlen Gábornak és Rákóczynak kitünő összeköttetései voltak épen azokkal az udvarokkal, melyek a római császárral hadat folytattak, s azoknak érdekükben állott, hogy szövetségesük is nemcsak védelem-, hanem támadóképes is legyen. Mansfeld és a jägerndorfi herczeg Bethlennek, Rebenstock Rákóczynak jó szolgálatokat tettek. Antony, Gaudy, Maxfeld híven szolgálták, — de mégis legtöbbet használt az ügynek magának a két fejedelemnek körültekintése.

Ez a kis közlés is mutatja, hogy mennyi mindenre kiterjedt

Rákóczynak figyelme. Nemcsak a diplomácziának, közigazgatásnak s törvényhozásnak, hanem a hadügynek is minden szála az ő kezébe folyt össze. S ez így volt jól. Mert ha magának a fölszerelésnek előállítása idegenekre volt is bízva, ezek vezetését polgári tisztartóira bízta s ellenőrzését magának tartá fenn.

Ilyen gazdálkodás által volt csak az elérhető, hogy magának és országának rendezett háztartása legyen. Az a vád, melyet Kemény János tatárfogsága keserű perczeiben szeme közé dobott, s melyet Bethlen János a Rákóczi-dynastia bukása után önző okokból ismételt commentarjaiban: hogy fösvénysége közmondássossá vált, egyoldalú és igaztalan. Rákóczi György egy másfél évig tartó költséges háborút úgy folytatott végig, hogy az ország adóját ezen egész idő alatt egyetlen fillérrel sem emelte; s a háborút követő jelentékeny hadi beruházások is nem róttak új terheket az országra. Pedig a portai adó Erdélyben s a Részekben jóval alacsonyabb volt mint Magyarországon: neki tehát magán és az őt, mint fejedelmet megillető fiscalis jövedelmekből kellett az összes költségeket fedezni.

Kétségtelenül nagy volt ez a jövedelem. Hanem az még sem volt egészen magánjövedelem. Mert abból jelentékeny részt emésztettek fel ezek a fölszerelési költségek — de így saját ellenőrzése alatt levén, legalább tudta, hogy azok a czélnak megfelelően lettek befektetve.

Szilágyi Sándor.

HADTÖRTÉNETI EREKLYÉK A MAGYAR NEMZETI MÚZEUMBAN.

Nemzeti műveltségünk tényezői között a magyar nemzeti múzeum könyvtári és régiségi osztálya az, mely hivatásának magaslatán, közkincsének gazdagságával első sorban eszközli egyrészt történelmi és irodalomtörténeti ismereteink terjesztését; másrészt pedig az elmúlt századok élő emlékeinek összegyűjtése által, két fő irányban törekedik magasztos feladatának megfelelni, midőn elénkbe tárja a lezajlott múltnak culturalis fejlődésünk egyes specialis jelenségeit a haladás vagy elmaradásnak az európai államok és nemzetek concertjében, a kifejlett speciális magyar ipar, művészet, kézmű eredeti mozzanatait, az elsajátítottnak assimilált, részben vagy egészben átvett alkalmazását; de kivált a második és főirányban, a magyar nemzeti érzületet, a hazafi lelkesedést, a honszeretetet, az emlék-, ereklye-tárgyak szemlélete által nemcsak ébren tartani, de a régen múlt századok beszélő tárgyaival ismét és ismét fölébreszteni, ápolni, fokozni e kegyeletet, őseink, dicsőséges csatáink, harczi tusáink iránt, midőn e gyűjtemények tömege között, egy-egy kard, paizs, lőfegyver, hadi zászló, csákány, buzogány csillámlik meg előttünk, melynek emlékéhez egy-egy csata, egy-egy hős vitézünk neve fűződik, ki vértől ázva, sebekkel borítva, hősi halált tudott halni a magyar névért, a magyar földért, a magyar szabadságért.

S vajjon mi, kik a művelődés százszoros áldásaiban részesülve, mi, kik a múltnak eseményeit, hadakozásunk történetét írott könyvekből ismerjük, abból merítünk lelkesedést, abból tanúljuk a hazát szeretni: nem tudnánk az ihlettség, a kegyelet bizonyos nemével személni oly dolgokat, melyekhez történeti nevek, törté-

neti tények füződnek századokon át vívott harczainkból? Hát dédés ősapáinkat mi lelkesítette a vitézségre, mi tüzelte csatára, midőn megriadt a harczi tárogató, meghurczolták a véres kardot? Az a csatabárd, szablya, buzogány, kelevéz, melyet egy-egy családnak nemzedékei évszázadokon át jó s rossz szerencse közt forgattak kezökben, mely az ősapák vitézi voltát híresztelé, s becsületet szerezve, örökül maradt az ivadékra, hírével, dicsőségével, nevével, s a kegyelet, melylyel azt az unoka felövedzé, az emlékezet őseire, lelkesedést szült, vitézséget szerzett neki, bár ha csak a hegedősök énekeiből, apja elbeszéléseiből ismerte a hazáért vívott csatákat, s őseinek fegyverei beszéltek hozzá némán, kiolvasta csorba éléből a kardnak, horpadásából a sisaknak, rongyaiból a pánczélingnek a harczi tényeket, miknek ezen tárgyak tanúi valának.

Mi magyarok nem bírunk fegyvertárakkal, nincsenek arsenáljaink, nincsenek fegyvertani múzeumaink, mint más nemzeteknek és országoknak, hol a hadtörténet egyik fontos részét, a fegyverek fejlődési történetét a maga összeségében, egy kerek egészben tanúlmányozni lehet, s mind az, a mi hazai szempontból a nyilvános tanúlmányozásnak hézagos kalauzúl szolgálhat: a magyar nemzeti múzeum régiségtárának fegyvergyűjteménye.

S midőn itt végig tekintünk, s élvezettel szemléljük az ütő, szúró, vágó, lövő, védő fegyverek sorozatát, elkezdve a középkor századaitól le egészen a jelen korig, nem egyszer merül föl bennünk a kíváncsiság, a kérdés: vajjon eme ketté törött, rozsdamarta kard kié lehetett? ki viselte oldalán? minő harczi események füződnek ama gerezdes buzogányhoz, melyet egykor a vitéz magyar büszkén forgatott kezében, életét védve, halált szórva a harczok mezején? s míg századok óta a hazai föld porával vegyültek el hamvai az itt függő kelevézt hajító vitéznek, — elveszett neve, nem tudjuk, ki volt ő, — kopjája hallgat, s némán őrzi emlékét a régen múltnak. Pedig hajh! a magyar hadi történet legendaszerű hőseinek nevénél ma is megdobban a magyar ember szíve, ma is áhitattal áll meg, és elmerül lelkével egy-egy foszlány, egy-egy töredékdarabnál, melyhez Árpád-kori királyaink, annyi véres csatáink, a hős Toldy Miklós, egy Kinizsy Pál, a Hunyadyak, Zápolya János, a Rákóczyak stb. neve füződik. S ezen kegyelet, melylyel a

magyar nép őseinek, hírneves vitézeinek, nagyjainak emlékét őrzi s ápolja, okozza azt, hogy sok olyan tárgyat tulajdonít azoknak, melyek a puszta képzelődés, a ráfogás szülemények. Ilyenek például, hogy csak egynehányat említsek, ugyancsak a magyar nemzeti múzeum régiségtárában, ama gyönyörű faragványú elefántcsontból faragott kürt, melyet Lehel kürtjének tartottak, de a milyenek más külföldi gyűjteményekben is több hasonló példányban találhatók; továbbá Lajos és Mátyás király nyergei, paizsa, Szolimán török császár lőfegyvere, Shamil puskája, Gara nádor kardja. Mind ezek ily czímen jutottak a régiségtárba, de a kétségtelen bizonyítás ereje nélkül, s csak annyiban érdekesek, a mennyiben ipar, művészeti vagy kulturális szempontból igen becsesek; de történeti értékükön homály borong, s csak a lehetőséggel állunk szemben, a mennyiben a századok megfelelő typusait találjuk a most említett tárgyakon, de a positivitás, sőt még a valószínűség szempontjából sem hozhatók fel érvek, melyek ezen tárgyakat az említett egyéniségekkel kapcsolatba hozhatnák. Egy ilyen érdekes csoportozata a tárgyaknak a pestmegyei Bene-pusztán a Jászságban 1834-dik évben talált férfi- és lócsontvázak mellett elhelyezett kard és ezüst ékszerek, melyeket Szentkirályi Móricz Pestmegye főjegyzője az 1846-dik évben a magyar nemzeti múzeum régiségtárának ajándékozott 30—40 darab Berengár-féle ezüst érmekkel, melyek ugyancsak ott találtattak; s ezen érmek a tárgyak jellegét, melyek különben is a vezérek korára vallanak, még inkább bizonyítják azon korból eredetteknek; Jankovich Miklós e tárgyakat ismertető leírásában [1]) Bene vitézeinek lenni mondja azon indokból, mert a *Bene* pusztán találtattak, s ez elnevezést a puszta egykori gazdájától, *Bene* nevétől kaphatta, s mert a Berengár-féle érmek azon korra esnek — 915—923. évek — midőn Berengár király a magyarokat Olaszországba segélyül hívta ellenségei megfékezésére, s az onnan szerencsésen visszaérkezett magyar vitéz magával hozta, kit a *Bene* névvel ruház föl. De eltekintve az ilyen hypothetikus nézetek kisebb-nagyobb lehetőségétől, bár ha nem nagy számban, de mégis vannak a magyar nemzeti múzeumban oly hadtörténeti ereklyék,

[1]) A magy. tud. társaság Évkönyvei II. köt. 1833—1834. II. osztály 281—296. lapon.

melyek bizonyos hadi tényekhez vagy katonai egyének neveihez fűződnek s kétségtelen criteriumával bírnak mind annak, melyek alapján kimutathatni, hogy azok hadtörténetünk melyik helyén vagy ki által használtattak, kinek birtokában valának.

S minthogy ilyen ereklyéket kívánok ez alkalommal a tisztelt olvasó közönségnek bemutatni, áttérek immár azok néhányának leírására; megjegyezvén, hogy ezen ismertetés sorozatában korántsem merítettük ki mindazt, a mi e nemben a magyar nemzeti múzeum régiségtárában őriztetik, s a mely ereklyék rég elmúlt harczainkra, régen porladozó hős vitézeinkre vonatkoznak, s adunk csak annyit, a mennyit a tér szűke megenged.

1. Kinizsy Pál szablyája. Síma aczél pengéje egyenes, mindkét lapján hármas vércsatornával; hossza 88·7 cm; szélessége a markolattól a hegye felé 42 cm. távolságban 5 cm., a hegye alatt keskenyedve három cm. Markolata sárgaréz, egyenes keresztrúddal, a markolat két oldala fehér csontlappal takarva s nem egykorú.

Fa hüvelye fekete bőrrel van bevonva, a szorító pántok és a kardszíjj-karikák sárgarézből vannak.

Fegyverterem IV. szekr. 5. sz.

2. Kinizsy Pál sodronyinge, vasból, nyitott, ujjak nélküli, durván kovácsolt vékony karikákból forrasztva. Alól 110 cm., felül 88 cm. széles, hossza 42 cm., a nyakrészen kivágással; a láncszemek 74 sort képeznek.

Ezen sodronying 1768-ban Kinizsy Pál sirjából Vásonkőn vétetett ki az előbb leírt szablyával együtt s a Zichy grófok által a magyar nemzeti múzeumnak ajándékoztatott. Cimelioth. pag. 98. Nr. 12.

Fegyverterem VII. szekrény, 39. sz.

3. Hunyady Mátyás gyalog harczosának paizsa (1. ábra). A fából készült paizs durva szövetű vászonnal borított, a mely sűrű porosus anyaggal van bevonva s ez befestve. Teknő alakja fent félkörben, lent két széle felé elmetszett diagonal vonalban végződik. Felső szélének közepe előre hajló dudorodással van ellátva. Vájt alakú hátsó része pirosra festett vászonnal bélelve, homorú s közepén egész hosszában vályúszerű mélyedéssel készítve a kéz és karon való tartásra erős kemény szíjjal ellátva; a paizs előrészén

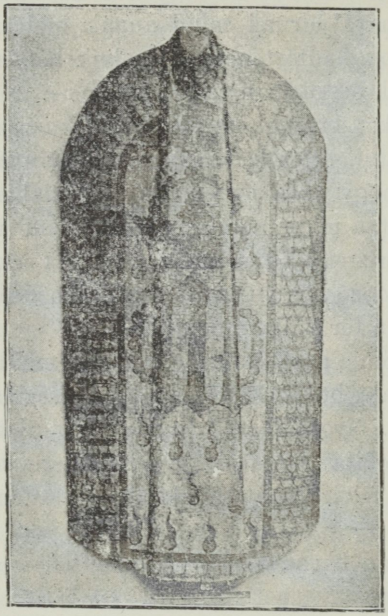

1. ábra.

középen fekete festett keret ben góth alakú «M» betű lát ható, e felett öt rózsájú zárt korona, melynek hegyében világgolyó s azon egyszárú kereszt van. A korona oldalain és az M betű alatt elszórtan 13 lángnyelv pirosra van festve, a korona s betű sárgára, fekete szélekkel, s e fölött zöld lombozat. A czímerpaizs kerete a paizs széléig 9 cm. szélességben festett fekete pikkelyes díszítést mutat. A paizs magassága 120, szélessége 50 cm.

Fegyverterem V. szekr., 36. sz.

4. I. Ferdinánd király ágyúja. Réz cső, 140 cm. hosszú, nyilása $5^1/_2$ cm, két fülű; felső részén a nyilástól 28 cmnyire négyszögű keretben háromsoros felírás:

FERDINANDUS · REX · ME · FECIT ·
M · D · XXXI.

ez alatt czímerpaizsban egyfejű, kiterjesztett szárnyú sas, melynek mellén ismét czímerpaizs, az egész az aranygyapjas rend lánczával körítve, melyen a rend jelvénye függ, s a czímerpaizsot császári korona fedi. Találtatott 1877-dik évi junius 24-én a Dunában Budapesten a vasúti hid fölött 3—6 méter mélységben.

A múzeumi belső feljárás alatt jobb oldalon.

5. Drégely várában talált puskacső a XVI-dik századi török harczokból, Szondi a hős vitéz idejéből. Gömbölyű sima csövének hossza 82 cm, a cső nyilása 2·3 cm., a cső testének vastagsága a nyilásánál 5 cm, a farcsavarnál 8 cm.

Fegyverterem VI. szekr., 1. sz.

6. Báthory István Erdély fejedelme, Lengyelország királyá-

nak kardja (2. ábra). Sima aczél pengéje egyenes, 85 cm. hosszú, 2·7 cm.s széles, ezüsttel tanschirozva és kettős vércsatornával ellátva. Keresztrúdja mindkét végén lefelé kanyarúl s ennek előlapján öt türkisz befoglalva. A markolat aranyozott ezüst sodronynyal körül csavarva, melynek oldala és lapos végződése két-két türkiszszel ékítve.

Fa hüvelye lilaszín bársonynyal bevonva, felső része 21, alsó része 25 cm., hosszban aranyozott és zománczozott érczlappal

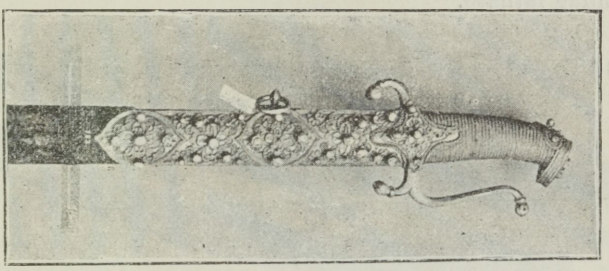

2. ábra.

borítva s ugyancsak a három szorító pánt is aranyozott és zománczozott ércz, 73 türkiszszel díszítve.

Fegyverterem X. szekr. 19. sz.

7. *Báthory Zsigmond* erdélyi fejedelem buzogánya. Vas gombjának hossza 10 cm., nyele 59 cm. Gombja aranyozott ezüst lappal van befödve, fölül a gomb közepén egy kerek chalcedon bemélyesztve, melybe ismét három türkisz és két rubin van beeresztve arany sodronyos díszítés között s a gömb testén köröskörül hét sorban 80 türkisz foglalva. Szára aranyozott ezüst lemezzel van végesvégig bevonva, mely vésett díszítéseket tüntet fel.

Fegyverterem IX. szekr., 2. sz.

8. *Báthory Gábor* szablyája (3. ábra). Síma aczél pengéje szelid görbületű, foka hosszának kétharmad részében ellapult s innét a hegyéig két élűvé válik, a mely vége felé viszhorog alakban ki van reszelve. Hossza 80 cm., szélessége 4·6 cm. Lapjának egyik oldalán mélyített véséssel, hosszúkás négyszög keretben török betűkkel Korán-mondatok, e felett egy nagy turbános, kócsagtollas

török mellkép, ismét lejebb a hegye felé lángsugárzó nap és hatágú csillag. Másik lapján a markolat alatt négyszög keretben Korán-mondatok, feljebb félhold és két hatágú csillag, e felett kettős körben a Bethlenek címerképe, körírata latin cursiv betűkkel Báthory Gabriel, ismét tovább egy nagyobb és négy kisebb hatágú csillag.

Fa markolata fent előre hajlott gömbben végződik, mindkét oldalán három-három nyolczágú ezüst csillag, vas keresztrúdja egyenes, melynek közepén a külső oldalon egy nagyobb nyolczágú ezüst csillag látható.

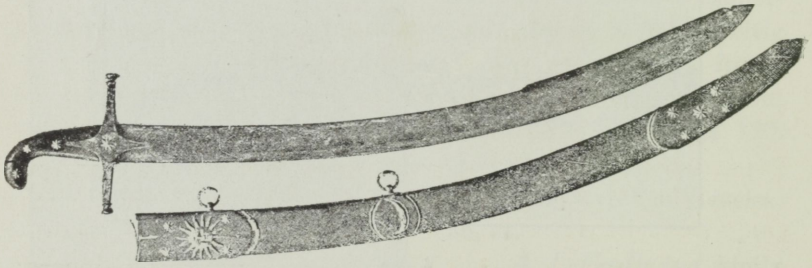

3 ábra.

Fa hüvelye fekete bőrrel van bevonva, fent és lent vaslemezzel borítva, a külső oldalon fent lángsugaras nap és négy nyolczágú csillag, a középső szorító vaspánton ezüst félhold, az alsó vaslemezen öt ezüst csillag s mind ezen ezüst díszítés vert munka.

Fegyverterem IV. szekr. 11. sz.

9. Kamuthy II. Balázs[1]) kardja (4. ábra). Fringia alakú síma aczél, mindkét oldalán kettős vércsatornával ellátva. Külső lapján közvetlen a markolat alatt egy koronás fő bevésve (valószínűleg Miksa). Ez alatt az egyik vércsatornában nagy lapidár betűkkel bevésve: KAMUTHY. Hossza 87 cm., szélessége 4 cm. Markolata kanyarvas nélküli, aranyozott ezüst vésetekkel, s aranynyal és beillesztett 11 darab türkiszszel ékesítve. Keresztrúdja egyenes,

[1]) Kamuthy Balázs híres magyar vitéz volt; 1603-ban Székely-Mózses mellett harczolt s Bocskay részére Szamosújvárt még az évben bevette. 1638-ban meghalt.

aranyozott tömör ezüstből. Hüvelye meggyszín bársonynyal bevont fa, alól és fent aranyozott és vésetekkel díszített ezüst lemezekkel

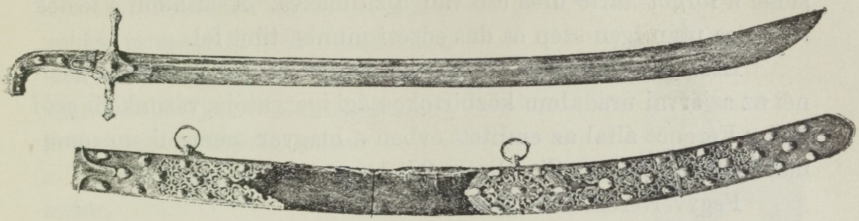

4. ábra.

borítva, melyeknek külső oldala áttört mívű, s melyekbe 41 darab kúpalakú kiálló nagy türkisz van illesztve.

Fegyverterem IV. szekr. 19. sz.

10. Pálffy Miklós, győri várkapitány, sodrony huszársüvege. Vaslemezből készült, a homlokot, nyakat és vállat védő; az apró vaskarikákból össze illesztett lecsüngő sodronyos leffentyűk körös-körül vaskarikákkal vannak a felső lapos lemezekhez erősítve. A fejet takaró lemez átmérője 26 cm., a lecsüngő vékony leffentyű hossza 46 cm., mely alól 22 hegyes csipkézetben végződik.

Fegyverterem VII. szekr. 11. sz.

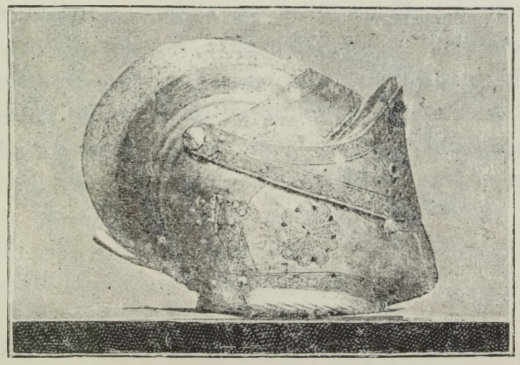

5. ábra.

11. Thurzó György, Magyarország nádora 1609—1618-ig, sisakja (5. ábra). Aczél anyagja hajdan olajfestékkel volt bevonva

és aranyos rózsákkal díszítve, melyek alakja madár csőrű, fent középről hátrafelé vonuló magas dudorodással, melynek végződésénél a forgót tartó üres cső van alkalmazva. A sisakon a festék lekopása után igen szép és dús edzési munka tünt fel.

Ezen sisak az 1812-dik évig az árvai várban őriztetett, a honnét az az árvai uradalom közbirtokossági igazgatója, vásonkeői gróf Zichy Ferencz által az említett évben a magyar nemzeti múzeumnak ajándékoztatott. Cimelioth. 97. 1. sz.

Fegyverterem XII. szekr., 38. sz.

12. Vörös Pál csobánczi várkapitány mellvérte. Síma aczélból készült, bordája kissé kiemelkedő, előrészei két helyütt a jobb és baloldalon horpadásokat, puskagolyók nyomait, tüntetik föl.

Fegyverterem a IV. szekr. tetején.

13. Vörös Pál, csobánczi várkapitány bárdja. Vasa ételett munkával díszítve, mindkét lapján koronával, fedett czímerpaizst mutat, a korona fölött F · C · E · Z · O · betűk, e fölött 1649, alább hadfelszerelési tárgyak ábrázolvák. Pengéje 8 cm. széles, 68 cm. hosszú. Szára fa nyeléhez két oldalról lefutó vaspántokkal van erősítve.

Fegyverterem IV. szekr.

14. Karancsberényi Berényi György két kis bronce ágyúja a bodoki várból. A cső hossza 143, átmérője 15, a nyilás átmérője $5^1/_2$ cm. Az ágyú teste két füllel van ellátva; a nyilás és fül között a Berényiek családi czímere látható: kimetszett torna-paizsban, koronázott hármas halom, a koronából kinövő mókussal; fölötte hatágú csillag. A czímerpaizs fölött mondatszalagon: 16 · KARANCS : BERÉNYI · BERÉNYI · GYÖRGY · 50. A fül és az ágyú töve között négy sorban négyszögű keretben:

HOGY HA ISTEN
VELÜNK
KI LESZEN ELLE
NÜNK.

Legalúl egy sorban: ME : FUDIT : BALTHAZAR HEROLD IN PRESPURG.

Fegyverteremben az V-dik terembe vezető ajtó mellett, a földön jobbra és balra.

15. *Rákóczy György* buzogánya (6. ábra). Aranyozott ezüstből, tízszögletü, a szögletek közötti lapokon gazdag ornamentika,

gombja 14 cm. hosszú. Nyele fából van, mely barna szövettel volt bevonva, most megaranyozott ciselirozott ezüst lemezzel van borítva. Nyelének alján a Rákóczyak czímere 1658-ik évszámmal. A nyél hossza 53 cm. József nádor ajándékából jutott a magyar nemzeti múzeum régiségtárába.

Fegyverterem I. szekrény, 42. szám.

16. *Rákóczy László* gróf vas bárdja (7. ábra). A bárd előlapján hosszúhajú mellkép körül ezen bemetszett körirat: *Com. Ladislaus Rákoczy de Felseő-Vadász Sup. ac. Perp. Com. Comitatus Sarosiensis.* Az arczkép alatt: *Spes mea in Herba est.* Fokának oldallapján az osztrák kétfejű sas. Szélessége 14, élének hossza 24 cm. Fanyelének hossza 74 cm.

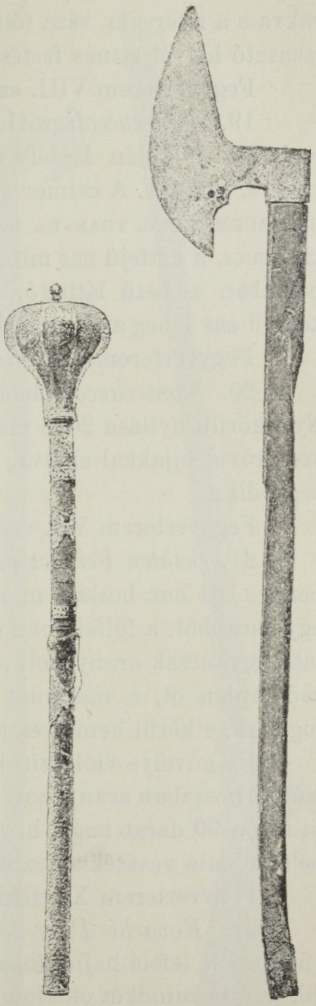

6. ábra. 7. ábra.

Fegyverterem I. szekrény, 12. szám.

17. *Kemény János*, erdélyi fejedelem, lószerszámához való kantár. Piros-barna bőr, apró aranyozott ezüst gombokkal födve, melyeknek csúcsában egy-egy türkis van berakva. A szíjjazatot a fültő hátsó részén, a homlokon és a nyakszíjjon megaranyozott ezüst lapból készült medaillonok tartják össze, melyek zománczokkal és türkiszekkel díszítvék s a homlokrészre eső medaillont négy ezüst láncz köti össze a szíjjakkal. A hozzá tartozó szügyelő hasonló színű és díszítésű.

Fegyverterem VIII. szekrény, 8. szám.

18. *Kemény János*, erdélyi fejedelem, nyerge. Piros bársony, skofiummal gazdagon kivarrva; a nyeregpárnája viola színű bársonyból készült; kápája díszes zománczczal és türkiszekkel van kirakva s a nyeregfa váza fölül aranyozott ezüst lappal borítva. Az izzasztó helyét színes festésű, virágos díszítésű bőr foglalja el.

Fegyverterem VIII. szekrény, 2. szám.

19. *Montecuccoli* gróf hadvezér zászlója. Elfakult vörös selyem, melynek előlapján Erdély czímere látható, a czímer fölött: COM. JOAN. A. KEMENY. A czímer körül tekeredző mondatszalagon: DA NOBIS PACEM. ELEC. TRANSIL. M. P. 1661. Hátlapján: COMES. P. A. MONTECUCULI, a kétfejű sas mint czímerkép s ennek mellén az ausztriai pólyában L. betű látható. SVP. S. C. M. COM. Lándzsacsúcs helyett kétfejű sas lebeg a zászlórúdon.

Fegyverterem a II. szekrény felett.

20. *Montecuccoli* hadvezér huszáros sodrony pánczélinge. Nyakkörüli nyílása 20, a mell szélessége 60, és hossza 77 cm., egészen rövid újjakkal ellátva, alja négyszögbe kivágott csipkézettel végződik.

Fegyverterem VII. szekrény, 39. szám.

21. *Bethlen Ferencz* pánczélszúrója. Három élű síma aczélpenge, 104 cm. hosszú, mindkét végén lefelé hajló keresztrúddal, egy darabból, a fölfelé hajló kézvéddel aranyozott rézből. Markolata ugyancsak aranyozott réz, sodronyszerűleg díszítve. A keresztrúd lapján öt, a markolat alsó lapján egy darab hegyes türkisz foglalva, e körül bemélyesztett körirat: FRANCISCVS BETHLEN.

Fa hüvelye violaszín bársonynyal födve, fönt 27 cm. alúl 70 cmnyi hosszban aranyozott réz lemezzel borítva, a felső pánton 30, az alsón 99 darab nagy, hegyes türkisz, befoglalva a külső oldalon, belső oldala vésésekkel czifrázva.

Fegyverterem X. szekrény.

22. *Kovách Péter* csákánya (8. ábra). Sárgaréz, hossza 15 cm. Éle lefelé hajló, foka négy lapban, hegyes csúcscsal végződik s rajta mindkét oldalon török betűk, közepén az egyik oldalon magyar felirás négy sorban: *Bosszút Álni aga jöett chakan Toeri sok Török Foet;* másik oldalán: *Kovách Péter Souchárnak Ragata kezébul magának;* s a csákány felső részén a gombtól jobbra-balra *1683. Goernél.* Fanyele újabb kori.

Találtatott Kemenczén, Hont megyében.

Fegyverterem I. szekrény, 18. szám.

23. *Budavárának* 1686-ik évi ostrománál zsákmányolt várpuska (9. ábra). Vont nagy kaliberű, 12 oldalú csöve felül, közepén és alól a farcsavar mellett aranynyal és ezüsttel berakva, a cső felső lapján aranyban a fegyverkovács bélyege. Hossza 93 cm. Ágya és tusája újabbkori, barna fából készült. Lakatja előre csapó kovás szerkezet. Baloldalán a lakat irányában egy réz lap van bemélyesztve, melyen latin betűkkel e felirat olvasható: Dieses Rohr wurde erobert zu Ofen den 2. September 1686.

Fegyverterem XIII-dik szekrény, 6. szám.

24. *Rósa István* pánczélszurója. Három élű, egyenes sima aczélpenge, a szögletek közötti bemélyített lapokon vésett czifrázatok: sugárzó nap, félhold, keresztbe két török alakú kard ijj és nyilak, s mindkét lapján régi görög betüs felirat. Hossza 1·42 cm. Markolata kanyarvas nélküli, fekete bőrrel bevont fa, melynek egyenes keresztvasa csúcsban végződik. Hüvelye fekete bőrrel bevont fa, a nyereghez lekapcsolható fekete szíjjal ellátva.

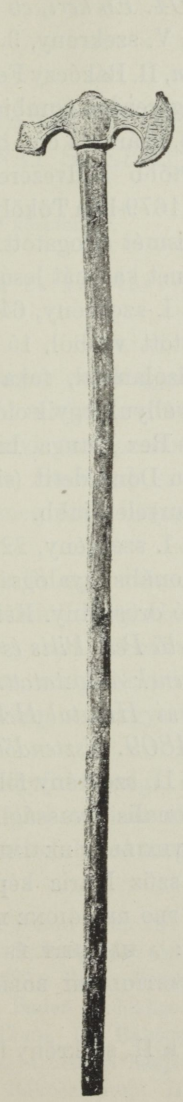

8. ábra.

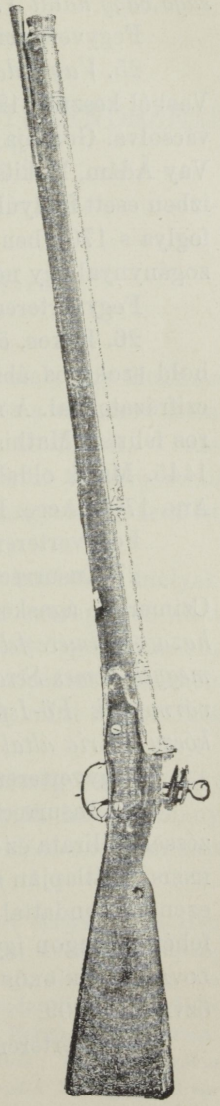

9. ábra.

Alja vas, feső része rézlappal borítva s ezen a következő mondat van bevésve: *Ez a fegyver kié volt, kié most, kié lesz. Ebé volt, enyim most, ebé lesz. Rósa István. F. B. M. Vagy hazám szabadsága,vagg halál 1704. Eb kéri, eb adja kordéba.*

Fegyverterem V. szekrény, 3. szám.

25. *Vay Ádám*, II. Rákóczy Ferencz tábornokának buzogánya. Vasból készült 12 gerezdes gombja és szára egy darabból van kovácsolva. Gombja 8, szára 24 cm. hosszú. Sárga fanyele újabbkori. Vay Ádám, legkitartóbb hadvezére Rákóczy Ferencznek, három ízben esett foglyúl. 1679-ben Tökölyi rabja volt, később Lipót király foglya s 1701-ben ismét elfogatott. Az 1705-iki hadjáratban e buzogánynyal egy német katonát lesújtott.

Fegyverterem I. szekrény, 64. szám.

26. Fokos, öntött vasból, 15 cm. hosszú, éle félhold alakú a hold szokásos ábrázolatával, foka metszett kúp idomú arabeszk czifrázatokkal. A nyéllyuk egyik oldalán latin cursiv betükkel ötsoros felírás: Mathias Rex Hunga. Insig. Johan. Hunyadi Filius Ao. 1445. Másik oldalán Dono detit (sic) Claus. Sigismundo Rákóczy Ano 1705. Acco. Fanyele újabb.

Fegyverterem I. szekrény, 22. szám.

27. Insurrectionális gyalogsági zászló. Világos kék selyem. Czímerkép ágaskodó oroszlány. Kék selyem szalagján: *A király és haza védelmére felkelő Pest-Pilis és Solt Törvényesen egyesült vármegyék nemes Seregének áldoztatott.* A túlsó oldalon: *A fentnevezett vármegyék Fő-Ispáni Hivatal Helytartójának Hitvese Gróf Barkóczy Mária által 1809. Esztendőben.*

Fegyverterem II. szekrény fölött.

28. Insurrectionalis lovassági zászló. Kék selyem, arany hímzéssel; felirata ez: VEXILLVM REGIMINIS HVSARORVM COTTVS STRIGONIENSIS. Hátlapján a szűz Mária képe mint Magyarország védnője, ezen jelmondattal: PRO RELIGIONE REGE AC LEGE. Az ajánlás széles fehér szalagon így: A HAZÁÉRT ÉS FEIEDELEMÉRT FELKELÖ NEMES LOVASSÁGNAK GRÓF CASTIGLIONI BORRÁLYA, GRÓF ESZTERHÁZI KAZIMIR ÖZVEGYE. 1809.

Fegyverterem a II. szekrény fölött.

MAJLÁTH BÉLA.

ÚJVÁR (ÉRSEKÚJVÁR) VÁRÉPÍTÉSZETI RENDSZERE ÉS KATONAI SZEREPE.[1])

ELSŐ KÖZLEMÉNY.

(Egy arczképpel és két tervrajzzal.)

Alig találkozunk régi magyar erősséggel, mely úgy általános katonai szerepénél fogva, mint a várépítészet és a várharcz szempontjából — tehát hadtudományi szempontból általában — érdekesebb és tanúlságosabb volna *Budának* és kivált *Esztergomnak* a törökök által történt tartós megvétele után, magyar végvárrá lett *Újvárnál.*

Ez állítás mellett tanúskodik azon számos hadi tény, melyeknek Újvár bástyái, másfél századot meghaladó szereplésük alatt, merev tanúi valának; az erősség ezen időszak alatt úgyszólván szakadatlanúl Eris almáját képezé, melynek birtoklásáért patakként folyt úgy a keresztények és főkép a magyarok, mint a muzulmánok vére.

Ez értekezés czélja: a nagyfontosságú erősség szereplését a rendelkezésünkre álló történelmi adatok alapján hadtudományi szempontból méltatni; a kitüzött feladat megoldása azonban nem

[1]) Források: Theatrum Europæum Tom. IX. *Bél* Mátyás, Nova Hungaria; Galeazzo *Gualdo*, Historia di Leopoldo Cesare; Theodor *Tscherniy*, das Königreich Hungarn stb. 1687; Báró diersburgi *Röder* Fülöp, Des Markgrafen Ludwig Wilhelm von Baden Feldzüge wider die Türken 1839; Feldzüge des Prinzen Eugen. *Thaly*, II. Rákóczy Ferencz emlékiratai; *Thaly*, Ocskay László és a felsőmagyarországi hadjáratok; *Thaly*, A székesi gróf Bercsényi család; Archivum Rákóczianum. *Horváth* Mihály, Magyarország történelme.

csak *Újvár* várépítészeti rendszerének és az előtte lefolyt haditények időrendszerinti ismertetését követeli, hanem megkívánja, miszerint azon korszak hadviselési módjáról, valamint legfontosabb harczeszközeiről is röviden megemlékezzünk, mert csakis e körülmények figyelembe vételével birunk a kitüzött úton kellőleg eligazodni és az erősségnek jutott szerepet, illetőleg annak a hadműveletekre gyakorolt befolyását teljesen átérteni.

A hadviselés módja Európában a XVII. században.

A hadügy a XVII. században a többi tudományos tereken való működéshez hasonlóan, főkép a görög és római ókor iratai nyomán műveltetett. Az e korból származó hadművészeti elveket a tüzelő fegyverek hatásával kell vala összeegyeztetni és így az új tanok alapját megvetni.

A testi erő és ügyesség helyébe mind inkább a tudás és a szellem túlsúlya lépett; a gyakorlati ismereteket pótolták ugyan az ókor eseményeiből merített tanúságok, a levont elvek azonban nem alkalmaztattak a változott viszonyokhoz, és ilyképen egy hadviselési mód fejlődött ki, mely a hadviselés természetes alapjait nélkülözte. A hadviselés a cselekvés határozatlanságának ismérveivel bírt és a gyors műveletek és hathatós cselekmények helyébe hadászati szempontból a «mozgás-tan» (Manövrirkunst) és «várharcz», harczászati szempontból pedig az «állás» és «táborozás» tanai lépének.

Az ozmánok fellépése Európa délkeleti részében, hol a szultán fanatikus tömegei a keresztény kultura ellen ismételt támadásokat intézének, megváltoztatta a hadviselés módját is, azt egészségesebb irányba terelvén; egyszersmind pedig egyesíté a népeket egy egységes, magasztos hadi czél után való törekvésre, tudniillik a keresztény kultura megóvására, a török terjeszkedés visszaszorítására.

A törökök hadviselési módjának sarkalatos elvei valának: az erélyes akarat az ellenséges erőkkel való mérkőzésre, és a főhadműveleti tárgyhoz vezető hadműveleti vonalnak következetes betartása.

A törökök gyöngesége, hadászati szempontból, téli hadjáratok indítására való képtelenségökben rejlett, miért is tavaszszal későn indúltak meg és őszszel korán tértek haza. Az erős helyek-

től eltekintve, tehát csak addig uralkodtak a hadszínhelyen, míg seregök azon jelen volt. Ebből kifolyólag a kereszténveknek tehát műveleteiket korán kelle kezdeniök és későn befejezniök; a török sereg távollétét pedig erős helyek megvételére kelle felhasználniok és így hatalmi körük kitágítására támpontokat nyerniök.

Minthogy a törökök eredményei az erős helyek megtartása által tartós alakot nyerének és Magyarország némely erőssége már egy évszázadnál is hosszabb időn át birtokukban vala, igen természetes, hogy a hadvezérek azok visszafoglalására nagy súlyt fektetének. A hadműveletek czélját tehát, jogosan, nagyobbrészt fontos erősségek megvétele képezte.

A hadjáratnak télen át való folytatása — a mint ezt *Montecuccoli* tanácsolá — a harczeszközök elégtelensége, a csapatok számára szükséges nyugalom, valamint az élelmezés nehézségei folytán a keresztények részéről is hajótörést szenvedett.

A várak jelentősége a hadviselési módból kifolyólag.

A vázolt hadviselési mód a váraknak határozó befolyást kölcsönzött a hadműveletekre. E korszak korlátolt hadi czéljai, azon körülménynyel párosulva, miszerint az ellenséges hadsereg megsemmisítése még nem tekintetett első és legfelsőbb törvényül, eredményezték azt, hogy a hadműveleti tárgyakat jelesen a várak képezék. Egy vereséget szenvedett hadsereg pedig magát egy erődített helyre való visszavonulása által biztosította és ennek védőrsége által erősítést nyervén, az elvesztett egyensúlyt helyreállította. Ha seregének csak egy részét is sikerült a helybe vetnie és a többi erővel mögéje visszavonulnia, már biztosítva érzé magát, mert az ellenség a védőrség kirohanásától magát veszélyeztetve tartván, a vár mellett elhaladni és támadást intézni nem mert. Ilyeténkép az erősség ostromlására kell vala magát elhatároznia, melynek eredménye, esetleg pedig egy sikerteljes fölmentés, a hadjáratot eldönté.

Az erődítések alkalmazásánál már az egész államterületet felkaroló terv szerint jártak el. A hadszínhelyek hadászatilag tervszerű előkészítésének kezdetei a XVI. század elején mutatkoznak.

Rimpler, a jeles hadmérnök, ki 1683-ban Bécs bástyáin életét veszté, az államerődítészet czéljairól nyilatkozván, az erősségeknek főkép a következő feladatokat tulajdonítja:

1. A határok biztosítása; ha pedig az ellenség az erősségek közt elhaladna, annak folytonos zaklatása.

2. A közlekedési vonalak használatának biztosítása.

3. A legfontosabb átkelési pontok biztosítása.

4. Az uralkodók és legelőkelőbbek biztosítása.

5. Erősségek az ország kincseinek és lakóinak menedékhelyül szolgálnak.

6. Tüzérség, lőszer és más hadi eszközök és készletek felvételére.

7. Menekülő hadseregek visszavonulásának biztosítására.

8. Az ellenség erőszakos fellépésének megnehezítésére és eredményeinek mérséklésére.

9. Megszerzett új tartományok biztosítására.

Vauban az erősségeket eleinte három vonalban kívánta alkalmazni és nagyságuk szerint három rendbeli várat különböztett meg:

Az első vonal helyei a határokon telepítendők, mint szoros és folyamzárak; ezek rendesen harmadrendű erősségek (5—8 arczvonallal); a második vonal hegyszorosok mögött telepítendő másodrendű erősségekből (8—11 arczvonallal) álljon; a harmadik vonal végre az államterület belsejében építendő; ezek támpontok a hadsereg számára, illetőleg tárvárak az előbbi vonalak helyei számára.

E rendszert a törekvés jellemezte: «*mindent*» biztosítani és *minden hézagot* elzárni.

Míg az úthálózat kezdőleges állapotban volt és a hadműveletek nehézkesek valának, addig e rendszer jogosultsága nem volt tagadható; árnyoldalai azonban rohamosan szaporodának, a mint a hadviselés a XVII. század végén a hadseregek nagyobbításával és az úthálózat fejlődésével más jelleget öltött.

Montecuccoli már propagálta azon eszmét, miszerint csak kevés, de oly hatalmas erősségek építendők, hogy az ellenség azokat ne mellőzhesse. *Vauban*, ki ép oly ügyes hadvezér mint hadmérnök volt, szintén fölismeré az eddig követett rendszer tarthatatlanságát és azon eszmével foglalkozott, hogy Franczia ország védrendszerét teljesen átalakítsa.

Magyarország erősségei a XVI. és XVII. században majd kizárólag a török invasio korlátozása czéljából építtettek és pedig

a törökök hatalmi körének nyugat és észak felé való kiterjesztése által parancsolt szükség szerint; tehát esetről-esetre. Őseink az erősségek telepítésénél mind a mellett mindig hadászati tekintetek által vezéreltettek, de e hadászati tekintetekből levont következtetések csakis az akkori ideiglenes helyzetből fejlődének és kellőleg csak ennek szem előtt tartása mellett méltathatók.

Az említett czélból épített erősségeket azután más czélok szolgálatában is találjuk; különösen támpontokat képeznek egyrészt a fölkelések kiterjesztésére, másrészt pedig a császárok hatalmi körének kitágítására, illetőleg a fölkelések elfojtására.

A XVII. század fontosabb harczeszközei.

A gyalogság legfontosabb fegyvere a gyalogsági puska (Muskete) volt; azon kívül a gyalogság fölfegyverzéséhez tartozott a dárda és a csákány. A lovasság már pisztolylyal és karabélylyal is föl volt fegyverezve.

A tüzérség akkor még egyesítve volt, t. i. nem vala tábori és vártüzérségre osztva, és a legkülönfélébb szerkezetű és származású lövegekkel volt ellátva. A nyilt harczban leggyakoriabbak voltak a 24, 12 és 6 fontos hosszú ágyúk (Carthaunen), tábori ágyúk (Feldstücke), tárlövegek (Kammergeschütze) és falconetek. Gátonylövegek voltak az egész, $^3/_4$ és $^1/_2$ öreg ágyúk (Carthaunen). Az egész ágyú lövedéke 48 font, a $^3/_4$ ágyúé 36 és a $^1/_2$ ágyúé 24 font volt; a lőportöltet súlya 24, 18 illetőleg 12 font; a lőtávolság 400—6000 lépés. A 24 óra alatt adott lövések száma volt:

az egész ágyúnál 50,
a $^3/_4$ « 60,
a $^1/_2$ « 80.

Az egész ágyú szállítására 24,
a $^3/_4$ « « 20,
a $^1/_2$ « « 16 ló volt szükséges.

A falconet lövedéke 2—3 font vala, lőportöltete pedig a golyó $^9/_{10}$-ed része; lőtávolsága 280—3300 lépés; a lövések száma 24 óra alatt 100 és a szállításra szükséges lovak száma 4 volt.

A tárlövegek részint mozsarak, részint rövid ágyúk voltak és a közönséges ágyúktól ballistikai szempontból az által különböztek, hogy lövedékeiket aránylag csekély lőportöltettel, nagy emelkedési szög alatt magasabb ívben hajították.

A várak építésének és fentartásának módozatai a XVI. és XVII. században Magyarországon.

Hadmérnökkari csapatok a XVI. és XVII. században még nem léteztek. Az ostromoknál előforduló műszaki munkálatokat a gyalogság maga végezte, mire a hosszú szolgálati idő alatt a szükséges gyakorlatot meg is szerzé. A fontosabb erődítészeti munkálatokat mérnökök vezették, kik e czélra a külföldről, különösen Olaszország, Belgium, Németország és Francziaországból hivattak be és a szolgálatra szerződtettek. Ez alkalommal az illetők katonai rangot is nyerének. A hadmérnökök hiánya a hadjáratok folyamán igen érzékeny volt, és ezen segítendő, később 1717-ben *Jenő savoyai herczeg* sürgetésére *Bécsben* hadmérnöki akadémia állíttatott fel.

A kiküldött mérnökök által építendő erődítések administrativ és pénzügyi dolgainak intézése az «erődítés-építészeti-fizető hivatalra» (Fortifications-Bau-Zahlamt) voltak bízva. E hivatal teendőihez tartozott továbbá a sáncszerszám beszerzése, valamint a gondoskodás az erős helyeknek élelmezéssel való ellátásáról.

Az erős helyek, melyekben gyakran külön várparancsnokok valának kinevezve, minden tekintetben azon kerület főkapitányságához voltak utalva, melynek kerületéhez tartoztak. Országos főkapitányságok (kerületi főhadparancsnokságok, Generalat) voltak Magyarországban a XVII. század végén: Kassán, Érsekújvártt (a bányavidéki), Győrött, Károlyvárosban, Varasdon, Petrinjában, Eszéken, Péterváradon, Nagyváradon (illetve Szatmáron) és Erdélyben.

Ha a várnak külön kinevezett várparancsnoka volt, akkor a vár jó karban tartása és az egész várszolgálat vezetése ez utóbbinak kötelességeihez tartozott. A várszolgálatra vonatkozó, ma is érvényben lévő szabályok, és pedig az őrszolgálatra, a kapuk bezárására és kinyitására, a járőrök kiküldésére, a kirohanásokra stb. vonatkozók, már akkor is léteztek és nagy szigorral foganatosíttattak.

A várparancsnokok felelőssége igen nagy vala, s magatartásuk ha nem is szilárd törvények által, hanem a hagyomány által szabályozva volt.

A XVI. században a várak építése és karbantartása czéljából bizonyos adók és teljesítmények az országgyűlés által a királyi kor-

mány előterjesztései alapján vettettek ki. Példáúl idézem erre az 1556-ik új év napján Pozsonyba összehivott országgyűlésen az ország védelmére vonatkozó végzésnek fontosabb pontjait:

Azon egy forintnyi adóval együtt, mely még a mult évi gyűlés szerint Gyertyaszentelő Boldogasszony napján vala beszedendő, az év folytában még két más forint hajtassék be minden házhelytől, melyek az ország különféle szükségeire a királyi kincstárba szolgáltassanak. Ezen felül az urak és nemesek minden jobbágyuk után saját erszényükből fél forintot adózzanak a végházak erődítésére; e pénz az alispánok kezébe szolgáltassék; az erődítési munkákra pedig minden 100 jobbágy után négy szekeret állítsanak három napi munkára. Továbbá a végek védelmére minden 100 jobbágy után három lovas állandólag fegyverben tartassék a többi hadak mellett, az ország kapitányainak zászlai alatt, s azon esetre, ha az ellenség valamely végházat megtámadna, annak védelmére minden közelebb eső urak és nemesek kötelesek fölkelni a nádor zászlai alatt. Ha pedig a király, vagy fiai közül valamelyik közönséges hadjáratot intézne: az urak és nemesek személyes fölkelésükön kívül minden 100 jobbágy után tíz jól felfegyverzett lovast, saját költségükön vigyenek magokkal s a jobbágyok is szint azon arányban tíz puskás lovast, az egytelkes nemesek pedig hárman egyet állítsanak ki az ország zászlai alá.[1])

A XVII. században a várak védműveinek karbantartására szükséges összegek szintén közjövedelmekből nyerettek, de minthogy ezek az említett czélra gyakran nem valának elegendők, a várak állapota és fölszerelése általában meglehetős rossz volt.

Újvár jelentősége hadászati szempontból.

Újvár hadászati jelentősége a XVI. és XVII. valamint a XVIII. század elején kettős tekintetből bírálandó meg és pedig 1. tekintetbe veendő mint végvár a török invasio ellen és 2. mint támpont a fölkeléseknél.

Újvár végvárrá lőn, a mint Buda, különösen pedig Esztergom az Islám hatalma alá jutott.

Hadászati jelentősége azon körülményen alapszik, hogy mint

[1]) Corpus Juris Hung. I. 649. Horváthnál IV. 277.

útcsomópont[1]) a Nyitra folyó mögött feküdt. A mint Komárom a Dunát zárá el a nyugat felé történendő előnyomulás ellen és a Duna jobb partján *Bécs* felé vezető útat Győr és Magyar-Óvár erősségei, úgy biztosítá Újvár a Duna balparti közlekedést. *Achmed* pasa kétségkívül azért határozá el magát 1663-ban a Duna balpartjára való átkelésre, mert úgy vélte, hogy Újvár a Bécs felé szándékolt előnyomulást csekélyebb mértékben akadályozandja, mint Győr és Óvár a Duna jobb partján. Oly elszántan, mint *Kara Mustafa* húsz évvel később, e várakat mellőzni nem merte.

Újvár biztosítá másrészt mint útcsomópont a közlekedési vonalak használatát a török által elfoglalt terület határa felé nyugatról.

Kiváló fontossággal bírt Érsekújvár mint támpont *Bocskay István* és *Bethlen Gábor* számára a XVII. század elején, nemkülönben *II. Rákóczy Ferencz* számára a XVIII. század első évtizedében. Innen indúlt Rákóczy *Leopoldvár* vívására, mely művelet Újvárra alapíttatott. Újvár képezte szintén az alapot a *Csallóköz* és *Pozsony* illetőleg *Bécs*, valamint *Morvaország* felé foganatosított műveletek számára, szóval a fölkelésnek nyugat felé való kiterjesztésére.

Az erősség míg egyrészt biztosítja az elfoglalt területet, másrészt észszerűen felhasználva, nagyobb cselekvési szabadságot és erőt kölcsönöz, tehát elősegíti a támadó műveleteket. E képességökben rejlik manapság is a várak nagy jelentősége és értéke. Úgy a császári, mint a fölkelő hadvezérek nagy súlyt fektetének ezen erősség birtokára[2]) és igen helyesen, mert az egész észak-nyugati Magyarországnak *kulcspontját* képezte, melynek megvétele után a felföldi fölkelés úgyszólván megszünt.

Hogy mily jelentőség tulajdoníttatott Érsekújvár befolyásának a felföldi fölkelésekre, legjobban bizonyítja, hogy *III. Károly*

[1]) Vácz—Szalka—Ujvár; Esztergom—Párkány—Újvár; Újvár—Szered—Leopoldvár—Morvaország; Újvár—Nyitra—Leopoldvár; Újvár—Diószeg—Pozsony—Bécs.

[2]) Rákóczy Újvárnak ezen értékét nem csak teljesen fölismeré, de azt kiaknázni is kívánta, miért is elrendelte annak újjáerődítését; ezen újjáerődítést, mely 1706 és 1708 között foganatosíttatott, megfelelő helyen kellően méltatandjuk.

király az erősség védőműveit a szatmári békét követő időszakban leromboltatá.

Újvár várépítészeti rendszere és állapota 1663-ig.

A XVI. század várépítészeti rendszere határozott és sajátságos irányt nyert a század elején Olaszországban a számos hadjárat befolyása alatt feltalált korszakalkotó «*bástya*» (ordony, Balloardo, Pastei, Bollwerk, Bastion) rendszer által. A legrégibb bástyák a rondellákból keletkeztek, azon törekvés folytán, hogy a holt-terek, melyeket a támadó hágcsók vagy aknák alkalmazására használhatott föl, megszüntettessenek. E czélból a köralakú alaprajz az egyenes oldalu ötszöggel cseréltetett föl. Az első bástyák igen csekély kiterjedésüek voltak, míg a hozzátartozó közvonalak — *courtinák* — igen hosszúak valának.

Az olasz építészek a XVI. században egész Európában a legjobbaknak tartattak és mindenütt kerestettek; ők javították a régibb gátlatokat saját nézeteik szerint és ezek érvényesültek az új alkotásoknál is; általuk tehát az úgynevezett *olasz várépítési mód* Európának majd valamennyi államában meghonosúlt.

Magyarországban, különösen valamennyi ezen időszakban épült nevezetesebb erősség ezen mód szerint szerkesztetett. Ez elvek szerint terveztettek Újvár erődítései is, a mint ezt a 208. lapon látható szövegbeli rajz tanúsítja, mely Újvár tervrajzát erődítéseinek azon állapotában mutatja be, melyben azok a törökök által 1663-ban találtattak.[1])

Újvár megerősítése Buda várának a muzulmánok által történt megvétele után már szükségessé vált, de sürgőssé lőn a mint Esztergom a törökök birtokába jutott. A vár alapjait meg is veti *Oláh Miklós*, esztergomi érsek (1552—1568), miért is eleinte utána *Oláh-Újvárnak* nevezék. Az újonnan épített városba hat falu népességét telepíték; ezek közt volt *Nyárhíd*, *Bajcs*, Ondód stb. A várépítés azonban csak lassan haladott és így Újvárra nézve kétségtelenül szerencse vala, hogy a nagy *Szulejman* szultán utolsó hadjáratát — a mint az szándékában volt — Magyarország nyugati részére már ki nem terjeszthető.

A törökkel való békekötés évében Oláh Miklós érsek elhalá-

[1]) Theatri Europæi IX. kötetéből.

lozván, az esztergomi érsekségben *Veráncsics Antal* pécsi püspök követé. De 1571-ben a török rablójáratok újra nagyobb terjedelmet öltének; a nógrádi és esztergomi pasák a végekben szintén háborogtak és a török hódoltságot terjeszteni igyekezének; a törökök ez ellenséges föllépése által indíttatva, az új érsek nagy buzgalommal erősítteté Újvárt,[1]) később azonban nem folytattak a munkálatok hasonló erélylyel, miért is a törökök az erősséget mégis készületlenül találták.

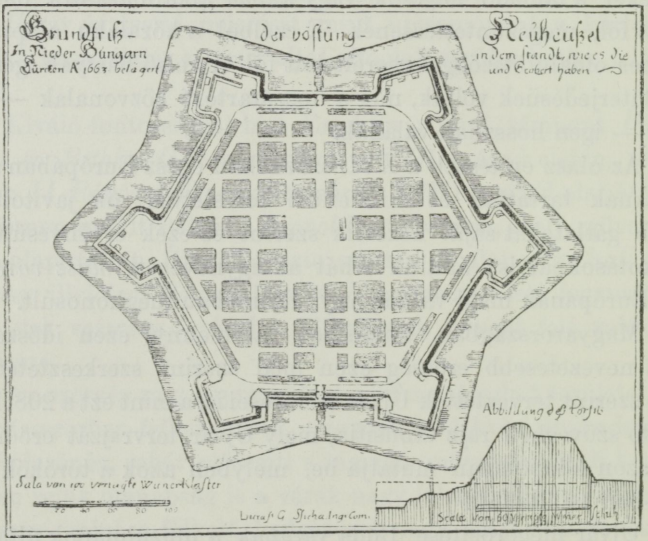

ÉRSEKÚJVÁR ALAPRAJZA 1663-BAN.

Újvár építészeti állapotára, mint szereplésére nézve könnyebb áttekinthetés czéljából három időszakot különböztethetünk meg; és pedig:

1. Az építésétől (1552-től?) 1663-ig terjedő időszakot,
2. az 1663-tól 1685-ig « « és
3. az 1685-től 1725-ig « «

Újvár erődítéseinek állapota 1663-ig.

Az erősség a *Nyitra* jobb partján sík, mocsaras terepen épült.

[1]) Veráncsics levelei Katonánál XXV. 230.

A melléklapon látható alaprajz szerint a vár főgátlatát hat egybevágó ordonyzott arczvonal képezte. A bástyák csúcsai egy szabályos hatszöget alkotának; a sokszögoldal hosszúsága 170 bécsi öl; az elfoglalt erület 47 holdat képvisel.

Az *ordonyok* neveket, nyertek ú. m. *Forgách, Sierotin, Frigyes, Császár, Ernst* és *Cseh.*[1]) A Nyitrához közelebb álltak Ernst és Császár; az előbbitől balra következtek Cseh és Forgách, Császártól jobbra pedig Frigyes és Sierotin. Az ordonyok arcz-oldalai 34—35 bécsi ölet mértek, míg az oldalékok hosszúsága 16 öl vala. Az ordonyok között lévő *courtinák* hosszúsága 80 bécsi öl volt. A védgát tarajvonalának magassága 30 bécsi láb, a gátonypályáé 22 láb volt; a gátony vastagsága pedig a courtináknál átlag 60 láb.

Az oldalékoknak a courtinákhoz közelebb lévő részei vissza voltak húzva és előttük casematákkal ellátott «*alacsony oldalékok*» voltak alkalmazva. Ezek az előálló oldalék-részek — orillon — által voltak födve és az árok, illetőleg belső árok fal — escarpe — czélirányos védelmére szolgáltak, minthogy a magas gátról csak egy körülbelül 113 lépésnyire az árokfal talpától lévő pont lett volna található. A védgátba a várlövegek használata czéljából *lőrések* voltak vágva. A közlekedést a gátonypályára siklók közvetíték.

A fő gátlatot egy 20 öl széles és csak 15 láb mély vízárok övezte, melyből a feltöltések számára a földanyag nyeretett. Az ároknak aránylag csekély mélysége (az olaszok az árkoknak 25 láb mélységet szoktak adni) okadatoltatott a magas talajvíz által. Az árokba az akadályt erősítendő, a Nyitra vize vezettetett be, melyen keresztül folyván, levezető árokban a folyó medrébe visszatért. A zsilip később Újvár újjá erődítése alkalmával megerődíttetett.[2])

Az árok körül, a *külső ároklejtet* — contre-escarpe — követve, *födött út* — chemin couvert — volt tervezve és ez utóbbinak fedezése czéljából a *glacis;* az utóbbi művek azonban 1663-ig csak helyenként valának kiépítve.

A contre-escarpe szintén csak később falaztatott ki.

[1]) A németek ezen neveket nőnemben használták, mivel a német «Pastei» nőnemű.

[2]) Erről a második közleményben.

A kültérrel való közlekedés két, átellenes courtinában alkalmazott, boltozott kapu által közvetíttetett, melyek előtt az árok át volt hidalva. E kapukon át vezetett az út Bécs- illetőleg Esztergom felé, miért is az egyik *bécsi* — a Frigyes és Sierotin közti courtinában — a másik pedig *esztergomi* — a Cseh és Ernst közti courtinában — kapunak neveztetett. A hídak fából építtettek és belső részeik ostromok alkalmával felhúzattak.

Az adott tervrajzban az olasz várépítészeti rendszernek kétségtelen ismérvei a következők: Az aránylag csekély kiterjedésű ordonyok és hosszú courtinák, a visszahúzott oldalékok, a széles árok, végre a fedetlen, magas várfalak.

Az olasz várépítészek a XVI. század végén kifejlesztett rendszerükben az erősségek ellenálló képességét fokozandók, már úgynevezett «*külső műveket*» is alkalmazának; különösen kedvelték az úgynevezett «*ravelint*», melyet eleinte a várba vezető közlekedések fedezése czéljából alkalmaztak, később pedig az összes arczvonalakat ilyen a courtinák elé az árokban épített külművek által erősítették meg.

Újvárnál is voltak ilyenek kétségtelenül tervezve, de felépitésük 1663-ig nem vétetett foganatba.[1])

Különben az ordonyok közül is csak három volt ez évben teljesen befejezve, míg a többi három még nem, mely mulasztással az akkori esztergomi érsek vádoltatik, kinek gondjaira az erősség felépítése bízva volt.[2])

Az Újvár előtt 1581-től 1663-ig lefolyt hadi események.

A törökök Újvár előtt először 1592-ben jelentek meg és megjelenésük által nagy ijedelmet okozának.[3]) A következő évben január hó közepén támadást intéztek a vár ellen, de támadásuk sikeresen visszautasíttatott, oly annyira, hogy csak augusztus 17-én kezdették az erősséget újra ostromolni; szeptember 19-ig 22 rohamot állt ki a védőrség, de annyira meggyengült, hogy a várat a nevezett hó 26-án föladni volt kénytelen.

Később *Mátyás* főherczeg sikerdús hadműveletei folytán

[1]) Újvár újjáerődítéséről bővebben a második közleményben szólunk.

[2]) Galeazzo Gualdo, Historia di Leopolde Cesare.

[3]) Kertbeny. 1633. Zeutung, erschreckliche aus Neuhäusl.

újra elhagyták a törökök Újvárt, de segédkeztek 1605 augusztus vége felé, miután *Rhédey, Bocskay* ezredese, több sikertelen kísérletet tőn a vár ellen, *Szinán* egri basa alatt Bocskay fővezérének, *Homonnay Bálintnak*, ki nagyobb erővel kezdé meg a vár vívását. Esztergomnak október 3-án történt eleste után, a nagyvezér is segélyt küldött Homonnaynak úgy hadakban, mint vívószerekben Ujvár alá. *Illésházy* nádor azonban, nehogy e vár is, mely az éjszaknyugati országrész kulcsául szolgált vala, török kézre jusson, parancsot eszközle ki Mátyás főherczegtől *Stein Gábor* és *Thúry Ferencz* várnagyokhoz, hogy a várat, mielőtt a török nagyobb erővel jönne alája, *Homonnaynak* adják által.[1]) Ez meg is történt október 17-én.

1607 február 11-én Újvár szerződés alapján a királynak visszaadatott.

1619-ben *Széchy György* jelent meg erdélyi csapataival a vár előtt, mely utóbbiban *Koháry Péter* ezredes rövid ellenállást gyakorolt, minthogy saját katonái az erősséget ellenfele kezébe játszták. Koháry Kassán vasra veretett és javai elkoboztattak.

1621-ben Újvár a császáriak által *Boucquoy* gróf tábornok vezénylete alatt ostromoltatott.

Az ostromolt magyarok hősiesen védelmezék a fontos helyet. A 4000 embert meghaladó védőrség gyakori kirohanásokat intézett és a császáriaknak rövid idő alatt közel 900 ember vesztességet okozott, míg másrészt *Horváth István, Bethlen Gábor* fejedelem mezei kapitánya, egy lovas dandárral a vár megsegélésére küldetvén, az azt vívó német had minden eleségszállítmányát elfogta, úgy, hogy *Boucquoy* táborában éhinség támadt. Az ostromlók ütegei azonban mindinkább megközelíték az erősséget, mely egy csekély területet kivéve, már teljesen körűlzárolva vala. *Boucquoy* gróf a várnak a kültérrel való utolsó összeköttetését elzárni akarván, több ezredessel s nehány lovasból álló kísérettel kémszemlére indúlt, mely alkalommal a kirohanó magyarok által bekeríttetvén, lova leszúratott és a gróf maga 16 sebbel borítva, a harcztéren maradt. E baleset a császáriakat az ostrom beszüntetésére indította; tartván azonban a magyarok támadó fellépésétől, az elvonulás fedezését szük-

[1]) Hatvaninál III. 298. köv.

segesnek találták. E feladat sorshúzás útján *Maxirain* ezredesre ruháztatott, kinek az ellenséget 100 gyalogossal egy szorosnál kelle feltartóztatnia. Az elvonulás julius 17-én éjjel történt és a rendkívüli kedvezőtlen időjárás folytán 15 löveg, mely szállítható nem volt, visszahagyatott.

A magyarok az ostromló sereg elvonulását észrevevén, azt nagy erélylyel megtámadák és nem csak a nevezett ezredest és gyalogosait terítették le, hanem az elvonuló seregnek egy részét is utolérték, mely hasonló sorsban részesült. A visszahagyott 15 löveget pedig, sok lőszerrel és több szekérrel egyetemben Újvárba vitték.

Az 1622-ik évben Újvár a nikolsburgi békepontok alapján a császárnak visszaadatott.

Hosszú béke után Újvárra 1663-ban újra nehéz napok következtek.

A híres Köprili Achmed nagyvezir az ez évi hadjárat tervére nézve nem kis zavarban volt. Némelyek tanácsolák, miszerint egyenesen Bécs ellen vonúljon, mely fontos hely megvétele nem lenne bajos, minthogy a védelmére szükséges előkészületeket nélkülözi. Mások Győr megvételét tanácsoták, de meg nem hallgattattak, még pedig azon okból, mert ez által Bécs ostromlása elmulasztatnék.

Végre Zrinyi gróftól tartván, ki az egész Dunántúl parancsnokául kineveztetett, elhatározta a nagyvezir, hogy seregével Esztergomnál a Duna balpartjára átkel, azután pedig a körülményeknek leginkább megfelelő módon cselekszik.

A király a törökök átkeléséről értesülvén, felszólítá a Dunától éjszakra fekvő megyéket, miszerint lehető számos fegyverest gyűjtsenek össze és meghagyá *Forgách Ádám* gróf tábornoknak és Újvár főkapitányának, hogy a törökök átkelését megfigyelje és előnyomulásokat megnehezítse, illetőleg megakadályozza. Azon hír alapján, hogy az áradat a hídat elszakítá és a már átkeltek — körülbelül 8000 ember — a seregtől teljesen elkülönítettek, elhatározá a gróf a törököket Párkánynál megtámadni és a Dunába szorítani.

A gróf összes hadereje körülbelül 900 gyalogosból, 2500 lovasból — utóbbiak id. báró *Bercsényi Miklós*, később újvári generális parancsnoksága alatt — állott. A muzulmánok ereje nem felelt meg

a föltevésnek; az első átkelők száma az aleppoi Mehemed pasa alatt ugyan csak 6000 volt, de utánok még átkeltek a gallipolii Ibrahim és a boszniai Ali pasák, több ezer emberrel. A törökök összes ereje

GR. FORGÁCH ÁDÁM TÁBORNOK, ÚJVÁRI FŐKAPITÁNY.

Párkánynál 16,000 emberre tehető, mely erő teljesen csatarendbe állítva, a magyarok támadását jól előkészített állásokban fogadta. A magyarok elszántan és önfeláldozással harczoltak, de Újvárra való visszavonulásra kényszeríttettek, mely végzetessé vált. A kit

a törökök fegyvere le nem terített, az fogságba esett és a nagyvezir parancsára a legkegyetlenebb módon kivégeztetett.

E gyászos kimenetelű ütközet után a nagyvezir elhatározta Újvár megvételét; augusztus hó 10-én teljes haderejével az erősség előtt megérkezvén, hidat veretett a Nyitrán és ezen átkelve, a várat seregével ugyan e hó 18-án ágyútávolságra körülzárta.

Az ostromló hadsereg következőkép volt összeállítva:

A nagyvezir Achmed pasa közvetlen vezénylete alatt volt 4000 ember;

a janicsárok agája alatt 8000 janicsár;

a spáhik agája, Mustafa alatt 12,000 lovas (spáhi);

a boszniai Ali pasa 2000 gyalog és 3000 lovas bosnyákot vezényelt;

a damaskusi Kibleti pasa 2500 embert;

az aleppoi Mehemed pasa 2000 embert;

a budai Hussein pasa 1500 embert;

a szilisztriai Tsán Aszlán pasa 1500 embert;

a tiramaniszai Kaplan pasa 1000 embert;

az anatoliai Juszuff pasa 1500 embert;

Chiancy pasa 1000 lovast;

a sofiai Becco pasa 1000 embert; a gallipolii Ibrahim pasa 300-at; a szaidai pasa 200-at és Kurt pasa szintén 200-at; öt bég, a caramaniai, anatoliai, moreai, esztergomi és dalmátiai, összesen 500 embert vezényelt. A határőrök ereje 12,000 ember volt. Ezek közül a nagyvezir egynehány ezer embert ugyan még Zrínyi gróf ellen a horvát határra küldött, az Újvár előtti ostromló hadsereg mindazonáltal az 51,000-et mégis meghaladta.

Újvár helyőrsége a párkányi szerencsétlen ütközet folytán megfogyván, *Montecuccoli* tábornok meghagyására új erősítéseket nyert; augusztus 12-én nevezetesen megérkezett 240 dragonyos a *Strozzi* gróf tábornok csapatai közül; augusztus 14-én reggel a Győrből és Komáromból erősítésül küldött két *Lacroni*- és négy *Sporck*-ezredbeli század, összesen 800 emberrel. Előbbiek már csak *Hagen* alezredes dragonyosai segítségével juthattak a várba. A védőrség összes ereje 3000 gyalogos és 500 lovas volt. Minthogy a védő vonalak hosszúsága megközelítette a 3000 lépést, a védők száma kétségkívül igen csekélynek mondható. *Forgách*

gróf minden tulajdonsággal rendelkezett, melyet egy derék parancsnoktól joggal követelni lehet. Alparancsnokok voltak a várban *Marco Pio* és de *Grana* őrgrófok és *Locatelli* ezredesek. Augusztus 15-én egy Párkánynál török fogságba jutott és kiszabadult Walther ezredbeli lovas Forgách grófnak jelentést tett, mily kegyetlenül végeztettek ki bajtársai a nagyvezir szemei előtt, mire a gróf parancsára 40 török fogoly a várból kivezettetett és karddal kivégeztetett. Azután felgyújtották az újváriak a külvárosokat és 17-én kirohantak, de a törököknek csak csekély kárt okoztak.

Mielőtt a nagyvezir az ellenségeskedést tényleg megkezdette volna, kettőt az övéi közül fehér lobogóval a várba küldött, kik Forgách grófnak levelet nyújtottak át; ez azonban török nyelven lévén írva, visszaküldetett, minthogy Ujvárban törökül senki sem értett. A nagyvezir erre a levelet lefordíttatta és újból megküldé. A levél tartalma a következő:

«Neked Forgách, ki a magyarok egyik legelőkelőbbje vagy, és nektek Újvár többi főkapitányainak: Tudtul adjuk, hogy urunk, az igaz hivők leghatalmasabb és leglegyőzhetetlenebb császárja, Istennek helytartója a földön, a világ valamennyi császárainak legnagyobbika, engem Isten kegyelméből és Mohamed nagy prófétája csodáinak bőségéből, legkegyelmesebben első vezire és legfelsőbb szolgája magasztos helyére emelt. Mi ennek folytán hatalmas és győzedelmes serege vezérének minőségében, császári Felségünk parancsára eljöttünk, hogy Újvárt erőszakosan birtokba vegyük. Ha tehát ti ezen várat nekünk átadjátok, akkor ti leghatalmasabb császárunk és prófétánk parancsára valamennyi hozzátartozóitokkal együtt a legalsóbbtól a legfelsőbbig, minden javaitokkal szabad elvonulást, merre csak akartok, nyertek. Ki pedig maradni kíván, javainak háborítalan élvezetében marad. Ha mi pedig benneteket erőszakkal leküzdünk, amint ezt Isten segítségével reméljük, akkor senkinek, se kicsinek, se nagynak, se szegénynek, se gazdagnak kegyelem nem adatik, hanem esküszünk az örökös Istenre, kinek hasonlója nincsen, és ki eget és földet semmiből teremte, hogy valamennyien a kard élére kerültök, amint ezt törvényeink akarják. Ha a magyar nemzet tudná mennyi kedvezményt remélhetne uram, a leghatalmasabb császár kegyétől ezen vár átadása esetén, biztos vagyok, hogy saját fiait

feláldozná ő császári Felségének elégtételére. Üdv ezennel mindazoknak, kik jól cselekednek.

Kelt az Újvár alatti táborban az 1663-dik év augusztus hó 16-ik napján.«

A válasz levélre a lövegek torkolataiból adatott meg.

Augusztus 18-án a bécsi kapu előtt fekvő leégett külvárost foglalták el a törökök és a Forgách nevű bástya ellen egy löveggátonyt építettek, melyből azonnal megkezdették a vár erélyes lövöldözését, mely utóbbit 22, 35, 48 és 65 fontos golyókkal 23-ikáig oly hévvel folytatták, hogy egy nap sem múlt el, melyen a lövések száma a 350-et meg ne haladta volna.

Augusztus 21-én kirohant a védőrség, mely alkalommal néhány török elesett; a kirohanók egy diadaljelvénynyel tértek vissza.

A törökök a támadást (l. a mellékletet) a három még befejezetlen — Forgách, Sierotin és Frigyes — ordony ellen intézték. A három támadó oszlop közül a középsőt a nagyvezir maga, a jobb oszlopot Ali basa, a bal oszlopot a budai basa vezényelték. Mindegyik ordony ellen két löveggátony építtetett, melyek fő lőiránya az ordony egy-egy arczoldalának meghosszabbításával összeesett, úgy hogy az hosszában lövetett.

A vívó árkok (tranchée) részint a vár körvonalával párhuzamosan haladtak, részint pedig ezt haránt irányosan metszették; ez utóbbiak képezték a födött közeledő útakat (approche). Az árkok oly mélyek valának, hogy egy azokban mozgó lovas a várból észrevehető nem volt.

A törökök az ágyútűz czéljául a bástyákon lévő védő csapatokon kívül, főkép a templomokat, tornyokat és magasabb házakat választák; azt hivén, hogy ez által a védőrséget nagyobb mérvben megfélemlíteni sikerülend.

E támadással azonban kevés sikert arattak, mert az a védőkre semmi benyomást sem tett, kétségkívül azon okból, mert az akkori lövedékeknek csekély kezdő sebességök és becsapó erejök folytán kőépítmények ellen csekély hatások volt.

Augusztus 26-án hírt nyertek az újváriak a törökök által *Zrínyi-vár* előtt szenvedett vereségről, mely örömhír a már lankadó erőknek új tápot nyújtott. A védőrségnek nagy része sebe-

sülések és más betegségek folytán szolgálatképtelenné vált; az egészségesek pedig a reájok nehezedő fárasztó és szakadatlan munkálatok, de különösen a terhes őrsszolgálat folytán annyira elbágyadtak, hogy a vár megtarthatásában, egy erőteljes felmentő sereg közbelépése nélkül, már általánosan kétkedtek. Követségek küldettek tehát a várból a felmentés szorgalmazása végett; a kiküldöttek ugyan szerencsésen megérkeztek kiküldetési helyökre, de segítség semerről sem helyeztetett kilátásba. A császári főtáborban alig volt 10—11,000 ember és ezek a Vág folyó átjáróit tarták megszállva. A megyék pedig a sok harcz folytán már teljesen ki voltak merülve.

A veszélyt tetőzte azon körülmény, hogy az ostromló sereg még a tatárok, moldvaiak és oláhok által erősítést nyert. *Achmed Chiray* szultán, a nagy-chán fia, ugyanis 10,000 tatárral, Oláhország fejedelme 6000 oláhval és Moldva fejedelme 4000 emberrel érkezett Újvár elé. Az egész felföld megsínylette hazánk e vendégeit, amennyiben valamennyi általuk érintett helység elhamvasztatott és a nép elhurczoltatott.

Az ostromló seregben időközben nagy kenyérhiány uralkodott, minthogy a malmok leégetése folytán az őrlés lehetetlenné vált. Élelmi szerek szerzése czéljából a nagyvezir tehát augusztus 27-én 1000 törököt tevékkel Esztergomba küldött, a lovasság pedig 29-én a Csallóközbe indúlt. Ez élelmezési nehézségek a nagyvezirt az ostrom erélyesebb folytatására ösztönözték, mely elhatározásnak következményei első sorban a kiépítésében leginkább visszamaradt Frigyes ordonynál voltak érezhetők. Ali pasa e bástyát augusztus hó 30-án valóságos golyózáporral önté el, mi a vár megközelítését nagy mérvben elősegíté. Augusztus hó 31-én a törökök már némely helyen az árokba jutottak és az ott alkalmazott czölöpök eltávolítását kísérelték meg, mely szándékuk kivitelében azonban a védőrség által megakadályoztattak. September 2-án két keresztény fogoly a török táborból a várba jutott és azon jelentést tevé, hogy a törököknél, a mindinkább aggasztó kenyérhiány folytán, a lázadás tünetei mutatkoznak és a táborban általában azon véleményben vannak, miszerint a vár megvétele még nagy nehézségbe ütközend. September 5-én 140 gyalogos Komáromból a védőrség erősítésére szerencsésen Újvárba érke-

zett; parancsnokuk azonban az esztergomi kapunál egy golyó által találva, elesett.

September 6-án az ostromlók általánosan megközelitették a födött útat és itten berendezték löveggátonyaikat. September 8-án újból kiküldettek hírnökök Komáromba, a fölmentés szorgalmazása végett. A folyó és a mocsarak miatt a körülzárolás ugyanis nem foganatosíttathatott oly szorosan, hogy egyesek, habár nem is veszély nélkül, a körülzáró vonalon keresztül ne juthattak volna.

September 9-én a tüzelés oly heves volt, hogy a védőrségnek 31 halottja volt; szeptember 13-án, 14-én és 15-én a tüzelés kevesebb eredménynyel folytattatott. September 16-án újra megjelent egy pasa két fehér lobogóval az egyik kapu előtt és az őrséget felszólítá a vár átadására, biztos elvonulást ajánlván föl; az ellenállás további folytatása esetén pedig valamennyinek biztos halálát helyezvén kilátásba. A védőrség válasza ez volt:

A nagyvezir cselekedjen amint akar, de ők is a magokét megteendik és magokat mint derék és keresztény katonák az utolsó csepp vérig védelmezni fogják.

Erre a törökök másnap (17-én) a támadást fokozott erővel folytatták és délben két ordonyra — Frigyes és Forgáchra — egyidejüleg rohamot intéztek. Az előbbiről a támadók aránylag könnyen visszautasíttattak; az utóbbinál azonban igen heves küzdelem támadt, mely délutáni három óráig tartott, de végre szintén a törökök kudarczával végződött. A veszteség mindkét oldalon tetemes vala; a védőnél a halottak és sebesültek száma 120 volt. A törökök közül mindazonáltal a Frigyes bástya talpánál még többen visszamaradtak, honnét azután égő szurkos tekercsekkel üzettek el.

September 18-án a törökök a fal aláaknázását kísérelték meg, de elűzettek, mely alkalommal aknamesterük elesett. Az árokfal azonban már annyira át volt lyukasztva, hogy azon csekély fáradsággal felmászhattak.

A védők most a védgátra szálltak föl és a támadót újra visszautasították. September 20-án hajnalban a törökök a Forgách-ordony előtt a czölöpöket az árokból eltávolították és hozzáfogtak a fal aláaknázásához; egyszersmind a táborból az árokban

számos gyalogos gyülekezett. Délután négy órakor a Frigyes bástya ellen roham intéztetett és a törököknek már sikerült 17 zászlót feltűzni, de a védő úgy az ágyúkból, mint a puskákból sortüzet adván, újból nagy veszteséggel vissza kelle vonúlniok. A törökök egyidejűleg a Forgách bástyát is megrohanták, de innét könnyű szerrel elűzettek. Mindez azonban nem akadályozta az ostromlókat a Frigyes bástyát újra megrohanni; de ekkor is véres fejekkel verettek vissza. A következő éjjel számos török gyülekezett az árokban a fal talpánál és másnap azaz 21-én délelőtt kilencz órakor újra rohamot intéztek a Forgách bástyára; de egy óra múlva azt újra elhagyni kényszeríttettek. A veszteség ez alkalommal is mindkét oldalon tetemes volt; a törökök halottai közt egy pasa is maradt.

Szeptember 22-én a törökök a rohamot délután három órakor a Frigyes bástya ellen ismételték, de a védők által újból hathatósan visszaverettek. Már a várbeliek azt hivék, hogy a török a sok kudarcz folytán elveszté kedvét a rohamok ismétlésére, midőn egy véletlen baleset az ügyeknek egész más fordulatot adott; egy katona vigyázatlanságából t. i. tűz jutott egy közel levő lőporraktárba, melynek felrobbanása következtében több tiszt és több mint 40-et meghaladó közlegény életét veszté; e baleset annyira megrémítette a többieket, hogy már is az ellenséggel való egyezésről kezdettek beszélni. A törökök az alkalmat rögtön felhasználták és új rohamot intéztek a Frigyes bástya ellen, melynek parancsnoka, *Pio* őrgróf ezredes, fején megsebesíttetett; *Locatelli* ezredes a szomszédos bástyáról segítségül ide sietve, a már a bástya csúcsán levő ellenséget, ki magát elsánczolni kezdé, visszaverte és megkezdett munkálatait leromboltatta; saját helyzetét pedig új — másod — védgátak (védőszakaszok) felépítése által újra megerősíté.

Szeptember 23-án a törökök a bástyát újra hevesen lövöldözték és a következő éjjel különféle kísérleteket tevének annak birtokba vételére; a védőrség azonban az ordonyt az említett másod-védgátak segítségével derekasan megvédelmezte. Mindez eredmények daczára a védőrség egy részének ereje ellankadt és parancsnokaiknál megjelentek, hogy azoknál az ellenséggel való egyezség megkötését kérelmezzék. A parancsnokok katonáikat az általuk tett fogadalomra való hivatkozással kötelességük hű tel-

jesítésére felszólították és a nyugtalankodókat szigorúan megdorgálták. *Schlechtenthal* kapitány pedig kiküldetett, hogy a legénységet a bástyákon szemtől szembe megintse, miszerint becsületes katonákhoz illően harczoljanak és ne gondoljanak egyezségre egy ellenséggel, ki azt betartani úgy sem volna hajlandó. A legények azonban semmiképp sem tágítottak és arra való utalással, hogy a tisztek legnagyobb része már elesett vagy megsebesült, valamint hogy a bástyák is teljesen összelövettek, a legénység pedig kimerülve van, kinyilatkoztatták, hogy ők tovább az ellenség ellen nem harczolnak, hanem avval egyezséget kívánnak, vagy pedig a fegyvert leteszik. A parancsnokok szigorú intéssel újra felszólították a legénységet kötelességük teljesítésére, de midőn a nyilt fellázadás kitörésének tünetei mutatkozának, mely esetben a vár mint védőrsége sorsa még súlyosabbá vált volna, kitűzetett egy fehér zászló annak jeléül, hogy a védőrség az egyezséget felajánlja; egyszersmind azon kérdés intéztetett a nagyvezirhez, vajjon hajlandó-e a védőrségnek a becsületes elvonulást biztosítani. A nagyvezir e hír által örvendetesen lepetett meg, minthogy az ostrom tartama amúgy is számítása ellen aránytalanúl hosszúra nyúlt és saját táborában mind inkább kedvezőtlenebb viszonyok fejlődének. A tett ajánlatot tehát magaévá tevén, a várba azonnal visszaüzente, miszerint az egyezséget saját kívánatai szerint állítsák össze, ő azt nem csak aláírni, hanem híven betartatni is igéri.

Ennek következtében a parancsnokok úgy magok, mint a legénység, valamint az elvonúlni kívánó lakosság számára következő pontozatokat kötöttek ki: 1. Engedtessék meg, miszerint mindenesen szabadon elvonúlhassanak. 2. Hogy a lövegeket is magokkal vihessék, kivéve azokat, melyek a vár biztosítására kívántatnak. 3. Hogy minden házi berendezést és mozgó javaikat is magokkal vihessék és hogy Komáromba mehessenek. 4. A nagyvezir maga szerezzen járműveket, hogy a betegek és sebesültek elszállíttassanak. 5. A papoknak és szerzeteseknek megengedtetik vagy bántalom nélkül a várban maradni, vagy pedig a többiekkel elvonulni.

A nagyvezir az összes pontozatokat helyben hagyta, a 2-at kivéve, mely a lövegek elviteléről szóla, mondván, hogy azoknak a várban kell maradniok. *Forgách* gróf az egyezséget azonnal a

királyhoz Bécsbe küldé; a nagyvezir pedig három agát biztosítékul rendelkezésére bocsátott, kik addig tartassanak Komáromban vissza, míg az elvonulás nem foganatosíttatott volna. A komáromi parancsnok, *Buccheim* gróf, az utóbbiakat nem fogadta el, mondván, hogy *Forgách* gróf a király parancsa ellen cselekedett, de az egyezményt másnap reggel, szeptember 26-án külön postával Bécsbe küldé.

A törökök már szeptember 25-én kezdék a várat elfoglalni, míg a védőrség másnap elvonúlt. Az elvonúlt egészségesek száma 2472 volt. A sebesültek és betegek számára a nagyvezir által elegendő jármű bocsáttatott rendelkezésre. A várban még visszahagyatott 30,000 puskagolyó, 700 hordó liszt, 300 akó bor, 100 göngyöleg posztó ruhára, 70 mázsa lőpor és 60—70 jó ágyú.

Az egyezség pontozatai a nagyvezir által pontosan betartattak, sőt az Újvártt visszamaradt betegeket saját költségére kigyógyíttatta és többiek után küldötte.

A mohamedánok öröme e végvár megvétele alkalmából határtalan volt; a nagyvezir azonnal saját fivérét küldé Konstantinápolyba, hogy az örömhírt a szultánnal tudassa, a budai pasának pedig egy a kereszténységet becsmérlő és megalázó irattal meghagyá, hogy három napig tartó örömünnepet rendeljen el.

A megvett vár megtarthatása czéljából a nagyvezir által azonnal megtétettek a szükséges intézkedések, nevezetesen az összerombolt falak és bástyák fölépíttettek és a vár védőrséggel láttatott el. A heves támadásokról tanúskodik azon körülmény, hogy csak az 50, 60, 68 és 75 fontos ágyúgolyók száma 16,464-gyel állapíttatott meg. A vár parancsnokául *Kurt* pasa neveztetett és melléje *Hussein* pasa, védőrségül 5500 emberrel, köztük 1500 janicsár, hagyatott a várban.

A törökök összes vesztesége Újvár előtt 3000 emberre számíttatik; köztük elestek a rohamok alkalmával *Mustafa*, a spáhik agája, az anatoliai *Jusuff* és sofiai *Becco* pasák; a gallipolii *Ibrahim* pasa a nagyvezir parancsára megfojtatott, minthogy mulasztása lehetővé tette, hogy az ostromlottak erősítést nyerhettek.

A mily nagy örömet okozott Újvár megvétele a törököknek, oly csüggedést és rémülést okozott az úgy a császári táborban, mint a magyaroknál. A király elrendelte, miszerint a parancs-

nokok letartóztassanak és jelentésök beküldéséig fogva maradjanak. Forgách gróf sietett mentegető jelentését Komáromból a királynak beküldeni, melyben az indokokat előadta, melyek Újvár átadására kényszeríték; különösen felemlíté, miszerint az újvári bástyák a lövegek által annyira el voltak rombolva, hogy azokon egész lovas századokkal lehetett volna felnyargalni; védelmezésökre csak még az épített másod-védgátak szolgáltak; a törökök a vár előtt két nagy hegyet a bástyákkal egyenlő magasságra emeltek, honnét azokat lövöldözték; mind a mellett mégis három 5, 6 és 8 órai időközökben intézett rohamot visszautasítottak; a már rendezett általános roham előtt azonban valamennyi népek — úgy németek mint magyarok — egyidejüleg fellázadni kezdtek és többé engedelmességre kényszerithetők nem valának; sőt nagy erőfeszítést igényelt, hogy az ellenség e gazságról tudomást ne nyerjen; a szerencsétlenség fokozására még hozzájárult a lőpornak roham közben véletlenségből történt felrobbanása, minek folytán az összes Sporck-ezredbeli tisztek életöket veszték; a népet sokáig ámította az elmaradt erősítések igérete által; lövedékek készítésére már nem állott más ólom rendelkezésökre, mint az ablakok és a tányérok ónja; végre kiemelte, miszerint lehetetlen lett volna a várat még négy óránál tovább tartani és hogy tekintettel a várban volt 7000 keresztény lakosságra, valamennyi tiszt azon tanácsot adá, miszerint az uralkodó körülmények között czélszerűebb egy tisztességes egyezséget kötni, mint a katonák által egy kevésbbé kedvezőre magát kényszeríttetni engedni.

Forgách gróf tábornok és *Locatelli* ezredes sokáig voltak letartóztatva és hadi törvényszék elé állíttattak, de végre felmentettek. Forgách ártatlansága mellett, ki a törökkel való egyetértéssel vádoltatott, erélyesen tanúskodott *Bercsényi*, valamint a többi magyarok is; utóbbiak *Pio* őrgrófot vádolták.[1])

Újvár ostroma és megvétele a törökök által 1663-ban kétségtelenül bizonyítja, miszerint a törökök a várharczban már akkor mesterek valának, midőn a nagy *Vauban*[2]) reformátori

[1]) Gr. Forgách-féle levéltár (Nemz. Múzeum).

[2]) *Vauban* a parallelákat (az ostromolt arczvonalakkal párhuzamos vívóárkokat) 1673-ban *Mastricht* ostroma alkalmával alkalmazta először.

nézetei még elterjedve nem voltak. A törökök vívóárkai ugyan még nélkülözik azon rendszerességet, mely azok alkalmazását Vauban után jellemzi, de általában hadművészeti törvények alapján készültek. A támadó ütegek, a támadás bevezetésére szolgálván, különösen kiváló gonddal építtettek és alkalmazásuk hadművészeti érzéket, tapasztalatot és gyakorlatot árul el. A támadó irányt, úgy, mint a támadó arczvonalat szintén éles szemmel választák meg. A lövegtűz erélyes és helyes alkalmazása e harczeszköz kellő méltatását tanúsítja. Határozottan helytelenítendő azonban, hogy az ostromló hadsereg nagy ereje és különösen a kitünő lovasság nagy száma daczára nem foganatosították kellőleg a körülzárolást, miért is nem sikerült az erősséget a kültértől teljesen elzárni és a védőrség több rendbeli megerősítését meghiúsítani.

A várharcznak közölt története azt bizonyítja, hogy a védőrség a várat kétségtelenül még tarthatta volna; jól felfegyverzett védő még nem épen csekély számban állott rendelkezésre és a harczeszközök, valamint az élelmi szerek sem voltak kimerítve. Ha mindazonáltal tekintetbe vesszük, mily önfeláldozással teljesítette e maroknyi védőrség kötelességét majd hat héten át, a kitünően felfegyverkezett 27-szeres ellenséggel szemben, ha továbbá megfontoljuk, hogy úgyszólván a harcz tartama alatt kellett az erősség fogyatkozásait pótolnia és az ellenség által ejtett sebeket kijavítania, végre ha megfontoljuk mily elszántan utasítá vissza az utolsó időszakban szakadatlanúl ismétlődő heves rohamokat, nem tagadhatjuk, miszerint a gondjaira bízott várat hősiesen védelmezé.

Balás György.

BÁTHORY ISTVÁN HADJÁRATAI AZ OROSZOK ELLEN.

MÁSODIK KÖZLEMÉNY.

Báthory István hadi kiáltványának, melyet az oroszok ellen induló hadseregéhez s annak «bármely nemzetiségű, rendű és rangú katonáihoz» intézett, kénytelenek vagyunk néhány sort szentelni, nem csak azért, mert egyik legkiválóbb okirata az 1579-iki hadjáratnak, de azért is, mert ennek a magyarországi könyvtárakban tudtunkkal egyetlen példánya sem található.

E nevezetes okirat feltárja a hadjárat előzményeit és okait s míg egyrészt érdekes adalékokat nyújt Báthory lengyel királysága történetéhez, másrészt fényes tanúbizonyságot tesz arról, mily nagy sulyt fektetett ő arra, hogy katonái eszmékért harczoljanak, hogy ne a zsold s a nyers erő, hanem a vitézi öntudat s a czél szem előtt tartása lelkesítse seregét a hadjárat fáradalmai s küzdelmei közben.

«Bár mindenki előtt tudva levő — így szól a bevezetés — ama számtalan jogtalanság, melyeket Moszkva nagyherczege (a hogy a czárt nevezi) a lengyel királyság és litván nagyherczegség irányában elkövetett (úgy, hogy ezeket tekintve, a hadjárat nem hogy korainak vagy igazságtalannak, sőt inkább későinek itélhető); mindazonáltal a kevésbbé beavatottak előtt, minthogy hadserege nemcsak lengyelekből és litvánokból, hanem *magyarokból* és németekből is áll, szükségesnek tartja elmondani azon előzményeket, melyek közte és a moszkoviták nagyherczege között végbe ment, hogy ebből az ő jogos és igazságos okait a háborúra mindenki megérthesse.»

E bevezetés után előszámlálja a czárral folytatott béketárgyalásait.

Midőn Lengyelországba jött — így folytatja — a többi keresztyén fejedelmek között a czárt is értesítette követei által trónra lépéséről és békés szándékairól. Azt izente a czár is szóval és megírta levélben, hogy szintén békét akar tartani, s hogy kiadta a rendeletet, miszerint addig, a míg követeik által az állandó béke felől tárgyalásokat folytatnának, alattvalói minden ellenséges lépéstől tartózkodjanak; ugyanazt kivánván a lengyel királytól. Báthory is kiadta tehát a rendeletet a fegyverszünetet illetőleg, s bár ismerte a czár kevélységét, melyet mindjárt eleinte elárult, méltatlan szavakkal illetvén őt; a közjót eleibe tevén saját méltóságának: előkelő követeket küldött hozzá a béke tárgyalása végett.

Míg ezek történtek, az alatt a czár, megszegvén hitét és igéretét, hirtelen, a nélkül, hogy a fegyverszünetet felmondotta, avagy hadat izent volna, seregével ő maga és legidősebb fia Livoniába rontott és cselszövénynyel s árulás segélyével hatalmába kerítvén a városokat, ott hallatlan kegyetlenségeket követett el, ártatlan gyermekeken s asszonyokon is, tűzzel, vassal kiméletlenül pusztította a tartományt, ontotta a keresztyén vért, keresett kínzással öldöste a rabszijra fűzött védtelen népet, tudva azt, hogy a lengyel király birodalma más részében (a porosz tartományban, Danczka ostromával) van elfoglalva. A kik szerencsésen megmenekültek öldöklő vérszomja elől, eléggé bizonyítják, mily bűnös és gyalázatos kegyetlenkedést követett el tisztességes és előkelő nőkön, s mily embertelen vérontást s mennyi istentelenséget minden rendű és rangú lakosokon.

Elértek azalatt a lengyel követek az orosz határra s hallván a váratlan, megdöbbentő híreket, megállapodtak ott, tudósítván királyukat a békeszegésről. Báthoryt meglepte és fellázította e hitszegés; de még egy kísérletet akarván tenni a keresztyén vérontás és tartományok pusztítása beszüntetésére, megparancsolta követeinek, hogy folytassák útjokat, menjenek el a czárhoz, győződjenek meg, mi a szándéka az igért béketartás felől s követeljék a védtelen Livoniában való kegyetlenkedés beszüntetését és az okozott nyomor enyhítését.

De mi történt? A mint a követek megérkeztek és velök emberei által a czár tárgyalást kezdett, tüstént tanújelét adta kevélységének és féktelen elbizakodottságának; kijelentette, hogy a béke-

tárgyalásból Livonia teljesen kizárassék, sőt még említés se történjék e tartományról; szavakkal és írásban nemcsak fejedelemhez, de közönséges emberhez sem méltó kifejezésekkel sértegette a lengyel királyt; Lengyelországhoz és Litvániához jogigényekkel kérkedett, és pedig oly esztelen módon: azt mondván, hogy ő valami Prussustól származik (a ki soha nem is létezett a földi halandók között!), a kit ő Octavianus császár fivérének s az ő nemzetsége megalapítójának mondott, a kitől számítva ő a 14-ik nemzedéket képezné; s ez esztelen leszármazási hóborttal absurd jogigényeket kapcsolt össze, az egész Lengyelországot, Litvániát és a többi tartományokat illetőleg.[1])

A lengyel követek, daczára mindezeknek, folytatták a fegyverszünet tárgyalását a czár tanácsosaival s a miben közösen megállapodtak, azt a magok részéről, irásba foglalva, beadták a czárnak. Ő azonban nem hogy hasonló békeokmányt állíttatott volna ki a maga részéről is, hanem kénye kedve szerint megváltoztatván a közös megállapodás pontozatait, a békeokmányba beleíratta, hogy a fegyverszünet Livoniára ne tartozzék, sőt követelte, hogy az Kurlandiával s mindazon területtel együtt, mely a porosz határig terjed (tehát Litvánia egy részével is), neki engedtessék át. És ezen levélben foglaltakra maga részéről megesküdvén, azt a lengyel követekre erőszakosan és gőgösen rájok erőltette, hogy arra Báthory is esküdnék meg.

Miután a lengyel követek erről még Moszkvából eltávozásuk

[1]) «. . . in regnum nostrum . . . ius sibi arrogavit, idque vanissimis modis asseruit, dum à Prusso, nunquam inter mortales cognito aut nato (quam Octavii caesaris fratrem, generis vero sui auctorem fuisse contendit) orsus, ab eo se esse propaginem quartam decimam significavit: quibus quidem deliramantis, sibi ius perquam absurde in universum Poloniae regnum, magnumque Lithvaniae ducatum, aliasque provincias vindicare instituit.» *Edictum regium Svirense ad milites.* Varsaviae 1579. (a krakkói egyet. kvtár. péld.) Erről a genealogiai leszármaztatásról világosabban szól egy alkalmi munka: «*Magni Moscoviae ducis genealogiae*» stb., a mely az itt ismertetett *Edictum* kölni 1580-iki kiadása mellett jelent meg. Ebben az illető Prussusról, mint Augustus császár állitólagos fivéréről s a Balti tenger és Vistula melletti provincia parancsnokáról, a kitől Prussia neve származnék, van szó, s hogy — a czár szerint — ennek negyedizigleni unokája lett volna Rurik, az első orosz fejedelem.

előtt uralkodójokat értesítették volna; a király udvari hívei közül követül küldé a czárhoz Haraburda Pétert, békés hajlamai ismételt biztosításaival, de egyszersmind azzal a kijelentéssel, hogy ha egymás között békét kötnek és arra kölcsönösen megesküsznek, annak csak úgy lehet értelme, ha abba nemcsak ők magok, de minden tartományuk bele foglaltatik. Mert mire való a béke-eskü (a tisztességgel és józan észszel hogyan egyeztethető össze?) ha azt háború követi a békekötők között egyik vagy másik tartomány bírása felett?!

S mit felelt erre a czár? Miután a követet maga elé bocsátotta és kihallgatta volna, a neki nem tetsző követség után eltávolíttatá magától és sokáig fogságban tartotta — és daczára, hogy követeket küldött a lengyel királyhoz: Livoniában újra a várak ostromához látott, nevezetesen Vendát két ízben ostrom alá fogta; de isten jóvoltából serege a svéd segély által erősbödött lengyel hadak által semmivé tétetett, ostrom-ágyúi és hadi felszerelései elfoglaltattak.

Azalatt az orosz követek megérkeztek Krakkóba, a hol akkor sok külföldi s több idegen fejedelem követsége tartózkodott. Midőn azonban a király az orosz követséget nagy tisztességgel a senatusba vezettette volna, ezek «kevélységük és a lengyel királyi méltóság lenézése által indíttatva», semmikép sem akarták előadni megbízatásukat, mert a czár meghagyta nekik, hogy addig szót ne emeljenek, a míg a király nem teljesíti azt, a mit tőle «kevélyen, a lengyel királyi méltóság megalázása czéljából» tiszteletadásul kivántak (t. i. hogy előbb ő kérdezősködjék felállva, fedetlen fővel, a czár hogylétéről!»[1]).

Báthory ez önmegalázásra természetesen nem volt hajlandó; azok sem állottak el követelésüktől; hiába volt a senatorok

[1]) A fennebb említett «*Magni Moscoviae ducis genealogia*» szerint a tatár uralom idején, ha a khán követeket küldött a moszkvai fejedelemhez, ennek eléjök kellett mennie egy csésze lótejjel (a mint Fulstin Herburth Hist. Pol. compendiuma is említi) s a mi abból esetleg a ló sörényére kiömlött, azt fel kellett nyalnia s a kihallgatásnál állva, fedetlen fővel tiszteletteljesen kellett meghallgatni, a mit a követek előadtak. Ennek emléke lebeghetett a czár előtt, midőn most ő szerette volna a lengyel király által ilyeténkép tiszteltetni magát.

minden rábeszélése, utoljára is szótlanul távoztak el a senatusból aztán Krakkóból — és követségüket nemhogy elvégezve, de még el sem mondva tértek vissza Moszkvába.

Méltán vonhatta ezekből Báthory azt a következtetést, melynek kiáltványában kifejezést ad, hogy minél inkább törekedett ő a békés megegyezésre s a keresztyén vér kimélésére; a moszkvai nagyherczeg annál inkább azon volt, hogy jogtalanságainak számát szaporitsa, vele és tartományaival megalázóan bánjon s hogy nem békekötés, de kémkedés czéljából jártak nála ama követek.

Küldött azután a czár levelet a királyhoz, ama követeléssel, hogy esküdjék meg a fegyverszünet ama föltételeire, melyeket (mint láttuk) a lengyel követek beleegyezése nélkül, önhatalmulag igtatott be a béke-okmányba — s hogy ha jónak látja, küldjön követeket, a kikkel Livonia felett megegyezzenek.

Báthory természetesen hallani sem akart arról, hogy olyanra esküdjék meg, a mibe bele egyeznie esze ágában sem volt. Hogy engedhette volna át a czár kegyetlenkedéseinek Livoniát, Kurlandot és a porosz határig terjedő litván birtokot, a melyeknek megoltalmazására királyi esküjében hittel kötelezte magát. Ilyen igéretet sem ő, sem követei soha nem tettek; a mire ezek Moszkvában megesküdtek, midőn a fegyverszünetet tárgyalták, abban szó sem volt ilyen engedményekről, e tartományokról való lemondásról.

Lehetetlen volt tehát mindezt másnak, mint újabb méltatlanságnak, jogtalanságnak és cselszövénynek tekinteni.

Ehhez járult aztán és ezt betetőzte az újabb fegyveres fellépés és nyilt ellenségeskedés, most már nemcsak a Livoniában folytatott rablás és garázdálkodás, hanem a vitebski határszélen, a Litván nagyherczegség területén, a hol nem régiben erődöt építtetett és várparancsnokai által a litván alattvalókat öldöste és rabolta; s erősen fegyverkezett és nagy hadi készületeket tett a háborúra. A miről nap nap után érkeztek a jelentések és levelek Kurland herczegétől, a rigaiaktól, a litván parancsnokoktól, a kik kérésekkel ostromolták, hogy siessen védelmükre; úgy hogy a hadjáratot tovább halasztani nem lehetett.

Visszaküldötte tehát a czárnak fegyverszünetről szóló levelét és előadván méltó sérelmeit, neki, a ki a különben is táborban

állott már Pskow alatt, hadat izent. Mert meggyőződött, hogy minden törekvése a béke megkötésére és a keresztyén vér kimélésére, hiába való. A czárt kedélysége és határtalan elbizakodottsága csak újabb és újabb vakmerőségre ragadta. Meggyőződött arról Báthory a czárnak az ő elődeivel való bánásmódjából is. Mert úgy tett Zsigmond Ágost királylyal is, a kinek előkelő követeit, az inowłoci vajda s a samogitiai várnagyot, a népjog ellenére gyalázatosan sértegette és bántalmazta; egy főnemes udvari hívét a királynak kifosztotta, a kereskedőktől, a kik a követséggel Moszkvába mentek, áruikat erőszakkal elrabolta, a követek elé megtekintés és megvétel czéljából vezetett lovakat leszúratta. Midőn ezen sérelmek megbosszúlásában a halál Zsigmond Ágostot megakadályozta volna: Báthory kért volt mindezekről felvilágosítást és elégtételt; de anélkül, hogy kapott volna. Henrik királynak, a Báthory közvetlen elődjének is béketartást igért; de hitét megszegve, akkor foglalta el Pernavát és Livonia több várát. Ilyen és hasonló hitszegésekkel és ravaszsággal éltek a czárnak elődei is, a miről — úgymond Báthory — több oklevél őriztetik a litván levéltárban. Ez a «Vaszili fia János» is örökölte, sőt növelte őseinek hitszegő természetét s gyakorolja is azóta mindig, a mióta Zsigmond Ágosthoz útlevelet küldött a béke tárgyalására küldendő követei számára s az alatt hirtelen megtámadta és elfoglalta Polockot, — egészen az újabb időig, midőn hasonló ravaszsággal, béketárgyalások közben, támadott Livoniára, a melynek védelmétől ki akarja zárni királyát, Lengyelországot és Litvániát.

Midőn tehát semmi reménye nem lehetett többé Báthorynak, hogy jobb gondolkozásra és békére birja a moszkvai nagyherczeget, sőt ez régebbi sérelmeit napról napra újabbakkal tetézte; ő — minden lehetőt megkisértvén immár a béke és a keresztyén vér kimélése érdekében, de hiába — végre is kénytelen volt igazságos ügyét a mindenttudó hatalmas isten itéletére és a jogos bosszúállás élére állítani. A miért is visszaküldvén a fegyverszünetről szóló, ravasz, cselszövő levelét, jogos és igazságos háborút izent Vaszili fia Jánosnak, a moszkvák nagyherczegének, a mely háború által a czárnak sokszorosan, szóval és levélben, személyesen és követei által elkövetett sértéseit, alattvalóin üzött

kegyetlen jogtalanságait és a birodalomnak okozott tetemes károkat akarja megbosszúlni, és azoknak jövőre elejét venni.

De hogy nyilván való legyen mindenki előtt, kijelenti, hogy fegyvereit nem viszi a czár békés alattvalói ellen, azoknak kárt és szerencsétlenséget okozni, s a keresztyén vért ontani nem akarja; sőt ellenkezőleg *olyan mérsékletet és figyelmet akar gyakorolni hadseregében, nehogy valaki azok közül is sérelmet szenvedjen, a kik sem őrségben nem szolgálnak, sem nyílt harczban ellenségét* (a czárt) *nem védelmezik.* Mert valamiként a nagyherczegtől magától származnak az okok, melyek háborura kényszerítenek, ő sértegeté a király méltóságát és tisztességét, ő szomjúhozik idegen országokra: úgy egyedül ő rajta akarja megboszúlni magát, az ő kevélységét és kegyetlenségét akarja megtörni, hogy jövőben a keresztényi béke és nyugalom meg ne zavartassék.

Ez lévén a dolgok állása — így folytatja tovább Báthory — nagy bizodalommal van a hatalmas isten iránt, hogy a háborúban, melyet ilyen nagy és fontos okok és ennyire kényszerítő szükség miatt indított, szerencsét és győzedelmet ad fegyvereinek; bízik a keresztyén fejedelmek és minden ember ítéletében, hogy igazat adnak neki abban, hogy ezt a végzetes háborút nem vakmerően s elhamarkodva s nem a keresztyén vér ontása kívánásából kezdette, hanem az ellenség évek óta üzött kegyetlenkedése és jogtiprása kényszeríté őt arra, önnön méltósága, országa s alattvalói élete és üdve védelmére, országai tanácsosainak ítéletéből, a keresztyéni béke helyreállítása czéljából.

Végül a király katonáihoz fordúl, s így buzdítja őket harczra:

A háború oka, a mi jogos törekvésünk és szándékunk, katonáink serénysége, vitézsége és hűsége semmi kételyt nem támaszt bennünk czélunk elérése iránt; intjük mindazáltal vitézeinket: harczoljanak elszántan és hősiesen, gondolják meg, hogy dicsőségük és boldogságuk forog koczkán, midőn ilyen igazságos ügyért kell küzdeniök, midőn az ellenség által rajtok és polgártársaikon elkövetett számos és sulyos sérelmeket kell megbosszúlniok s mindörökre orvosolniok. Gondolják meg az idegen harczosok is, hogy a szomszédok üdveért koczkára tenni a magokét és vitézűl harczolni velök együtt, nemcsak szép dolog, de hasznos rájok

nézve is, mert midőn a szomszéd ház égését eloltani segítenek, egyszersmind a magok biztonságáról gondoskodnak. A dicsőség annál nagyobb leend, mert e nagy és nehéz háborúban az egész emberi nem legkegyetlenebb ellenségével lesz dolguk.

Mi pedig — így végzi Báthory hadi kiáltványát — minden egyes katonánk vitézségét, hűségét, fáradozását és kiváló érdemeit olyan jóakarattal, kegyosztással és bőkezűséggel fogjuk jutalmazni, hogy senkinek se legyen oka megbánni vitézi tettét; mindenki legyen arról meggyőződve, hogy hűséges szolgálata és vitézsége jutalmát fogja nyerni.

Kelt Swirben, az Urnak 1579-ik, uralkodásunk 4-ik évében jul. 12-én.[1])

* * *

Ilyen előzmények után indult meg a tulajdonképeni hadjárat 1579 jul. közepén.

A király seregét mindenekelőtt két részre osztotta. Az egyik részt, a litvánokat, *Radziwiłł* Miklós vilnai vajda és fia Kristóf, úgy szintén a magyar lovas és gyalog csapatokat *Békés Gáspár* vezérlete alatt előre küldötte, azzal a megbízással, hogy a fősereg előtt útat nyissanak, az ellenséget a várakba szorítsák s elvágják az oroszok útját és összeköttetését *Polock* várától, nehogy azok a várőrségnek segélyére siessenek.

Az előcsapat, a mennyire a rosz útak engedték, gyors menetekben igyekezett Polock alá.

A Düna folyóig, a mig litván területen mehettek, elég jól haladtak; de annál nagyobb nehézség várt rájok a túlsó oldalon.

[1]) Ez *Edictum*nak három kiadását ismerem. 1. a *varsóit* 1579-ből, két más polocki edictummal együtt; 2. a *kölnit* 1580-ból, a melyben a másik két, Polock felőli kiadványon kívül, Báthorynak az 1579 nov. 22. országgyülést összehívó levele s a f. id. genealogia foglaltatik; 3. a *rómait* 1582-ből, melyet Flaminius Nobilius Karnkowski gneseni érseknek ajánlva adott ki, «Vincentii Catti Vincentini ser. Poloniæ reginæ phisici carmen» (2. l.) dicshimnusa, a két polocki kiadvány, az országgyülési meghívó és az 1580-ki hadjárat commentariusa kíséretében. Ez utóbbi itt névtelenül áll: 1581-ben azonban Gyulai Pál adta ki azt Kolosvárt Heltainál, Kovacsócy Farkasnak ajánlva. (Mindezek meg vannak hg. Czartoryski krakkai könyvtárában).

A Dünát *Disna* mellett, mely az utolsó vár litván területen, a magokkal hozott hajóhíddal áthidalván, az ellenség által az átkelésben legkevésbbé sem gátoltattak. De ott aztán útjokat állta a természet ereje. Mert a Dünán túl rengeteg őserdők borították mértföldekre a folyó mentét, a Dünától Polock felé vezető egész területet, melyet az oroszok (mióta Polockot elfoglalták) készakarva elhanyagoltak és míveletlenül hagytak. A buja tenyészet valóságos élősövényt alkotott itt az orosz határon, úgy hogy a sűrű rengetegben útnak immár nyoma sem volt; óriási fák és sűrű bozótok

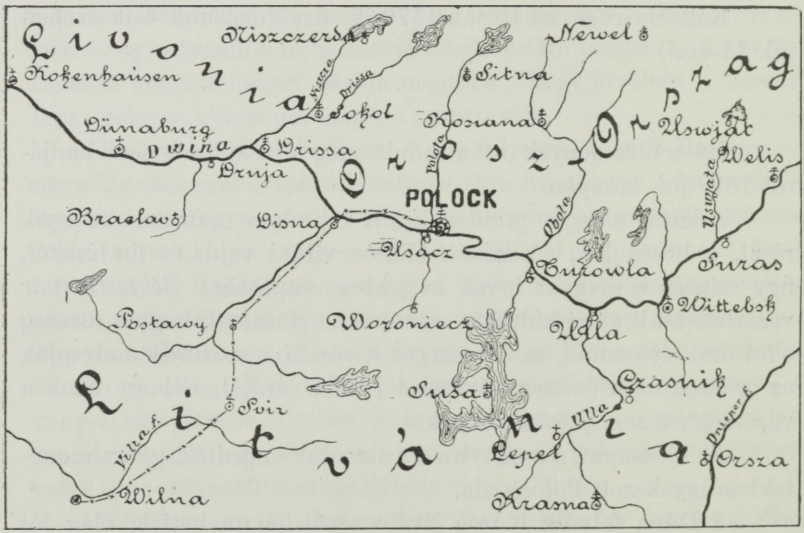

AZ 1579-IK ÉVI HADJÁRAT SZÍNHELYÉNEK VÁZLATA.

áthághatlanná tették e vidéket. Itt tehát nehány napot vesztegelni volt kénytelen az előcsapat, *míg a magyar gyalogok fejszékkel útat vágtak az ős rengetegen.*[1])

De a litván és magyar előcsapat azért fényesen megoldotta feladatát.

[1]) Verum *peditatu Ungarico* securibus silvas cædere instituente, eac celeriter opus perficiente, exiguo temporis spatio difficultates eas superavit. *Heidenstein* id. m. 751. l.

Igaz, hogy két nappal megérkezésük előtt némely lovas és gyalog segélycsapatok már érkeztek Polock várába az ellenség részéről az őrség segélyére;[1]) de a főseregetet sikerült elvágniok a vártól. Mert a czár, midőn Báthory hadizenetét megkapta, azt hivén, hogy Livonia bírása felett a háborúnak szükségképen livon területen kell folynia; kész seregét e tartományon keresztül Kurland felé indította. Az orosz sereg régi szokása szerint a tartomány barbár módra való pusztításával foglalkozott, midőn hirtelen Polok megszállásáról értesült.[2]) A czár a váratlan hírre visszarendelte ugyan Kokenhausennél az alsó Düna mellett portyázó seregét Polock alá, de már késő volt; Radziwiłł és Békés csapatai útját állták és a szomszédos *Sokol* várába szorították, a honnan az ostromot nem, csupán az élelemszállítást és a Litvániával való összeköttetést veszélyeztette és gátolhatta.

A litván és magyar előcsapat a vár előtt ellenséget nem talált, az őrség «megmutatta ugyan magát» a falakon kívül, de ütközetet nem állva, visszavonúlt a támadás elől, csupán a lovasság ért utól néhányat közülök lándzsái hegyével.[3]) Arra szorítkoztak tehát, hogy a várat elzárják a külső segélytől s másrészt nehány sikeres megrohanást intéztek a szomszédos kisebb várak ellen. Igy a litván kozákok, Žuk Ferencz vezérlete alatt, éjnek idején meglepték a Polocktól kelet felé, a Düna déli partján fekvő *Krasna* várát, létrákon felhágtak a falakra s a várat felszerelésével, s nagy élelemkészletével együtt elfoglalták. Igy járt a Dünától északra fekvő *Kosiana* vár is, melyet a kozákok szintén hirtelen rohammal vettek be és felgyújtottak. A magyarok sem néztek tétlenül farkasszemet Polock erős falaival; ők még legmesszebb hatoltak be az orosz területre s a Pskow felé vezető úton, Polocktól 4—5 mértföldnyire északra fekvő *Sitna* várát rohanták meg és égették fel.[4])

Ezalatt a király is felkerekedett a sereg zömével a swiri tá-

[1]) Edictum regium de supplicationibus ob captam Polociam.

[2]) *Galitzin* hg. Allg. Kriegsgeschichte des Mittelalters II. B., 2. H., 476. lap.

[3]) *Heidenstein.* De bello Moscovitico. *Cromer* Poloniajának 1589. kölni kiadása mellett a 752. lapon.

[4]) Edictum regium de supplicationibus ob captam Poloniam, és *Heidenstein* id. m. 752. l.

borból s előre küldvén Zbarawski Jánost, a braclawi vajdát, Mielecki a fővezér által a sereg jobb szárnyát vezettetve, hogy vigyázzon a litván területen épült orosz várak felől jöhető támadásra, ő maga a sereg balszárnyának élén a Disna folyó mentében hatolt előre a Düna felé. Útközben újabb és újabb csapatok, a késedelmezők csatlakoztak hozzájok.

Az út fáradalmaiból már a litván területen bőven kijutott részük, mert nehány napig esős idő járván, annyira fellágyúltak és megrongálódtak az útak, hogy az előhaladás s főkép az ágyúk szállítása nagy erőfeszítést igényelt, úgy hogy a király saját kocsi-lovait is visszaküldötte segítségül az ágyúk vontatására.[1]) Ez a körülmény már magában fényesen igazolta a király bölcs előrelátását, midőn a távolabbi Pskow vára ostromát, a hová nehéz lett volna eljutniok, elejtette.

Disnára érve, még egyszer szemlét tartott a király a most már teljes számmal összegyűlt hadak felett, a melyhez ott csatlakozott a betegen fekvő s nem sokára azután elhunyt *Chodkiewicz* János vilnai várnagy 900 válogatott lovasa, *Chlebowicz* János minski várnagy és mások csapata, nem különben a *Rosdraseuski* Kristóf és *Weier* Ernest által toborzott jeles német gyalogság. A lovasok vas sisakkal és pánczéllal voltak fedve, dsidán kívül karddal, hajító dárdával s a nyereghez erősített két puskával (talán karabélylyal?) voltak fegyverkezve; a gyalogság fő fegyverzetét a puska képezte.

A hadi szemle után Kurland herczegét fogadta a király ágyú dörgés és katonai tisztelgés között s ünnepélyesen megerősítette Kurland és Semigallia birtokában, hűbérébe fogadta s ő viszont letette a királynak a hűségesküt. Aztán *Talwos* János, Samogitia várnagyát egy csekély sereggel Livoniába küldötte s *Kmita* Philo, orszai várparancsnoknak meghagyta, hogy a Dnieper (Smolensk vidéke) felől őrködjék az ellenség beütése ellen.

Ilyen óvintézkedések után kelt át a Düna folyón és folytatta útját a túlsó parton, kelet felé, a magyarok által vágott úton, Polock irányában. Ellenséggel sehol nem találkozott; de hogy üdvözöletlenül még se maradjon: az oroszok azzal adtak életjelt magukról, hogy

[1]) «Ut jumenta, quibus in propriis curribus Rex utebatur, remittere necesse haberet.» Heidenstein id. m. 749. l.

ról, hogy a Polock várában fogságban őrzött lengyel és litván rabokat, válogatott kínzásokkal megölvén, szálfákra kötözték s úgy bocsátották le a Düna folyó hullámain úsztatva a lengyel sereg elibe, hogy félelmet gerjesszenek az ostromra igyekvőkben.

Háromszor ütöttek tábort, a míg Disnától Polock alá érkeztenek, aug. 11-én.[1])

Báthory mihelyt a vár alá ért, a sereg elhelyezését Mieleckire, a fővezérre bízván, magához vette *Zamoiski* Jánost a kanczellárt és *Békés* Gáspárt, a magyar csapatok vezérét s velök, csak harmadmagával, körűllovagolta a várat és várost, megszemlélte annak a fekvését s tanácskozott velök, hogy honnan volna legalkalmasabb az ostromot kezdeni.

Polock fekvése a következő:

A város és elsőrangú erőssége a Düna jobb (t. i. északi) partján azon a helyen fekszik, a hol e hatalmas folyóba az északról jövő kisebb Polotta folyó beleömlik, úgy hogy a várat a várostól elválasztja. A vár két részből állott, úgymint egy meredek hegyen álló tulajdonképeni várból, melyet ők «*középső várnak*» neveztek, ettől kelet felé alacsonyabb dombon épült, amazzal rövid híd által összekötve, az alsó vár, melyet az oroszok a magok nyelvén «*puskás vár*»-nak neveztek. A vár mély árokkal és sánczczal volt körűlvéve, falai és bástyái óriási fatörzsekből s gerendákból voltak összetákolva.

A város, mielőtt az oroszok Polockot (1563) elfoglalták volna, ama domb alatt állott, melyen az oroszok később a puskás várat építették. Az ostrom alatt a város elpusztúlt s midőn később a kereskedés előmozdítására (a mely hely arra nagyon alkalmas) újra épült, nem a régi helyen építkeztek többé, mert onnan a vár legkönnyebben megközelíthető lévén, féltek, hogy ostrom alkalmával újra elpusztúl, hanem az ellenkező (nyugati) oldalon, a fellegvárral szemben, a Polotta partján, úgy hogy a fővártól e folyó választja el.

A Polotta folyó két oldalról mossa a várhegy lábát, úgy mint

[1]) E datumot az Edictum regium de supplicationibus ob captam Polociam tartotta fenn. *Budai* Ferencz szerint (honnan veszi?) már aug. 2-án kezdődött volna a vár ostroma. I. k. 240. l.

északról (mert délre folyásában a puskás várdomb oldalába ütközvén, onnan nyugat felé fordúl) és nyugatról, miután a várhegy alatt délre kanyarodik. A város abban a háromszögben fekszik, melyet ez a folyócska a Dünával alkot; nyugati nyilt oldala bástyákkal és sánczczal volt megerősítve.[1])

A vár tehát, mint látjuk, részint a természet, részint az emberi értelem által hatalmas erősséggé volt átalakítva. Délről a Düna széles medre tette megközelíthetetlenné, keletről a puskásvár állott őrt előtte a lankás domboldalon, északon és keleten a Polotta habjai képeztek élő vízárkot körűlötte s ezentúl mint elővéd ott terűlt el a megerősített város maga. Ilyen varázskörben büszkén állott a vár a magas sziklatetőn, ellátva minden hadiszerrel s mintegy 6000 főnyi őrséggel, a mely a múlt évek hadi szerencséjétől elbizakodva, nyugodtan nézett az ostrom elé s szentül hitte, hogy az ismeretlen, jövevény lengyel király szégyenletes kudarczczal fog elvonúlni a bevehetetlennek hitt várfalak alól.

Báthory körüllovagolván harmadmagával a várat, úgy vélekedett, hogy az ostromot egyenesen a fővár ellen kell indítani, mert ha ezt beveszik, a többi magától elesik. A többiek védelmére azután semmi reménye nem lehet többé az ellenségnek, mert minden hadi felszerelés és élelem ott volt felhalmozva s a fővár elfoglalása után a puskás-vár s a város minden további erőfeszítés nélkül bevehető. A király véleménye mellett szólt az a körűlmény is, hogy a város felőli ostromot megnehezítette a Polotta folyó, mely a város és a fővár között folyik.

Békés Gáspár ellenkező véleményben volt. Ő azt tartotta, hogy először Polockváralja (Zapolotta) tudni illik a város maga foglalandó el, mint a mely a Düna mellett haladó ostromlóknak legelőször esik útjában. Ha egykor a város elesik, ennek lakossága a várba szorúl s ha számban erősebbek lesznek is ezáltal, de míg ott összezsufolódnak, a védelem reménye alább száll s az ostromlók lelkesedése a kivívott siker által fokozódni fog. A Polotta folyó-

[1]) A város és várak fekvését Heidenstein id. munkája alapján adjuk. De ő önmagával ellenkezésbe jő, mikor a város fekvését s a felállítást és az ostromot leírja. Egyéb források és térképek segélyével kellett eldöntenünk, hogy miként kellett a városnak és várnak feküdnie.

ban sem látott ő erős akadályt, mert a vízállás akkor oly csekély volt, hogy a folyó könnyen átgázolhatónak látszott.

Zamoiski a király véleményét pártolta és szintén erősen buzgólkodott a mellett, hogy a fővár ostromával kezdjék a hadi műveletet.

A király az eltérő vélemények által sarkalva, hogy a vár fekvését még egyszer szemügyre vegye, egymagában ellovagolt azon helyre, a hol régebben a város feküdt, melyet az oroszok most Posarnak (felégetett helynek) neveztek. S úgy találta, hogy onnan könnyebb volna ugyan a várhegyre való felhágás, mert a várdomb ott nem oly magas és árok sem védelmezi, mint a másik oldalon; de viszont a puskás-vár annyira uralja e domb lejtőjét, hogy sokkal könnyebb onnan a védelem is.

A míg a király Mieleckivel és a többi senátorokkal és vezérekkel hadi tanácsot tartott volna; azalatt a német csapatok a magok fejétől a Polotta folyót átgázolván, a túlsó oldalon, a puskásvárral szemben, a Düna felső folyásánál, tábort ütöttek.

A király, most már attól tartván, nehogy a különféle nemzetek között meghasonlás keletkezzék, beleegyezett, hogy a város felőli oldalon, a hol Békés a magyarokkal tábort ütött, az ostromművelet kezdetét vegye. A királyi sereget a Polottán túl, a folyó és egy mocsár között szállíttatta táborba, a felügyeletet ott ezek felett Mieleckire, a lengyel hadak vezérére, bízván.[1])

Az ostromló sereg felállítása, elhelyezése a város és a vár körül a következőkép történt.[2])

A Düna folyó mentében (Disnától Polock felé menve) Zapolotta város ellenében a *magyar* csapatok helyezkedtek el, Békés Gáspár vezérlete alatt. Ez míg egyrészt a legveszélyesebb positio volt, mert mind az esetleges kirohanásoknak, mind a felmentésre jöhető seregnek útjába esett; addig az élelemszerzésre a legalkalmasabb hely vala, mert az élelemszállítás a Disnánál vert hídon át Litvániából történt a Düna déli vidékeiről. A magyar sereget egykorú tudósítás 7500 főnyire teszi, a melyből huszárság (an ung.

[1]) Heidenstein id. m. 753. l.

[2]) Heidenstein: De bello Moscovitico cz. m. (753. l.) után adjuk. Lásd a mellékelt térképet.

Kriegsvolck zu Ross) volt 2400, gyalogság (an ung. Fussvolck) 2600, az erdélyi vajda segédcsapata (des Königs Bruders-Volck) 2500 ember.[1])

A magyarok szomszédságában, fentebb a Polotta folyó felé a *litván* seregek állottak, *Radziwiłł* Miklós vilnai vajda és fia Kristóf vezérlete alatt. Ezeknek számát az említett egykorú feljegyzés alighanem nagyítva tartotta fenn, a következőképen: litván nemesség (des allgemeinen Adels aus Littaw) 15,000, litván urak serege (der Littawischen Herren-Volck) 12,000.

Ezektől fentebb, azon a helyen, a mely még a Polotta folyóig fenmaradt, különféle *önkénytesek* helyezkedtek el. Ilyen lehetett a słucki herczeg csapata, melyet tudósításunk, kétségkívül erős túlzással 15,000 főnyinek mond.

A Polottán túl, a folyó és egy mocsár között feküdt a *királyi tábor*, a lengyel sereggel. Ott voltak a lengyel senatorok és lovagok; a litvánok közül *Radziwiłł* Miklós Kristóf litván udv. marsall, a ki a lengyel kir. főudvarmester távollétében a királyi *testőrség* élén állott.

Ez volt a főtábor, melynek közepét a király sátra körül a senatorok sátrai foglalták el, rang és méltóság szerint helyezkedvén el ahhoz közelebb, vagy távolabb.

Hármas sorban sorakoztak a sátrak egymás mellé, úgy, hogy két útcza képződött közöttük. Két kijárása, azaz kapuja volt a sátortábornak, éjjel-nappal őrséggel ellátva. A tábor külső részét szekérsánczczal vonták körül, úgy hogy a szekereket lánczczal kötözték egymáshoz; a mit nagyobb szükség esetén még árokkal is körül szoktak volt övezni.

A tisztán lengyel sereget aránytalanúl kevésre teszi az idézett kimutatás, a mennyiben lengyel lovasság (an pollnischen Reittern)

[1]) Ordentliche Verzeichnuss des «Kriegsvolcks, so kön. May. in Polln, wider den tyrannischen Moscovittischen feind jüngst verflossener zeit erstlich auss Littaw ausgefueret.» A «*Pollnische Zeittung*, summarische und warhaffte Beschreibung, von jüngster Bekriegung und eroberung etlicher fürnemer Stædt und Festungen, so kön. May. zu Polln etc. dem Moscovittischen Tyrannischen feind, mit sieghaffter hand glücklich aberhalten. Gedruckt zu Nürnberg. 1580». mellett (meg van a hg. Czartoryski könyvtárban, Krakkóban, az egész 8 levél.)

csak 6000 főnyi lett volna. Ide kell számítanunk a kiewi vajda *Ostrogski* Konstantin herczeg (der Woiwoda von Kieff) 8000 (?) főnyi csapatát. A fennebbieken kívül elősorolt kozákok («Navorischer» Kosaken) 15,000-e (?), «fehér» tatárok (Weisse Tattern) 8000-e (?), és a «vad» tatárok (Wilde Tattern) 4000-e, alig számítható a táborhoz, a mennyiben ezeknek a feladata a portyázás, az út védelme s a felmentő sereg feltartóztatása volt.

Az ostromzárlat legfelső lánczszemét, a Düna felső folyása felől, a puskás-vár alacsony dombja és erődei ellenében, a *németek* képezték. Ezek száma 2000-re rúgott (Teutsche Knecht), nem számítva bele amaz 500 válogatott, élelemmel és hadiszerrel bőven ellátott, német gyalogot, kiket György Frigyes porosz herczeg utólagosan küldött Polock alá s a kiket szintén itt helyeztek el.

Az egész sereg létszámát (die gantze Summa dieses Volcks), többször említett lajstromunk 136,500-ra teszi, holott az egyes számadatok összegezéséből csupán 94,500 jő ki. Ezen felül még megjegyzi, hogy az ő «summá»-jába nincs beleszámítva a porosz segély és a többi rendek köteles hadi illetéke.[1]) Hogy ez nyilván való nagyítás, az első pillantásra kitünik. A litván rendek tudjuk, hogy 10,000 katonát szavaztak meg s az idézett lajstrom egyremásra (litván nemesség, főurak s a słucki herczeg hármas rovatában) még is összesen 42,000 litvánt említ, úgy hogy legalább felére kell leszállítanunk eme kimutatás végösszegét, hogy a sereg igazi létszámát megközelíthessük.

* * *

A sereg aug. 11-én Polock alá érkezvén s tábort ütvén, még ugyanazon napon megkezdették az ostromműveletet, futó árkokat ásva és sánczokat hányva a város és mindkét vár ellenében.[2])

[1]) «Ohne der Preussen hilff, auch der andern Stendt, die ihrer kön. May. verpflicht sein, welcher auch eine mit geringe Summ gewest».

[2]) *Edictum regium* de supplicationibus ob captam Polotiam. Továbbá «*Wahrhafftige Zeittung* wie und wasserley Gestalt die kön. Mayestat zu Polen etc. unser allergn. Herr, die Vestung *Polotzko* durch götliche huelffe erobert und eingenommen den 30. Aug. dieses lauffenden Jahrs MDLXXI. Erstlichen gedruckt zu Dantzigk bey Jacobo Rhodo»; továbbá a fennebb

Másnap aug. 12-én Békés Gáspár az ő magyarjaival ostromolni kezdette a várost, a mely árokkal, sánczokkal, bástyákkal, vastag falakkal és őrséggel elég jól meg volt erősítve. De a heves ostromnak nem sokáig állhatott ellent. Az ágyúk tüze felgyújtván a várost, az nehány óra alatt porrá égett; őrsége és lakossága a várba menekült.

Most már a vár ostromához kezdtek látni s az ellen vezették futóárkaikat és sánczaikat a Polotta folyó irányában. A nehez munka oroszlánrésze a magyaroknak jutott itt osztályrészül, mert ők haladtak az elpusztított város terűletén s temetőn, csatornákon és más undorító helyeken keresztül kellett ásniok a futóárkokat. *Heidenstein magasztalóan emeli ki a magyarok vitézségét, kitartását és munkabírását.*[1]) Nem messze tőlük a lengyel, fentebb a litván gyalogság, a Polotta mellett ismét 200 magyar vitéz (a kiket Zamojski kiválasztott) dolgozott s szemben a túlsó oldalon a németek.

Igy folyt a munka serényen két napon át, úgy hogy aug. 14. már egészen a vár alá, a folyóhoz értek az ostrommunkálatokkal.[2])

Most is Békés kezdette el a várfalak ágyúztatását. A romboló lövegek azonban keveset ártottak, minthogy a várfalak fából voltak alkotva, a melyet a golyó átfúrt, de le nem döntött. Ez okból tehát izzó, *tüzes golyók* szóratását kísérlette meg. A gyujtás ezen német Báthory a magyarországi harczokban alkalmazta először, minthogy az akkor szokásos másnemű gyujtóanyagok használása inkább elrettentésül szolgált, mintsem tűz gerjesztésére alkalmas lett volna.

A tüzes golyók alkalmazásának módja pedig ez volt. Az ágygolyót tűzben izzóvá hevítették s midőn az már egészen áttüzese-

id. «*Pollnische Zeitung*, Nürnberg 1580». E két utóbbi nem egyéb, mint német kiadása a latin edictumnak, azzal a különbséggel, hogy míg ez Polock várában aug. 31-én kelt; a «Wahrhafftige Zeitung-nak» kelte nincs; a «Pollnische Zeittung» pedig Polock 1579. sept. 14. datumot visel. (Hg. Czartoryski krakkai kvtára.)

[1]) . . . Proferuntur munitiones ad arcem, flumenque Polottam . . . *magna Ungari militis virtute, ut est summi genus laboris, ac tolerantiae.* (Id. m. 754. l.)

[2]) A «*Pollnische Zeitung*» datuma szerint.

dett, hirtelen az ágyúba tették, (miután előbb a puskaport homokkal vagy hamuval és nyers fűvel, vagy hanttal jól ledugaszolták, nehogy a tüzes golyótól felrobbanjon) s úgy lőtték aztán ki a várnak fából készült falaira, hogy a tüzes golyó belefuródván, azt felgyújtsa. Ha a fába bevette magát, nem lehetett könnyen eloltani. Így gyújtotta fel a király az 1577-iki hadakozás idején Danczkát.[1])

Itt azonban Polock váránál a gyújtás ez a módja is kevesbbé volt sikeres. Mert midőn magasabban irányozták a lövést: a golyók egyszerűen átfúrták a falakat; ha alantabb lőttek: a faburkolaton át a hegyoldalába fúródott a golyó s így a felgyújtás nehezen sikerült.

Rövid idő múlva azonban nagyobb akadály gördített nehézségeket az ostromlók munkája elé. Több napon keresztül szakadatlanúl esett az eső, zuhogott a zápor. Úgy, hogy a Polotta folyó, melyet azelőtt könnyen át lehetett gázolni, annyira megáradt, hogy lóháton is veszélyes volt átúsztatni. A rohanó ár a hidakat, melyeket a két tábor között vertek, elvitte. Csak egy híd maradt meg, melyet *Bornemisza* János az ostrom kezdetén egy felégetett malom ágasaira fektetett gerendákból tákolt össze, az ostromló tábor és a vár között. De mert ez egyetlen hídon át nehéz volt ostromra vezetni a katonákat, Békés is csináltatott halászcsónakokra egy más hídat; de ezt a várbeliek hamar összelőtték és elsülyesztették. Csak a Bornemisza-féle híd maradt tehát meg, melyet a malom épen maradt része védelmezett az összelövéstől.[2])

A király és Békés midőn látták, hogy sem az ágyúzás, sem a tüzes golyók szóratása nem használ, nagy jutalmakat tűztek ki azok számára, kik a várfalakat égő fáklyákkal felgyújtják. A magyarok tehát rohamra indúlnak az egyetlen hídon át, felhágnak a hegyre a vár alá; többen követik őket a lengyelek és litvánok közűl is. De a mily vitézül küzdenek az ostromlók, ép oly elszántan s halálmegvetéssel védekeznek a várbeliek. Nemcsak ágyú- és puskalövéssel védik magokat, de a vár fokáról (a melynek felső része előre hajlott; úgy lévén építve, hogy felső kerülete szélesebb

[1]) Heidenstein id. m. 754. l.

[2]) Heidenstein id. m. 754. l. Ő utána *Budai* Ferencz: Magyarország polgári lexicona. 241. l.

legyen mint az alsó) óriási gerendákat hengerítenek le, a melyek a meredek hegyoldalon legurulván széltiben-hosszában magokkal sodorták az ostromra rohanókat.

Ha sikerült is itt-ott tüzet vetni a várfal alá: a tűz oltásában is fáradhatatlanok voltak az oroszok; öregek, gyermekek, férfiak és asszonyok egyaránt résen állottak, nem kímélve fáradságot s nem riadva vissza az életveszélytől. Vizök volt bőven a tűz oltására s a fáklyavivők nyakon öntésére. Nem kevés csodálattal látták az ostromlók, hogy sokan köteleken ereszkedtek le a vár fokáról, kezökben víztartó edényekkel, hogy a várfalak alsó részén kiütött tüzet oltogassák.[1])

A mindkét részről ily elszántan folytatott küzdelemben sokan vesztek el, úgy az ostromlók, mint a várvédők soraiból; de az elhullottak helyébe mások léptek s így folyt sokáig az ádáz küzdelem. Több kiváló vitéz esett el az ostrom ezen időszakában. A magyarok közül például *Vadas* Mihály, a ki sok csatában vitézi hírnevet szerzett magának s itt mint a magyar gyalogság egyik parancsnoka szerepelt. A lengyel ágyútelepek mellett terítette le egy ágyúgolyó, midőn ott a lengyel parancsnokokkal tanácskozott. Az oroszok közül is sokan vesztek el, mert midőn a tüzek oltására egy helyen összetömörültek, az ostromlók ágyúi sűrűn szórták rájok a golyókat s részint ezek, részint a lövések által ledöntött gerendák sokat megöltek közülök.

Az oroszok elszántsága és fáradathatlansága bámulatra ragadta az ostromlókat, úgy hogy Báthory Polock ostromáról szóló kiadványában nagy elismeréssel szól róluk. «Megmutatták — úgymond — miszerint a várvédelemben minden más nemzetet felülmúlnak».[2])

A heves ostromot egyidőre a még erősebben dühöngő zivatarok akasztották meg. A szakadó záporok nemcsak a vár felgyújtását akadályozták, de a futóárkokat is vízzel töltötték meg. A tábor helye elázott és sártengerré vált, még a sátrak alatt sem volt egy

[1]) Heidenstein id. m. 755. l.

[2]) Az id. «Edictum regium»-ban. «Ostenderentque Moschos arcium defendendorum vi atque ardere coeteris omnibus gentibus antecellere». Ugyanígy németül az id. Warhafftige Zeittung és a Pollnische Zeitungban.

talpalatnyi száraz hely, a hol a fáradt katonák fejöket nyugalomra hajthatták volna. Sőt a királyi sátort magát sem volt képes erős bőrfedele az átázástól megvédeni.

Még inkább sulyosbították az ostromlók állapotát az élelemszállításban beállott nehézségek és zavarok. A tábort élelemmel a Disna felőli úton a Dünától délre fekvő vidékről látták el; de Postowáig (most Postawy), a mely a vilnai út közepe táján feküdt, az ellenség mindent elpusztított, úgy hogy egészen Vilnáról és vidékéről kellett az élelmet szállítani. De a szállítást itt is veszélyeztette a közeli mocsárok között fekvő orosz várnak, Susának az őrsége, mely kiütéseivel folytonosan zaklatta az élelemszállítókat. Ugyanez az orosz őrség Krasnát is visszafoglalta; meglepvén éjjel a litván kozákokat, a várat felgyújtották és földig lerombolták. Igy aztán annál bátrabban portyázhattak az élelemszállítók ellen.

A Düna felső folyása felől a turowlai orosz őrség miatt nem lehetett élelmet vinni Polock alá. E vár elfoglalását Żuk Ferencz kisérlette meg, de a Polock kitartó védelme által felbátorított őrség sikeresen ellenállott az ő könnyű ágyúinak. Északról szintén lehetetlen volt az élelemszállítás, mert Pskow és Wielkiluki felé nagy távolságra sűrű és útnélküli erdőségek terültek el.

Nem maradt tehát más élelmezési forrás, mint Litvánia belseje. De ezt nemcsak a fennebb említett suszai orosz őrség veszélyeztette, hanem a Dünán túl még a sokoli is. A Polock megsegítésére sietö orosz sereg ugyanis, Sein Boris és Sermetjef Feodor vezérlete alatt, a polocki útat a magyarok és litvánok által már elfoglalva találván, Sokol vára alatt (Disnától északra) állapodott meg s innen kikicsapott a disnai útra — s az élelemszállitókat és társzekereket elfogdosták. A király *Radziwiłł* Kristófot és *Chlebowitz* János minski várnagyot küldötte ellenök válogatott lovasság élén, azzal a megbízatással, hogy az ellenséget Sokol várába szorítsák be, de nyilt ütközetbe ne bocsátkozzanak velök. Ezek azonban megtámadván őket a vár alatt, heves lovas ütközetet vívtak, a melyben mindkét részről többen elestek s a mely után néhány orosz fogolylyal visszatértek Polock alá. A király elhatározta, hogy Polock elfoglalása után nagyobb sereggel támadja meg őket, egyelőre csak az út védelmére küldött ki lovas csapatokat.

Az ellenség zaklatása a mit nem tudott elérni, hogy elvágja

az ostromló sereg élelmezési útját, végrehajtá azt a természet ereje. A folytonos esőzés és záporok annyira megrongálták az útakat, hogy a társzekereket vonó barmok nem bírván a feneketlen sárból kivergődni, a nagy erőfeszítéstől többnyire elpusztultak, úgy hogy az útakon mindenfelé kidőlt lovak hullái hevertek szanaszét.[1])

A járhatlan útak miatt aztán a kereskedők sem követhetvén a tábort, az élelemhiányon felül még a takarmányban is olyan drágaság keletkezett a táborban, hogy tíz dénárra szökött fel egy véka zabnak az ára, melylyel a drágább lovakat tarthatták csak, a többieket inkább veszni engedték.

Az élelemhiány annyira megtörte a büszke magyarokat és lengyeleket, hogy többen találkoztak közülök, a kik az elhullott lovak húsára is ráfanyalodtak.[2]) Az élelemhiányt pedig leginkább a németek érezték, mert táboruk az ostromzárlat azon részén feküdt, a hova legutoljára jutottak el a társzekerek. Legelől érték azokat, a disnai úton jövé, a magyarok, azután a litvánok, majd a lengyelek s csak legutoljára a németek. Ezek között legszerencsésebbek voltak a poroszok, a kikkel uralkodó herczegük mindjárt élelmet is küldött társzekereken.

Az ostrom műveletek azonban, a mennyire csak az időjárás engedte, ez alatt sem szüneteltek. Ennyi megpróbáltatás közepette is *bámulatos kitartást tanusítottak az ostromlók s főképen a harczedzett magyar katonák*. Vezérük, Békés Gáspár, ment elől jó példával, a ki bár sokat szenvedett régi köszvény és gyomorbaja miatt, egy perczig sem csüggedett, sőt azzal dicsekedett, hogy soha jobban nem érezte magát: mindig az ágyúk mellett volt, ott evett, ott nyugodott s oly veszélyes helyeken forgolódott, hogy körülötte sokan elvesztek s kifecscsenő vérök, mint az oldalánál eleső *Kőrössy* Jánosé, az ő ruháját is pirosra festették.[3]) A lengyel gyalogság is elég vitézül forgolódott, jóllehet fiatal, újonnan toborzott katonák voltak, a kik most állották ki a tűzkeresztseget.

[1]) «Omnesque viæ cadaveribus equorum complerentur». Heidenstein d. m. 756. l.

[2]) «. . . Reperiunturque ex Polonis et Ungaris, qui mortuorum equorum carnibus vesci non dubitarent» Heidenstein id. m. 756. l.

[3]) «In hac omnium rerum difficultate *summa tamen erat constantia Ungari praesertim militis* ante alios Bekesius . . .» Heidenstein id. m. 756. l.

E nehéz viszonyok arra késztették a királyt, hogy hadi tanácsot tartson és felvesse a kérdést: mi tévők legyenek?

A legtöbben abban a véleményben voltak a mi közóhajtás volt a táborban, hogy a vár ellen minden oldalról teljes erejökből rohamot kísértsenek meg. Ezt a király nem helyeselte, mert attól tartott, hogy ha a roham, melybe utolsó reménységüket vetik, nem sikerűlne, annyira lehangolná a kedélyeket, hogy nem maradna más hátra, mint az ostrom abbahagyása és szégyenteljes elvonúlás. Előbb minden lehetőt meg akart kísérleni.

«Reá tekintett végre a hatalmas isten — úgy mond — a ki előbb a zivatarok és égi háborúk által megmutatta, hogy az ő hatalmában áll a dolgok folyásának intézése» — és tiszta, derűlt napra virrasztá őket, *aug. hó 29-én.*[1]) A király most *magyar katonáit* nagy jutalmakkal kecsegtetve lelkesítette, ugy a gyalogságot, mint a lovaikról leszállított huszárokat, hogy rohanjanak a várfalak alá, vessenek rá tüzet s addig vissza ne térjenek, míg a falak lángba nem borúlnak, mert inkább dicső halált szenvedjenek a várfalak alatt nemzetük dicsőségeért és vitézi hírnevükért, mint sem szégyenszemmel abba hagyják az ostromot.

Aug. 29-én tehát a király buzdító szavaira, nagy hévvel indúlnak a katonák a vár alá, kezökben fáklyákkal és más gyujtó anyagokkal. Leszállnak futó árkaikba, átmennek a Polotta folyón s felhágnak egy eléggé magas hegyre (ein zimlich hohes Berglein), a melyen a vár *előbástyája* állott és az ellenség heves tüzelése daczára mindaddig nem tágítanak, míg a falakon a tűz erőt nem veszen.[2])

Dr. Szádeczky Lajos.

[1]) *Edictum* regium de supplicationibus ob captam Polotiam. Úgy szinte az id. «*Wahrhafftige Zeittung*» és a «*Pollnische Zeitung*».

[2]) U. o. és Heidensteinnál 756. l.

VÉGVÁRAINK ÉS KÖLTSÉGEIK A XVI. ÉS XVII. SZÁZADBAN.

MÁSODIK ÉS BEFEJEZŐ KÖZLEMÉNY.

A magyar végvárbeli katonaság legszebb ideje a XVI-ik századba esik. Ez időből származnak legdicsőségesebb hadi tényei is; ez időből sugárzanak át hozzánk Szondy, Losonczy, Dobó, Tury György, Zrínyi Miklós és a hősök egész sorának nevei. Akkor a nemzet még bízott, remélt felszabadulásában, a török elleni harczainak sikerében s ez a hit gyakran csodákat művelt a haza védőinek sorában. A török ellen való gyűlölet is lángoló szenvedélylyel égett a kedélyekben, mert a vallásos és nemzeti ellentéteket az idő még nem enyhítette. A nemzet legharcziasabb, tusára, kalandra szomjazó elemeit egyesíték magokban a végvárak. Ott volt a nemzet nagy vitézlő iskolája, mint azt Balassa Bálint, a híres költő és vitéz katona, egyik gyönyörű versében mondja. E vers egész közvetlenséggel örökíti meg a magyar végbeli élet akkori folyamát. Az volt az ifjuság nagy nevelő iskolája;[1]) oda küldötték a nemes urak fiaikat, hogy a vitézi tudományt, ama kor leghasznosabb ismeretét, gyakorlatilag elsajátítsák. Az «ifju vitézek dicséretes serege» találkozott s lépett ott be először a köztevékenység csarnokába és a sok ezer névtelen hős mellett, ki ott ontotta vérét a hazáért, számos kitünő katona és nagyérdemű hazafi nyerte a végvárakban katonai nevelését.

Utóbb a kedvezőtlen körülmények ebben is nagy változásokat idéztek elő. A mint Eszterházy nádor a végvárak falainak

[1]) E végbeli viszonyokról bővebben szólok «A Széchyek Murányban» czímű czikkemben. Századok 1885.

pusztulásáról panaszkodott, oly sivár és elszomorító képet nyújt Zrínyi, a költő, kora végvárbeli katonaságáról. Egy részt a zsold hihetetlenül hanyag és rendetlen fizetése, más részt a társadalmi viszonyok s a kor nézeteinek átalakulása elvonta a jobb elemeket a végvárbeli szolgálattól, s a hiányzó emberanyagot úgy pótolták, hogy a parasztságra rótták az obligatorius szolgálat terhét. Rosszúl fizetve és élelmezve utóbb a végbeli had ép oly csapássá lett a föld népére, mint akár a török. Zrínyi a költő «rühes juh»-nak mondja a végbelit, a ki egyebet sem tud, mint kóborolni, lopni, szegény embert nyomorgatni.

A végvárak nagy jelentősége, valamint az, hogy e jelentőséget kellően felismerték, kifejezést nyer ama tényben is, hogy számtalanszor küldtek ki katonai és polgári szakférfiakból álló bizottságokat [1]) a helyszíni vizsgálat czéljából, s még többb mindenféle reformjavaslat tétetett jó karban tartásuk s az e czélra szükséges költségek beszerzése iránt. Ez utóbbi kérdés mindig rendkívüli fontosságú volt s közjogi tekintetben is messze menő következményeket vont maga után. Minthogy az ország, vagyis az a darab, mely a királynak megmaradt, a saját erejéből a védelmére szükséges óriási összegeket fedezni nem birta, de különben is mivel szomszédait még inkább védelmezte mint önmagát, amazok szintén hozzájárultak a költségekhez. Ennek azután roppant közjogi és politikai következményei lettek. Egész területek kivonattak a magyar alkotmány és alkotmányos kormányzat keretéből, még pedig nemcsak a kapcsolt részekben a Dráván túl, hanem az anyaországban is. Az idegen elem a honvédelemben aggasztó mérvben háttérbe kezdte szorítani a magyart s végül a hadügyek vezetése csaknem kizárólag az országon kívül levő, az ország alkotmányát nem ismerő hatóságok vezetése alá került, minek meg volt termé-

[1]) A végvárak 1554—56-ki állapotáról szóló kimutatás kiegészítésekép fölemlítem, hogy 1557-ben szintén működött vizsgáló bizottság. Tagjai voltak Thurzó Ferencz, Salamanca Ferencz, Dóczy Gábor, Gortschacher Kristóf, Erdős Péter és Pesty Ferencz. A bizottság végig járta az összes magyar várakat Sárostól egy részt Egerig, más részt Szigetig s tapasztalatairól hosszú jelentést tett a királynak. A jelentés, mely egyébiránt leginkább gazdasági dolgokkal foglalkozik s e szempontból igen becses, Orsz. Lev. Mon. III.

szetes visszahatása a XVII. század nagy belső mozgalmaiban. Eleinte az idegen segélyből szükségképen folyó közjogi bajoknak kevés figyelmet szenteltek. Mikor pedig tudatára jöttek a visszás helyzetnek, nem lehetett többé segíteni. A királyhoz intézett egyik fölterjesztésben — valószínűleg az 1630-ki országgyűlésen [1]) — a rendek határozottan követelték, hogy a törvény értelmében az összes végvárak a nádor közvetlen vezetése, Horvátországban a bán alá — kinek szintén a nádor legyen főnöke — helyeztessenek s a tiszti állások kivétel nélkül született magyarokra bízassanak, csupán Győrt és Komáromot kivéve, hol német katonaság is van. De sem ennek, sem más hasonló sürgetésnek nem lett gyakorlati sikere s a hadügyek vezetése mindinkább Bécsben, idegen hatóságok kezében összpontosult. A törvény a papiron maradt. De habár a benne foglalt elvek nem is nyertek gyakorlati valósulást, az akkori emberöltők mély politikai belátására vall, hogy azokat legalább papirra tették. Egy-egy ilyen, akkor végre nem hajtható törvényben fejezte ki a magyar nemzet azt, hogy ha érvényesíteni nem is bírja, de azért fentartja jogait s ragaszkodik a nemzeti honvédelmi tényezők önállóságának közjogi elméletéhez.

Tényleg akkor csakugyan bajos lett volna ez elvet teljes következetességgel valósítani. A haderő, mely hazánkban állomásozott, a legkülönbözőbb elemekből állott, a pénz, melyet fentartása igényelt, épen oly különböző forrásokból fakadott, ámbár a magyar királyság összes minden néven nevezendő közjövedelmét csaknem kizárólag a honvédelem emésztette föl. Mivé lett Magyarország a mohácsi vész utáni harmadik évtizedben, mennyire dominálta a hadügy az összes országokat, azt a legszembetünőbbé teszi az 1549-ki költség-előirányzat, melybe az állam összes szükségletei fölvétettek. Akkor a szükségletek [2]) főtételeit — békeidőt és nem háborús évet tartva szem előtt — következőleg irányozták elő:

[1]) N. M. F. L. 2263. Az okmányra fel van írva: Videtur ex comitiis 1630 emanasse.

[2]) A már említett okmány Orsz. Lev. Ben. R. II. részben közölve Századok 1877, de az összegezés nélkül.

A mezei hadak és helyőrségek	397,472	magyar frt.
A végvárak kijavítása	100,000	« «
A törökkel való diplomacziai érintkezés költsége	64,000	« «
A polgári kormányzat és közigazgatás	32,000	« «
	593,472	

A csaknem hatszázezer forintos szükségletnek csak valami $6^1/_3$%-ka maradt tehát a polgári administratió czéljaira, míg a többit még békeidőben is a honvédelem emésztette föl. Ehhez az arányhoz képest a modern militarismus bármi nagy pénzügyi terhekkel jár, még mindig igen szerény igényeket emel, mert nem nyeli el az állam összes jövedelmét, mint háromszáz évvel ezelőtt történt. E tekintetben a számok igen tanúságosak, s nagyon sajátszerű világításba helyezik azokat a sokat emlegetett régi jó időket.

A király különböző jövedelmei Magyarországon az úgynevezett királyi kamarába folytak össze. I. Ferdinánd alatt egy ilyen kamara volt, és pedig Pozsonyban. De az ország kedvezőtlen földrajzi alakulata már I. Miksa idején szükségessé tette egy másik kamara szervezését a tizenhárom északkeleti megye számára. Ez a szepesi kamara volt Kassán. E két testület kezelte a kincstár legtöbb jövedelmét — nem mindegyiket, mert nehány bevételi forrás közvetlenül bécsi kezelés alatt állt — és gondoskodott a folyó szükségletek fedezéséről. A két kamara évi zárszámadásaiban a legkülönbözőbb katonai kiadásról van említés téve, melyekből közlök egyetmást, mert sokféle tájékozást nyujtanak a honvédelem, de főleg az egyes végvárak viszonyairól.

A lovas és gyalog csapatok belső szervezetét és zsoldviszonyait világítja meg egy 1554-ki számadás.[1]) Akkor Erdély is a

[1]) Az okmány Orsz. L. Lymbus I. 1. A zsoldviszonyok következők Havonkint kap

1,200 lovas fejenkint à	3	ft.
12 kapitány fejenkint à	50	«
12 trombitás « «	6	«
1 lovassági dobos «	6	«
1,000 gyalog «	2	«
100 tizedes egy forinttal többet		
5 kapitány	8	«
Egy-egy kapitány 6 lóra külön	18	«
5 zászlótartó	8	«
5 trombitás	6	«

királyé volt, ki ott 1200 lovast és 1000 gyalogost tartott. Minden száz lovasnak egy parancsnoka, kapitánya — innen a későbbi százados név — egy-egy trombitása (tárogatós, sípos tibicinator) és az egész lovas hadnak egy dobosa, a gyalogságnál minden 200 embernek egy kapitánya, egy zászlótartója és egy trombitása, minden tíz embernek egy tizedese volt. Így tehát az altiszti személyzet aránya a legénységhez minden igénynek megfelelt, ellenben a tiszti kar a magas állománynyal alig állott kellő arányban s a német csapatoknál új állások szervezésével már akkor segíteni igyekeztek e hiányon.

Az 1566-ki nagy háborús év, midőn Zrínyi Miklós vértanúi önfeláldozása mentette meg az osztrák tartományokat Szulejman szultán betörésétől, a pozsonyi kamara költségvetésében nem hagyott olyan mély nyomokat, mint a nagy események után várni lehetne, noha bevételeinek nagy része hadügyi czélokra ment el. Katonai kiadásai [1]) körülbelől 60,000 forintot tettek s ennek igen kis része ment Sziget védképes állapotba helyezésére. Zrínyi Miklós, mint a Dunán túli végek főkapitánya Szigetre, melynek védelmét önkénytesen a saját kezébe vette, az egész év folyamán csak 8048 forint 32 drt tudott a szomszédos megyék királyi adójából az illető tisztviselőktől kapni. Mennyire elégtelen volt ez összeg, az kitünik a tíz évvel azelőtti költségvetésből, melyben Zrínyi és Sziget évi

[1]) N. M. F. L. 920 : VIII. Ez év katonai költségei czímen szerepelnek:

Palota vára Thury György várnagy útján	8,274	frt 20	dr.
Babocsa vára	4,632	« 50	«
Zrínyi Miklós Dunán túli főkapitánynak	8,048	« 32	«
Dersffy István Dunán inneni főkapitánynak	6,833	« —	«
Lak vára 25 lovas	600	« —	«
Berzencze vára 15 lovas, 15 gyalog	156	« —	«
Murány építkezésre	1,100	« —	«
Komjáti vára 10 lovas, 10 gyalog	312	« —	«
Erdődy Péter horvát bánnak	3,170	« —	«
A felsőmagyarországi katonaságnak	7,000	« —	«
A bányavárosok körül álló seregnek	11,365	« —	«
A Dunán túli német sereg élelmezésére, Thurzó Ferencz országos főbiztos és Mezőlaky Ferencz apát (procurator annonae) útján	7,527	« 59	«

szükséglete hatvanezer forintnál is többre van téve. A hős főkapitány 1566-ban kapott ugyan további 2000 frtot s kétségkívül ezt is Sziget védelmére áldozta, csak hogy ez sajátja volt, sőt nem is személyesen járó tiszti fizetése, hanem négy évi kamatja egy 10,000 talléros kölcsönnek, melyet még 1561 szeptember 15-én adott a királynak. De a Szigetvárához füződő eseményeket még egy másik kiadási tétel is megörökíti. A király egy szigetvári zsoldosnak, Balázsy Györgynek 36 forint évdíjat rendelt. Balázsy, úgy látszik, már az 1566-ki harczok előtt török rabságba jutott. A törökök életben hagyták és elbocsátották ugyan, de szörnyen megcsonkítva. Kezét, orrát és nyelvét levágták, jeléül amaz idők barbár kegyetlenségének. A király [1]) életfogytiglan nyugdíjat rendelt a szerencsétlennek.

A kisebb várak ellátási viszonyairól felvilágosítást nyujtanak azon tárgyalások, melyek 1570 körül Melith Péterrel Munkács vára iránt folytak. Munkácshoz s általában az akkori várak legtöbbjéhez, melyek igen kiterjedt uradalmak középpontjai voltak, számos helység, több város s általában nagy jószágok tartoztak. Melith ajálkozott,[2]) hogy 11,000 rajnai forinton (egy rajnai forint $^4/_5$ magyar forintot tett, tehát 20%-kal ért kevesebbet) bérbe veszi s a bérösszegből látja el a királyi helyőrséget, mely a következő volt:

Egy német kapitány és 50 német zsoldos	havi	fizetése	336	frt
A várnagynak 14 lovasra à 4 frt	«	«	64	«
« « 10 magyar gyalogra à $2^1/_2$ frt	«	«	25	«
« « 1 tizedesnek --- --- --- --- --- ---			$4^1/_2$	«

Minthogy a kincstár örökös pénzszükséggel küzdött, olyan években, midőn hivatalosan meg volt kötve a béke, — a valóságban a küzdelem soha sem szünetelt, — a haderő leszállításával igyekeztek a költségeket apasztani. Ilyenkor elbocsátották a fogadott katonák egy részét s az elbocsátást sokszor a magyar zsoldosokon kezdték, a mi ismét a magyar elem háttérbe szorítására vezetett.

[1]) A kir. rendelet 1566 ápril 24-én kelt, tehát mindenesetre a nagy ostrom előtt. Az okmány Orsz. Lev. B. R.

[2]) Az okmányok Orsz. Lev. Lymbus I. 2.

1572-ben a felvidéki várakban kevés maradt a magyar katona s Rueber János kassai főkapitány tett bizonyos ajálatot,[1]) hogy Kassán két várnagyot, egy dobost, 30 gyalogot, Munkácson 15, Szatmáron 25, Tokajban 24, Szendrőben 30 magyar gyalogot fog tartani.

Az 1576-ki költségvetésben [2]) a katonai czélokra tett kiadások általában csekélyek s részben megértetik a törökök egyre nagyobb vakmerőségét. A várak el voltak hanyagolva, a helyőrségek általában apasztattak s a mi katonaság volt, azt is igen hanyagúl fizették. A pozsonyi kamara Pozsony, Murány, Zelin (a Báthoryak vára), Keszthely, Devecser, Sáros építési és élelmezési költségeire összesen csak 2904 frt 47 drt, Komárom, Győr, Kanizsa, mely Sziget elestével nyert nagy katonai jelentőséget, Pápa, Palota, Veszprém, Zólyom, Végles, Baka-, Libet- és Breznobánya, a korponai németek, a horvát bán, Krusits János kapitány s mások fizetésére csupán 25,383 frt 40 drt költhetett. Noha az egész szükséglet fedezése nem az ő dolga volt s például Győr és Komárom Ausztriától kapták ellátásukat, mégis azon tény, hogy e két vár szükségleteihez is hozzá kellett járulnia, de általában a katonai kiadások csekély összege kétségtelen bizonyítéka annak, hogy a helyőrségeket lehetőleg redukálták.

A szepesi kamara a felvidék katonai szükségletére a következő összegeket [3]) költötte:

Kassa helyőrsége	7,058	frt 59	dr.
Balog és Szendrő helyőrsége	1,625	« 60	«
Tokaj helyőrsége	5,882	« 35	«
Szatmár helyőrsége	2,922	« 16	«
Putnok «	646	« 24	«
Krasznahorka helyőrsége	768	« 61	«
Kálló helyőrsége	4,543	« 65	«
Különböző katonai kiadások	12,160	« 20	«
Tűzérségi szükséglet Kassán	110	« 37	«
Katonatisztek fizetése	1,257	« 55	«
Katonai ellátás	320	« —	«
A kassai magyar várnagy	266	« —	«
30 magyar gyalog Kassán	755	« 20	«

[1]) N. M. F. L. 913 X. kötet 102. lapján levő följegyzés.
[2]) N. M. F. L. 920: IX.
[3]) Orsz. Lev. Lymbus I. 4.

E kimutatás a felvidéki végvárrendszer alakulatát is feltünteti. Itt a végvárak nem csupán a török, hanem Erdély ellen is szolgáltak s ez okozhatta, hogy ez időben a legtöbb helyen a katonaság nagy részt németekből állt s például Kassán csak 30 magyar gyalog volt. Egyébiránt a költségek összegéből következtetve, a helyőrség mindenütt elég csekély lehetett.

Lényegesen megváltoztak a viszonyok a XVII. század elején, mikor tudvalevőleg a pusztító török háborúval egy időben hatalmas belső mozgalmak viharzottak végig a hazán. Bocskay István támadásának a német őrségek sehol sem tudtak ellenállani s mikor később a felvidék a király hatalmába visszakerült, főleg az Erdélyre való tekintet az ottani várak jobb karban tartását s nagyobb helyőrséggel való ellátását tették szükségessé. A politikai és katonai jelentőség fokozódásának megfelelően az összes véghelyek fentartására fordított költségek is tetemes emelkedést mutatnak s 1610-ben következőleg [1]) alakultak.

Mint mindig, akkor is Kassa volt az északkeleti Magyarország védelmének középpontja s a legfontosabb katonai és állami főhatóságok székhelye. Ott lakott a felsőmagyarországi főkapitány, a ki maga 150 gyalogot és 100 lovast tartott, mely czélra 14,098 frt 10 drt kapott. Csapatai legalább részben Kassán állomásoztak, valamint Rákóczy Lajos, az akkori mezei sereg parancsnokának 25 lovasa is, ki a saját és lovasai fizetésére havi 192 frt 80 drt kapott. Kassa tulajdonképeni helyőrsége 150 gyalogból s az akkori viszonyokhoz képest elég tekintélyes tűzérségből állott, mit abból következtethetünk, hogy havi ellátása 237 frtba, a gyalogságé 484 frtba került. Ez utóbbi összegből csak 161 frt 33 dr. szolgáltattatott ki készpénzben, míg 322 frt 67 drt különböző élelmi szerekben kaptak a katonák. A tűzérek szintén nagyobbára természetben kapták ki illetményöket. A két fegyvernemre az egész év folyamán, melyben a zsoldilletéket a kincstár igen lényegesen redukálta, 6268 frt 73 krt költöttek, míg a két várnagy 500—500 forint fizetést húzott.

A szatmári helyőrségnek Dóczy András volt a főkapitánya, ki az említett évben 589 frt 40 drt, a lovasság 4124 frt 73 drt, a

[1]) N. M. A szepesi kamara számadása 1610-ből.

tűzérség 435 frtot kapott, míg a helyőrség rendkívüli szükségletei 2751 frt 60 drt tettek. Így Szatmár egész katonai szükségletére 14,075 frt 6 drt költöttek.

Kállón a gyalog és lovas helyőrség 10,249 frt 90 drt, a tűzérség 417 frt 58 drt, a várkapitány 220 frtot kapott s így 10,887 frt 48 dr. fordíttatott a vár ellátására.

Tokajban a gyalog helyőrség 6806 frt 50 drt, a tűzérség 410 frt 32 drt, a rendkívüli kiadás 16 frt 50 krt, összesen 7233 frt 32 krt; Ónodon a gyalog és lovas őrség 9422 frt 10 drt, a tűzérség 14 frt 20 krt, összesen 9,441 frt 30 krt; Szendrőn a lovas és gyalog őrség 10,821 frt 70 drt, a tűzérség 593 frt dr., összesen 11,414 frt 90 drt; Putnokon az egész helyőrség 1825 frt 20 drt vett igénybe. Ennyi tényleg ki is fizettetett, ámbár kétségtelen, hogy a valódi szükséglet még tetemesebb volt. De az egyes várak ellátására fordított ez összegek magokban véve is elég tekintélyesek s arról tanúskodnak, hogy a helyőrségek gondosabb ellátásban részesültek.

Azon időben egy magyar hadi törvényszék is működött, melynek tagjai voltak következő fizetéssel:

Kapronczay György főmustramester (Lustrationum magister)	102	frt	— dr.
Hoffmann György secretarius bellicus	100	«	— «
Semsey Miklós hadbíró (judex bellicus)	388	«	10 «
Balog Gáspár assessor sedis bellici	82	«	33 «
Munkácsy János « « «	69	«	— «
Győry János juratus notarius bellici	40	«	— «

A hadbíróság egy elnökből, két ülnökből s egy jegyzőből állt, de a mustramester és titkára is hozzá tartoztak, mert úgy látszik, a bíróság épen a mustramestert kisérte a végvárakban tett útjában s a helyszínén ítélt a feljelentett katonai kihágásokról és bűntényekről. Egyébiránt a mustramesteri hivatal mindig fennállott, s vezetője vizsgálta meg, hogy valamely csapat vagy helyőrség olyan létszámban tartatik-e, mint a milyenért a kincstár a parancsnokokat fizeti. A mustramester a katonai administratio egyik legjelentékenyebb közege volt.

Sok minden másféle katonai kiadásról is tesz említést az 1610-diki szepesi kamarai számadás. Igy például salétromra s más tűzérségi szerekre 579 frt 77 drt, lőszerre és építkezésekre 471 frt

70 drt, zászlókra és trombitákra 240 frt, építész-mérnökök fizetésére 498 frt fordíttatott. Ezek közt voltak De Lamotte János és Péter testvérek, kik ő felsége megbízásából jöttek a felvidékre, továbbá Guyoth de Montcour, Ónod építője (fundator Onodiensis), a ki havi 20 forint rendes fizetést húzott.

A következő 1611. évben [1]) az említett végvárak helyőrségi szükséglete nem nagyon különbözött az előbbi esztendőbelitől. Kassán akkor is 150 gyalog és a tűzérség, Szatmárt 198 gyalog 80 lovas és a tűzérség, Kállón 107 gyalog és 107 lovas, Ónodon 120 lovas, 86 gyalog állomásozott.

1612-ben szintén csak néhol mutatkozik a költségek nagyobb emelkedése. Azon évben kifizettetett [2]) a helyőrségnek: Kassán 5667 frt 47 dr, Szatmárt 19,420 frt 94 dr, Kállón 10,533 frt 60 dr, Tokajban 6868 frt 99 dr, Ónodon 10,292 frt, Szendrőn 11,325 frt 80 kr, Putnokon 964 frt.

Más képet nyujtanak a felvidéki várak harmincz évvel később, 1642-ben. A védelmi rendszerbe akkor Diósgyőr is bevonatott s a helyőrség kevés kivétellel magyar csapatokból állott. Csupán Szatmárban volt két század német s Tokajban és Szendrőben egy-egy német század, összesen 2738 frt 40 dr. zsoldilletménynyel. A magyar helyőrség létszáma és illetéke az egyes várakban következő volt:

Szendrő: 1. Lovasság:	Ezredes-parancsnok havi	156	frt	80	dr.
	Alezredes havi	72	«	—	«
	Kapitány «	45	«	60	«
	166 lovas	531	«	20	«
2. Gyalogság:	3 vajda, à 13 frt ...	39	«	—	«
	18 gyalog, à 3 frt	54	«	—	«
	91 « « 2 « ...	182	«	—	«
	2 várnagy à 14 frt ...	28	«	—	«
	1 őrmester	8	«	—	«
	1 börtönőr	3	«	—	«
	Havi szükséglet	1,119	frt	60	dr.

[1]) A számadás N. M. F. L. 914 : II.

[2]) A kimutatás Orsz. Lev. a kamarához intézett lev. 1640—1469. B. csomag.

Putnok (1 alezredes, 82 lovas, 1 vajda, 59 gyalog, 1 várnagy) havi szükséglet 465 frt 80 dr.

Diósgyőr (összesen 52 ember) szükséglet 223 frt 40 dr.

Ónod (1 ezredes, 2 lovas kapitány, 15 lovas, 2 vajda, 132 gyalog, 1 várnagy, 1 őrmester) összesen 1114 frt 60 dr.

Tokaj (1 ezredes, 1 alezredes, 1 kapitány, 72 lovas, 2 vajda, 78 gyalogos, 1 várnagy, 1 őrmester) összesen 745 frt.

Kálló (1 ezredes, 1 alezredes, 2 kapitány, 154 lovas, 2 vajda, 174 gyalogos, 1 őrmester) összesen 1276 frt.

Szatmár (1 ezredes, 1 alezredes, 2 kapitány, 150 lovas) egy havi szükséglete 1047 frt 20 dr.

Az összes itt említett magyar helyőrségek szükséglete havonkint 5991 forint, a németeké 2738 forint 4 dénár, a kettő együtt 8,729 forint 40 denárt tett, s így az előbbi időkhöz képest meglehetősen emelkedett. De nem egyedül ez a figyelemre méltó a fentebbi adatokban. Még fontosabb az, hogy megmutatja, hogy ez időben a magyar hadcsapatok belső szervezete teljesen átalakúlt s a német hadak mintájára szabályoztatott. Egész sora az új tiszti állásoknak, melyeknek a fentebb közölt 1554. évi adatokban még nyomuk sincs, tünik itt elő s a modern tiszti állásokból már csak az őrnagyi és a főhadnagyi hiányzanak, mert a vajdai tisztség közel állott a modern hadnagyi ranghoz a gyalogságnál.

Úgy látszik, ez organisatio még csak ez időben jött divatba s még nem minden magyar csapattestnél lépett életbe, mert például a koronaőrség, mely a pozsonyi vár helyőrsége is volt, még 1649-ben [1]) következő szervezetet és létszámot tüntet fel:

2 porkoláb 3 hóra	120 frt.
1 istrázsamester 3 hóra	45 «
5 tizedes 3 hóra	75 «
45 hajdú 3 hóra	540 «

A nagy belmozgalmak, melyek a század második felében, főleg 1670 után támadtak, de már jóval korábban előre vetették árnyékukat, különösen az 1657-ben kezdődő erdélyi bonyodalmak,

[1]) A kimutatás Jerney-gyűjtemény VIII. kötet. Kecskemét.

s a török fészkelődései, a német helyőrségek szaporítását vonták magok után a magyar végvárakban. Szatmárba 1660 julius havában Rust ezredessel 300 dragonyos [1]) vonult be, de a várkapitány magyar maradt. Ugyanakkor Károlyi Ádámra ruháztatott e tisztség, ki a borzasztóan elhanyagolt erődítményeket jobb karba helyeztette s az árkokat kitisztíttatta. Ugyanazon év október havában a helyőrség különböző élelmiszer-szükséglete következőleg lőn egy-egy hóra megszabva:

	Font hús	Köböl rozs	Cseber bor vagy sör	Köböl zab
A dragonyosoknak	4404	285	177	552
A gyalogságnak	3204	261	77	15
A tűzérségnek	324	13	7½	12
Összesen	10,932	559	261½	579

Különösen felszaporodtak a katonai szükségletek 1670-ben s a következő években, midőn a kurucz mozgalmak folyton nagy katonai erő kifejtését tették szükségessé. Az 1675—77-diki években csupán a pozsonyi katonai pénztár 1.015,613 frt 73 krt [2]) fizetett ki, melyből a felsőmagyarországi hadakra 464,007 frt 25 dr, a kanizsai végekre 38,072 frt 53 dr, a pozsonyi helyőrségre 12,419 frt 37 dr, a Dunán túl állomásozó magyar századokra, — ezek akkor szerveztettek nemet parancsnokok (Rudolphus ab Autlan, Urbanus Lain, Carolus a Trap) vezetése alatt — valami 23,000 frt, élelmi szerekre 84,106 frt 17 dr ment el.

Közvetlenül a nagy felszabadító hadjárat előtt 1681-ben, midőn az ország északkeleti részei nagyobbára a kuruczok kezén voltak, a Dunán inneni és túli megyékben következő, [3]) magyar-horvát hadcsapatok — liberæ companiæ — részben német tisztek vezetése alatt állottak: a Kéry, Fejérpataky, Jovanovich-féle három század összesen 753 gyalog; a Petrőczy-féle csapat a pozsonyi várban, de mivel ott a lakóhelyek rendkívül el voltak hanyagolva, tényleg Derencsénben és Komáromban 251 gyalog; a Licht-féle

[1]) A szatmári adatok Zichy István és Szigeti Vass Márton leveleiből. Orsz. Lev.

[2]) Számadás a N. Múzeumban.

[3]) A kimutatás Orsz. Lev. A kam. int. Lev. 1680—89. J. csomag.

század Guttán 256 gyalog; a Müller-féle század Óváron, Kapuváron és Zalaváron 264 gyalog; a Marchwender-féle század Csáktornyán és Légrádon 368 gyalog; az Arch-féle század Veszprémben 192 gyalog. Minden századnak meg volt a maga lelkésze is s noha épen azon időben irtó harcz folyt hazánkban a protestantismus ellen s az erőszakos térítések a legnagyobb arányokat öltötték, a kormány a főleg protestáns katonaság lelki gondozására mindenütt protestáns tábori papokat és káplányokat tartottt, sőt volt egy református «quartariorum magister» és egy református «dragonellorum signifer» is s mindkettő az egyházi személyzethez soroltatott.

Végül még azon védelmi rendszerről akarok megemlékezni, mely Muraköz szigete és a közeli szlavon — ma horvát — terület biztonsága érdekében létesült. A Mura folyó mentén Légrádtól Ráczkanizsáig hosszú vonalban az erődített pontok egész lánczolata huzódott, melynek mindegyikét górénak vagy csardáknak (németül Schorthaus) nevezték. Ilyen csardákok más vidékeken is előfordultak, de itt voltak nagyobb arányban teljes tervszerűséggel a honvédelembe beillesztve. Volt 1673-ban összesen huszonkét [1]) ilyen góré vagy őrház, melyek mindegyikének ellátásáról,

[1]) 1673-ban a király gróf Souches Lajos varasdi — akkori szlavon végbeli — főkapitány kérelmére több ezer forintot utalványozott a muraközi őrházak kijavítására s utasította a Zrínyi Péter után lefoglalt kincstári kezelésben álló csáktornyai uradalom igazgatóját, Pavessich Györgyöt, hogy a szükséges fa- és másnemű anyagot Souches rendelkezésére bocsássa. Pavessich azt feleli, hogy kár e czélra készpénzt költeni, mert minden őrháznak meg van a maga faluja, mely azt fentartani köteles. Leveléhez — Orsz. Lev. a kamarához int. lev. 1670—79. L. csomag — mellékli az őrházak névsorát s a reájok vonatkozó adatokat, melyekből a következőket közlöm: Volt őrház: 1. Nagy-Góré nevű, ezt Fejes István légrádi alkapitány őrzé; 2. Szabad vajdák góréja, mert a szabad vajdák őrizték; 3. Szabad góré, Nyitray György őrizte; 4. Katona-góré, a légrádi lovasok őrizték; 5. Szanyasi góré, Darabos kapitány őrizte; 6. Köz-góré, az uradalom hajdui őrizték; 7. Uj góré, a kottorii lovasok és gyalogok őrizték. E hét őrház építése és fentartása bizonyos számú Murán túli falut terhelte. 8. Hergyanicza góré; a domborui lovasok őrizték, ennek közelében volt a Kanizsa felé vezető rév; az őrházak építése az uradalmat és özvegy gróf Zrínyi Miklósnét terhelte; 9. és 10. hudossányi górék, a hudossányi gyalogok, 11. és 12. goricsáni górék, a goricsáni gyalogok őrizték s mind a négyet

fentartásáról gondoskodva volt s melyek a közeli várakból vagy falvakból kapták őrségöket.

A végvárak erődítményeinek állapota, mint már fentebb említettem, különösen a XVII. század második felének folyamán nagyon ki nem elégítővé alakult, mert hiányzott a pénz fentartásukra. Nem minden várról mondható ez. Győr, melyet Bécs külső védbástyájának tekintettek s melynek katonai jelentősége Érsek-Újvár elvesztésével még inkább emelkedett, első rangú erősséggé épen azon időben alakíttatott át, míg az akkor emelt Lipótvár, mely a Vágvonalat s vele az osztrák tartományokat is oltalmazta, az akkori hadmérnöki tudomány minden igényének megfelelően épült, habár terjedelmére nézve csak másodrendű vár volt. De a kisebb véghelyek, még az ellenség torkában levők is, néha rettentően el voltak hanyagolva s képtelenekké váltak egy ellenséges ostrom kiállására. E tekintetben némelyik végvár állapotáról valóban hihetetlen dolgokat találunk az egykoruak följegyzéseiben.

Pedig a várak fentartására az ország nagy áldozatokat hozott nem csupán pénzben, hanem közmunkában is. A törvény minden egyes várhoz [1]) messze terjedő vidékeket rendelt, melyek egész jobbágysága évenkint legalább hat napot volt köteles az illető várnál dolgozni. De ezt a nagyjelentőségű tényezőt, az ingyen munkát sokszor kevéssé, gyakran igen helytelenül használták föl, sőt megesett, hogy az egyes várak parancsnokai azt egészen a saját magánczéljaikra értékesítették. Az ingyen munkát az érdekelt lakosság megválthatta, sőt azok, kik a számukra kijelölt véghelytől nagyon messzire laktak, köteleztettek is a megváltásra. Egy-egy munkanap megváltási összege országszerte tíz dénárban volt limitálva s így egy-egy közmunkaköteles porta évenkint hatvan dénárral, a mi akkor elég jelentékeny összeget tett, járult a várak fen-

az uradalom gondozta; 13. domasinczi góré, a domasinczi gyalogok; 14. novakóczi góré, a novakócziak; 15. turniskai góré, a turniskaiak; 16. krisóczi góré, a turniskaiak; 17. miklóczi góré, ugyanazok őrizték; 18. peklenczi góré, 19. szerdahelyi góré, 20. új-udvardi, 21. ugyanily nevű és 22. ráczkanizsai górék békeidőben pusztán hevertek, de mihelyt a szükség fenforgott, gróf Zrínyi Miklósné jó karba volt köteles azokat helyeztetni.

[1]) Az egyes várakhoz utalt területeket a törvényekből összeállította Melichár Kálmán, Ludovica A. Közl. 1884. — 524. s köv. lapokon.

tartásához. A törvény szerint tehát elég pénz vagy munka állott készen a végvárak fentartására. Csakhogy a pénz nagy része be nem hajtatott, a mi pedig befolyt, azzal sokszor roppant visszaélések történtek. A pénz közvetlenül ama várak kapitányainak kezébe adatott, a melyekhez a törvény azon vidéket utalta, a mely megváltotta magát. A kapitányok pedig a pénzt vagy helytelenül használták fel, azaz más sürgős szükséglet fedezésére — rendesen a hátralékos zsold miatt zugolódó katonákat elégítették ki vele — fordították, vagy néha egyszerűen zsebre tették, mint az régi országgyűlési emlékeinkben számtalanszor említtetik.

A törvény által megszavazott ingyenes közmunka igazi értékének meghatározására gazdag anyag maradt reánk. Megtudjuk belőle, hogy az országgyűlések áldozatkészsége a végbeli erődítmények jó karban tartása körül gyakorlatilag sokszor egészen meddő maradt. Az 1570—74-diki négy évről ismerjük a felvidéki megyék ide vonatkozó számadásait.[1]) A megváltás összege naponkint 10 dr volt. Nehol úgy vetették ki, hogy minden négy porta egy-egy négy lovas kocsit s két kocsist tartozott kiállítani vagy váltságúl naponkint negyven drt fizetni, a miből egy-egy portára szintén csak tiz denár esett. Ez alapon a mondott négy évre a közmunka-szolgáltatás következő eredményeket mutat:

Szepesmegyében, melynek közmunkája Szendrő várához tartozott, ki volt vetve 5178 frt; tényleg befolyt 260 frt 80 dr.; hátralék 4971 frt 20 dr.

Sárosmegye Kassához tartozott; a kivetés 12,456 frt, befolyt 669 frt 20 dr; hátralék 11,768 frt 80 dr. Itt egyes falvakból 1570-ben 53 szekér végzett munkát s 112 frt 20 drt törlesztett.

Abauj Szendrőhöz tartozott; kivetés 9425 frt 20 dr, befolyt 1230 frt 82 dr, hátralék 8194 frt 38 dr. Itt is egy csekélység munkában törlesztetett, de át van pénzre számítva s felvétetett a befizetésbe.

Tornamegye Szendrőhöz tartozott; kivetés 1955 frt 80 dr, befolyt 210 frt 10 dr, hátralék 1754 frt 70 dr.

Ungmegye Munkácshoz tartozott; kivetés 8,114 frt 40 denár, befolyt 4500 frt 75 dr, hátralék 3613 frt 75 dr.

[1]) Orsz. Lev. Lymbus I. 1.

Szabolcsmegye Tokajhoz és Szatmárhoz tartozott; kivetés 5265 frt 60 dr, befolyt 2275 frt 20 dr, hátralék 2990 frt 40 dr.

Szatmármegye Szatmár várához tartozott; kivetés 13,461 frt 20 dr, mely összeg egy negyed része, 3990 frt 30 dr, Ecsed fentartására rendeltetett, s így marad 10,095 frt 90 dr, törlesztett 9384 forint 50 drt, hátralék 711 frt 40 dr.

Ugocsamegye Szatmár várához tartozott; kivetés 3760 forint, befolyt 1644 frt 10 dr, hátralék 2115 frt 90 dr.

Zemplénmegye Tokajhoz tartozott; kivetés 22,974 frt, befolyt 2116 frt 20 dr, hátralék 20,857 frt 80 dr.

Heves, Borsod, Pest, Solt, Külső-Szolnok és Csongrád megyék, továbbá az egri káptalan két városa, Polgár és Szent-Margita Szabolcsban, az egri várhoz voltak deputálva s egy porta 80 denárral rovatott meg évenkint. Négy évi tartozásuk kitett összesen 19,764 forintot, melyből törlesztettek 4977 frt 69 denárt s így hátralékuk 14,786 frt 31 drt tett.

Az összes itt felsorolt megyék közmunkatartozása a négy évben pénzre átszámítva 105,331 frt 30 dr. volt. Ebből törlesztettek 30,011 frt 66 drt, a hátralék kitett 1573 végén 75,319 forint 64 drt. Ezek a számok sokat megmagyaráznak, főleg ha figyelembe vesszük, hogy a befizetett 30,000 forint sem fordíttatott egészen a várakra, mert a behajtási költség szintén tetemes volt s első sorban ez törlesztetett a bevételből. A mondott években tehát a közmunka nagyon kevéssé járult a végvárak erődítményeinek jó karba helyezéséhez.

Az ország más részeiben sem sokkal kedvezőbben alakultak a közmunkaviszonyok. Pozsonymegyében [1]) az 1572—75-diki négy évben, mikor a tartozás 13,464 frtot tett, csak 7023 frt törlesztetett. Árvamegyében [2]) 1576—77-ben a tartozás 429 frt 60 drt tett, melyből befolyt ugyan 320 frt 20 dr, csakhogy a behajtási költség 58 frt 40 drt tett s csupán a többi fordíttatott a kitűzött czélra.

Csakhamar azonban a számadásokból itt-ott lényeges javulás mutatkozik. Már 1576—77-ben Pozsonymegyében,[3]) melynek két

[1]) N. M. Hadügy VI. csomag.

[2]) Orsz. L. Lymbus III. 6.

[3]) Jerney-gyűjtemény. Kecskemét, VII. köt.

évi tartozása 6374 frt volt, csupán 89 frt 80 dr. maradt behajtatlan. Sárosmegyében[1]) idővel szintén kedvezőbbre fordultak a viszonyok. 1610-ben, 1611-ben, — 1612-ben nem volt kivetés, — 1613-ban a megye összes tartozása 1137 frt 30 drt tett; ebből befolyt 1614 végéig 1060 frt 60 dr. s csak 76 frt 70 dr. maradt hátralékúl. Pozsony- és Trencsénmegyékből 1638—46-ban 7213 frt 60 dr. folyt be s az 1625—50-diki években Turóczmegye is beszolgáltatta tartozása nagyobb felét.[2]) A XVII. században a közmunkaváltság már nem mindig közvetlenül az illető várak parancsnokaihoz lőn beszolgáltatva. A mennyire megfigyeltem, 1612-ben fordúl először elő a szepesi kamara számadásaiban a közmunka jövedelem. Ezt a kamara közvetlenűl fordította erődítési czélokra. Csakhogy a hozzá beszolgáltatott váltság soha sem volt valami nagy s arányban sem állt a tényleges tartozással, mi kétségtelenné teszi, hogy az e czímen fizetett összegek legnagyobb része ezután is egyenesen a várak kapitányai kezébe jutott vagy egyáltalán be sem hajtatott.

Az erődítmények elhanyagolásával párhuzamosan haladt a tűzérségi felszerelés hiányossága. Igen gyakori volt az az eset, hogy ágyúról, lőszerről csak az égető veszély pillanatában történt gondoskodás s gyakran már késő volt valamely várat, melyet az ellenség fenyegetett, olyképen fölszerelni, mint az ellenállás sikeressé tétele igényelte. Nem egy vár csupán ez okból veszett el a magyarságra. Az északkeleti megyékben levő véghelyek védelmi képességét nagyon csökkentette az is, hogy időnkint az erdélyi fejedelmeknek, egyszer Bethlen Gábornak, azután I. Rákóczy Györgynek engedtettek át. Mikor a szerződések értelmében azután visszakerültek a király birtokába, fölszerelésök nagy része elkallódott. Igy például 1651 julius 11-dikén a szepesi kamara Kassáról jelentette a pozsonyinak, hogy a területén levő várak lőszerkészletét Rákóczy György emberei nagyobbára elfogyasztották s a fölvett leltár[3]) szerint az efféle készlet csakugyan nagyon elégtelen volt.

[1]) Orsz. L. Lymbus I. 5.
[2]) Számadásaik N. M. Hadügy IV. csomag.
[3]) Az okmány, mely az Orsz. Lev. a kamarához int. lev. 1650—59.

A végbeli katonák élelmezése tárgyában számtalan különféle intézkedés történt. 1570-ben gróf Salm Miklós a kamara és a katonaság kiküldötteiből alakúlt bizottsággal kimerítő Proviantordnungot — ilyen egyébiránt az előtt és az után is sok készült — dolgozott ki németűl és latinúl a felsőmagyarországi várak számára. A szabályzat[1]) szigorúan utasítja az egyes várak provisorait, hogy minden katonának a maga porczióját rendesen kiadják, a betegeknek pedig betegségök tartamán a tisztek rendeletére a megszabott élelemnél egyebet is adjanak; hogy továbbá az eleséget nem tizedek (decuriák), hanem viritim adják ki s csupán a betegekét vegye a kapitány beleegyezésével át a tizedes. Hetenkint minden katona tíz denárt kapott húsra, mely pénzen tíz font húst vásárolhatott s így a hadak élelmezésében a hústáplálékról bőséges gondoskodás történt.

A várak szükségleteit húsban és terményben legelől magok a várjószágok fedezték. Minden vár egy-egy nagy uradalom gazdasági középpontja volt, melyhez egész kiterjedt vidékek tíz, húsz, sőt néha száznál is több faluval tartoztak s melyek összes jobbágyszolgáltatásai a vár fentartására használtattak. Ugyane czélra rendeltetett a tized vagy dézsma, mely az egyházakat illette ugyan, melyet azonban az állam évi fizetésért rendesen bérbe vett s a befolyó terményt szintén a végvárak fentartására fordította. Ez összes terményeket az uradalmi hivatalnokok, az udvarbíró, tisztttartó stb. kezelték s minden legcsekélyebb bevételről vagy kiadásról a kamarának számot tartoztak adni. Később több végvárban [2]) volt külön élelmezési tiszt — annonarius, profont- vagy élésmester — ki a készleteket kezelte. A XVII. század harminczas éveiben

B. csomagjában van, így hangzik: Signatura mennyire való munitio vagyon az ő felsége itt való kassai és szendrői czaigházaiban, annak száma következik e szerint: A kassai czaigházban vagyon 110 mázsa por, 10 mázsa ólom, 1 mázsa kanócz; a szendrői czaigházban 50 mázsa por, 7 mázsa ólom és 90 font kanócz. A többi végházakban penig kevés municziónk vagyon.

[1]) Orsz. Lev. Lymbus I. 1.

[2]) 1612-ben Kassán, Kállón, Tokajon, Ónodon annonarius, Szatmárt, Szendrőben, Terebesen provisor kezelte a terménykészleteket. N. M. T. L. 914: III.

az országgyűlés[1]) a végbeliek pontos élelmezése érdekében azt kívánta, hogy a nagyobb és biztosabb várakban országos közraktárak — granaria publica — állíttassanak, sőt a király a saját költségén Hainburgban szintén rendezzen be ilyen magtárt. Volt-e foganata e sürgetésnek, azt nem tudom. De úgy látszik, inkább apasztották az eleséghivatalok számát, mert 1657-ben a szepesi kamara[2]) területén csupán Kassán és Szendrőben volt annonarius, mint a kamara kirendelt közege.

Sokszor azonban megtörtént, hogy a várjószágok és a dézsma terményjövedelmei nem fedezték a szükségletet. Ez főleg ott fordult elő, a hol a várjószágok egyes főuraknak adományoztattak el s vagy csupán a vár maga, vagy a helyőrségtartás terhe maradt a királyé. Az eleségszükséglet fedezésére néha az országgyűlés maga is szavazott meg terményadót, melyet meg lehetett váltani. Néha azonban országgyűlés nélkül is vetettek ki egyes megyékre ilyen terményadót. 1567 decz. 23-kán például a kassai főkapitány meghagyta[3]) a szomszédos megyéknek, hogy a saját költségükön következő gabonát szállítsanak be haladéktalanúl Kassára:

	Szepes	Zemplén	Sáros	Abauj	Ung	Torna
Buza köböl	4,000	5,000	4,000	4,000	2,000	1,000
Árpa «	2,000	3,000	1,000	1,000	1,000	500
Zab «	3,000	2,000	2,000	3,000	2,000	1,000
Rozs «	1,000	—	—	—	—	—

Az ilyen önkényes kivetések azonban főleg az 1670-ben kezdődő zűrzavaros, háborús időkben öltöttek nagy arányokat s váltak egyszersmind olyan gyakoriakká, hogy csaknem koldúsbotra juttatták a lakosságot. Igy például 1671 május havában Spankau tábornok Lőcse városára és Szepesmegyére[4]) a következő élelmi szereket vetette ki:

[1]) N. M. F. L. 2263

[2]) A kamara 1657-diki állomány-kimutatásában csak e kettőt említik. A kimutatás Orsz. L. Hogy egy-egy ilyen annonariában — katonai raktár — időnkint mennyi készlet volt, arra idézem Árvai Mihály kassai annonarius jelentését. 1661 aug. 19-dikén volt a raktárban rozs 3040, liszt 2,000, zab 200, árpa 180 köböl. Orsz. Lev. A kamarához int. levelek 1660—69.

[3]) Orsz. L. Lymbus I. 1.

[4]) Haim Gáspár kézirati krónikája N. M.

	Lőcse	Szepesmegye
Gabona kassai köböl	1,500	2,768
Zab « «	517	2,798
Sör bécsi akó	1,988½	3,460
Marhahús mázsa	83	692

Még nagyobb arányokat öltött a sarczolás 1679—80-ban, midőn csupán takarmányban nehány vármegyétől valami 90,000 forint értéket[1]) képviselő terményt szedtek be. Néhol a lakosságra rótt ilyen terhek hihetetlen arányokat öltöttek. 1683 október havában Semoraczky alezredes vezetése alatt a Grana-ezred 1500 emberrel Lőcse városában szállásoltatott el s a város volt köteles élelmezni. A napi szükséglet a következő volt:[2])

2151 különböző adag étel átlag 12 dr.	258 frt 12 dr.
A lovak élelmezése	54 « — «
A tüzérség 52 lóval	6 « 24 «
	318 frt 36 dr.

[1]) A kimutatás Orsz. L. Lymbus I. 1680. csomag. Az egyes megyék beszállítottak:

	Köböl zab	Szekér széna	Szekér szalma
Szepesm. Lőcsére	2,600	8.0	860
Ugyane megye Kézsmárkra	2,600	860	860
Sárosm. Kisszebenbe	2,600	860	860
« Bártfára	2,600	860	860
« Eperjesre	2,060	860	860
« Kassára	2,600	860	860
Abaujm. Moldovába	7,800	2,600	2,600
Gömörm. Szendrőbe	10,400	2,450	2,450
Hevesm. Ónodra	13,000	4,290	4,290
Zemplénm. Tokajba és Patakra	1,300	4,290	4,290
Ungm. Patakra és Ungvárra	6,500	2,158	2,158
Szabolcsm. Kállóba	19,500	6,500	6,500
« Böszörménybe	6,500	2,158	2,158
« és Szatmárm. Ecsedhez tartozó részei Ecsedre	5,200	1,716	1,716
Szatmárm. Szatmárra	26,000	8,658	8,658
	123,000	39,988	39,988

A termények pénzértéke volt: a zabé 44,360 frt, a szénáé 23,992 frt 80 dr., a szalmáé 11,996 frt 40 dr.

Egy hóra 24 köböl számíttatott s a beszállított mennyiség 5141 lóra szolgált. A kimutatás Rozsnyón kelt 1680 május 9-dikén. A szállítás tehát részben már az előző évben történhetett.

[2]) Haim krónikája N. M.

A heti szükséglet, melyet Lőcse akkor fedezni tartozott, 2228 frt 52 dr. volt. De azonkívül még külön ajándékot kellett adni a tiszteknek, így például az alezredesnek havonkint 15 tallért és egy hordó bort. Természetes, hogy ez iszonyú teher a nem valami népes város lakosságát, mint krónikása mondja, «aufs äusserste Ruin gebracht».

A többé-kevésbbé fontos, de mindig jellemző adatok, melyeket végváraink XVI—XVII. századi állapotairól közöltem, világot vetnek a védelmi rendszerre, melyben nemzetünk nagy önfentartási küzdelmét a törökkel végig vívta. Az úgynevezett feudalis honvédelmi tényezők, a nemesi fölkelés és a banderiumok rendszere e küzdelemben csak másod sorban vettek részt. A nemesi fölkelés időnként szerepelt ugyan, de szűkebb körben, csekélyebb arányokban. A középkori banderiumok e harczokban már alig fordultak elő s kevés nyoma van, hogy a főurak és főpapok különösen a XVI. század második fele óta birtokaikhoz képest banderiumokat állítottak volna síkra. Egyes főurak, mint a király csapatvezérei, tartottak ugyan katonát, de nem birtokaik alapján, hanem azon fizetésből, melyet e czélra a kincstártól húztak. Ez történt már I. Ferdinánd idején s hogy a banderialis rendszer mennyire elvesztette katonai értékét, az kitünik abból is, hogy Miksa király összeíratta a kiváltságos osztály azon tagjait, kik a törvény szerint banderiumot kötelezettek tartani. Azt tervezte, hogy e kötelezettséget pénzben váltatja meg velök.[1]) Ez azonban üres tervezet maradt, mint sok más akkori combinatio s a banderium-kötelesek minden váltság nélkül szabadultak meg e tehertől, mert az intézmény nem felelt meg többé a változott viszonyok szükségleteinek. De ha az illetők nem is teljesítették a kötelezettséget, elvben, a törvény lapjain fenmaradt az és több ízben történt kísérlet a banderiumok fölelevenítésére, valamint a nemesi fölkelés korszerű újjászervezésére. Gróf Eszterházy Miklós, a ki erős conservativ

[1]) Az okmányt egész szövegében közzétette Kovachich Suppl. ad Vest. Com. II. 321—26. Kivonatilag közölte Thallóczy L. Századok. 1877. Salamon Ferencz, ki «Magyarország a török hódítás korában» czímű művében bőven kiterjeszkedik a végvárügyre, szintén kiemeli a bandériumok megszüntét I. Ferdinand alatt.

szellemű államférfiú, de ép oly buzgó reformer is volt, ezt a honvédelmi tényezőt 1635-ben újra lábra akarta állítani. Nagy eredményeket várt tőle, mert a mint mondá, ha mindenki teljesítené honvédelmi kötelezettségét, az összes magyar területen a horvát-szlavon megyékkel együtt a generalis insurrectio 50—60,000 főnyi sereget szolgáltatna a haza védelmére. Ebbe kétségtelenül befoglalta a főúri és főpapi banderiumokat is, melyek létszáma a Miksa-féle összeírás szerint valami 15,000 lovast és gyalogot tett. Említette továbbá a Tiszán túli hajdukat, kik az erdélyi részekhez tartozókkal legalább 6,000 jó katonát (apta armorum, omnes fere equites) képesek kiállítani s kiknek fele a király területén lakik, másik felét pedig meg lehetne nyerni.[1])

Utóbb 1662-ben a törvény még egy nagy arányú kisérletet tett a nemesi fölkelés reformjára, de kevés sikerrel, ámbár az 1663—64-ki háborúban nemesi insurrectionalis csapatok is részt vettek. De azért az insurrectio mint katonai intézmény elavult volt s még II. Rákóczy Ferencz küzdelmeiben is túlnyomó része jutott az állandó, a zsoldos katonaságnak. Maga a nemes ember, a ki kedvet érezett a katonai pályára, a végekben vagy a király többi hadainál szolgált, de nem nemesi kötelezettsége, hanem saját egyéni tetszése következtében. A végvárbeli vitézek túlnyomó része, nagy tömege pedig vagy az egészen szegény nemesekből, vagy a nem-nemesekből került ki. Ez utóbbiakra kötelezővé is tétetett a szolgálat a végekben, hol tehát a nemzet minden eleme, minden osztálya vállvetve teljesíté a honvédelem nemes hivatását. A főúrtól a zsellérig minden népelem benn található a végbeli katonaság keretében, mely tehát a rendi szétszaggatottság közepett legelőször testesíté meg a nemzeti solidaritás eszméjét. A végvárakban nyert a társadalom egysége élő kifejezést, mert nem egy osztály, nem egy rend, hanem kicsinyben az egész magyar nemzet küzdött ott az állam megmaradásáért. A mint a végvárak a magyarságnak és a nyugati polgárosodásnak egyformán védbástyái voltak, akként alkották a honvédelemnek legnemzetibb elemét is, mert védőik tábora felölelte a nemzet minden rétegét.

Acsády Ignácz.

[1]) Előterjesztése N. M. F. L. 2263.

A VÁRNAI CSATA.

Hadtörténelmi tanulmány.

(A várnai csata két tervét lásd az első füzetben.)

MÁSODIK ÉS BEFEJEZŐ KÖZLEMÉNY.

Míg a magyarok a leírt módon Várna alá érkeztek, *török* részen is nagy és fontos dolgok történtek.

Már röviden fölemlítettük, miszerint Brankovics György, szerb despota, nem elégedett meg azzal, hogy a törökök ellen intézendő hadjáratban való részvétét megtagadta, rövidlátó — vagy ha úgy tetszik előrelátó — politikája nem nyugodott meg a semleges szemlélő szerepében, hanem eddigi pártfogója, hűbérura és oltalmazója ellen fordulva árulást tervezett, mely a magyar sereg romlására irányúlt. E czélból még a magyar hadi készületek folyamata alatt titkon értesité némelyek szerint Muradot, némelyek szerint a drinápolyi török kormányt[1]) a magyarok szerződésszegéséről s a megkezdett készülődésekről, majd seregét összegyűjtve, avval országa déli részeibe siete, Castriota György fejedelmet a szerb területen való átvonulásban és így a magyarokhoz való csatlakozásban megakadályozandó.

Castriota György ugyanis Krojából északkeleti irányt tartva, a Rigómezőn át Pristinának és Prokopljének indúlt meg, valószinűleg azon szándékkal, hogy a Stara-Planinán átvonúlva a

[1]) Brankovics árulásáról több forrás tanúskodik; hogy bizalmas levelével közvetlen Muradhoz fordult volna, alig hiszszük, mivel Murad ez időben a távoli Ázsiában tartózkodott; valószínűbb, hogy a drinápolyi kormányt értesítette, melynek élén (II. Mohammed nevében) *Chalil* pasa állott, ki nem késett Muradot a kormány újbóli átvételére ösztönözni. Ez kitetszik *Szádüddin* előadásából is. Vámbéry id. m. Történelmi Tár. XI. 211. l.

magyar sereggel vagy az Al-Dunánál, vagy legalább valamely más, a Balkán-hegyláncztól északra fekvő ponton egyesüljön; ez útirány kétségtelenné teszi, hogy Castriota a magyar sereg hadműködési iránya felől tudomással bírt — bárha ez egyetlen kútfőben sem említtetik — mert különben inkább keletnek tartott volna, hogy a magyar sereg első hadműveleti tárgya, Drinápoly felé közeledjék.

Brankovics az epirota fejedelemnek a szerb határon Pristina és Prokoplje közt állta útját, amennyiben a *Byele Zarkive* szorost fatörzsekkel eltorlaszoltatta és csapataival megszállotta; hogy ez a Byele Zarkive, melyet Teleky műve Gebhardi után fölemlít, hol volt, nem tudhatjuk, mivel az a térképeken föl nem lelhető; de valószínű, hogy a mai Mardar nevű szorossal azonos, mely az idézett vonalon jelenleg is (a berlini szerződés alapján) határszorost képez és a Pristinából Prokoplje, illetőleg Niš felé vezető útat elzárja.

Brankovics vállalata sikert aratott, mivel Castriota serege a szerb határon valóban heteken át leköttetett s midőn a szerb állásokon magát végre is átvágta, már késő volt; a szerencse koczkája Várnánál már eldőlt, még pedig a törökök javára.

Hogy mi történik vala akkor, ha Castriota György előnyomulásában föl nem tartóztattatik, meg nem itélhető, mivel elindulásának ideje s útvonalának részletei meg nem állapíthatók; talán egyesült volna a magyar sereggel, talán megtámadta volna a szultánt a Balkánon való átkelésnél, vagy a Várna felé való előnyomulás alatt; ki tudja? Csak az kétségtelen, hogy, ha közreműködhetik, közreműködése a hadjárat kimenetére nagy, talán döntő befolyást gyakorol.

A drinápolyi kormányt a magyar sereg közeledése rémülettel töltötte el, s méltán; a török hadsereg színe-java az ázsiai hadszínhelyen volt; az ifjú sah, mint Szádüddin *II. Mohamed*et nevezi, nemes ambitióval telve, képes volna ugyan a drinápolyi csekély helyőrséggel is megindulni, hogy az Izlám ellenségeivel mérkőzzék; a kormány bölcs és tapasztalt feje, Chalil pasa azonban jól tudja, hogy ez merő képtelenség és követet követ után küld Mu-

[1]) Teleky i. m. I, 426.

radhoz, esdekelve kérvén, hogy e vészterhes időben a kormány gyeplőit erős kezeivel ismét megragadja.

«Ha a világ uralma még némi tekintélylyel bírna Felséged előtt, az ellenség meggyőzésére most van a legalkalmasabb pillanat . . . Szóval a körülmények semmi késedelmet nem engednek, nehogy az Izlám jólétén valami baj történjék», írja Szádüddin szerint Chalil pasa, [1]) s Murad valóban nem is késedelmeskedett többé; seregét a legnagyobb gyorsasággal összegyűjtve, erőltetett menetekben a tengerpart felé igyekezett.

A szultán seregével együtt megérkezik a tengerparthoz, de itt nem várt látvány terül szemei elé; a tenger habjai a keresztény hajóhad 128 gályáját ringaták, míg a török sereg még csak egy csónak fölött sem rendelkezett.

Murad el volt keseredve e meglepetés fölött, olyannyira, hogy némely írók szerint öngyilkosságra is gondolt; alvezérei azonban nem voltak ily csüggetegek s módokról gondolkozának, mikép lehetne a török sereget a keresztény hajóhad daczára, vagy tán annak segítségével!? az európai partra szállítani.

Mély titok födi azt, hogy az átkelés *mikor, hol* és *kinek segítségével* történt meg; sem a török, sem a velenczei, genuai vagy más érdekelt állam levéltárából nem került még elé — még most 450 év után sem — hiteles adat, mely e mérhetlen fontosságú és óriási következményeket maga után vonó eseményre világot vetne.

Tény az, hogy a szultán seregével együtt átkelt! Tény, hogy őt ebben a keresztény hajóhad nemcsak hogy meg nem gátolta, de sőt még csak kísérletet sem tett arra, hogy a török sereget szándékában megakadályozza. Már pedig — és ez ismét kétségbevonhatlan tény — ha a keresztény fejedelmek hajóhada állásában híven kitart és a partfigyelő szolgálatot lelkiismeretesen teljesíti, egyetlen egy turbános fő sem kerülhetett volna Ázsiából Európába.

A török sereg átkelése némely írók [2]) szerint a Hellespontuson Gallipollinál, mások szerint, s e nézetet — török források

[1]) Vámbéry i. m. 211. l.

[2]) Calchokondylas, Dukas, Dlugos stb.

alapján — különösen a keleti írók [1]) pártolják, a Bosporuson Axi- vagy Anatoli-Chissár, vagy végre Szádüddin szerint [2]) Kaar-Iszkenderie-nél ment végbe; ugyanily eltérők a nézetek az átkelés eszközeinek megszerzésére nézve; azok kik az átkelést a Hellespontuson vitatják, a keresztény hajóhadak kapitányait gyanusítják, hogy a török sereget részint saját hajóikon, részint kereskedő hajókon magok szállították át s minden fő után egy byzanczi aranyat fizettettek magoknak; a keleti írók ellenben azt állítják, hogy Murad a keresztény hajóhadat elkerülve, a Bosporuson fogadott velenczei és genuai kereskedőhajókon ment át.

A keresztény hajóhad parancsnoka Ulászló királynak, illetőleg Julián bibornoknak tett jelentésében egyszerűen azt mondja, hogy a törökök, 40.000 főnyi számerőben Gallipolis alatt a Hellespontuson éjjel, titkon s kis hajókon átkeltek. Hogy a hajóhad ezt meg nem gátolta, azzal indokoltatik, hogy a hajók élelemhiánya miatt s a nagy szelektől tartva, állásaikat elhagyni voltak kénytelenek.

Valóban különös egy indokolás! Egy hadi gályákból álló hajóhad, melynek élelemmel több hónapra ellátva kell lennie, helyét a *döntő pillanatban* élelem hiánya miatt hagyja el s féli a *szeleket* ugyanakkor, midőn apró kereskedő bárkák a török sereg átszállítását nyugodtan s veszély nélkül végrehajtják!

Ily körülmények közt nyugodt megfontolás után csak két eshetőség között válogathatunk:

A keresztény fejedelmek hajóhadának parancsnokai vagy árulók voltak, kik pénzért, vagy titkos utasítások folytán a török sereg átkelését megakadályozni nem *akarták*, vagy a szolgálatkezelésben lelkiismeretlen, hivatásuk teljesítésében pedig gyámoltalan férfiak valának, kik a törökök átkelését megakadályozni nem *tudták*.

A szultánt az európai partokon fia, II. Mohammed és Chalil pasa várták a Drinápolyból idevont csapatokkal; Chalil pasa török források szerint ütegeket is állított föl az átkelés védelmére; [3])

[1]) Leuenclawius, Hammer, Szádüddin stb.
[2]) Vámbéry i. m. 212. l.
[3]) Szádüddin, Vámbéry i. m. 212. l.

a szultán ezután haladéktalanul Drinápolyba sietett, hol a rumé-liai sereg zöme állott s a két sereg a Drinápoly előtti nagy téren egyesült. Itt mutattattak be a szultánnak ama pánczélos keresztény vitézek, kik Mehemmed nikápolyi bég által a magyar sereggel folytatott hátvéd-harczokban elfogattak s Drinápolyba küldettek. [1])

Dlugoss, utána Teleky [2]) és többen mások Muradnak Drinápolyba való menetét fontos hadászati mozdulatnak tartják, melylyel a magyar seregnek Görögországgal és Epiroszszal való összeköttetése *elvágatott*. Ez Konstantinápolyra általán véve állhat, de Görögországra s még inkább Epirosra nézve nagy tévedés, mivel ezek összeköttetésöket csak Sofia, illetőleg Nišen át kereshették. A menet Drinápolyba csak annyiban bír jelentőséggel, a mennyiben a görög császárt megfélemlíté; hadászati fontossága azonban e mozdulatnak nem volt.

Igen valószínű, hogy a szultán Drinápolyban intézkedett arra nézve, hogy minden rendelkezésre álló török csapat az általa követendő útvonalon a sereghez csatlakozzék; ez ugyan a kutfők által nem említtetik, de igy kellett lenni, mivel a szultán seregének 100,000 főre s azon felül való emelkedése máskép meg nem volna magyarázható. Ha a Drinápolyban Murad által visszahagyott védőrséget csak 20,000-re teszszük — ennyi pedig a székváros és a serail oltalmára okvetlen kellett — úgy a török kormánynak, ha a sereg nem útközben növekedett, Drinápolyban már Murad megérkezése *előtt* is egy 80,000 főt meghaladó sereg állott volna rendelkezésére; mi ha tényleg van, a dics- és harczvágyó II. Mohammed nem hívja atyját segélyűl, hanem maga indul a közeledő ellenség elé, melynek aránylag csekély ereje felől Brankovics útján bizonyára értesült. Szádüddin mondását tehát «az atya és fiú seregének tengerként való egybefolyásáról» [3]) csak keleti szóvirágnak vehetjük, mivel a drinápolyi sereg száma aránylag csak csekély lehetett. Hogy Murad serege valóban útközben növekedett, ezt később még majd más helyen is látni fogjuk.

[1]) U. O.
[2]) Teleky i. m. I. k. 426. lap.
[3]) Vámbéry, i. m. 212. l.

A szultán tehát Drinápolyban az összes ott nélkülözhető csapatokat seregébe beosztván, fiát II. Mohammedet a székvárosban visszahagyva, megindúlt.

Evvel egy igen fontos ponthoz érkeztünk, mely a várnai katastrophához az első és legközelebbi magyarázatot adja s mely fölött a magyar történeti munkák vagy csak egyszerűen elsíklanak vagy merőben téves nézeten vannak.

Mely irányban indult meg Murad serege s mely viszonyok közt találkozott a magyar és török sereg egymással? Ez a nagy fontosságú kérdés, melynek megoldásától a további combinatiók egész sorozata függ.

Ha a hadjárat eseménye a jelen időben folyna le, biztosra vehetnők, hogy Murad a magyar sereg minden mozdulatáról távíró útján értesítést nyerne s a legrövidebb vonalon indúlna a magyar sereg elé, tehát Várna és Sumla irányában vonúlna előre. Ámde történeti eseményünk időszakában a hírek csak lovasok által továbbíttattak s míg az értesítés az érdekelt félhez jutott, hetek teltek el, mely idő alatt a viszonyok lényegesen megváltoztak.

Teleky József [1]) Bonfin és Callimachus alapján, bár ezek a részletekre nézve nem mindig elég világosak, határozottan azt véli, hogy a szultán Drinápolyból egyenesen Várna felé indúlt. Vele egy véleményben vannak Horváth Mihály, Szalay László s többen mások. Nagy baj ugyan, hogy Murad átkelésének időpontja előttünk teljességgel ismeretlen s nem tudjuk, hogy a magyar sereg ez időpontban hol lehetett. De a tények összeegyeztetése utján mégis kiderithetjük, ha nem is a való, de legalább a *valószínű* helyzetet.

A drinápolyi kormány értesüléseit részben Brankovicstól, részben a nikápolyi pasától vette; Brankovics csak azt írhatta meg, hogy a magyar sereg Orsovánál gyülekezend s azután a Balkánon át Drinápoly s Gallipoli fele tart; azt semmi esetre sem tudhatta s így nem is tudathatta, hogy Ulászló hadműveleti tervét megváltoztatja s Widdintől Nikápoly s tovább Sumla és Várna irányában nyomúl előre; a nikápolyi pasától a szultán csak az első híreket kaphatta meg, melyek szerint a magyar sereg Nikápoly alá érke-

[1]) Teleky i. m. I. k. 426. lap.

zett, azt ostromolni kezdette s azután több napi pihenőt tartott. Hogy a pihenő után merre indult meg, azt Mehemed pasa alig jelenthette, de még ha jelentette is, hogy a magyar sereg délkeleti irányban indult el, még mindig nem tudhatta azt, hogy a magyarok a Sipka szoroson, Kasan irányában, vagy Sumla és Várna felé fognak-e a Balkán lánczolatán átkelni.

Murad tehát természetszerüleg csakis északi irányban, a Sipka szoros és Nikápoly felé indulhatott meg, mely utvonalon a magyar sereggel való találkozást remélhette, semmiesetre Várna felé; ez útirányt az elindulásig vett hírek alapján combinatióba se vehette. A helyzet az 1396-ik évi viszonyokhoz nagy mértékben hasonlított; itt is, mint akkor, egy keresztény sereg táborozott Nikápoly alatt; mi természetesebb tehát, minthogy Murad Nikápoly fölmentésére sietett, lévén azonkívül ez útvonal a legrövidebb s legjobb, mely akkor a Balkán zord vidékein átvezetett.

A török sereg valóban nem is Várna, hanem *Nikápoly* felé indúlt meg; bizonyítja ezt Dlugoss,[1]) Calchokondylas[2]) és mindenek fölött a leghitelesebb Palatio[3]) is, kik Muradnak Nikápoly alá érkezését minden kétséget kizárólag igazolják. Csodálkozunk azon, hogy Teleky, ki úgy Dlugosst, mint Calchokondylast használta s Dlugoss e helyét még föl is említi[4]), e nagyfontosságú dologra nézve inkább Bonfinre és Calimachusra támaszkodik, kik pedig ép a török sereg útvonalára semmi részletesebb és határozottabb adatot nem tartalmaznak. Ugyan-e nyomokat követik a többi írók is, az egyetlen Majláth kivételével, ki Muradnak Nikápoly felé való útvonalát fogadja el[5]); a katonai írók kivétel nélkül a nikápolyi útvonal, mint a legtermészetesebb hadműködési vonal mellett foglalnak állást; így közülök első sorban Schels[6]), utána indúl Kiss Károly[7]) s végre legutóbb Köhler[8]).

[1]) Dlugoss. XII. 803.

[2]) Calchokondylas. VII. 330.

[3]) Palatio, i. m. 29.

[4]) Teleky. I. 426—427. l.

[5]) Majláth i. m. II. 225. l.

[6]) Schels i. m. 179. l.

[7]) Kiss Károly azonban később a csata leirásánál hol Telekyre, hol Kauslerre támaszkodik s igy ellenmondásba kerül.

[8]) Köhler i. m. 47—48. l.

A katonai szakvélemény tehát már eddig is a nikápolyi útvonal mellett döntött, s bár Teleky Schels művét ismerte s mint fölemlítettük, Dlugosst és Calchokondylast is használta, mégis ama képtelen állításban marad meg, hogy a magyar sereg Várnát elfoglalva, útját tovább folytatta *dél felé*, itt találkozott *valahol* a török sereggel, *visszafordult, hét napig* menetelt Várnáig s végre ott mint a harczra *legalkalmasabb!?* ponton megállapodott, hogy a csatát elfogadja.[1])

Szívesen mellőznők Teleky nagy munkájának e részbeni megtámadását, ámde e külömben igen jeles mű a Hunyadyak korára nézve általános tekintély, melyet az újabb írók majd kivétel nélkül követnek, s így átveszik ama tévedéseket is, melyek benne néhol előfordulnak. Hogy tehát e tévedésnek tovább terjedése meggátoltassék s a várnai csata után később keletkező művekben a valóságnak megfelelőbb módon adassék elő, szükségesnek tartjuk a Teleky művébe becsúszott hibával tüzetesebben foglalkozni, koczkáztatva ugyan még mindig azt, hogy amint Teleky Schels munkáját figyelemre nem méltatta s inkább képtelenségeket állít, semhogy egy katonai író véleményét elfogadja, koczkáztatva mondom, hogy a mi beigazolt véleményünk is meghallgatatlanul marad. De ez bennünket a történelmi igazság kutatásában és földerítésében megakadályozni nem fog.

De szükséges még e hibával azért is foglalkoznunk, mert a várnai veszedelelem magyarázatát ép e tévedés helyreigazítása adja meg; a hadászati helyzet a szerint, amint a magyar sereg a török által dél- azaz Drinápoly, vagy északnyugot- azaz Nikápoly-Sumla felől támadtatik meg, lényegesen más; az első esetben Hunyady a csatát *tetszés szerinti helyen fogadhatta el* s a török támadás elől minden nagyobb veszély nélkül akadálytalanúl *kitérhetett;* az utóbbi esetben kényszerhelyzetbe jutott és a csatát el *kellett* fogadnia, akár akarta akár nem.

Ez ki fog tünni a következőkből:

Ha a magyar sereg Murad hadaival *hét* napi menetre Várnától *délre* találkozik, e találkozásnak valahol Jamboli és Drinápoly közt kellett volna megtörténni, ami több okból lehetetlen: 1-ször.

[1]) Teleky i. m. 427. l.

Mivel a találkozás ez esetben körülbelül november 2-ára, a magyar seregnek Várna alá való első megérkezése — ha csak egy-két napi pihenőt számítunk is — október 22-ikére esnék; már pedig a megelőzőkből tudjuk, hogy a magyar sereg Nikápoly alól október 20-án indult meg s így október 22-én a nevezett helytől alig 1—2 napi távolságra volt.

2-szor: A találkozás ez esetben a Balkántól *délre* történt volna, már pedig egyetlen kutfő sem említi, hogy a magyar sereg e hadjáratban a Balkán gerinczén átkelt volna.

3-szor: A találkozás egy a magyar sereg erejének kifejtésére *teljesen alkalmas*, csekély emelkedésekkel biró telepen történt volna meg, s Hunyadynak *semmi oka sem leendett az összeütközés elől kitérni* s hátrálni. Hátrálás esetén a magyar sereg napról-napra *rosszabb* helyzetbe jutott volna, előbb a Balkán erdős bérczei, majd a devini tó mocsarai miatt.

4-szer: Ha a magyar sereg csakugyan Teleky szerint hátrált volna, azt Murad mint jeles vezér bizonyára csak a Balkánig engedi s a magyarokat e veszélyes helyzetben okvetlen megtámadja.

5-ször: Lehetetlen, hogy Hunyady a Várna melletti rendkívül kedvezőtlen fölállítást föl nem ismeri s ha már a csatát elfogadja, nem fogadja el Várnánál, hol a török a hegyről lefelé támad, a magyar sereg pedig háttal a devini tónak, szárnyaival a mocsarakhoz jut. Ha már hátrált hét napig, bizonyára hátrált volna még egy nap, amikor megfordítva a törökök kerültek volna a mocsaras síkra és a magyarok intézhették volna a támadást a hegyoldalról lefelé.

Mindez okoknál fogva merőben lehetetlen, hogy a magyar sereg a törökkel Várnától *délre* találkozott volna; e találkozás csak Várnától illetőleg a devini tótól északra történhetett, csak ez a természetes s az egyedüli, melyből az eseményeket megérthetjük, amint azt azonnal ki fogjuk mutatni.

Már fentebb beigazoltuk, hogy Murad a magyar seregnek Várnához való közeledéséről Drinápolyban még nem értesülhetett; menetét ennélfogva, hogy Nikápolyt, melynek pasája a keresztény sereg jelenlétét a szultánnal tudatta, a Sipka szorosnak s Tirnovának intézte; miután a magyar sereg Nikápolytól dél-

keletre fordult, Murad Tirnovában ellenséggel nem találkozott, ment tehát Nikápolyig s csak ott lett előtte a helyzet tiszta, csak ott tudta meg, hogy a magyar sereg, nyomában a nikápolyi pasa seregével, Sumla és Várna felé tart.

Murad nyomban utánna indul, útközben összeköttetésbe lép a nikápolyi pasa seregével, mely ezentúl a szultán seregének elővédét képezi. A magyar sereg menetének a várak ostroma által előidézett föltartóztatása módot nyujtott a szultánnak, hogy a magyarok seregéhez mindig jobban s jobban közeledjék, útközben kikémlelteti annak számerejét, menetrendjét, fegyvernemeit, melyek felől különben már a nikápolyi pasa útján is sok és fontos fölvilágosítást nyerhetett. A szultán azonban nem támad, várja míg a magyarok a várnai veszedelmes terepre jutnak, addig csak napról napra követi; így most természetesen megmagyarázható a dolog, melyet Calchokondylos fölemlít, hogy a szultán a négy utolsó napon este *mindig ugyanazon tábort foglalja el, melyet a magyarok reggel elhagytak.*

Várnánál végre észreveszi a magyar fővezérlet, hogy háta mögött nem a nikápolyi pasa kis csapatja, hanem a szultán egész serege áll. A hosszú vonalban, alig fél mértföld távolságra föllobbanó őrtüzek felvilágosítják a valóságos helyzet felől — de már késő!

A magyar sereg zsákutczába jutott; visszavonulási vonala az ellenség kezében, előre hatolni nem lehet, a devini lápok nem engedik, ezeken túl pedig még a Balkán főgerincze következik; kitérni talán nem lehetetlen, de fölötte veszélyes; *a csatát el kellett fogadni.*

Ime a különbség a helyzetben! Ha Teleky előadását követjük, megmagyarázhatlan előttünk, miért nem fogadta el a magyar sereg a harczot a törökökkel való első találkozáskor s hátrált hét napig csak azért, hogy a nyolczadikon százszorta kedvezőtlenebb helyzetben ütközzék meg, mint azt az első nap tehette volna; az általunk adott magyarázat, mely megegyezik Dlugoss, Calchokondylas előadásával, támogattatik a leghitelesebb kútfő: Palatio által s összhangban van a két legjobb katonai leirással Schels és Köhler előadásával, természetesen megvilágítja az események logikai sorrendben bekövetkezett lefolyását; átlátjuk belőle, hogy az adott

körülmények közt a magyar seregnek nem volt más választása, mint egy merész kísérlettel ketté vágni a gordiusi csomót még akkor is, ha e kísérlet a sereget a megsemmisítés veszélyének teszi is ki.

Az előadottak után nem lehet többé kétségünk, hogy Murad hadműveleti vonala Drinápolyból előbb a Sipka szoroson és Tirnován át Nikápolyig, majd innét Sumlán át a magyar sereg nyomában Várnáig terjedt.

Ez egészben véve egy gyönyörű *hadászati megkerülés*, mely a török sereget a magyarok hadműveleti vonalára vetette, azok visszavonulási vonalát elvágta s őket a lehető legkedvezőtlenebb viszonyok közt csatára kényszerítette; ámde ez, mint azt már más helyen fölemlítettük, nem egy előre megállapított hadműveleti terv öntudatos végrehajtása, hanem a *véletlen* műve volt, mely ezuttal a török fővezérnek kedvezett; ha Murad a magyarok Várna felé vett útvonaláról még Drinápolyban értesül, igen valószinű, hogy egyenesen Várnának tart, s az összeütközés ekkor Sumla és Nikápoly vagy talán Várna és Sumla közt következik be, még pedig a törökökre kevésbbé kedvező körülmények közt, mint az Várnánál történt.

De így is Murad jeles vezéri képességéről tanúskodik azon elhatározás, hogy a magyar sereget nyomban követi, még inkább pedig a *bölcs mérséklet*, hogy a magyarokat rögtön meg nem támadja, sőt menetét titokban tartja — miben a nikápolyi csapatoknak elővédkép való alkalmazása igen sokat tett — s jelenlétét csak akkor tudatja, midőn a magyar sereg Várnánál már a zsákutcza végére ért.

A hosszú hadműködési vonal végre a szultánnak ama nagy előnyt nyújtotta, hogy útközben az összes még rendelkezésre álló török csapatokat magához vonhatta s úgy azokkal, mint a nikápolyi bég seregével számerejét tetemesen növelhette, mi Drinápolyból Várna felé való előnyomulásnál alig lett volna lehetséges.

A bevezető hadműveletekről szóló jelen fejezetünkben még egy kérdést kell megvilágítanunk, mely a fentebbieket olvasó előtt bizonyára önként támad: Mikép lehetséges az, hogy a magyar sereg fővezérlete a szultán közeledését észre nem vette? Mert hogy a szultán seregét senki a magyaroknál észre nem vette,

már csak abból is kitünik, hogy a sereg a várnai zsákutczába bement; ha a török fősereg közeledése észrevétetik, bizonyára nem megy be, hanem visszafordul és a törököket nyomban megtámadja.

A válasz egyszerű: a magyar fővezérlet Muradot Ázsiában vélte s megtörtént átkeléséről november 7-éig vagy 8-áig még csak sejtelemmel sem birt; de még azután is, mivel Francesco biboros a szultán átkelésének idejét nem tudatta, a támadást vagy közeledést inkább dél felől várhatta, semmint északról.

Háta mögött a nikápolyi pasa csapatai október 20 ika óta napról-napról nyomban követték a sereget; kezdetben a sereg hátvéd-harczokba bocsátkozott s a törököket elűzte, később nem is ügyelt többé reájok, sőt talán örült, hogy követték, mert ez az egyeseknek a seregtől való elmaradozását megakadályozta.

Ki gondolt volna arra, hogy e csapatok a menet 4—5 utolsó napjában már a török fősereggel voltak érintkezésben, annak elővédét képezték, annak mozdulatait leplezték? Bizonyára senki.

A biztosító szolgálatot már az időben is helyesen kezelték, de ez az elő- és hátvéd, valamint — ha szükséges volt — oldalvédek kikülönítéséből állott; a hírszerző és földerítő szolgálat — a mai értelemben — akkor még ismeretlen volt. Lovas csoportok czirkáltak ugyan mindig a mozgó seregek körül, de nem azon czélból, hogy a fővezér számára az ellenség mozdulatai, számereje stb. felől megbízható híreket szerezzenek, hanem inkább vitéz kalandok keresése — néha csak zsákmányolás czéljából. Híreket inkább az elfogott harczosoktól s a lakosságtól igyekeztek nyerni; néha kémeket használtak — de aránylag ritkán s inkább várak ostrománál. Erre mozgó seregeknél annyival kevésbbé volt szükség, mivel a meneteket combinálni, titokban tartani stb. nem tartozott e korszak hadművészetének tulajdonságai közé. Egyébiránt meg lehetünk győződve, hogy *hasonló viszonyok* közt ilyen dolog még ma is — a felderítő szolgálat leggondosabb kezelése mellett is — megtörténhetik.

Hogy tehát a magyar sereg egy felette veszélyes, sőt kétségbeejtő helyzetbe sodortatott, ezért váddal illetni jogosan senkit sem lehet; szerencsétlen véletlen volt ez, melyért a felelősséget sem a királyra, sem Hunyadyra hárítani nem lehet.

A VÁRNAI CSATATÉR; A HARCZOLÓ FELEKNEK A CSATA BEVEZETÉSÉRE TETT INTÉZKEDÉSEI.

A várnai csatatér viszonyaira nézve az egykorú kútfők aránylag kevés támpontot nyújtanak s ez az oka, hogy a csatáról eddig létező térképek és tervrajzok majd mindegyike más és más képet nyujt. Legelterjedtebb az, melyet Majláth történelmi művéből vettünk s a megjelent első füzethez I. szám alatt csatoltunk. E térkép szolgált alapul a Kausler-féle nagy gyűjteményben[1]) levő várnai csatatérv-rajzhoz is, bár maga a felállítás Majláth felállításától lényegesen különbözik, a Sprunner történelmi atlaszában[2]) levőhöz és több máshoz. Mind e rajzok ideális vázlatok s részint a Callimachus által adott leírás[3]) alapján, részint a tervező phantasiája szerint alkotvák. Mindegyiknek közös hibája, hogy Várnától nyugatra és észak-nyugatra egy nagy kiterjedésű síkot föltételeznek, mely jelenleg nincs — s miután a hegyek helyeikből azóta ki nem mozdultak, a tavak pedig akkor is megvoltak, még pedig a jelenleginél nagyobb terjedelmű mocsarakkal környezve — tehát akkor sem lehetett.

Kétségtelenül jobb és helyesebb a Köhler által készített vázlat, mely az első füzet II. mellékletét képezi; jobb pedig azért, mivel Köhler a régi leirásokon kívül Kanitz újabb leíró-munkáját[4]) s a bécsi földrajzi intézet által kiadott, 1:300.000 arányban készült általános katonai térképet is tanulmányozta. Ámde még e vázlat is tökéletlen, mert Kanitz a Várna mellékét csak mint geographus írja le s a hadtörténelmi szempontból fontos, és esetleg újabb fölvilágosítást nyujtható részleteket figyelmére nem méltatja, a jelzett általános térkép mértéke pedig sokkal kisebb, semhogy belőle ily részletek kivehetők lennének.

[1]) Kausler «Atlas der Schlachten etc. aller Zeiten» két teljes példány a Ludovika Akadémia könyvtárában.

[2]) Sprunner «Historisch-Geographischer Handatlas» II. Europa. Ungarn Nr. III.

[3]) Callimachus i. m. III. 512—513.

[4]) Kanitz «Donau, Bulgarien und der Balkan».

Ha általában áll az, hogy csatákat lehetőleg mindig a szinhelyen kell tanulmányozni, minek helyességét magam gyakran tapasztaltam, amennyiben bel- és külföldi utazásaim alatt számos újabb csata szinhelyét megtekintve, előttem sok eddig meg nem értett dolog lőn világossá, úgy különösen áll ez a várnai csatára, melynek menetére a terepviszonyok igen jelentékeny befolyást gyakorolhattak, amint azt még kimutatni módomban leend.

A várnai csata lefolyását tehát mindaddig térképen helyesen föltüntetni nem lehet, míg valaki a csatát ott a hely szinén behatóan nem tanulmányozta s a vázlatot ugyancsak ott a hely szinén el nem készíti. E meggyőződésem volt az oka annak, hogy én a csatáról a magam — az eddigi leíróktól sokban eltérő — fölfogása szerint új vázlatot, mely végre is csak az ideális vázlatok számát szaporította volna, nem készítettem, s e helyett a forgalomban levők közül a két leginkább elterjedettet mutattam be.

Az előadott segédeszközök s megemlített kútfők alapján a csatatér szinhelyének leírását a következőkbe lehet összefoglalni:

Várna a Fekete-tengernek a város után nevezett öblénél, a Duna torkolatához és Konstantinápolyhoz központiasan s ezektől körülbelül egyenlő távolságra (circa 280 kilom.) fekszik s a legrégibb időktől fogva, a mikor *Odessus* név alatt volt ismeretes, jelentékeny parti erősség volt. Az általunk tárgyalt időszakban a törökök a vár jelentőségét még alig ismerték föl; erre mutat legalább azon körülmény, hogy török helyőrsége csekély, erődítményei pedig rossz állapotban levén, az ellenállást meg sem kísérlette s Ulászló fölszólítására nyomban kaput tárt.

Az öböl nyugat felé a *devini tavakban* természetes folytatással bír; a tavakon a *Paravadi* folyó fut át, mely a *Deli Orman* lejtjein, Sumlától északra ered s a tavakba való belépése előtt, valamint kilépése után terjedelmes mocsarakat alkot; a patakok, melyeket a Paravadi alsó folyásában fölvesz, szintén mocsaras vidékeken haladnak át. Az öblöt, a tavakat és mocsarakat észak felől a Deli Ormannak, dél felől a Paravadi-Balkánnak a Fekete-tengerbe benyuló ágai veszik körül s így egy kezdetben még alig 2—3 klm. széles, de keleti irányban a tenger felé mindinkább kiszélesülő medencze támad, melynek a déli magaslatokhoz simuló mélyebb részeit víz és mocsár, északi emelkedettebb s részben sík, részben

dombos részeit pedig mívelés alá vont földek, helylyel-közzel szőllőültetvények boríták.

A tavaktól délre emelkedő magaslatok általában meredekek, erdővel fedvék s egy keleti irányban messze a tengerbe nyúló sziklában végződnek, melyen *Galata* vára állott. Az északi hegylánez a tavaktól mintegy 10 kilométerre szintén meredek oldalakat mutat, a tavak felé azonban mindinkább ellapúl s hol keskenyebb, hol szélesebb hátakat és gerinczeket bocsát le a tavak felé; ezek iránya többnyire a tópartra függélyes s közöttük (észak felé) párhuzamos keskeny völgyek húzódnak föl; teljesen sík terület csupán a város, illetőleg vár körül és a tavak északi partján található s ennek szélessége $^1/_2$—2 kilom. közt váltakozik.

A magyar sereg tábora minden valószínüség szerint a vártól délnyugatra elterülő síkon állott, melyen a Sumlától, illetőleg Paravaditól Várnába vezető út átvonúl. Alig egy fél mértföldre innét gyuladtak ki a török sereg őrtüzei, melyekből a magyar fővezérlet veszélyes helyzetét megértette. Hunyady mindenek előtt intézkedett arra, hogy a már kiállított előőrsök számereje növeltessék s hogy azoknak az ellenség gondos megfigyelése kötelességükké tétessék.

Ezek után, még az este, némelyek szerint csak másnap reggel[1]) hadi tanács tartatott, melyben az írók egybehangzó tanúsága szerint két egymástól homlokegyenest ellenkező vélemény nyilvánúlt: az egyiket Julián bíboros képviselte, ajánlván,[2]) hogy a járművekből egy az egész sereget körülvevő s lövegekkel megerősített szekérvár alakíttassék, melyben a sereg magát mindaddig megvonja, míg a hajóhad megérkezik s a kifejlődő harczban közreműködhetik s ez idő a törökök erejének és állásának kikémlelésére lészen fölhasználandó. A másik vélemény szószólója Hunyady János volt, ki hosszabb beszédben[3]) kimutatta a helyzet kétségbe-

[1]) A mi azonban egyáltalán nem valószínű; ha a török sereg jelenléte észrevétetett, a hadi tanácsnak a követendő eljárás iránt okvetlen még az este kellett dönteni.

[2]) Callimachus id. m. 513. Juliano, muniri castra intra currus placebat, dispositis circum machinis, tormentisque stb.

[3]) Bonfin és Callimachus a beszéd egész szövegét adják, mi természetszerűleg csak az író képzeletének szüleménye. Azonban a beszéd szelleme Hunyady egyéniségével és jellemével megegyez s így figyelemre méltó.

ejtő voltát, melyből csak egy merész elhatározás segíthet ki; kimutatta, hogy a veszteglés ártana a sereg szellemének, csökkentené önbizalmát, egyébként pedig lehetetlen már csak azért is, mert a sereg egyrészt a sikeres védelemre sem elégséges lövegekkel és lőszerrel, másrészt a sereg fentartására elégséges élelemmel nem rendelkezik s így az ellenséggel való megütközést ajánlja.

Nem lesz talán érdektelen, ha magunkat egy pillanatra a magyar sereg fővezérletének helyzetébe képzeljük s szintén megvitatjuk, mit lehetett volna a magyar sereg helyzetében tenni? Ez elmélkedés annál is inkább jogosúlt, mert hasonló helyzetbe bármely csapat vagy sereg a mai viszonyok közt is juthat s mert egy hadtörténelmi tanúlmánynak nem lehet csak az a czélja, hogy az eseményeket hitelesen megállapítsa, hanem föladata még az is, hogy az eseményekből minél több tanúlságot vonni igyekezzék.

A magyar sereg nézetünk szerint nemcsak két, hanem *négy* cselekvési mód között válogathatott; az első a további előnyomulás, a második a visszavonulás, a harmadik a védő megállapodás, végre a negyedik a megütközés.

Az *első* mód azonban meg volt nehezítve az által, hogy a sereg előtt a devini tavak és mocsarak állottak; ezeket nyugat felé megkerülni nem lehete, mivel ez út már a törökök kezében volt; az átkelés tehát csak vízi járműveken lett volna végrehajtható vagy egy a Paravadi legalsó folyásán vert nagy hídon; de járművek nem állottak rendelkezésre; hídat talán lehetett volna készíteni, de az átkelés a támadni készülő török sereg szeme láttára s tőle alig fél mértföldnyi távolságban semmi körülmények közt sem történhetett volna meg. E mód tehát számításba nem jöhetett s a hadi tanácsban azt valóban senki sem ajánlotta.

A *második* cselekvési mód már valamivel kedvezőbb viszonyokat mutat; az út Paravadi és Sumla felé ugyan el volt zárva, de a tengerpart mentén északnak nyitva állott. De csak még *ez éjen* állott nyitva, másnap már nem. Ha a magyar sereg csak menekvésre gondol, úgy menetoszlopát még idejekorán megalakítva, az éj leple alatt Várna alól elvonúlhatott volna; igaz azonban, hogy a magyarok hada ez elvonulás után egy puszta vidékre jut, melyen a sereg fönntartása a legnagyobb nehézségekkel járandott, valamint az is, hogy ez esetben a török — vérszemet kapva — az elvo-

nulás után az üldözést bizonyára egész erővel foganatosítja. Hunyady a pápához intézett levelében *beismeri e cselekvési mód lehetőségét,* lovagias jelleme azonban irtózott az ily visszavonulás gondolatától, mely a gyáva szökéstől alig különbözik; sem az elvonulást sem a tétlen veszteglést «nem tartja egy sereghez méltónak, melyet a magyar király vezet s melyben a pápa követe jelen van; sem győzelmet sem a meggyőzettetést nem tartja dicstelennek[1]) s kegyes vakmerőség fogván el szivét», a harczot ajánlá.

Hatalmas nyilatkozása ez a lovagias fölfogást még mindig ápoló korszellemnek; a sereg készebb a biztos vészbe rohanni, minthogy olyat cselekedjék, mi a lovagias gondolkozással ellenkezik; ma senki se találna azon mit szégyenelni, ha egy veszélyes helyzetbe jutott sereg magát egy titkon végrehajtott mozdulattal a veszélyes helyzetből kivonja.

Nem Hunyady fentebb idézett vélekedése alapján ugyan, hanem azért, mivel a visszavonulás által a veszély ez esetben csak elodáztatott volna s újakat létesítendett, mi is azt hisszük, hogy a visszavonulást választani czélszerű nem lett volna.

A *harmadik* mód, a seregnek szekérvárral való körülvétele határozottan valamennyi között a legrosszabb lett volna; igaz, vannak reá esetek, hogy a szekérvárat kisebb-nagyobb seregek úgy azon korban (hussitaháborúk), mint még sokkal előbb is, sikeresen alkalmazták. Hisz maga Attila, Európa félelmes ellensége, az «isten ostora», sem átallotta a catalauni mezőkön vívott szerencsétlen viadal után a szekérvár oltalmát igénybe venni. De a szekérvár alkalmazása mindenkor és minden időben két föltételhez volt kötve, melyek közül az egyik az, hogy a vár már előlegesen előkészítve, elsánczolva s védelemre megfelelően berendezve legyen, a másik, hogy az ellenség ereje egy megelőző harczban már részben megfogyott, támadó képessége részben megtörött légyen.

Ezt mondja Hunyady is a hadi tanácsban: «Bezárkózni a szekérvárba nem illő dolog egy seregnek, mely győzelemre törekszik; utolsó menedéke lehet ez egy olyannak, mely az ellenség által már legyőzetett».[2])

[1]) Hunyady levele a pápához, már korábban idézve: «et vinci et vincere æque credidimus non ingloriosum» stb.

[2]) «Includi enim vallo, non esse inferentium ultro bellum sed ultimum perfugium eorum, qui essent acie victi.» Calimachus i. m. III. 513.

A jelen esetben a szekérvár előkészítésére hiányzott az idő, hiányzottak az eszközök; ama néhány löveg, mellyel a sereg rendelkezett, a törököket távol nem tartotta volna, gyalogcsapatok a védelemre, rendelkezésre nem állottak; a nagy lovas sereg magát védtelenül adta volna az ellenség kezébe, mely a szekérvárat meg nem tört erővel támadván meg, első rohama sem lett volna föltartóztatható; a sereg így is elveszett ugyan, de csak hősi küzdelem után; ha a szekérvárba megy, dicstelenül vész el s helyzete rosszabb lesz ama seregénél, mely a szerencsétlen IV. Béla király alatt a Sajó melletti szűk táborban körűlfogatott.

Csak *egy* lehetőség volt tehát a menekülésre: *bátor szívvel neki menni az ellenségnek*, s bízni a közmondásban: «audaces fortuna juvet», vagy mint a vallásos Hunyady mondá: «bízni a mindenhatóban, mely a keresztény sereget megsegítendi».

A beszéd, melyet Callimachus Hunyadynak tulajdonít, azonban nemcsak evvel támogatja a harczra irányzott javaslatot, hanem nagyfontosságú s örök-igaz katonai elvekkel is; «minden dologban, de a háborúban különösen fontos, hogy a kezdeményezést megragadjuk s a támadást gyors, erőteljes és merész mozdulatokkal végrehajtsuk, csak így remélhetjük a győzelmet; ez hat az ellenségre, emeli seregünk szellemét, míg a bezárkózás harczosaink bátorságát csökkenti, az ellenségét azonban növeli stb.»[1])

Ha Hunyady-e beszédet valóban tartotta, ez újabb tanúbizonysága annak, hogy gondolkozása, elvei egy nagy hadvezérhez méltók valának.

Hunyady szavai meggyőző erővel hatottak a tanácsban egybegyűlt vezérekre s magára a királyra is, ki kezdetben Julián véleménye felé hajlott s a csata elfogadása egyhangúlag elhatároztatott.

Mielőtt azon intézkedésekre térnénk, melyeket Hunyady a király megbízásából a harczfelállításra nézve tett, még egy megjegyzést kell tennünk. Hunyady beszédében a támadást hangsúlyozza, a valóságban azonban a sereg mégis védő felállítást vesz s a sereg a devini tóhoz közel fekvő mélyebb, részben sík terepet el nem hagyja. Már előbb kifejeztük abbeli vélekedésünket, hogy az

[1]) Omnium rerum, sed in primis bellorum exitum, a principio auspicare stb. Callimachus i. h.

adott viszonyok közt a visszavonulás lehetetlen volt s a harczot el kellett fogadni; azt hisszük azonban, hogy a seregnek nem kellett volna az éjen át sem tétlen vesztegelni, hanem egy az éj leple alatt végrehajtott mozdulattal az északi magaslatok elérésére kellett volna törekednie.

A magyar fővezérlet az őrtüzekből láthatta az ellenség táborát; ha az éj folyamán az alig egy mérföldre fekvő magaslatot elfoglalja, háromszoros előnyt nyer; mozdulatával *meglepi* a török fővezérletet, mely reggel a magyar sereget *előtte* véli, holott az az *oldalában* tünik föl s *megtámadja oldalban*, mielőtt a szükséges arczváltást végrehajthatná; a támadást nem hegynek föl, hanem *hegyről le intézi*, mely a nehéz lovasság rohamának erejét megtízszerezi; végre kijut ama veszélyes helyzetből, melyben az által volt, hogy háta mögött s bal oldalában a tavak és mocsarak terültek el; ezek összege messze fölülmulja azon egyetlen előnyt, melyet az alól vett felállítás nyújtott, hogy tudniillik az *egyik* szárny a tavakra és mocsarakra támaszkodván, megkerülés ellen biztosíttatott.

Hozzáadhatjuk ehhez még, hogy a sereg a magaslaton vett állásból visszaveretés esetén északnyugati irányban akadálytalanúl elvonúlhatott volna, míg az alsó állásból csak azok menekülhettek, kik magukat az ellenség sorain átvágták; a többi a mocsarakba és tavakba szoríttatott.

Az általunk véleményezett mozdulat tehát míg egyrészt a sikert valószínűbbé teendette, másrészt balsiker esetén a visszavonulásra kedvezőbb helyzetet teremtett volna. Hogy e mozdulat végrehajtható lett volna, hisszük azért, mivel egy kútfő sem említi azt, hogy a török sereg a magyar tábort már este félkörben vette volna körül s csak azt, hogy a két felet egy dombsor választotta el; ennek folytán, valamint a korábbi fejtegetések alapján igazoltnak tartjuk Köhler azon felfogását,[1]) hogy a törökök Sumla és Paravadi felől érkezve, Várnától *nyugatra* és nem északra szállottak táborba; az északi magaslatokra a török csapatok egy része csak másnap, a harczfelállítás kezdetekor rendeltetett; azokat tehát a magyarok az éj folyamán elfoglalhatták volna.

[1]) Köhler i. m. 48. l.

A seregek *harczfelállítása*[1]) november 10-ike hajnalán ment végbe, még pedig a következő módon (l. az első füzethez csatolt II. mellékletet):

A *törökök* főereje ama az északi magaslattól a tó felé déli irányban leszálló széles háton állott, melynek lábánál ma Jenidže vagy Indže-Kiöj helység áll; ezen néhol fél mértföldet meghaladó és alsó részén majd teljesen sík hátat a hagyomány is[2]) Murad csatája színhelyének tartja s rajta még ma is két halom látható, melyek közül az egyik, valószínűleg ugyanaz, melyen a csata napján Murad a szétszakított szegedi békeszerződést hosszú póznára föltüzette s melyen később a csatát megörökítendő emlékoszlopot emelt — a vidék által maig is Murad-Tepének neveztetik.

E halom fekvése megegyez Dlugoss és Palatio leírásával, melyek szerint a hely, hol a király az est beálltáig — illetőleg elestéig — küzdött, Várnától 1000 lépésre (természetesen nyugat felé) volt; e halom volt tehát az, mely mögött a janicsárok állottak s mely az előadottak szerint a biztos pont, melyhez a felállítás többi ismert részletei illesztendők.

A török főerő itt három harczvonalban állott:

az *első harczvonalat* az európai és ázsiai lovasság képezte, még pedig a török hagyományos szokásnak megfelelőeg[3]) a jobb szárnyon az európai *Daud* pasa, ruméliai béglegbég alatt,[4]) a bal szárnyon az ázsiai, *Karadsa,* anatoliai béglegbég által vezetve;

[1]) A két fél felállítása *helyére* nézve Köhlernek alapos tanúlmányon nyugvó s beigazolt adatait (i. m. 51—60. l.) szivesen elfogadjuk s ezért az első füzetben már kiadott II. sz. melléklet használatát ajánljuk; a felállítás részleteit azonban csak kritikával, s erre vonatkozó megjegyzéseinket az illető helyeken megtesszük. Teleky, Horváth, Majláth, Kiss Károly, Olchváry s általában az eddigi Várna-leírók legnagyobb része mindezekre nézve teljesen tájékozatlanok s hol mély homályban tapogatóznak, hol önmaguknak ellenmondók. Az ok az, hogy egyrészt a török sereg közeledését dél felől föltételezik, másrészt hogy a magyarokról is azt hiszik, hogy azok Várnán túl délfelé előnyomultak s onnét tértek Várnához vissza.

[2]) Kanitz i. m. III. 132. l.

[3]) Ha a háború Európában folyt, az európai, ha Ázsiában, az ázsiai állott a jobb szárnyon. Hammer i. m. 355—356. l.

[4]) Hogy Daud pasa és nem Turachan, ezt már az első közleményben igazoltuk. (133. és 134. l.)

a *második harczvonalban*, rögtönzött földhányások s egyéb akadályok által védve, az első harczvonal közepére fedezve, a *janicsárok* állottak, előttük a Murad-Tepén a póznára vont szegedi oklevél, mint boszúra fölhívó hadi jel; itt tartózkodott a szultán és kísérete is;

a *harmadik harczvonalban* állottak a *spahik*, s a harcz megkezdéseig valószínűleg az irreguláris gyalogság és lovasság, az azapok és akindsik is.

A török felállításra vonatkozó adatok itt-ott szintén különbözők; az általunk adott megegyez Chalcocondylas[1]) mint a törökökre nézve legmegbízhatóbb kútfő s több más leíró előadásával, megegyez továbbá a csata lefolyásával;[2]) Köhler (lásd az első füzet II. mellékletét) az azapokat és akindsiket, ezenfelül 4000 lépésre a magyarok jobb oldalába, az északi magaslatokra állítja; ez úgyhiszem önkényes és igazolatlan; valószinű, hogy e csapatok a harcz kezdetén az előnyomuló első harczvonal balszárnyának biztosítására előretolattak, bár ekkor sem egy fél mértföldre a főcsapattól, mint Köhler rajzolja, de nem valószínű, hogy már az első fölállításnál, annyira a magyarok oldalában állottak volna, mivel támadásuk ez esetben sokkal hatályosabb leendett, sem mint tényleg volt.

A *magyarok fölállítása* a törökök felvonulásától mintegy öt kilométerre volt; Palatio előadásából Köhler hitelesen megállapította a két szárny fölállítási helyét;[3]) és pedig állott vala a balszárny a devini tóra támaszkodva ama, a törökök által elfoglalt háttal majdnem párhuzamos irányú s észak felé emelkedő gerinczen, melynek lábánál ma Kadi-Kiöj helység terül el; a jobb szárny pedig 2000 lépésre Várnától északnyugatra.

E két biztosan megállapított pont közé helyezendő a magyar fölállítás, mely nyugat felé kidomborodó ívalakú vonalat képezett.

Hogy az egyes csapatrészek miként állottak egymás mellett, az a kútfők homályos adatai és számos ellenmondásai következtében

[1]) Chalcocondylas VII. 331.

[2]) A Kausler atlasában levő felállítás, melyet Kiss Károly is használt, hamis és teljességgel valószinütlen. Sprunneré a Majláth-felállítás másolata.

[3]) Köhler i. m. 51. és 52. l.

némely részekre nézve egész hitelességgel meg nem állapítható; a szerint amint az írók a kútfőket magyarázták s egyikre vagy másikra nagyobb súlyt helyeztek, változnak a leírások is; különösen ingadoznak a vélemények a király és Hunyady helye, a nagyváradi püspök fölállítása, az oláhok beosztása, a balszárnyon álló öt bandérium részei és e szárny parancsnoka, végre a királyi és a nógrádi bandérium tekintetében; ellenben Julián, az egri püspök, a horvát bán és a bosniai püspök bandériuma felállítására nézve az adatok meglehetősen egyeznek.

A két leggyakoribb felállítási módot az általunk adott két vázlat tünteti föl, melyekre megjegyzéseink a következők:

Nem hisszük, hogy a király a királyi bandériummal együtt az *első vonalban* állott volna, mint Köhler mondja s e tekintetben inkább Majláthhoz csatlakozunk, ki a királyt 500 lovasból álló kíséretével a második harczvonalba állítja, mely az elsőnek tartalékul szolgált; Hunyady sokkal inkább aggódott a király életéért, sem minthogy azt az első harczvonalban a véletlen esélyeknek kitette volna; valószínűbb, hogy a király Hunyadyval együtt mindaddig a második harczvonalban állott, míg valamely fontos mozzanat a fővezér közbelépését nem igénylette; a csata lefolyása alatt ez több ízben történt s a király a harczmozzanat végével mindannyiszor ismét a biztosítottabb helyre, a második harczvonalba tért vissza. Hunyady némely leírásokban[1]) mint a balszárny vezetője is szerepel; ez nyilván tévedés s csak az ő csapatai állottak ott. Hunyady mint fővezér magát, igen helyesen, helyhez nem kötötte s ott jelent meg, hol reá szükség volt. Köhler rajzában a balszárny öt bandériuma, vagy mint Teleky s mások tévesen mondják, zászlóalja, a harczfölállításnak közel egy harmadát veszik igénybe, míg ugyanazok Majláthnál egy kis csoportot képeznek; itt azonkívül Szilágyi Mihály bandériuma külön van feltüntetve s az oláhok ezek közé ékelve; e részben inkább Köhlerhez hajlunk; a «vexillum»[2]) kifejezés, melyet a kútfők használnak, jelenthetett ép úgy egy kis csapatot mint egy nagyot; az 5000 lovas, kiket

[1]) Dlugoss, Engel.

[2]) E kifejezés még a rómaiaktól származik, kik különösen az idegen, egy-egy zászló alatt küzdő, csapatokat szokták vexillumoknak nevezni.

Hunyady a sereghez vezetett, a hadrendben sehol sem szerepel s így valószínű, hogy az öt zászló alatt ezek értendők, az elnevezések, melyeket Köhler[1]) Beheim költeménye alapján sorol föl, ez iránt semmi kétséget sem hagynak fenn; az öt között ott van Szilágyi Mihály neve is, kit több más kútfőn kívül Beheim is «Csehernyn mehel» = Schwarzer Michel = Fekete Mihály néven nevez s ki állítólag e szárnyat vezette.[2]) Ez öt bandériumból álló balszárnyhoz csatlakoztak a királyi csapatok, melyek a fölállítás központját képezték. Majláth ezeket is második harczvonalba állítja, nyilván azon hiedelemben, hogy a hol a király, ott kell a királyi bandériumnak is lenni, mi azonban tévedés; ellenben első harczvonalba teszi, az erdélyi bandériumokkal összecserélvén, az oláhokat, kik tényleg a második harczvonalban állottak. Teleky az oláhokat érthetetlen módon az *elővédhez?* osztja be,[3]) nyilván nem tudván, hogy elővéd csak menetek alatt van, de nem egy harczfelállításban.

Az oláhok több kútfő szerint[4]) egyáltalán nem is voltak a hadrendbe beosztva (vagyis nem állottak az első harczvonalban), hanem Hunyady által rendelkezésre tartattak, hogy ott használtassanak föl, hol reájuk szükség leend s így csak is második harczvonalban állhattak. Végre a nógrádi bandérium, mely valószínüleg a királyi csapatokhoz csatlakozott s azokkal a középen állott, mindkét felállításból hiányzik.

Mindezek alapján a magyar sereg fölállítását mi a következő módon véljük helyesnek.

Első harczvonal: a *balszárnyon,* mely a devini tóra támaszkodott, állottak a Hunyady János által a királyi sereghez

[1]) Köhler i. m. 54. l.

[2]) Lásd erre nézve Teleky I. 431. l. 6. jegyzetet; e Mihály, mint a balszárny vezére, több helyütt szerepel, a mi nem épen valószínütlen s minden esetre helyesebb, mint Teleky állítása, ki e szárny vezetését Dominis, váradi püspökre, ruházta, ki kétségtelenül a jobb szárnyon vagy az első harczvonalban, vagy még inkább a jobb szárny támogatására a második harczvonalban állott. Teleky általában a szárnyakkal és a felállításokkal nincs tisztában.

[3]) Teleky i. m. 433. l.

[4]) Különösen Callimachus: Sibi autem cum Valachis, nullum certum locum designavit stb. i. m. 515. l.

vezetett lovasok öt bandériumban; köztük a saját, valamint sógora Szilágyi Mihály bandériuma; e csapatok számereje mintegy 5000 fő volt s fölöttük a parancsnokságot valószínüleg Szilágyi Mihály vitte;

a *középen* állottak a király csapatai a nagy királyi zászlóval, Beheim szerint[1]) két bandériumba alakulva, melyek mindegyike 2000 lovast számlált; ezekhez csatlakozott balról (talán a második bandériumba beosztva) a nógrádi bandérium a fekete zászlóval; hogy volt-e a középnek kijelölt parancsnoka, az föl nem deríthető;

a *jobb szárnyat* négy bandérium képezte, még pedig a következő sorrendben: a királyi csapatok mellett Herczeg Rafael boszniai püspök, tovább jobbra Rozgonyi Simon egri püspök és Thallóczy Ferencz horvát bán bandériumai, végre a legszélső jobb szárnyon, mely egy meredek hegyoldalnak volt támasztva, Cesarini Julián keresztes hada.

Második harczvonal: A jobb szárny mögött Dominis János, nagyváradi püspök, bandériuma a Szt. László zászlóaljával; a püspök Palatio[2]) szerint az egész jobb szárny fölött, melynek csapatával tartalékát képezte, parancsnokolt, s melléje lengyel csapatok is rendeltettek, Bonfin és Pray szerint Debretius, Fessler szerint Bobricz Lesko és Tarnowi János alatt.

A *közép* mögött állottak az oláhok, továbbá a királyi bandérium és Hunyady seregének egynémely magyar és lengyel csapatai.[3])

Itt tartózkodott a király is, a testőrségét képező s 500 lovas erejű kis csapattal s ide volt beosztva a Szt. György zászló, mely Bátory István kezeire s vitézségére vala bízva.

[1]) Köhler i. m. 54. l.

[2]) Palatio i. m. 30. l.

[3]) Midőn a király és Hunyady a veszélyeztetett jobb szárny védelmére siettek, az oláhokon s a király kiséretén kívül nehéz lovas csapatokat is vittek magokkal; ezeket nem lehete a szintén harczban álló első harczvonal ból venni, mert ott veszélyes hézag támadt volna; e csapatoknak tehát szintén tartalékban kellett állani; ezt a kútfők nagyobb része homályosan említi s innét van, hogy némelyek (mint Majláth is) az egész királyi bandériumot s az összes lengyeleket tartalékba helyezik; ez azonban már azért is lehetetlen, mert akkor az első harczvonalban a sereg fele sem állott volna.

A felállítás jobb szárnya mögött, [1] a sereg és a vár között állott a *szekérvár*, melyben a seregnél levő gyalog csapatok és a lövegek helyeztettek el azon czélból, hogy a támasz nélküli s megkerülésnek kitett jobb szárny szilárd s biztos támaszt nyerjen; e rendszabályból kitetszik, hogy Várna erőssége sem megszállva, sem ágyúkkal fölszerelve nem volt, mert különben a szekérvárra s annak apró lövegeire szükség nem lett volna. A még fönmaradó lövegeket Hunyady [2] a jobb szárny védelmére a szekérváron kívül oly módon helyezte el, hogy a közeledésre alkalmas helyek tűz alá vonhatók legyenek.

Ez volt tehát a harczfölállítás, melyben a magyar sereg a törökök ötszörte nagyobb erejének támadását bevárta.

Már megelőzőleg kifejtettük az okokat, melyeknél fogva mi czélszerűbbnek tartjuk, ha a magyar sereg nem itt a Várna alatti mélyen fekvő terepen várja be vala a török támadást, hanem az éj folyamán az északi magaslatokat megszállva onnét támad a török seregre; Hunyady a támadó föllépésnek, a merész mozdulatoknak, mint minden jeles hadvezér, mindenkor nagy barátja volt; hogy ő a jelen esetben mégis inkább a mélyben fekvő védő felállítást választá, erre befolyással lehettek: a török sereg nagy számbeli túlereje, melyet a kiterjedett őrtüzek után bizonyára még a valóságnál is sokkal nagyobbra becsültek, s melylyel szemben a kezdetben védő s csak azután támadásra átmenő magatartás több biztosságot s tán több sikert igért; a devini tó közelsége, mely szárnytámaszul — igaz, hogy csak az egyik szárnynál — kitünően volt fölhasználható; Julián bíbornok és pártjának a királyra gyakorolt befolyása, kik a védő magatartást szüntelen ajánlották; végre a király jelenléte, kinek személyét koczkázott vállalatok által veszélybe sodorni nem akarta.

Ez okok összesége elég erős lehetett arra, hogy Hunyadyt egy lent választott védő állás elfoglalására bírja; Hunyady intezkedéseit e szempontból bírálva, el kell ismerni, hogy a felállítás s a kiegészítő intézkedések *kitünőek* valának.

[1] Engel a bal szárny mögé is szekérvárat állít, mi teljességgel valószínűtlen, mert ott az felesleges lett volna; csodálatos, hogy ezt sokan, még az Engel művét annyira elitélő Majláth is, átvették.

[2] Callimachus i. m. 514. l.

A felállítást a török állással párhuzamos háton nem lehete választani, mert ekkor a jobb szárny a megkerülésnek teljességgel ki lett volna szolgáltatva, s egy a magaslatról e szárnyra intézett roham az egész harczfelállítást megbomlasztja vala. A jobb szárnyat tehát Várna felé hátra kellett vonni, miből az ívalakú fölállítás önként keletkezett. De e szárny helyzete — Várna erőssége nagy ürméretű s messzehordó ágyúkkal nem bírván — még így is igen veszélyes volt, s hogy Hunyady ezt felismerte, mutatja a rendkívüli gondoskodás, melylyel e szárnynak nagyobb szilárdságot igyekszik kölcsönözni; először is e szárny mögé külön *szárnytartalékot* állít, a nagyváradi püspök banderiumát, melyet a lengyel csapatok javával[1]) erősít; de ez még mind kevés; a szárny védelmére oda állítja még a szekérvárat a tüzérség egy részével és a gyalogsággal, mi a szárnynak nagy erőt kölcsönözhetett; végre a még rendelkezésre álló lövegeket úgy helyezi el, hogy a közeledés — tehát a szárny megkerülése — lehetetlenné tétessék.

Az első harczvonalban állanak a legjobb, leginkább megbízható csapatok; az oláhokat, kik iránt bizalma nem teljes, a második harczvonalban *tartalékviszonyba* helyezi, hogy majdan azokat személyesen vezesse a harczba; de e mellett tart még vissza a saját és a király csapataiból egynémely válogatott nehéz lovas csapatokat, hogy a harcztér bármely pontján, a kifejlődő helyzethez képest kellő erővel fölléphessen. Végre gondoskodik a király biztosságáról, kit a legkevésbbé veszélyeztetett helyre állít s mellé elég erős, magyar és lengyel vitézekből álló kiséretet rendel.

Az intézkedések összesége fényesen tanúskodik hadvezéri képességeiről, bölcs előrelátásáról s lovagias jelleméről; ha magunkat a viszonyokba belegondoljuk, alig tudnánk az intézkedések közül csak egyet is kárhoztatni; azok majd kivétel nélkül kifogástalanok; az adott viszonyok és körülmények közt jobban intézkedni nem lehetett.

Hogy miért lett mégis a csata vége győzelem helyett gyászos vereség? Azt csak a gondviselés tudja s annak okai, útjai kifürkészhetetlenek.

[1]) Ugy Bobricz mint Tarnow csapatai magokat már a megelőző napokban kitüntették.

A CSATA LEFOLYÁSA.

Alig tüntek föl a nap első sugarai Várna és a szomszédos hegyek ormain, az ozmán hadak óriási tömegei megmozdúltak, hogy a völgyből, melyben táboruk állott, a már megismertetett hegyháton csatarendbe álljanak; egyidejüleg előre vonúltak ama csapatrészek is, melyek az első harczvonal bal szárnyát fedezendő, az északi magaslatok felé tartottak.

A magyar sereg nem nyomúl elő, hogy a törökök fejlődésben levő tömegeit megrohanja, hanem Dlugoss előadása szerint három órán át mozdulatlanul veszteglett.

A kútfőkben sehol sem említtetik, hogy a magyarok a harczfelállítást még a megelőző est folyamán, vagy pedig a csata napjának reggelén foganatosították-e? Miután a magyarok a török fősereg jelenlétét csak alkonyat felé vették észre, mi úgy véljük, hogy a csapatok csak a csata napjának hajnalán vonultak felállításaikba, amikor Hunyady magát már elegendőkép tájékozhatta; a három órai veszteglés tehát csak azokra nézve értendő, kik felállításaikba elsőknek érkeztek meg; a harczvonal többi részein még folytak az állások elfoglalására törekvő részek mozdúlatai, a jobb szárnyon pedig a szekérvár elkészítése, elsánczolása s a lövegek elhelyezése.

Egyébiránt az sincs kizárva, hogy a magyarok az állásokba már a megelőző estén bevonultak s a sereg — nem levén szándéka támadólag előnyomúlni — a török sereg fölvonúlását s a támadás megindítását bevárta; az ily eljárás a korszak nézeteivel s hadművészeti elveivel nem ellenkezett.

Ez idő alatt keletkezett az írók által közönségesen fölemlített hirtelen vihar, mely a magyar sereg zászlóit — a Szt. György zászló kivételével — szétszaggatá, sőt némelyiket, tartóik kezéből kiragadva, össze is töré; természetes dolog, hogy ez, kapcsolatban más körülményekkel [1]) és a szegedi béke fölbontása napján észlelt

[1]) Ulászló sisakját öltözködéskor az apród elejté, s midőn lovára ült, az megbokrosodott.

tünetekkel, melyekre most mindnyájan visszaemlékeztek, a csata kimenetelére szerencsétlen előjelnek tekintetett.

A harcz a magyar jobb szárnyon.[1])

A török fősereg harczfelállítását még alig fejezé be, midőn *reggel kilencz óra* tájban az északi magaslatokról, a harcz bevezetésére s a fősereg mozdulatainak leplezésére előretolt irreguláris gyalogság, nyílharczot kezdve, majd a lovasság is (az akindsik) mintegy 15,000 főnyi számerőben, a magyar jobb szárny által elfoglalt gerincz mentén lefelé ereszkedett s a gerinczen álló horvát bán és egri püspök dandárainak tartott; a magyarok nehogy a rohamot a gerinczen fölfelé nagyobb távolságra kelljen intézniök, nyugodtan engedék őket közeledni, majd hirtelen nekik rohanva, velök oly hevesen csaptak össze, hogy a török könnyű lovasok, a magyar nehéz lovasság lökemét ki nem tartva, legott hátrálni kényteleníttettek; rövid kézi tusa után az egész csoport visszanyomatott, s az említett magyar bandériumok által egész a magaslat meredekebb részéig üldöztetett.

Ámde ez idő alatt a török fősereg első harczvonalának bal szárnya, a Karadsa vezérlete alatt álló ázsiai lovasság is megindult s a terep mélyedéseket ügyesen fölhasználva, közeledett a magyar jobb szárny felé. Az akindsik futását látva, Karadsa csapatai az üldöző magyarokra vetették magokat s az egri püspököt s Thalloczyt hevesen megtámadva hátrálásra bírták.

A legszélső jobb szárnyon a mélyedésben álló Julián és Dominis nagyváradi püspök a dolgok e fordulatát nem látták, csak azt, hogy Rozgonyi és Thalloczy a törökök első rohamát visszaverve, azokat üldözni kezdék; hogy tehát a győzelemben nekik is részök legyen, előbb a mélyedésen fölfelé haladva, majd nyugotnak tartva, üldözés czéljából szintén előnyomultak; a gerinczre érve, azonban ott nem a nevezett főurak csapatait, hanem a török ázsiai lovasság zömét találták; ezek rögtön feléjök fordulva, őket bal oldalukban megrohanták s rövid küzdelem után a völgybe

[1]) Telekynél, Horváthnál a szárnyak össze-vissza keverése folytán a csata leírása annyira kúszált s ellenmondó, hogy teljeséggel érthetetlen. Szalay, Majláth stb. nem elég részletesek. Igen szép és rendszeres Köhler előadása, melyet — miután azt a kútfőkkel lépten-nyomon összehasonlítottuk — sok helyütt szivesen követünk.

visszavetve, mindkét bandériumot teljességgel szétverték s részint a szekérvár részint a mocsarak felé üldözni kezdék.

A horvát bán és az egri püspök ezalatt a hátráló mozdulatot folytatva, már az eredeti állás felé közeledtek; itt Thalloczy, nyilván azon várakozásban, hogy a keresztesek és a tartalékban álló nagyváradi püspök által támogattatni fog, hirtelen visszafordult s a harczot az ázsiai lovassággal újra fölvette; első lökeme, melyet az egri püspök vitézül támogatott, sikerült is, de Karadsa ekkor — több ellenséggel már dolga nem levén — egész erővel vetette magát a két dandárra s az egri bandériumot teljesen szétverte, s Thalloczy csapatait is nagy erővel vetette vissza.

A magyar jobb szárny, ezek szerint most már teljesen megverve s szétugrasztva, a szekérvár, Várna és a mocsarak felé futott; a nagyváradi püspök menekülésközben nekiugratott a sekély tónak, de az iszapban elmerült; Rozgonyi Simon, egri püspök, kezdetben Várna felé menekült, majd magát meggondolva a csatatérre visszatért s nyoma veszett; hihetőleg szintén a mocsarakban veszett el. Thalloczy és Julián csapataik maradékával a szekérvárhoz menekültek, hol egy körülbelül 200 lovasra tehető csoport gyűlt össze; a többi részek a törökök által minden irányban szétszórattak.

Az előbb említett kis csoport a szekérvárnál Szt. László zászlója körül gyülekezett s minden oldalról körülvéve, elkeseredett küzdelmet folytatott, magát leginkább hosszú lándzsái által védve; e küzdelemben esett el hősi harczban a két lengyel vitéz, Bobricz Lesko és Tarnowi János is. A török erőt, mely a kis csoportot körülvette Palatio, ki szintén a csoporban volt, mintegy 3000 lovasra becsüli. A törökök nagyobb része azonban a szekérvárnak esett, néhány kocsit felfordítva oda behatolt s míg egy része a bent levőkkel harczolt, más része fosztogatni kezde.

E válságos pillanatban, midőn a körülvett kis csoport már a végkimerüléshez volt közel, érkezett meg Hunyady az oláh tartalékkal s a király a tartalékban volt többi csapatokkal.

A tartalékok egyesült rohama a törököket rögtön visszavetette s rövid közdelem után, melyben az ázsiai lovasság vezére, Karadsa béglerbég is elesett, az egész török balszárny a csatatér elhagyására s menekülésre kényszeríttetett. A király és Hunyady

most egész erővel az üldözéshez láttak, melyben a megvert magyar jobb szárny lassankint összegyülekező többi részei is résztvettek. Az üldözés majdnem a török főállásig, a janicsárok fölállításáig terjedt; itt végre Hunyady az üldözést megszüntetve, csapatait az eredeti fölállításhoz való visszatérés közben hátrafelé gyülekeztette.[1])

A szekérvárhoz érve látták, hogy ott a visszamaradottak közt újra kemény harcz folyik; Hunyady és a király a törököket itt újra megrohanva visszavetették s így a jobb szárnyról az ellenséget teljesen visszaverték. A magyar jobb szárny előtti teret 3000 török holttteste borította.

A győzelem ez oldalon teljes volt.

Hunyady a királylyal a középhez érve, bámulva tapasztalá, hogy az oláh tartalék még most sem tért vissza fölállításába, mint azt az üldözés beszüntetése alkalmával rendelé. Az oka ennek az volt, hogy az oláhok a messze terjedő üldözésnél, a szultán fölállítása mögé jutva, midőn az ott biztonságba helyezett podgyászt megpillantották, menten neki estek s féktelen rablási vágyuknak engedve, megfeledkeztek parancsról, kötelességről s teljesen a fosztogatásnak adák magokat. Hiába külde értök Hunyady, hiába ment el maga a fővezér; a gazdag zsákmány annyira leköté őket, hogy attól megválni nem tudának.

Hunyady csüggetegen tért vissza a királyhoz de csak rövid ideig maradhata itt, mert a sereg balszárnyán is válság támadt, mely jelenlétét igénylé. Felkéré tehát a királyt,[2]) hogy felállításában mindaddig megmaradna, míg ő a balszárnyon az ütközetet helyreállítja, a szétszórt részeket őrserge körül gyülekeztetni s így egy újabb tartalékot létesíteni igyekezzék, melyre a végső döntésnél

[1]) Karadsa némely források szerint szárnyának megverése után a janicsárokhoz menekült s ott esett el. Ez azonban tévedés, s legjobban igazolja Hunyady többször idézett levele. Századok. 1869. VIII. Ubi etiam inprimus hoc congressu perfidus ille basa vice imperator Turcarum interiit stb. Bizonyítja még Chalcocondylas és Leuwenclavius is.

[2]) E felette fontos körülményt a lengyel írók elhallgatják, mert Hunyady lovagiasságának fényes bizonyítéka s mert a csata elvesztése ép e rendelkezés meg nem tartásának következménye. De bizonyítja ezt Chalcocondylas VII. 336. és több más forrás.

még esetleg szükség lehet. Ezek után a kéznél levő csapatokat, valószínűleg a meg nem támadott középen álló királyi népekből, magához véve, a balszárnyon tomboló ütközet színhelyére siete.

Harcz a magyar balszárnyon. A magyar balszárnyon a harcz sokkal később vette kezdetét; ennek magyarázata abban rejlik, hogy Murad szultán fölismerve, miszerint a jobb szárny képezi a magyar fölállítás leghozzáférhetőbb s leggyöngébb pontját, a támadás súlyát ez irányba helyezte; mutatja ezt az irreguláris csapatok előretolása s az ázsiai lovasság korai előnyomulása; míg ott valamely előny kivívatnék, a jobb szárny visszatartatott. A harcz a jobb szárnyon azonban soká húzódván, Daud pasa ruméliai béglerbég, az európai lovasságot is támadásra indítá.

A török jobb szárny és a magyar vitézek közt itt heves küzdelem fejlődött ki, mely hosszú időn át eldöntetlen maradt; végre a törökök — talán a jobbra álló s meg nem támadott csapatok támogatásával — visszavettettek; a magyar dandárok őket nyomban üldözvén, már majd a janicsárok állásáig értek, midőn Daud pasa lovasaival hirtelen visszafordúlván, a rendetlenségben üldöző magyarokra rohant. A koczka megfordúlt; az üldözőkből üldözöttek váltak s egész az eredeti fölállításig megállapodásra még csak nem is gondolhattak. Itt azonban az üldöző törökökkel újra szembe állván, a harczot megújíták; ámde ők útközben csak megfogyhattak, de meg nem szaporodának, míg Daud pasa támogatására a zsoldos spahik fényes csapatai érkeztek meg.

Ily körülmények közt a magyar csapatok magokat soká alig tarthatták volna; de szerencsére ekkor, midőn a válság már közeledett, ott termett az ázsiai lovasság üldözéséből visszatérő Hunyady s nehéz lovasaival a spahik oldalának esvén, a harczot rövid idő alatt a magyarok javára döntötte el. Az európai lovasság is meggyőzetvén, rendetlen futásban menekült.

Hunyady ily módon a török jobb szárny fölött is diadalra segíté a magyar fegyvereket.[1])

A döntés. A török hadsereg mindkét szárnya meg volt tehát

[1]) A lengyel írók a magyar balszárny e diadalát szintén elhallgatják, irígyelve Hunyady babérait; de elbeszéli azt Chalcocondylas s elismerik kivétel nélkül a keleti írók is.

már verve s a közeli falvakon a menekülő török lovasok százai vágtattak át. Csak a szultán állott még a janicsárok élén.

Murad élénk figyelemmel kiséré a harcz minden tünetét; már akkor, midőn seregének balszárnya megfutamodott, aggodalommal telt el, mely fokozódott a jobb szárny első kudarczánál; az európai lovasság és a spahik együttes föllépése rövid időre helyre állítá ugyan az ütközetet, de ez előny is csakhamar elenyészett; Hunyady e szárnyat is visszaverte s a szultán végre, bármerre tekintett is, nem látott mást, mint seregei vad futását; egyik csapat a másik után rohant el előtte, üldöztetve a magyar vitézek által.

Ekkor csüggedés szállta meg szívét, s győzelmet többé nem remélve, maga is futásban akart menedéket keresni. De környezete még mindig remélt s a főurak egyike, visszafelé fordított lova kantárszárát megragadva, esdekelve kérte őt, hogy maradjon továbbra is helyén.[1])

A szultán erre csüggedését leküzdve, a kétségbeesés elszántságával, a maradásra határozá el magát; végig járva janicsárjai sorát, őket kitartásra, majd a szegedi eltépett szerződést körülhordoztatván, boszúra s megtorlásra buzdítá; végre fohászkodott az Istenhez és a prófétához, hogy seregének adja a győzelmet.[2])

A magyarok részéről Hunyady csapataival együtt még teljességgel az ellenség üldözésével vala elfoglalva, a király pedig kiséretével a fővezér által megjelölt helyen állott s gyönyörködve szemlélé serege győzelmét.

Nem így a király lengyel környezete, mely irígykedve látá, hogy az ellenség csak Hunyady hatalmas karjának enged; mindinkább fölhevülve, ostromolni kezdék a királyt, ne engedjen minden dicsőséget Hunyadynak és a magyaroknak; nem illő a királyhoz, mondák, hogy tétlenül vesztegeljen, míg vezére győzelmet arat; rohanja meg a szultánt s a janicsárokat, kik úgy is futó

[1]) E jelenet az összes kútfők által megerősíttetik; a tartóztató némelyek szerint Karadsa volt, de ez, mint láttuk, téves; a tartóztatót különben egy magyar nyíl vagy dárda terítette le.

[2]) Hammer s utána mások állítják, hogy Murad, a keresztények Istenéhez folyamodott; de ez téves. Lásd Vámbéry i. m. 213—214. l.

lovasságukat követendik; a ki a szultánt s testőrségét leküzdi, azé a dicsőség koronája.

Az ifjú s harczvágyó király mohón kapott e fölhíváson s megfeledkezve hű fővezére kérelméről s rendelkezéséről, kiadá a parancsot az indulásra.

Csekély számú testőrsége s a mellé rendelt 500 lovas kiséretében indult meg a király végzetes útjára, melyből nem vala többé visszaterendő. Elszántan vágtatott a vakmerő kis csoport a janicsárok áttörhetlen falhoz hasonló, mozdulatlan tömegének; közelökbe érve, nyílzápor fogadta őket, majd árkok, mellvédek és palánkok, majd a janicsárok magas pajzsai állják útjokat; de őket mi sem tartóztathatja föl, s hősies elszántsággal betörnek a janicsárok tömör sorai közé.

A szultán kipróbált s harczedzett vitézei egy pillanatra elbámulnak a kis csoport vakmerőségén s csapásaiknak engedve, megnyitják soraikat; de e sorok a következő pillanatban újra összezárkoznak s a király maroknyi kiséretével, minden oldalról körülfogva, kétségbeesett küzdelmet folytat a török hadsereg legvitézebb bajnokaival.

Hunyady az üldözésről visszatérve, bámulva hallá a történteket; a közelében levő vitézeket gyorsan összeszedve, aggódó szívvel rohant a janicsárok tömegéhez, hogy a királyt, ha még idő van, föltartóztassa; ha nincs, a veszélyből kivágja.

De már későn érkezett.[1]) A király és hős társai egyenetlen küzdelme nem soká tartott; egyenkint elhullottak ők a janicsárok

[1]) E körülményre nézve Callimachus (i. m. 517. l.) azt állítja, hogy Hunyady még a király küzdelme alatt érkezett oda s hiába igyekezett őt a visszatérésre bírni; Dlugoss ezenfelül Hunyady jellemét szennyező kifejezéseket ad Ulászló szájába; Dlugoss rosszakaratú kifejezései nem érdemesek arra, hogy velök valaki foglalkozzék; azonban úgy ő, mint Callimachus — s utána Teleky — kevés fogalommal bírhattak a harczról, ha harcz közben ily tárgyalásokat lehetőnek tartottak. Ha Hunyady a királyt még életben találja, úgy jelleménél fogva semmi kétségünk sem lehet az iránt, hogy vitézeivel minden áron útat nyit magának a királyhoz s őt, beleegyezésével, vagy akarata ellenére, de minden esetre körülfogja s vagy kivágja a tömkelegből, vagy saját testével födi s vele együtt hal meg; Hunyady odaérkezésekor tehát a királynak már halva kellett lenni, s ő csak holttestéért tehetett kisérletet.

csapásai alatt s e sors érte el Ulászlót is; lova hátulsó lábainak idegeit egy janicsár bárdja átvágván, a ló leesett s a király számtalan sebből vérezve, holtan összeroskadt. Fejét egy Kodzsa Chizr nevü janicsár vágta le s a szultánhoz vitte, ki azt póznára tüzetvén, körülhordoztatá.

A király halálának híre villámgyorsan terjedt el a csatatéren, a magyarok közt rémületet, a törökök közt új lelkesedést gerjesztvén.

Az üldözésből visszatérő magyar csapatok a király halálának hírére minden irányban szétfutottak s e pillanattól fogva mindenki csak a menekülésre gondolt.

Hunyadynak minden fáradozása, hogy a sereg egy részét összegyűjtse s ha már a király életét meg nem menthette, legalább holttestét birtokába ejtse, sikertelen maradt; a futamodókat mi sem volt képes többé föltartóztatni; az oláhok zsákmányukkal már rég útban voltak a Duna felé.

Ily körülmények között Hunyady s a néhány vitéz bajnok, ki vele tartott, szintén nem tehetett egyebet, mint hogy a menekülést északi vagy nyugati irányban megkisérelje.

Az üldözéssel a szultán Daud pasát bízta meg; hogy ez üldözés nem lehetett hatályos, már azért is természetes, mivel csapatainak nagy része szintén menekülőben volt és a magyarok által üldöztetett. A törökök az éj beállta miatt a szekérvár megtámadását más napra halasztották. Bárha itt az éjjel több, az üldözésből visszatérő csapat gyülekezett, a szekérvár megrohanása s elfoglalása a törököknek most már aránylag kevés fáradságot okozott. Itt esett el állítólag Julián bibornok, Báthory István s többen mások. A jelenlevők egy része elmenekült, más resze, köztük az egész gyalogság, felkonczoltatott, végre a megmaradottak rabszolgákká tétettek.

Hunyady János Oláhországon át igyekezett hazájába jutni, de az álnok oláh fejedelem, Vlad Drakul parancsára elfogatván, csak Héderváry Lőrincz nádor és az országgyülés fenyegető követelései utján szabadult meg.

A magyar sereg vesztesége 10—12,000 főre, a törökéé Bonfin szerint 30,000-re, Beheim szerint 70,000-re rugott; Dlugoss a két fél veszteségét együtt 80,000 főre teszi. «Igy nem szeret-

nék még egyszer győzni», kiáltott föl állitólag Murad szultán, midőn a csatatéren végig haladva, ott hívei ezreit találta holtan elterülve.

A csata előadását befejezve, most még csak egy kérdés merül föl, melyre a feleletet kétségtelenül mindenki várja s ez: *mi volt a várnai vereség oka?*

Természetes dolog, hogy a kútfők s leírók véleménye e kérdésben is szerteágazó. Egy része Isten büntetését látja a vereségben, a hit és eskü megszegéseért; ez feleletnek ugyan elég kényelmes, de a kutató elmét, a történelmi igazság keresőjét alig elégiti ki. Más rész az okot a személyekben keresi s elfoglalt álláspontjához képest vagy Ulászlót, vagy Hunyadyt, vagy Julián bibornokot okolja. Ismét más rész a rossz fölállításnak vagy a harcz egyes mozzanatai helytelen lefolyásának tulajdonítja a csata elvesztését.

Mi mindezen körülményekre nézve véleményünket az illető helyeken már megmondottuk s itt ennélfogva a csatavesztés okait csak röviden összegezzük:

1. A magyar hadjárat szerződésszegés, eskütörés folyománya levén, nélkülözte az erkölcsi alapot. A sereg minden egyes harczosa érezte, hogy az ügy igazsága mellett is az eljárás jogtalan; míg a dolgok jól mentek, addig az nem volt baj; de midőn a válság beállott, az órákon át dicsőségesen folytatott harcz eredménye egy csapásra elveszett; a király póznára tűzött véres feje körül a vallásos, de e mellett babonához hajló tömeg a földöntúli igazságszolgáltatás pallosát látni nagyon is hajlandó lehetett, s összetömörülés, erőteljes visszatorlás helyett (mint ez például a lützeni csatában Gusztáv Adolf halála után történt) csak menekülésre gondolt s szétfutott.

2. A hadjárat sem politikailag, sem katonailag kellőkép előkészítve nem volt. Politikailag nem, mert a király megelégedett a kétes értékű igéretekkel, a helyett, hogy kötelező szerződést kötött volna, mely a segédhadak erejét, beérkezési idejét s helyét tüzetesen megállapítja. Katonailag nem, mert a sereg számereje, összeállítása, fölszerelése a vállalat nagyságával arányban nem állott.

3. A hadjárat megindítása elhamarkodott volt, mert a sereg megindult, mielőtt teljesen gyülekezve s a segédhadak pontos megérkezése felől megnyugtatva lett volna.

4. A hadműveleti vonal megváltoztatása folytán elesett a sereg azon előnytől, hogy Drinápolyt közvetlen fenyegetve, az ellenséget hatályosan befolyásolja s czéltalanúl bolyongva, önhibájából kelepczébe jutott. Valószínű, hogy az akadályok a Sipka szoroson való átkelésnél is le lettek volna győzhetők s a török, székhelyét látva megtámadni, kevésbbé elhatározott magatartást tanúsít, vagy ha igen, az összeütközés kedvezőbb viszonyok közt történik meg.

5. A pápai hajóhad árulása, lelkiismeretlensége vagy gyámoltalansága a hadjárat balsikerének egyik legfőbb oka. Ha Muradot akkor az átkelésben megakadályozza, az ozmán lábát Európában talán soha többé meg nem vetheti.

6. A magyar sereg elővigyázati rendszabályai elégtelenek voltak; ha a szultán seregét idejekorán észreveszi, a várnai zsákutczába be nem megy.

7. A sereg Várnánál elhatározásának nem volt többé ura; a csatát el *kellett* fogadni s ez már *fél vereség;* első eredménye volt, hogy a csata helyét meg nem választhatta s a devini tóval oldalában s hátában fölállítása csak relative volt jó, de harczászatilag kedvezőtlen, melyet Hunyady jeles intézkedéseivel is alig birt ellensúlyozni.

8. Az oláhok gyáva s kapzsi magaviselete Hunyadyt megfosztotta a döntésre szánt tartaléktól s ennek pótlására erővel nem rendelkezett; pedig hogy Hunyady a tartalékok alkalmazásában mester volt, mutatja, hogy velök a török tízszerte erősebb szárnyhadakat dicsőségesen megverte s szétűzte.

9. Az üldözésnél a magyarokat a harcz heve elragadta s az üldöző csapat kiesvén a fővezér kezéből, nem volt többé gyűlekeztethető. Az üldözés «à outrance», vagy mint Blücher mondotta, «az ember és ló végső lehelletéig» tökéletesen helyes és jogos, de csak a csata *végével;* addig, míg le nem küzdött, sőt érintetlen ellenséges tömegek állanak a csatatéren, nagy harczászati hiba, melynek következményei el nem maradnak.

10. Végre Ulászló meggondolatlan s vakmerő rohama, mely a sikernek még csak látszatával sem bírhatott, kivette a már-már kivívott győzelmet a fővezér kezéből s az egész napi küzdelem eredményét egy csapással megsemmisítette. Ha a király Hunyady taná-

csát s rendeleteit követve helyén marad s a szétszórt csapatokból egy új tartalékot alkot, ennek segélyével a janicsárok is kétségtelenül le lettek volna küzdhetők.

Látjuk tehát, hogy Hunyady a nagy túlerő s egyéb számtalan hátrányos körülmények, veszélyes helyzetek stb. daczára lángeszével, rettenthetlen bátorságával s lélekjelenlétével minden akadály fölött diadalmaskodik s már a zászlót, mely az egész kereszténység megszabadításának zászlója leendett, magasra emelni készül, midőn egy ifjú, hiú hizelgések s biztatások következtében, botor tettekre engedi magát ragadtatni, melynek következménye oly nagy s oly rögtöni, hogy a diadal zászlója a fővezér kezéből kiesik.

A fölsoroltak közt az utolsó tehát méltán a csatavesztés első és főokának mondható.

* * *

A várnai csatát tárgyaló tanúlmányunkat nem fejezhetjük be a nélkül, hogy hozzá némely megjegyzést ne függeszszünk.

Már értekezésünk elején kimutatni igyekeztünk, hogy a várnai csata nemcsak hazánk történelmének, hanem a *világtörténelemnek* egyik nagy fontosságú, nagy jelentőségű s következményeiben alig belátható horderejű mozzanata, mely méltán igényt tarthatott volna arra, hogy a magyar történetírás vele többet és behatóbban foglalkozzék. Hogy mily jelentőséget tulajdonított a XV. század a várnai eseményeknek, s hogy mily nagy és gazdag annak külföldi, különösen lengyel irodalma, e felől meglepő képet nyújt Zeissberg már említett tanúlmánya,[1]) melyet helyel-közzel, különösen a történeti kútfők bírálata szempontjából, mi is fölhasználtunk.

Evvel szemben a magyar történetírás a várnai eseményekkel alig foglalkozik, s ha foglalkozik is, vagy egyoldalúlag, mint Vaszary műve, vagy felületesen, mint a történeti kézikönyvek túlnyomó nagy része.

Katonai írók közül is eddig csak kettő foglalkozott e tárgygyal, ámde tanulmányát mindkettő a kézi könyvek homályos,

[1]) Zeissberg «Analecten zur Geschichte des XV. Jahrhunderts». Zeitschr. f. öst. Gymn. 1871.

kúszált és ellenmondó adataira alapította, s így az aránylag jobb és élvezhetőbb katonai leírásokat is eddig csak külföldi, német íróknak köszönhettük. Mi megkísérlettük a csatának egy kimerítőbb, a kútfőket és a külföldi irodalmat jobban méltató kritikai leírását adni; de tanúlmányunk folyamán azon meggyőződésre jutottunk, hogy munkánk még mindig csak ideiglenes vázlat, csak előmunkálat lehet a várnai csata egy későbbi leírója számára, még pedig a következő okokkól:

Először, mivel az esemény teljesen kimerítő leírása, a kútfők szigorú bírálata, azok véleményeinek kiegyenlítése stb. egy, valamely folyóirat keretébe szorított, tanúlmányban kivihetetlen; ez egy nagy, talán kötetekre terjedő műben volna csak lehetséges; másodszor, mivel e történeti eseményre nézve még sokoldalú búvárlat szükséges, hogy az események mindannyian kellőkép földerítessenek, hiteles adatok alapján igazoltassanak; történetíróink közül a Hunyady-korral többen foglalkoznak s így nem lehetetlen, hogy majd a várnai csata is megtalálja a maga búvárát, ki az eseményeket igazoló adatokat összegyűjti; találkozni fog olyan is, ki a csata színhelyét fölkeresvén, ottani észleleteinek s tanúlmányának eredményét közzéteszi. Akkor azután majd megszülethetik a mű, mely e nagy fontosságú eseményt méltó módon megörökíti.

Addig is azonban talán jó szolgálatot tesz e kisebb s igénytelenebb munka is, melynek egyik mellékczélja még az is volt, miszerint bemutassa, hogy a hadművészet igazságainak tanúlmányozására hazai hadtörténelmünk is bő anyagot szolgáltat és a magyar katonának, ki a hadászat, harczászat vagy más katonai tudományágak művelésénél hadtörténelmi bizonyítékot keres vagy példát idézni óhajt, nem szükséges mindig és mindenkor idegen népek hadtörténelmében kutatni; talál ily példákat a magyar hadtörténelemben is, s e példák tanúlmányozása részére még azon előnyt is nyujtja, hogy közelebbről megismerkedik nemzetünk dicsőségben gazdag történelmével, hazánk nagy fiainak történelmi szereplésével; a tanúlmányozás felkölti a hazafiúi lelkesedést s a tanúlmányozó megerősödik a magyar ember legszebb és legszentebb erényében, a hazaszeretetben.

Rónai Horváth Jenő.

TÁRCZA.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA HADTUDOMÁNYI BIZOTTSÁGÁBÓL.

A Magyar Tudományos Akadémia hadtudományi bizottsága első füzetünk megjelenése óta két ülést tartott.

Az *április hó 13-dikán* tartott ülésen bemutattatott a bizottság félévi jelentése, mely azután a májusi nagygyűlés elé terjesztetett. A jelentésből kiemelendők a következők:

A *Magyar Katonai Évkönyv* második, vagyis az 1887. évre szóló kötetét a bizottság kiadni óhajtotta volna, sőt e tekintetben már előmunkálatok is tétettek, de mivel a költségek fedezésére vonatkozó kérelme az igazgató tanács által nem teljesíttetett, a kiadást elejteni volt kénytelen. A jövőre nézve a bizottság abban állapodott meg, miszerint az évkönyvet csak nagyobb, 3—4 évi időszakokban s csak akkor adja ki, ha ezt költségvetése megengedi.

A *hadi műszótár* ügyében, melynek létesítésére a kezdeményező lépéseket a bizottság tette meg, az Akadémia elnöksége és a honvédelmi miniszterium közt folyó tárgyalások megállapodásra nem vezettek; mivel pedig a bizottság szerény eszközei egy ily nagy és költséges vállalat megindítását meg nem engedik, az ügy egyelőre félre tétetett.

A jelentés ezután fölsorolja az indokokat, melyek őt egy hadtörténelmi folyóirat megindítására ösztönözték; bejelenti, hogy a vállalat «*Hadtörténelmi Közlemények*» czím alatt tényleg megindult s úgy szellemi, mint anyagi tekintetben elegendőkép biztosítva van; a nagy érdeklődés, melyet a folyóirat keltett, igazolja szükségét s a várakozást felülmuló pártolás biztositja jövőjét, s így remélhető, hogy a folyóirat a magyar hadtörténeti irodalom fejlesztésére, s a nemzeti hadtörténelem iránti érdeklődés fölébresztésére hathatós befolyást fog gyakorolni.

Az ülés folyamán az előadó még bejelentette, miszerint a folyóirat

előfizetőinek száma az 500-at megközeliíti s hogy a vállalat iránt különösen a magyar honvédség tisztikara mutatott dicséretre és elismerésre méltó érdeklődést.

Végre eszmecsere folyt az iránt, mi módon lehetne a bécsi cs. és kir. hadi levéltárban levő nagy mennyiségű magyar hadtörténelmi anyagot kiaknázni.

A június hó 8-án tartott ülésről, mivel a füzet már ekkor sajtó alatt volt, a jövő számban fogunk megemlékezni.

HADTÖRTÉNELMI APRÓSÁGOK.

Mária Terézia királynő levele gróf Nádasdy Ferenczhez. A bécsi Mária Terézia szobor leleplezési ünnepe alkalmából közöljük itt a nagy királynő egy nagy fontosságú, a kolini csata előtt 12 nappal gróf Nádasdy Ferencz lovassági tábornokhoz intézett levelét. E levél fényes bizonyítékot szolgáltat arra, hogy mily nagy volt Mária Terézia bizalma azon magyar lovas vezérhez, kinek a kolini csata fényes diadalát legnagyobb részben köszönheté, s ki nem csak a Mária Terézia-kornak volt egyik legkiválóbb alakja, hanem mint a lovas vezér eszményképe örök időkre a hadművészet mesterei közé számít. A levél[1]) német nyelven van írva s hű fordításban így hangzik:

Bécs, 1757 junius 6-án. Gróf Daun tábornagyom körülményesen tudatni fogja Önnel, hogy az ellenség mily módon lesz megtámadandó. Ennél fődolog lesz, hogy az Ön hadműveletei a legnagyobb nyomatékossággal és határozottsággal hajtassanak végre; akkor azután a dicső eredmény (glorioser Ausschlag) el nem maradhat. Az Ön szolgálati buzgóságába és hadi tapasztaltságába ép oly teljes mint kegyelmes bizalmat helyezek. Hogy azonban a csapatok is kötelességöket annál nagyobb vitézséggel teljesítsék, rajta lesz Ön, hogy őket minden kitelhető módon buzdítsa; különösen figyelmeztesse Ön a csata előtt a parancsnoksága alatt álló összes tábornokokat, törzs- és főtiszteket, s ezek utján az alantasakat és közlegényeket is, hogy becsületöket, lelkiismeretöket és a haza javát szivükön viseljék; tudassa velök miszerint szilárd elhatározásom, hogy vitézségöket megjutalmazom, ellenben azokat kik kötelességöket megszegik, vagy idő előtt a zsákmányon aggódva a már biztos győzelmet kezeikből kibocsátják, a hadi czikkek teljes szigorával fogom büntetni.

[1]) Eredetije a bécsi cs. és királyi házi udvari és állami levéltárban. Kriegsacten (Deutschland) 180. sz.

Biztosítsa Ön továbbá őket, császári és királyi szavam lekötése mellett, miszerint könnyű csapataim minden az ellenségtől harczközben elvett zászlóért vagy lovas zászlóért (Fahne oder Etendart) 100 aranyat kapnak; de még ha ily győzelmi jeleket nem is ragadtak el, s csak bebizonyítják, hogy egy ellenséges zászlóaljba vagy lovas századba emelt karddal betörtek s azt szétugrasztották, minden a betörésben résztvevő legénynek két arany fog készpénzben kifizettetni. Különös gondja legyen Önnek, hogy a magokat kitűntető vagy ellenkezőleg magokat rosszul viselő tiszteket nekem névszerint bejelentse, hogy azután mindegyiket, mint azt szilárdul eltökéltem, érdeme szerint vagy megjutalmazzam vagy megbüntessem. Ön pedig bizton számíthat különös kegyelmem nyilvánításaira, ha — mint nem kétlem — eme szép alkalommal, midőn az egész vállalat sikere és az egész monarchia boldogsága legfőkép az Ön magatartásától függ, megkettőztetett buzgósággal és gonddal jár el. Szívemből kívánom vállalatához az Isten áldását és császári és királyi kegyelmemmel maradok mindenkor jóakarója. (A királynő saját kezével hozzáfüggesztve.) Most tudja Ön, mikép vélekedem; tegyen úgy, hogy szavam megtarthassam. Mária Terézia, s. k.

Hogy mikép felelt meg Nádasdy a királyi bizalomnak, mutatja a 12 nappal később kivívott fényes diadal, melyben — mint a csata eldöntőjét — a legnagyobb rész Nádasdyt és vitéz magyar csapatait illette.

II. Rákóczi Ferencz fejedelem tábori őrszabályzata. 1705. E folyóirat első füzetének tárczájában közöltetett gr. Bercsényi Miklós fejedelmi helytartó és fővezérnek egy speciális tábori őr-rendtartási szabályzata az 1706-dik évből. Most, amannak mintegy kiegészítéseül, közzétesszük magának a fejedelemnek valamennyi kurucz táborra kötelező hatályú, általános tábori őr-rendtartási szabályzatát, mely is ekkép szól:

«*Az Táborunkban levő Mezei Strázsáknak Rendi.*

Mivel az hadakozásnak egyik legfőbbik rende s lelke az rendtartásból és abból következendő szorgalmatos strázsálásbúl áll, mely is hogy szorgalmatossan megtartattassék, és akár tudatlanságbúl, akár pedig gondviseletlenségből eredendő vétkek eltávoztathassonak: rendeltettenek az szárnyokon és táborunk közepin Brigadérosok, azaz Fő Harczrendelő Mesterek, kiknek is hivataljok és kötelességek az következendő punctumokbúl áll:

Primo. Kiki maga commendója alatt lévő hadainkat, registrumban magánál tartván azoknak számát, az ezerek vagy seregek (századok) Főstrázsamesterítűl minden harmad nap magának beadattassa, s aztat hasonlóképen Magunknak vagy Fő-Kapitány hívünknek beadja.

Secundo. Az isteni szolgálatot alatta levő hadakkal az szokás szerint observáltassa az tábori dobolásokkal együtt, annak szokott rendi és módja szerint.

Tercio. Az rendetlenségeket, veszekedéseket, időn kívül való korcsma-árúltatásokat maga, vagy adjutantjai által eltávoztattassa. Úgy hasonlóképen azon legyen, hogy említett adjutantjai által az csinosság *és jó rend*[1]) az maga alattvalói közt observáltassék változás nélkül, *az időknek akármely állapotában is.*[2])

Quarto. Az strázsálásra az mezei had kívántatik; Tábori Fő-Strázsamester *hívünk*[3]) kívánsága szerint aztat adjutantjai által nap*keletkor*[4]) kirendelvén, adjutantja által küldje *az artilleria eleibe*,[5]) említett Fő-Strázsamester *hívünk* quártélya eleiben. És azon hadak megindítása előtt az strázsára menendő főtiszteket öszvehívattatván, eleikben adja; sőt az alkalmatosság úgy hozván, ha maga szorgalmatosságát megmutatni kívánja, az lovon ülendő seregeknek eleikben adja, hogy az fiók-strázsa, fiók-dandár és dandár kiállítása után senki az fiók-strázsák közzűl senkit magához bocsátani ne merészeljen, hanem egy puskalövésnyire magától megállítván, az társa által híjja az fiók-dandáron levő tisztet, hogyha kötelessége szerint azonnal oda nem érkezne; hogyha pediglen háromszori megintése után az fiók-strázsának azon czirkáló vagy ellenség meg nem állana: azonnal vagy hozzá való lövéssel, vagy kiáltással lármát csináljon, maga pediglen dandárjához magát vegye. Eztet pediglen se Magunk, se senki személye válogatása nélkül, élete vesztése alatt elmúlatni (elmúlasztani) ne merészelje. Annak okáért az fiók-dandáron levő tiszt az fiók-strázsának első intését meghallván, azonnal maga alattvalóit lóra ültesse és azokat egy sorba vévén, fiók-strázsájára nyargaljon, és ottan látván az magáénál nagyobb erőt, tartózkodjék; egyet közzűlök kikívánván, melytűl is az jelt (parole) megkérdezze. Ha pediglen azok intésére nem hajtván, egy puskalövésnyirűl közelebb nyomúlnának; azonnal hozzájok lövöldözvén, személyválogatás nélkűl, lármát csináljon és magát az dandárjához retirálja, feje vesztése alatt. Az nagy dandáron levő főhadnagy az alattvalóival, lovakat kézen tartván, oly vigyázással legyen, hogy mihelyt akár fiók-dandáron, akár fiók-strázsán kiáltást

[1]) E szavak a fejedelem sajátkezű írásával vannak betoldva.

[2]) Ezen dőlt betükkel szedett szavakat ismét a fejedelem toldotta be.

[3]) E szót hasonlóképen Rákóczi toldá be.

[4]) A fejedelem s. k. igazítása: eredetileg így volt: «nap-leszállta előtt három órával».

[5]) E három szót Rákóczi maga iktatta be, úgy az alábbi «*hívünk*» szót is.

hall: azonnal seregét lóra ültetvén, ha kópiás hada vagyon, két sorba vegye, ha másféle: három sorba, és azokkal a kiáltás felé ügetve, mindazonáltal nem szakadozva nyomúljon; úgy értvén, hogy, ha felettébbvaló kiáltás vagy egy lövés által is arra ösztön adatnék: de másként az strázsák kösönséges hivására helyéből ne mozdúljon, élete s feje vesztése alatt. Senkit azért se éjjel, se nappal Főstrázsamester hire nélkűl be ne bocsásson; hanem, ha nappal jön, említett strázsamester engedelméig megtartóztassa; ha pediglen éjtszaka: illendő comitivával (megfelelő kísérettel) azon tiszthez kísérttettesse, tiszti s becsületi elvesztése alatt.

Quinto. Ezen strázsa-kiindítást elkövetvén, maga sátorunk eleiben a jelért jőjjön és aztat Generálisunk vagy Udvari Kapitányunktól kivevén, adjutantjinak s alattavaló kapitányinak adja; observáltatván, hogy adjutantji minden ezer avagy sereg Strázsamesterinek kiadják.

Sexto. Éjtszakának idején, ha lármát üttetni (doboltatni) hall az sátorunk előtt levő főstrázsákon: azonnal seregenként azon lárma-üttetést elkövettesse, legelsődször is quártélya előtt kezdvén, és idővesztés nélkűl seregeit az táborhelyről circiter 100 lépésnyire kiindítván, három sorba, — ha kópiás, két sorba — vegye, és onnan se maga ki ne indúljon, se senkit feje vesztése alatt, adjutantink vagy feljebbvaló tisztek rendelése nélkűl kiindúlni ne hagyjon. Ezeket az harczon is így elkövetvén, mellyet adott harczi rend szerint kirendeljen.

Septimo. Az mellyik requiráltatni fog az Főstrázsamestertűl, az strázsán kívűl fennálló hadaknak directiójára az maga alattvalói közzűl egy Fő- vagy Vice-Kapitányt (ezredest vagy alezredest) adjon.

Octavo. Szorgalmatossan alattvaló adjutantjinak s tiszteinek megparancsolja, hogy az strázsáltatását nappal egy-egy mezítelen fegyveres katona által, éjtszaka pedig egy tized-aljával elkövessék, tartván minden sereg egy fennálló flók-strázsát serege előtt, az adjutantjai vagy strázsamesterei rendelések szerint; kik is az lovas hadak közzűl lovokon fennüljenek.

Nono. Az készűlő megfuvattatása után adjutantjai az marhák szekerekben való fogását, sátorok felszedését sürgessék, semmi úton s módon nem engedvén, hogy akárki szekere is említett Brigadérosok híre nélkűl az táborbúl kiindúljon; azonnal minden seregeknek furérjait, kinek-kinek külön zászlócskájával, kit lovon, kit kocsin Fő-Strázsamesterünk quártélya eleibe küldje azon seregekkel, az mellyek előljáróknak rendeltetnek.

Decimo. Eleiben rendeltetett Generálisunknak, avagy Udvari Kapitányunknak, minden Haza s Magunk szolgálatiban parancsolatjoknak, tisztek, sőt nagy fogyatkozásokért életek elvesztése alatt is engedelmeskedjenek.

Ultimo. Reménljük ezeken feljűl, hogy kiki magát úgy viselni fogja, hogy mind vigyázásával s mind józan életével s mind pediglen szitkok, átkok és más istenkáromlások eltávoztatásival alattvalóinak példát fog adni; melyre nézve is magok is rend szerint változtatván magokat, egyike közzűlök az strázsákat az említett modalitás szerint megjárja; az holott is valamit az említett rend ellen tapasztalván, megorvosolja, és azon katonákat vagy tiszteket, az kik vagy álomban találtatnának, vagy eleikben adatott parancsolatinkat legkisebben is általhágnák, felváltattatván, azonnal közkatona vagy tiszt által árestomba vitettesse, viradtig azon strázsán, annakutánna főtisztinek adattassa kezéhez.»

Kívűl a Rákóczi-levéltárbeli jelzet: «*Táborban való mezei istrázsálásnak rendi.* — Nro 520».

Eddig a kuruczok tábori őrszolgálatát elénk tüntető érdekes katonai szabályzat, mely eddigelé tudtunk szerint ismeretlen vala; de ha valahol valamely példányról netalán napfényre került volna is már: közzétételét a mi példányunkról már csak azért is szükségesnek tartjuk, mert ez a példány a *leghitelesebb*, t. i. a fejedelem hadi cancelláriáján *Aszalay Ferencz* hadi titkárnak általunk jól ismert kezeírásával írt s több helyütt maga Rákóczi saját kezével javított *eredeti fogalmazat*, mely — a küljelzet tanúsága szerint — a fejedelmi levéltárban volt letéve Munkácson, és innét került 1711-ben Kassára a szepesi kamara archivumába s utóbb ezzel együtt az *országos levéltárba*, hol ma őriztetik.

A dátum e fogalmazaton, — valamint a czímek felsorolásából álló szokásos bevezetés és befejező záradék is, — hiányzik. Azonban az okirat keltét biztossággal az 1705-dik évre tehetjük, két okból; először mert Rákóczi a brigadérosi intézményt ezen évben szervezte, s másodszor, mert a fogalmazó Aszalay 1705-ben lett udvari hadi titkárrá. Még egyéb — itt hosszasan nem fejtegethető — okokból mi az 1705-dik év első feléből, alkalmasint május-június havából valónak véljük.

Megjegyezzük még, hogy az e szabályzatban több helyütt a tábornokokkal egyenlő hatáskörűnek jelzett «udvari kapitány» (Vay Ádám) a fejedelem udvari ezredeinek («militia prætoriana») vala parancsnoka, s mint ilyen tábornoki ranggal bírt; a későbbi években már inkább «udvari marsall» névvel neveztetik, de «udvari főkapitány» néven is fordúl elő mindvégig. *Thaly Kálmán.*

Egy XVI. századbeli katonai emlékirat.[1]) Az 1595-ik év kezdetén az ozmanok előnyomulása nagyobb erőkifejtést tett szükségessé. Rudolf császár és király a keresztények közös ellensége ellen egy 85,000

[1]) A cs. és kir. hadi levéltár irataiból.

főből álló hadsereget óhajtott szervezni s e feladattal *Mátyás* főherczeget, a magyarországi összes haderő fővezérét bízta meg, kinek a szervezéssel egyszersmind az eddigi hadviselési mód némi reformálását kellett összekapcsolnia.

Az ezen időszakra vonatkozó iratok közt több, a főherczegnek fölterjesztett, alaposan kidolgozott emlékirat van; így van egy *Don Juan de Medicis*-től, *Tylli Tscherklas*-tól, a 30 éves háborúban híressé vált vezér atyjától, *Ferrand de Gonzaga Károly*-tól stb.

Ugyanezek közt találtunk egy 1595 január 3-áról keltezett s a főherczegnek valószínűleg szintén fölterjesztett *névtelen* emlékiratot, mely szellemességénél, jellemző, természetes és találó kifejezésekben gazdag voltánál fogva figyelmünket különösen lekötötte. Az emlékirat német szövegű s helyenkint annyira eredeti, hogy lefordítása lehetetlen.

A 37 pontot tartalmazó érdekes okmányt kivonatosan a következőkben ismertetjük.

1. Ezen előttünk álló török háborúban jól meg kell fontolnunk, mely okokra vezethető vissza a németeknek az elmult hadjáratokban gyakori balsikere, és ha ez okosan megtörtént, akkor föl kell keresni a módokat, melyek szerint ez eddigi hiányokat megszüntetni és a hadműveleteket a török hadviselésnek megfelelőleg vezetni kell, különben minden fáradság hiába való; *a törökökkel német módra hadakozni káros és veszélyes.*

2. A kinevezett fővezér teljes joggal és hatalommal bírjon bármely parancsnokot vagy tisztet tetszés szerint kinevezni vagy elbocsájtani. Mert neki egyedül kell a jellemet és képességet megkülömböztetni tudni.

3. Császári küldöttek vagy kormánybiztosok szükségesek, kik a Fölség nevében a fővezért támogatják és minden szükséglet beszerzéséről gondoskodnak. De parancsnokságot nem viselhetnek s inkább nézők (Spectatores), mint cselekvők (Actores). A fővezér hadi tanácsát alparancsnokai képezik; a kinek a saját feje is koczkán van, az bizonyára nem fog rosszul tanácsolni.

4. Győr elvesztése[1]) nagy csapás, de evvel még nem veszett el minden. Győrt a következő tavaszszal ostromolni nem volna tanácsos, mivel evvel mit sem nyernénk, és sok pénzbe és időbe kerülne. Többet használna az ügynek, ha a szoros a Csalóközben[2]) két védőházzal vagy földhányásokkal jól megerősíttetnék, hogy az alsó Duna és Vág folyó az

[1]) 1594 szept. 29-én.

[2]) Komárom (?).

élelmezés utánszállítására biztosíttassék. A főfigyelem Esztergomra és Budára irányzandó, mert ha ezek magokat megadták, úgy Győr is követi őket. Előbb azonban Tatának és Pápának a mienknek kell lenni, hogy Győrből sem ki, sem be senki ne mehessen.

5. Egy rendes, magyarokból és németekből álló, zsolddal ellátott sereget kell alkotni és a főispánságok is tegyenek meg mindent, hogy gyors segítség szervezkedjék. 6000 lovas, 12,000 német lövész, 6000 magyar, 6000 rácz, 12,000 huszár kezdetnek elég.

6. A német ezredekkel persze nehezen lesz valami kivihető, tekintve, hogy nincsenek eléggé begyakorolva, a zsoldosok nagyobb része nincs kipróbálva és lassú. Üdvös lenne, ha Ő császári Felsége 12,000 német lövészt toborzatna és mindegyiknek kezdettől fogva hetenkint egy forintot vagy tallért fizetne. E mellett azonban vezéröknek joga legyen a zsoldot azoknál, kik magokat kitüntetik, kevéssel fölemelni.

7. Miután nyílt csatában hosszú pikákkal és más hasonló fegyverekkel fölszerelt gyalogság is szükséges, ilyen vagy 4000 volna szervezendő. Mátyás király és atyja Hunyady ezek helyett a szekérvárat és a fekete lovasokat [1]) nagy sikerrel alkalmazták. Egyébiránt ha a mi német gyalogságunk jól betanítva és igazi, dicséretes rendben tartva lenne, fele költséggel lehetne háborút viselni.

8. Hogy gyakran új csapatok fogadtatnak és a régiek elbocsáttatnak, nagyon hátrányos. A mely csapat egyszer Magyarországon alkalmaztatott, az maradjon ott és a fogyaték rendesen pótoltassék; az eddigi mód szerint soha sem lesz elég ember, a sok előleg pedig sok ezer forintot emészt fel.

9. A kettős zsoldosok fölfegyverzése újjal cserélendő föl és pedig egy mellvért, gallér és sisak elegendő; a többi csak teher, sem lövést, sem szúrást nem tart vissza, már pedig a török ellen minden a gyorsaságtól függ.

10. Minden alattvaló Buda és Belgrád közt minden vagyonával kitelepítendő; a hadi szolgálatra alkalmatlanok és a parasztok a föld mivelésére alkalmazandók, a fiatal férfiak azonban fél zsolddal a hadseregbe osztandók.

11. A mi a dunai hajóhadat illeti, száz csajkás naszád elegendő; ezek könnyen mozognak és nem oly nehézkesek, mint a múlt évben alkalmazott gályák; a ki a gályák alkalmazását ajánlotta, vagy nem értett a dologhoz, vagy csak saját becsvágyát tekintette és nem ő római császári Felsége szolgálatát és a közjót, melynek e vállalat kárára szolgált.

[1]) Valószínűleg Mátyás fekete seregét érti, de nincs eléggé tájékozva.

12. A németalföldi és franczia katonák Magyarországon nagyon jól használhatók, de főembereikkel sehol sem lehet boldogulni. A régi granicsárokat semmi esetre se kell mellőzni.

13. A háború Horvátországban nem oly fontos, azért is minden erő Magyarországon a Dunától lefelé összpontosíttassék.

14. A vizsgáló bizottság a főtiszteknek jól a körmére nézzen, nehogy sok katona legyen névleg a papiron és kevés fő tényleg a táborban.

15. Pénzszükségben a rendes fizetés helyett fele zsold adassék; ha ez hetenkint vagy havonkint, de *rendesen* történik, a közharczos jól megélhet.

16. A *magyarokat* nem szabad megvetni; ezen háborúban más nemzetiségek fölött meg kell őket becsülni; a ki bennök nem bízik és őket *magas hadi állásokra nem alkalmazza, az nem jól tesz.*

17. Minél kevesebb a vezér, annál jobb; *minden nemzet sorakozzék saját vezére alá* és mind együttesen legyenek a teljhatalmú fővezérnek pleni imperio de jure, minden ellentmondás nélkül, alárendelve.

18. A képességnek hatáskört kell adni; ellenben azon elv alkalmazása, hogy a kinek az Isten hivatalt adott, ad hozzá észt is, a hadügyben káros.

19. Az ellenség elől soha sem kell meghátrálnunk, hanem az észszerű hadművészet elvei szerint minden csatára örömtelt szívvel és víg kedélylyel kell sietnünk (mit lachendem Gemüth springend zueilen).

20. A szövetségesek jól megválasztandók, mivel nem mindig nyujthatják azt, a mit tőlök remélünk; a ki ezek megválasztására vállalkozik annak éles szemmel és itélő tehetséggel kell bírnia (muss gute weite Augen im kleinen runden Kopf haben).

21. Az erdélyi fejedelemnőt[1]) jó lesz ezen háborúban támogatni és tanácsos lenne német lovasokat és zsoldosokat olyan vezérekkel küldeni oda, kik az országban már huzamosabban alkalmaztattak és a magyar hadviselést megszokták.

22. A moldvaiak és oláhok jó szolgálatot tehetnének, mint portyázók a határos török tartományokban; a török saját országában nyugtalanítva, erejét szétforgácsolni volna kénytelen.

23. Bécs városáról nem kell megfeledkezni, és nehány védőházat kell emelni czélszerű pontokon, melyek a várossal rejtett futó árkokkal

[1]) Mária Kristierna, II. Károly stájerországi főherczeg leánya, II. Ferdinánd császár és király nővére; született 1574 november 10-dikén, férjhez ment Báthory Zsigmondhoz, kitől 1599-ben eltaszítva, 1621-ben Hallban meghalt.

kötendők össze. Hogy a Dunát lehetne-e a tulsó oldalon a Wien-nel összekötni s így a várost vízzel körülvenni, az megfontolandó. Valószínű, hogy az ellenség a vörös tornyot szeretné hatalmába keríteni, a mely sáncz veszedelmes (dem Feind möchte das Maul nach dem Rothenthurm stincken, welche Schanze gefährlich).

24. Ha az ellenség sereggel indulna Bécs ellen, akkor mindenekelőtt meggátolandó, hogy tábort üssön; bátran szembe kell vele szállni és meg kell őt támadni, mielőtt táborba szállhatna és magát elsánczolhatná; mert onnét már nehéz őt kiűzni, mint az legutóbb Győr előtt is bebizonyult. Ezen hiba által vesztették el a velenczeiek is Ciprumot 1570-ben.

25. Hogy tavaszszal mindjárt teljes erővel a táborba induljunk, az nem lenne tanácsos; mert így sok ember, pénz és eleség vesz kárba, mielőtt az ellenség nagy zöme itt lenne. A felsőmagyarországiak a granicsárokkal és három ezred zsoldossal (mivel már úgy is megvannak) valamint 6000 magyar hajdú vagy rácz elegendő Esztergom és Buda első ostromához. Ha időközben az ellenség tömegekben való előnyomulása jeleztetnék, nagy mennyiségü német lovas és gyalog csapatok, melyek készenlétben tartattak, küldendők az ostromlók segítségére, hogy nyílt csatát vívhassanak.

26. A törökkel Magyarországon kell háborút viselni és nem bevárni, míg Németországba nyomúl.

27. Minden, az osztrák háznak alárendelt tartományban, jól begyakorolt gyalog tartalék-csapatokat kell készen tartani, melyek gyorsan a sereg után küldhetők.

28. A hadviselésben nem az játszotta el mindenét, a ki sokat vesztett, hanem az, a kinek nincs mivel pótolnia veszteségét. Egyetlen jó esély minden kárt jóvá tehet. Azért ki kell tartanunk, Istenben és a szerencsében bíznunk.

29. Nem kell a lovasokat és zsoldosokat három hónapra, vagy átlagosan valamely határozott időre fölvenni; mindenki legyen köteles addig szolgálni, míg a hadúrnak reá szüksége van.

30. Ha egy fővezér seregével teljhatalommal (pleno imperio) felruházva küldetik ki, akkor az *udvartól minden utasítás-adás beszüntetendő*, hogy a vezérnek értelme és kedélye ilyen beleszólásokkal félre ne vezettessék és a felelősség ne legyen egyikről a másikra hárítható.

31. Nem elég, hogy parancsoljunk és elrendeljünk, hanem arra is kell ügyelnünk, *hogy intézkedéseink teljesíttessenek*; mindenütt harczoshoz illő komolyságnak kell uralkodni; a fővezér az egyedüli, a ki kormányoz és parancsol.

32. A közhivatalokban nem a tisztek szorgalmát és igyekezetét kell tekintenünk, hanem azt, hogy mit végeztek. Mert sok munka és kevés eredmény mit sem ér; keveset dolgozni és sokat végezni, az megjárja; legjobb ha valaki mindkettőre alkalmas.

33. A háborúban a tanács ugyan hasznos lehet, de az önállóság és tevékenység még inkább; a közmondás azt tartja: «Du Mensch, thue die Augen auf und die Hände zu».

34. A többhitű török tartományokban lázadást vagy zendülést kell előidézni; ehhez ügyesség szükséges.

35. Német lovasok és jól begyakorolt gyalogosok minden mást felülmúlnak, miért is nem kell a franczia carabinieri-kre és egyéb katonákra támaszkodni. Egyik nemzet sem adhat oly nagy számban katonát, mint a német, mely Magyarországhoz legközelebb áll és melynek hadserege és fegyelmezettsége minden mást felülmúl.

36. A hadi biztos kötelessége a seregnél arra ügyelni, hogy a hiányok pótoltassanak, az üres helyek valóságban betöltessenek, és a tiszteknek a zsold a valóságban létszám után szolgáltassék ki. Optimi mortalium rei semper publicæ cupiunt bene. (A legjobb halandók mindig a közjót akarják.) *G. G.*

Részlet a torgaui csatából. A torgaui ütközetben 1760 november 3-án Frigyes elégtelen erővel támadta meg Daun erős fölállításának balszárnyát. Daun ennek folytán ellentámadást szándékozott intézni, melyet Ried tábornok dandára, élén a Széchenyi-huszárezreddel vezetett be. Az ezred parancsnoka Petrovszky Ferencz ezredes huszárjaival egy erdőn vonult át hogy a poroszok jobb oldalába jusson. Midőn az erdő szélére ér, észreveszi hogy csak a két első század követte, a többi pedig elmaradt. De az ellenség már meglátta a huszárokat s tüzelni kezde reájok. Petrovszky rögtön rohamot fuvatott, s a két századdal villámgyorsan az ellenségre rohant. A porosz gyalogság hősiesen védekezett, de sikertelenül s néhány pillanat mulva a több zászlóaljból álló ellenséges szárnyvédő különítmény szétveretett, öt ágyút, három zászlót s több száz foglyot hagyva huszárjaink kezében.

A poroszok közt ez rémületet gerjesztett s Pilaire tábornok a tartalékban álló Gens-d'arm élite-ezredet személyesen vezette előre, hogy a magyar huszárok további előnyomulását meggátolja. De Petrovszky huszárjait már gyülekeztette, s a zsandár-ezredet is megrohanta; a roham ismét fényesen sikerült, az ezred szétszóratott s Pilaire tábornok számos tisztjével foglyul ejtetett, mely alkalommal ismét két zászló került huszárjaink kezébe; majd egy újabb roham alkalmával még két porosz ágyút foglalt el a derék csapat s azt szerencsésen el is szállította, de a

csata végével Ziethen csapatainak Sieptitz felé való előnyomulása közben saját seregétől elvágatott.

Petrovszky ekkor merész elhatározással neki vágtatott az ellenséges soroknak s bár erősen megfogyva de szerencsésen átvágta magát az ellenségen, elérte a főseregét, hol örömriadallal fogadtatott.

Báró Lopresti József. A Jókai «Arany Ember»-e révén annyira ismeretessé vált kis Ostrovo sziget, a «*Senki*» szigete, alsó csúcsával szemben a Duna balpartján Ó- és Új-Palánka helységek, jobb partján Ráma szerb falu terülnek el. A Duna itt az Omolje-Planina hegység egy észak felé nyúló ága által nagy félkör-alakú kerülőre kényszerittetik, medre pedig mintegy 1000 lépésre szoríttatik össze. Ráma fölött, egy magas sziklás csúcson emelkedett a mult század végén a rámai várkastély, egy toronyszerű, négyszögletes kőépület, mely a Duna fölött uralkodott. A vár eredetét valószínüleg ez uralkodó helyzetének köszönhette, s fontosságát növelte még azon körülmény, hogy Új-Palánka előtt egy kisebb sziget feküdt, mely az egyik partról a másikra való átkelést igen megkönnyítette; hogy a sziget erre tényleg gyakran fölhasználtatott, bizonyítja a nagy sáncz, mely a szigeten már régente létezett. Az átkelőnek tehát úgy a rámai várat, mint a szigeten levő sánczot birtokába kellett ejtenie.

Az 1788-ik évi török háborúban az osztrák-magyar seregnek az Al-Dunánál álló része, részint az esetleges átkelés biztosítására; részint a török hajók közlekedésének meggátlására megszállotta az Új-Palánka előtti sziget sánczműveit, majd megtudva, hogy a rámai várkastély megszállását a törökök elmulaszták ez utóbbit is. De mivel itt egyelőre nagyobb vállalat nem terveztetett, a kastélyba báró Lopresti József hadnagy parancsnoksága alatt csupán a Belgioso-ezred egy 23 főből álló szakasza helyeztetett. Alig volt ez végrehajtva, a törökök a mulasztást pótlandó, megérkeztek. Junius 28-ika éjjelén egy 4000 gyalogosból és 3 ágyúból álló török sereg vette körül a kastélyt s reggel 3 órakor a kastély ellen rohamot intézett.

De Lopresti hadnagy el volt tökélve az erődöt megvédelmezni s a törökök elfogadására minden előkészületet megtett; másrészt a szigeten levő csapatok is, észrevéve a törökök szándékát, a sáncz ágyúit a törökök ellen irányzák. Ily módon támogatva, a bátor magyar fiúkból álló maroknyi csapat derekasan megállotta helyét, s a török tömegek két óra hosszat hasztalan intéztek rohamot roham után, hasztalan döngették lövegeikkel a kastély falait. A szigeten levők ekkor sejtve a kis védőrség erejének fogytát, egy 4 gyalog századból álló különítményt szándékoztak Lopresti segítségére küldeni; de szerencsétlenségre a Duna, erős szél

következtében, oly nagy hullámokat vetett, hogy a kísérletek meghiúsultak. A kis őrség ez alatt még egy rohamot vert vissza.

Ekkor a törökök, fölhagyva a sikertelen rohamokkal, melyek már 300 főnyi veszteségbe kerültek, ágyúikat a kastély kapuja elé állíták; egy pár lövés, s a kapu recsegve omlott össze; reggel 6 óra volt, midőn a törökök a kastélyba behatoltak; a szigeten levők még csak egy pár lövést hallottak, majd leomlott az égő tető, a törökök pedig eltűntek.

Ekkor sikerült egy csónaknak a szerb parton kikötni; a benne levő járőr behatolt az égő kastélyba s ott találta 18 bajtársának sebekkel borított s megcsonkított holttestét; Lopresti hadnagy tetemét csak másnap sikerült az üszkös romok alól a még hiányzó 5 vitéz holttestével együtt kiásni. A hős hadnagy 8 sebből vérző testét átvitték Új-Palánkára s ott fényes katonai díszszel temették el. Az ezred tisztikara emlékkövet állíttatott sírjára, mely még ma is látható.

Huszár-bravour. Ugyancsak az 1788-ik évi hadjáratból, melyből az előbbi lélekemelő esetet elbeszéltük, adunk egy másikat, egy derék huszártiszt hősi tettét. Az 1788-ik év október első napjaiban a Bánátba egy 400 spahiból álló portyázó török csapat tört be s Német-Bogsán felé nyomult. A 8-ik huszár ezred parancsnoka Boros ezredes, a török csapat megfigyelésére Buday Ignácz főhadnagyot küldte ki egy félszázad huszárral; majd aggódva, hogy a kis csapat, hirtelen megtámadva bajba juthat, Zay báró hadnagy vezetése alatt még egy szakaszt küldött hozzá.

Október 3-ika hajnalán Buday egy járőrrel kémszemlére indult, s csakhamar észrevette, hogy a török lovasság valóban — mint jelezve volt — Német-Bogsán felé közeledik. Gyorsan visszatérve, alig 80 lovasból álló kis csapatát 4 részre osztotta s míg azok egyikét Bogsán előtt állította föl, a többi hármat az erdőben, melyen át az út Bogsánra vezet, oly módon helyezte el, hogy az elvonuló török csapat oldalaiban és hátában egyszerre legyen megtámadható. A törökök, élükön egy fényes öltözetű aga, gondtalanúl közeledtek, majd meglátva a Bogsán előtt álló huszárokat, nekik vágtattak. E pillanatban tört elő Buday három osztaga az erdőből, s a török csapat ily módon négy oldalról megtámadtatva, heves küzdelembe jutott. Maga Buday fölkereste a kézi tusában a török agát s rövid bajvívás után fejét ketté hasítá; néhány percz mulva az egész török csapat szét volt verve. Buday az üldözést az aga lován folytatta Mehádia felé, hová a szétugrasztott törökök menekültek. 97 halott és sebesült feküdt a harcztéren, majd annyi volt az elfogottak száma; a lovak közűl 49 jutott zsákmányúl; a török csapat által vitt vörös zászló szintén huszáraink kezébe került. A huszárok 20 halottat és sebesültet veszítettek.

Az eset a császár (II. József) figyelmét is felkölté, az ezredtulajdonos, Wurmser lovassági tábornok pedig a következő levelet intézte Budayhoz:[1])

Mélyen, s különösen tisztelt Főhadnagy Ur! Ön október 3-ikán az ellenség előtt oly magatartást tanúsított, mely méltó a nemzethez melyből származik, melynek szolgál s mely a török félholdnak minden időben félelmes volt. Fogadja benső köszönetem, kedves Buday! Személyesen még nem ismerem Önt, de remélem, rövid időn megismerem. Addig is fogadja atyai jó indulatom nyilvánítását. A legteljesebb tisztelettel maradok, Prága, 1788 október 21-én őszinte híve Wurmser s. k., lovassági tábornok.

Buday később még számos hőstettet vitt véghez, a Mária Terézia rendet s «Bátori» előnévvel bárói méltóságot nyert. 1800-ban Marengonál súlyosabban megsebesülvén s mint őrnagy nyugdíjaztatván még hosszú ideig itt Budán élt. Századából, melynél szolgált, 5 huszár kapott arany és 17 huszár ezüst vitézségi érmet, oly tettekért, melyeket Buday vezetése alatt vittek véghez.

Széchenyi István gróf lovaglása a lipcsei csata előestéjén. Gróf Széchenyi István 1813-ban mint a Merveld dsidás-ezred századosa, Schwarzenberg herczeg főhadiszállására parancsőrtisztül volt beosztva. A szövetséges seregek a lipcsei október 16-án vívott első nagy csatában nem bírták Napoleont leküzdeni s 18-ára egy második támadás volt készülőben. Schwarzenberg a maga részéről megtette az előkészületeket s e közben 17-én délután azon kívánságát nyilvánította, hogy Blücher a támadásra szintén fölszólíttassék. De Blücher főhadiszállásához csak két út vezetett, egy nagy kerülő, melyen esetleg a fölszólítás későn érkezett volna s egy rövidebb az ellenség vonalain keresztül. E rövidebb útvonal választása volt kívánatos s vállalkozó is akadt gróf Széchenyi István személyében.

Széchenyi, bízva jó lovában neki vágtatott a franczia előőrsöknek, átrepült azok meglepett vonalain s szerencsésen megérkezett Blücher főhadiszállásán. Blücher azonnal késznek nyilatkozott a támadásra, s csak azt óhajtotta, hogy a svéd trónörökös is hasonló módon fölszólíttassék. Széchenyi, bárha erre parancsa nem volt, vállalkozott ezt *saját felelősségére* megtenni. Blücher által újra lovasítva átment az északi sereg főhadiszállására is, és a fölhívást a svéd trónörökösnek is átadta. Már éjfél körül járt az idő, midőn Széchenyi újra visszafordult. A franczia vonalokon most már nagyobb könnyűséggel jutott át és hajnal hasadtával ismét Schwarzenberg előtt állott, neki eljárásáról jelentést tevén.

[1]) Eredetije a Mária Terézia rend levéltárában.

Kevés vártatva ágyúk dörgése tudatá Schwarzenberggel, hogy a magyar lovas tiszt megbízatását kitünően teljesíté. Széchenyi még a csata napján első századossá neveztetett ki s az orosz Wladimir-rendet kapta. Széchenyi István ezek szerint nagy szolgálatot tett a szövetséges fővezérletnek, mert ha a támadás mindhárom oldalról nem egyidejűleg történik a győzelem alig lett volna biztos. Így beszéli el ez esetet Thielen «Erinnerungen eines 82-jährigen Veteranen» című memoire-szerű művében.

HADTÖRTÉNETI IRODALOM.

I. ISMERTETÉSEK.

Kriegs-Chronik Österreich-Ungarns. Militärischer Führer auf den Kriegsschauplätzen der Monarchie. Verfasst im k. k. Kriegs-Archive. III. Theil. *Der südöstliche Kriegsschauplatz* in den Ländern der ungarischen Krone, in Dalmatien und Bosnien.

E mű a «Mittheilungen des k. k. Kriegs-Archivs 1887. I. Band» mellékletét képezi s jelen kötetében magyar dolgokkal is foglalkozván, czélszerűnek véltük közelebbről megismertetni.

Az «Előidők története» bevezető rész a római uralom előtti időszakot, a kelta-illyr törzseknek a rómaiak által történt meghódítását s a népvándorlást vázolja; majd áttér a magyarok általános hadtörténetére, a honfoglalástól kezdve a zsitva-toroki békéig (1606) bezárólag.

Ennek kapcsában következnek:

«*Bethlen háborúi II. Ferdinánd császár ellen*».

«*I. Rákóczy György háborúja III. Ferdinánd császár ellen 1644—1645*». Végre:

«*Az úgynevezett candiai háború 1645—1669*», melyet a porta a velenczei köztársaság ellen viselt.

E krónika a lefolyt hadi eseményekben tájékoztató vezérfonalúl kíván szolgálni, s általános képet nyujt a hadászati viszonyokról, hadműveletekről s a hadászati pontok jelentőségéről; harczászati főbb mozzanatok csak oly terjedelemben adatnak elő, mint azt a hadászatnak a harczászattal kapcsolatos volta megköveteli.

Előadása általában tárgyilagos. Történelmünket vázolva, megemlékezik nagynevű elődeink halhatatlan érdemeiről s a heroikus hadi tényeket röviden ugyan, de a katona érzületéhez méltó elismeréssel tárgyalja.

De lehetne-e másként beszélni egy Losonczyról, Szondyról, Dobóról vagy Zrínyiről?

Kifogásolhatnók, hogy a császári hadak gyarló magatartása az érdemek méltatásához képest — nincs kellő arányban kifejezve; hogy csak egyet idézzünk: 1602-ben Székesfehérvár az őrség árulása miatt török kézre jut; a krónika azonban elhallgatja, hogy az őrség német volt. Az idegen, ki hadi történelmünk felől talán e krónikában tájékozza magát, a heroikus önvédelem legdicsőbb korszakából ezt is nekünk tulajdoníthatja. Megemlítendőnek tartjuk továbbá, hogy a krónika Bethlenben egyedül a békeszegő s dicsvágyó fejedelmet látja.

Egészben véve azt hisszük, hogy a hadi levéltár igazgatósága e művel a történetkedvelő közönségnek jó szolgálatot tett, annál is inkább, mivel e mű a magyar dolgok iránt sokkal méltányosabb, mint azok, melyekhez eddig szokva voltunk.

Mittheilungen des k. k. Kriegs-Archivs, *Wien 1888.* A II. kötet a következő munkákat tartalmazza:

Der Feldzug gegen die neapolitanische Revolution 1821. Von Hauptmann Machalicky.

Szerző előre bocsátja, hogy a forradalmi mozgalom, mely titkos társulatok által vezérelve, Angolországból segélyeztetett, Spanyolországban 1820-ban a cadixi alkotmányt kicsikarta s a királyi hatalmat gyönge árnyékká alacsonyítá, — gyorsan terjedt Portugal, Nápoly és Piemontban.

Nápolyban IV. Ferdinánd király a mozgalmat ellensúlyozni gyönge vala; a rosszúl fegyelmezett s elégedetlen hadsereg a gyarló kormánynak támaszúl nem szolgálhatott.

A carbonárik demokratikus és antimonarchikus társulata uralta a helyzetet, s a militiánál majdnem valamennyi tiszti állás ezen titkos társaság tagjai által volt betöltve.

Midőn a lázadás kitört, a fölkelők ellen küldött gyönge különítmények nem csak hogy sikert nem arattak, de sőt a katonák egy része átszökött a fölkelőkhöz.

Miután az 1815-ben létesült szent szövetség megbízásából a nápolyi királyságot osztrák csapatoknak kellett megszállani, a fölkelők parlamentje kinyilatkoztatá a háborút Ausztria ellen.

Szerző ezután előadja: «A nápolyiak fegyverkezését és hadműveleti tervét», «a nápolyi hadsereg hadrendjét», továbbá «Ausztria katonai

előkészületeit», «a Nápolyba kirendelt hadsereg hadrendjét» s «az osztrák csapatok előnyomulását a nápolyi határhoz».

Ezután előadatik a hadműveletek lefolyása, a fontosabb ütközetek, végre a bevonulás Nápolyba.

A munka mellékletét képezi: a hadszínhely általános térképe 1 : 864,000, az osztrák sereg hadászati felvonulásának vázlata 1 : 1.728,000, a rieti harcz tervrajza 1 : 25,000 s mindkét hadsereg helyzetének vázlata 1 : 3.000,000.

Die Kaiserlichen in Albanien 1689. Von Hauptmann *Gerba.*

A politikai s hadi czél megvilágítása végett szerző adatokban ecseteli Lipót császár s hadvezéreinek abbeli szándékát, hogy Boszniát, Herczegovinát, Szerbiát — a birodalom biztonsága érdekében — a monarchiához csatolják; ezek után áttér a hadi vállalat eseményeinek előadására. Miután Bádeni Lajos őrgróf a törököt a Morava völgyében megverte, Ništ elfoglalta, Viddin ellen nyomúlt. A meghódított tartományt s a megerősített Ništ gr. Piccolomini altábornagyra és a holsteini herczegre bízta, utasításul adván, hogy az ellenség felé eső szorosokat megfigyeljék, a lovasság és a gyalogság egy részével Prokopoljen át Herczegovinába nyomúlva — a Hämuson és Albán hegységen innen — lehetőleg a tengerig több erősséget elfoglaljanak, s a császár intentióihoz mérten Bosniát, Herczegovinát és Albániát a török birodalomtól elzárják.

A vállalat Piccolomini ügyes hadműveletei következtében eleinte kiváló sikerrel járt; ez alkalommal a magyar hajdúk és huszárok — mint azt Schenkendorf kapitány is a dragomani ütközet relátiójában kiemeli — nagy vitézséggel harczoltak, s a relatio végén újból említi: «Die braven ungarischen Haydücken aber kann nicht genug loben wegen ihrer grossen Treue und Tapferkeit . . .» Piccolomini halála után azonban helytelen intézkedések, s főleg a csapatok erőszakoskodása következtében az albánok átpártoltak a törökhöz, kinek erélyes föllépése által az osztrák hadak csakhamar kiszorúltak a meghódított tartományokból.

Mellékletek: az ó-szerbiai s albániai hadszínhely általános térképe 1 : 864,000; Ó-Szerbiának 1689-ben készült térképe, és Studenice, Koznica, Prokopolje és Maglić várak térképe.

Militärische und politische Actenstücke zur Geschichte des ersten Schlesischen Krieges 1741. Von Hauptmann *Duncker.* Második közlemény.

Az első közleményben említtetett, hogy a hivatalos tudósítás a molvitzi csatáról a cs. és kir. levéltárban nem volt föltalálható. Újabb kutatások által azonban sikerült végre az eddig nélkülözött relatiót a gróf Neipperg család levéltárában föltalálni, s jelen munka ezúttal első alkalommal hozza nyilvánosságra gróf Neipperg Vilmos — az akkori hadsereg parancsnokának — eredeti relatióját, melyet ez Mária Terézia királynő s férje a toscánai nagyherczeghez intézett. E relatio általában megerősíti az eddig nyilvánosságra hozott részleteket, de új anyagot is szolgáltat a magyar-cseh hadsereg műveleteire vonatkozólag. Közöltetnek továbbá azon levelezések is, melyek Neipperg által a királynő és a toscánai herczeghez, s ez utóbbiaktól viszont a tábornagyhoz, s ugyancsak Neippergtől Kinskyhez, továbbá Khevenhüller és Schwerin tábornagyok, valamint gr. Piccolomini d'Arragona által Neipperghez intéztettek, s több más, ez időszakra vonatkozó fontos okiratok.

Der Feldzug am Ober-Rhein 1638 und die Belagerung von Breisach. Beiträge zur Geschichte des Dreissigjährigen Krieges. Von Oberst L. H. *Vetzer.* Második közlemény.

Veimari Bernhard herczeg a Waldstädtenben kivívott dicsteljes eredmény után nem támadta meg a Rajna melletti fontos Breisachot, de Freiburg ellen irányította hadműveleteit, mert remélhető vala, hogy a császári hadak Breisach fölmentését meg fogják kísérteni; holott ha Freiburgot elfoglalta — a mennyiben a Waldstädten felől biztosnak érezheté magát — a Schwarzwaldon át a Rajna tág völgyébe vezető legfontosabb szoros e zárlatának birtoka által a birodalmi sereget előbb említett szándékában akadályozhatta. Bernhard herczeg tehát — Breisachot mellőzve — a sereg zömét Freiburg ellen indította.

A mű részletezi ezután a lefolyt hadműveleteket.

E czikk mellékletei: a wittenweyeri harcztér tervrajza 1 : 50,000; ugyancsak a harczterület és az ellenséges hadak harczfelállításának látképe Wittenweyer-nél; Strassburg látképe.

Olchváry.

Császári királyi hadvezérek és tábornokok életrajzai. Kiadja a cs. kir. hadi levéltár igazgatósága. Budapest, 1888.

A bécsi Mária Terézia-szobor leleplezése alkalmából a bécsi cs. kir. hadi levéltár igazgatósága egy kis munkát adott ki; a mű egyidejűleg német és magyar nyelven jelent meg s a magyar kiadás a fenti címet viseli. A mű hadtörténeti irodalmi szempontból jelentéktelen s jelentőséget neki csak az alkalom s azon körülmény ad, hogy egyidejüleg magyar nyelven is kiadatott.

Az alkalmat illetőleg azonban megjegyezzük, miszerint az egy gondosabb s a magasabb igényeknek is megfelelő munkát tett volna kívánatossá. A szoborállítás eszméje már évek óta ismeretes s a hadi levéltárnak elég ideje lett volna egy nagyobb szabású, az alkalomhoz méltóbb művet létesíteni.

II. IRODALMI SZEMLE.

Az 1888-ik év I. negyedéről.

A) MAGYAR MUNKÁK.

Grünwald Béla: «A régi Magyarország 1711—1825.» Budapest, 1888. 8-adr. XIV. és 576 l., ára 4 frt. E kiváló munkáról már első füzetünkben bővebben megemlékeztünk; azóta megjelent a második kiadás is, mely az elsőnek változatlan lenyomata.

Görgey István: «1848 és 1849-ből. Élmények és benyomások, okiratok és ezek magyarázata». Harmadik kötet. Budapest, 1888. 8-adr. XII. és 732 l., ára a teljes műnek 14 frt 40 kr. Görgey e munkában megkísérli ama súlyos vád meggyöngítését, mely a 48-iki események egyik fontos szereplőjére, Görgey Arthurra nehezedik. A magyar függetlenségi harcz történetére ez, már csak a közölt és magyarázott nagyszámú okmányoknál fogva is, elsőrendű forrásmunka, melyet e kor tanulmányozásánál senki sem mellőzhet.

Marczali József: «Magyarország története II. József korában». III. kötet. Budapest, 1888. A Magyar Tudományos Akadémia kiadványa. A József-korabeli hadtörténeti eseményekre gyakran világot vet Marczali munkája, mely e kötettel be van fejezve.

Karcsú Antal: «Vácz város története». Nyolcz kötet, melyből az

első négy tárgyalja Vácz város történelmét és sok érdekes hadtörténelmi adatot tartalmaz ; ára a 8 kötetnek 9 frt.

Rónai Horváth Jenő: «Harczászat». Két kötetben. Budapest, 1888. 8-adr. 261 és 291 l., ára 2 frt 40 kr. A második kötet egy függeléket tartalmaz, mely a harczászat történetét vázolja, a legrégibb időktől a jelen korig.

B) MAGYAR FOLYÓIRATOK HADTÖRTÉNETI VONATKOZÁSSAL BÍRÓ CZIKKEI.

Századok.

Bunyitay Vincze: Kopasz nádor, életrajz a XIII—XIV. századból (I—II.).

Pauler Gyula: Horvát-Dalmátország elfoglalásáról 1091—1111. (III.)

Rónai Horváth Jenő: Néhány szó a magyar hadi történetírás ügyében (II.).

Magyar Történeti Életrajzok.

Kubinyi Miklós: Bethlenfalvi gróf Thurzó Imre (I—II.).

Angyal Dávid: Késmárki Thököly Imre (II—III.)

Hazánk.

Lehoczky Tivadar: A beregmegyei nemzetőrök (I.).

Szalai József: Egy honvéd élményei (I—III.).

Molnár László: Adalék Erdély történetéhez 1848-ban (I.).

Abafi Lajos: Perczel Mórról (II.).

A Ludovika Akadémia Közlönye.

Rónai Horváth Jenő: Néhány szó a magyar hadi történetírás ügyében (II.).

Szécsi Mór: A pozsonyi hidfő 1809-ben (II.).

Szécsi Mór: A hadtörténelemről (III.).

Milodánovics Simon: Rajzok a mi huszárságunk történetéből (III.).

C) KÜLFÖLDI HADTÖRTÉNETI MUNKÁK.

Wosinski M.: Das prähistorische Schanzwerk von Lengyel, seine Erbauer und Bewohner.

Weber O.: Die Quadrupel-Allianz vom Jahre 1718.

Onno Klopp: Der Fall des Hauses Stuart (Rákóczi fölkelés a 14. kötetben).

Thierbach: Geschichtliche Entwicklung der Handfeuerwaffen.

Förster: Geschichte der Befreiungs-Kriege.

D) KÜLFÖLDI FOLYÓIRATOK MAGYAR HADTÖRTÉNETRE VONATKOZÓ CZIKKEI.

Mittheilungen des k. k. Kriegs-Archivs.

Kriegs-Chronik Oesterreich-Ungarns.

Mindkettő a mai számban bővebben van ismertetve.

Neues Archiv der Ges. für oest. deutsche Geschichtskunde XIII. köt.

Heinemann: Zur Kritik ung. Geschichtsquellen im Zeitalter der Arpaden.

Neue Freie Presse.

Russlands Freundschaft 1799—1849.

Armeeblatt.

Osztrák hadi múzeum.

III. A HADTÖRTÉNETI IRODALOM REPERTORIUMA.

VEZÉREK KORA.

MÁSODIK KÖZLEMÉNY.

Könyvészet.

Fejér Georgius: De Avites Magyarorum ac Hunnorum Jasonumque Hungariæ accolarum sedibus et initiis Budæ, 1830. 8-r. 87 l.

— Dissertationes in res Hungariæ veteris historico-criticæ. Budæ, 1837. 8-r. 179 l.

— De peregrinis nominibus Magyarorum avitarum sedium indicis. Pesthini, 1837. 8-r. 100 l.

— Aborigines et incunabula Magyarorum ac gentium cognatorum populi pontici, pontus. Budæ, 1840. 4-r. 8 + 144 l.

Horváth Péter: Értekezés a jász-kürtről, mely Leel-kürtjének is hivattatik. Hely n. 1820. 8-r. 23 l.

Katona Stephanus: Historia critica primorum Hungariæ ducum ex fide

domesticorum et exterorum scriptorum concinnata. Pestini, 1778. 8-r. 20 + 748 + 20 l.

Molnár Ferencz: Jász-Berény városában levő Leel-kürthnek vagy Jászkürtnek esmérete. Két rézbe vágott rajzolatokkal. Bécs és Pozsony, 1788. 8-r. 30 l.

— 2. kiadás. Pest, 1803. 8-r. 31 l.

— 3. kiadás. Pest, 1808. 8-r. 30 l.

— 4. kiadás. Pest, 1823. 8-r. 31 l.

— 5. kiadás. Pest, 1828. 8-r. 30 l.

— Notitia Cornu Leelio Jász-Beréni asservati cum duabus figuris æri incisis. Viennæ, 1789. 8-r. 29 lap.

— Editio 2. Pestini, 1803. 8-r. 28 l.

— Editio 3. Pestini, 1808. 8-r. 29 l.

Pelcz Joannes: Hungaria sub vaivodis et ducibus sive historica de rebus veterum hungarorum inde ab origine gentis usque ad Geysæ tempora domi militiæque gestis commentatio. Sopronii, 1755. 8-r. 20 + 61 l.

— Hungaria sub Geisa, sive historica de rebus Geisæ, ultimi ducis, et I. regis Hungarorum, domi, militiæque gestis, commentatio. Sopronii, 1769. 8-r. 16 + 109 l.

Severini Joannes: Commentatio historica de veteribus incolis Hungariæ Cis-Danubianæ a Morava amne ad Tibiscum porrectæ et probatissimis scriptoribus deducta cum brevi delineatione Schemnicii Augustorum gemino adventu gloriosi regiis oblati manibus elucubravit . . . Sopronii, 1767. 8-r. 4 + 122 + 2 l.

— Hungari Pannonia veterum monumentis illustrata cum Dacia Tibissana. Lipsiæ, 1770. 8-r. 16 + 380 + 4 l.

Szarka Joannes: Coniectura de origine, potestate et antiquitate nominis Nádor-Ispán, quod vulgo palatinum Regni Hung. comitem interpretantur, rationibus philologicis et historicis firmata. Sopronii, s. a. 8-r. 4 + 60 l.

Franstadt: Die Wahlstatt von Keuschberg. Ein Abschnitt aus der Vorgeschichte des Hofstifts Merseburg. Leipzig, 1858. 8-r. 31 l.

Rössler Carl: Zoltan der Kühne, Herzog von Ungarn, oder Tyrannei und Heldengrösse in der Schlacht an der Donau im Jahre 907. Mit einem Titelkupfer. Leipzig, 1834. 8-r. 2 + 138 l.

Horváth Mihály: Párhuzam az Európába költözködő magyar nemzet s az akkori Európa polgári s erkölcsi műveltsége között. A magyar Akadémia által 1846-ban Marczibányi intézetbeli jutalommal koszo-

rúzott 1835. évi dolgozat. (Kisebb történ. munkái. I. kötet. Pest, 1868. 1—146. l.)

Horváth Mihály: A vezérek kora. (Kisebb történ. munkái II. k. 173—218. l. Megjelent a Hazánk 1858. évfolyamában.)

— Szent Adalbert élete. (Kisebb tört. munkái. II. k. 219—232. l. Megjelent a Magyar Encyclopædiában.)

Szabó Károly: A magyarok hadszervezetéről Árpád korában. Bölcs Leo császár adatai. (Uj M. Múzeum 1851—52. I. kötet és Kisebb tört. munkái. Budapest, 1873. I. kötet 77—95. l.

— Bolgár-magyar háború Kr. u. 888-ban. (Uj M. Múzeum 1851—52. I. kötet és Kisebb tört. munkái. I. k. 97—125. l.

— Előd vajda. (Uj M. Múzeum 1851—52. I. k. és Kisebb tört. munkái. I. k. 127—138. l.)

— A hét magyar nemzetségről. (Uj M. Múzeum 1851—52. I. k. és Kisebb tört. munkái. I. k. 183—205. l.)

— Erdély a vezérek korában. (Erdélyi Múzeum. Almanach. 1857. és Kisebb tört. munkái I. k. 207—232. l.)

— Igaz-e, hogy a kárpátalji felföldet nem Árpád, hanem Szent-István foglalta el? (Századok 1868. 5., 7. füzet és Kisebb tört. munkái. I. k. 233—274. l.)

— Emlékezzünk régiekről. (Növendékek Lapja. Kolozsvár, 1865. és Kisebb tört. munkái I. k. 299—355. l.)

Idősb Szinnyei József.

HADTÖRTÉNELMI OKMÁNYTÁR.

3-dik szám.

Zsigmond királynak Nándorfejérvártt, 1427. okt. 7-én Istvánhoz, korogi bán fiához intézett levele, melyben a huszi ták ellen kiállíttatni rendelt tíz lándzsásra adott ötszáz forint erejéig, Perényi Miklós fölovászmesternek, nevezett István birtokaira végrehajtási és zálogjogot ad.

Comissio propria domini regis

Sigismundus dei gratia Romanorum rex semper augustus ac Hungarie Boemie Dalmacie Croacie etc. rex. Fideli nostro egregio Stephano filio Bani de Korogh, Salutem et gratiam. Exponit nobis fidelis noster magnificus Nicolaus de Peren magister agazonum nostrorum gravi cum querela, quomodo ipse alias videlicet tempore cujus jam secunda instaret revolutis annualis Ladislao filio Stephani de Kysazonfalwa, cujus scilicet possessiones et jura possessionum nunc aput manus tuas haberentur, quingentos florenos per centum in eo dedisset et assignasset, ut idem Ladislaus cum decem lanceis ad exercitum nostrum regium per nos tunc contra hereticos Huzitas deo et hominibus exotos instauratum cum

A király úr saját megbizásából.

Zsigmond isten kegyelméből római király, mindig felséges és Magyar-, Cseh-, Dalmát-, Horvát- stb. országok királya. Hívünknek nemzetes *Istvánnak, Koroghi Bán* fiának üdvöt és kegyelmet. A mi hívünk nagyságos *Perényi Miklós* fölovászmesterünk súlyos panasszal adta elő nekünk, miszerint ő más időben t. i. két esztendő előtt *Kisasszonyfalvi István* fiának *László*nak, a kinek t. i. birtokai és birtokjogai most a te kezeidnél vannak, ötszáz forintot azért adott és ruházott át, hogy az a *László* tíz lándzsással a mi királyi seregünkhöz, a melyet mi akkor az istentől és emberektől gyűlölt eretnek huszsziták ellen szerveztünk, magával *Perényi Miklóssal* hozzájárulni és hadakozni tartozzék, a mely *Lász-*

ipso Nicolao de Peren accedere et exercituare debuisset. Qui quidem Ladislaus filius Stephani levatis predictis quingentis florenis per centum, cum prescriptis decem lanceis ad predictum nostrum exercitum minime accedere curavisset in prejudicium ipsius Nicolai de Peren, ymmo verius dicti nostri exercitus defraudationem valde grandem. Et quia nos per te ipsi Nicolao de Peren super prescriptis quingentis florenis per centum de possessionibus ipsius Ladislai filii Stephani, que nunc, ut premittitur nunc aput manus tuas existunt omnimodam satisfactionem impendi volumus et exhiberi, igitur Fidelitati Tue firmissime precipimus et mandamus, quatenus statim receptis presentibus prescriptos quingentos florenos per centum per annotatum Nicolaum de Peren prefato Ladislao filio Stephani datos de predictis suis possessionibus parata in pecunia solvere aut dictas possessiones annotati Ladislai filii Stephani in toto vel in parte secundum valorem dictorum quingentorum florenorum per centum eidem Nicolao de Peren pro predictis quingentis florenis per centum dare et statuere debeas per ipsum tamdiu tenendas, donec de predictis quingentis florenos per centum eidem Nicolao de Peren satisfactum fuerit quo ad plenum. Nam annuimus eidem Nicolao de Peren et harum serie concedimus et plenam prebemus facultatem, ut *lónak*, *István* fiának azonban, felvévén a fentemlített ötszáz forintot, a fentírt tíz lándzsással a mi fenntnevezett seregünkhöz hozzájárulni képezé legkisebb gondját, azon *Perényi Miklósnak* sérelmével, de sőt a mi nevezett seregünknek igen nagy megkárosításával. És mivel mi te általad *Perényi Miklósnak* a fentírt ötszáz forintról azon Lászlónak, *István* fiának birtokaiból, melyek, mint említtetett, a te kezeidnél vannak, tökéletes kielégítést akarunk nyújtani és szolgáltatni, Hűségednek tehát szigorúan elrendeljük és parancsoljuk, miszerint rögtön jelen levelünk vétele után fentírt ötszáz forintot, melyeket nevezett *Perényi Miklós* fentemlített *Lászlónak István* fiának adott, fenntnevezett javaiból készpénzben kifizetni, vagy nevezett *Lászlónak István* fiának mondott birtokait egészben vagy részben az említett ötszáz forint erejéig ugyanazon *Perényi Miklósnak* a fentnevezett ötszáz forintért adni és beiktatni tartozol, hogy ő azokat mindaddig bírja, míg a fentírt ötszáz forintig *Perényi Miklós* teljesen ki nem elégíttetik. Mert mi helyeseltük *Perényi Miklósnak* és jelen oklevelünk tartalmával megengedtük, és teljhatalmat is nyújtunk neki, hogy neki a fentnevezett birtokokat, vagy azoknak valamely részét a fentnevezett ötszáz forintért, akárkinek akarja, teljes és tökéletes hatalma legyen elzálogosítani. Máskép tehát semmi mó-

ipso predictas possessiones aut aliquam partem earundem pro predictis quingentis florenis per centum, cuicunque prebuerit, plenam et omnimodam impignorandi habeat facultatem, Secus ergo nullatenus facere presumpmas, presentes etiam si necesse fuerit et predicte possessiones per te ipsi Nicolao de Peren modo quo supra date et statute non fuerint seu memorate summe pecunie solute non fuerint, post earum lecturam reddi jubemus presentanti. Datum in Albanandor feria tertia proxima post festum beati Francissci confessoris anno domini millesimo quadringentesimo vigesimo septimo, regnorum nostrorum anno Hungarie etc. XLj. Romanorum XVIIj.

don ne merj cselekedni. A jelen levelet is, ha szükség leend és a fentnevezett birtokokat te *Perényi Miklósnak* oly módon, a mint az fent említtetik, át nem adod és be nem iktatod, vagy azt az említett összeg pénzt meg nem fizeted, annak elolvasása után a kézbesítőnek mindig visszaadatni rendeljük. Kelt *Nándorfejérvárt*, Szent Ferencz hitvalló napja utáni legközelebbi szerdán, az úrnak ezernégyszáz huszonhetedik esztendejében, a mi magyar- stb. országi uralkodásunknak XLj-ik, a rómainak XVIIj-ik és a csehországinak nyolczadik évében.

Előlapra nyomott piros pecséttel, mely alatt a: *commissio propria domini regis* áll, papiron, megvan Orsz. Lvtár Dl. Oszt. 11932.

Jegyzet: Ösmeretesek azok az érdekes hadjáratok, melyeket Zsigmond Csehországba, a husszíták ellen intézett. 1419 julius 30-án halt meg Venczel. Utánna a cseh korona testvérére Zsigmondra szállott. A husszíták vallási mozgalmai ekkor már régen a fegyverkezés terére léptek s előnyomulásuk közben már Prágát is ők bírták. Miután pedig Zsigmondot egyáltalán nem akarták elismerni, ez haladéktalanul megkezdte ellenök a harczot. 1420-ban két ízben fogta ostrom alá Prágát, azonban mindannyiszor sikertelenül, sőt a következő évben Ziska őt egészen kivonulni késztetté Csehországból. Miután pedig 1422-ben Kuttenbergben ismét megveretett a husszíták által, a hadjáratot ezentúl egészen Albert osztrák herczegre, vejére bízta. 1424-ben végre alkudozásra fogta Zsigmond a dolgot, miközben október 12-én Ziska a táborában kiütött ragályban meghalt.

Ezentúl még 1426-ban lobban fel a husszíták dicsősége Aussignál, hol junius 16-án ellenállhatatlan hadi *cséppjeik* és *szekérváraikkal* diadalmas csatát nyervén, 15 ezer szász hullott el fegyvereik alatt. Végre azután belviszályok s meghasonlás dönté meg őket is.[1])

[1]) *Dlugoss* Lib. XI.
Pray. Annal. II. 272.

Úgy tudtuk eddigelé, hogy ezután a törökkeli hadjáratok foglalván el végkép Zsigmondot, a husszitákkal többé mit sem törődött s hogy őket végkép Albert herczegre bízta.

Okmányunk mutatja ki, hogy habár személyesen nem is vezethette többé Zsigmond a husszíták elleni hadjáratot, dehogy, azzal Magyarországról ezentúl is élénken foglalkozott. Sőt miután a német birodalomtól többszöri sürgetés daczára hiába várt segélyt a husszíták elleni háborúra; a szükséges csapatok egy jelentékeny részét Magyarországon toborzá össze s küldé Csehországba. Ilyen *tíz lándzsással* tartozott volna ötszáz forintért Kisasszonyfalvi István fia László a Perényi Miklós vezérlete alatti királyi sereghez csatlakozni.

Aeneas Sylvius. Hist. Boh.
Cronicon Benessi. Dobnernél. IV.
Fejér. Cod. Dipl. X.

Közli és jegyzetekkel kíséri

Dr. Szendrei János.

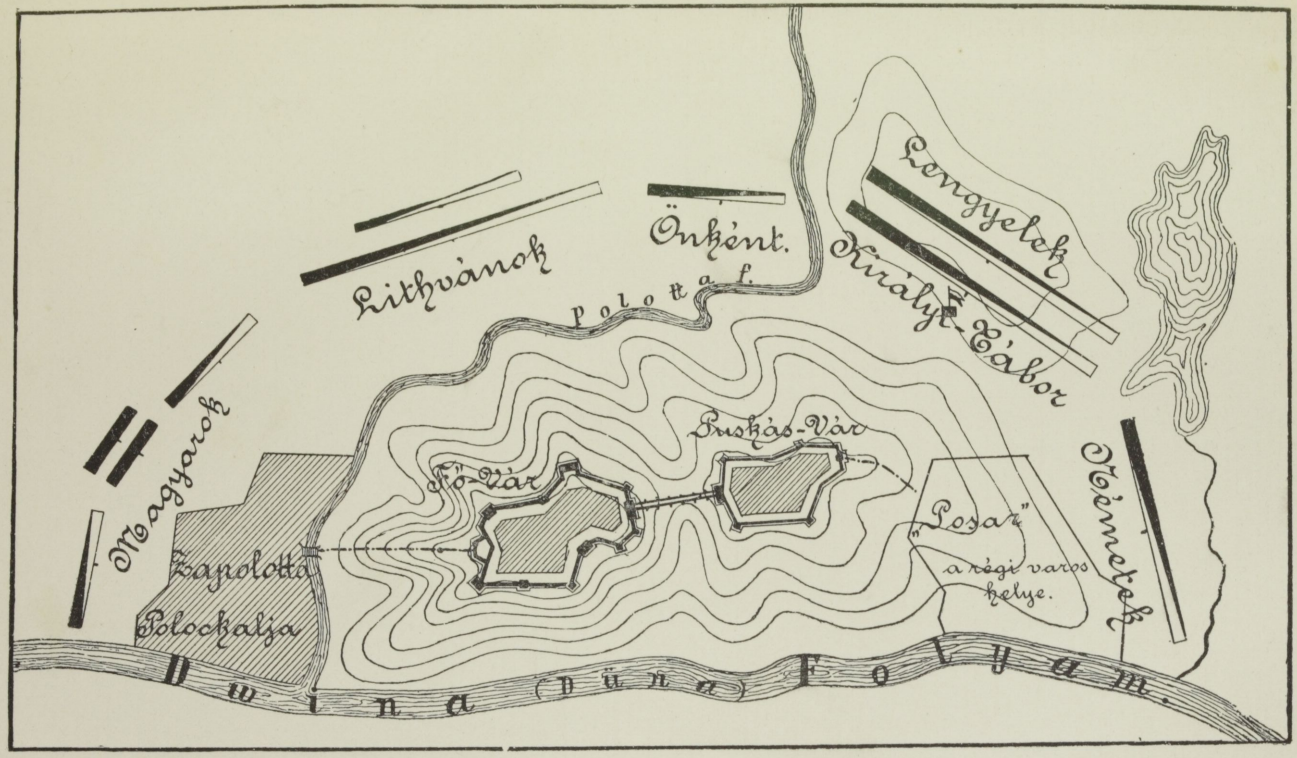

POLOCK OSTROMLÁSA BÁTHORY ISTVÁN LENGYEL KIRÁLY ÁLTAL 1579-BEN.

CORVIN MÁTYÁS, MAGYARORSZÁG KIRÁLYA.

MÁTYÁS KIRÁLY.

A múlt évtizedben a királyhágóntúli Magyarország fővárosából, Kolozsvárról, egy emelkedett hangú hazafias fölhívás indúlt ki, első sorban a megyékhez, majd a sajtó útján az egész magyar nemzethez, melynek czélja volt, hogy a magyar nép emlékébe visszaidézze a nagy Hunyadynak még nagyobb fiát, Mátyás királyt s a nemzetet egy Mátyás emlékének emelendő szoborra adakozásra hívja föl.

Ekkor vált első ízben szélesebb körben is köztudomásúvá, hogy a nagy király szülőháza Kolozsvártt ma is fönnáll; fönnáll pedig részben Mátyás saját rendelkezései folytán, melyekkel a házat örök időkre adó- s tehermentessé tette, részben II. Rákóczi György fejedelem intézkedéseinél fogva, ki nem csak az érintett kiváltságokat megerősítette, de az épületet alaposan ki is javíttatta.

De a mint a szoborügy lassankint feledésbe merűlt, úgy feledkezett meg mindenki Mátyás szülőházáról is, mígnem Ő Felsége a király legutóbbi kolozsvári tartózkodása alkalmával a kiváló történeti emléket meglátogatván, a közfigyelmet ismét oda irányozta; de Ő Felsége nem elégedett meg a puszta látogatással, hanem dicső elődje emlékét állandóan megörökíteni óhajtván, a háznak emléktáblával való megjelölésére kegyes alapítványt tett.

Ez emléktábla legközelebb elkészűl s a ház falába illesztetvén, ünnepélyességek mellett fog lelepleztetni.[1])

Magasztos dolog azt tudnunk, hogy a százados mulasztást, melyet Kolozsvár városa az által elkövetett, hogy legnagyobb s leg-

[1]) A lelepzési ünnepély *1888 szeptember 2-dikára* volt kitüzve s csak a füzet bezárása után értesültünk arról, hogy az bizonytalan időre elhalasztatott. *Szerk.*

dicsőbb királyaink egyikének, a magyar nép kegyeletében és szeretetében maig is élő Mátyás királynak szülőházát jeltelenül hagyta, a legelső magyar ember, a magyar király pótolta helyre. Mátyás koronás utóda kegyeletben fölülmúlta Kolozsvár városát, fölül az egész nemzetet s neki köszönhetjük első sorban, hogy a magyar nép egykori bálványának szülőháza, a magyar történeti emlékek egyik legkiválóbbja, jeltelenül maradva a feledés homályába veszni nem fog.

A szerény kőlap tehát, mely az idő romboló erejével több mint négy század óta daczoló épület falába illesztetni fog, kétszerte nevezetes, kétszerte emlékezetes leszen; nem csak azt mondandja el Kolozsvár lakosságának s a keleti részek metropolisába vándorló magyaroknak s idegeneknek, hogy: «Ime, ez a ház, melyben a legnagyobb magyar hős fia, a magyar nemzet egyik legdicsőbb királya, a nap világát legelőször megpillantotta!» De elmondja azt is, hogy e történeti emléket a legszeretettebb magyar király hazafiúi szeretete s a nagy idők emlékei iránti nemes kegyelete mentette meg az enyészettől. Nélküle a régi épületet az idő előbb-utóbb elsodorja, a hely történeti jelentősége feledésbe merül s Magyarország egy jeles történeti emlékkel szegényebb lesz.

A Kolozsvárt készülő ünnepély tehát nem csak Erdély fővárosának ünnepe lesz, hanem ünnepe leend az az egész magyar nemzetnek; nem hisszük, hogy volna magyar széles e hazában, kinek az ünnepélyes alkalom emlékezetébe ne hozná a magyar történelem ama dicső korszakát, melyet méltán Magyarország aranykorának nevezhetünk, hogy volna magyar, ki nem csupán kegyelettel, de büszke nemzeti önérzettel ne gondolna ama férfiúra, ki a magyar államot a hatalom addig alig ismert fokára, a magyar nemzetet a legmagasabb dicsőségre emelte, ki a magyar nevet úgy keleten mint nyugaton, Európa összes népei előtt tiszteltté, bámulttá, ellenségei előtt pedig félelmessé tette.

Valóban, az 1443-dik év, mely a gyászos emlékű várnai csatát megelőzte, mintha a bekövetkezendő szerencsétlenségért már előlegesen kárpótlást kívánt volna adni, kétszeres szerencsében részesítette nemzetünket; ez évben aratta Hunyady legszebb diadalait, ez év adta nekünk Hunyady Mátyást. Midőn Hunyady a hosszú hadjárat győzelmes befejezése után a nemzet örömrivalgása

közt kolozsvári hajlékába tért, ott még nagyobb öröm várt reá; ott találta a hadjárat alatt született második fiát, Mátyást. Ama kis házban, melyet a király és a nép kegyelete emléktáblával készül megjelölni, született a gyermek, kiből később Magyarország legdicsőbb királya, korának legjelesebb fejedelme s legkiválóbb hadvezére lett. Itt pattant ki a szikra, mely később lángra gyúlva, örök szövétnekkép századokra kiható fényt sugárzott, itt fejlődött a szellem, mely már a zsenge ifjúnak a nyugat tapasztalt bölcsei fölött fölényt kölcsönzött, majd megerősödve, az egész világot elvakította, a hatalmas akarat és jellem, mely az ifjú fejedelmet nagy alkotásokra képesítette.

Az akadályok ezrei fölött diadalmaskodva Mátyás önállóan, saját maga által kitűzött útakon haladt s merész kezekkel megragadva a világ forgásának kerekét, azt új irányba téríté. Hatalmas akarata gátot vetett a főúri önkény terjedésének; lángszelleme a tudományok fejlődésének irányt szabott s azokat a nyugatot megszégyenítő fölvirágzásra segíté; kormányférfiúi mély belátása fölismerte az ország bajait s feltalálta a módokat, melyek azok gyökeres orvoslását eredményezték; fényes hadvezéri tehetsége új sereget s új hadművészetet teremtett, melyek segítségével megfékezé a fenyegető mérvben emelkedő ozmán hatalmat, lesújtá a lengyel és cseh királyságokat s megsemmisíté, országából kiűze Európa akkor leghatalmasabb fejedelmét, a német császárt; országából magyar tartományt alkotott s meghódított székvárosa Bécs, Budáról és Visegrádról vette a győzelmes magyar király parancsait.

De nem folytatjuk tovább; Mátyás oly kimagasló alakja a történelemnek, hogy tetteinek fölsorolását, uralkodásának méltatását egy rövid czikk keretébe foglalni lehetetlen, áttérünk inkább arra, mit e sorok megkezdésénél feladatúl magunk elé tűztünk, t. i. *Mátyás királynak, mint hadvezérnek* rövid jellemzésére.

Folyóiratunk ugyanis a magyar hadtörténelem fejlesztésén fáradozván, természetes, hogy Mátyás bennünket első sorban mint *hadvezér* érdekel; mint hadvezérről kívánunk e sorokban a nagy királyról megemlékezni s bárha e vázlat, Mátyás hadvezéri tevékenységéről a dolog természeténél fogva még mindig csak halvány képet fog nyújthatni, mégis tán hozzájárúl ahhoz, hogy a «Közlemények» olvasó közönsége Mátyást mint hadvezért is közelebbről megismerje.

Mátyás trónralépésekor a hadügyi viszonyok meglehetős zilált állapotban voltak. Míg atyja Hunyady János élt, a főurak, bár kelletlenül, kötelezettségeiknek eleget tettek; de midőn Hunyady hősi pályája a nándorfehérvári fényes győzelem után véget ért, a főnemesség megkönnyebbülve lélegzett föl s védkötelezettségére még csak nem is gondolt. Kétségtelen, hogy a főurak nagy része úgy vélekedett, hogy a gyermek-király, mint Mátyást kezdetben nevezték, nem leend elég erélyes arra, hogy őket kötelezettségeik teljesítésére kényszerítse; de már a koronázási év (1458) deczember havában tartott országgyűlésen megértették, hogy Mátyás *király* akar lenni s hogy bár mindenkinek törvényes jogát tiszteletben tartja, de saját jogait is érvényesíteni tudja s az ország védelmére czélzó intézkedéseit a legnagyobb szigorral képes végrehajtani.

Uralkodása első évében Mátyás úgy a Frigyes ellen intézett trónvédő háborúban, mint a cseh rablók és a törökök ellen folytatott harczokban az ország eddigi véderejét, a nemesi fölkelést, alkalmazta; bár hadait már ekkor is zsoldos cseh gyalogsággal szaporitá.

De belátva, hogy ez erő még a határok védelmére is elégtelen s annál kevésbbé alkalmas nagyobb szabású vállalatokra, vagy külföldi hadjáratokra, melyek bekövetkezte pedig a fennforgó viszonyoknál fogva előre látható volt, azonnal a haderő újjá szervezéséhez látott.

Itt kitünt a királynak rendkívüli *szervező képessége*, mely hadvezéri tehetségei közt oly kiváló helyet foglalt el.

Mátyás a magyar nemesség fölkelési kötelezettségét elvben ugyan továbbra is fönntartotta, de fölhasználva a főurak és főpapok azon hajlamát, hogy a személyes fölkelést nagyobb összegek fölajánlásával is készek voltak megváltani, kincstárában tetemes összegeket halmozott föl, melyeket az ujonnan szervezendő s lényegében *zsoldos*, de pontosabb, megbízhatóbb, fegyelmezettebb s a király terveinek végrehajtására alkalmasabb hadsereg fölállítására fordított.

Az új hadsereg azonban nem csak a felállítás, kiegészítés és fenntartás módjaira nézve különbözött a régitől, de alkotó elemei is lényegesen mások lettek.

A magyar haderő legnagyobb s leglényegesebb részét ugyanis addig a nehéz fegyverzetü lovasság képezte, mely az ütközeteket zárt rohamaival döntötte el; a gyalogság, valamint a tüzérség jelen-

tősége és szereplése ellenben alig volt számbavehető. Mátyás figyelemre méltatva a kiváló eredményeket, melyeket a török és schweizi gyalogság, valamint a hussita háborúkban a cseh gyalogság is elért, hadseregének szervezésénél a fősúlyt a *gyalogságra* fekteté, melyhez kezdetben hosszas harczokban edzett cseh zsoldosokat toborzott. Az úgynevezett Brüderrotte-kból s más hasonló társulatok, illetőleg csapatoktól jó zsold mellett fölfogadott cseh gyalogosok képezték magvát ama jeles csapatnak, mely később, 30,000 főre fölszaporodva, *fekete sereg* név alatt hadserege színét s javát képezte.

Eme rakonczátlan elemekből Mátyás egyrészt vas fegyelem rendszeresítése s kérlelhetlen igazságszolgáltatás, de másrészt méltányos és igazságos bánásmód, jó és pontos fizetés, végre bőkezű megjutalmazások útján oly kitünő csapatot létesített, mely a török janicsárok seregével teljesen egyenértékű volt, de sőt ezeket a király iránt való hűségben s önfeláldozó vitézségben még tán felül is múlta.

Ez alkotáshoz méltán sorakozott a második mű, a *könnyű lovasság* szervezése, a *magyar huszár* megteremtése; évszázadok múltak el Mátyás halála óta, a világrend gyökeresen fölfordúlt, de Mátyás nagy alkotása maig is fennmaradt s a magyar huszár a magyar nemzetnek maig is egyik büszkeségét képezi.

A gyalog csapatoknak nagyobb mérvű alkalmazása, valamint a könnyű lovasság szervezése átalakító hatással volt magára a *harczra* is. A nyugoti népeknél s így a császári hadaknál is a hadsereg zömét képező nehéz lovasság, apródjaival, fegyvernökeivel és szolgáival, nehézkes mozdulataival, még a lovag-korszak harczmódját követte. Mátyás e harczmódot nem fogadta el; gyalogságánál leginkább a hussita háborúkban czélszerűnek bizonyúlt hadakozási módot alkalmazta, fürge huszárai számára pedig egész új harczászatot létesített; villámsebességgel közelítették meg azok az ellent, megbontották sorait, szétűzték, majd ép oly sebességgel ismét eltüntek. A magyar huszárok tehát ama harczmódhoz tértek vissza, melyet eleink már a bevándorlás alkalmával követtek s melynek czélszerűségét a hasonló elvek szerint harczoló török könnyű, irreguláris lovasság elégszer igazolta.

E két fő fegyvernemen kívül megtartotta Mátyás még a nehéz lovasságot is s míg a gyalogságnál három faj, a paizshordó, lándsás

és lövész csapat alkalmaztatott, a lovasságnál is két faj, a könnyű és nehéz szerepelt. Végre különös gondot fordított Mátyás a *tüzérség* szervezésére, melyre a gyakori ostromoknál nagy szüksége volt s melynek jelentősége Mátyás seregében sokkal nagyobb volt, mint bárhol másutt; nemkülönben sikerrel alkalmazta a *szekérvárakat* s a földhányásokból készített *megerősített táborokat*, melyeknek hadműveleteiben mindenkor kiváló szerep jutott.

Különös figyelemre méltó, hogy gyalogságánál és tüzérségénél a fölfogadott idegen tiszteket ugyan megtartotta, de a megüresedő helyeket e szolgálatokra képzett *magyarokkal* tölté be; lovasságának tisztjei, valamint a főbb parancsnokok, majd kizárólag magyar vitézek voltak.

Hogy mily kitünőek voltak Mátyás király csapatai, alig bizonyítja valami jobban, mint azon körülmény, hogy halála után, midőn a sereg Ulászló gondatlansága folytán szétfoszlott, úgy a császár mint a többi nyugoti hatalmak, még nagyobb áldozatok árán is arra törekedtek, hogy Mátyás csapatai közül minél többet zsoldjokba fogadjanak; így terjedt el különösen a könnyű lovasság egész Európában s a huszárok még a mai napig is Európa minden seregében a lovasság javát képezik.

De ha Mátyás jeles volt a csapatok és fegyvernemek szervezésében, még jelesebb volt azok *alkalmazásában;* a csapatok uralkodása alatt *rendszeres gyakorlatokat* tartottak s a harcz minden nemében, de kivált a *fegyvernemek kölcsönös támogatásában* alaposan kiképeztettek. Mátyás király e tekintetben korát messze túlszárnyalta s míg a császári sereg például még másfél századdal később is többnyire csak rögtönzött s ki nem próbált csapatokból alakúlt, Mátyás minden perczben kitünően kiképzett, harczkész sereggel rendelkezett; kétségkívül ennek volt tulajdonítható, hogy ellenségeit gyors támadó hadműveleteivel mindenkor meglephette s hogy harczedzett és jól begyakorolt serege, melyet azonkívül valódi harczias szellem emelt és lelkesített, még számra sokkal nagyobb ellenséges tömegek fölött is mindenkor diadalt aratott.

Nagy mértékben igazolja továbbá Mátyás hadvezéri hivatását, hogy hadseregét, mint győzelmeinek s így hatalma fenntartásának legbiztosabb eszközét, mindenkor a *legnagyobb gondban s figyelemben* részesítette. Csapatait ütközetekben könyelműen soha

koczkára nem tette s ha katonáitól a harczban a legnagyobb vitézséget követelte, harczon kívül atyai gondoskodással volt iránt ok; kifogástalan élelmezésök, valamint zsoldjok pontos kiszolgáltatása fölött személyesen őrködött, szórakozásukra játékokat s mulatságokat rendeztetett s a vitéz magatartást, a hősi tetteket nem csak pénzbeli jutalmakkal díjazta, de ajándékokat — legtöbbször díszes fegyvereket — kitüntetéseket, sőt kiváló tettekért földbirtokokat is adományozott; e mellett a *személyes bátorságnak és vitézségnek* maga volt a legtündöklőbb mintaképe s a számos seb, melyet hősi küzdelmekben kapott, bizonyítá, hogy saját életét sem becsülte többre, mint bármely harczosáét.

Hogy különösen magyar vitézeit mily nagyra becsülte a király, mutatják 1489-ben a pápa követéhez intézett szavai: «Tíz Csehország nem ér föl — úgymond — ama nemes és vitéz magyar bajnokok értékével, kiket a csehországi hadjáratokban vesztettem el».

Mind e tulajdonságokat csak a nagy hadvezéreknél találjuk föl s mint azok, úgy ő is bálványa volt vitézeinek, kik életöket ügyéért mindenkor szívesen áldozák föl.

De mindezeknél fényesebben tanúskodnak Mátyás király hadvezéri képessége mellett *hadműveletei*, melyek a mai napig is a bámulatnak méltó tárgyai.

Mindenkor harczkész sereggel rendelkezvén, a külfölddel fölmerült nehézségeket mindig hajlandóbb volt a kard élével elintézni, mint hosszas diplomatiai alkudozások eredményét bevárni; e tekintetben merő ellentéte volt III. Frigyesnek, kinek ereje ép az alkudozásokban, fondorlatokban s rendkívüli kitartásában rejlett. De ha Mátyás gyors volt is a háború megindításában, hadműveleteit mégis az óvatosság, a tényezők gondos egybevetésén alapuló számítás és ennek következményekép biztosság jellemzi.

A hadműveletek minden részletét személyesen intézte s innét van, hogy azok majd kivétel nélkül a jeles hadvezér mesteri kezére vallanak; az ellenség szándékairól, mozdulatairól folyton értesülést szerezve, majd nyugodtan, sőt látszólag tétlenül hever serege s idejét vigassággal tölti, majd hirtelen fölkerekedve, erőfeszítő menetekben indúl a kitüzött helyre, az ellenséget váratlan megjelenésével meglepi s megsemmisíti; máskor ismét — mint az 1468-dik

évi hadjáratban — az ellenség szemei előtt veri föl táborát, melynek helyét gondosan megválasztva s erődítésekkel ellátva, azt bevehetetlenné teszi s itt várja be nyugodtan az alkalmas pillanatot, hogy a támadást megindítsa; ismét máskor az ellenséges haddal színleg szembeáll, de midőn az támadni készül, hirtelen kitér, új állást vesz s így fárasztja, nyugtalanítja az ellenséget mindaddig, míg a mérkőzésre a pillanatot kedvezőnek véli.

Ily módon, bár vállalatai egészben véve mindenkor nagyok, merészek s mielőbbi határozott döntésre czélzók, a részletekben a hadművészet örök elveinek mesterileg felelnek meg; a király tekintete mindig az elérendő végczélra van irányítva, de éles szeme e mellett fölismeri a helyzet által nyújtott legkisebb előnyt is s annak kiaknázását soha el nem mulasztja; erejét majd tüntetőleg kifejti az ellenség előtt, hogy annak önbizalmát megingassa, majd gondosan elrejti előle, hogy azután a kellő időben és helyen meglepően léphessen föl; mindenkor készen áll a harczra, de a küzdelmet csak akkor veszi föl, ha az számára előnyösnek mutatkozik s könnyelmű, koczkázott vállalatokba soha se bocsátkozik.

A Mátyás király által alkalmazott ez elvek kétségtelenné teszik, hogy a nagy fejedelem a hadművészetet az ó-kori hadtörténelmi és didaktikai írók, a görög és római mesterek műveiből tanúlmányozta; a hadművészet gyakorlati alkalmazásánál azonban a korában dívó elveket és szokásokat, mindenek fölött pedig ellenségei viszonyait is gondosan számbavette s ezek alapján egy új, önálló s korát meglepő hadászatot és harczászatot alkotott, melynek sikereit nagyobb részben köszönhette.

Záradékul még csupán Mátyás király *hadrendjéről* kell megemlékeznünk, mely annyira eredeti s önálló, hogy megismertetése nélkül Mátyás hadvezéri jellemzése mindenesetre csonka s tökéletlen maradna.

Mint a hadműveletek vezetésében, úgy a hadrendnél sem követte Mátyás a korában dívó elveket; a császári sereg harczfelállítása e korban ismét az ó-germán ékhez közeledett, a nélkül azonban, hogy a sereg az e fölállításhoz szükséges kellékekkel bírt volna; a magyarok harczalakzata ellenben Hunyady János alatt kezdetben inkább tömeges, később pedig a csekély mélységgel biró vonalalakzat volt. Mindez alakzatok nem voltak alkalmasak

arra, hogy a törökök harczmódjával szemben sikert eredményezzenek.

Mátyás ennélfogva önálló módon egy, a törökök hadrendjéhez sok tekintetben hasonló, de még tökéletesebb harczfelállítást alkalmazott, melynek részletei, amennyire az Bonfin és mások előadásából megállapítható, a következők:

A magyar könnyű lovasságból egy *előharczvonal* alakíttatott, mely egy hosszú, csekély mélységgel biró vonal volt s melynek szárnyaihoz kisebb, könnyű lovasságból, néha azonban magyar nemesi zászlókból álló csapatok függesztettek; e rész menetek alatt az *előréd* szolgálatot teljesítette, ütközeteknél pedig a *harcz bevezetésére* szolgált, még pedig a császáriakkal szemben az ék hegyét rohanta meg és azt már előre fölbomlasztani igyekezett, a törökökkel szemben pedig az előrevetett török irreguláris csapatokkal vette föl a küzdelmet s azokat visszavetvén, a szárnycsapatokkal az ellenséges hadrendet átkarolni, oldalban megtámadni igyekezett.

Az előharczvonal után a főcsapat, a *derék had* következett, melynek zömét a királyi zsoldos gyalogság, a fekete sereg képezte; ez a sereg számerejéhez képest 2—3 harczvonalba tagozódott s önálló csapatokból, zászlókból állott, melyekben kívül a nagy paizsokkal ellátott nehéz gyalogság és a lövészek állottak s a belül sorakozott könnyű lándzsásokat körülfogták; a harczvonalak szárnyain állott végre a nehéz fegyverzetű lovasság; a zászlók között kisebb térközök, a harczvonalak között egész 200 lépésig terjedő távközök voltak.

A támadásnál előbb az első harczvonal indúlt neki; a nehéz lovasság és a paizshordók szilárd keretet képeztek, mely mögül a könnyű gyalogság előtöréseit intézte s mely mögé azután a térközökön át visszavonúlt. Ugyancsak ide vonúlt vissza az arcz előtt levő könnyű lovasság is, ha visszavettetett; majd a nehéz gyalogság és lovasság is részt vett a harczban, hogy a könnyű csapatok harczát támogassa. A nehéz lovasságnak azonban helyén, melyre a harcz alatt jutott, a *legvégsőig* ki kellett tartania. Ily módon jutott azután harczba a második s esetleg a harmadik harczvonal is.

A főcsapat mögött következett a *szekérvár* s végre e mögött a nehéz lovasságból álló *tartalék*, mely utóbbit Mátyás is, mint atyja Hunyady János, szívesen alkalmazta a harcz eldöntésére; a szekérvár

visszavettetés esetén menedékhelyül szolgált; ha azonban — előkészített harcznál — erődített *tábor* is volt, úgy e szerep a táborra ment át, hol a szekerek is, gyakran mint az erődítés részei, elhelyeztettek.

Menetek alkalmával a szekerek mögött többnyire könnyű lovasságból álló utóvéd következett.

Az egész hadrend, az erő fokozatos fölhasználása és a különféle könnyű és nehéz fegyvernemek kölcsönös támogatásának eszméjén alapúlt s úgy a török mint a cseh hadakozási mód előnyeit egyesítvén, ily módon még az akkor legtökéletesebb török hadrendet is messze túlszárnyalta.

A *tűzérséget* Mátyás nyilt csatákban nem igen alkalmazta, de annál inkább a szekérvárban, a megerősített táborban, továbbá várak és erődök megtámadásánál, hol még a régi hadigépek, a ballisták is alkalmazást nyertek.

A fentebbi rövid vázlatban felhozott adatok, melyek nem csupán hazai kútfőkön, hanem sok részben idegen hadtörténeti írók beigazolt vélekedésén is alapulnak, úgy hisszük elégségesek annak megismerésére, hogy Mátyás király nemcsak korának volt legjelesebb hadvezére s mint ilyen a hadművészet ez aránylag sötét korszakából mint tündöklő csillag ragyog felénk, de korát sok tekintetben messze megelőzte s számos oly hadművészeti elvet alkalmazott s intézményt létesített, melyek csak egy század múlva terjedtek általánosan el.

A magyar történelemnek tehát Mátyást nemcsak mint Magyarország nagy s dicső királyát, de mint a hadművészet mestereinek egyikét kell ünnepelnie, ki a világtörténelem legjelesebb hadvezérei között méltán helyet érdemel.

Vajha a Mátyás szülőházának készülő megjelölése által fölkeltett érdeklődés ne hamvadna el s ékesítené mihamarabb Budapest díszes tereinek egyikét Hunyady János nagy fiának, Mátyás királynak szobra.

A nemzet e rég tervezett szobor fölállításával kötelességet róna le s önmagát emelné. Hogy kívánhatjuk, hogy a világ nagyjainkat ismerje, tisztelje, mikor emléköket önmagunk is elhanyagoljuk?

RÓNAI HORVÁTH JENŐ.

ADALÉKOK II. RÁKÓCZI FERENCZ TÜZÉRSÉGE TÖRTÉNETÉHEZ.

A múlt század elején fennállott nemzeti hadseregnek ezen fegyverneméről maradt ránk aránylag legkevesebb adat. Mindazáltal a Rákóczi-Aspremont-féle fejedelmi levéltárban (jelenleg Vas vármegyei Vörösvártt, gr. Erdődy István úr, Aspremont-ivadék gondviselése alatt) fordúlnak elő ilyenek is, még pedig kiváló katonai becscsel bírók, s elsőrangúak, nevezetesen magok a tüzérségi főnökök által a fejedelemnek benyújtott hivatalos specificatiók, fizetési és szemle-lajstromok, ágyúk, lőszerek, várbeli fölszerelések összeirásai, tábori tüzérség és hadszer-vonat jegyzékei, stb. Ezekből kívánunk most egynehányat kivonatosan ismertetni.

Mint már Rákóczi fejedelem s a szövetkezett magyarországi és erdélyi rendek hadseregéről írt általános tanúlmányunkban (Hadtört. Közl. I. füz. 15. és 21. l.) említettük, e hadsereg tüzérkara élén többnyire franczia tisztek állanak vala, már hazájokban e szakmára kiképezettek; továbbá, hogy a tüzér- és műszaki csapatok legénysége is a hazai polgári rend legintelligensebb elemeiből, s úgy régi osztrák, franczia, lengyel tüzérek- s hadszereszekből vétetett.

A hadmérnöki karról — melyről ama tanúlmányunkban rövideden szintén megemlékeztünk volt — ezúttal nem kívánunk szólani, maradunk csak a tüzérségnél, ideértve a vártüzérséget is. A tüzérségi főinspector Szandai *Sréter János* mint activ, csapatállománybeli katona (ezredes, utóbb brigadéros) csak az első három-négy hadjáratban szolgála; azontúl munkásságát a tüzérségi anyag előállítása, a hadszergyárak, öntődék felügyelete, s a készített lőszereknek, lőpornak, újon öntetett ágyúknak, gyártatott új fegyvereknek a

táborokba és várakba szállítása, s más ilyes nagy gonddal járó és következményeikben kiváló fontosságú feladatoknak serény teljesítése vevé igénybe. Magok a tüzér-csapattestek előbb *Le Maire*, azután több évig *De la Mothe*, végre 1709-től, *De Rivière* kitünő szakképzettségű franczia tisztek parancsnoksága alatt állottak. Az első dandárnok («brigadier»), a második ezredes volt XIV. Lajos király tűzérségében, s szolgálattételre vezényeltetett — több mérnökkari tiszttel egyetemben — Rákóczi fejedelemhez, kinek hűségesküt tettek le, és hadseregében rendfokozataik szerinti alkalmazást nyertenek. A harmadik, Rivière, a híres Vauban maréchalnak volt egykor segédtisztje, azután őrnagy a franczia tüzérségben; de buzgó protestáns (hugenotta) lévén, a nantesi edictum hatályának felfüggesztésekor annyi ezer derék művelt és vagyonos franczia családdal együtt ő is önkéntes számkivetésbe ment hazájából, bátyja Angol-, ő Németországba. Előbb porosz, majd lengyel szolgálatba állt, s ez országból került Rákóczihoz, kinek hadseregében már 1705-ben mint a dunántúli tüzérpark főnöke vala alkalmazva, s ez év végén ő bombáztatta össze Sopront, mikor e várost Bottyán tbk. ostromolta. Utóbb Érsek-Ujvárnak 1708-ki hősies védelmében nagyon kitünteté magát. Ekkor már alezredes volt és házasember — Náray Ferencz kurucz dandárnoknak leányát vevé nőül, — megtanúlt magyarúl s egészen magyarrá lőn. 1709—1710-ben mint ezredes és tüzérségi főnök Kassán és Felső-Magyarországban működött; 1711-ben a fejedelemmel kibujdosott Lengyelországba, de nehány hó mulva a szathmári békekötés után gr. Pálffy János cs. kir. tábornagy hívására visszatért második hazájába, nevezetesen Kassán hagyott nejéhez, gyermekeihez. Pálffy azonnal sietett e kitünő törzstisztet alkalmazni a cs. kir. hadseregben mint tüzéralezredest, mely rangban azután III. Károly király is megerősíté Rivière-t.

De elég róla; lássunk a vörösvári archivumbeli föntemlített tüzérségi adatok ismertetéséhez.

Rákóczi tüzérségének egy kelet nélküli, azonban alkalmasint az 1706—7-ik évekből származó franczia nyelvű számadás szerint havonként 3881 frt, tehát évenként 46,572 frt zsoldpénz fizettetett és pedig a kir. városok adójából. (A «kvártélypénz» ezen kívül értendő.) Volt e tüzérségnek egy «grand maitre»-je («Supremus

Magister Artilleriæ», név szerint ezen időben De la Mothe), egy «colonel»-je, «lieutenant-colonel»-je (ilyen kettő is: Bácsmegyey és De Rivière János), «major»-ja (szintén kettő), «ayde major»-ja, továbbá: «artificier, capitaine générale des chariots, capitaine des ponts, conducteur, garde de magazin», s a többi tisztek mint más fegyvernemeknél. A kurucz tüzérség hat századot képezett, melynek négye 65—65, ketteje pedig 55—55 főből álla; e hat századhoz számítandók még: «les quatre compagnies de fusiliers, de 55 fusiliers chacun», és «la compagnie d'ouvriers de 84 hommes». Mindössze tehát 11 században 674 ember, a törzstiszteken és egyéb a törzshez tartozókon, hadmérnökökön stb. kívül.

Van De la Mothe-nak egy a tüzérségi dolgokról Rákóczihoz intézett kelet nélküli, egyébiránt saját kezével irott beadványa (az orsz. levéltárban), mely tartalma szerint 1705—6-ból való. Címe: «*Dispositio Inclytae Artilleriae tam pro Castris, quam pro Civitatibus*». E tervezetben La Mothe mindenekelőtt azt ajánlja, hogy a kassai had- és lőszergyár (armamentarium) mellett még egy második ily tüzérségi szerműhely állíttassék föl, melynek helyéül legczélszerűbbnek Munkácsot ajánlja, mint a mely az ő véleményéhez képest legerősebb vár (cumque arx Monkacz sit fortissima secundum meam opinionem»,) s a lőszerek ott nagy biztonságban lennének, másként is mindenképen alkalmas hely lévén. Ő ezen eszméjét — úgymond — közlé már Sréter János, tüzérségi felügyelővel; de ez a második hadszergyárat Beszterczebányán kívánná fölállítani: «cum talis locus ad manum habeat omnia materialia pro constructione tormentorum, bombarum, globorum, aliorumque utensilium ad Artilleriam spectantium». A mi ámbár igaz, de viszont Beszterczebánya erődítvények nélküli, nyilt város lévén, a hadszergyár ott nem volna kellő biztosságban.

A fejedelem a javaslatra iktatott lapszéli resolutiójával helybenhagyta La Mothe indítványát, hogy igenis, egy *harmadik* had- és lőszergyár Munkácson állíttassék föl; közel lévén ott Podheringen, Szelestén (Czelestow) a vasbányák, vashámorok is, ágyugolyók, bombák stb. öntésére, melyeknek műveseihez még a meczenzéfi vasöntők és szerkovácsokból lehet kellő számban kiválogatni. E munkácsi hadszergyár azonban a harmadik fog lenni; ugyanis

a fejedelem — miként tudatja, — már intézkedett, hogy a túl a dunai és a vágmelléki hadműveletek szempontjából *Érsek-Ujvár* várában is rendeztessék be tüzérségi lőszergyár. A mint ez meg is történt, odarendelt szertüzérekkel. Itt ugyan bombák nem öntettek, csak megtöltettek; mert az ágyú-, bomba- és golyóöntést Sréter ezentúl is, mint legalkalmasabb helyen, Beszterczebányán folytatá, közelebb lévén innen, mint Kassáról szállíttatni a gyártmányokat Újvárba. A kassai hadszer-gyár e mellett inkább az északi és a tiszai hadsereg számára működött, a munkácsival együtt, mely utóbbinak nagyobbmérvű munkássága az 1708-ik év őszétől fogva — a mikor a bányavárosok odavesztek, — kezdődik vala.

A fejedelem De la Mothe indítványára ugyanekkor azt is elrendelé, hogy apróbb várak ostromára alkalmas egy kis tüzérpark — hat (fél-carthaun) ágyúból, két bombamozsárból, négy megrakott lőszer-szekérből álló, — a kellő pattantyúsokkal és előfogatokkal mindig készletben álljon, gr. Bercsényi mint fővezér rendeletére, bármikor indulandó. Rákóczi, e mozgó tüzérpark állomáshelyéül Érsek-Újvárt jelölé ki, tekintettel a dunántúli hadszintérre. — Ugyanekkor a vár- és szertüzérség s a hadszer-gyárak minden hónap 1-jén megújuló szemléje is elrendeltetett; mely szemlék eredményéről pontos lajstromok vezetendők.

1707 október hó végéről van egy tüzérségi lajstrom, melyet De la Mothe mint tüzérségi főigazgató: «Supremus Artilleriæ Magister» ír alá. E lajstrom szerint a hadmérnöki szakjártassággal is biró *Barsonville* companiás-tüzérkapitány vala; a priidáriusok (fusilliers) 2-odik századának kapitánya ekkor a későbbi, 1710-iki érsekújvári várvédelem egyik derék hőse, az ott mint tüzérőrnagy vitézül elesett — *Rottenstein Ferencz* volt; ugyane századnak főhadnagya *Ádámy Jakab*, a ki mint jeles lantművész volt a tiszti karban ismeretes; alhadnagya *Török János*. Az aknászok első századának kapitányát *Lambeck*-nek s a másodikét *Le Brun*-nek nevezték. Általában Rákóczi tüzértisztjei közt — mint e lajstromból is látszik — legtöbb volt a franczia, azután a német.

E lajstromnál még részletesebb és kimerítőbb De la Mothe tüzérdandárnoknak 1708 február 1-jén sok rovatú, terjedelmes specificatiója, mely úgy a tábori, valamint a következő nagyobb várakbeli kurucz tüzérség tényleges létszámát tartalmazza, úgy-

mint: Kassa, Eger, Munkács, Ungvár, Ecsed, Szepesvár, Árva, Murány, Nyitra, Érsek-Újvár. (A többi helyőrséggel ellátott várak, pl. Eperjes, Lőcse, Kézsmárk, Bártfa, Zboró, Krasznahorka, Huszt, Kővár, Somlyó, Szent-Jób, Sarkad, Szolnok, Gács, Bajmócz, stb., valamint az összes dunántúli kurucz várak tüzérsége e kimutatásból azonban hiányzik, úgyszintén a túl a dunai sereg tábori tüzérsége is.) A La Mothe e lajstromában foglalt pattantyússág összes létszáma 579 főre rúg, a kiknek 784 étkezési és 263 lótáp adag s 2259½ rh. frt hópénz járt; ezenkívül a törzsnek 197 étkezési, 142 lótáp-adag s 537½ frt havi díj. E kimutatott létszámból a táborban volt 189 tüzér, Érsek-Ujvártt 88, Kassán 84, Munkácson 32, Egerben 30, Nyitrán 13, Ungvártt 10, Ecsedben 8, Szepesvártt 7, Murányban 7, Árvavárában 4, — a mi körülbelől a várak nagyságának felel meg, kivévén a távol fekvő Munkácsot, hol az erődítések (nevezetesen a Damoiseau által a hegy körül hétszög-bástyázattal szépen kiepített *alsó vár*) terjedelméhez s az ottani ágyúk sokaságához képest (száznál több ágyú) a tüzérség kevés volt. De az ekkori teljesen biztos hadi viszonyok nem igényeltek *oda* több pattantyúst.

A kimutatott létszámban előfordúlnak szertüzérek is (pl. bombaöntő és töltő-mesterek, pixidáriusok), továbbá iparosok: kerékgyártók, bognárok, esztergályosok, kovácsok, nyergesek, szénégetők.

Ugyancsak De la Mothe a fejedelem megbízásából 1708 kora tavaszán szemleútat tart vala a várakban, leginkább a tüzérségi viszonyok s hadszertárak megvizsgálása végett. Azonban a trencsénmegyei apró hegyi várakat mint határszélen fekvőket, erődítési szempontból is megbírálandó volt: hogy melyikben érdemes őrséget tartani, melyikben nem?

A szemleút eredményeként Rákóczinak benyújtott jelentés (latin) ekként veszi sorra a várakat:

1. *Érsek-Ujvár.* Ez akkor szabályos hatszög bástyázattal, kapui előtt két «huszárvárral» (ravelin). újon épült contrescarpeokkal, chemin-couvert-rel, egy előretolt védművel (a malom-erőd) még nehány kisebb külső sánczczal, védett zsilipzettel s az árok vizén kívül két-harmad részben még elárasztó — inundationalis — rendszerrel is igen jól meg volt erődítve. Több külföldi hadépítészeti munka a hatszög-erődre mintául hozza föl. Az 1710-ik évből

De Rivière kezével hadmérnöki pontossággal készült alaprajzát bírjuk.

Ujvárnak legfőbb hiányául De la Mothe a hadszertári épületnek (armamentarium) teljes romban heverését említi, még a vár megvétele (1704.) idejétől fogva, a mi miatt a lőszerek és fegyverek a casamattákban tartatnak, hol azokban a nedvesség sok kárt tesz. S a szertüzéreknek nincsen alkalmas műhelyök; a szűk és homályos casamattákban kénytelenek dolgozni. E bajokon minél előbb segíteni kell.

Az ottani pattantyúsok ezüstpénzben kérik kiadatni havi zsoldjaikat, mert rézpénzen mit sem vehetnek. Végre a bástyákon őrházacskákat kíván az eső ellen állíttatni, a tüzér-katonák számára.

2. *Nyitra.* Ágyúemelő és kútkötelek szükségeltetnek, továbbá netaláni ostrom esetére előgondoskodásúl 200 tölgygerenda s 300 tölgydeszka. (Különben e vár ellenállási képességét komoly ostrom ellen La Mothe egy másik jelentésében nagyon csekélyre: csak három napra becsüli; bár a közvélemény híres várnak tartotta.)

3. *Árva várában* sok a faépítmény, nevezetesen valamennyi lépcsőzet az alsó várból a közép- és felsőbe, fából van; melyeket kőlépcsőkkel kellene pótolni, mert ha az ellenség megszállja s a falépcsők a bombáktól meggyúlnak: a várrészek közti közlekedés megszakadván, az őrség nehány nap alatt capitulálni lenne kénytelen. A lőportár is romladozott már; «de — úgymond — én a lőpor számára egy teljesen biztos és száraz boltot jelöltem ki, melyben a tiszt urak borokat tartottak». — E várba még két pattantyúst szükség rendelni.»

4. *Murány vára* mindenképen rendben van; lőszere is elég.

5. *Kassa.* A külső és belső falöv némi javítást igényel, nemkülönben a katonák lakásai, különösen ezek fütő-kemenczéi. A belső falöv védő folyosóval látandó el köröskörül. — A hadszertárbeli műveseket a tüzértiszt urak, a mint tapasztalám, gyakran a saját dolgaikra fordítják, a mi által az ország szolgálatja késedelmet szenved.

Az erődítések építésére nézve Felséged nevében elrendeltekből még igen kevés hajtatott végre. (Utóbb azután annál több.)

6. *Szepesvárnak* egyik bástyája tökéletesen elromlott; úgy,

hogy azt nem reparálni, hanem tőből újraépíteni kell. A belső várbeli kútat biztosabbá szükség tenni a bombák ellen, mihez 250 tölgygerenda és 300 tölgydeszka kívántatik. Továbbá az itt épített szárazmalomnak sincs a bombák ellen semmi biztonsága. E várba is kell még egy tüzér.

7. *Ungvárott* hadszer- és lőportárnak való alkalmas, bomba- és tűzmentes helyiségről szükséges gondoskodni. A bástyák, továbbá az ágyúk talapzatainak helyreállítására 400 tölgygerenda s deszka kívántatik; úgy szintén sínvasak is az ágyúkerekek megvasalására és egyéb ilyes szükségletekre. A vár kútja szintén jobban biztosítandó. Ide még két pattantyús kell. (E várban 45 ágyú, 4 haubicz, 7 bomba-mozsár, 91 m. lőpor, 51 m. salétrom, 5619 ágyúgolyó, 130 bomba 1192 db. kézi gránát, 21 m. puskagolyó és 5 hordó kész töltény volt.)

8. *Munkács várába* egy mindenben jártas, ügyes, jó hadszertárnok (Zeugwarter) rendelendő. A bástyák befödendők, mert a casamatták elromlanak. A bástyatetőkön álló lövegek ágyait az eső már igen elkorhasztotta. Laboratoriumnak való alkalmas hely is kellene; úgy nemkülönben szükséges 200 tölgygerenda s deszka: ágyútalapzatoknak, a bástyák kijavítására s a lőportárnak szárazabbá tételére, mert a hely nedves, a lőpor romlik. Végre kívánatos, hogy a hadszertárbeli mívesek ne vonassanak el szakbeli feladataiktól az uradalmi tiszt urak által, s az ő Felsége részéről számukra elrendelt jutalmak megvonásával ne kedvetleníttessenek el.

9. *Eger*. Az ágyútalapzatok és bástyák kijavítására 300 tölgygerenda s ugyanannyi deszka igényeltetik. A lőporgyár körül is akad javítni való. Salétromfőzésre engedtessék át azon ház, mely azelőtt ezen czélra építtetett.

10. *Lietava* várában a falépcsők helyett kőlépcsők rakandók; ehhez némi reparatiója a falaknak, — s akkor e sziklavárban 40—50 főnyi őrség akár tízezer emberrel is bátran daczolhat.

11. *Oroszlánkő*. E várba csak elegendő élelmiszert szállítsanak, — s 30 főből álló őrség három esztendeig képes megvédeni.

12. *Lednicze* várára nézve ugyanez áll. Ellenben

13. *Bicse* nem védhető hely; addig lesz a miénk, a míg az ellenségnek úgy tetszik.

14. *Budetin* vára a Sziléziába vivő úton fekszik, s ezért bír fontossággal; formaszerű ostrom kiállására alig alkalmas. Másként — a faltörő ágyúkkal való támadástól eltekintve, — száz főnyi őrség megvédheti.

15. *Óvár*, a szerecsényi szorosban Túrócz vármegye felé. E sziklavárból 30 gyalogos meggátolhatja az ellenség átvonulását a szoroson; de ágyúknak és bombáknak ellenállani nem alkalmas.

Eddig az érdekes jelentés, melyhez hasonlót várainkról abból a korból keveset birunk. Írója kitünő szakértelmét minden sora mutatja; e mellett igazi francziás rövidséggel ítél, minden fölösleges sallangtól, tudákosságtól menten.

Az 1708-iki nyári hadjárattal a fejedelem nagy czélt óhajtott megvalósítani: a poroszokkal való egyesülést Szilézián át, s Csehország és Morva fellázításával a hadszínhelynek e tartományokba áttételét. Dandárai e czélból Trencsény várát régóta szorosan körülzárolva, s a sziléziai és morvai határszorosokat megszállva tartották. A hídak a Vágra Magyar-Sóknál s Bánkánál meg voltak vetve; mögöttük Érsek-Ujvár és Nyitra tájain táborozott Bercsényi hadteste, Bottyán tbk. vezénylete alatt. Maga a fejedelem Egernél gyülekezteté májusban szintén a Vághoz indulandó főerejét. A tüzérséget és hadszervonatot ezen egri tábor számára De la Mothe dandárnok állította volt össze Kassán, hol a vonat május 4-én indulásra készen állt. Ugyane napról kelt a dandárnoknak két rendbeli specificatiója. Az első a fölszerelt ágyúkról, mozsarakról, lő- és ostromszerekről, s a vonatról szól. («Specificatio munitionis Suæ Serenitatis Principalis ex domo armamentaria Cassoviensia ad castra expedienda confecta, dje 4. May 1708.»)

E kimutatás szerint az Egerhez és a Vágon túlra indulandó tábori tüzérség a következőkből állott: *két* db. 30 font s bombákat vető mozsár, 100—100 bombával; 50 db. tűzokádó golyó (globi ignivomi) és 30 carcass; hat fontos ágyú *kettő*, hozzájok való golyó 400, kartács 100; négy fontos ágyú *hat* db., golyó hozzájok 600, kartács 150; három fontos ágyú *kettő*, 200 golyóval. Vagyis tíz ágyú és két bomba-mozsár, melyekhez azonban Érsek-Ujvárból többet vittenek. Lőpor a föntebbi 12 löveghez 100 mázsa szállíttatott Kassáról, továbbá mindenféle egyéb lő- és tábori szer, pl.

kén, salétrom, szurok, terpentin; gyujtó szurokkoszorú 300, kézigránát 1000; ágyú-emelő gép, záró-lánczok 8 db, kötelek, vas emelő-rudak, törő-mozsarak, 10 tábori érczlámpa, 100 kasza a takarmányozáshoz, 10 m. sínvas, 1000 homokzsák, kender, durva vásznak és kötegek; bőrök és szíjszerszámok; tábori kovácsműhely és bognárműhely, külön kocsikon; födött társzekér 25, nyitott társzekér 14; lőszerkocsi 12; ón puskagolyó 30 mázsa; kész puskatöltény 5000 csomag, pisztolytöltény szintén 5000 cs.; puska- s pisztolykova 40,000 db. Sáncz-szerek, úgy mint 500 vaslapát, 200 keresztes csákánykapa, 200 hegyes csákány, 200 széles kapa, 100 metsző kapa; rőzse-vágó fejsze 50, balta 100; 12 lőporhordó, 12 kis hordócska; kanócz 10 mázsa; apró granátokat hányó mozsárka 12, hozzájok granát 250; granátokhoz való cső 600. Aknászok-, kovácsok-, kerékgyártók-, bognároknak való szerszámok. Lópatkó 4000, patkószeg 60,000; lóorvosságok és kenőcsök; két hordó szekérkenő; két tartalék mozsárágy-talp a 30 fontos bomba-mozsarakhoz, s több aprólékos szer, eszköz.

Érdekes az itt említett 12 kis granátvető mozsár, («parvula mortariola pro granatis jacendis; granatæ pro illis 250»). E granátok a kézi-granátoknál nyilván nagyobbak lehettek valamivel, s a mozsárkák által az emberi karerőnél messzibb hajíttattak.

A második specificatió mind e szereknek a szerkocsikban és társzekerekben mily renddel és arányban való elhelyezését s az igáslovak számát, rendét tünteti elő. Pl. az öt első zárt kocsira 12—12, a hatodikra 10, a hetedik — tizenegyedikre 6—6 mázsa lőpor, s 6—6 m. golyó rakatott. A 12, 13, 14 és 15-ik számú kocsik szállították a töltényes hordókat; a 16 és 17-ik a bombákat tüzes-golyókat, carcassokat, s a 18 és 19-ik az apróbb lő- és gyujtó szereket; a 20-ik a köteleket, zsák-, vászon és kenderneműeket; a 21-ik az aknász és sáncz-, a 22-ik a faragó és kerékgyártó szerszámokat; a 23 ik élésszekér volt; a 24-ik a tüzérségi pénztárt szállítá, míg a 25-ik a tüzérőrnagy és sebész kocsija vala. Ezeket követte 12 fedett golyós-szekér, 14 fűhordó szekér, 5 társzekér, a századok málhája s 2 a kovács- és bognár-műhely számára.

Ezen egész hadszer-vonatot 300 igásló voná; úgymint a két mozsarat 8, a két 6 fontos ágyút 12, a hat 4 fontos ágyút 24, a két 3 fontos ágyút 8, a 25 fedett szekeret 100, a 12 golyós-szekeret 48,

a 14 fűhordó (takarmányoló) szekeret 56, a századok öt szekerét 20, a kovács- és bognár-műhelyt tartalmazó két szekeret 12 ló. Hat pár ló pedig kisegítőnek hagyatott fenn.

E kimutatás egy kuruczvilági hadszer-vonatnak pontos, világos, részletes képét tárja elénk. Az ekkor Kassáról kiindult ágyúk működtek a morvai strázsniczai, továbbá a végzetes trencsényi csatában; a két bombamozsár pedig Csejte vára ostrománál — nehány ujvári faltörő ágyútól és mozsártól támogattatva — szerepelt.[1])

Ugyancsak a vörösvári Rákóczi-levéltár katonai iratai között fordúl elő ezen évekből nehány várnak tüzérségi fölszereléséről szóló jegyzék.

Így az 1708. augusztus 1-jén kelt kimutatás szerint *Kassának* — mely akkor elsőrangú erősség vala — bástyáin és fegyvertárában összesen 125 db. kisebb-nagyobb kaliberű ágyú, bombamozsár és haubicz-löveg találtatott; nevezetesen egy «Crocodilus» nevű nagy carthaun-ágyú, 36 fontos tömör-golyókra, talp nélkül; 24 fontos faltörő ágyú 12 darab, hozzájok 2003 golyó s 62 kartács-szelencze. Ezek után 14, 12, 9, 8, 7, 6, 5, 4, 3, $2^1/_2$, 2, $1^1/_2$ és 1 fontos ágyúk s taraczkok; egy 28 latos sajka-taraczk, s 24, 20, 18, 16, 12, 10, 8 és 4 latos lövedékű apró ágyúcskák. Az ágyúk száma 96. Haubicz-ágyú volt: 60 fontos kőgolyókat szóró egy; 16 fontos kettő; 8 fontos egy; 3 fontos egy, összesen 5. Kétszáz fontos bombákat vető mozsár 1, hozzá 200 darab bombával; 100 fontos is 1, hatvan fontos 5; 40, 30, 20, 18, 8, 7, 6, 5, $2^1/_2$, s $1^1/_2$ fontos bombákat — illetőleg bombácskákat szóró mozsár 17, = 24 bombavető mozsár, a megfelelő bombakészletekkel. — Ágyúgolyó találtatott összesen valami 25,000 db., kartács 1297, bomba 1350, mozsárból lőni való gyújtó vasgolyó 170. Kézi-gránát vasból 1780, üvegből 300, részint töltött, részint még töltetlen; szurokkoszorú 200; seregbontó (Orgel-Geschütz) 11. Flinta és muskéta a tárházban 279 db; puskakova 50,000; kész muskéta-töltény 3166 csomag; flinta- és karabély-töltény

[1]) L. erre nézve De la Rivière specificatióját a táborra fölkészített érsek újvári ágyúkról és hadszervonatról általunk kiadva: *Archivum Rákóczianum*, V. köt. 668. l.

5446 csomag; pisztolytöltény 5327, = összesen 13,939 csomag. Lőpor 178 mázsa, kén 16 m., ón darabban 10 m.; kisebb-nagyobb ólomgolyók 126 m.; salétrom 45 m.; vas 215 m.; timsó, glóbersó, terpentin, viasz-, faggyú, szurok s más egyéb lőszerkészítéshez szolgáló anyagok. Két új rézdob, továbbá 9 lövegmozdony, nyeregből hajtók; fedett lőszerkocsi 3, födetlen is 3; golyóhordó kocsi 5; hídpontonokhoz való szeg 500; ágyútelepekhez való szeg 20,000.

Egy szóval, Kassa, az akkori viszonyok között jól fel volt szerelve, a minthogy az 1706 és 1711-iki ostromokat győzelmesen állotta ki.

Eperjes várában egy 1709-iki kimutatás szerint ágyúpor 60 m., puskapor 46 m. volt; salétrom 75 m., ólom 90 m. Az ágyúk itt — ép úgy, mint Lőcsén, — a város tulajdonát képezvén, nem soroltatnak föl; de megfelelő számban valának.

Végre *Eger* várában, Khun Ignácz ottani hadszertárnok (Zeugwart) Agriæ, 27. Marty 1710. kelt kimutatása szerint találtatott összesen 48 db mindenféle kaliberű ágyú, köztük 3 dunai naszádokra való, forgó-taraczkkal. A legnagyobb egri ágyúk 2 db. 16 fontos haubicz és 2 db. 14 fontos «Quartier-Schlange», azután 4 db. 13 s 2 db. 12 fontos ágyúk valának; a többiek kisebb kaliberű, 8, 7, 6, 4, 3 fontos taraczkok. Ágyúgolyó találtatott vagy 25,000; bomba 70 fontostól lefelé 10 fontosig valami 1200 db, kartács 16—12 fontostól lefelé $1^1/_2$ fontosig 500 db., carcass mintegy 400; tüzes golyó («globi ignei») 30, 50, 60, 70 és 80 fontosak 130 db.; 14 fontos lánczos golyó («concatenati globi») 14 db., 3 fontos lánczos golyó 40 db; töltött vas kézi-granát 2754 db.; égetett agyagból készült töltött kézi-granát 120 db; töltetlen kézi vasgranát vagy 2000 db; török granát 2 db; flintákból lőni való granát 30 db. Az ellenségre kivetni való robbanó hordócska 10 db; ugyanilyen lőporos fazék 260 db.; védő kaszák 250 db.; hegyesvasú védő kópiák 790 db. Lőpor 95 m. 77 font; apró szemcsés finom lőpor 4 m. 57 font; ólom 55 m. 99 font; puskakova 2065 db; kanócz 47 m. 35 font; kész puskatöltény 275 m. (Ez nyilván tábori készletűl is vala szánva, a táborok ez időben Eger, Szolnok, Hatvan, Vácz környékén tanyázván; különben maga a várőrség szükségletére aránytalanul sok lett volna.) Továbbá bom-

barda 35 db, «Mordschlög» 550 db; szurok koszorú 798 db; szurok forralására való vasserpenyő 43; tűzhányó kézi golyókhoz szolgáló tok 350 db. s több efféle aprólékos tűz-szerszám. Sáncz-ásó és csákánykapa 704 db, széles kapa 108 db, úgy egyéb aknász- és sánczkészítő eszközök.

Mint e pontos és részletes specificatióból látható: az egri vár is minden védőszerrel bővelkedik vala, kivevén a puskakovákat, melyeknek csekély száma feltünő. Ugyanazért ilyeneket az ezen 1710-ik év vége felé bekövetkezett ostrom alkalmával gr. Esterházy Antal tábornagy ismételve küldött be a várőrség számára. (Puskakovákat akkor hazánkban nem készítettek; Lengyelországból és Sziléziából kellett hozatni.)

E föntebb ismertetett tüzérségi és várfölszerelési kimutatásokon kívül még igen nagyszámú katonai lajstromokat és specificatiókat tartalmaz a Rákóczi-levéltár a lovas- és gyalog-ezredek tényleges létszámairól, a mint azokat az ezredesek és mustrames'erek a táborokból különböző időkben a fejedelemhez beküldötték. E hadtörténetileg nevezetes becscsel bíró adatokról külön közleményben szólandunk.

THALY KÁLMÁN.

SZABÁCS MEGVÉTELE.

Történetírásunk Szabács vár megvételéről idáig Bonfinitól értesült; kortársaitól alig hallottunk többet egy-egy apró részletnél. Bonfini szépen kikerekíti, érdekes részletekkel tarkítja s tetszetős ruhába öltözteti a fontos eseményt, mint a költők és szónokok szokták. S mi utódai elfogadtuk, megrövidítve műveinkbe szőttük, mert ily szép műdarabon nincs sok változtatni való. Kételkedni sem volt okunk. A tények harmoniája tökéletes, képtelenség sehol, mindenkihez illik szerepe, ruhája.[1])

Nem régen azonban, jó későn, újabb híreket is kaptunk a szerencsés hadi vállalatról, még pedig teljesen hiteles forrásokból.

Itt az ideje, hogy emez újabb híreket ama szép elbeszéléssel egybevessük. Meg kell ismerkednünk a kútforrásokkal, meg kell állapítnunk értéküket.[2]) Ez alapon az ellenmondó tényeket egymással mérlegeljük s végül a tisztázott tények fonalán az egész hadi vállalatot rekonstruáljuk.

A KÚTFŐK.

I.

Legfőbb kútfőnk maga *Mátyás király* és kanczellárja: *Gábor*, egri püspök, amaz intézője, emez szemtanúja a hadjáratnak.[3])

[1]) Bonfini alapján beszéli el Szabács megvételét Teleki s utána pl. Salamon «Magyarország a török hódítás korában» című műve második kiadásában is.

[2]) Ezt azonban nem tehetjük, némely nem-katonai szempontok belevonása nélkül.

[3]) Az alább megbeszélendő kútfők a Mátyáskori diplomácziai emlékek II. kötetében s a IV. kötet függelékében az 1475—76. évszámok alatt találhatók.

A királytól hét levelünk van. Egyiket még 1475 augusztus közepén írja a pápához. Általánosságban jelzi nagyszabású készületeit a török ellen s különösen fontos, hogy megerősíti a szicziliai király követének: Roverellának — úgy látszik részben — ránk maradt e nemű értékes tudósításait. Másik levelét levonultában Péterváradról írja hozzá, szintén előkészületeiről. Biztos útmutatónk e levél arra nézve, hogy a hadjárat czélját s a király szárazföldi és vízi hadserege újjászervezésének időpontját helyesebben meghatározhassuk. Ezért általában Mátyáskori hadtörténetünknek egyik fontos dokumentuma.

Ugyancsak Péterváradról ír egy másik levelet a Budán maradt velenczei követhez: Baduariohoz, mintaszerű olasz diplomata stilben. Szép szavak, méltóságosan elmondva, semmi tény. A kanczellár majd megírja a többit, — végzi a király. Velenczét nagyon szemmel tartják ez időben a magyar udvarnál. Szorult helyzetben van. II. Mohammed szultán teljes erővel ront balkáni tartományainak. A Peloponnesus már 1460-ban elvész; most az albán városokra kerül a sor. Velencze békélne is, nem is, kalmár módra tétováz s e nyáron (1475.) is sokáig alkudozik a nagy hódítóval. Ezért Budán gyanakodva néznek rá, de az összeköttetést szükségből fentartják vele.

A kanczellár, úgy látszik, több ízben ír Budára Baduariohoz. E levelek közül azonban csak kettő ismeretes.[1]) Pusztán a tényeket beszéli el s csupán azért mentegetőzik egy ízben, hogy a király kénytelen volt elfogadni a szultán követeit. Mert a törökkel való békés érintkezést kölcsönösen rosz szemmel nézték egymásnak.

A pápához Sabácz alól (már 1476-ban) intéz megint levelet a király. Önérzettel és méltósággal szól, mert a pápa meg őt vádolta, hogy békülni akar Mohammeddel. Kötelességét — úgymond — jól ismeri, hiszen a török elleni harczra született s erre nevelték. Ime nemcsak országának minden erejét, hanem saját személyét is a harczba viszi, holott az európai s különösen az olasz fejedelmek és a pápa által részére igért segély mindig elmarad. A vár megvételét (február 16-án) néhány szóval jelenti, a részleteket most is a kan-

[1]) Velencze levéltárában bizonyára többet is találhatnánk.

czellárral iratja meg, kinek e nemű levelei közül azonban eddig csak egyet ismerünk.[1])

E levél a vár bevétele napján, 1476 február 15-én kelt s összes okmányaink, sőt összes kútfőink közt a legfontosabb. Elbeszéli az ostrom végét s leírja a vár erődítését, személyzetét, felszerelését. Mikor a megvétel nehézségeit rajzolja, mintha akarva nagyítná a tényeket nyomatékos szavaival, hogy a király javára hatást érjen el a pápánál[2]); végül azonban a pápa oldalához csatlakozik urával szemben, midőn reményét fejezi ki, hogy e győzelemtől neki bátorodva, most már bizonyára merészebb hadjáratokra is el fogja magát szánni a király.

Az egri püspök elbeszélésének teljes hitelt adhatunk. Maga a király is utal rá, hogy kanczellárja mindenről tud s tapasztalásból beszél. Ez idő tájt csakugyan ő a legbizalmasabb embere, utolsó hadjáratában is kísérője. Ferenczrendi szerzetes volt, «kötéllel átövezve, szeletenkint koldúlta a kenyeret».[3]) De Kapisztrán János oldala mellett nőtt föl s így korán megismerhette a törököket, a Hunyady házat s magasabb hivatását. Olasz eredete klasszikus műveltséget jelentett, melynek értékét tehetsége megsokszorozta, ambiciója pedig forgalomba hozta a királynál. Gyorsan lett erdélyi majd egri püspökké, sőt bibornokká. Az udvarban élő olaszok a király jobb kezének, szemének, az ország kulcsának tartották. Eszére s főleg tollára volt nagy szüksége a királynak.[4]) S mi neki köszönhetjük, hogy a Szabács elleni vállalat történetéből a meséket kiküszöbölhetjük s kútforrásainkhoz mértéket kaptunk. Egyszerüen, a Bonfini-féle cziczomák nélkül, világosan s részletesen, mint egy

[1]) A kanczellár e levelei közül több bizonyára ma is lappang a pápai vagy más olasz levéltárban, holott bizonyára érdekes részleteket tartalmaznak az ostromról.

[2]) Ép úgy, mint maga a király, ki február 16-dikán irott levelében «de hac munitissima arce et loco cristianitatis perniciossimo» beszél Szabácsról, a megvételére fordított roppant fáradságról s különösen nagy nyomatékkal említi, hogy bár sok és nagyon erős várakat ostromolt már meg, annyi munkával, nehézséggel, költséggel és emberveszteséggel egyet sem, mint Szabácsot. Holott legalább emberekben szenvedett veszteségéről tudjuk, hogy az nem sokkal haladta meg a kétszázat.

[3]) Galeotti Schwandtnernél. XVIII. fej.

[4]) Lásd főleg. Dipl. eml. II. f. 311. l.

modern harcztéri tudósító s hatással, mint egy igazi író, beszéli el tapasztalatait.

Az ő, vagy valamelyik, szintén humanista míveltségű királyi titkár[1]) tollára vallanak a király levelei is, főleg pedig az, melyben mintegy két héttel előbb, szintén Szabács alól, Nápolyban levő követét értesíti az ostrom folyamatáról. E levél másik fő-kútforrásunk. Stiljéről azonnal Liviusra emlékezünk. A hatáskeresést azonban legfeljebb csak akkor érezzük, midőn az ostromlottak segítségére jött törököknek ütközet nélkül, hanyatt-homlok történt visszavonúlását minden különösebb megoldás nélkül beszéli el, hogy a menyasszonyos udvarnál minél jobb benyomást szerezzen.

A Budán levő olaszok, kik a királyt és kanczellárját jól ismerik s gyakran bámulatos tájékozottságot mutatnak az ország állapota felől, folyvást érdeklődnek a hadjárat iránt s ha tehetik, írnak is róla hazájokba.

Lupus Lukács és Cavitelli Jusztinián, olasz diplomaták — tanácsosi czímmel — Mátyás király szolgálatában, Budáról a milánói herczegnek irogatnak apró, kevésbbé fontos részleteket, gyakran áradozva a Mátyással 1473 óta «szövetséges» fejedelem előtt Szabács várának roppant erősségéről és fontosságáról, urok a király lelki nagyságáról és merészségéről, hogy télen, dermesztő hidegben fogott ily nehéz vállalatba. A miben igazok is volt, kivált a magok nem-katona szempontjából.

Az előkészületeknek némely jelentősebb részleteiről az említett velenczei Baduariotól értesülünk, ki a velenczei Signoria-hoz, és Roverella Floriustól, a szicziliai királynak Budán levő követétől, a ki a ferrarai herczeghez ír. Egy velenczei diplomata természetesen sohasem áradozhatott; Roverellát — egy nem-katona fejedelem követét — pedig a király és a «katonáknak született» magyarok hadi erényei és előkészületei ejtették önkéntelenül is bámulatba, a mit fokozhatott annak tudata, hogy a ferrarai herczeg, neje (Beatrix testvére) révén nemsokára sógorságba volt jutandó Mátyással. Adatait azonban elfogadhatjuk, annál is inkább, mert maga a király is fölemlíti egy ízben a pápa előtt, hogy

[1]) 1476 január 16-dikán írja a király: «celeri manu secretarii nostri inter nives et frigora . . .» (I. h. IV. 312. l.)

Roverella a török elleni készülődéseinek nagy részét saját szemei vel látta.[1])

Ezek legmegbízhatóbb kútforrásaink. A hadjárat intézőjétől, szemtanúktól eredő adatok, melyeket ma *hivatalos* tudósításoknak neveznének. Ezekhez kell mérnünk hitelesség tekintetében minden másnemű adatainkat.

II.

Megbízhatóság és részletesség tekintetében második kútfőnk a «*Szabács viadala*» című históriás ének.[2]) Egy, bár elején csonka, de azért mai formájában is egészet alkotó művecske. A tudomány a költői maradványok közt adott neki helyet s immár tisztában vagyunk azzal is, mit tartsunk róla mint kolteményről és mit mint krónikáról.

A XV. század irodalma nem gazdag nálunk műfajokban. Valamint egyszerű a társadalmi élet s csekély annak látóköre és így irodalmi szükséglete is. A tömeg s az előkelő osztályok szellemi életét a vallásos eszmék töltik be, ezek vetnek korlátot a tudománynak és szabnak irányt a költészetnek. Ezért, míg a tudományok fejletlenek, a vallásos költészet pl. a «Margit legendá»-ban igazgyöngyöt is terem.

Ezen kívül azonban a nemesi társadalomnak csak egyetlen irodalmi szükséglete van, mely mindennapi, *katonai* foglalkozásának felel meg.

Az ifjúnak katonai nevelésére a férfinak katonás élete követ-

[1]) I. h. IV. 310. l.

[2]) Thaly Kálmán fejtegette legelőször a «Századok» 1872. évi folyamában. Megjegyzéseket többen tettek rá. Közlé s nyelvészetileg fejtegeté Szilády Áron a «Régi Magyar Költők Tára» című gyüjtemény I. k. 23—27. és 285—300. lapjain. A krónikás ének elnevezését Sziládyval együtt én sem tartom helyesnek. Mert a «Szabács viadala» kifejezés nincs meg magában a műben s nem is azt fejezi ki, a mit akar. Az egyedül helyes «Szabács megvétele» ellenben teljesen kifejezi az ostrommal való bevétel értelmét s *magában a históriás énekben is előfordúl.* (44. sor.) Ezért adtuk mi is e címet jelen dolgozatunknak.

kezett. A jogi mellett a hadi pálya az egyetlen, melyre nemes ember léphet. Ez legméltóbb társadalmi állásához, legegyszerűbb út becsületes vagyonosodására, legméltóbb tárgya ambiciójának s egyszersmind törvényes kötelessége is.

E mellett nálunk a karddal a hitet, a hazáért való küzdelemmel a vallásért való harczot kötötték össze a körülmények. A mi a hadi foglalkozást még inkább megnemesíté, mintegy megszentelé.

Ezért a költészetnek legméltóbb tárgya a vitézség az eretnekek s különösen a törökök ellen, természetes formája a dicsőítő vagy kesergő dal,[1]) s leginkább a *krónikás ének*, melynek az előbbi századokból átöröklött kultuszát elevenebbé, közvetetlenebbé, tartalmasabbá teszik a XV. századi magyarságnak a csehek s kivált a törökök elleni sulyosbodó küzdelmei.

E vallásos harcz hősei közül Hunyadi János emelkedik ki, mint a hitért lelkesülő középkori magyar katonának legnemesebb tipusa. Szól is tetteiről az ének, nemcsak magyar, hanem délszláv ajakon is.

Fia: Mátyás nem ily egyszerű katona már. Józanabb, számítóbb, világiasabb. De azért bátor és vallásos hadvezér, ki alatt hozzá méltó s hasonló katonák: egy-egy Kinizsi, Magyar Balázs, Báthori, Drágfi, Szapolyai, Bánfi, Csupor, Székely, Egervári, a Rozgonyiak, Dócziak, Jaxicsok és mások szünet nélkül küzdik a nagy harczot Moldvától az Adriáig, s másutt: éjszakon és nyugaton is.

Szükség volt hát vitéz katonára naponta, a király állandó seregén kívül is,, mely ura parancsára minden pillanatban készen állva, inkább csak magját képezé a magyar hadseregnek. S viszont állandó maradt a szükség: a hősök tetteinek megéneklésére is.

Ez a világ szülte a mi énekünket.

Olyan az eszejárása, mint koráé. Az okos vitézség a derék katona legfőbb feladata, dícsérete, jelszava. A számítatlan vakmerőség kész veszedelem, tehát «hitvány keménység, kevélység és bizony nem vitézlő merészség». S legfőbb vigasztalás az Isten. Az ő szeretete fogadja magához a «kegyes úrfit», a «főtisztes hadnagyot» és a «többit, a kik Szabács alatt rajjal haltak». Imát

[1]) Lásd «Régi Magyar Költők Tára». I. 28—30. l.

küld értök istenhez a lantos, s hálát ad egyéb nagy sok jótéteményei közt: *Szabács megvételéért*, mely alatt válogatott népek «oly nagy vitézségeket mutattak, mit meg nem mondhat emberi állat».

Ez az alaphang: eleven hit Istenben és a vitézségben, aztán az igénytelen köntös: a versalak s a dal, fő költői vonásai krónikás énekünknek. Más költőiséget nem is kívántak tőle hallgatói. Erre volt lelkükben igazi fogékonyság, ebben tudtak gyönyörködni. Magának a tartalomnak *igaznak* kellett lenni; ebben nem tűrték a poézist.

Finomúlt izlés és magasabb műveltség nélkül nem irodalmi műfajt, valami epopea-félét vártak akkor. S nem is szórakozás, időtöltés, mai értelemben vett fensőbb szellemi élvezet után vágyakoztak. Apáik és kortársaik vitézségét vagy épen a saját viselt dolgaikat óhajtották emlékezetökbe hozni, oly formában, hogy azokon okúlni, vigasztalódni, avagy buzdúlni, nemesűlni, büszkélkedni lehessen. Vitézi tetteket, s ha voltak, *új* vitézi tetteket kivántak hallani. Gyorsan és részletesen értesülni az új hadi eseményekről. A vágy, melylyel mi főleg mozgalmas időkben az újságok után kapunk, gyűjtötte gyakran a dalos köré az érdeklődő hallgatóságot, mely maga is naponkint viselte, forgatta a kardot, melynél tehát az újságvágy a foglalkozás szülte komoly és közvetlen érdeklődés forrásából fakadt. Ezért s mivel a hír akkor nem a mai villámszárnyon suhanó, hanem ólom-testű ritka madár: a lantostól várják a megbízható tudósítást, az ő elbeszélésében tehát a tények való-igaz volta — életkérdés.

Köznemesek, főurak, főpapok — akkor szintén hadvezérek — s maga a király jutalmazzák, tartják őket udvarukban; de állandóan alig. Új tárgy kellett a hallgatóságnak, s új tárgy a lantos muzsájának is. Vándorbotjával kezében indúl hát tovább a küzdelem színhelyére, új benyomásért, új hirekért. Vagy ura mögé hadi rendbe áll, csatatérrel, harczmozdulatokkal, ostromlott várral, hadi szerekkel személyesen ismerkedik meg, előbb a kardot forgatja, aztán a tollat.[1])

[1]) E részben jellemző lantosunkra nézve, hogy versében törökös kitételeket is használ, még pedig mintegy hadi műszavak gyanánt, a várfal alkotásának megjelölésére. («Szabács viadala» 105. és 106. sor. V. ö. végül a Szilády Á. megjegyzéseivel.)

Ez úton gyakran érintkezhet hallgatói közt olyanokkal is, a kiktől új küzdelmekről, új részletekről nyert tudomást; olykor talán épen azok tetteit énekli, a kik előtt lantja peng. Újabb forrása az alkalmas tárgynak, szüksége az igazmondásnak.

E közvetetlenség és igazmondás szerez állandó értéket műveinek s teszi az események bő kútforrásává, melyből ime századok multán is bízvást meríthet a hadtörténelem.

S a mi fentartá számunkra e műveket, az a lantosnak deákos műveltsége, iskolázott eszejárása s az írás ismerete, gyakorlása. Ez adott neki felsőséget előkelő hallgatói fölött is, kik jobban értettek a kard-forgatáshoz, mint a betűvetéshez. S ez különbözteté meg őt a nép regöseitől, a joculatoroktól s a középkor más közönséges vándor csepűrágóitól.

Ime számunkra a «Szabács viadala» értéke és jelentősége.

Ugyanaz a szükség szülte, mely egy évszázaddal később a Tinódi Sebők deák históriás verseit, szintén igazi kincsbányáit a hadtörténelemnek. Azok a viszonyok okai gyönge költői szellemünknek és erőteljes historiai testalkatuknak. Ugyana fajta fordulatok, néha ugyanazok a kifejezések jelzik az idő szerint távol eső művek vérrokonságát. A «Szabács viadala» mintegy szépapja az «Egervár viadaljáról való ének»-nek. A különbség csak az, hogy 1176-ban még Szabács, 1552-ben már Egervár (és társai) megvételéről szól az ének. S hogy a Mátyáskori lantos tehetsége költőibb, izmosabb, s művecskéje e nagy időközhöz képest egyszerűbb, tömörebb, valamint áttetszőbb, ifjabb s rugékonyabb társadalma is.

Nincs hát okunk kételkedni, hogy a Szabács megvételéről szóló ének teljesen egykorú. Sőt annak sem mond ellent a mű tartalma, hogy lantosunk az ostromnak szemtanúja volt. Csak a kissé idegenszerű nyelvet fejtsük fel s szokjuk meg, a későbbi olvasásnál már a világosnak, naivnak és közvetetlennek tiszta hatását érezzük.[1])

S mérjük csak össze a magyar táborból nyert hiteles tudósításokkal, a főtények meglepően összevágnak: A várat *hajókkal* körülveszik, s ezekről ostromolják. Megjelenik *Ali* bég, de azonnal visz-

[1]) V. ö. Thaly Kálmán értekezését «Szabács viadalá»-ról (i. h.) és Szilády Aronét, Tinódiról. («Régi Magyar Költők Tára» III. k. Bevezetés.)

szavonúl harcz nélkül. Az ágyúzást folytatják. Végre a vár kegyelemre *megadja* magát.

Itt-ott az apróbb részletek is azonosak.[1]) A mi különbség van, egyrészt az elbeszélők egyéniségéből, másrészt művök természetéből ered. Az egyik diplomata, tág látkörű, magas míveltségű férfi, a ki magához hasonló olasz uralkodók számára ír jelentést; a másik egy jó szemű de naiv lantos deák, ki katona-emberek buzdítására, isten dicsőítésére költ dalhoz való vitézi verseket.

Az egyiknek csak általános értékű tények kellenek, a másiknak kevésbbé fontos, de katonákat érdeklő, epizódszerű részletek is. Így pl. a kanczellár megírja a pápának, hogy hányan estek el az ostrom alatt; a lantos a sokak közűl egy kegyes urfit és egy főtisztes hadnagyot név szerint meg is említ, hogy illendően el is bucsúztathassa őket. Később a «cseh vitéz népek» sikeretlen, veszélyes kalandját szövi közbe s mindjárt el is mondja, mit tart rólok s az igazi vitézségről.

Aztán a kanczellár józanabb s jobban értesült, tehát mélyebben keresi az okokat; a lantos nem tudhat meg mindent, tehát külső de érdeket keltő körűlményeket is okul vesz. Az előbbi szerint pl. a várat azért kellett megadni, mert a falak felső védő műveit a hajókról teljesen szétrombolták már, az utóbbi szerint pedig, főleg a török Hamza árulása miatt. Ily modorban beszéli el és okolja meg lantosunk Ali bég jöttét és távozásának okát is.

* * *

Lantosunk énekéhez s a kanczellár tudósításához csatolhatjuk (az úgynevezett) Verancsics «*Névtelen*»-jének előadását a XVI. század közepe tájáról.[2]) A «Névtelen», Szalay László szerint valószínűleg Zay Ferencz, a ki mikor Landorfehérvár vesztét leírja, Szabács vár XV. századi építésének és megvételének történetét is közbeszövi.

Elbeszélése sajátságos keveréke a való és téves adatoknak.

[1]) Pl. ő is olyan alkotásúaknak mondja a vár falait, mint a kanczellár. A mi szintén fontos körűlmény pl. Bonfinival ellentétben.

[2]) «Magyar tört. emlékek.» Írók III. k. 152. és köv. l.

Olvasásakor hol lantosunk éneke csendűl meg fülünkben,[1]) hol a kanczellár levelére emlékezünk ;[2]) de mindenütt érezzük, mint kever a XVI. századi ügyes elbeszélő a XV. századi képbe öntudatlanúl is saját korabeli vonásokat.

Értesülései azonban nem annyira sablonszerűek, mint — látni fogjuk — a Bonfiniéi.

Ügyesen — itt-ott naivan — beszéli el a vár építését, írja le szerkezetét, fontosságát, a király nagyszerű hadi készületeit, az ostromot, s a mi szintén nevezetes, tudja, hogy a vár megadás útján jutott a király kezébe. De a fő momentumok: a hajóhad, a vár árkaiból hajókról intézett támadás s az értékes részlet: Ali bég megjelenése — előtte ismeretlenek.

Hogy használhassuk, többi adatairól is mindig le kell bontanunk a XVI. századi kérget. Így az általa leírt külső és belső várból a külsőt el kell hagynunk,[3]) s akkor előttünk áll az 1476-ban megvívott Szabács, a mint a kanczellár leírja, nyolcz külső és egy belső tornyával. Csakhogy más alakban, részben kőből újjá építve, megizmosodva. Eme toronyba szorúlnak szerinte össze végül a török vitézek, szám szerint kétszázan s adják meg magokat a királynak, mintegy igazolni akarva a szabályt, hogy a donjon, a vár védőinek végső menedéke.

Értékét azonban így sem vonhatjuk kétségbe, sőt már azzal megállapítottuk, hogy a kanczellár levelei és a lantos éneke mellé helyeztük, a melyeknek vonásaival az ő képének egyes vonásai megegyeznek.

III.

Harmadik kútfőnk *Bonfini Decas*-ai. Ismét más természetű forrás mint előzői. Azok diplomaták levelei, krónikás éneke, ez egykorú udvari történetíró tervszerű munkája.[4])

[1]) Pl. mikor az elesettekről, a szultán bosszúságáról vagy a várnak Mátyás általi megerősítéséről szól.

[2]) Pl. a vár alkotásának leírásánál.

[3]) A várnak egész leírása különben is zavaros.

[4]) A kezemnél levő 1606. évi hannoveri kiadás szerint (Dec. IV. Lib. II.) az 562. lapon és (Dec. IV. Lib. III.) az 578. és 579. lapokon.

Bonfinit jól ismerjük. Olasz humanista, kit 1486 vége felé Mátyás király bőkezűségének híre vonzott hozzánk. Tőle nyert megbizatásra írta meg az ország történetét.

Szónok történetíró, mint Livius, kit utánoz. Nem a tények egyszerű igazsága, hanem a szép külső a fődolog nála. Okok és jellemzetes után is törekszik ugyan, de gyakran ingatag alapon. Mátyás kora óta kezd eredetibb, megbízhatóbb lenni, mert már egykorúaktól kell beszereznie adatait. De mivel ezután is inkább a külső hatást mint az igazságot keresi, hitele óvatosságra szorúl. Sokat és gyorsan dolgozott, s hogy szószaporító, szónok emberek módjára kicsiből nagyot, homályosból világosat, szárazból elevenet csinálhasson, fantáziájára bízza magát, s ezért gyakran fenyeget a veszély, hogy szép formában kapjuk a hamisat.

Leghelyesebb mód: csupán tényeit fogadni el, bár ő ezeket is rendszerint onnan veszi, a hol kapja.

1490 felé kezd legmegbízhatóbb lenni, mert mind több-több eseménynek volt szemtanúja s mind közvetlenebb forrásból meríthetett. Azonban hogy Szabács megvételéről írt, már több mint két évtized telt el Szabács megvétele óta. S ez időköz elég nagy arra, hogy kútforrásait és előadásának különösen részleteit tartózkodással fogadjuk, a hol pedig épen ellenmondásba keveredik egykorúak hiteles tudósításával, mellőzzük is.

Tőle tudjuk meg Szabács vár felépítésének történetét, melyet mint valószinűt,[1]) más értesülésünk hiányozván, elfogadni kényszerülünk.

A mi az 1476. évi ostromot illeti, szerinte a magyarok először a *Száva éjszaki partján* szállnak táborba, majd átmennek a folyón s *körülveszik* a várat. Ágyúzás, rohamok következnek. Visszaverik őket. Erre a *király* csónakon *kikémleli* a vár leggyöngébb oldalát s ezt aztán összerombolják. Végül *cselből* elhagyják a várat, éjjel a másik oldalon összejönnek s *véres küzdelem után beveszik.*

Mint látjuk a másik két kútfő egybevágó adataival csak a legnagyobb általánosságokban egyezik meg: a vár *körülvételében s ágyúzásában.* Úgy, de e két dolog minden ostromlott várral meg

[1]) Minden arra mutat, hogy *csakugyan a törökök építették.* S ez a fődolog. Ezt Eschenloer is, Verancsics Névtelenje is megerősíti.

szokott történni. E sablonnak tehát nem sok hasznát vesszük, s a lényeges momentumok: az *árok*, a *hajók*, *Ali bég* jötte s a vár *megadása* nála teljesen hiányzanak.

Következés: A Száva éjszaki partján való táborozás talán *lehet* igaz. Hasonlókép a király kalandja is, mint alább látni fogjuk. De ezek nem a fontos események. A leglényegesebbek: a csel és a várnak egy utolsó véres ostrommal bevétele — *nem való*.

Ezen kívül a kevésbbé fontos részletek közt is találunk némely gyanúsakat, melyekben talán csak egy szemnyi valóság van, a melyek tehát nem egészen úgy, vagy aligha történtek meg. A hadjárat leírásánál ezekről sem fogunk megfeledkezni.

A többi kútfők, szintén krónikások vagy történetírók művei, kevésbbé jelentékenyek.

Az egykorú *Turóczi*, mint szokta, röviden és szárazon szól néhány sorban Szabács ostromáról. De értelmesen s a mit mond, hitelre méltó.

A külföldiek közül a lengyel *Dlugoss*, szintén egykorú, s bár magas állású és eszes író, Mátyással mint ellenséggel szemben sokkal elfogultabb, sem hogy objektiv lehetne. A sziléziai *Eschenloer* pedig ép az ellenkező hibába esik.[1]) Ha a királyról szól, javára mindig nagyít s csak hogy szépet mondhasson, nem mondja mindig az igazat. Aztán sem ő, sem Dlugoss nem merített közvetlen forrásból, a mi lépten-nyomon meglátszik előadásukon. Számunkra hát műveik inkább messzelátók, melyekbe megfordítva kell néznünk, mint a hogy ők néztek, hogy helyesen láthassunk.

Az egykorú olasz *Galeotti* Mátyás királynak egy adomaszerű jellemvonását köté Szabács ostromához; s végül a XVII. századbeli sziléziai *Curaeus* Annales-einek[2]) tárgyunkra vonatkozó néhány sora a miatt válik fontossá, hogy megemlíti a szerinte Hag Ferencz nevű alvezérnek, lantosunk «Francz főtisztes hadnagy»-ának elestét, mi által énekünknek egy apróbb de szép részletére is rányomja a hitelesség bélyegét.

[1]) Eschenloer: «Gesch. der Stadt Breslau». (1440—1479). Breslau. 1828. 337—339. l.

[2]) Joach. Curæus Freistadiensis: Gentis Silesiæ Annales. Vitenbergæ. MDLXXI. Az 1475—6. évekhez.

A HADJÁRAT.

I.

1471-ben, mikor Mátyás királyt a cseh háborúk leköték, bár titokban, a szokottnál merészebb lépésre szánta el magát a török. Sok ezernyi sereget[1]) külde minden zaj nélkül a Szávához, mesteremberekkel és munkásokkal, s hogy minél gyorsabban végezzenek, *fából* erősséget emeltete Szabács körül a folyó partján.[2]) A király értesülvén erről, azonnal leküldé Gábor kalocsai érseket, (nádasdi) Ungor Jánost, Ország Mihály nádort és más főurakat, hogy a vár epítését akadályozzák meg s ha már fölépült, rontsák le.

Még javában folyt az építkezés, mikor a magyar sereg leérkezett. A sereg a Száva éjszaki partján helyezkedik el, szórja az ágyúkból és gépekből a golyókat, lassankint átterjeszti a küzdelmet a Száva folyóra is, de azért a törököt az építkezésben nem képes megakadályozni. A folyón való átkelést egyik fél sem kísérli meg, mert nagyon egyenlő erővel vannak. Ilyképen a vár mégis fölépül s a magyar vezérek állítólag beérik azzal, hogy Szabácscsal szemközt szintén emelnek egy kisebb erősséget.[3])

Ezzel bebizonyítá életrevalóságát a rabló fészek, újabb réme a határszéli föld népének, jelezve egyszersmind mérföld-mutató gyanánt a török birodalom legújabb határát.

A török 1456 óta, hogy Hunyadi és Kapisztrán Belgrádtól véres fejjel visszavetették, rendes támadó hadjárattal nem lépett föl Magyarország ellen. Nem találta még érett gyümölcsnek. De a har-

[1]) Bonfini szerint 20,000 embert.

[2]) Szabács nevéről Bonfini 1471-hez ezt írja: «Sabaz, quod turcica lingua mirabile quid significat», a mihez Hammer (Gesch. d. osman. Reichs. II. 562. l.) azt jegyzi meg, hogy: «Sabacz heisst auf türkisch gar nichts . . . Der türkische Name von Sabacz ist Bögürdlen». Különben Bonfini sem sokat bízott a maga török tudományában, mert 1475-höz már jónak látja kijelenteni, hogy Szabácsot «a Sauo Sauatium fortasse melius diceremus».

[3]) «Oppidulum» Bonfini szerint. Később ezt az erősséget senki sem említi.

czot folytatta, a hogy szokta, rabló módjára. Lassan haladni előre, de folyvást gyöngíteni az ellenséget, e jelszót követte híven. Moldvától kezdve végig a magyar határ mentén a dalmát tengerpartig, hol mint rablócsapat kalandozik, hol jelentékenyebb sereggel a magyar király hűbéresei ellen folytat háborút; majd várat építve, foglalva, visszafoglalva, folyvást fel-felüti fejét. E küzdelemben a hűbéres tartományok közül Moldva, mögötte a magyar vagy a lengyel királylyal, még tartja magát. Oláhország (1462-ben) már behódolt. Ráczország Hunyadi és Brankovics halála után azonnal török tartománynyá lett. Bosznia, Horvátország, Herczegovina és a dalmát dél-vidék fölött még folyt a küzdelem s hol ide, hol oda billent a mérleg.

Kelet felé, Havaselve határán a legszélső bástya *Szörény*, (a mai Turn-Szeverin) magyar vár, innen a Dunán, tehát már kevesebb jelentőséggel. *Szendrő* (Galambóczczal és más kisebb várakkal együtt) 1459 óta a török kezén, legészakibb s legerősebb vára az ozmán birodalomnak. Odább nyugotra *Nándor-Fejérvár* (Belgrád) a legfőbb magyar erősség, Péterváraddal együtt tárháza a hadi szereknek, központja a hadi vállalatoknak. Tőle délnyugotra *Szrebernik* vára jelzi a magyar uralom határát, a melytől délre azonban *Zvornik* és *Visegrád* már visszavíhatatlan török erősségek. Bosznia fővára *Jajcza*, 1463-ban már egy ízben a töröké, de hogy Mátyás király még ez évben visszafoglalta, mindvégig magyar végvár.

A főerősségek e vonalán a legfontosabb pont Nándor-Fejérvár, közvetetlen teste az anyaországnak, mely ha el esik, Szrebernik és Jajcza sorsa is eldőlt. Egy vár, mely közte és Szrebernik közt épül, előbbit oldalt fenyegeti, utóbbinak eleje kerül. Ha a ritka magyar várak eme hosszú védelmi vonalán eddig is át lehetett surranni az anyaország, Szlavonia, sőt Krajna, Karinthia és Stiria felé is, ezentúl egyenesen és gyorsan belevághattak a rablók az ország testébe, a Szerémségbe, innen tovább, s visszajövet viszont hamar érhettek menedéket.

És valóban *Szabács* megépítése óta alapja, kiindúló pontja lett e vidéken a pusztító kalandoknak s tárháza a rablott embereknek, kincseknek.[1]) Mintegy kérdőjel meredt Nándor-Fejérvár szemébe,

[1]) A Névtelen szerint e várból pusztították el a törökök Szerém,

melyet túl felől a Morava fő-völgyének végén, a legfontosabb ponton, a régi erős Szendrő vár fenyeget.

Volt hát elég ok arra, hogy e két török várat Nándor két oldalán egyformán fontosnak tartsa a magyar hadvezérlet s általa a hazánkban tartózkodott olaszok, kik egykor a külföld előtt s ma számunkra is a magyar kormány önkéntelen szócsövei.

Szabács jelentősége csupán annyival csekélyebb, hogy fából, kisebb téren épült s nem oly fontos, természetes út csomó-pontját zárta el, mint Szendrő vár.

E körülményen fordúlhatott meg különben az az egész hadjárat, mely 1475 végén kezdődve, 1476 elején Szabács megvételével végződött. Mert a diplomácziai levelezések meghazudtolják Bonfininak azt az állítását, mintha 1475 vége felé (mikor az éjszaknyugoti új tartományokban dolgát végzé) a király Budáról egyenesen Szabács megostromlására indúlt volna. Csak azt látjuk, hogy a török ellen készül, majd indúl a déli határ felé s hogy várostromra szükséges hadiszereket is visz magával.

A helyzet kulcsa ezuttal Moldvában volt, melynek vajdája a vitéz István, 1475 elején az ellene mint behódolni vonakodó hűbéres ellen küldött nagy török sereget magyar (és lengyel) segítséggel teljesen tönkre verte. A vajda is a király is jól tudta, hogy a szultán, «a hóditó Mohammed», nem marad adós e vereségért. S csakugyan a vajda sürgetve kér segitséget a királytól. De Mátyás úgy értesült, hogy a szultán az ő készülődéseinek hírére egész nyáron a bolgár-rácz határvidéken táborozik, nagy erőfeszítéseket tesz, a határszélen sok katonát von össze. E készülődést aztán a király inkább Nándorfejérvár illetve Magyarország — a vajda hűbérura — ellen irányzottnak tekinté.[1])

1475 juniusban és juliusban Mátyás már nagyon készül, de csak október második felében látszik magát elhatározni. Négy irányban — Fejérvár, Szeged és Erdély felé — indítja el magyar és cseh gyalogosokból és lovasokból álló seregét.[2]) Maga, a gyalo-

Valkó, Baranya és Pozsega vármegyéket s Tótország nagy részét. A mit azonban nem szabad szó szerint vennünk. Mert e tájak pusztítása még csak *kezdődött* ez időben. Az elpusztítás a következő korszak műve volt.

[1]) Lásd különösen i. h. II. 267. l. és IV. 310—314. l.

[2]) Baduario szerint a király «manda . . . per la via d' Alba le zente

gokkal rakott hajóhadat október 15-én előre bocsátva, október 19-én indúl el Budáról Pétervárad felé[1]) s miután október 25-dikén Szegeden, október 28-án pedig Tolnán megfordúlt, november 30-án Péterváradon tünik föl. Buzdítja és segíti a havaselvei oláh vajdát s minden eshetőségre készül.

Az irányt vagy czélpontot azonban, a merre tart, nem látjuk tisztán. Bizton úgy látszik, ő maga sem tudta. Hol Szörényt említik, hol Szendrő és Belgrád vidékét látjuk annak. Szabácsot soha. Lassankint érlelődhetett meg benne a terv, mibe fogjon. E részben a török magatartását vehette irányadóúl. Csak azt tudta bizton, hogy ha fölkészült s neki indúlt, eredmény nélkül nem térhet már vissza.

Békülnie nem lehetett a törökkel. Hiszen az utolsó béketárgyaláskor nem kevesebbet kívánt az tőle, mint hogy szabad útat engedjen neki Dalmáczián és Horvátországon keresztül.[2]) Küld ugyan a török, mikor Mátyás jövetelét hallja, ünnepélyes követet hozzá Pétervárádra, deczember elején (1475), de úgy látszik inkább csak tapogatózni, kémlelődni.[3]) Mert a király ez alatt mindent elkövet, hogy a ráczországi kereszténységet a maga részére megnyerje. Népei szakadatlan kémlelik a szomszéd várakat, a mi miatt véres összetűzések is történnek. Beszélik, hogy a szultánt köszvénye visszakényszeríté Konstantinápolyba, majd hogy még mindig nyári táborában van.

Mindenki tart a bekövetkezendőktől s résen áll Moldvától Belgrádig. A király érzi, hogy itt az idő, valamit tenni.

S ekkor, 1475 deczember 5-dikén, midőn a király Pétervárадról Nándor felé indúl, egyszerre eltünik előlünk kútforrásunk, hogy csak 1476 január közepén (16-dikán)[4]) bukkanjon

d' arme Boheme, per Szegedino le Hungari, per Varadino le fanterie Ungherie *et per Heget* le Boheme et tutti se devano trovar a Siurin et deli aspectare Sua Serenita». Hogy a «Heget» szót ki ferdítette el s mit kelljen alatta érteni, bizton állítni nem merem. Ugy látszik e táj alatt is az ország kd. vidékét kell értenünk.

[1]) Legalább Baduarionak okt. 14-dikén kelt levele szerint e napokra volt tervezve az elindulás.

[2]) Dipl. eml. II. 280. l.

[3]) A hajóhadat el is tüntette előle a király.

[4]) E napon «in obsidione castelli Sabbatz» a pápának ir a király, a

fel újra, a mikor *már Szabács alatt*, táborban találjuk a királyt.

Január 23-án híre járt Budán, hogy a vár óráról-órára megadhatja magát.[1]) A mi ugyan álhír volt, de következtethetjük belőle, hogy már az újév elején Szabács alá vonúlt a magyar sereg. A karácsont és Szilveszter napját még Nándorban töltötték. Erre mutat Gábor püspöknek deczember 5-én Péterváradon kelt levele, melyben azt a reményét fejezi ki, hogy karácsonkor majd kipótolhatja megviselt erejét. Másra mint Nándor-Fejérvárban leendő tartózkodásukra nem czélozhatott, mert levelét így végzi: «Belgrádból többet!» Továbbá magának a királynak — tárgyunkra különben érdektelen — levele, melyet 1475. deczember 30-dikán Nándor-Fejérvárból küldött Olaszországba.[2])

Mást nem gondolhatunk, mint hogy a király nem találta még elérkezettnek az időt, hogy az erős építésü, terjedelmes es katonával bőven megrakott Szendrőt megostromolja.[3])

Szabács vidékére is küldött tehát kémlelő csapatokat. Nándor-Fejérvár kapitánya úgy látszik Kinizsi Pál volt ekkor.[4]) Őt találjuk egyszerre Szabács alatt — historiás énekünk kezdetén — a mint a vár erőssége fölött tünődik «honnét minémű ágyú kell mellé», a mint a vár árkának mélységét vizsgálgatja, s aztán «szorgost megyen Nándor-Fejérvárra, hol király erről bizony(os) hírt vára».

E kém-szemle valamikor újév táján történhetett. S azonnal következett rá a királynak és seregének Sabáczhoz való felvonulása a hajóhaddal.[5])

mint magát kifejezi, «raptim». Magáról az ostromról azonban semmit sem közöl. De ha épen e napokban fogtak volna munkához, aligha hallgatta volna el szó nélkül. (I. h. IV. 312. l.).

[1]) I. h. 338. l.

[2]) Lantosunk énekének 5. és 6-dik sora is megerősíti ebbeli föltevésünket.

[3]) Az olasz levéltárak jövendő kutatói e kérdésre talán szabatosabb választ is nyújthatnak.

[4]) Legalább néhány hónappal később, 1476 májusban ő tölti be e fontos tisztet. (I. h. II. 307. l.).

[5]) «Legottan számtalan sok hajókat, Fejérvárnál a Dunán valókat, Nagy-hamar felvontata a Száván És Szabácsvár tájatt hoztata számán».

II.

Sabáczot hol «castellum»-nak, hol «arx»-nak, hol «oppidum»-nak, hol «civitas»-nak nevezik forrásaink.[1]) Ebből csak annyi bizonyos, hogy magvát egy jelentékeny, de mai fogalmaink szerint csekély helység képezte. Ott, a hol ma fekszik s valószinűleg hajdan is feküdt, a helység keleti és nyugoti oldalán egy-egy patak fut éjszak felé a Szávába az épen e tájon elsimuló hegység felől. Szabács maga dombos fensikon feküdt a Száva partján, mely felől szigetek zárták el a folyó fő-ágától.[2]) Az így alakult eleven csatornák folytatása gyanánt pedig mély árok (fossa, fossatum, árok) futott a vár körül.

Sabácz vár csínnal és erősen — mint említők — teljesen fából épült.[3]) Falait hatalmas tölgygerendákhoz erősített s földdel tömött vastag vesszőfonadék képezé, egyike a középkor legellenállóbb védfalainak, melyeket Magyarországon, kivált sík vidéki rablóváraknál gyakran alkalmaztak. E falak fölött fából mesterileg[4]) épült védőmű[5]) emelkedett, honnan a várbeliek a védelmet és támadást intézni szokták. Belőlük pedig köröskörül nyolcz,[6]) szintén földdel tömött, ágyúgolyókkal és más kövekkel mindennél jobban daczoló torony emelkedett, vastag tölgygerendákból sok

[1]) Eschenloer szerint: «Die Stat Sabaz und das Schloss, das sie hatten gebauet . . .» (338. l.).

[2]) A király (vagyis inkább a kanczellár) t. i. szigeteket is említ a várral és árkával kapcsolatban. Másutt, mint a Száva felől nem képzelhetjük ezeket. Lehet azonban, hogy a nyugot-éjszak felől a Szávába szakadó egyik patak folyása is alkotta e szigeteket. A bécsi földrajzi intézetnek előttem fekvő kétféle részletes térképe e részben *a mai* állapotról sem nyújt *biztos* útbaigazítást, mert Sabácz vidékét s kivált a két patak folyását mindkettő más- és másképen tünteti föl.

[3]) A kanczellár szerint: «mirabili artificio».

[4]) A kanczellár szerint: «magistraliter factum».

[5]) A kanczellár szerint: «antemurale», Bonfini szerint: «murorum propugnacula». Ugyanez a kanczellárnál a tornyok tetején szintén «propugnacula», máskor általában s így a falakra nézve is: «propugnacula».

[6]) A Névtelen szerint (a belső várnál) a négy szegleten négy toronybástya s a négy oldalon szintén egy-egy torony állt, a középsőn kívül.

szögletre összeróva, úgy hogy távolról nézve kerek alakuaknak látszottak. E tornyok tetején szintén fából rótt mellvédek nyúltak föl. Egy ily torony állt a vár közepén is.

A leírt erősség földdel födött házakat fogott körül s mintegy 1200—1300 fegyverfogható férfit rejtett magában,[1]) kik különféle szerkezetű ágyukkal, puskákkal és nyílakkal bőven ellátva,[2]) védelmi munkájokban még asszonyoktól is várhattak segítséget.[3])

Ezzel szemben mily készülettel jött a király, szám szerint csak hozzátevőleg mondhatjuk meg. Mert számot mondó forrásaink nem teljes hitelűek, a megbízhatók pedig inkább csak az előkészületekről, vagy általánosságban értesítenek.

Így 1475 julius közepén Roverella azt beszéli, hogy a király a török ellen várostromhoz való ágyúkat[4]) és különféle más tűzi fegyvereket, valamint «fából készült csodálatos gépeket» fog magával vinni, melyeket részben most, s a mennyire megérthetjük, új

[1]) A kanczellár szerint az ostrom végén mintegy 700 török férfi volt még a várban. Alább azt állítja ugyane levelében, hogy mindössze 1300-an voltak s ezek közül 500 az ostrom alkalmával elesett. Számításában hiba van, mert 700 élő és 500 elesett = 1200 ember. De hiszen itt úgy is csak átlagos számot kell értenünk. Dlugoss szerint 5000 katona volt a várban. Eschenloer szerint pedig harminczezernél több ifjú és öreg török. Bonfini azt is tudja, hogy Mohammed szultán előre sejtvén, hogy Mátyás Szabácsot fogja megtámadni, erődítéseit kiigazgattatta s legjobb katonái közül ötezret rendelt őrzésére, maga tűzvén turbánjokra a forgót, hogy bátorságukat élessze. Lehetetlenség nincs benne, hogy Mohammed csakugyan küldött katonákat Szabácsba, de oly nagy czeremoniát aligha csinált annyi emberrel. Nem is tudhatta oly eleve, hogy Mátyás király Szabács ellen indúl. Aztán ily nagy kitüntetéshez kissé sokad-magokkal — csaknem kétharmad rész — adták volna meg magokat a szabácsi törökök.

[2]) A kanczellár szerint: «copia serpentinarum et aliarum bombardarum sagittarumque manualium», a históriás ének szerint: «mondhatlan szakálosok, nyílak, fokok, kézi puskák, nagy pattantyúk és különb-különb álgyuk» voltak benn a várban.

[3]) A kanczellár megjegyzése a vár bevétele után. A Névtelen állítása szerint a szultán a nándorfejérváriak ellen oltalmúl «Havalát, a mit mi Sarno-nak nevezünk, csináltatta». Ugy látszik ez a Sarnó szintén erősség volt. Szabács megvételekor — minden előleges ostrom nélkül — már rendelkezik vele a király a Névtelen elbeszélésében.

[4]) Molte bombarde murali. (I. m. a 272. l.)

találmányok alapján készíttetett.[1]) Október 14-én pedig Baduario leveléből tudjuk meg, hogy merre fogja küldeni csapatait s hogy miből állanak e csapatok.

Ugyancsak tőle hallunk hírt a hajóhadról is. Szerinte mintegy száz közönséges hadihajót (navilj) csináltatott a király ez alkalomra s ily hajókon szállítják lefelé a hozzájok tartozó hadi néppel együtt a hadi, tűzi és élelmi szereket is.

Maga a király erősíti meg ez adatokat. Szavaiból kivehetjük, hogy nem csupán a háború előtt szokásos pótolgatás, hézagok betöltése, hanem a szárazföldi és hajós hadseregnek rendszeres szaporítása, szervezése volt czélja. E munkálatot 1475 nyarán végzé, mintegy bevezetéseül annak a hadjáratnak, mely Szabácshoz vezetett.

. . . Hogy békét szereztünk Csehországban — ilyformán ír a pápához november elején — hadi nép gyűjtésére s a dunai hajóhad szervezésére fordítottuk minden erőnket. Egész nyáron át készülődvén, mind a szárazföldi mind a vízi haderőt szerveztük . . .

A törökök mint ellenség s az olaszok mint barát és érdektárs egyaránt nagy figyelemmel kísérik e készülődéseket. Utóbbiak közt a velenczei követ a legérdekeltebb. Neki kötelessége pontos jelentésekkel szolgálni megbízóinak. És nem is akadhatott nehézségekre a hiteles adatok beszerzésénél. S csakugyan ez ősz végén a Signoriához intézett egyik leveléhez csatolja, külön papirlapra írva: «A felséges magyar király szárazföldi és vízi hadereje a törökök ellen» czímű tudósítását. A levél, a melylyel elküldte, nem ismeretes ugyan előttünk, de egy másik, melyet deczember 5-én írt, világosan czéloz e fontos iratra, feltárva előttünk annak kútforrását, keletkezésének idejét és hitelességét.[2])

[1]) Che mai furono facte ne excogitate. (U. o.)

[2]) E nagy fontosságú iratot Óvári Lipót úr, olaszországi kutatásai alkalmával fedezte föl 1884-ben Flórenczben s közölte a «Századok» ez évi folyamában magyar fordításban. Szerinte teljesen eredeti, datum nélküli, magára álló irattal van dolgunk. S így a föltevésnek, hogy eredetileg valamely levél melléklete volt, mi sem mond ellen. Ugyancsak Óvári úr jelzett czikkében 1479-re (Szentkláray 1476-ra) teszi az irat keletkezésének idejét. De Baduario említett decz. 5-diki levelével figyelmesen egybevetve, be kellett látnunk, hogy *ez irat is tőle származik s ez időtájról való.* Baduario ugyanis

Mint egy hatalmas, rendszeres és befejezett egészet alkotó középkori hadsereg tünik föl előttünk ez iratban a Mátyás hadereje.[1]) Immár gyalogságnak, lovasságnak, tűzérségnek és hajóhadnak — e kettő egymással szorosabb kapcsolatban — egyformán megvan a maga kerete, magva, mely békében is katonai szolgálatot teljesít és zsoldot húz, s a mely köré csoportosúlnak háború idején a törvény szerint fölkelő vagy újra zsoldba fogadott csapatok.

Ez óriás haderőnek csupán szárazföldi része mintegy 148,000 emberből, a hajóhad pedig 364 hajóból s mintegy 10,000 emberből állt. Ennyi azonban nem kellett Szabács ostromához. Sőt jó része — a mint ma mondanók — bizonyára csak papiron volt meg; s a mit mozgósítottak is, Moldvától különösen Nándor-Fejérvárig s innen odább Dalmácziáig szétosztva volt, a zöm pedig Belgrádnál várt a király parancsára.

Első sorban maga a hajóhad, mely Nándornál gyűlt össze, úgy látszik teljesen. Látjuk a mint Budáról indúlni készül, a mint Péterváradra érkezik, itt gyakorlatot is tart, majd Nándor-Fejérvár felé tovább indúl. Aztán tanúi vagyunk, a mint innen Szabácshoz felvonúl.

ezt írja: «. . . Scripsi ad vostra Signoria, poi . . . ricevi littera dal Transilvano (Gábor püspök, kanczellár), la copia se era inclusa, per la quale dichiara la Maesta regia havere facto experientia de quello *castello in modo di bastione, del quali nelli apparati mandati in nota ad V. Excellentia se fa mentione* et benissimo reuscito el pensiero de Sua Signoria, processo da quella . . .» stb. Kétségtelen, hogy a dőlt betűs sorokban czélzott «nota» (az «apparatus»-ról) maga a flórenczi irat. Mert a kérdéses «castello» alkotása, felállításának és használatának módja a flórenczi oklevélben (a hajóhad leírásának végén) csaknem ugyanazokkal a szavakkal iratik le, mint a Baduario jelen levelében. E castellum-mal tartott gyakorlat kedvező eredményéről referál most a velenczei. Csak az sajnálatos, hogy fentebbi idézetünk végén valószínüleg a másoló valami hibát ejtett, talán valamit kihagyott. Mert mostani alakjában e nevezetes mondatnak (arról van szó, kié volt e találmány?) csonka az értelme. Még csak azt jegyezzük meg, hogy a kérdéses irat — szintén Óvári úr szives közlése szerint — az időben egy, magánosoktól vásárolt gyűjteményhez tartozott, a hová bizonyos, kivált régebben nem épen ritka úton-módon *tévedhetett* a velenczei levéltárból.

[1]) Tárgyunktól térnénk el, ha részletesebben foglalkoznánk ezuttal e haderővel. De némely általános tanulságot már most is kivonhatunk s a részletekből a mire szükségünk van, fölhasználjuk.

Kinizsi tudósítása szerint erre volt legnagyobb szükség, mert a várat körűlfutó, a Száva vizéből megtelt mély árok lehetővé tette a várhoz való közelférkőzést, a szárazföldi mellett a vízi ostromot is.

Csak annyit tudunk, hogy a Szabácshoz vonúlt hajós-sereg nagy számú volt.[1]) De a jelek azt mutatják, hogy Nándornál legfeljebb csak tartalékul maradhatott egy kisebb része. Csekély haderővel nem koczkáztathatta a király vállalata sikerét, sőt a téli időjárás és a leselkedő törökök miatt minél gyorsabban kellett végeznie.

330 hajóból állt ekkor (a naszádokon kívül) a hajóhad. «E hajók közt 16 igen nagy gálya van, mindegyike 44 evezőre, 300 fegyveressel, 100 fontos lövegeket vető 4 nagy ágyúval, 100 hosszú ágyúval (cerbottana, dette pisside grandi) s 200 kéz-ágyúval, melyeket ma puskáknak neveznénk. Mindenik ágyúnál három pattantyús teljesíti a szolgálatot».

E hajók, valamint a kisebbek is — a 2600 evezősön és matrózon kívül — mintegy 10,000 főnyi harczos-legénységnek elhelyezésére szolgálnak, kik közt 1700 a lándzsás, 1200 a vértes, a többi pedig balistarius és ijjas. De valamennyi el van látva tűzi fegyverekkel is. Mert ezeken foglal helyet nyolcz nagy ágyú, nyolcz nagyobb baliszta (trabucco vagyis gép) és négy magasra vető ágyú, köznyelven mozsarak, továbbá 20 dézsa alakú nagy ágyú, melyek 150 fontos köveket vetnek.

E hajós-seregbe még nincsenek beszámítva a naszádok, melyek Nándor-Fejérvárnál és más helyeken[2]) szoktak állomásozni. E naszádos sereg 34 hajóból áll, mindenik 18 evezőssel, 18 puskással és két pattantyússal. Mindenik naszád orrán egy-egy hosszú ágyú (cerbottana) nyúlik előre, mely 40 fontos lövedéket vet.

Meglepő, hogy Eschenlœr szintén 330-ra teszi a Dunán levonuló hajók számát. Ez állítása megerősíteni látszik abbeli föltevésünket, hogy a hajóhad zöme csakugyan megjelent Szabácsnál. De lehet tévedés is, mert Eschenlœr — mint láttuk — különben mindig nagy számokban beszél.

[1]) A históriás ének szerint: «számtalan sok».

[2]) V. ö. Szentkláray: A dunai hajóhadak története.

Igy a hadi népet, melylyel a király Budáról Szabács ellen indult, 100,000 emberre becsüli. Bonfini ugyanezt római észjárása szerint négy legióra, Dlugoss pedig 10,000 emberre teszi.

Ez utóbbi szám megfelel a hajóhad 10,000 emberének s különben is a legelfogadhatóbb. [1]) Bár nem lehetetlen, hogy a szárazföldi sereg — valamint a szárazföldi tüzérség és hadi szerek egy részét: tábori és ágyú-szekereket, falbontó ágyúkat és gépeket — a király szintén Szabács alá rendelé.

Kétségtelen azonban, hogy a sereg zömét gyalogság — magyar és cseh — képezte s kisebb számmal lovasok is, kiket Bonfini is emleget, érdekes szerephez is juttat, bár mint tudjuk, nem nagy szerencsével.

A király seregében találjuk Bátori István országbírót is. [2])

III.

Bonfini szerint a király Szabács ellen a Száva északi partján szállott először táborba s csak később kelt át a folyón — a nélkül, hogy előbb ostromhoz fogott volna — s ütött tábort a vár alatt.

Azonban ha az erőd 1471-ben csakugyan oly körülmények közt — a mint ő elbeszéli — a magyarok szakadatlan támadásai közben épült föl: a király épen nem áltathatta magát azzal, hogy most az északi part felől is beveheti. Sőt mivel elég hadi néppel, alkalmas és kellő hadi fölszereléssel érkezett, bizonyára nem kerülgette a veszedelmet, hanem minél előbb igyekezett át a túlsó partra, hogy körülzárhassa a várat.

Első, nehéz lépés volt azonban a partra-szállás, s e közben a hadi nép és a hajóhad biztosítása a várbeliek lövése ellen.

[1]) Curæus szintén 10,000 embert mond. De ő vehette ezt az adatot Dlugosstól is. — A Névtelen 32,000 embert és «*18 öreg ágyut*».

[2]) Pray. De Bosnia etc. 184. l. — A főurak és főpapok közül kik voltak még jelen Szabács megvételénél, nem tudjuk. 1476-ban «az eretnekek és a törökök elleni harczokban» szerzett érdemeikért, s leginkább költségeik — azaz zsold — fejében: Drágfi Bertalan, Egerváry László, lindvai Bánfi Miklós és Jakab nyernek nagyobb adományt a királytól. Talán ezek egyike vagy másika szintén ott volt Szabácsnál.

E jelentős mozdúlatot egy új találmány segítségével hajtották végre. E találmány eszméje ugy látszik magától a királytól eredt,[1]) kiről kortársai azt is fölemlítik, hogy gyakran törte fejét új hadi gépeken.

«Midőn a hajóhad parthoz közeledik — igy szól végül a florenczi irat — módjában áll az e czélra hozott póznákkal, rudakkal és lánczokkal két óra alatt egy oly várat állítani föl, mely 7—8000 harczost fogadhat magába s a szárazföld felől az egész hajóhadat födözi. E vár 40 ágyúval, taraczkokkal és szerpentinákkal szerelhető fel. A víz felől pedig erősen fölszerelt 16 hajó födözi a hajóhadat».

Baduario szerint ez erőd (castello in modo di bastione) használhatóságát lefelé vonultában Pétervároadon próbálta ki a király, még pedig teljes sikerrel.[2]) Most pedig — tehát bizonyára először — komoly ellenséggel szemközt.

S meglepő, hogy erről, a kitől legkevésbbé várnók: lantosunk értesít, midőn a hajóhadnak a Száván való fölvonulását elbeszélvén, igy folytatja:

«Nép[3]) számtalansága környül állván, Nagy erősséget víz felől csinálván» ...

Ez erősség nem lehet más, mint az olaszok «castello»-ja, a melynek födözete alatt vonúl föl a hajóhad és száll partra a sereg.

Azonban a hajókat nem vontatták be mindjárt a vár árkaiba, mint lantosunk folytatva elbeszéli. A dolog a valóságban nem ment olyan gyorsan, mint az ő elevenvérű verseiben. Előbb még tábort kellett ütni, melynek amaz erősség csak mintegy kezdetéül, kiinduló pontjául szolgálhatott. E tábor volt hivatva arra, hogy a várat szorosan elzárja, a hajóhadat — különösen később, mikor a vár árkaiban állt — födözze s végül védelmi alapúl szolgáljon, akár a várbeliek akár valamely fölmentő sereg támadásaival szemben.[4])

[1]) Föntebb megjegyeztük, hogy Baduario levelének e része hiányos és nem ad kellő értelmet.

[2]) « ... benissimo reuscito ... et e una bilissima et ut le opera per relacione da caduno che l'ha veduta.» (I. h. 288. l.)

[3]) «Nép» alatt ő mindig hadi népet, katonát ért.

[4]) Hogy e tábort csakugyan fölállították, az is mutatja, hogy később fő-kútforrásaink több ízben emlegetik. Sátrak is voltak benne.

E czélra bizonyára az akkori hadi szokás szerint jártak el. Árkokat ástak s a magukkal hozott sánczkosarak és fenyőgerendák segítségével erős palánkokat vertek köröskörül. [1]) Fölállíták az ostromgépeket és ágyúkat, s ily módon nehéz munkával a várat a külső világtól elzárták.

Aztán megkezdik az ostromot (ugy látszik) a táborból és a hajókról a Száva felől. Föltünő, hogy bár a kútfők s különösen Eschenlœr szerint roppant hidegek jártak, semmi nyoma, hogy tél közepén: január és február hónapokban a hajók a vizbe fagytak avagy a jégtől szenvedtek volna. [2]) Inkább a Száva áradása késleltette a hadi munkálatokat. E miatt panaszkodik a király még február legelején is. Bizonyára annyira ellepte a víz a szigetek összekötő csatornáit és a vár árkait, hogy bizonytalanná lett folyásuk iránya, medrük mélysége s a táborral való közlekedés is nehézségekbe ütközhetett.

Ezért a hajókról való közvetetlen ostromot egész januárban halogatta a király s csak távolabbról igyekezett a falakat, tornyokat és egyéb védőműveket megrongálni. Azonban ugy látjuk később: nem nagy sikerrel; jelentékenyebb kárt a várnak semmi része sem szenvedett február elejéig.

E közben, február 2-án a Szabácsot környező halmokon tetemes török had jelent meg, melyet Ali bég a török végekből szedett össze s maga személyesen vezetett. [3])

[1]) V. ö. Bonfini egyik, jelen alkalomra is illő előadását ez időtájból az 580. lapon.

[2]) A Névtelen szerint a király azért szállta meg télen Szabácsot, mert remélte, hogy a szultán ekkor meg nem segítheti. A mi természetes gondolat is. — A Névtelen azonban tovább megy s a megvételt a roppant hidegek s különösen a Száva és a vár-árok befagyásától teszi függővé, a mi már — mint látjuk — nem felel meg a valóságnak. A Névtelennek azonban, elbeszélése okozatos berendezéséhez már csak azért is szüksége van e fagyokra, mert szerinte (az «ágyúkon és szerszámokon» kívül) a király három éven át szakadatlan csináltatta *e teli hadjárathoz* 8000 darabontja számára a ködmönöket és keztyűket.

[3]) A kanczellár szerint Ali bég «hoc regnum (Ráczországot?) ipse regebat». A király levele szerint kívüle Saki bég öt vajdával s lovas- és gyalog-hadak alkották e sereget. A históriás ének szerint pedig 15,000 lovas. Az utóbbi forrás akkor beszéli el érkezésüket: «De jelentsük Ali bég jövé-

A várral szemközt elterülő halmon [1]) telepedett le az új ellenség. A király, készen az ütközetre, a szükséges őrséget hátrahagyva, gyalogosaival kivonúl a táborból, csatarendbe áll s várja a támadást.

Mi történt ekkor, arról közvetlen szemlélhető s érdekes, bár kissé naivnak látszó részletet beszél el lantosunk. A várbeliek, a török sereg érkezését látva, megkísérlik átbeszélni ahhoz. S ezért «nagy felszóval kiáltni» kezdenek. De a seregével közből levő király, a mint erről «bölcsesége lőn», katonáival, dobokkal s trombitákkal oly nagy lármát csapat, hogy «olyha hasad volt ég mindezektől.» Jelekkel igyekszik hát egymást megértetni a két sereg. A melyekből aztán «eszökbe vehették» a várbeliek, hogy ezuttal «nincs bennök segedelem». [2])

Ali bég elvonúlt még az nap. A király legnagyobb ágyúiból lövetett utánok. Néhányan el is estek, mások később a rossz úton dőltek ki... Bizonyára nem tartotta magát elég erősnek a fölmentő sereg, hogy a magyar haddal megütközzék. Vagy talán nem is jött egyébért, mint kémlelődni. [3])

sét . . .») midőn a hajók már rég az árkokban álltak, s rólok a küzdelmet hosszabb ideig folytatták is. A királynak február 3-án kelt (említett) levele pedig világosan *tegnapra* teszi Ali megjelenését s az árokból való ostromot még *csak mint tervet* említi. (*Colocabimus* . . . expugnabimus.) Mi az eseményeknek ezt a sorrendjét fogadtuk el, annál is inkább, mert a históriás ének elbeszélésének határozatlan formája ezt is megengedi.

[1]) A király levele szerint: *monticulum* ex adverso castelli eminentem conscendunt». A h. ének szerint: «Szabácshoz nem messze *egy kis halmon* megsereglék . . .» Mintha ugyanegy forrásból eredne a két elbeszélés. Csaknem fordítása az egyik a másiknak.

[2]) Nem képzelhetjük, hogy a várbeliek *igaz helyzetökről* az ellenség feje fölött átkiabáltak volna Aliéknak. Avagy magok is hitték volna, hogy kiabálásukat oda át meghallják s megértik. De azért épen nem valószínűtlen, hogy kisérletkép ösztönszerüleg is kiabálni kezdtek a várfalakon levő törökök, majd jeleket is váltottak a halmon letelepült bajtársaikkal.

[3]) A király szerint csakugyan gyöngének érezte magát Ali. Ezt látszik bizonyítani az is, hogy pár hét mulva nagyobb haddal jelent meg ismét. De már ekkor késő volt. — A históriás ének Ali elvonulását veszi a várbeliek reménytelen lemondása, majd az árulás s a megadás okául. De a király levele ennek ellenmond. Sőt úgy látszik Ali még biztatta őket, hogy tartsák magukat, majd visszatér nagyobb erővel. Másként az eseményeket nem lehet összeegyeztetni.

Hogy elvonúltak a törökök, a király úgy látszik azonnal [1]) bevontatta hadi gépekkel, ágyúkkal s katonákkal fölszerelt legnagyobb hajóit körösköről az árkokba. [2]) A döntő küzdelmet nem lehetett tovább halogatni.

Meg is kezdődött az újra, hevesebben mint az előtt. [3]) Ettől fogva a hajók képezik az ostrom alapját, melyekről *viadalt* is nagyobb sikerrel *tarthatott* a magyar sereg.

De a várbeliek sem hagyják magokat:

«... Mert mondhatatlan szakállosokkal, Sok nyílakkal sőt számtalan fokkal, Kézi puskákkal, nagy pattantyúkkal, És külömbkülömb ágyúkkal Sebes (en) és ugyan szünetlen lőttek, Sőt minden erejökkel rajtunk löttek...»

A mieink nagy buzgalommal védelmezik állásukat, majd hevesen, kiméletlenül viszonozzák a támadást. Ekkor hág az ostrom tetőpontjára. A falak és tornyok védőművei, a várbeliek biztos menedéke, pajzsa, a faltörő-gépek, baliszták és ágyúk szakadatlan támadására töredezni, bomladozni kezdenek... a harcz tehát mind gyakoriabbá, közvetetlenebbé válik.

Ez időtájt sebesültek meg s estek el legtöbben mindkét oldalon. Köztök előkelőbbek is. Magyar részről az ifju Várdai Simon, kit ágyugolyó sodort el, s a cseh Hág Ferencz alvezér.[4])

... Isten nyugosztalja őket — énekli lantosunk. Üdvösséget szereztek magoknak Istennél, s nagy tisztességet a királynál, ki személy szerint vezette harczra vitézeit, s buzditotta ostromra, kitéve magát minden veszedelemnek. [5])

[1]) Ezt csak következtetjük a kanczellár február 15-én kelt leveléből.

[2]) A király levelének szavai: «... paravimus eciam naves maximas .... quas ad fossatum colocabimus et de illis fortalicium expugnabimus». (I. h. 342. l. E nagy hajók fölszerelését föntebb láttuk.) A kanczellár kifejezése pedig: «... naves armato milite complete in fossatum circumfluens intromisse erant, per quas antemur [ale propu]gnabatur...» (I. h. 344. l.)

[3]) Ettől kezdve lantosunk énekét veszszük fő kútfőnek, a kanczellár levelének az ostromra vonatkozó apró adataival egyeztetve, pótolva.

[4]) «Főtisztes hadnagy» — bizonyára a magasabb rangú tisztek közül.

[5]) Lantosunk szerint a király «hozzá nógatta» vitézeit a harczra. A «hozzá» régi vezényszó; nógatni = vezényelni. Lupus Lukács 1476.

Ugy látszhatott már, meg vannak számlálva Szabács vár napjai. A fekete sereg cseh vitézei nem nyughattak... Éjfél felé «*tulajdon önmagok*» belopózkodnak a várba, s felgyujtván egy házat, megtámadják a nyugvó törököket. Nagy viadal keletkezik.. visszaverik őket, kik kézen, kik vízbe halnak...

— Bizon nem vitézlő merészség... Mert semmit sem hoz nekünk haszonba — gáncsolkodik lantosunk.[1])

E támadás a legvakmerőbb kísérlet a vár megvételére. Mert különben a király, bármily kivánatosnak tartotta is Szabács gyors megvételét, seregét nem akarta elvesztegetni annak falai alatt. Szívesen pótolta — ha lehetett — haditudománynyal, hadi szerekkel az ember-erőt.[2]) Azt is jól tudhatta már, mily és mennyi ellenséggel van dolga, hogy a vár jól fől van szerelve hadi, és ellátva élelmi szerekkel, tehát hogy nagy vérontás nélkül még nem kerítheti hatalmába.

Ezért helyesebbnek vélte, folytatni a rombolást, hogy a védekezés lassankint lehetetlenné váljék. Egymás után veszte el a vár védőműveit,[3]) immár az sem igen volt, a hol védői a hajókról támadó katonák ellen meghuzódjanak. Közel állt az idő, midőn a hatalmasabbnak engedniök kellett.[4])

Bizonyára rajta volt a király, hogy a vár gyöngéit kipuhatolja, s ezekre vesse romboló gépeinek minden erejét. S úgy látszik ebben a véletlen is kedvezett neki.

Lantosunk beszéli, hogy egy ifjú török renegát[5]) látva a vár súlyos helyzetét, s megemlékezve arról hogy magyarnak született, kiszökik a várból, gyorsan a királyhoz jut s felfedezi előtte a vár

október 27-én irott levelében emlékezik vissza a szabácsi viadalra, melyben a király «... se sommetta a pericoli... sempre stava sotto le mure...» (I. h. II. 334. l.)

[1]) Ez epizódot egyedül csak lantosunk beszéli el. — Kételkedve mellőznünk nem lehet. Bár ellentétben látszik állni a fekete sereg ismeretes szigorú fegyelmével. De épen mivel lantosunk maga is gáncsolja, teszi hitelét valószínűvé.

[2]) Nemcsak a hadjárat egész menete bizonyítja ezt. Külön is megjegyzi mind a kanczellár mind lantosunk.

[3]) Propugnacula. Antemurale.

[4]) A kanczellár elbeszélése.

[5]) V. ö. Szilády Á. megjegyzését. I. h. 296—7. ll.

leggyöngébb helyét, «honnét alkobb azt veretni s könnyebb leszen őt megvehetni.» — Hiába volt aztán a sok *kötés* és *vetés* [1]), a szörnyű veretésnek, erős töretésnek látszott nem bír sokáig ellenállni.

A «mondhatatlan veszedelmet» azonnal megérezték a törökök... Hogy immár nem birhatják tovább a várat. — Tökéllett tanács lőn azért köztök... Szabadjára hagyták kinek-kinek: maradjon a császár (a szultán) mellett, vagy hódoljon «az magyari Mátyás királynak». Felfogadták, hogy a császárnak a várban levő kincseit senki se illesse közűlök.

Aztán megadják a várat...

Bonfininak is van mondani valója az ostrom végéről, a vár leggyöngébb oldaláról. Szerinte a király, hogy kiösmerje a védőművek állapotát, közember ruhában maga űl csónakba, csupán egy evezőssel s egyetlen katonával. Közel lopózik a falakhoz s mi közben vizsgál, kémlel, a törökök észreveszik, rálőnek s a mellette ülő katonát el is találják. Ő maga azonban épen tér vissza táborába s aztán ugy kezdi lövetni a várnak legjobban összerombolt részeit. [2])

Bonfini eleve nem sok bizalmat kelt elbeszélése iránt. Mert — mint láttuk — Szabács vár megvételéről maradt leirásában csak kevés az elfogadható részlet. Minthogy ez eseményt egyedül csak ő közli, kutatnunk kell annak valószinűségét.

Maga a tény, hogy a király személyesen kémlelte ki a vár gyöngéit, semmi valószinűtlent sem rejt magában. A merészség e vonása ráillik Mátyás jellemére. S tudjuk,[3]) hogy más hadjárataiban is kémkedett személyesen. Hogy béke idején is gyakorta járt álruhában a nép között. — S az ostrom történetébe is be lehet ezt a tényt illeszteni. Talán az áruló hamza titkának igaz voltáról a maga szemével akart a király meggyőződést szerezni, s talán az a katona, a kit mellőle ellőttek, épen maga a hamza volt.[4])

[1]) Szilády Á. szerint arab-török szavak s a vár erődítését, falait, illetőleg a mikből álltak: a vesszőt, karót, czölöpöt jelentik. (I. h. 297—8. l.)

[2]) Bonfininak erre következő elbeszélését: *a cselről, aztán a véres rohamról s a várnak igy történt bevételéről*, — mint a kanczellár s a lantos egyező tudósításával merőben ellenkezőt, mellőztük.

[3]) Bár nagyrészt Bonfinitól, Galeottitól stb.

[4]) Szilády Á. is felveti ezt a lehetőséget. (I. h. 296. l.)

De a mint Bonfini előadja, ugy az a kémszemle nem történhetett meg. Tudjuk, hogy a vár megvívásának alapját a hajók képezték[1]), melyekkel a vár teljesen körül volt véve, épen az ostrom utolsó szakában. Arra tehát semmi szükség sem volt, hogy a várat körülcsónakázással ismerjék meg, hogy életök s épen a király életének koczkáztatásával *kívülről közelebbről* láthassák falait és erődítvényeit, mint a hogy a magas hajókról láthatták. Az a gyöngeség, melyet a hamza elárult, vagy belső volt, vagy olyan hogy közelről is nehéz lehetett meglátni, mert takargatták. Hanem azért, ha a hamzáról való elbeszélés igaz, semmi jogunk sincs kétségbe vonni, hogy a király csakugyan személyesen akart utána járni a dolognak.

Másfelől azonban az sem lehetetlen, hogy sokkal egyszerűbb, *igénytelenebb, véletlen* eseménynyel van dolgunk. Hogy pl. a király, — függetlenül a hamza árulásától — gyorsan át akarván evezni egy kísérőjével valamely távolabb álló hajóra, út közben a várból rájok lőttek s kisérőjét el is találták. Ezt az eseményt aztán a Bonfini képzelő tehetsége később — szokás szerint — tetszetősebb ruhába öltözteté.

Fontos körülmény, hogy a lantos, a ki pedig hasonló igaz epizódok által nagyon emelhette volna előadása érdekességét, a király eme kalandjáról egyetlen szóval sem emlékezik meg. Ezt azonban meg lehet magyarázni. — Az ő szemében a király igen magasan áll, hol mint legfelső intéző jelenik meg, hol mint méltósággal teljes uralkodó, kinek «nagy tisztességéért» harczolnak a katonák, majd pedig mint Felséges ur, kihez «nagy méltó, hogy nagy kegyelmes legyen az ellenségnek, jelesül pedig mindazoknak, kik kegyes kegyelemnek esni szoktak».

Egy ily méltóságos uralkodó meghallgatja az áruló török beszédét, aztán rendelkezik tetszése szerint, de maga nem állhat be «hitvány keménységgel, nagy vakmerőséggel és nem vitézlő merészséggel» a saját kémjének.

Kétségtelen, hogy Mátyás királynak e képe csak a lantos szemében élt, a valóságban azonban egyoldalú. Tudjuk, hogy a király

[1]) A melyekről Bonfini természetesen mitsem tud. Hiszen szerinte csak a megvétel után tette Szabácsot szigetté a király.

hadjáratokban nem az a feszes Felséges úr, hanem igazi katona és vezér. Mozgékony, körültekintő, fáradhatatlan. Katonáit személyesen is ösmeri, mert folyvást köztök forog. Mindent szeret saját szemével látni s személyesen vezényel.[1]) Ha politikából számítóbb, óvatosabb is, mint pl. atyja volt, személyes bátorsága nem kisebb s ösmeri a fegyelmet és gyakorolja, Neki magának már vériben van. Táborban: hadizaj közepett, ágyudörgés, emberrivalgás közben nyugodtan tud aludni; otthon meg szolgáinak legkisebb neszére, suttogására is fölébred. Szabácsnál is, mikor a gépek nagy robajjal sujtogatták a köveket a falakhoz, az ágyúk dörögtek, a föld reszketett, a sátrak rengtek, jóizűt tudott aludni; máskor meg, bármily fáradtan nyugodott is, fölébreszté a legcsekélyebb suttogás.[2])

Hanem igaz, hogy ha szükség volt rá, tudott király: méltóságos, kegyelmes, felséges úr lenni. Ilyen lehetett a török foglyokkal szemben is, kik elhagyván — számszerint mintegy hétszázan — a várat, előtte térdre rogyva, kezeit csókolva, esedeztek kegyelemért s fogadtak örök szolgaságot.

Ez történt 1476 február 15-én.[3])

A védőitől elhagyott várba aztán a király kíséretével együtt még az nap bevonúlt.

Mindnyájokat meglepte a mesterileg épűlt várnak csinos, és faerődítései mellett is szilárd alkotása. A nehéz ostrom, a száz meg száz mindenféle golyók aránylag csekély nyomot hagytak magukon a falakon és tornyokon. Csak felül rombolták szét a védőműveket s bontották meg itt-ott a falakat is.

A földdel födött házakban még mindig sok népet találtak,

[1]) Ezt — mint láttuk — a lantos elbeszélése is megerősíti.

[2]) Galeotti után. I. h. XX. fej.

[3]) A kanczellár szerint, ki mindjárt e napon irt levelet a pápának. Némikép ellenmondani látszik e datumnak a király levele február 16-ról «*ipsa die* sancte Juliane virginis et martiris», a melyen tehát a megvétel is történt volna. (I. h. III. 344 l. IV. 317. l.) — Az ostrom tartamát Bonfini 30 napra teszi. De bizonyára ebben is hibázik. Mert mint láttuk, január 16-án már nem egy-két nap óta táborozott a magyar sereg Szabács alatt. Ezuttal a kerekszám 30 nap csábíthatta el az olasz Liviust. — Itt még megjegyezhetjük, hogy a Névtelen állítása szerint a megadás a megszállásnak 34-ik napján történt.

köztök mintegy 160 asszonyt is, a kik szintén forgatták a fegyvert a férfiak mellett. Továbbá sok keresztyén foglyot is, kik a királyt szabadítójokként üdvözölték.[1])

S annyit hordtak össze minden nemű és nagyságú használható ágyúk, puskák, kézíjak és más fegyverekből, s élelmi szerük is oly bőven volt még a várbelieknek, hogy sokáig nem szenvedtek volna szükséget s tarthatták volna magukat, ha védőműveiket teljesen el nem vesztik.

Szomorú látványt nyujtottak a küzdelem helyei, hol százával feküdtek a hullák, földdel félig behányva. — A legutolsó küzdelem helyén pedig szétszórva temetetlenül feküdtek a halottak szerteszét.[2])

De a magyar seregből is elestek több mint kétszázan. Nagy részöket nyíllövés ölte meg, sokan vízbefúltak, mások a nehéz téli időjárás miatt pusztúltak el. Számosan meg is sebesültek. Ezek közül az előkelőbbeket sátraikban és hajókon ápolták, de nem sok reményt kötöttek felgyógyulásukhoz.

Mennyire ideje volt már az erősség megvételének, mutatja az, hogy egy, az előbbinél erősebb fölmentő török sereg egy basa és Ali bég vezérlete alatt, — ismet föltünőben volt Szabács vidékén. De hallva a megadás hírét, ez is gyorsan visszavonúlt. Talán neszét vette annak is, hogy a magyar sereghez szintén nagyobb segélycsapatok közelednek.

E csapatok ugy látszik meg is érkeztek.[3]) A király a déli vidékekre küldé őket, a hol aztán török módra, zsákmányolva

[1]) Eschenloer még a következő kalandos részletet is tudja: «Sie funden dar viel deutsche Leute, auch Hungern, die sich zu den Türken willig gegeben und vermischet hatten, umb Wollusten willen und die Türken zu füren wusten in die christlich Lande. Diese Verräter wurden gar gespisset, *mehr dan zweitausend Man.*» Szerinte a király serege ezenkívül több mint *30,000* fiatal és öreg *törököt* ölt meg Szabácsban, környékén pedig *több mint 100,000 embert.* — E hihetetlenséget még azzal az állítással is tetézi, hogy a török császár «mikor a hó elolvadt» nagy sereggel körülvévén a várat, nyolcz heti ostrom után ismét megadásra birta. De *ő maga szintén 50,000 embert vesztett* el annak falai alatt.

[2]) A kanczellár rajza, melyet követünk a bevonúlástól kezdve.

[3]) Február 15-én még csak közeledésöket jelzi a kanczellár.

kalandozták be a népesebb török helyeket, arany- és ezüst bányákat.[1])

A király a hatalmába jutott erősséget nem romboltatá le. Sőt azonnal hozzálátott annak teljes fölépítéséhez. Megraká ágyúkkal, katonákkal; később pedig még jobban megerősítteté.

A hadjáratnak ezzel vége szakadt. Hiába fejezte ki reményét a kanczellár a pápa előtt, hogy e győzelem bizonyára föl fogja buzdítni a királyt a további küzdelemre. Az időjárás nem volt kedvező bárminemű nagyobb hadi vállalatra s Szendrőt még egy győztes sereggel sem vélte a király megtámadhatónak.[2])

Február közepére már várták Budán az uralkodót, s márczius 1-én már csakugyan otthon találjuk.[3])

A viadal egyik legkiválóbb áldozatát, Hág Ferenczet, mint zsoldos-seregének egyik alvezérét, megillető pompával temetteté el Székes-Fehérvárott.

[1]) A kanczellár ez eseményt is csak mint tervet közli. De a többi kútfők egyhangúlag mint megtörténtet beszélik el.

[2]) Bonfini azt állítja, hogy a király Szabács alól Szendrő vár alá ment. Körülfogta azt s három palánkot hányatott köréje, *hogy a jövő ostromot előkészítse.* — E hadműveletet kívüle egyetlen kútfő sem említi. Részemről nem is hiszek benne. Mindenki tudta, hogy Szendrő nagyon erős vár. (Lásd pl. I. h. II. 69. 334. és 339. l.) Alája menni télen nagyobb sereggel csak azért, hogy a palánkokat megcsinálják s aztán védőivel együtt a török martalékául ott hagyják, — teljesen czéltalan idő- és erővesztegetésnek látszik. Legfeljebb azt tehetnők fel, hogy a király Szendrő alá ment (Szabács alól), azonban a nehézségeket belátva, a palánkhányás után visszavonúlt. De ha meggondoljuk, hogy február 16-án még Szabács alatt s márczius 1-én már Budán volt, s h gy sem a király sem kanczellárja nem említik a megvételkor kelt leveleikben ebbeli tervöket: kényszerűlve vagyunk kételkedni Bonfini jólértesültségében. — A dologban annyi igaz lehet, hogy még Szabács ostroma *előtt* járhatott Szendrő körűl magyar sereg, — kémlelődni. («In exploratione proximi castri» — irja a kanczellár 1475 decz. 5-én. Szabács, Szendrő vagy valamely más vár volt-e ez? — nem tudjuk.) S hogy 1476 február 1-én Velenczében az a hir nyert megerősítést, hogy egy, Belgrád védelmére és Szendrő megostromlására a magyar király által csináltatott «bastione»-t a török kiostromolt. (I. h. II. 339. l.)

[3]) Dipl. eml. II. 347. l. és Orsz. Lltár. Dl. 17,772.

Ő maga pedig . . .
«Budára eredvén,
Török sereg környűle terjedvén,
Hát valának nékik nagy csudában
Hogy Budának minden utczájában,
Jelennen királynak udvarában
Látnak török népet gazdag ruhában
Királynak ékesen udvarlani:
Mint kell piaczon, várban állani.[1])
Ezt meghallák mind Törökországban,
Török császár lőn nagy bosszuságban.

Dr. CSÁNKI DEZSŐ.

[1]) Mennyire igaz e lendületes néhány verssor is, mutatja egy olasz diplomatának ehhez hasonló elbeszélése, ugyanez évből, a királyi hadseregnek egy a törökön nyert nagyobb győzelem után történt bevonúlásáról. (I. h. 325. l.)

A X. SZÁZADBELI MAGYAR HADÜGYRŐL.

Tanulmány.[1])

ELSŐ KÖZLEMÉNY.

A magyarok ősi honukban, Ázsia kietlen pusztáin, baromtenyésztéssel és vadászattal foglalkozva, vándor életet folytatának. Nagy mennyiségű lovak birtokában, melyek úgyszólván elválhatlan társaik, távolságot nem ösmertek és sátraikat ma itt, holnap ott ütéh föl. A vándor élet kényelmet nem engede számokra, — könnyű sátraik csak csekély oltalmat nyujtának a nyár égető melege, a tél dermesztő fagya ellen. Örökös fáradalmaknak, nélkülözések és veszélyeknek kitéve, testök, lelkök edzett lett. Szükségök is vala erre, mert az akkori népek, száz meg száz okot találván az összetűzésre, a háború csírája nálok soha ki nem veszett.

Hol támadva, hol támadtatva folyton harczolának. Míg a külellenség elleni folytonos háborúk azt kívánák, hogy a magyar nemzet tömör, egységes szervezettel bírjon, addig békefoglalkozásuk, rendes életmódjok, mely a sokaság együttlétét ellenzi, a decentralisationalis szervezetre utalt.

Alkotmányuk mindkét követelménynek megfelelt. Társadalmi s egyszersmind katonai alapszervezetök a *család* vala, melyből, mint magasabb igazgatási egység, a *törzs* vagy *nemzetségi* kötelék

[1]) E tanúlmány alapjául szolgáltak: Bölcs Leó «Strategiája és Taktikája». — «A magyar hadi történethez a vezérek korában» Salamon Ferencztől. — «Vezérek kora» Szabó Károlytól. — «A míveltség fejlődése Magyarországban» dr. Kerékgyártó Árpádtól és egyéb e korra vonatkozó irodalom.

növé ki magát. Az egy törzshöz tartozók úgy békében, mint háborúban egy szerves testet képezének.

Ha idegen népek ellen kelle indulni, a nemzet törzsei egyesülének. Támadásban és védelemben az összes magyarság egységes egész leve és magokat mindazon közös ügyekre nézve, melyek egységes intézkedést igényelének, békében a nemzetgyűlés, háborúban pedig a választott vezér határozatainak mindannyian alávetek. Igy azután számra nézve is erős lett a test és lélekben erős magyar.

A háborúk szakadatlan sora a hadviselés mesterségében kiválóan jártassá teve őket. Fokozá hadi képességöket az is, hogy békefoglalkozásuknál fogva vándor életre szorítva, gyakorlati módon földrajzi, helyesebben mondva, tereptani ösmereteket szerzének, melyek őket arra képesíték, hogy az általok eddig még nem látott hadszínhelyek miniműsége felől csalhatatlan következtetéseket vonjanak.

Csakis harczi fejlettségének köszönheté a magyarság, hogy az idegen népek millói közt el nem pusztúlt. Ősi hazájában sok századon át szerencsével harczolt a létért, a függetlenségért. De végre a keletről jövő népözön nyomásának engedve, nyugot felé vándorolni kényszerült. Először az alsó Djneper tájékán telepede meg. Azonban itt sem vala nyugta.

Kizavartatott új honából is, és meghasonlásba jutván önön vérével, két részre szakadt.

Egy része kelet felé indult hont keresni, de hon helyett sírját találta és a tizedik században nyomtalanúl eltünt.

A másik rész nyugot felé vonult és a Bug, Djneper, Pruth és Szeret folyók közt az Etelközben telepedett meg. De itt is csak rövid ideig maradhatott. Távollétök alatt, a midőn idegen földön viseltek háborút, a besenyők védtelenül hagyott országukat elpusztíták, nejeiket, gyermekeiket leöldösték.

Most, e nagy nemzeti szerencsétlenség után, valahára belátták, hogy szakítani kell eddigi életmódjokkal és állandó, oltalmat nyujtó hont kellend alapítaniok.

Árpád lángesze hét év lefolyása alatt hazát adott a honkereső magyaroknak, kik megtelepedve, félszázadon át majdnem megszakítás nélkül verik a vén Európa népeit. A tizedik század hat tizede

alatt 33 évet töltének táborban és 24-szer Német-, 7-szer Olasz-, 5-ször Görög- és 4-szer Francziaországban viseltek háborút. Számtalan csatáik és ütközeteik közül csak tízet veszítének el.

Sok egymással kapcsolatosan összefüggő tényező szülé e fényes eredményt. A siker oroszlánrésze a magyar hadügyet vagyis a magyar védalkotmányt, a magyar hadszerkezetet és a magyar hadviselési módot illette.

Ezeknek elemzését tűztem föladatúl, nem csak azért, mivel a katonák positiv tanúlságot vonhatnak belőlök, de azért is, mert a hadügy fényt áraszt az ősök belső és külső világára. Hiszen a hadügy a nemzet fejlődésével folyvást lépést tart és a közállapotokat mindenkor hiven tükrözi vissza. A védalkotmány csalhatatlanúl megmondja, vajjon a társadalom egyenlő jogokat oszt és egyenlő kötelességeket ró-e ki, vagy hogy egy kis kiváltságos rész a rabszolgaságban sinlő sokaságnak még azt sem engedi meg, hogy fegyverrel kezében hazájáért vérét ontsa.

A védalkotmány, a hadszerkezet és a hadviselés rámutat a polgári foglalkozásra, s következtetést enged annak megítélésére, hogy a nép a műveltség mely fokán áll; e mellett igaz hírmondója testi fejlődöttségének, szellemi képességének és erkölcsi érzületének.

A IX.[1]) és X. századbeli magyar hadügyről, mely a majdnem 100 évet felölelő időszakban természetszerűleg sok átalakulásnak volt alávetve, az adatok folytonosságának hiányában részletes rajzot adni teljes lehetetlenség. Csak egy typikus kép bemutatására szorítkozhatom. Ez is elég nehéz.

Salamon Ferencz «A magyar hadi történethez a vezérek korában» című munkájában Árpád hadi szervezetének magyarázatára a hadtudomány modern theoriáját használván, azt mondja, hogy követi a geologok azon eredményes eljárását, mely szerint hajdani állapotok és alakulások magyarázatában alaptételül veszik, hogy ezer meg ezer évekkel ezelőtt ugyanazon természeti törvények működtek, mint napjainkban, s érvénytelen mindazon magyarázat, mely nem a most uralkodó erők és törvények természetéből indúlt ki.

[1]) A honfoglalástól számítva.

E tétel helyes voltát elismerve, én is követem tanúlmányommal a kijelölt útat, habár nem zárkózom el a tudat elől, hogy az ekként fölépített constructió csakis a hypothesis értékével bír, melyről legjobb esetben sem mondhatni, hogy *való*, legfeljebb azt, hegy *valószínű*.

Mielőtt azonban a tanúlmány érdemleges részéhez kezdenék, nem tartom fölöslegesnek Bölcs Leónak a magyarokról szóló közléseit jegyzeteimmel kisérve, Bourscheid J. W. német fordítása után [1]) ide iktatni.

Teszem ezt azért, mivel a tanúlmány alapjául szolgál, de különben is mivel a Bölcs Leó közléseire való hivatkozást a tanúlmány folyamában ki nem kerülhetném.

BÖLCS LEÓNAK AZ ÁRPÁD KORBELI MAGYAR HADÜGYRE VONATKOZÓ KÖZLEMÉNYEI.

1. *Társadalmi rend.* A skyta népek külön kormányok alá vannak osztva, bátrak, testileg erősek és pásztoréletet folytatnak. Minden törzs saját vezérrel bír, a kit követ.

2. *Az erkölcsi tulajdonságok jellemzése. a)* A turkok nemzete nagyon népes; sem fényűzést, sem kényelmet nem kedvel. Csak a háború viselésére adják magokat és arra igyekeznek, hogy az ütközetekben rettentők legyenek.

b) Semmi sem szomorítja őket annyira, mint az, ha közülök néhányan az ellenhez pártolnak. Társaiknak állhatatlan gondolkozását és haszonvágyát az egész nemzet szégyenének tekintik, mert alkalmas csökkenteni azon nagyrabecsülést, melyet nemzetök iránt szivökben táplálnak.

3. *Általános védkötelezettség. a)* A turkok és saracenok hadseregei nem állanak válogatott, sem pedig toborzott vagy fogadott férfiakból, a

[1]) Bourscheid Bölcs Leó Strategiáját és Taktikáját a bécsi cs. kir. udvari könyvtárban levő eredeti szöveg után fordította. — E fordítás némely helyen lényegesen különbözik Szabó Károly ismert fordításától, úgy hogy sok dolog egészen más világításban tünik föl; miután nekem ép ez eltéréseknél Bourscheid előadása szabatosabbnak, valószínűbbnek, a katonai fogalmakkal megegyezőbbnek tünik föl, mivel továbbá Szabó fordítása hadtörténelmünk egy kiváló művelője, Salamon Ferencz által is némely részben kifogásoltatik, inkább Bourscheid fordítását használtam.

kikből fegyelmet és rendet szerető erőtényező képeztetik; nem, összeszedett népség az, mely a zsákmány reményében és hamis vallásbuzgóságból szolgál; ennek egyik következménye az, hogy az őket érő legkisebb szerencsétlenségnél azt hiszik, az Isten ellenök fordult és ők vele nem ellenkezhetnek.

Kétséget nem szenvedhet tehát, hogy a magyar sereg «néphad» volt és szervezete az «általános védkötelezettség»-en alapult. Leó kicsinylő nyilatkozatát a hadkiegészités ezen rendszere felől indokolja, midőn azt mondja, hogy a turkok hadserege nem áll válogatott vagy fogadott férfiakból, a kikből fegyelmet és rendet szerető erőtényező képeztetik.

Leó művének 4-dik fejezetében a görög hadkiegészítésről így szól:

Régi szokás szerint tisztekül és katonákúl a szolgálatra legalkalmasabbakat válasszátok, különösen katonáknak ne vegyetek ifjakat vagy aggastyánokat, hanem erős készséges embereket, a kik nem szegények — ez utóbbi azért szükséges, hogy háborúba való elmenetelök alkalmával legyen valaki otthon, a ki szánt és a gazdaságot kezeli és még azért is, hogy a fegyvert és a szükséges szereléket beszerezhesse.

b) A turkokra nézve megjegyzendő, hogy ha első támadásuk, mely minden erővel történik, sikertelen, nem azon igyekeznek, mint más nemzetek, hogy azt jóvá tegyék, hanem elfutnak, hogy alkalmasabb időben mindenféle eszközzel felül kerekedjenek.

Bölcs Leo e tekintetben ellentétekbe keveredik; lásd 9-ik és 10-ik pontot.

A magyar harczmodor a támadások és visszavonulások szakadatlan sorából állott, ez és elismert vitézsége nem teszik hihetővé azon állítást, miszerint a magyarság az első sikertelen támadás után visszavonúlt.

4. *Fegyelemkezelés, fegyelmezettség.* Fejedelmök zsarnokilag kormányoz fölöttük és a legnagyobb szigorral bünteti a hivatalnokokat, kik hibát követnek el. Viselkedésöknek nyitja inkább a büntetéstől való félelemben, mint fejedelmök iránti szeretetben és buzgóságban rejlik. A legnagyobb állhatatossággal tűrik a fáradalmakat és az idők dühének ellenállanak. Mint a többi vándornép úgy ők is kevés táplálékkal beérik.

Ez nézetem szerint csupán a katonai életre vonatkozhatik, és a katonai fegyelem kérlelhetlen kezeléséről tanúskodik.

5. *Előgondoskodás a háborúra.* Télen-nyáron nagy számban élelmeznek lovakat, a melyekből a háború kitörésekor a legjobbakat kiválasztják; ezeket békókba téve sátraik közelében őrzik.

6. *Élelmezési és utánpótlási intézkedések. a)* Nagy csapat kancza és tehén követi őket, melyek teje ételt szolgáltat számukra.

b) Minthogy felette sok lovat visznek magokkal, a lótáp esetleges hiánya nehezökre esik.

A későbbi portyázó hadjáratokban, hol főtényező a gyorsaság volt, teheneket alig vihettek magokkal.

7. *Hadi eljárásuk és szokásaik leirása. a)* A turkok tervöket nagy titokban tartják; pénzvágyók; szavoknak nem urok és lelkiismeretöket azok megszegése nem bántja. Hiába ingerlik fölajánlott ajándékokkal: elfogadják és mégis cselt vetnek nektek. Az időt jól tudják megválasztani és ritkán mulasztják el a kinálkozó alkalmat megragadni. Nem mindig harczolnak nyílt erővel, nyílt ütközetekben; legtöbbször cselben és titkos lesállásban áll játékuk.

b) Ha az ellenséges csapatok egy része valamely erődített helyre menekül, a legsietősebb dolgok kitudni, hogy az erősségben hány ember és ló van, és mennyi élelmi és hadiszer van ott felhalmozva. Ezután haladék nélkül a hely körülzárolásához fognak, s nem hagynak nyugtot mindaddig, míg az erőd kézre nem kerül. Legelőször könnyebb átadási föltételeket szabnak, mihelyt az ellenség azokat elfogadni hajlandónak mutatkozik, szigorúbb föltételekkel állnak elő.

A mindenkor érvényes hadi elvet követték «semmit sem félig tenni».

8. *Táborozás.* Nem táboroznak sánczok mögött mint a rómaiak, hanem a csata napjáig nemzetségek és törzsek szerint vannak elszéledve.

Táborukat messzire előretolt őrök által köröskörül oly sűrüen őriztetik, hogy könnyen meg nem lephetők.

A kijelentés, hogy a magyarság a csata napjáig törzs és nemzetség szerint elszéledve táborozott, igen fontos, mivel ebből feltétlenül azt lehet következtetni:

1-ször, hogy ez az elszéledés könnyebb élelmezés tekintetéből történt;

2-szor, hogy merev csatarendjök nem lehetett.

9. *Fegyverzet, fölszerelés és harczi kiképzés. a)* Karddal, vérttel, íjjal és lándzsával fegyverkeznek.

b) Legjobb lovaik eleje vassal vagy nemezzel van borítva.

c) Ha az íjjat használják (és ezt leginkább az üldözők ellen használják) a lándzsát vállukra vetik; mihelyt használatára alkalom nyilik, azonnal előveszik. A két fegyverrel felváltva harczolni kiválóan tudnak.

Lóhátról nyilazni kedvencz gyakorlatuk.

d) Távolról csatázni mesterségök; a cselbeejtés művészetök; színlelt futásban szétszóródni és hirtelen visszafordulva támadni, remeklésök.

Miután Bölcs Leó a magyaroknál előforduló fegyverzetet felsorolja, tüzetesebben csak az íjjról és a lándzsáról beszél; ebből az következtethető, hogy fő-fegyverzetök az íjj és a lándzsa volt, a kardnak pedig csak mellékes szerep jutott.

Bölcs Leónak azon kijelentése, hogy a lándzsával és íjjal felváltva harczolni kiválóan tudnak, a mellett bizonyít, hogy a nyílharczot és a rohamot legnagyobb összhangzásba hozták.

A *d)* alatti ellentétben áll a 3-ik pontban tett nyilatkozattal (lásd azt).

10. *Harcz. a)* A skyta népek egy és ugyanazon mód szerint helyezkednek csatarendbe, egy és ugyanazon mód szerint harczolnak, *és pedig hátrafelé*, a mi különös sajátságuk.

b) A turkok és bolgárok, habár szintén skytáktól erednek, az egyetlenek, kik az ütközetben több rendet és *állhatatosságot* tanúsítanak, mint minden más skyta nép.

c) Csatarendjökben a hadsereget nem osztják fel három nagy vonalra, mint a rómaiak, hanem sűrü, mély csoportokat alakítanak, alig észrevehető térközökkel, úgy, hogy messziről az egész egynek látszik. Oldalt és hátúl külön csoportjaik vannak azok támogatására, kik segélyt igényelnek és az ellenség megkerülésére, ha az ellenrendszabályt nem alkalmazott.

Podgyászukat a hadrend mögött attól jobbra vagy balra egy-két mértföldnyi (750—1500 méter vagy 1000—2000 lépés) távolságra őrséggel ellátva helyezik el.

Ha fölösleges lovakkal rendelkeznek, azokat lábaiknál fogva békókba téve, a vonat mögé állítják.

d) Nagy mélységgel fitogtatnak, hogy többeknek látszassanak. Ennek következtében a csoportokat nem egyenlő mélyen tartják, hanem néhánynak közülök nagyobb mélységet adnak mint a többinek. Csoportjaiknak szélessége azonban teljesen egyenlő és szabályszerűnek látszik.

e) Ha elleneik megszaladnak, nem elégesznek meg azzal, hogy őket mérsékelten üldözzék, miként az a rómaiaknál szokásban van, de teljes erővel folytatják az üldözést, hogy az ellent utolsó emberéig megsemmisítsék.

f) Hátráló ellenségek üldözésénél a turkok többnyire rendetlenségben vannak; ha tehát az, a ki hátrál rendet tart és hirtelen vissza-

fordulva a turkokra csap, feltétlenül halomra dönti és futásra kényszeríti őket.

Ezen és a következő ponttal a «Harczászat» című fejezetben foglalkozom bővebben.

11. *Harczászatuk gyengesége.* Fegyelmezett gyalogságtól nagyon félnek, mivel azok lovaiknak igen sokat árthatnak. Ha azokkal megütközendő, lovaikról leszállnak, még többet szenvednek, mivel gyalog harczolni szokva nincsenek. A síkságon tömör csatarendben ellenök rohanó lovassággal sem szeretnek megküzdeni.

12. *A magyarok ellen alkalmazandó rendszabályok. Harczi tanácsok.* Hogy velök gyorsan végezhessünk, igyekezni kell őket nyilt csatára kényszeríteni, vagy pedig őket éjjel megrohanni.

Ez okból a csapatok egy része rejtekben legyen, míg a másik rész támad.

Ha ellenök (a turkok ellen) háború van folyamatban, nagyon kell ügyelni és az elővigyázat egy követelményét sem szabad elhanyagolni; ha szándékban volna nekik (a turkoknak) nyilt csatát felajánlani, valamely a hátban fekvő, akár a természet, akár művészet által erődített hely után kell nézni, a hová azon esetre, ha az ellenség győzne, visszavonúlni lehet. E hely az emberek és lovak számára nehány napra vizet és eleséget szolgáltatni képes legyen. Az ütközetbe menetel előtt a sereg podgyásza is itt hagyandó hátra.

Ha a hadseregtekben zsoldba fogadott idegen gyalogság lenne, azt a csatában nemzeti szokása szerint rendezzétek.

Az egész hadsereg csatarendjére nézve szabály legyen, hogy lovasságtokat (a turkok ellen) a gyalogság mögé helyezzétek. Ha csak lovassággal rendelkeztek, akkor kövessétek azon tanokat, melyeket ezen esetre adtam.

A legfőbb gondotok abban álljon, hogy az oldalakat és a hátat jól fedezzétek. Parancsoljátok meg a cursoroknak (futóknak), hogy defensoraiktól (védőiktől) 3—4 nyíllövésnél távolabbra ne menjenek. Igyekezzetek azon (ha a turkok ellen harczoltok), hogy a csatatér síkságon vagy oly területen legyen, a hol sem erdőség, sem mély útak, sem pedig magas mesgyék nincsenek, a melyeket a turkok lesállásokra előszeretettel szoktak fölhasználni.

A négy oldal hosszában (a harczalakzat négy oldalának hosszában) megfelelő távolságban gondos őrsöket állítsatok fel, hogy az ellenség mozgásáról hírt nyerjetek.

Ha lehetséges oly térséget válasszatok, melynek hátterében egy átgázolható folyam vagy tó vagy pedig mocsár van.

Ha a csata kimenetele kedvező reátok nézve, akkor az ellent sem lanyhán, sem túlságos tűzzel ne üldözzétek.

A magyarok ellen követendő eljárás fejtegetésénél Leó azt hangoztatja, hogy a sereg-felállítás háta és oldala biztosíttassék.

Ez feltárja előttünk, hogy a magyarságnál mindenkor azon harczászati elv uralkodott, hogy oldaltámadások és megkerülések által kell a csatadöntést keresni.

VÉDRENDSZER ÉS VÉDALKOTMÁNY.

Egész irodalom keletkezett annak kiderítésére, vajjon a seregszervezetnek mely neme dívott a megtelepedett magyaroknál. — Túlnyomó azoknak száma, kik azt tartják, hogy fœderalisticus kormányforma mellett a vérségi (a törzs vagy nemzetségi) rendszer Szent-István király uralkodásáig volt honos, holott vannak olyanok is, kik állítják és bebizonyítani igyekeznek, hogy a magyarságnak megtelepedésétől kezdve monarchikus államformája volt és a fejedelmek, «kiknek csak a korona jelvénye hiányzott, hogy királyoknak neveztessenek», zsoldos hadakkal viselték külföldi hajárataikat.

A merőben ellentétes állítások a IX. és X-dik századot tárgyaló hiteles, nem hiteles, de egyaránt kevés, vagy legalább nem elég adatokat nyujtó kútfőkre vannak fektetve. A pártok főképen a teljes hitelűnek tartott görög írók, Bölcs Leó és Bíborban Született Constantin császároknak, a magyarokról szóló közléseikre támaszkodnak, persze egyéni felfogás szerint ellenkező értelmezést adván azoknak.

Eltekintve a kormányforma vitás kérdésétől, katonai szempontból csak az tisztázandó, hogy a magyarság hadkiegészítése a honfoglalás után a *nemzetség* redszerére volt-e fektetve, s ha igen, meddig? vagy pedig már mindjárt elejétől fogva a *hűbéres* vagy *zsoldos* rendszer dívott?

Mielőtt erre a felelet megadatnék, szükségképen fogalommeghatározásokba kell bocsátkoznom.

Mit jelent a törzs és nemzetség rendszer?

Jelen esetben synonim az «általános védkötelezettséggel», a

mennyiben a vérségi rendszerbe benfoglaltatik az általános védkötelezettség criteriuma, a «*személyes véradó*».

A «törzs és nemzetség» kifejezést kiküszöbölve, helyébe az általános védkötelezettség kifejezést alkalmazva, az előbb felvetett kérdés az egyes fogalmak körülírásával így hangzanék.

A magyar hadseregkiegészítés alapját a vezérek korában az általános védkötelezettség képezte-e, a melynél a nemzet minden egyes tagja személyesen védköteles és a mely a legnagyobb erőkifejtésre képesít, vagy a hűbérrendszer, melynél egyes hatalmasabb egyének az államfővel úgyszólván örökszerződési viszonyba lépnek s ezek a hűbérbe adott földbirtok fejében bizonyos számú harczosok kiállítására kötelezik magokat, vagy pedig a zsoldos rendszer, mely a hűbérrendszertől csak abban különbözik, hogy a katonákúl felfogadott egyének szolgálatukat pénzértékért teljesítik.

Ha nem is tudnók, hogy vándor népeknél minden fegyverfogható férfi harczos volt, a dolog természetében rejlik, hogy a honalapítást a honszerzők személyesen foganatosíták.

Axioma, hogy Magyarország foglalásánál *minden magyar* fegyveresen közreműködött.

A honfoglaló sereg tehát a szó teljes értelmében *néphad*[1]) volt, a mi kizárja, hogy az zsoldos kiegészítő rendszeren alapúlt volna. A hűbéres rendszer sem képezheté alapját; ellene szól ennek az, hogy a magyar nemzet fiai egyénileg szabadok lévén, köztük oligarcha családok alig voltak, s ha léteztek is befolyásos egyének, ezek nemzetségök fölött korlátlan hatalommal nem rendelkeztek.

Egyedül az általános védkötelezettség képezhette a honfoglaló magyar hadsereg alapját.

Nincs ok azt hinni, hogy a megtelepedés után *mindjárt* más honvédelmi, illetőleg seregkiegészítő rendszer léptettetett volna életbe. Átalakulások rendszerint csak lassankint történnek. Pannonia birtokba vétele után egy-két évtizeddel azonban, a midőn a megállapodott viszonyok folytán a magyarságnak az új honból való kiűzetése ki volt zárva, a földbirtokot és jobbágyokat nyert magya-

[1]) Lásd Leó közleményeinek 3. pontját.

roknál az idealis védkötelezettséget a maga tisztaságában többé betartani nem lehetett.

A seregszervezésnél tehát a *hübérrendszer bizonyos neme* érvényesült.

A magyar hübérrendszer azonban nem az államfő és egyes családok elhatalmaskodásában lelte létfeltételét, hanem a magyar nemzet önfentartási ösztönében. 200,000-re tétetik a magyar honfoglaló hadsereg száma és ebben a férfi-világ zöme benfoglaltatik. Hatvan év alatt 33 teljes esztendeig tartott háborúskodásban a magyar nemzet *feltétlenül kirész*, ha seregét kizárólagosan *csak* magyar férfiakból alakítja.

Ennek bebizonyítására a következő kimutatás szolgál:

Kimutatás

a 889. évtől 970-ig viselt magyar hadjáratok alatt emberéletben beállott veszteségekről.

A hadjárati év	A hadszinhely	A kivonuló sereg létszáma	A hadjárat eredménye	Veszteség százalékban kifejezve	Veszteség számokban kifejezve	Megjegyzés
889-896	*Pannonia*	200,000	győzelmes	0·76	10,000	A honfoglalás 7 évi munkája; az összes veszteséget csak 5%-ra teszem
899	*Olaszország*	20,000	«	7	1,400	Velencze előtt ütközetet vesz tenek Brentánál győznek
900	*Keleti Németország*	20,000	«	7	1,400	roppant zsákmánynyal térnek haza
901	*Karinthia*	20,000	«	7	1,400	
902	*Morvaország*	20,000	«	7	1,400	
903	*Bajorország*	20,000	«	7	1,400	
904	*Bajorország*	20,000	vesztes	10	2,000	a bajorok lakoma alatt orozva meggyilkolják vezéreiket
906	*Szászország*	20,000	győzelmes	7	1,400	gazdag zsákmánynyal térnek haza
907	*Magyarország Ausztria*	50,000	«	3	1,500	a pozsonyi csaták; az ennsburgi győzelem
908	*Németország*	20,000	«	7	1,400	
909	*Németország*	20,000	«	7	1,400	
910	*Németország*	20,000	«	7	1,400	Augsburgi első csata
912	*Németország*	20,000	«	7	1,400	

A hadjárati év	A hadszinhely	A kivonuló sereg létszáma	A hadjárat eredménye	Veszteség százalékban kifejezve	Veszteség számokban kifejezve	Megjegyzés
913	Németország	20,000	vesztes	15	3,000	Öttingennél
915	Németország	20,000	győzelmes	7	1,400	
916	Németország	20,000	«	7	1,400	
917	Németország	20,000	«	7	1,400	
919	Németország	20,000	«	7	1,400	számtalan rabbal tértek haza
921	Olaszország	20,000	«	7	1,400	
922	Olaszország	20,000	«	7	1,400	
924	Olasz-és Franciaország	20,000	«	25 %	5,000	vérhas pusztitott nagy mérvben
924	Németország	20,000	«	7	1,400	
926	Német-s Franciaország	20,000	«	7	1,400	
932-933	Németország	100,000	vesztes	36	36,000	merseburgi csata. (Több történész részéről e veszteség tagadásba vétetik.)
934	Görögország	20,000	győztes	7	1,400	
936	Németország	20,000	«	7	1,400	
937	Francia-s Olaszország	20,000	«	15	3,000	Abruzzoi szorosokban sokan lemészároltattak
938	Németország	20,000	vesztes	15	3,000	Dortmundnál (Hunnentränke)
940	Olasz-és Spanyolország	20,000	győztes	10	2,000	Spanyolországban a cordovai califa ellen
943	Görögország	20,000	«	3	600	rövid ideig tartott
944	Németország	20,000	vesztes	25 %	5,000	
947	Olaszország	20,000	győztes	3	600	
950	Németország	20,000	«	7	1,400	
951	Olasz-s Franciaország	20,000	«	7	1,400	foglyokkal terhelve tértek vissza
954	Német-s Franciaország	20,000	«	7	1,400	
955	Németország	100,000	vesztes	60 %	60,000	Augsburgi csata
958	Görögország	20,000	«	15	3,000	
970	Görögország	20,000	«	15	3,000	
			Összes veszteség --- ---		169,900	

Jegyzetek. Természetes dolog, hogy e veszteség-kimutatás concret adatokon nem épülhet. — Az egyes rovatok összeállítása tekintetében a következőket jegyzem meg:

a) Az 1-ső, 2-dik és 4-dik rovat Kerékgyártó «Miveltség fejlődése» és Szabó Károly «Vezérek kora» című munkája alapján állíttatott össze.

b) A 3-dik rovatban a «kivonuló sereg» létszámának meghatározására alapúl vettem, hogy kevesebb mint 20,000 harczos semmi szín alatt sem indulhatott oly messze földekre, mint Német-Olasz-Franczia és Görögország. 5—10,000 főnyi csapat a hosszú hadműködési vonalokon annál is inkább vereséget szenvedett volna, mivel a seregnek tetemes része a foglyok és zsákmány őrizetére szánva, a küzdő erőre veszendőbe ment.

Ellenkezőleg teljesen jogosultnak kell tartanom azt a feltevést, hogy a portyázó hadjáratok 30—40 ezer emberrel viseltettek.

A krónikák azon feljegyzése, hogy Görögországba 200—300 főnyi magyar csapatok törtek be, itt tekintetbe nem vehető, miután nagyon valószínű a föltevés, hogy e kis csapatok «saját szakállukra» működtek.

c) A veszteségre közép szám szerint számított hét százalék inkább kevés mint sok, mert teljes lehetetlenség föltételezni, hogy a magyar sereg hadi útjában ellenállásra ne talált volna, már pedig a természetes fogyaték rendes békeidőben is négy százalékra tétetik, három százalék pedig a hadi fáradalmaknak és az ellenséges ellenállásnak mindenesetre áldozatúl esett.

A kimutatás összeállításából látható, hogy a veszteségnek a *gondolható minimuma* vétetett föl. A 889. évtől 970-ig majdnem szakadatlanúl tartott háborúkban tehát 170,000 főnyi veszteség föltétlenül volt.

Nem bizonyítékúl említem fel, mert mások a viszonyok, de tájékoztatásúl hogy a hadjáratok mennyi emberéletet emésztenek fel, azt, miszerint egész hiteles adatok szerint a keleti háborúban 1854-től 1856-ig 386,000 ember veszett el. Az észak-amerikai háborúban 1863-tól 1865-ig

elesett	5,221	tiszt és	90,868 legény,
háborúból származó betegségekben elhalt	2,321	« «	182,329 «
Összesen tehát	7,542	tiszt és	273,197 legény.

A franczia-német háború áldozatainak száma a németek részéről 44,890-ben, a francziák részéről 162,206-ban van megállapítva. Az utolsó török-orosz háborúban 200—300,000 ember halt el.

A háborúk által emberéletben okozott nagy veszteséggel a magyarság szaporodása nem tarthatott egyenlő lépést és föltétlenül elpusztúl, vagy legalább uralkodó szerepét veszíti el, ha hadseregének sorai közé idegen elemeket föl nem vesz.

És tényleg így is történt. A fenti indokokból a magyarok nemzeti és egyszersmind hadügyi politikája oda irányúlt, hogy a

nagyobb szabású külföldi hadjáratokhoz zsoldért felfogadott vagy zsákmányra való kilátás folytán önként csatlakozott idegen népeken [1]) kívül hazahurczolt és meghonosodott foglyok is alkalmaztassanak hadi szolgálatra.

Ha valószínű is, hogy a rabszolgák gyanánt tartott foglyok közül egy bizonyos töredék különböző okoknál fogva részesült a szabad magyar jogaiban, s mint szabad magyar küzdhetett is a hadsereg kötelékében, a foglyok zöméről ez nem állítható, mivel ők egyesek tulajdonát s úgyszólván gazdaságát képezvén, az illetők birtokukról nem egy könnyen mondtak volna le.

Ezeknek harczra való alkalmazása csakis a hűbérrendszer alapján történhetett, azaz más szóval a rabszolgatulajdonosokat kötelezni kellett engedmények fejében bizonyos számú rabszolgát harczba állítani.

Hogy az idegen elem a magyar hadseregben mily arányban volt képv selve, meg nem oldható kérdés. Bölcs Leó a görögöknek azt tanácsolja, hogy csapatjok legfeljebb egynegyed része álljon idegen elemből. Valószínű, hogy ennél többet a magyarok sem alkalmaztak soraikban.

A fenti fejtegetések után, melyekben bebizonyítani igyekeztem, hogy a magyarok védrendszere az «általános védkötelezettség»-en és e mellett a *hűbérrendszer* egy bizonyos nemén alapúlt, a védalkotmányra vonatkozó határozmányokat a következőkbe foglalom össze:

1. *Általános és személyes védkötelezettség.* Minden magyar férfi személyesen védköteles.

2. *A hadkötelezettség tartama.* A testi alkalmasság beálltával, a korra való tekintet nélkül mindaddig, mig az illető testileg fogyatékos nem lesz.

3. *A szolgálati kötelezettség tartama.* A fegyvergyakorlatok, a mozgósítottság és a háboru tartama alatt.

4. *Idegenek védkötelezettsége.* Az önként hódoló régi lakosok és az önként csatlakozó idegen harczosok a szabad magyar jogainak élvezete mellett hasonlólag személyesen védkötelesek.

[1]) A német történészek szerint Merseburgnál oroszok, lengyelek, tatárok is voltak a magyar hadseregben.

A hadsereg fölhivása. A nemzeti közgyűlés felségjogaihoz tartozott, helyenként mint a vérszerződés 6. pontja említtetik és így hangzik:

... «A ki a táborban meg nem jelenik és elmaradásának okát nem adhatja, ketté hasíttatik, vagy szolgaságra taszíttatik.»

5. *A fegyveres erő alkatrészei.* *a*) a szabad magyarokból szervezett lovas sereg.

b) a felvegyverzett szolgák, könnyebb hadiszolgálatokra.

c) A meghódított lakókból szervezett területi sereg (várőrségek.)

6. *A sereg számereje.* A hadsereg számerejét a hadkötelezettek száma, illetőleg a kiállitandó sereg nagysága határozta meg.

7. *Hadkiegészítő területek.* Az egyes törzsek kerületei egyszersmind hadkiegészítő területeket is képeztek.

8. *Kiképzés.* Hadviselési módjuk egységes volta bizonyossá teszi, hogy a magyarok harczi kiképeztetése egységes elveken alapult. S habár e tekintetben írott adataink nincsenek is, mégis következtetés útján bizonyosra vehetjük, hogy a nemzetgyűléseken állapítattak meg rendszerint azon vezéreszmék, melyek szerint az egyes törzsek a részletes kiképezést vezették.

A hadi mesterség főfoglalkozásuk lévén, békében legtöbb idejöket hadi gyakorlatokkal töltötték. S ha következtetéseinket a mai kiképezési rendszerre építjük — a mit nem tenni nincsen ok, — akkor a megtelepedett magyarok kiképezési eljárása a következő lehetett:

A részletes kiképezés, mely kiválóan a testi ügyességek elsajátítását, a lovaglást, nyilazást, fegyverforgatásbani jártasságot czélozta, a család kötelékében végeztetett; a *csapattestben* való mozgás, nyilazás és a harcz a nemzetség kötelékében; míg a mai hadosztály, vagy hadtest gyakorlatoknak megfelelő *harczgyakorlatok,* a vezetésbeni ügyesség fejlesztésére, a törzskötelékben történtek.

A gyakorlatok egy nemének tarthatjuk még a nagy hajtó vadászatokat is, melyek a testi ügyességek fejlesztéséhez bizonyára nagyban hozzájárúltak.

II. A HADERŐ.

Nyílt ütközetekre és támadó hadjáratokra csak egy fegyvernemök volt, — a nyíllal, dzsidával, karddal és vérttel fölfegyverezett lovasság, mely azonban úgy a gyalogság, mint a lovasság mai napság megkívánt kellékeit magában egyesítette.

A nyilazásban mesterek, a lovaglásban művészek voltak; a közeli mint a távoli (nyíl) harczra egyaránt képesítvék.

Ha paradoxon nem volna, s ha a mai lovasság és a mai gyalogság feladatát, harczmódját tartjuk szem előtt, bátran lovasgyalogságnak lehetne őket nevezni, daczára annak, hogy Bölcs Leó, Szabó Károly fordítása szerint, azt mondta róluk, «hogy lovaikról le nem szállhatván, mert gyalog megállni nem birnának, mint a kik lóháton növekedtek fel».

1. *Tagozás.* A szervezeti alapegység a «nemzetség» vala, melynek legnagyobb hadi létszáma, ha a krónikáknak hitelt lehet adni, — a honfoglalásnál 2000 fegyveresből állott. A honfoglalást követő időszakban a nemzetségek harczállománya, a szerint a mint a nemzetgyűlés vagy a törzs főnöke a kiállítandó jutalékot megállapította, kisebb vagy nagyobb lehete.

Hogy a nemzetségek mily alosztályokat állítottak fel és ezek bírtak-e egyszer és mindenkorra rendszeresített létszámmal, megállapítani nagyon nehéz volna. Legelfogadhatóbb hypothesisnek azon nézetet tartjuk, mely szerint a harczászati egységek alakítására a 10-es, 100-as, 1000-es számokat és pedig a 10-et a rajkötelékre, a 100-at a század és 1000-et az ezred kötelékre használták. E harczászati tagozat mellett nem csak az egyszerűség elve, de az is szól, hogy az ázsiai lovas népek majdnem mindnyájan e tizedes rendszert alkalmazták.

Azt állítják, hogy a chinai fal építésének idejében alakíttatott az első harczászatilag tagozott birodalmi sereg, mely a feudalis urak rendezetlen hadai helyébe lépett. A chinaiak ezen seregnél állították föl először a 100—1000—10000 harczosból álló csapattesteket, mely harczászati tagozást utóbb valamennyi a chinaiakkal érintkező és időnkint a chinaiaknak segélycsapatot kiállító ural-

altai népek utánozták. Hasonló szervezettel bírtak az egyptomiak, Dzsinkiskhán csapatai, valamint a törökök is, a midőn az utóbbiak Kis-Ázsiában a keresztes hadak ellen harczoltak.

A legmagasabb harczászati — és a mennyiben itt e fogalom hadászati egység nem igen alkalmazható, mondjuk egyszersmind a legmagasabb rendelkezési egységet a «törzs» képezte, melynek legnagyobb hadi állománya a honfoglalásnál 25—30,000-re tétetik. Valószínű, hogy a honfoglalás után a törzs háborúban mindenkor kisebb létszámmal, talán 10,000-nyi lovassal vonult ki, vagy pedig szétosztatott és 10,000-nyi főből álló két egységet (hadosztályt) alakított. Ezen állításnál arra támaszkodom, hogy különösen lovas csapatok vezetésénél felette bajos, sok egységgel rendelkezni.

Hogy a magyar hadseregnek, midőn tekintélyes létszámmal, mondjuk mintegy 100,000 nyi fővel vonult ki, — hány rendelkezési egysége volt, vajjon a törzsek számához képest 7 vagy 8 törzsből állíttatott-e össze, — hiányzik minden támpont, de azt bizonyosra vehetjük, hogy a fejedelmek (vezérek) korában a sereg a kisebb egységek összetételéből alakíttatott, — nem pedig az összpontosított hadsereg lett esetenkint részekre felosztva. Ez utóbbi eljárás nehézkes és időrabló lett volna, s a magyarság sohsem leendett volna képes, mint tényleg megtörtént, hadi készülődéseit meglepő gyorsasággal befejezni, s támadó hadjáratait villámsebességgel megindítani.

A görög seregszervezési rendszerből, a magyarokéra következtetés nem vonható. Ott egészen más viszonyok uralkodtak.

Védrendszerök védelmi jelleggel bírt; zsoldos hadseregök volt; seregök zöme gyalogságból állott, s a mi fő, phalanx-harczászatuk a seregnek mint egyetlen egy szerves testnek merev formába öntését kivánta.

2. *Mozgósítás.* Az, hogy Magyarország a szó teljes értelmében katonai állam volt, vagyis a polgári és katonai kormányszerkezet egybeesett, a mozgósítást igen egyszerűvé tette. Minden egyes hadköteles (harczos) a mozgósítási parancs vétele után azonnal teljes fölszereléssel csoportosult a nemzetség zászlója körül; a nemzetségek vonatukkal, melyeket a község, nemzetség, törzs állított ki, a sereg összpontosítási helyére vonultak.

A sereg összpontosítási helyén az élelmi szükségleteket a környek, és pedig minden valószínűség szerint kárpótlás nélkül, szolgáltatta; külföldön az élelmezés harácsolás útján fedeztetett. A mozgósítási rendelkezés tehát nagyon kevés pontokra szorítkozott: 1. mely törzsek mozgósítanak, s mily létszámmal. 2. az összpontosítás helye és ideje; 3. az összpontosítási körlet által szolgáltatandó tápczikkek mennyiségének megállapítása.

Felette érdekes képet nyernénk a közállapotokról, a fejedelem viszonyáról a törzsfőnökökkel szemben, illetve a kormányformáról, ha adatokkal rendelkeznénk, hogy a részleges mozgósítás mily elvek szerint történt.

Kivévén a háborúkat, melyekhez a krónikák szerint mindenkor mintegy 100,000 főből álló hadsereg mozgósíttatott, a legtöbb külföldi hadjáratok kisebb seregekkel viseltettek. E seregek nagyságára adataink nincsenek, de a hadszínhelyek tetemes távolsága, valamint a haza hurczolt foglyok sokasága valószínűvé teszi, hogy kevesebbel mint 20—30,000 fővel a magyarság semmi esetre sem indúlt el.

Miként alakíttatott az ily portyázó hadsereg? Minden egyes törzs szolgáltatott-e hozzá bizonyos tactikai egységeket, vagy csak nehány törzsből állíttatott ki, vagy pedig csak egyik vagy másik törzs mozgósított. E kérdésekre nagyon nehéz megfelelni. Csak combinative szólhatnánk hozzá.

Azt hiszem, hogy egy részleges mozgósítás alkalmával a kiállítandó sereg vegyes összetételű volt, illetőleg minden egyes törzs bizonyos számú taktikai egységet szolgáltatott hozzá.

E véleményem a következő okoskodáson alapúl.

Szabó Károly «A magyar vezérek kora» czímű munkájában a portyázó hadjáratokrol szólva ezt mondja: «A IX. század magyarsága, mely szántás-vetéssel nem foglalkozva hűbért s jobbágyi viszonyt nem ismerve, saját alattvalóinak mesterséges adóztatásához nem értve, legbecsületesebb s szabad vitézhez legillőbb keresetének azt tekintette, a mit fegyverrel szerzett, épen azon korban, midőn hazát is fegyverrel vívott magának, a külföldi hadjáratoktól visszatartóztatva tétlenségre kárhoztatni s a nemzet ifjú testében pezsgő életerőt, mintegy önmaga fölemésztésére irányozni, a legnagyobb balfogás lett volna».

Ha a magyarságnak egyedüli életfentartási módja a hadjáratokban rejlett s ezt szégyenleni nincsen ok, mert hiszen a művelt Róma sem cselekedett századokon keresztül másképen, akkor közeli azon föltevés is, hogy a hadi zsákmánynak, szereztetett az akár az összes magyarság, vagy csak egy része által is, — közvagyonnak kellett lenni, a mit egyébként bizonyít a vérszerződés 2. pontja, mely azt mondja, «hogy a mit közös erővel szerezhetnek, abban mindenki közösen részesüljön».

Hogy a zsákmány mily arányban osztatott szét, nem tudjuk, valószínű, hogy a fejedelemnek és a harczosoknak nagyobb rész jutott, mint a többieknek.

Ha egy vagy két törzs állította volna ki a hadsereget, ezek ezen föltevés mellett vagyonilag és foglyokban, tehát népesedésben is jobban gyarapodtak volna, úgy hogy nem leendett kizárva az eshetőség, hogy egyik vagy másik törzs, illetve a törzsfőnök az állam hatalmát magához ragadja. Viszont pedig szerencsétlen háború esetén ezen törzs népében nagy veszteséget szenved vagy végképen kipusztúl, a mi megint csak a törzsek egyensúlyának rovására történhetett.

E szerint tehát úgy a közelégületlenség meggátlására, valamint az igazság kivánalmaiból kifolyólag, de nem különben politikai bölcsességből is szükséges volt, hogy a portyázó hadjáratokhoz megkívántató hadsereg a törzsek mindegyikéből aránylagosan állíttassék össze.

Bizonyít e föltevés mellett az is, hogy a történeti források szerint a hadsereg vezérei a nemzetgyűlésen választva lettek, vagy mások szerint azok a fejedelem által neveztettek ki; már pedig, ha a sereg egy vagy két törzsből alakúlt volna, akkor a sereg vezére bizonyára az egyik vagy másik törzs főnöke lesz és sem választásra sem kinevezésre szükség nincsen.

Házay Samu.

BÁTHORY ISTVÁN HADJÁRATAI AZ OROSZOK ELLEN.

HARMADIK KÖZLEMÉNY.

Polock vára falain a tűz augusztus 29-dikén annyira elharapózott, hogy egész nap nagy lobogással égett s messze elvilágitott.

A király azt hivén, hogy a szomszéd orosz várak s főkép Sokol őrsége, a tűz láttára a vár segítségére fog sietni s tartván attól is, hogy Polock őrsége kirohanást tesz: seregét kivezette a táborból (egy kevés gyalogságot hagyván annak őrizetére), csatarendbe állítá s lovas testőrsége élén seregével átkelt a Polotta folyón, mert a Sokol felőli út ott vezetett s onnan volt várható a várbeliek kirohanása is. De a támadás elmaradt.

A várbeliek nemhogy a kirohanásról, de inkább a vár feladásáról gondolkoztak. Tízen lebocsátkoztak a vár faláról és átszöktek a mieinkkez. De ezeket midőn Békés a királyhoz átküldötte volna, a magyar katonák, hogy a többieket a vár feladásától elrettentsék, nehogy a békés meghódolás által fáradozásuk jutalmától elessenek, felkonczolták. Mert az ostromlók azt hitték, hogy a várban töméntelen kincs van felhalmozva. Főkép a várban lévő szt. Zsófia templomnak a régi orosz fejedelmek által adományozott mesés hírű kincseire és ezüst szobraira vágyakoztak s abból gazdag prédát reméltek.

A várbeliek is adtak némi jelt a vár feladására, de kitünt, hogy ezek nem voltak komolyan számba vehetők, mert az alatt az égő falak mögött lázas sietséggel újabb erődöket emeltek s az alkudozással csak időt akartak nyerni.

Este felé a király egész nap csatarendben állott seregét visszavezette a táborba, a vár ellen való rohamot másnapra halaszt-

ván, mert az égés még mindig tartott s a várfalakon alkalmas rés még nem nyilott.

Midőn a király a táborba visszavonúlt, a *magyarok* táborhelyén egy jókora csapat összeverődött s magok fejétől elhatározák, hogy a rohamot megkísérlik. Merészen átkelnek a hidon, felhágnak a várhegyre s a lángok között «félig megpörkölve» (semiambusti) behatolnak az égő erőd belsejébe. Követik őket a lengyel gyalogok közűl is némelyek. De az oroszok a várfal leégett részével szemben hirtelen sánczokat hánytak, abba kisebb ágyúkat helyeztek el s e rögtönzött erődből heves tüzeléssel fogadják s nemcsak visszaszorítják a behatoltakat, de a siker által felbátorítva, sűrű nyilazással üldözni is kezdik őket. Meglátván ezt ama 200 magyar gyalog, a kiket Zamoiski a híd védelmére rendelt, társaiknak segítségére sietnek s az oroszokat visszaűzik. A király is értesűlvén a merész vállalatról és annak balsikeréről, segítséget rendel a sokoli út felé s a táborból maga is, több nemes kíséretében az ostrom erődökhöz és ágyútelepekhez siet. A várbeliek figyelemmel kísérvén e mozgalmat, a középső vár magas tornyaiból sűrűn röpítik a lövedékeket ellenök, úgy hogy a király élete is hajszálon függött. Mert a mint Zamoiskival s másokkal ott tanácskoznék, egy ágyúgolyó épen melléjök csapott s egy lovagot le is terített.[1])

Aug. 30-án a király, lelkesítő szavakat intézvén katonáihoz, kiadta a rendeletet a rohamra. A magyarok most is elsők voltak a várhegyen s az előbástyát, melyet a megelőző napon felgyújtottak, heves roham által mihamar be is vették s megkezdették az ostromot a legközelebbi erőd ellen. Rácz Péter vezette ez ellen a támadást és sikerült is azt felgyújtaniok. Egész éjjel égett a felgyújtott erőd, de a mieink éjjel sem pihentek, hanem folytatták az aknák, vívó- és ellenárkok ásását, az ellenség rögtönzött sánczai, erődei s a várnak még épen álló falai ellenében; úgy hogy hajnal hasadtával elérték az ellenség rögtönzött védőműveit s ezek megdöbbenve látták, hogy a védelem sikeres folytatására reményök többé nem lehet.

A király már aug. 30-án felszólította őket a vár feladására, szabad elmenetelt biztosítván a várőrségnek, élet- és vagyonbiz-

[1]) Heidenstein id. m. 757.

tonságot azoknak, a kik nálok maradni óhajtanak, sőt tisztességes zsoldot, a kik az ő szolgálatába lépni akarnának.[1]) Egyrészt a vérontást akarta ez által elkerülni a «keresztyén király», másrészt épségben óhajtotta hatalmába keríteni a belső várat s megakadályozni, nehogy a végső kétségbeesésben az oroszok magok gyújtsák fel azt s a számos ágyút és egyéb hadi fölszerelést megsemmisítsék.[2])

Az oroszok örömmel fogadták a felajánlott kegyelmet, (sőt Heidenstein szerint ők magok kérték), követeket küldöttek a királyhoz a vár feladása iránt, csak azt kérvén, hogy kiki a mit magával vihet, annyit engedjen a király megtartani.

Egyedűl a várban lévő Cyprian érsek (vladika) és a parancsnokló vajdák voltak ellene a vár feladásának s a puskaporos torony felgyújtása által a levegőbe akarták azt röpíteni a bennlévőkkel együtt. Midőn ebben az őrség őket megakadályozta, a szt. Zsófia templomába zárkóztak be, azon kijelentéssel, hogy magokat onnan csak erőszak által engedik kivitetni.

A király a vár feladását jelentő bojárokat magánál tartotta s küldött az érsekért és a vajdákért. Ezek elibe vitetvén, szokásuk szerint a földre borúltak előtte s úgy köszöntötték. A király a litván quæstor őrizetére bízta őket.[3])

Küldött azután a király egy lengvel és magyar katonákból álló válogatott csapatot, a kik a várat kézhez vegyék s másnap, sept. 1-én maga is be akart menni a várba, hogy hála isteni tiszteletet tartasson a kivívott győzelem felett; de a mindenfelé szerte heverő

[1]) A királynak két levelét közli a polocki őrséghez a *Polkowski* Ignácz által szerkesztett «Sprawy Wojenne Stefana Batorego» (Krakow 1887) 174. és 175. l., egyiket aug. 29., a másikat 30-iki datummal. A szöveg egyező volta a mellett látszik bizonyítani, hogy mindkettő az aug. 30-iki felszólításnak két különböző variansa. A király említett polocki kiadványa is csak egy felszólításra enged következtetnünk.

[2]) Az idézett Edictum regium, a «Wahrhafftige Zeittung» és a «Pollnische Zeittung» szerint.

[3]) Ez előkelő foglyok névsorát így adják forrásaink: *Cyprian* velikiluki g. keleti érsek, a ki a polocki püspökséget kormányozta; Telatowski (vagy Telatinski) Mikolinski Ivanowicz Basil, Obolinski Szerbati Michalowicz Demeter (der Ober Zeugmeister), Rzowski Ivanowicz Máté, Sufin Hrehorowicz Iván, Volinski Ivanowicz Péter, Tretiakow Lukian (Rakow fia.)

holttestek oly iszonyú bűzt terjesztettek, hogy a király kénytelen volt későbbre halasztani bevonúlását s a hála isteni tiszteletet a táborban tartották meg.

Nem késett a király a kivívott győzelemről országához is kiáltványt intézni, elrendelvén, hogy mindenütt hálát adjanak Istennek a diadalért s könyörögjenek, hogy fegyvereiket a hátralévő harczokban is győzelemre segítse. A maga részéről ez ünnepélyes alkalommal is ama szent fogadást teszi és biztosítja népeit, hogy a «köztársaság» üdveért buzgó törekedését, fáradozását, vérét és életét ezután sem fogja szánni.[1])

Az oroszokkal szemben a király beváltotta igéretét. Kiadta a rendeletet, hogy semmi bántódásuk ne történjék. A mint sept. 1-én az őrséget maga elé levezettette, két részre osztotta őket, külön választá azokat, a kik az ő hűségébe állottak s tartományában maradni óhajtottak s más helyre állitá azokat, a kik a czár birodalmába kivánkoztak. Természetesen ez utóbbiak többen voltak.

Báthory kiváló gondot fordított arra s felügyelt személyesen is, hogy katonái semmiféle jogtalanságot ne kövessenek el az oroszokon. Mindenféle bántalmazást szigorúan büntetett. Midőn észrevette, hogy egyik katonája a várból távozó oroszok egyikét fosztogatná, saját felséges kezével vágta hátba buzogányával a tilalom ellen vétőt. Ez igen nagy tiszteletre gerjeszté irányában a legyőzött ellenséget; de kevésbbe tetszett saját bosszúvágyó seregének, a mely föl volt ingerülve az orosz őrség részéről tapasztalt kegyetlenkedések miatt. Midőn ugyanis a várba behatoltak, saját bajtársaik megcsonkított hulláit és szétdarabolt tagjait találták ott szerte-széjjel elszórva s kiderült, hogy az oroszok midőn az éhségtől elcsigázott s a puskás-vár alatt a kertekben heverő katonákat elfogták, azokat kegyetlen kínzással feldarabolták Főkép az elfogott németeken követtek el iszonyú kegyetlenkedést. Gúzsba kötve forró vízzel telt üstbe tették s élve főzték meg őket, vagy kezeiket hátukon össze-

[1]) Ez ama többször idézett «Edictum regium de supplicationibus ob captam Polotiam», Polock várából aug. 31-én keltezve, melyben röviden elbeszéli a vár ostromát és bevételét s melyből úgylátszik az id. német «Zeittung»-ok keletkeztek.

kötve, hasukat és mellöket hasították fel.[1]) Elképzelhető, mennyire fölingerelte bajtársaik ilyetén embertelen megkínoztatása a győzelemittas vitézeket, úgy hogy a királynak teljes szigorára és erélyére volt szüksége, hogy adott szavához híven az oroszokat zúgolódó katonái bosszúszomja ellen megoltalmazhassa. Sietett is a foglyokat hazájok felé elszállíttatni, két század katonaság rendelvén mellékök őrizetül.

A zsákmány sokkal kevesebb volt a várban, mint a hogy előre gondolták. Igaz, hogy az oroszok sok arany és ezüst kincset találtak ott, midőn 1563-ban elfoglalták, de siettek is azokat elvitetni a nagyobb biztonságot nyújtó Moszkvába. Úgy hogy a hozzáértők most legtöbbre becsülték a gazdag könyvtárt, a mely főkép ó szláv nyelvű theologiai munkákban nagyon gazdag volt. Hadi fölszerelést, puskaport, élelmet és takarmányt annyit találtak ott, hogy bármily hosszú ostromot kiállhattak volna az oroszok vele.

A zsákmány fölött a magyarok és lengyelek között heves czivódás keletkezett, annyira, hogy csaknem kardra mentek. A lengyelek felpanaszolták, hogy a magyarok minden érdemet magoknak tulajdonítanak, az ő vitézségöket lenézik s a préda fölött magok akarnak osztozni. A közkatonák versengése elragadt a vezérekre is. Mieleckinek panasza volt Zamoiski s főkép Békés ellen, hogy nem tartják eléggé tiszteletben az ő fővezéri méltóságát. Elég gondot okozott a királynak minden irányban igazságot szolgáltatni, vezéreit és katonáit lecsendesíteni és adományok által kielégíteni.

Polock elfoglalásában az érdem oroszlánrésze kétségtelenül a magyar hadakat illette. Ők ostromolták legserényebben, legkitartóbban a várat, ők voltak elsők a rohamban, elsők a várfalakon s bizonyára az ő soraikból került ki a legtöbb áldozat. Nem csoda, ha a diadal mámora kissé elkábítá őket s érezvén fölényöket a lengyel újoncz katonaság fölött, talán némileg éreztették is velök. Legalább a lengyelek soraiból élénk panaszhangok hallatszottak, hogy a magyarok kicsinylik az ő vitézségöket s hogy ők háttérbe

[1]) Heidenstein id. m. 758. l.

szoríttatnak. A királynak a magyarok voltak a kedvenczei, ő (állítólag) fennen dicsekedett honfitársai vitézségével.[1])

Ebből sok viszály, czivódás, sőt verekedés keletkezett. A magyarokra többek közt az volt a panasz, hogy nem engedelmeskednek a lengyel parancsnokoknak. Mielecki, a lengyel fővezér, egyike volt a legérzékenyebbeknek. Zamoiskitól, Békés Gáspártól s a magyaroktól általában tekintélyét féltette s e miatt a hadi tanácsban és senatusban nem egyszer kínos jelenet keletkezett. Főkép miután a király Békés Gáspárt a litván senatorok indítványára és kérésére kiváló érdemeiért litván indigenává tette, Lanckoron vára kapitányává kinevezte s így ő helyet nyert a senatus kebelében,[2]) hol Mieleckivel nem egyszer összetűzött.

Mielecki nem titkolta ellenszenvét a magyarok iránt. Mikor Sokol vára alá szállott, kihirdettette, hogy minden magyar térjen vissza a királyi táborba, nem akarja igénybe venni szolgálatukat. Miután ezek a szigorú parancsnak engedtek volna; hallja, hogy egy magyar lovász ott maradt s ő még ezt az egyet is eltávolíttatta.[3]) A második hadjáratban már a király is megsokalta a főhetman örökös panaszát a magyarokra[4]), s elfogadta lemondását a fővezérségről.

A zsákmány is sok versengésre adott okot a különféle nemzetiségek között. A lengyelek azzal vádolták a magyarokat, hogy a bevett Polock várát kirabolták. A magyarok a lengyelekre hárították vissza e vádat — jegyzi meg egy lengyel történetíró — de később kisült, midőn a zsákmányt nyilvánosan eladásra bocsátották, a mit ők *choci-vici*-nek (bizonyára *kótyavetyének*) neveznek,

[1]) « . . . imo et ipse rex palam jactabat fortitudinem Ungarorum». (Pauli *Piaceci* Chronicon p. 11. 12.

[2]) Heidenstein id. m.

[3]) «Cum oppugnandum incipisset castrum Moscorum *Sokol* dictum . . . eo progrediens, altero milliari a castris regiis, fixo gradu proclamari jusserat, ut omnes genti Ungari ad castra regia redirent, se eorum opera uti nolle inquiens, et postquam abierant (parebant imperanti experti severiorem), ut intellexerat remansisse ibi unum agazonem Ungarum eum etiam abire jussit». Pauli *Piaceci* Chronicon 12. l.

[4]) «De postposita et minoris quam par esset, habita ab Ungaris virtute Polonorum». U. ott.

hogy a király a polocki zsákmányt mint kótyavetyét (cossæ veciæ) adta a magyaroknak s helyébe a lengyel katonákat pénzadománynyal engesztelte ki.[1])

Báthory miután Polock várát birtokába vette, vajdájává tette Drohostaiski Miklóst s elhatározván a vár kiépítését és megerősítését, azzal a magyarokat bízta meg. A görög-keleti egyház javait és a templomot a jezsuitáknak adományozta. S miután a vár védelmére őrséget rendelt s a polocki kerületben még orosz kézben lévő várak elfoglalására sergeket küldött ki: sept. 17-én hajóra szállván Polockról Disnába, onnan még lejebb Drujáig evezett, gyönyörködve a Düna folyó mellékének regényes szépségében és termékenységében. Drujától Bracawon át a száraz földön folytatta útját Vilna felé,[2]) a hol hű litvánjai győzelmes uralkodójukat örömrivalgással fogadták. Elibe jött Caligari András pápai követ és nagyon sokan a nemesség közül. A városban sorfalat a hadjárat előtt gazdag privilegiummal ellátott főiskola növendékei képeztek. Az egész város visszhangzott az öröm és diadal mámorától. Az üdvözlő szónoklatban hangsúlyozták, hogy ketfelől fenyegette eddig veszedelem városukat: Polock és Kokenhausen felől. Az egyik veszedelmet a király vitézsége isten kegyelméből eltavolitotta, kérik, hogy a másiktól is szabadítsa meg őket.[3])

Vilnáról kedvencz mulató kastélyába, Grodnóra ment át, kipihenendő a hadjárat fáradalmait, vadász szenvedélyének üditő és testedző szórakozása közben. Magával vitte oda magyar seregei fővezérét, a hadjáratból halálos betegen visszatérő Békés Gáspárt, a

[1]) «Publice postea eæ res rendebantur, quæ *Chovi-vici* (=kótya-vetye) appellabantur. Quasi *Cossae-veciae*, quas iam Rex Hungaris condonaverat. Polonos autem pe lites dato pecuniario donario placavit.» (Joan. Dem. *Sulikovii* archiep. Leopol. Commentarius brevis rerum Polonicarum a morte Sig. Ang. a. 1572. Dantisci 1647. 4° 120 l.)

[2]) Rerum post captam Polotiam contra Moscum gestarum narratio. Varsó 1579., Köln 1580., Roma 1582. kiadásai meg vannak a krakkói bg. Czartoryski könyvtárban, az első u. o. az egyet. könyvtárban is.

[3]) A király Vilnába «sine omni triumpho» tért vissza «triumphum suum divinas laudes et scholæ Vilnensis salutationes pueriles arbitratus». *Sulikovii*: Commentarius brevis rerum Pol. id. h. 123. l. V. ö. *Heidenstein* id. m.

ki ott nemsokára (nov. 7-én) halálával pecsételte meg királya iránti hősies önfeláldozását. Vilnán a város fölötti hegyen nagy pompával temettetett el a kerek bástya-torony alatt.[1]) Őt is, a kit Polock vára elfoglalásában vitéz magyar serege élén az érdem oroszlánrésze illeti meg, méltán sorozhatjuk a hadjárat áldozatai, dicskoszorúzott vértanúi közé.

Dr. Szádeczky Lajos.

[1]) «Gaspar Bekesius in monte quodam supra Vilnam urbem *more exotico* sub turre rotunda sepultus jacet». (*Sulikowski*: Commentarius etc. id. k. 130. l.)

VÁRAINK RENDSZERE ÉS FÖLSZERELÉSE A XVI. ÉS XVII. SZÁZADBAN.

MÁSODIK KÖZLEMÉNY.

A XVI. század elején, bár az állam politikai ereje gyorsan hanyatlik alá, a régi intézmények hatása, a törekvés visszaállítani az ország közgazdasági és hadi erejét, még megvan a jobbak szívében. És bár Ulászló gyenge kormánya az oligarchia egyenetlensége s a török megújuló intensiv támadásai a végeken mindent meghiúsítanak, mégis látszik kétségtelenül, hogy Mátyás egyéniségének és különösen hadi politikájának hatása sokáig túlélte őt.

Az ő szellemi hatásának eredménye gyanánt tekintendő azon hadi intézkedések terve és költség-előirányzata is, melyek *1504*-ben készültek. Bennünket ezuttal csak azon, hadtörténetünk szempontjából rendkívüli becscsel biró, előirányzat érdekel, melyet a végvárak fentartására nézve a kincstartó ugyanez év április 24-én terjesztett elő, de a mely fájdalom, az ország sanyarú pénzügyi állapotánál fogva meg nem valósúlhatott.

Mindamellett tiszta képet nyerünk belőle *úgy néhány fontosabb végvárnak* hadi létszámáról, mind pedig azon költségekről, melyeket fentartásuk igényel:

A *temesi* vár comesének jár 7000 forint, ugyanő neki 100 könnyű lovas fentartására évenként 2400 forint, kap továbbá sóban ezer, az ágyúk fentartására pedig 100 forintot.

Frangepán Bernátnak száz lovasra 1000 forint.

Zrínyi Miklósnak 25 lovasra 350 forint.

A *tinníni* erődített káptalannak fallal való kerítésére és körülte árok készítésére 2000 forint.

Tinnin városának hasonló czélra 2000 forint.

Hadi útak fentartására 4000 forint.

Klyz, Zio és Orman várak megújítására 6000 forint.

Jajcza várában 200 lovas és 300 gyalog évi zsoldjára a jajczai bán kezéhez 12,000 frt, ugyancsak neki sóban 2000 frt, a falak kijavítása és egyéb erődítési munkálatokra 3000, 150 gyalog részére Jajczában és más erősségekben 3600 frt, ugyanott 125 könnyű lovas részére 3000, Jajcza és egyéb boszniai várak útainak fentartására 700 frt, a jajczai Szt. Ferenczrendű atyák fentartására 200 frt, a salétromot csináló mesternek 150 frt, a jajczai ágyúk kezelésére egy szolgának 150 forint.

Nándorfehérvárt a bánnak 200 lovasra és a vár fentartására 4800 frt, asztalpénzre 1000, sóban 2000, 400 gyalognak és 14 szolgának évenkint 5600 frt, a gyalogok 6 kapitányának segélyképen 60 frt, ugyanezeknek sóban 60 frt, 40 tizedes készpénzben 80 frt, ugyanezeknek sóban 80 frt, ugyanezen 400 gyalog öltözetére gerliczeres posztóban 400 frt, 200 naszádosnak 3 forintjával 600 frt, ugyanezeknek sóban 400 frt, ugyanezeknek egyszerű posztóban 200 frt, más 300 naszádosnak 2 frtjával 600 frt, ugyanezeknek sóban 600 frt, ugyanott 300 naszádosnak öltözékére posztóban 300 frt, a naszádosok két vajdájának 50 frt, sóban ugyanannyi. Ugyanitt 300 huszárnak 2 frtjával posztóra 600 frt, ugyanezeknek készpénzben 3 frtjával 900 frt, sóban pedig 600 frt, ugyanezek 8 vajdájának 10 frtjával 80 frt, sóban ugyanannyi, 22 tizedesnek készpénzben 2 frtjával 44 frt, sóban ugyanannyi.

Zalánkeményben 500 naszádosnak 2 frtjával 1000 frt, posztóban 500 frt, sóban 1000 forint.

Nándorfejérvár falainak megújítására 1000 frt.

Szabács várában a bán fizetése 2000 frt, sóban 1000 frt, 50 katonának 150 frt, posztóban 100 és sóban szintén 100 frt. 100 naszádosnak ugyanott 2 frtjával 200 frt, sóban szintén 200 frt.

Szörényben a bánnak készpénzben 4000 frt, sóban 2000 frt, ugyanott 2 ágyúmesternek 50 frt, ugyanezek öltözékére 10 frt.

Zrebernik várának bánja részére évi fizetés fejében, készpénzben 2000 frt, sóban 1000 frt.

Végül Temesvártt az új vajdának 267 huszárra 3 frtjával 801 forint, ugyanezeknek posztóra 2 frtjával 534 frt, sóban ugyanannyi,

továbbá ugyanott a két várnagynak 88 lovasra 3 frtjával 264 frt, posztóra 176 és sóban ugyanannyi irányoztatott elő.[1])

A mohácsi vész után az első rendszeres ily költségvetéssel Ferdinánd alatt *1549*-ben találkozunk ismét. Ebből váraink őrségének létszámáról és ellátásáról stb. a következőkben értesülünk:

Komáromban egy zászlóalj német gyalogság, kerül havonként 2240, évenként 26,800 frtba. Ugyanott 11 csajka naszádos, havonként 800, évenként 9600 frtba.

Székesfejérvár városában 10 német gyalogos és 3 ágyú kezelése havonként 67 frt, évenként 756 frt.

Győrben van 300 könnyű lovas és 220 hajdú. A lovasok zsoldja 3 frt, a hajdúké 2 frt havonként. Kapitányaik és hivatalnokaik fizetése havonként 400 frt. Mindez egy évre 20,480 frtot tesz ki.

Sziget, Nádasdy Tamás alatt 100 lovas és 150 hajdúval, évenként 4320 frtba kerül.

Egerben 200 lovas és 300 hajdú és ezek kapitányainak zsoldja 16,200 forint.

Kanizsa védelmére Nádasdy, a dunántúli részek főkapitánya alatt 200 lovas és a saját fizetése havonként 300 frt, összesen 10,800 forint.

Lakon, 10 hajdú 2 frtjával, évenként 240 frt.

Pazod, 6 hajdú 2 frtjával, évenként 144 frt.

Somogyvár, 24 hajdú, évenként 575 frt.

Veszprém, 32 lovas és 200 hajdú, a kapitány 50 frt havi zsoldjával együtt, évenként 6552 frt.

Vitány, 3 lovas, 12 hajdú évenként 396 frt.

Tata, 20 lovas, 80 hajdú és a kapitány 30 frttal, egy évre 3000 frt.

Pannonhalmán, 12 lovas, 32 hajdú, évenként 1200 frt.

Ságvára és klastromában 24 lovas és 50 hajdú, évenként 2544 frt.

Szécsénben 25 hajdú, évenként 600 frt.

Gyarmaton 25 hajdú, évenként 600 frt.

[1]) *Ország. Leréltár.* Dipl. oszt. 21,279. sz. a.

Sárosban és környékén levő hadakra évenként 6000 frt.[1])

Természetes, hogy ezt csak állandó *békeelhelyezésnek* kell tekintenünk, mert a mint a háború kitör, a fenyegetett várak őrsége azonnal öt, sőt *tízszeresen emeltetik*. Ezekre nézve időről-időre az esetleges hadrend intézkedik.

1585-ben például a kis *Szendrő* október 1-én a következő őrséggel bír: 1 őrnagy, 1 kapitány, 1 fő- és 1 alhadnagy, 1 őrmester, 1 irnok, 1 hadbíró, 1 börtönőr, 1 tábori lelkész, 1 iskolamester, 4 közszolga, 3 törvényszolga, 3 zenész, 8 béres, 1 órás, 11 káplár, 2 legény, 183 lövész, 58 német lovas. A tüzérség áll 1 főtüzmester, 1 irnok, 4 tüzmester, ezek 2 szolgája és 10 puskaművesből. Ezen felül az első ütegnél 1 káplár, 12 tüzér és 1 puskaműves, a második ütegnél 1 káplár, 11 tüzér, a harmadiknál 1 káplár, 11 tüzér és 1 puskaműves, a negyedik ütegnél pedig 1 tizedes és 19 tüzérből áll.[2])

De mindezeknél érdekesebb képet nyújt a várak akkori belső életéről *Eger* várának *1589*-dik évi fizetési és számadási könyve:[3])

A magyar gyalogság állott itt ekkor 171 főből, kevés számú ráczból, 6 szolnoki hajdúból és 12 somoskői legényből. A közlegények kapnak havonként 2, a tizedesek 3 frtot, úgy, hogy egy hóban 388 frt 50 denárt adnak ki reájok. A fizetést néha egy egész, néha fél hóra veszik fel. A följegyzés érdeket emeli, hogy minden egyes katona neve föl van írva.

A német vasasoknak, a tiszteknek s a környékről az egri kapitányság kerületéhez tartozó nemeseknek a fizetési könyvben külön lapok vannak nyitva.

Ebből látjuk, hogy *Balás* deák István, a ki 8 lovassal köteles megjelenni, kap személyére egy évre 50 frtot, mindenik lovasára 20 frtot, vagyis készpénzt összesen 210 frtot, 20 buza fertályt, 20 tavaszi fertályt, mindenik lovasa után 1 hordó bort és 50 bárányt.

Dersy Gáspár, a ki 7 lovasával szintén az egri kapitánysághoz tartozik s a ki egyszersmind a Kis-Kunság fele fölött is felügyelni köteles, kap személyére 32 frtot s azután mint Balás deák.

[1]) *Országos Levéltár*. Liber Instructionum I. k.
[2]) U. o. Limbus.
[3]) U. o. Limbus.

Fizetése, melyet a falusi bíráktól részint maga szed fel, részint két vég karasia posztót 36 frt és 2 kopját 66 denár értékben számit bele, teszen összesen 210 frt 36 denárt. Kapott ezenfelül 187 fertály buzát, 91 fertály tavaszit és az egri pinczéből 17 hordó bort $196^1/_2$ egri köböl tartalommal stb.

Ugyanott *Heymann* Fábián ágyúmester havonkénti fizetést, még pedig folytonosan változó nagy fizetést kap, a mi talán úgy magyarázható meg, hogy abban a mesterségénél felhasznált anyagok ára is benne van. Így például deczember havában 149 frt 91 d. kap kézhez.

Hogy ugyanakkor az egész vár ellátása mennyi pénzbe kerülhetett, fogalmat szerezhetünk e számadási könyvnek csak nehány tételéből is: Kopjákat vásároltak a miskolcziaktól összesen 233 db. 46 frt 60 denárért, füszereket 81 frt 73 kr., olajat 4 frt, papirost, egy köteget 1 frttal számítva 20 frtért, bort pedig, ó bort 38 hordóban $530^1/_2$ köböllel 817 frt 30 kr. és új bort 238 hordóban 3357 köböllel 3072 frt 75 denár értékben stb.

1620-ban nehány várunk létszáma következőleg áll:

	Lovas	Gyalog
Érsekujvár	500	500
Szögyén	100	150
Damásd	33	75
Verebély	25	50
Nógrád	100	200
Drégel	100	110
Gyarmat	100	150
Szécsén	200	200
Fülek	200	300
Vácz	250	300
Léva	100	150
Összesen:	1708	2185[1])

1649 óta a végvárak ellátását teljesen a király vállalván magára, a kamara ebbeli kiadásai is emelkednek, noha a török épen ez időtájt csendesen viselkedett. Így *1652*-ben csak *Szendrő, Putnok, Ónod, Diósgyőr* és *Tokaj* részére, készpénzben és posztóban 22,070 frt 50 denárt fizet ki 2 hóra a szepesi kamara.[2])

[1]) Orsz. Lev. Limbus.
[2]) Orsz. L. Limbus.

Végezetül lássuk még, hogy azon időtájt, midőn Leopold alatt a nagy török háborúkra történik előkészülés, a magyarországi részekben mily csapatok állanak magukban a várakban és erősített városokban őrségen.

1662-ben a pozsonyi országgyűlésen a rendek erélyesen követelvén a császári csapatoknak Erdélyből való sürgős kivonását, a császár azok jelentékeny részét Magyarországra rendelvén, augusztus 31-dikén a következő elhelyezést foganatosítja:

Felső Magyarországon:

Gyalogság.

Cobb alatt:

Szatmártt az ezred törzse és 10 század

Vallis alatt:

Szatmártt	3	század
Tokajban az ezred törzse és	5	«
Kállóban	2	«

De Suches alatt:

Szendrőben az ezr. törzse és	2	század
Onód	3	«
Jolsván	1	«
Csetnek és Rozsnyóbányán	1	«
Metzenzéf	2	«
Diósgyőr	1	«
Putnok	1	«

Lovasság.

Heister alatt:

Szatmártt az ezred törzse és 10 század

Spork alatt:

Szatmártt	5	század
Kállóban az ezr. törzs. fele és	2	«
Károlyban	2	«
Kis-Várdán	1	«

Schneidau alatt:

Szerencsen az ezred törzse és	3	század
Ónodban	2	«
Putnok	1	«
Szendrőn	2	«
Megyaszón	2	«

Jaquer alatt:

N.-Bányán a fél ezr. törzse és 5 század

Alsó Magyarországon:

a Dunán innen.

Gyalogság.

Strozzi alatt:

Füleken és Szécsényben az ezred törzse és	3	század
Gyarmat	1	«
Palánka és Drégel	1	«

Lovasság.

Caraffa alatt:

Fülek	2	század
Breznóbánya az ezr. törzse és	2	«
Szécsény	1	«
Gyarmat	1	«

Novigrád ... 1 század
Szögyén ... 1 «
Szt.-Benedek és Szt.-Kereszt 1 «
Komjáti ... 1 «
Selmecz ... 1 «

Pio marquis alatt:

Ujvár a fél ezred törzse és 5 század
Nagy-Komárom az ezredes és fél ezred törzse ... 5 «

Palánka és Drégel ... 1 század
Bakabánya ... 1 «
Korpona ... 1 «
Ujbánya ... 1 «

Walter alatt:

Ujvár az ezred törzse és ... 3 század
Komjáti ... 1 «
Lövön ... 3 «
Nagy-Komárom ... 2 «
Verebély ... 1 «

A Dunán túl.

Baden alatt:

Nagy-Komárom az ezred törzse és ... 3 század
Győr ... 3 »
Szigliget, Keszthely, Tihany ... 2 század
Pannonhalma, Csesznek, Sümeg, Vásony ... 2 század

Montecuculi alatt:

Nagy-Komárom ... 1 század
Győr fél ezred törzse és 3 «
Tata ... 1 «
Pápa ... 2 «
Egerszeg ... 1 «
Lindva ... 2 « [1])

Kayserstein alatt:

Pápa az ezred törzse és ... 2 század
Egerszeg ... 2 «
Kis-Komárom ... 2 «
Lindva ... 3 «
Szalavár, Szt.-György, Szt.-Grót ... 1 «

És most, midőn várbeli katonaságunk létszáma, elhelyezése és ellátásával nagyjában megismerkedtünk volna, vessünk vissza egy futó tekintetet arra, vajjon minő volt ezen ellátás; biztosította-e a katona táplálkozását, egészségét, erejét és kedvét.

Láttuk, hogy élelmi szerek, különösen pedig hús és bor tekintetében váraink ról kellőleg gondoskodva volt, hogy ezen felül a

[1]) Orsz. Lev. Limbus.

királyi seregben a lovasnak rendszerint 3 frt, a gyalogosnak pedig 2 frt havi zsoldja volt, csaknem az egész XVI. és XVII. századon keresztül.

Vessünk tehát azon kor árviszonyaira egy pillantást, hogy megítélhessük mily értéke volt a kapott zsoldnak. Miután pedig valamely időszak drágasága épen az élelmi szerek árából ítélhető meg, lássuk az élelmi szerek árviszonyát.

Tekintettel levén arra, hogy háborús időkben az élelmi szerek árának felszöktetésével, mit a nagy kereslet eredményez, épen a katonaság és a hadi kincstár kárára nagy visszaélések követhetők el, törvényeink árszabályokat állítottak fel, meglimitálták az árakat, a melyek szerint eladni és venni szabad volt. Így történt *1538*-ban is, midőn egyszersmind kimondatott, hogy egy forintban 75 krajczár, négy garas és 16 bécsi fillér fogadtatnak el.

E szerint a

Hajdina	Verőczén	25	denár
	Újudvaron	32	«
	Velikén	32	«
Czirok		20	«
1 pint bor negyvenedik vasárnapig		2	«
Egy szántó ökör		12	frt
Fejős tehén		6	«
Herélt hízott kan malacz		2	«
« sovány « «		1	«
Nőstény malacz		1	«
Félesztendős malacz		50	denár
Egy kis malacz az országban 4 denár, a végvidéken		5	«
Egy lúd	« « 3 « « «	4	«
Kappan	« « 3 « « «	4	«
Tyúk	« « 2 « « «	3	«
Csirke		1	«
Borjuhús fontja		1	krajczár
Sertéshús		2	denár
Egy kecskebak		6	«
Egy kecske		25	«[1])

1550-ben pedig tapasztaltatván, hogy a régibb törvények ellenére a várakban a drágaság mindenütt elterjedt, a királyi várak-

[1]) *Corpus Juris.* 1538. 26. tcz.

ban az élelmi szerek ára különösen újból megszabatott. E rendelet értelmében egy pint bor ára 8 denár, egy pint söré 2 denár, egy pint eczet 10 denár, egy font hús 1½ denár, egy font szalonna 4 denár, só fontja 1 d., sajt 4 d., vaj 1 pint 12 d., 1 tyúk 4 d., lúd 8 denár, 1 köből búza 60 d., 1 köböl bab vagy borsó 1 frt, 1 köböl zab 25 d., 1 köböl liszt 30 és 45 denár stb.[1])

1696-ban pedig Felső-Magyarországon egy őz ára 1 frt 5 d., egy ökör 15 frt, egy itcze ó bor 24 d., egy hordó bor 22 frt, egy borjú 3 frt 40 d., egy kenyér 42 denár.[2])

A várkatonaság fizetésében a fentebb elősoroltakon kívül egész a mohácsi vészig ott találjuk a sót is; a mohácsi vésztől kezdve azonban ezt mindinkább kezdi a posztó kiszorítani, nemcsak azért, mert a katonaság ruházatát fedezvén, az uniformisátió is könnyebben volt elérhető, hanem mert az magára a kincstárra nézve is nyereségesebb volt. A Lucrum Camaræ egy sajátságos módja képződött ugyanis az által, hogy a kamara nagy tömegben vásárolván a posztót, az neki jóval olcsóbba került, mint a mennyi készpénzbe számítva azt katonáinak adta.

A posztóbeli ellátás tehát bőven fedezte a várkatonaságnak ruházatát, de a mellett akkor, a midőn közönségesebb embernek a kereskedelem sok akadályánál fogva nem is igen lehetett módjában szép szöveteket beszereznie, katonaságunk díszesebb sőt gyakran fényes ruházatát is, melyre azon korban oly sokat adtak, biztosította.

Gyakran látjuk ugyanis ezek között, az egyszerű posztó mellet fölsorolva, már például 1504-ben a gerliczeres, 1589-ben a karasia posztót, a huszárok részére carmasin bört, velenczei kék posztót, aba fehér posztót. Így 1585-ben a nemet katonaság zsoldjában Tokaj várában 2 vég morva posztó 22 frt, 25 vég törökös szövet 100 frt értékben és 40 rőf karasia 96 frt értékben; ugyanakkor a kállói huszárok részére 113 rőf vörös szövet 339 frt, 8 vég karasia 112 frt, 54 rőf Bajazia 86 frt 40 d. és 16 rőf vörös bársony 112 frt értékben szállíttattik.[3])

[1]) *Orsz. Levéltár.* Liber Instructionum I. k.
[2]) Századok. 1883. évf. 875. l.
[3]) *Orsz. Levéltár.* Limbus.

Mindezeket pedig a nálunk már megtelepedett macedoniai posztókereskedők árulták, kik közül Panduka Demeter szöveteinek leltára 1685-ből épen kezünknél van, bőven előfordulnak ebben a fentebbi szövetek s rajtok kívül a jancsár-patyolat, az ezüstös és aranyos patyolat s a különböző foszlányok, melyek akkori hadaink ruházatánál mind helyet találtak, de sőt ők árulták és csempészték már a dohányt is, a mely pedig katonáinknál annyira tiltva volt.[1])

Ha mind ezekhez elgondoljuk, hogy harczosaink, különösen lovasságunk sőt huszárságunk jó része is még könnyű pánczélinget, vagy legalább sisakot hordott, könnyen elképzelhetjük a fényes és színdús képet, melyet akkori hadaink nyújtottak.

* * *

Elérkeztünk végre várainkhoz, hogy egész közelről vegyük őket szemügyre. Míg eddigelé mintegy a távolból láttuk sugár tornyaikat a sziklafokon, vagy hatalmas földsánczaikat és mély vízzel telt árkaikat a síkon, most megharsan a kürt és lecsapódik előttünk a felvonó híd, hogy bevonúlhassunk.

Lepjük meg őket épen akkor, a midőn lovas hírnökök érkeznek, tudatva, hogy a török, az ellenség közeledik s minden jel arra mutat, hogy a vár falai alatt is pihenőt fog tartani. A legkisebb végháznak is pontos és szigorú szabályzatai vannak erre az alkalomra s az első parancsszóra megváltozik az egész vár és környékének képe is.

A lebocsátva tartott felvonó híd felvonatik, a zászló fölrepül a legmagasabb torony csúcsára, a falak, tornyok, kapuk és bástyák őrsége azonnal megháromszoroztatik. Minden ember talpon van s mindenki gyorsan végzi teendőit. Lovas hírnökök vágtatnak minden negyed órában, minden irányban leveleket víve magokkal, melyeket a várúr parancsára a deák sietve ír. Jelentések ezek a szomszédos várak kapitányaihoz, majd magához a főkapitányhoz. Másokban gyors segélynyujtást kérnek legénységben, meg ismét másban hadi- és lőszerek gyors szállítása iránt intézkednek.

Már kevés óra múlva megélénkül a vidék s a fellármázott

[1]) U. o. Limbus.

közeli falvak jobbágysága hosszú sor szekéren kezdi beszállítani a tartozó életnemüeket, a tüzelő és védkarónak való fát, a szénát, kenyeret, rőzsét stb. Majd tized aljak szerint jön a gyalog jobbágyság is ásókkal és kapákkal fölfegyverkezve s megkezdi az árkok kitisztítását, a földművek, sánczok kitatarozását, itt-ott, a mint a viszonyok kivánják újak hányását.

Már másnap megérkezik az ágyúöntő-mester, hogy a hibás lövő szerszámokat megjavítsa, vagy ha még az idő engedi újakat is öntsön. Vele legelőször is szigorú egyességre lép a vár ura, vagy kapitánya, mint azt egy hasonló alkalomból *1620*-ban *Thurzó Szaniszló* váraban *Semptén* látjuk, holott is a kassai böcsületes ágyú- és harang-öntő a következőleg ad magáról reversálist:

Én Kassán lakozó Álgyú öntő *Mattkó Hanz*, vallom ez levelemnek rendiben, hogy én az Tekintetes és Nagyságos Thurzó Staniszló urammal ő Nagyságával, Szepesmegyének örökös fő ispánjával etc. alkuttam volt meg neminémü álgyuknak megöntése felől, mely álgyuknak az egyiket Istennek segítségéből szépen meg öntöttem, és az én mesterségem szerént háromszor kilőttem és azután az ő Nagysága kezéhez adtam. Az másikat penig mikor elsőben kilőttem volna, az én nagy szerencsétlenségemre, nem esvén jól az álgyunak öntése, jobb kéz felől való oldala nagy darab helyen ki szakadott, mely dolog az öntésben az én gondviseletlenségem miatt esett. Hogy azért az megnevezett Tekintetes és Nagyságos gróf Thurzó Staniszló Uram én miattam kárt ne valjon, fogadom ő Nagyságának, az én hitemre, tisztességemre és mesterségemnek elvesztésére, hogy én az feljöl nevezett meg szakadozott álgyut az én magam költségemen ujabban szépen ismég meg öntöm és ő Nagyságának épen kezéhez adom, minden fogyatkozás nélkül. Ha pedig én ezeket fogadásom szerént véghez nem vihetném, avagy véghez nem akarnám vinni, tehát gróf Thurzó Staniszló Uram ő Nagysága, avagy az ő Nagysága maradéki mindenöt, nem csak Magyar országban, hanem idegen Országban is engemet megfogathasson, és mindaddig tarthassanak, valamíg az ő Nagysága káráról ő Nagyságát, avagy maradékit meg nem elégítem; ezt pedig az én hittel megerősített levelemet attam nagyobb bizonságért gróf Thurzó Staniszló Uramnak ő Nagyságának és az ő Nagysága maradékinak, az Nemes és vitézlő személyek előtt, tudniillik vága Szendahelyen lakozó

Farkas János uram előtt, Kupricz Benedek uram előtt, és Bárczay István uram előtt, kiknek kezek irások és pecsétek, hogy ez jelen való hiteles levélemen rajta legyen, azon kértem ő Kegyelmeket. Actum in Arce Sempthe die 21 Februarii Anno 1620. Következnek az aláírások és pecsétek. Mattkó ágyúöntőjében egy harang található, a mi azt bizonyítja, hogy ő egyszersmind harangöntő is volt.[1])

Ezen közben a tűzmesterek, a zaigwartok a zájgház (zeughaus), fegyvertár átvizsgálásához és rendbehozásához fognak. Nemcsak a legpontosabban megvizsgálnak és helyére osztanak mindennemű fegyvert és lőanyagot, hanem a legpontosabb számításokat is teszik, vajon a szokott fogyasztási arány mellett elegendő lesz-e a készlet, a lövőszerszámok és a legénység számához s az ostrom valószínűségéhez és tartamához is irányítva.

Így 1560-ból, a *Nádasdy* alatt ostromra készülő *Kanizsán* levő készletekről a következő nagyérdekü jelentést bírjuk. «A nagy álgyuhoz egy napra, legkevesebb harmincz lövéssel, elkel egy mázsa por. Ez nagyobb álgyuhoz vas golyóbis vagyon 200. Az három taracznak, egyiknek az golyóbisa három font ónot nyom, azért harmincz lövéssel egy nap elkelne 90 font ón. Port pedig kívánna egy napra harmincz lövésre 45 fontot. Ezekhez az három taraczkokhoz vagyon ón golyóbis 861. Vas golyóbis vagyon 200.

Az harmadr. ndbeli, kik vannak kisebbek, négy taraczkok, ezeknek az golyóbisa nyom 2 fontot. Ezen egyik taraczkhoz kellene egy napi lövésre, ha harminczszor lőnének belőle, 45 font ón, por pedig 26 font. Ez négy taraczkhoz vagyon kis vas golyóbis 73. Az mely hat apró taraczkokat hoztanak onnat fejülről, azoknak egyik golyóbisa nyom fél font ónot, azért egyikre egy nap elkelne ón 15 font, por 10 font. Egyikből pedig mikor szükséges volna, lőhetünk nyolczvanszor, avagy többször is.

Kész tűzi kalász vagyon 23, de ennek az kalásznak kellene lenni ezernek. Száz kalászra három mázsa por vagyon számítva.

Kész fazék vagyon 297. Fazekat, kiben puskákat csinálunk, ezeret akarunk készíteni, tíz mázsa por megyen reá.

De summa szerint csak az lövésre az mennyi taraczkok itt

[1]) Orsz. Levéltár. Limbus. II. sor, 1. és 2. csomó.

vannak és az álgyuhoz: ha szükség volna, négy mázsa por elkelne egy nap; az pattantyus ezt mondja.»[1])

A mennyiben a készlet nem elégséges, sürgősen intézkednek annak beszerzéséről a nagyobb királyi szertárakból, vagy ha már az nem lehetséges, a legközelebbi várból.

1559-ben hasonló viszonyok között *Gyula* várának kapitánya rendelkezik, hogy a következő hadi szerek azonnal oda vitessenek. «Néptaraczk kettei tíz, tiz fontot vessen, kettei öt-öt fontot vessen, globist bőven hozzá. Hozzon öt mázsa port, tizenhat mázsa ónot, hat mázsa kénkövet, húsz mázsa saletromot, tíz mázsa fekete viaszt, egy mázsa vas vesszőt, ötven szakálos, száz puskát, tizenhat kötés pléhet, puskának valót, négy kötés istrángot, négy kötelet álgyu vonni valót, négy pattantyut, ezer sing vasat, száz fejszét, tizenhat fürészt és ötven hajtás aczélt.»[2])

1559 április 3-án *Nádasdy* kapui várából hasonló sietséggel szállíttat *Stryznyák* várába, Móré Tamás által, hét zsákban 4 mázsa pattantyú, hat zsákban 3 mázsa 40 font szakálos és négy zsákban egy mázsa és egy font puskaport.[3])

A szükséges hadiszerek és anyagok a czájgházban felhalmoztatván, a pattantyúsok és a legénység megkezdi a bástyák, tornyok stb. fölszerelését. A kurta és hosszú szakálas puskák, a prágai, csetneki szakálasok és tersényi puskák (tescheni) a fegyvertárból kihozatván, a rovátkákba illesztetnek s apró tonnácskákban a golyó melléjök állíttatik. Az ágyúk és taraczkok a sánczokon felszereltetnek, üregeikbe és védkosaraik mögé vonatnak, a bástyák sugár ágyúi felől a zsindelyes fedő tetők elszedetnek, előre tolatnak s csövük a lörésbe illesztetik.

A lőpormalom éjjel-nappal dolgozik s a szárítóban máris zsákokba és tonnákba gyüjtve, a lőport a biztos bástya alatti boltba viszik be. A pattantyúsok és tűzmesterek pedig, szurok, terpentin, sőt itt-ott már petroleummal s puskaporral töltik az ostrom-fazekakat, mely meggyújtva lesz az ellenségre dobandó, nem különben a tüzes kalászokat, szurokkoszorúkat, tüzes golyókat és kézi bom-

[1]) *Orsz. Levéltár.* Limbus. II. sor, 1. és 2. csomó.
[2]) *Orsz. Levéltár.* Limbus.
[3]) U. o. Limbus.

bákat. Ez alatt pár nap multán beszállingóznak a hadnagyok és nemes urak, a kik szolgálataikkal a várhoz tartoznak, négy-öt, tíz, húsz lovas vagy gyalog drabanttal, kiket jól fölfegyverezve hoznak magokkal birtokaik és kerületeikből.

A várkapitány pedig utolsó parancsait osztja. Rendelést tesz, hogy a vár alatti városból vagy faluból a legértékesebb tárgyak vagy a várba, vagy biztos vidékre vitessenek, a nők és gyermekekkel együtt. A várból is szomorú menet indúl. Kocsikra rakva a betegek, számos nő és gyermek sírva bucsuzik a várbeliektől, hogy biztosabb vidéken keressen védelmet az ostrom elvonúltáig. Megkezdődik az étel- és italnemüekkel való gondos gazdálkodás s a várbeli legénység és nép számára kiadatnak a rendelések.

Thurzó Szaniszló 1620-ban *Sempte* várában a következő, «a vár szükségéhez való rendelés s mindennemü ellenség ellen való memoriált» bocsájt ki: «1. Az taraczkok helít meg igazítani kell az bástyákon. 2. Ahoz embereket, port, globist, kanotot és egyébb szükséget. 3. Bástyákra fő legényeket és drabantokat az ágyú körűl. 4. Az toromban rendelni két fő legényt 13 drabanttal, ágyuhoz szokottat. Abban szakálost, port, globist kell.

Az minémű tisztek szükségesek az udvarban: 1. Utánam való fő hadnagy. 2. Az négy bástyán való hadnagy. 3. Az toronban való hadnagy. 4. Por, golobis való az toronban. 5. Az piaczon való hadnagy álló sereggel. 6. Az zászló tartók. 7. Czirkáló, négy; éjfél előtt kettő, éjfél után is kettő. 8. Strázsa mester. 9. Kiütő sereget az kin az szer lészen. 10. Az fejedelem háza felett és eleiben két gyalogot.

Az városban mit kell meghagyni: Az trázsát mindenütt kiállítsák, éjjel tüzet égessenek. A strázsa ha lovast lát, oda be ne ereszszék, ha nem megjelentsék.»[1])

Délután a lovas előőrsök vágtatva érkeznek a kapuhoz s beeresztetve jelentik, hogy az ellenség csapatai a láthatáron már felismerhetők. Erre a fölvonó híd utoljára csapódik fel s az ácsok gyorsan fognak hozzá a kaput belőlről gerendákkal, földes zsákokkal és koczkakövekkel eltorlaszolni. Mikor ez be van fejezve, a külvilágtól végkép el van zárva az őrség, e percztől vagy ott hal, vagy megvédelmezi e helyet.

[1]) *Orsz. Levéltár.* Limbus. II. sor. 1. és 2. csomó.

Az utolsó intézkedések egyike még, hogy a bástyák mögül magasan kiemelkedő épületek, a templom, tornyok és palota netalán gyulékony zsindelytetői leszedetnek.

A vár káplánja kiteszi az oltárra a Szentséget, hogy ezután állandóan ott álljon, a végső vigaszt megadni majd a netalán haldokló sebesülteknek. A várkapitány fölcsatolja sisakját, lovára ül s a vár piaczára lovagol, hol az őrség tizedekbe felállítva vár. Komoly, férfias szavakban figyelmezteti az őrséget hűségére, kötelességére, esküjére s elmondva előttük újra, megesküsznek a mindenható istenre, hogy utolsó csepp vérig harczolnak e várért, az ország megmaradásaért és dicsőségeért s a koronás királyért.

Innen csendben, de katonai pontossággal oszlik el az őrség, hogy azonnal ki-ki elfoglalja helyét, úgy a mint az a legpontosabban rendelve van, a különböző bástyákon, falakon és tornyokban.

1605 május 11-én ugyancsak *Sempte* várában a következőleg limitáltatott a vitézlő nép a bástyákra: «1. Uram ő Nagysága mellé az kő bástyára, Nemes Kereszturi András uram, Semberi Pál, Vitéz Imre, Baranyai Tamás, Ocskay Imre, Tessényi György, Bori János, Tani Ferencz, Fekete János, Beke Tamás, Pribék Jakab uram és egy tized alja drabant. 2. Pográni István mellé az sütő ház bástyán tizenhárom nemes, két szolga és egy tized alja drabant. 3. Farkas György az kovács bástyán, tizenkét nemes és egy tized alja drabant. 4. Szerdahelyi János bástyáján, tizennégy nemes és egy tized alja drabant. 5. Az toronban, öt nemes, két várbeli drabant és egy tized alja drabant. 6. Az belső várban hat nemes és egy tized alja drabant. Lovászok, kocsisok tizenegyen, az hova szükség kivánja, az estálóhoz közel való bástyán legyenek.»[1])

E közben beesteledik s a közeli halmokon és dombokon körös-körül hosszú vonalban gyúlnak ki az ellenség őrtüzei. A várban az utolsó parancs hangzik el. Az ágyúk, szakálosak és puskák gyors tempóban töltetnek meg, csattognak a nehéz golyók, a mint az ágyú torkába hullnak, azután visszazörren mindenik a maga helyére. A kanóczok mindenfelé sisteregve pislognak, a hadnagyok kihúzzák kardjaikat, azután minden elcsendesedik, csak a czímeres lobogó leng méltóságosan a toronyból alá s a szemekben lobog a komoly bátorság tüze.

Dr. SZENDREI JÁNOS.

[1]) *Orsz. Levéltár.* Limbus.

ÚJVÁR (ÉRSEKÚJVÁR) VÁRÉPÍTÉSZETI RENDSZERE ÉS KATONAI SZEREPE.

MÁSODIK ÉS BEFEJEZŐ KÖZLEMÉNY.

(Egy szövegbeli rajzzal és két rajzmelléklettel.)

Újvár a törökök alatt. 1663—1685.

A törökök Újvárt magoknak otthonúl gyorsan berendezék. A keresztény templomot mecsetté alakíták át; a pasa maga számára a pozsonyi püspök palotáját rendezé be.

Újvár megrongált erődítései teljesen helyre állíttattak; az összedőlt falak fölépíttettek, a védőgátak kijavíttattak; új védőművek azonban nem építtettek.

A passiv erő az árokban alkalmazott czölöpök által emeltetett; úgy szintén a hídak is czölöpművek által biztosíttattak; a vár állandó védőrsége körülbelül 3000 ember volt.

A pasák mint mindenütt, úgy Újvárott is, hatalmaskodásaikat gyakran a török fennhatóság alatt lévő terület határain túl is kiterjesztek és a király területén lévő helységek lakóit fosztogatással fenyegeték.[1])

E csendélet 1683-ig folyt, amikor is nyugalmokból először kizaklattatának. Az ügygyel-bajjal összegyűjtött szövetséges hadsereg

[1]) Ime egy Hassan újvári pasa által Galgócz lakóihoz intézett fenyegető iratnak tartalma:

«Ti galgócziak, bírák és polgárok, hosszúnyakú, nyársalást érdemlő kutyák! Miért vagytok oly engedelmetlenek; mit használ az, ha nekem hirnököket beküldtök? Ha ti, nyársat érdemlő kutyák, kik nem hódoltatok, négy nap alatt egy pénzösszeggel meg nem jelentek, esküszöm, hogy valamennyitöket rabszolgákká teszlek». Hammer, Gesch. des Osm. R. VI. 456.

főparancsnokául kinevezett *Károly lotharingiai és bari herczeg* ugyanis elhatározá, hogy ez év hadjáratát Újvár vívásával kezdi meg.

E czélból hadserege élén, mely 21,800 gyalogosból, 10,800 lovasból és 56 lövegből állott, május 11-én az Ő Felségétől nyert utasítások értelmében Komáromba vonúlt; junius 5-én a hadsereggel átkelt a Duna balpartjára és a következő napon Újvárt körűlzárolá. A vívóárkok már meg is nyittattak, nemkülönben a Bécsből, Komáromból és Győrből ide rendelt öreg ágyúk is úton valának, midőn az ostromot hirtelen beszünteté és Komáromba visszavonúlt; Ő Felségének pedig nem csekély meglepetésére jelenté, miszerint: «Újvár alól a 8-ról 9-re való éjjel Komáromba vonúlt és pedig azért, mert biztos hírek szerint a nagyvezír nagy hatalommal közeledik és neki a császári utasítás értelmében mindenek előtt az örökös tartományek biztosítására és a hadsereg jó állapotának fenntartására kell gondolnia».

Míg a császári hadvezér seregét a Csallóközben táboroztatá és gyalogosait a győri és komáromi vármunkálatoknál alkalmaztatá, addig a nagyvezír 200,000 emberrel és 300 löveggel Belgrádból Eszékre vonúlt.

Újvár visszafoglalása *másodízben* Bécs felmentése után határoztatott el. A lengyel király (Sobiesky) e czélból 1684 szeptember hó 20-án Pozsonyból azon szándékkal ment a Csallóközbe, hogy Komáromnál a Vágon átkeljen és Újvár alá nyomúljon. Betegségek kitörése azonban a Vágon való átkelést október hó kezdetéig késlelteté, minek folytán az újvári vállalatra kedvező alkalom[1]) elmulasztatott; a hadsereg tehát Párkány felé vonúlt, hol azonban október 7-én a törökök által érzékeny vereséget szenvedett, s így Újvár visszafoglalása újból elhalasztatott.

Újvár ostroma és visszafoglalása 1685-ben.

A király a török háború folytatását 1685 tavaszán, a múlt évi szerencsétlen hadjárat daczára, elhatározá. A pápa tetemes pénzbeli segélye és a papi jövedelmek nagy részének átengedése lehetővé tevék a tavalyi hadjárat következtében megfogyott hadsereg új toborzások általi kiegészítését, valamint a különböző birodalmi fejedelmekkel segélycsapatok átengedése végett kötött szerződések

[1]) A török hadsereg távolléte.

foganatosítását. A császári hadsereg e szerint körülbelül 61,000 emberre emeltetett, melyhez még a bajor választó fejedelem 8000 embert, a kölni 6000 et, Braunschweig-Lüneburg herczegei 11,000, a frank és felsőrajnai kerület 8000, a sváb kerület pedig 4500 embert állítottak; az egész Magyarországban felállított hadsereg ereje megközelité a 100,000 embert. A császár és király szövetségeseivel — a lengyel királylyal és Velenczével — abban állapodott meg, hogy az ellenségeskedéseket mind a három hadszíntéren (Magyarországon, Podoliában és Dalmátiában) támadó vállalatokkal kezdjék meg.

A mint egy válaszból kitetszik, melyet a császár-király a lotharingiai herczegnek az általa benyújtott s a hadjáratra vonatkozó, véleményére adott, a Felség az újvári és budai erősségek ostromára nézve egyelőre még habozott s czélszerűbbnek vélte előbb Nógrád vagy Székesfehérvár megvételére törekedni.[1])

[1]) A badeni nagyherczegi levéltárban levő válasz ide vonatkozó része így hangzik:

«Schliesslich ad octavum die operationes betreffend finde ich E. L. guttachten mit vernunfftigen praeponderirenden rationibus fundirt zue sein, warumben diese campagna hindurch eine hauptsächliche Impresa vorzunehmen und selbige mit allen Kräfften auszuführen die höchste notturfft erfordere. Nun wird verhofft Neuheusel werde mittler Zeith, wann es wie lenger ie mehr stringirt wird, von sich selbsten fallen, oder durch eine surpresa hinweckhgenommen werden können, weilen es mit einer ordentlichen belägerung dermahlen anzugreiffen nit rathsamb sein wird. Mitt Ofen hatt es auch seine absonderliche bedenken in specie mit denen iezt vorhandenen Völcker sich zu impegniren, wann aber die Braunsehweigische und andere auxiliares anlangen und mann derselben stand, auch des Feinds postur wissen und sehen wird, Alsdann kann mit besserem bestand einige resolution gefasst werden. Auf solchen Fall, da mann den attaco auf Ofen reassumiren wollte, müsste die armata vor des feinds einfällen und angrif bedeckt sein und Neuheusel, da es entzwischen nicht erobert wird, zugleich wohl belagert verbleiben, zu welchem end der vorschlag mit Osseckh verträglich sein würde, darbei aber neben andern difficulteten diese vorfalt, dass die occupir- und besez- oder ruinirung derselben Brückhen wenig früchten werde, wann eine warme Zeith einfallen und selbiger morast, wie es zu geschehen pflegt, ausstrucknen, consequenter den Pass allerseits eröffnen thette. In summa es scheint vast nit müglich zu sein, von den operationen was positive zu schliessen, bis man den eigentlichen status

A hadsereg mindazonáltal megalakúlt és egyelőre következő tagozást nyert:

Főparancsnok:

Károly lotharingiai herczeg vezénylő tábornok.

Fősereg 32,450 ember.

Gyalogság: 115 század, 17,250 ember *Waldeck* herczeg tábornagy, *Croy* herczeg táborszernagy, *pfalz-neuburgi Lajos* herczeg, *Souches* és *Scherffenberg* gróf vezérőrnagyok alatt.

Lovasság: 95 l. század, 15,200 lóval *Caprara* gróf tábornagy, *badeni Lajos* őrgr., *Dünewald* gr. lovassági tábornokok, *Pálffy* gr., *Caraffa* gr. altábornagyok, *Taff* gr., *Mercy* br., *Lodron* gr. és *Styrum* gr. vezérőrnagyok alatt.

Tűzérség: 75 löveg, *Börner* ezredes alatt.

A fősereghez tartozott továbbá a kanizsai, győri és a felvidéki katonai parancsnokságok magyar határőrsége.

Horvátországi hadtest 8450 ember.

Parancsnok: *Leslie* gr. tábornagy.

Gyalogság: 35 század, 5,250 ember *de la Verne* marquis altábornagy alatt.

Lovasság: 20 l. század, 3,200 lóval, *Salm* herczeg lovassági tábornok alatt; a horvát határőrség.

Felsőmagyarországi hadtest 10,850 ember.

Parancsnok: *Schulz* gr. lovassági tábornok.

Gyalogság: 35 század, 5,250 emberrel *würtembergi György Frigyes* herczeg ezredes alatt.

Lovasság: 35 l. század, 5,600 lóval, *Veterani* gr. ezredes alatt; továbbá *Barkóczi* és *Gombos* huszárai.

Meiner und des feinds armaten wissen wird. Entzwischen möchte etwa Novigrad dass obiectum sein, solches dem feind hinweckhzunehmen, dadurch Neuheusel mehrers in die eng zubringen oder auch Stuhlweissenburg nach dem sich die gelegenheit zu einem und dem andern eraignen wird, welches alles bei E. L. vernunfftigen dispositionen nach dem Sie eins und anders bey dero dahin Kunfft finden und wie es sich nach und nach eraignen oder anlassen werde beruhen wird».

Rendelkezésre állottak továbbá még a következő várak és városok *védőrségei*: Trencsén, Littava, Lednicz, Nyitra 10; Lipótvár 3; Győr 3; Pozsony 2; Komárom 2; Bányavárosok, Léva, Csábrág, Sytma, Ljkava, Árva 9; Esztergom, Visegrád 5; Szathmár 10; Ecsed 4; Dunajecz, Szendrő, Murány, Szepesház, Lőcse, Szeben, Bártfa, Makovicz 16; összesen 64 század, 9,600 emberrel.

Daczára annak, hogy a főparancsnok biztosíttatott, miszerint hadseregének legnagyobb részét junius hó kezdetén harczképes állapotban a meghatározott gyülekező helyeken, Esztergom és Párkánynál találandja, mégis az összpontosítás befejeztéig az egész junius hó eltelt; ámde a junius hóval eltünének a kedvező körülmények Buda vagy Fejérvár ostromára nézve is, minthogy időközben az ellenséges haderő a hadszínhelyre érkezett. A herczeg ily körülmények között még csak az újvári vállalat sikere iránt bírt bizodalommal, mivel az örökös tartományok, nemkülönben Komárom és Lipótvár közelsége az ostromló sereg szükségleteinek megszerzését nagy mértékben megkönnyíték, az elkülönített védőrség gyengesége pedig a vár visszafoglalását a török hadsereg megérkezése előtt valószinűvé tette. Az ostrom bevezetéseül a herczeg még a neográdi erősség megvételét kívánta, miért is junius 25-én 3000 lovassal annak kémszemléjét eszközölte. Minthogy azonban úgy találta, hogy Neograd rajtaütéssel el nem foglalható, rendes ostromlást pedig nem érdemel, a párkányi főhadiszállásra visszatérvén, valamennyi csapatot Újvár felé irányítá, mely erősséget a már ott lévő Heisler ezredes hadtestével julius hó 7-én szorosan körűlzároltatá. Julius 8-án megérkezének Surány felől a lüneburgiak; 9-én pedig Lipótvár felől a bajorok, mi által az Újvár alatti császári hadsereg számereje 43,000 főre emelkedett.

Miután a következő napon a hely kémszemléje megtörtént, a herczeg egy julius 11-én tartott haditanácsban a támadást két oszlopban — a Forgách és Cseh bástyák ellen — határozá el; az első vezetésével *Croy* herczeg táborszernagy és a hannoveri herczeg felváltva bízattak meg, az utóbbi pedig *Sereni* gr. bajor táborszernagyra bízatott. Az első támadó oszlopnál naponta 1500 császári ugyan annyi lüneburgival, a másodiknál pedig 1500 császári ugyan annyi bajorral váltatott fel.

Az ostromlási munkálatokat, melyeknek könnyebb áttekint-

hetése czéljából a szöveg alapján az alábbi alaprajzot állítottuk össze, wachtenburgi *Kleinwächter* főmérnök és ezredes vezette.

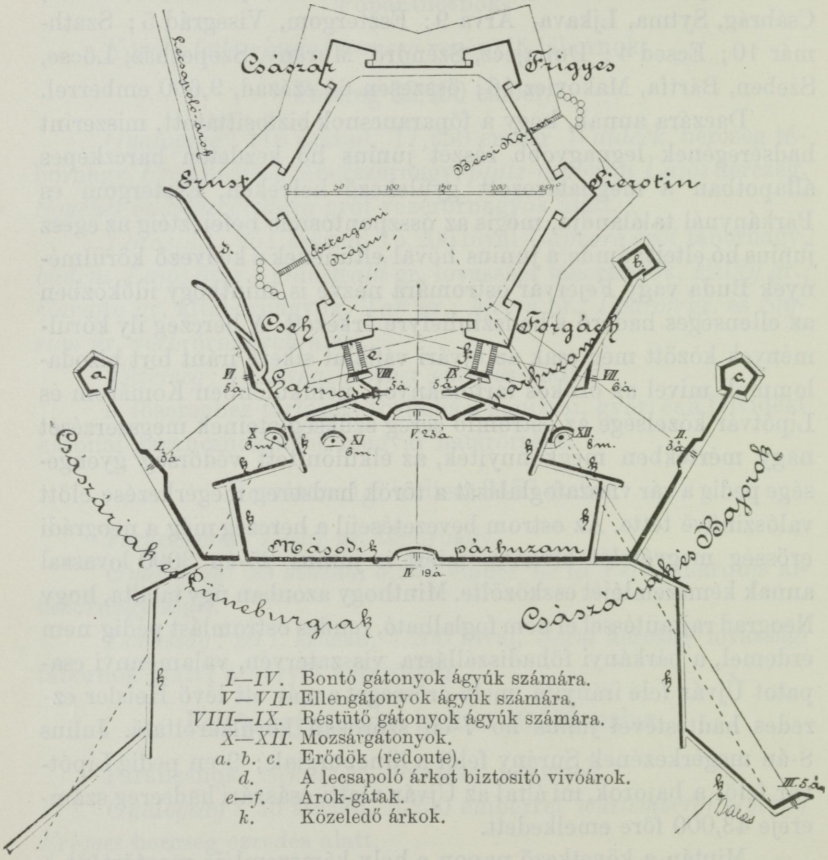

I—IV. Bontó gátonyok ágyúk számára.
V—VII. Ellengátonyok ágyúk számára.
VIII—IX. Réstütő gátonyok ágyúk számára.
X—XII. Mozsárgátonyok.
a. b. c. Erődök (redoute).
d. A lecsapoló árkot biztositó vivóárok.
e—f. Árok-gátak.
k. Közeledő árkok.

ÚJVÁR VISSZAFOGLALÁSA A TÖRÖKÖKTŐL 1685-BEN.

Következőkben adjuk az ostrom lefolyását a vár megvételéig:[1])

[1]) Az ostrom leírásánál használtattak: Tschernig, Das Königreich Hungarn stb. és diersburgi Röder műve, melyben a várvívás lefolyása julius 14-ig van leírva; egy anonymus naplója, Lajos badeni őrgróf jelentései, Kleinwächter mérnök emlékirata, Caprara tábornagynak a császárhoz inté-

Julius 11-én pontban éjjeli 12 órakor megnyittattak a vívóárkok és az erősség ugyan az nap 700 lépésnyi távolságra födött közeledő árkok (approches) segítségével megközelíttetett.

Julius 12-én a vívóárkok annyira kiszélesíttettek, hogy azokban három ember egymás mellett állva, födve volt; a tüzelés a várból gyenge vala és nem okozott nevezetes kárt, minek következtében a munkálatok az egész éjjel serényen folytattak.

Julius 13-án a két elkülönített támadó csoport közeledő árkai egy a megtámadott arczvonallal párhuzamos vívóárok által összeköttettek (2-ik párhuzam), mely utóbbi az erősségtől 500 lépésnyi távolságra vala.

Körülbelül 100 török elfoglalta e napon az esztergomi kapu, illetőleg híd előtt lévő czölöpvédművet és innen heves lövöldözést folytatott, de a lövések az ostromlónak csak csekély kárt okozának. A párhuzamos vívóárok szárnyainak biztosítása czéljából egy-egy erőd (redoute) építése vétetett foganatba; egyszersmind három löveggátony építtetett, és pedig egy a bal oldalon *az esztergomi kapu uralása*, egy a jobb oldalon az esetleges *kirohanások visszautasítása*, végre egy harmadik a vívóárkok bejáratánál *a munkásoknak lövés elleni fedezése* czéljából; a két első három-három, az utolsó pedig öt ágyút fogadhatott be.

E napon érkezett az ostromló táborba azon hír, miszerint a magyarországi seraskierré kinevezett *Ibrahim* pasa 40,000 emberrel Eszéknél a Dráván átkelni készül és a Hatvannál álló egri és nagyváradi pasák a vele való egyesülésre utasíttattak.

E hírre Straszer alezredes, egy tapasztalt és bátor tiszt, azonnal Esztergomba küldetett, hogy ezen hely védőműveit, melyek annak visszafoglalása óta megfoghatlan módon elhanyagoltattak, kellő állapotba helyeztesse.

Julius 14-én a párhuzamos vívóárok közepén egy ellengátony építtetett, 19 löveg számára, a vár felé domborodó ív alakban. Az ellenség szintén elsánczolta magát az esztergomi kapu előtt és e helyen két löveget alkalmazott. Este felé körülbelül 50 lovas kirohant a várból és az előőrsökből többeket meglepve, felkonczolt; a

zett jelentései, végre egy a badeni nagyherczegi udvari könyvtárban őrzött, az ostromot bemutató tervrajz.

bajor dragonyosok ellentámadása azonban őket a várba azonnal visszaűzte.

Julius 15-én az ostromlók a vár árkát 100 lépésre megközelítették, minek folytán a közeledő árkok csúcspontjai egy új párhuzamos vívóárok (3-ik párhuzam) által összeköttettek. Délelőtti 10 órakor kezdetett a tüzelés a jobboldali három löveg számára épített gátonyból a Forgách ordony csúcsa ellen és az egész nap folytattatott.

Julius 16-án reggel a vívóárkok bejáratánál 6 löveg számára épített gátonyból a tűz szintén kezdetét vette; a nagy gátony munkálatai serényen folytak, annál is inkább, mivel a védő csak keveset tüzelt és magát általában igen csendesen viselte.

Julius 17-én reggel körülbelül 40 főből álló török csapat kirohant a várból, de csak hamar visszavettetett. A munkálatok a nagy gátonynál folytattattak, a kész gátonyokból pedig a bástya lőrései lövöldöztettek. A nap folyamán elesett 11 és megsebesült 19 ember.

Julius 18-án a bal szárnyon is megkezdetett a tüzelés, egy 3 löveggel bíró gátonyból, a Cseh ordony lőrései ellen. A nagy gátonyban este 9 löveg helyeztetett el. A nap folyamán elesett 1, megsebesült 3 ember.

Julius 19-én a tüzelés a nagy gátonyban elhelyezett 9 lövegből is megkezdetett; a 3-ik párhuzamos vívóárokban pedig egy mozsárgátony építtetett, 6 mozsár számára. Minthogy a hír, mely szerint a török hadsereg közeledőben volna, már ismételten megerősíttetett, Heiszler ezredes 1500 lovassal hírszerzés czéljából a Garan felé küldetett.

Julius 20-án a bajor és lüneburgi dragonyosok, a török sereg közeledésére vonatkozó hirek folytán, Komáromba küldettek azon czélból, hogy itt a hajóhíd biztosítására hídfőt építsenek. A nagy gátony e nap teljesen elkészíttetett és éjjel a lövegekkel fölszereltetett.

Julius 21-én megkezdetett a tüzelés a nagy gátony 19 lövegéből és a két, szintén legutóbb elkészített, mozsárgátony 8, illetőleg 4 mozsarából.

Julius 22-én a tüzelés 19 ágyúból és 18 mozsárból kitünő eredménnyel folytattatott.

Julius 23-án két új ellengátony, egyik 5 a másik 6 löveg számára, nyittatott meg; egyszersmind kísérlet tétetett az árkon aknászokkal ladikokban átkelni és a csónakokat a várfalakhoz kapcsolni; a kísérlet, bár a vállalat Rózsa ezredes és az aknakapitány életébe került, meghiusult. Ugyan e nap Megrigny mérnök tanácsára az Ernst bástya előtt, a vár árok vizének lecsapolása czéljából egy árok kiemelése határoztatott el, mely munkálathoz naponta 600 ember vezényeltetett. A várparancsnok egyszersmind felszólíttatott a vár átadására, de a felszólítás visszautasíttatván, a várnak rohammal való bevételére minden előkészület megtétetett; ezek közé tartozott különösen két rőzsegátnak az árokban való feltöltése, melyek tényleges elkészítése azonban csak 25-én következett be.

Julius 24-én 200 janicsár a várból a bécsi kapunál kirohant, a vár előtti magas fű által elfödve a kapu előtt egy befejezetlen redout sváb őrségét világos nappal meglepte s közülök 1 alezredest, 1 kapitányt, 1 hadnagyot és 120 közlegényt fölkonczolván, fejeiket török szokás szerint póznákon a bástyákra tűzte.

Heiszler ezredes a Garan melletti vezényeltetéséről bevonúlt, jelentvén, hogy egy török seregtest az egri és temesvári pasák alatt még mindig az Ipoly és Garan közt áll, a fősereg azonban 22-én Buda alá érkezett.

Julius 25-én a tüzelés a két szárnyon lévő ellengátonyból az ordonyok belső oldalékai ellen is megkezdetett; egyszersmind a 3-dik párhuzamból kiindúlva a két árokgát elkészítéséhez fogtak, melyek közül az egyik a «Forgách» bástya jobb, a másik pedig a «Cseh» bástya bal arczoldalának közepére irányíttatott. Ezen, a vár sorsára nézve oly nagy befolyású munkálatnak megkezdése kizavarta a védőrséget eddigi tétlenségéből; még az nap intéztetett egy kirohanás az árokmunkálatokra, melyeket ugyan lerombolni nem sikerült, de több tiszt, altiszt és közvitéz megöletett.

Julius 26-án a törökök az esztergomi kapunál újra kirontottak, mely alkalommal sikerült nekiök az «Ernst» bástyánál a várárok vizének lecsapolása czéljából kiemelt árkot 40 ölnyi hosszúságban betölteni.

Hasonló kísérletek megakadályozása czéljából az esztergomi kapu előtt egy 500 lépés hosszú vívóárok készíttetett és ez a 3-dik párhuzammal összeköttetésbe hozatott.

Julius 27-én az árokgátak építése majd a bástyákig haladt, de e munkálatok a következő napokban majd teljesen megsemmisíttettek.

Julius 28-án ugyanis az ellenség bombák és szurkos tekercsek hajítása által a Forgách bástya előtti, *julius 29-én* pedig a Cseh előtti gátat, valamint a bajorok egyik löveggátonyát is fölgyújtotta, minek folytán az árokgátak a víz szinéig leégtek. A fővezérlethez egyidejüleg értesítés jutott, miszerint a török hadsereg Budát elhagyá és Esztergom ellen nyomúl, miből Károly herczeg azt következteté, hogy a török fővezér Esztergom vívását és egyszersmind Újvár fölmentését szándékolja; elhatározá tehát, miszerint Újvár ostromának folytatása mellett az előbbinek segítségére siet, mely kettős vállalatra magát elég erősnek érzé.

Julius 30- és 31-dikén a leégett löveggátony újra fölépíttetett; az árokgátaknál a munka szintén serényen folyt. Az utóbbi napon egy huszár azon hírt hozta, hogy az ellenség, körülbelül 40,000 emberrel, Esztergomot körülzárolta.

Augusztus 1-én a törökök az esztergomi kapunál újra kitörtek. E helyen a lecsapoló árok biztosítása czéljából készített vékony, hosszú és kellőleg nem biztosított vívóárok igen szúrta szemeiket; erre rontának tehát, az őrségből 50 embert fölkonczoltak, Gallenfels alezredest, több tisztet, altisztet és közlegényt pedig megsebesítettek.

A védőrség erélyes fellépése és az utolsó napokban általa kivívott eredmények, párosúlva azon ténnyel, hogy a seraskier Esztergomot és Visegrádot egyszerre körűlzárolva tartá, nem csekély zavart okoztak a főhadiszálláson. A fővezérlet nem bírt a seraskier valódi tervén tisztán átlátni és azt kezdé hinni, miszerint a csász. sereget csak a jobb partra való átlépésre akarja bírni, hogy azután a balparton gyorsan és túlerővel a gyönge ostromló hadtestre törhessen; e föltevés valószinüséget nyert azon hír által, hogy a török Vácznál hídat verni készül.[1])

[1]) Érdekes képet nyújt a főhadiszálláson ekkor uralkodott zavarról Lajos badeni őrgrófnak augusztus 1-én nagybátyjához intézett következő levele:

«Il est plus de 7 ou 8 iours que la teste nous tourne, et ie ne veux

Augusztus 2-, 3-án és 4-én az árokgátak fölépítése erélyesen folytattatott és azok oly állapotba helyeztetének, miszerint a tűz ellen biztosítva legyenek; 3-án azon kívül a herczeg 200 magyart vezényelt a betöltött lecsapoló árok újbóli megnyitására. Souches táborszernagy 2-án az árokmunkálatoknál életveszélyesen megsebesíttetett.

Augusztus 4-én megérkezének a táborban a kölni választó fejedelem segélycsapatai.

Augusztus 5-én három új réselő gátony építtetett; egyik 23 löveg számára, a harmadik párhuzamos vívóárok közepén domború ívben az átellenes courtina felé, a másik kettő öt-öt löveg számára, a várárok szélén, a megtámadott ordonyok belső arczoldalai ellen.

Időközben kezdetét vette Esztergomnak a török hadsereg általi szabályszerű ostromlása. A főhadi szállásban a teendőkre nézve

iamais estre homme de Bien si nous ne demeurions encor trois mois sur le bord lu fossé si l'enemis estoit celeument de mille hommes plus fort qu' il nest. La sottise qon ast fait, de faire la breche avant d'estre en estast dinsulter la place, paroit maintenent tout entiere, et ie crois qu'il seroit tout aussy facile d'ataquer un nouveaux bastion que celuy qui paroit si desolé, car lennemis y ast fait de retrengement qui valent mieux que le chemin de rondes, dont il tiroit autrefoy, et ie ne doute pas qu'il naient contremine partout. Cependent nostre incertitude les rassure et ses gens qui nosoit montrer le né, commencent a devenir insolents comme la garnison de Bude (Budának 1684-ben meghiúsult ostrománál), et pour marque de cela il on fait cest apresmidie une sortie ie ne say par ou, sur une lignie qon avoit fait depuis la gauche de nostre retranchement ver un fosse par ou lon peut facilement seigner le fosse de la ville, et parce q'on veut malgre la raison estandre des grande lignie sen defence, ny place d' armes elle ast estée culbute sen beaucoup de resistence, avec perte de trente ou quarentes hommes et plusieurs officiers: Galenfels et quelques autres capitaines en font pour des bon coups de mosquets, et avec tous cela nous nen deviendrons pas plus sage; larme ennemie est a Gran den le dessein de lassiêger a ce que lon dit, nous courerons aux secour, et parce que Waldec nast pas voulu rester icy, lon laisserat le soing du siege a Comte Caprara, avec douz ou quinse mille hommes, tant de celle de Lampereur que d'autres trouppes; ie souhaite qu'il sen demelle bien et crois que nous orons lieux d'estre satisfait Si apres une heureuxe expedition du coste de Grane nous le trouvons d'en l'estast q'on Le laisse; ie ly bayse les mains et parce que la poste part ie me rements a la primiere occasion et suis avec bien de submission de V. A. le trés humble serviteur».

a bizonytalanság és zavar még mindig tartott; némelyek tanácsolák Újvár ostromlásának osztatlan erővel való folytatását és Esztergom föláldozását, mások, köztük első sorban Lajos badeni őrgróf ellenzék e nézetet, mert Esztergomnak és vele együtt a Duna folyamnak Budáig való birtoklását az aránylag csekélyebb fontosságú Ujvárnál sokkal értékesebbnek tarták és Esztergomnak haladéktalan fölmentése mellett nyilatkoztak. Az őrgróf nézete egy augusztus 6-án tartott haditanácsban győzvén, a herczeg elhatározá, hogy Caprara tábornagyot egy megfelelő csapattesttel *Újvár* ostromlásának folytatására visszahagyja, a főssereggel pedig azonnal Esztergom fölmentésére indúl.[1])

[1]) Elhatározásáról a császárnak következő jelentést küldé:

«Eur Kay. May. khan ich allerunterthänigst zu berichten nicht vmbgehen, welcher gestalten die vergangene nacht der Graff von Lamberg widerumb angelangt ist, vndt Mir zwey schreiben von Eur Kay. May. überbracht hat, auss welchen ich ersiehe, dass Eur Kay. May. in sorgen stehen, ob der Feindt Grann nicht mit ernst angreiffete, dass Er nur suchen wuerde den maisten Thaill von Euer Kay. May. Armée von hier hinweckh zuziehen, vndt sodann desto leichter gegen den Corps, welches alhier zuverbleiben hat, operiren khönen, auf welches auch am maisten achtzugeben ist; Eur Kay. May. werden aber aus dem letzten schreiben des Obrist.-Leuth. Strassers, welches Ich Eur Kay. May. überschücket, auch beraithss allergnädigst ersehen haben, dass er berichten Thuett, dass der Feindt die tranchementen nicht allein schon geöffnet habe, sondern auch die Vöstung mit 4 grossen Stuckhen beschiessen, vndt Mörsern Bomben einwerffen Thuet. Gestern abents auch ist Rätz anhero von des Feindts Läger khommen, welcher saget, dass die Tyrkhen nicht mehr weith gewesen wahren von denen Palisaten der contre escarpen, vndt weillen mann ein 7 täg biss dahin nacher Gran zu marschieren hat, ist durch Eur Kay. May. Generalitet vor guett befunden worden, diesen march nicht mehr lenger zu verschieben, so habe Ich auch recognoscieren lassen, ob der Feindt zu schlagung einer Brückhen über die Donav bey Wäitzen einige Disposition vorkehren Thuet, So ist aber nicht das geringste zu sehen gewesen, vnd seindt alle die Tyrkhische troupen vnd Tardern, welche diesseits der Donav gestanden, auf iene seithen marchiert; Vnd nachdeme ich den Graffen Caprara mit einem Corps, wie auss der Beylage zu ersehen, alhier zu lassen, die anstaldt wurde gemacht haben, werde Ich morgen meinen march mit der Armée gegen Comorn fortsezen, vnd von dortaus weither gegen Grann fort, wie ich es vor nöthig zu sein erachten werde; Aus gegenwärtigen Abriss geruehen Euer Kay. May. allergnädigst zu ersehen, in wass Stand sowohl

A fölmentő hadsereg az elhatározás szerint augusztus 7-én Komárom felé elvonúlt. A sereghez csatlakoztak a bajor választó fejedelem, Waldeck herczeg, Badeni Lajos őrgróf, valamennyi jelenlevő herczeggel. A sereg 35 zászlóaljból és 90 lovas századból állott, 60 löveggel; — összes számereje 40,000 ember volt. — Újvár alatt egy különböző elemekből összeállított 16,000 főnyi számerejű hadtest maradt vissza. Caprara tábornagynak, kinek a főparancsnok az ostrom serény és erélyes folytatását, nemkülönben annak külső befolyások ellen való biztosítását különösen kötelességévé tette, első gondja volt az igen nagy kiterjedésben épített ostromvonalat (circumvallatio) rövidíteni és a Nyitra gázlóit tábori védőművek által biztosítani; ez utóbbi annál inkább szükségesnek mutatkozott, mert a víz a tartós szárazság folytán nagy mértékben leapadt.

E munkálatok az ostromló hadtest erejét teljesen igénybe vették, s így a két árokgát és a nagy gátony építése augusztus 7-én és 8-án csak keveset haladt. Minthogy a jobboldali gát a Forgách ordony főréséhez már igen közel volt, az ellenség azt bombákkal, szurkos tekercsekkel és más gyújtó anyaggal újra fölgyújtani próbálta, de az alkalmazott elővigyázati rendszabályok folytán czélt nem ért. Esztergom felől tartós ágyútűz volt hallható, mi arra engedett következtetni, hogy a törökök az erősséget erő en szorongatják. A tábornagy tehát azon irányban erős járőröket küldött ki.[1])

Augusztus 11-én a jobboldali árokgát még inkább kiszélesíttetett; a török újra megkísérté bombákkal való megrongálását, de ezúttal is csak csekély károkat okozott. A várárok lecsapolása is erélyel folyt; a víz mélységének 10 ike éjjelén történt megmérése azt eredményezte, hogy a víz már csak térdmagasságú.

die approchen gegen der Statt Neuheussl als auch die tranchemente gelassen worden, welche Ich hoffe, dass Sie wenigist in Ihrem Stand würden erhalten werden khönnen. Wormit zu beharlichen dero hochen Hulden, vndt Gnaden Mich allerunterthänigst gehorsambst empfehle». — A jelentés eredetije a badeni nagyherczegi levéltárban. A melléklet 6,000 császárit, 2,100 bajort, 2000 lüneburgit, 1400 kölnit, 1600 svábot, 1400 frankot, 1500 hajdút, összesen 16,000 embert mutat ki.

[1]) Caprara tábornagy jelentése 1685 augusztus hó 9-ről; ez, mint a többi idézett jelentés eredetiben a nagyherczegi udvari levéltárban.

Azon hír folytán, hogy a török sereg 10-dikén Esztergom ostromát abbanhagyta és a fölmentő hadsereggel szemben a Duna völgyében táborozik, a tábornagy újra és sűrűen erős járőröket küldött Párkány és az Ipoly felé, hogy a történendőkről ideje korán értesítést nyerjen. Augusztus 7-ike óta a vár előtt elesett: Sallaburg gróf bajor ezredes, de Ville mérnök, két hadnagy és 24 közlegény; Zimmermann tűzérkapitány halálosan megsebesült.[1])

Augusztus 12-én az éj beálltával 12 nehéz löveg állíttatott a nagy gátonyba; az éj igen világos volt, minek folytán a baloldali árokgát munkálatainál 7 gyalogos agyonlövetett, 23 harczképtelenné tétetett, de a gát mindennek daczára nehány öllel meghosszabbíttatott.

Augusztus 13-ika éjjelén a munkálatok az árok átjáróknál újra 12 halottba és ugyanannyi sebesültbe kerültek; a nagy gátonyba további 12 löveg állíttatott be. A két árokgát közeli befejezése a rohamhoz szükséges rendszabályok megállapítását tették szükségessé. A tábornagy e végett roham eszközöket hozatott Komáromból, az árok szélén levő két réselő gátonyt egy közlekedő vonallal köttette egybe azon czélból, hogy az ott elhelyezendő csapat az árok-átjárást puskatűzzel támogassa, végre a rohamoszlopok biztos felállítása czéljából az árokgátak bejáratainál fedett gyülekező tereket rendeztetett be.[2])

Augusztus 15-én kezdék a réselő-gátonyok, melyeknek tüzelése a roham előkészületeinek befejezéséig visszatartatott, rettenetes munkájokat. 43 nehéz löveg és 10 mozsár oly túlsúllyal hatott a megtámadt részek arczoldalai, oldalékai és courtinája ellen, hogy az ellenséges tűz teljesen elnémult és a munkálatokat a megkezdett összekötő vonalon, a gyülekező tereken és az árokgátakon fényes nappal akadálytalanúl folytatni lehetett. Délután az ellenség a Forgách bástyáról az árokgátat kézi granátok és szurkos tekercsek segítségével ismét meggyújtotta ugyan, de a czélszerűen előkészített oltási berendezések a tűz gyors elfojtását lehetővé tevék és a gát hova-előbb ismét eredeti állapotába volt helyezhető.[3])

[1]) Caprara tábornagy jelentése augusztus 12-éről.
[2]) Caprara tábornagy 13- és 14-dikéről kelt jelentései.
[3]) Caprara tábornagy augusztus 15-dikéről.

A tüzelés *augusztus hó 16- és 17-én* egyenlő erővel és oly hatással folytattatott, hogy az egész arczvonal majd teljesen összeromboltatott, a védőgát pedig annyira összelövetett, hogy azon egész lovas századokkal föl lehetett volna jutni; az árokgátak és a roham többi előkészületei szintén befeztettek. A roham ennek folytán egy *augusztus 17-én* tartott haditanácsban ép azon perczben határoztatott el, midőn a lotharingiai herczegnek a törökök fölött Esztergomnál augusztus 16-án aratott győzelméről szóló örömhír a táborba érkezett.

Augusztus 18-án korán reggel kellett volna a rohamnak megtörténnie; a kiszemelt csapatok a támadásra készen, parancsot várva, gyülekező tereiken álltak, midőn egy hirtelen beállott heves záporeső, mely a lejteket igen csuszamlósakká tette s melynek folytán attól is kelle tartani, hogy a puskák csütörtököt mondanak, a tábornagyot arra indítá, hogy a rohamot más napra halassza, miért is a csapatokat bevonúltatta. Az ellenség ez időközt ügyesen arra használta föl, hogy helyzetét a rések mögött épített czölöpvédőművek és másod-védgátak segítségével megerősítse, a rést pedig földdel töltött faládákkal elzárja.[1])

Augusztus 19-én hajnalban az ostromló hadtest újra fegyverbe lépett. A rohamra kiszemelt csapatok, 3000 ember, két, egyenkint 1500 főből álló, oszlopba sorakozva felállítási helyeikre vezettettek; a bal oldali oszlopot *Rummel* bajor tábornok, a jobb oldalit pedig *Scherffenberg* gróf táborszernagy vezényelte; maga a tábornagy Kleinwächter főmérnök kíséretében, a *Dumont* lüneburgi tábornok által vezényelt tartaléknál tartózkodott. A roham-oszlopok reggeli 7 órakor indúltak meg; két órai harcz után a császári zászlók lobogtak a megvett erősség védgátjain és *Scherffenberg* gróf a győzelemről szóló jelentéssel Bécsbe sietett.[2])

[1]) Caprara tábornagy augusztus 17- és 18-ról kelt jelentései.

[2]) A tábornagy győzelmi jelentésének eredeti szövege a következő: «Neuhäusel den 19. August um 10 Uhr Vormittag. Allergnädigster Kayser, König und Herr, Herr etc. Der jüngst vorgehabte, vnd gestern morgen durch den Platzregen eingestellte Sturm ist nach Veränderung des Wetters Entlich heute vmb 7 Uhr Vormittag in der Eur. Kay. May. vberschriebenen Ordnung, vber beede Täm, á faveur des grossen geschütz an die Brechen

A nagy gyönyörű újvári várászló rohamközben a sváb kerület csapatai kezébe jutott, melyek vezére, Károly Gusztáv baden-durlachi őrgróf, azt később a sváb kerület rendeinek ajándékozta; hadi szerekben találtatott: 99 löveg, 1000 mázsa lőpor, több 3 mázsa sulyú egész ólom lemez, 20 mázsa öntött ólom, 300 mázsa gyútacs, nagy mennyiségű ágyú-golyó és közel egy évre elegendő mennyiségű élelem. Ha visszaemlékezünk, hogy 22 év előtt a makacs védelme által híressé vált Újvárnak a szerencsés *Achmet* pasa nagyvezír által történt megvétele, e helynek Magyarország nyugoti határához való közelsége miatt, az egész kereszténységet

amgesetzt, vnd mit solch resoluirter Tapferkeit prosequirt worden, dass vnserige Commandirte die von Feinde beschehene Desperate resistenz gar bald Vberwunden, Beede Wall bestigen, die belagerten Verfolgt, mit ihnen zugleich hineingetrungen, vnd die Festung mit Stürmender hand, Gott lob glicklich, Erobert haben. Die gvarnison in 1000 Mann stark, Weil sie die extremität Erwartet, vnd Ich sowohl selbte, als alle Leuthe den Stürmenden Preiss geben ist in der furia sambt den Bassa meisst alle nider gehauet. vnd die statt zugleich geplündert worden, Vnser Seits aber ist der Verlust sehr gering, vnd weiss ich noch nicht eigentlich, Wie hoch derselbe an Tod vnd blessirten sich Erstrecken möge: Ich kan nicht Euer Kay. May. genugsamb rühmen, Wie Tapfer in dieser occasion Euer Kay. May. Eigene vnd der sämbtlichen allijrten Infanteria sich gehalten, vnd was Ein sonderlichen Valor vnd Conduicte all die Officir derbey gezeugt haben. Vberbringen dieses der General-Wachtmeister Graff Scherffenberg, Wirdt Euer Kay. May. die particularia von der gantzen action, Welche ich nicht so in Eyll Vberschreiben kann, aussführlich in aller Vnterthänigkeit berichten. Er hatt gewiss, Wie allezeit, so auch diss mahl Seinen absonderlichen Eyffer in Euer Kay. May. dienst gezeugt, vnd meritiret wohl Euer Kay. May. gnad. Er hatt die attaque rechter hand geführt, Warbey auch das Delavernischen Regiments Obrist Leuttenannt Baron d'Asty sich gleichfalls unter den Ersten segnaliret. Die attaque linker hands hatt der Churbayrische General-Wachtmeister Rummel, vnd die reserva bey mihr der Lüneburgische General-Wachtmeister Dumont mit gleichmässiger Tapferkeit, resolution vnd guetter Conduicte commandirt, auch die andere vnter ihn gestandene Officir alle Ihr Devoir höchst höchst Preisswürdig Erwisen. Ich werde indessen biss auf weitere Disposition die Regimenter Dela Verne vnd Aspremont in die Vöstung hineinlegen, vnd die nothwendigste arbeith, so vill mir möglich vornemben lassen; So dan für Kay. May. dero Waffen Gott der Allmächtige weiters Segnen wolle, von allen vnd Jeden aller Vnterthänigst zu relationiren nicht ermanglen. Warmit Mich zu beharlichen Kay. Hochen Hulden vnd Gnaden aller Vnterthänigst empfehlend.»

szomorúságba ejté, úgy megérthetjük azon általános és le nem írható örömujjongást, melyet a török uralom e védbástyájának visszafoglalása egész Európában okozott.[1])

Újvár megvétele 1704 ben Rákóczi által.

Újvár visszafoglalása után csak hamar megszűnik a török uralom Magyarországon. A keresztény hadak diadalról diadalra sietnek és rövid egynéhány év után már a Balkán lábainál találjuk őket. E diadal a magyarországi végvárak legnagyobb részének történetét befejezésre juttatá s azok nagy részénél s igy Újvárnál is, az erődítések ki sem javíttattak, hanem megrongált állapotukban hagyattak. De nem telt el két évtized és Újvár védőműveinek új, fontos feladatot kelle teljesíteniök.

A nemzet régi sérelmei a török uralom megszünte után nem csak nem orvosoltatván, hanem még öregbíttetvén, a nemzeti visszahatás a XVIII-ik század elején erőszakos módon nyilvánult és azon események következének, melyeket a történelem «*II. Rákóczi Ferencz fölkelése*» elnevezéssel örökített meg.

Rákóczi az 1701-ik év november 7-én szabadul meg bécsújhelyi fogságából és szerencsésen Lengyelországba menekül. Az 1703-ik év junius 16-án átlépi a Vereczke szorosnál a határt és Tokaj megvétele után főhadiszállását 1704 január 1-én Miskolczra és január közepén Gyöngyösre helyezi át.

A kuruczok *Érsekújvárt*, több erősséggel együtt, már az 1703—1704-ik télen folytonosan szorongaták, de a várat a fölkelés számára megnyerni nem sikerült.

Rákóczi Újvár birtoklására nagy súlyt fektetvén, azonnal

[1]) Érdekesnek tartjuk fölemlíteni, hogy a badeni őrgrófok gyüjteményében Újvár visszafoglalásáról egy numismatikai emlék őriztetik. Egy ezüst érem ez, melynek főlapja a császári korona alatt egy babérral körülfont «L» betűt mutat; ez alatt pedig áll:

«Neuhäusel Ao. 1681 Erbaut Ao. 1663 26. Sept. Durch Accord An Die Turken Kommen. Dann Ao. 1685 Den 19. Aug. Durch K. M. Leopoldischen Waffen Mit Sturm Wider Erobert Wordn. Gott Sey Die Ehr».

A hátlapján félkörben az ostromolt Újvár látható, fölötte egy a nap sugaraiból kibontakozó sas lebeg, egy babérággal csőrében: «Dem Leopold Das Gluck Ist Hold. Den Glucks Stern Klar, Neuhausel Stellt Dar» felirattal. A körirat pedig: «Der Christen Gegenwehr. Dem Höchsten Sey Die Ehr. Siegpalmet Mehr Und Mehr».

elhatározá annak elfoglalását, s e szándék végrehajtásától egyelőre csak a neki a császár által Széchenyi érsek útján felajánlott, s a béke visszaállítására czélzó értekezletek tarták vissza. 1704 október közepe táján végre *Bottyán János* tábornokát, előbbi császári ezredest, Érsekújvár körülzárolására küldé. Ő maga emlékirataiban erről s a vár föladásáról a következőket írja: «Még a selmeczi értekezletek előtt föltettem magamban *Érsekújvár* elfoglalását, melynek a töröktől lett visszafoglaltatásakor tört régi rései csak czölöpzetekkel voltak kitöltve. Ezen erősségnek nem volt fedett útja, árkát le lehetett csapolni és könnyen le lehetett belé menni. A lakosság magyar lévén, pártunkon volt, a német helyőrség pedig gyenge vala és oly tisztek valának közöttük, a kik munkácsi váram őrségéből valók voltak és engem igen jól ismerének. Táboromban voltak azon ágyúk és mozsarak is, a melyekkel Szegedet akarám ostromolni, s mihelyt Kassa feladatott, rendelkeztem, hogy faltörő ütegeket szállítsanak hozzám, a melyekkel Leopoldvárát ostromolhassam. Ez volt oka, hogy az egyesült hollandi statusok közbenjáró követének a fegyverszünet meghosszabbítására vonatkozó kérését megtagadám. Mihelyt tehát a fegyverszünet lejárt, az e czélra rendelt csapatok készen levén, gyorsan előnyomultam, Érsekújvárt körülzárolám, s néhány napi bombázás után rohamot rendelék, hogy így a magyar lakosság elhatározhassa magát, hogy a parancsnokot kényszeríti a vár megadására. Amint rohamoszlopaim megindúltak: az ellenség azonnal feladási jelt veretvén, capitulált.»[1]) Ez 1704 november hó 17-én történt.

Az 1000 hajdú által november 16-ról 17-re következő éjjelen foganatosított rohamot úgy látszik *Bottyán János* tábornok vezénylé, mert a foglyok az ő rendelkezései alá jutottak.[2])

Bottyán a fejedelem jóváhagyásával *Ilosvay Imre* ezredest tette az erősség parancsnokává, s védőrségül egyelőre 500 gyalogost és 300 lovast rendelt. Újvár megvétele nagy előnyt biztosított a *kuruczok* részére, mert a *labanczok* e hírre fölötte elrémülének és seregestül állottak Rákóczi zászlai alá. Még a ráczok közül is ekkor sokan kuruczokká lettek.[3])

[1]) Thalynál.

[2]) Kolinovics. Thaly K. Bottyán János, II. Rákóczi F. vezénylő tábornoka.

[3]) U. o.

Újvár újjáerődítése Rákóczi által 1706—1708.

Rákóczi Érsekújvár katonai jelentőségét fölismervén, nem csak az erősség fogyatkozásainak kijavítását, hanem annak újjáerődítését is elhatározá. Ezen újjáerődítést *De Rivière*-re bízta, kiről a fejedelem írja, hogy «franczia protestáns vala, becsületes ember és elég jó hadmérnök». De Rivière az újjáerődítést az I-ső mellékleten látható alaprajz szerint foganatosítá. Az erősség ellenálló képességét emelendő, kifalaztatá a belső ároklejtet (escarpe), a courtinák elé nagy föld-ravelinokat épített, melyek egyrészt e gyöngébb vonalakat födék, másrészt pedig mellvédeikről az előtér, a bástyákkal egyetemben, kereszttűz alá volt vehető. A külső ároklejt (contreescarpe) mentén födött útat (chemin couvert) készített, mely a védőrség kirohanásainál gyülekező helyül szolgálván, e vállalatokat biztosítá és egyszersmind hatásosabbá tevé, másrészt pedig az előtte fekvő sikamra (glacis) pásztázó puskatűz kifejtését engedé meg. Az erősség ellenálló képességét még emelendő, De Rivière az árteret is újra szabályozá és a glacis előtt több ár-katlant (Inundationskessel) telepíte. A bástyákon cavalier-szerű casamatált épületeket emele, melyek biztosított szertárakat és raktárakat képezének. Minthogy a vármalom az erősség élelmezésére, tehát ellenálló képességének tartamára is nagy befolyással vala, főbb gondjaihoz tartozott annak, valamint a vizét beeresztő zsilipnek biztosítása, minek következtében egy külső védmű (ouvrage detaché), az úgynevezett *malomerőd* keletkezett. Ez egy *czölöpmű* vala, mely úgy puskatűz, mint lövegek általi védelemre berendezve és kellőleg felszerelve volt.

A várnak védő aknarendszerrel való ellátása is terveztetett, sőt helyenkint kiépítése kezdetét is vette, de e rendszer alig fejeztetett be; e mellett bizonyít ugyanis azon körülmény, miszerint az aknaharcznak az ostromok történetében semmi nyomát nem leltük. Különben egy aknarendszer alkalmazására Újvárnál a talajviszonyok sem valának alkalmasak. A megkezdett tárnák inkább hadi szerek elrejtésére használtattak.

Újvár sikertelen vivása a császáriak által 1708-ban.

Érsek-Újvár birtoklása Rákóczi számára a Vág és Garam folyók mellékének állandó birtokát biztosítá és nyugoti valamint északnyugoti vállalatai számára biztosított hadászati alap- és sarkpontúl

szolgált. Igen természetes tehát, hogy a császáriak minden igyekezete az erősség megvételére irányúla és e czélt soha szem elől nem téveszték. Nagyobb előkészületeket a vár megvételére azonban csak 1708-ban tehettek, midőn újjáerődítése már befejezve vala.

Az *újvári* vagy *vág-garan-melléki* generálisság parancsnoka ez időben *Bottyán János* vezénylő tábornok vala és a generálisság állott: az Érsek-Újvár, Nyitra s Csenke vár (Karva) nagyobb, Sempte, Séllye, Sasvár, Detrekő, Éleskő, Szomolány, Csejte, Galgócz, Tapolcsány, Ugrócz, Temetvény, Léva, Csábrág, Szécsény, Gács stb. kisebb erősségekből, végre az Esztergomot, Komáromot, Pozsonyt, Lipótvárát, Trencsényt körültáborozó s az ausztriai és morva végekre vigyázó hadak fölötti parancsnokságból. A *Morva* vizétől le egész a *Mátráig*, s a bányavárosok mentén föl *Trencsényig* terjedt. A bányavárosok külön parancsnokok alatt voltak.[1]) A magyarországi hadszínhelyen működő császári csapatok főparancsnokául a Bottyán huszárai által 1708 február hó 16-án elfogott *Stahremberg Miksa* fővezér helyébe ujra a kegyetlen, magyargyülölő, öreg *Heister* Sigbert gróf tábornagy neveztetett ki.

Az 1708-dik év augusztus havában sok nehéz csapás érte a fölkelőket. A balvégzetű *trencsényi* ütközet után gyorsan következének *Nyitra* feladása, *Ocskay* és *Bezerédy* árulásai. E csapásokat azonban némileg ellensúlyozá *Eszterházy* Antalnak Ausztria ellen irányított szerencsés vállalata, mely József császárt arra készteté, hogy Heistert a Dunántúlra rendelje, nemkülömben a Béri *Balogh* Ádám dandárnok vitézsége által kiküzdött eredmények; végre Heisler távolléte fölszabadítá Bottyánt és ennek alkalmat nyujta újra a Fehérhegyeken túl Morvaországba nyomúlni.

Heister a Dunántúlon mit sem végezhetvén, szeptember 19-én Pápáról Győr felé vonúl, *Pálffy* János gróf lovassági tábornoknak pedig parancsot küld Újvár vívásának megkezdése végett, hol különben nemsokára személyesen megjelenik. Bottyán tábornok, komáromi kémjeitől nyert azon hírre, miszerint Heister nagyban készül Újvár ostromára a Fehérhegyeken túlról visszatér a gondjaira bízott fenyegetett erősségbe.

A várat élelmi-szerekkel bőven ellátván és annak megtart-

[1]) Thaly K. Bottyán élete.

hatására minden intézkedést megtévén, tudósítja a fejedelmet a kuruczság legfontosabb várának veszedelméről. Ő — írá Bottyán Rákóczinak — nem akarván a nagybecsű pont oltalmát senki másra bízni, maga a várba zárkózik s kész azt az utolsó csepp vérig védeni, az ország iránti hűségében a legsúlyosabb körülmények között sem fog eltántorodni, de más részről könyörög Ő Fenségének ne engedje ügyöknek ezen legerősbb bástyáját s leghívebb szolgáját elveszni, hanem annak idején segélje meg.[1])

Bottyán e levelét egy elszánt embere, *Újvárfy* zászlótartó által küldé Rákóczinak. A fejedelem biztató tudósítással bocsátá Újváryt vissza Újvárba és Bottyánt utasítá, miszerint az őrséget, melynek erősbítésére *Radics* hajdú-ezredét küldé báró *Limprecht* ezredessel, s vagy 500 lovast, összesen 2000 embert, esküdtesse fel újra s elegendő élelmet szállitson be. Lőszer vala böven. A védőrség a beküldött 2000 emberrel s a karvai sánczoknak is a várba vont hajdúival most már 5000 re emelkedett. Rákóczi nem engedé meg, hogy Bottyán, kinek hűségét és serény fáradozásait igen köszöné, életét Újvárban veszélyeztesse; az erősség parancsnokául *Berthoty Istvánt*, a lovasság fölé külön *Géczy Gábort*, a gyalogság fölé *Limprechtet* és a pénzügyek vezetőjeül *Szluha Ferenczet*[2]) nevezé ki, oly módon, miszerint ezek egymás tudta nélkül mit sem intézhessenek, hanem csak közakarattal, hogy árulás be ne következhessék. A tüzérséget *Rothenstein* nevű igen jeles tiszt igazgatá.[3])

Bottyán a főtiszteket mindhalálig való védelemre újra fölesketé, másrészt tudatá velök, hogy *Bercsényi* és ő kívülről lovasságukkal szüntelenül az erősség körül leendnek és a várat segítendők, Heistert háborgatandják. Ily intézkedések után hagyá el Bottyán a föllelkesült, elszánt népet, hogy a Garamnál Bercsényivel egyesüljön.

Újvár erőssége újjáerődítése után kétségkívül megérdemlé a rendes ostromlást. Heister azonban kicsinylé a vár ellenálló képességét és azt remélé, miszerint egy bombázás — hasonlókép mint

[1]) Kolinovics. Thalynál.

[2]) Szluha bécsujhelyi fogságából Rákóczi szabadulása után elbocsáttatott.

[3]) Kolinovics; Thalynál.

Nyitránál — elegendő lesz az erősség átadásának kierőszakolására. Ennek tulajdonítható, hogy az erősség, daczára annak, hogy a császáriak már szeptember 21-én alája érkeztek, october 3-án még körülzárolva nem vala, minek folytán a védőrséget még tovább erősbíteni is sikerült. A rendes szabályszerű ostrom végre elkerülhetlennek mutatkozván, Heister tábornagy Komáromból nagymennyiségű ostromszert, faltörő ágyúkat és gyalogságot hozatott, szóval az ostromra erős készületeket tett. A támadásra az észak-keleti arczvonal (Cseh és Forgách bástya) vétetett kilátásba és különösen annak jobboldali (Cseh) bástyája ellen irányíttatott.

Az első párhuzam (l. a II. táblát, 5-ik melléklet) a sikamtól körülbelül 400 lépésnyire vonatott; a közeledő árkok (approches) az alig 250 lépés szélességű területen a ravelin fővonala és a Nyitra folyó ága közt ásattak előre; az utóbbi e munkálatok által elzáratott és szárazzá tétetett. Az ár-katlan beeresztő zsilipénél a közeledő árkok biztosítása czéljából egy zárt sáncz építtetett és a várvívás munkálatai ily módon a glacis tarajvonaláig folytattattak vala.

A glacis bontó-, réstütő- és mozsár-gátonyokkal koronáztatott. A tüzelés ezekből szeptember 28-án már megkezdetett, de oly gyenge vala, hogy a védő «zeneszó mellett mulatott».[1]) A tüzelés minőség tekintetében épen nem volt kielégítő. Bécsbe jelentetett: «Tüzelésünk nem is mind jó; sok golyó a levegőben elpattan és hatás nélkül marad». A védőrség óvintézkedései szintén hozzájárultak a bombák hatásának csökkentésére; «a házak fedeleit leszedték és az utczák köveit fölvették» hogy a bombák a földbe fúródjanak.[2])

A támadó eszközök elégtelensége és meg nem felelő alkalmazása folytán a védőrség bátorsága emelkedett és erélyes ellenállásra valamint a hely nagy kiterjedése által okozott fáradalmak állhatatos elviselésére képesíttetett. Tüzelése a támadóéval szemben teljesen elégségesnek mutatkozott. A Nyitra bal partján álló kurucz csapatok, melyek eleinte arra szorítkozának, hogy a várvívást kellő

[1]) Ez különösen october 4-én észleltethetett, midőn a «várbeliek nagy örömet indítának Rákóczi Ferencz neve jeles napja kedvéért» Spangár; Thalynál.

[2]) Kovács J. Krónikája.

távolságból megfigyeljék, mindinkább felbátoríttattak. October elején *Miklóssi* megtámadá a császáriakat, egyszersmind pedig 4 kurucz-ezred mutatkozott Nagy-Tapolcsánnál. Az ostrom beszüntetésére czélzó kísérleteik azonban sikertelenek maradának, mert Pálffy úgy Miklóssi embereit visszaszorítá és utóbbit magát foglyúl ejté, mint *Bokros Pál* szervezésben levő ezredét is Nagy Tapolcsánnál october 6-án egy erőltetett menet után szétverte. Bokros több tisztjével és 50 emberrel fogságba került; 10 zászló a császáriak kezébe esett.

Ocskay ki augusztus végén labanczczá lőn és embereivel a császár pártjára áttért, s több német csapattal egyesülve a Fehérhegyeken átkelt, szintén némi kárt okozott a kuruczoknak.

Az újvári táborba visszatérvén, látá Pálffy miszerint a lövegek a gátonyokból visszavitettek. Heister ugyanis fölszólítá a védőrséget a vár átadására és a válaszra 24 órai határidőt tűzött ki; Berthoty azt válaszolá, hogy mintsem az erősséget oly gyalázatosan adná fel mint Nyitra átadatott, *készebb volna maga egy bombára ülni és úgy magát kilövetni;* egyszersmind 24 ágyút szólaltatott meg.[1])

Heister tábornagy, miután Damont vezérkari alezredes és Ehrenberg tüzérkapitány elestek, valamint 200 embernél több harczképtelenné vált, a támadó eszközök elégtelenségéről végre meggyőződött és elhatározá a tervszerű ostromlás beszüntetését és az erősség körülzárolását.[2]) E czélból nem csak valamennyi malmot az erősség fölött és alatt leromboltatá, hanem két mért földnyi távolságra mindent elpusztíttatott.[3]) Az elhamvasztott falvak lakói részint a Vág mögé, részint pedig a Duna jobb partjára vitettek. Az újvári védőrségnek nagyobb távolságból való élelmezését is meggátlandó, a komáromi, nyitrai és szeredi helyőrségek lovas csapatok által erősbíttettek. Ez intézkedések által, melyek october 9-én fejeztettek be, a tábornagy hátát elegendően biztosítva látá,

[1]) Bercsényi levele Károlyihoz; 1708 october 12-én.

[2]) Hadi levéltár: «Magyarország». Fasc. IX. 18 és X. 9 és 15. Rákóczi Vetéshez, Szathmár 1708 oct. 22.

[3]) A hadügyminiszterium levéltára oct. 232 és hadi levéltár, «Magyarország» 1708.

hogy a Garan felé előnyomúlhasson; e művelet által egyrészt Morvaország és Sziléziának a fölkelők általi invásióját vélte megakadályozhatni, másrészt pedig serege számára a gazdag bányavárosokban jó téli szállásokat véle biztosíthatni.

Heister october 12-én hagyta oda Újvárt és Bottyán által, folyton háborgattatva, Nyitra-váráig kísértetett. Az erősség felszabadúlása után Bottyán főbb gondjaihoz tartozott a várnak élelemmel való ellátása, nemkülömben a kemény ostrom alatt, az erődítési műveken esett rombolások helyreállítása.

Az Újvár körüli állapotok 1709-ben.

A császáriak Újvárt kiéheztetés utján vélvén kézrekeríthetni, azt szüntelen többé-kevésbbé körülzárolva tarták és összeköttetéseit folytonosan fenyegették. A kuruczok dolgai azonban, legalább egy ideig, daczára a császáriak túlnyomó erejének, meglehetős jól menének. Berthóty István Újvárból 1709 január 14-ről irja: «Minket az ellenség kemény porták által gyakran látogat, noha Istennek hála, még eddig mindenkor notabilis kárával ment el innen, nekünk pedig semmi kárt nem tehetet».

Bottyán tábornok az erősséget élelemmel ellátandó, Szécsényben és Gyarmaton nagy fáradsággal élelmi szereket halmoza föl; a túlerős ellenséggel szemben azonban annak *Újvárba* való szállítása lehetetlen vala, ha csak az egész eleséget koczkára tenni nem akarja. Másrészt ellenben a folyamok jegei szilárdan állván, ezek a szállítást, sőt még nagyobb hadi vállalatokat is elősegíthettek volna; de mind erre hiányozék a kellő erő. A Duna is be lévén fagyva, arra is lehetőséget nyújta, hogy Eszterházy Antal hadai a Dunántúlról általjövén, Bottyánéval egyesülhessenek, mely esetben nagyobb vállalatokra lettek volna képesítve.

Bottyán terveit január közepén közlé Rákóczival és Bercsényivel s az eleség *Újvárba* szállíthatása czéljából segédhadakat kért és pedig mielőbb, mert a hegyekben roppant hó lévén, annak elolvadása esetén tartós áradások és a közlekedés teljes megakadása volt kilátásban. A fejedelem igazat adván neki, rögtön megparancsolá *Károlyi Sándornak*, hogy a tiszántúliakkal minél nagyobb számerőben, azonnal indúljon Szécsény felé. Megparancsolá Eszterházy Antalnak is, hogy seregét készen tartsa, miszerint ha a Bottyánnal egyesülendő Károlyi által tudósíttatik, azonnal

átjöhessen a Dunán s együtt hárman vigyenek végbe valamely jeles hadi dolgot, miután ily módon tekintélyes erőt fognak összpontosítani.[1]) A fejedelem mind ezen intézkedésekről Bottyánt is értesíté, ki ez örvendeztető választ már január 20—22 ke körül vevé.

Károlyi Sándor Debreczenből január 25-ről tudósítja apja urát, Bottyánt, hogy indúl, s január 31-én már Hevesen van.[2]) Február első napjaiban feljöve Dejtárra, meglátogatá Bottyánt Szécsényben, ez viszont őt Dejtáron. Tanácskozásaik alkalmával úgy egyezének meg, hogy Károlyi a hadak egy részével menjen az élésszállítmány fedezése végett Újvár felé, *Bottyán* pedig maradjon helytt, a bányavárosok felé vigyázandó. Saját ezredét némely más katonasággal, továbbá két legjobb brigadérosát: Ebeczky Istvánt és Baloghot, ezredeikkel szintén Károlyi mellé adá, hogy ezek közreműködésével a hadi vállalat annál jobban sikerüljön. Azonnal megkezdték a szánok összehajtatását, hogy a Szécsényben, Gyarmaton, Ságon, Dolányban stb. felhalmozva lévő gabonát, lisztet, szalonnát, bort pénzt, posztót, Újvárba mennél hamarább beszállíthassák. Vágómarha is vala 800, melyből 500-at Bottyán pénzért vétetett, 300-at pedig a vármegyék ajánlottak adó fejében.[3]) Az erősségben az élelemre ugyanis már szükség volt, mivel azon 800 szekér liszt, gabona s nehány száz vágó, melylyel Bottyán az erősséget az 1708-ki ostrom után ellátá, immár fogyatékán vala, ámbátor a tábornok azt hivé, hogy vagy egy évig el fog tartani. Oka a gyorsabb fogyasztásnak pedig az vala, hogy a várban nagyobb védőrséget tartottak, mint az előtt és a parancsnok, a vitéz őrséget legalább ily módon jutalmazandó, az eleség kiosztásával kissé bővebben bánt.[4]) Károlyi, ki február 5-én még Szécsényben volt Bottyánnál, 7-én indúlhatott meg 10,000 huszárral; Ebeczkyt és Baloghot dandáraikkal előre küldvén. Ez utóbbi 8-án Báthra érkezett, hadait pedig még az nap a Garanon túl Tapolcsányig és Nyitráig szágúldoztatá. Február 9-én Barson volt, s onnét irá

[1]) Thaly K. Bottyán János. II. Rákóczi Ferencz vezénylő tábornoka.
[2]) U. o.
[3]) U. o.
[4]) U. o.

Károlyinak: «Báthban semmi más hírét az ellenségnek nem értettem, hanem hogy a szent benedeki kijött volna, kihez képest pro recognitione commendéroztam Főstrázsamester Szabó János uramat Kovácsi felé; ki is reportumot küldvén, semmi hirét és gyülekezetit az ellenségnek nem experiálta; s arra való nézve is, hogy jobban kitanulhassa a dolgokat, földet: útját fogja continuálni Tapolcsán felé és Nyitra felé is. — Eddig folytatván írásomat: hallatott taraczklövés; elhiszem, feljülirt portának híre ment Szent-Benedekben. Közhírül hallatik: Ocskay László Nagy-Tapolcsánnál gyülekezne, de nem bizonyos.»[1] Ebeczky Csatánál átkelvén a Garanon, febr. 12-én a Für és Kürt táján levő falvakra érkezett, s Újvárig kiséré a befagyott folyamok jegén átszállított gabnás-szekereket s egyéb szállítmányokat,

Balogh ugyan ezt tevé, s február 14-kéről Füssről, honnét ekkor saját gabonáját hordatja vala, írja meg a már 9-én Zselizre érkezett Károlyinak, hogy Bottyán más rendbéli hadai Horváth István és Illavay Mátyás kapitányok alatt február 14-én reggel Szent-Benedek alá csaptak, s kicsalván az ottani labanczokat, úgy összevagdalták, hogy több közülök 4-nél nem szabadulhatott el; azonkívül 11-et elfogtak, a kiket Balogh bekülde Újvárba.[2] Ez erősségbe nagyban folyt az élelemszállítás. Károlyi maga Jászfaluig hatolt, de személyesen meggyőződvén a rettenetes havakról, tudósítá Bottyánt, miszerint a Csallóközbe és a Vágon túlra való nyomúlásról a havak olvadásáig szó sem lehet, mert az útakon kívül lovas haddal lehetetlen járni. Ugyanezt Berthóty István is írja Újvárból, február 6-ról: «Valóságos dolog, hogy ha az havak valamennyire olvadnak, könnyű volna akár az Nyitra felől való németet, akár az Vágon túl valókat megrontani, mert nagyobb részint mind falukon vagyon... az Vág jege, Dunáé mind jó, még fel nem fakadott: de az hó ollyan itten, hogy nincs ollyan ló, ha kitér az útból, hogy el ne dűljön».

Ily körülmények között szó sem lehetett a csupa lovasságból álló hadakkal nagyobbszerű hadi vállalatokat foganatosítani, hanem be kelle érni Újvár megsegítésével, ami különben is igen fon-

[1] Károlyi levéltár. Thalynál.
[2] U. o.

tos eredmény vala. Károlyi maga úgy Ebeczkyre, mint Baloghra 4000 embert bízva, február 14-én visszamene Zselizre, 16-án Dejtárra.

Balogh István február 14-én még 100 jól megrakott szán élést kísér be Újvárba, s míg kijön Füssre új szállítmányt küldendő, a Garan jege tetemesen megromladozván, hogy túl ne szorúljon, 15-ikére virradó éjjel hadával átkelt rajta; a folyamnak két partján már hasig érő vízben kelle lovaikkal gázoltatniok. — Zsámboki február 22-én 3359 pozsonyi szapú lisztet és búzát, s 86 darab vágót juttatott be Újvárba. Másnap Bottyán új próbát tétete: Beleznay nehány századának lovaira zsákokat köttetvén, elindította; neki úsztattak a Zsitvának s szerencsésen általvergődének. Erre Újvárból szekereken hajókat szállítván e folyamhoz, a második, szánokon küldött szállítmány ily módon költözék által, hasonlókép a harmadik. Mikoron visszaügyekeztek volna: a Csehi és Füss felől nyomakodó német két oldalról megtámadá a kísérőket, egy hadnagyot három közvitézzel, 19 üres szánnal elfogott, s a csatai hídat, miután a kuruczok rajta szerencsésen átmenekülének, elrombolá.

A császáriak pedig — miután az újváriak által hirtelenül a Zsitvára vetett hídat is elrombolák — Für, Ölyved, Csúz s e táji helységekre szállának; Jászfalun a bírót a falu közepén lefejezék: miért nem adott nekik hírt a kuruczok legutóbbi Újvárba indulásáról. Köbölkútat, Bottyán birtokát, is megszállák és elpusztíták; Bottyánnak ott levő jószág-gondviselő öcscsét, tábornok bátyja iránti boszúból, vagy rejtett kincsek kicsikarásáért, kegyetlenül megkínozák: lábánál fogva felakasztván.[1])

Újvárt februárban juniusig látták el éléssel; miután pedig szoros körülzárolása és ostromlása valószínű lőn, oly mértékben akarák a kuruczok fölszerelni, hogy a jövő évig meg ne szorúljon. Bottyán tehát újra fáradhatatlanúl gyűjteté főhadbiztosa, Darvas Ferencz által az élést Szécsénybe, Sághra, Gyarmatra, hogy majd legyen mit beszállítani a várba. A csatai híd helyett új hídat akarván bírni, ácsaival Szécsényben éjjel nappal faragtatott és annyi

[1]) Thaly K. Bottyán János II. Rákóczi F. fejedelem vezénylő tábornoka. Bottyán levele 1709 márczius 2-ról Szécsényből Károlyihoz.

hídhajót építtete, hogy a Garant két helyen is áthídaltathatá, csak a folyam árja medrébe visszatérjen.

Berthóthy Istvánnak Újvárból márczius 20-ka táján Károlyihoz írt levele szerint azonban a császáriak márcziusban már igen megszaporodának Újvár körül. «Csak nehezen járhat — úgymond — az katona kinn; hacsak Isten nem gátolja: bloqueálni fog bizonyosan az ellenség bennünket». A közlekedés a várba és onnan kifelé a tetemes áradások által is akadályoztatott. Az élésszállítás is mindinkább megnehezedett.

Nagy Gábornak Szécsényből márczius 30-ról kelt és Károlyinak írt leveléhez csatolt részletes kimutatásból látható, hogy a Bottyán által Újvár számára újolag összeszerzett liszt és gabona mennyisége a balassagyarmati prófontházban és a falukon 3824 kila[1]) volt, ezenkívül volt a szécsényi magtárban 600 kila liszt és vermekben 1000 kila gabona.[2])

Ez élelmi szereknek Újvárba való szállítása azonban a folytonos nagymérvű áradások miatt egyelőre nem vala lehetséges; Bottyán mind a mellett folyton sürgeté Károlyinál hajdúk küldését, hogy a folyók áthidalása biztosíttassék és késedelmet ne szenvedjen. Az árvizek április közepe táján végre apadni kezdének.

Az ekkori Újvár körüli állapotokra világot vet Berthóty Istvánnak április 21-ki levele is[3]): «Az innen való németnek egy része derekasan besánczolván magát Mocsonokon, azt is hírlelik, hogy táborostúl Lévához igyekeznék szállani. Ez elmúlt napokban feles német becsapván ide, az marháinkat el akarja vala hajtani: de megcsalá magát, semmit nem nyert egyebet golyóbisnál; tizenöt közönséges emberének és egy kapitányának elesésivel szégyennel ment el innen».

Károlyi április 23-án Bujákra érkezvén, még az nap meglátogatá Bottyánt Szécsényben. Terveiket megállapítván, az utóbbi hídhajóit, gerendáit tengelyekre rakatván, elindítá a folyamok felé. A Garant Zseliznél határozák áthídalni. A hídak berakásával

[1]) Egy kila = két pozsonyi mérővel.
[2]) Thaly K. Bottyán János, II. Rákóczi F. vezénylő tábornoka.
[3]) U. o.

Zsámboky ezredes lőn megbízva, megőrzésükre Csajághy hajdúi és ágyúk rendeltetének.

Újvárból 24-ről ekkép ír ki Berthóthy, sürgetvén az élést: «Az vizek már itten jól apadtak; az Sitván széltében járhatni, az Nyitrán hajókon járnak által; az is igen apad. Az ellenség feles hajókat szállított Esztergomhoz, ottan akarja általvetni az hídat; ollyan híre vagyon, hogy Lévához fogja szállítani táborát az német. A mi az élés dolgát illeti: alkalmasint a minapi és tegnapelőtti leveleimben is megírtam Excellentiádnak: addig forgódjék az ember, míg ideji vagyon».

Április 29-re a híd Zseliznél készen álla, s Károlyi és Bottyán hadaikkal és az élés-szállítmánynyal előtte ütének tábort. Előhadaikat még az nap átküldék a hídon s Újvár felé portyáztaták. Az erősség felé való előnyomulásra 7000 lovasból és 1000 gyalogból álló had szemeltetett ki. Csajághy a többi hajdúval és némi lovassal a híd őrzésére visszahagyatott. Egy megfigyelő had Esztergom felé is küldetett. Minthogy vagy 200 lovas-szekérnél több egyelőre összehajtható nem volt, háromezer lovasnak paripáira is a nyereg mögé egy-egy zsák liszt köttetett.[1]) Megtámadtatás esetére Károlyinak a 3000 lovassal és a gyalogsággal a teherszállítmány mellett kelle maradni, azt födözendő; Bottyán pedig Ebeczkyvel és a többi 4000 lovassal az ellenséget tartóztatnák. A császáriak a kuruczok szándékáról értesülve valának. Még virradta előtt ellenök nyomúlt Heister 3000 emberből álló haddal Mocsonokról és Surányból és báró Bruckenthal má-félezernyi szintén válogatott emberrel Esztergomból. A kuruczok a Zsitvához közeledvén, egyszerre két oldalról megtámadtattak. A jó előintézkedések azonban minden zavarnak elejét vevék, és míg Károlyi a szállítmány menetét intézé, addig Bottyán elfogadá a harczot. Gyorsan ismétlődő heves rohamokkal keményen vágták vissza a támadókat és nem csak időt szereztek Károlyinak az élés Újvárba való szállítására, hanem az ellenséget meg is űzék. Heister általános visszavonulót fúvatott és Bottyán egész a mocsonoki sánczaikig kíséré a császáriakat, kiknek vesztesége jelentékeny lehetett.[2]) Ezen ütközet meg-

[1]) Kolinovics, Theatrum Europaeum; Thaly.

[2]) Thaly K. Bottyán J. II. Rákóczi F. vezénylő tábornoka.

nyitotta a szabad közlekedést Újvárba a kuruczok számára, kik Ebeczky dandárát a Garan és Újvár közötti út körüli falvakra helyezék el és a többi szállítmányokat is bátran behordák az erősségbe. A tábornokok a vár fölszerelése és védőrsége egy részének felváltása után május 1-én visszatérének a Garanhoz. Az élésszállítás azonban még tovább is folytattatott.

Az újváriak e közben szorgalmasan portyázának Szered, Nyitra és Esztergom felé.

Berthóthy május 6-ról írja Károlyinak: «Portásaim megérkezvén, hoztanak rabokat, az kik referálják ... hogy Pozsonyhoz is gyülekezik valami kevés német, Szeredhez feles lisztet hoztak; gondolom, Mocsonokra és Nyitrára viszik. Morvából két regimentet várnak Trencsényhez; Galgócznál csinálják az hídat, az esztergomi kész. Rettenetes sok innen az Garanon a lézengő (kurucz) katona; az nagy részegségnek adták magokat, az szegénységet mindenütt pusztítják; ha ugyancsak úgy lesz: behozatok bennek, és fel is akasztatok valamellyet.»

Bécsben még május hó elején meghatározta a haditanács a nyári hadjáratok folyamát, mely szerint Heister a Dunán túl működjék, az ott lévő császári csapatokkal egyesülve, Eszterházy és Balogh ellen és ha majd ott szerencsésen végbeviheti dolgait, jöjjön által ismét Pálffy segítségére. A Dunán innét ez utóbbi maradt fővezérként. Az újváriak már május közepén értesülve voltak a császáriak terveiről.

Berthóthy írja Újvárból 1709 május 15-ről Károlyinak: «Az német bagázsiáját Csallóközre szállítja, gondolom az hadak is oda contrahálják magokat, és ha ugyan föltett szándékja az, hogy az felföldre menjen: az gyalogját a Dunán hajókon viszi alá, az lovassa szárazon megyen, — noha amint hallom elsőben az Dunán túl valókon akarja kezdeni operátióit, és ha ottan succedál az dolga: úgy fog az felföldi operátiókhoz».[1])

Míg Heister a Dunán túl működék, az újváriak sem pihenének; portyázásaikkal úgy a Csallóközbe, mint Pozsony és Nagy-Szombat felé, sőt a Fehér-hegyeken túli tájakba is, nem szünetelének; Komárom, Esztergom, Leopoldvár és Nyitra várát pedig

[1]) Károlyi levéltár. Thalynál.

folytonosan figyelemmel tarták. Serénykedéseiknek köszönhető főkép, hogy a kuruczok ügye a felföldön még ez évben meglehetősen jól álla.

1710 elején újra kelle Érsek-Újvárnak élelemmel való ellátásáról gondoskodni. Károlyi [1]) csakhamar megszabadítá a fejedelmet e gondoktól; «ismervén a vidéket s a falvak gazdasági erejét — úgymond Rákóczi emlékirataiban — csakhamar kivetette és beszedetni javaslá a gabonában fizetendő adót, a mellyet mindenki a jászberényi templomba tartozott szállítani, azon ürügy alatt, mintha a hadsereg élelmezésére fogna fordíttatni. Alig hagyám helyben e tervet: és örömömre már végre is hajtatott az minden nehézség nélkül». Márczius vége felé az élelmi szerek az elszállításra készen lévén, a fejedelem elküldé Károlyit Pestre, hol a hadakat három vagy négy napig pihentetvén, két erős menettel elérheti Érsek-Újvárt.

«A kitűzött napon — úgymond Rákóczi — megrakattam gabonával az egész velem levő hadakat, egész udvarom népét és mindenkit, a ki csak lóra ülhetett. Még magam is megrakodtam, s azzal vittük Károlyi után, a ki mihelyt megrakodott, elindúlt. Daczára a Garan és Nyitra áradásának, e tábornok hajók segedelmével s az ellenség vigyázatának kijátszásával az egész szállítmányt szerencsésen bevitte Újvárba. Eszterházy [2]) visszajött onnan, Károlyi pedig április végéig ott maradt, a helyőrség rendezésével foglalatoskodván.» A kuruczok egész téli hadjáratának ez, t. i. Újvárnak élelemmel való ellátása, vala az egyetlen positiv eredménye.[3])

Érsek-Újvár megvétele a császáriak által 1710-ben.

Daczára annak, hogy Érsek-Újvár a császáriak által az egész télen át megfigyelés alatt tartatott, sikerült Rákóczinak, mint látók, nem csak az erősséget élelemmel ellátnia, hanem a védőrség félelmessé tevé magát a távolabbi, a császáriak által megszállott vidéken is. A körülzáró csapatok állapotára nézve jellemző Scherzer tábor-

[1]) Bottyán János, az önzetlen és szerencsés hadvezér, 1709 szeptember végén kimúlt.

[2]) Ki az év elején Újvár parancsnoka lőn.

[3]) II. Rákóczi F. emlékiratai.

nok jelentése Jenő herczeghez Leopoldvárról január 25-ről: «Úgy tetszik,.... miszerint a körül fekvő helységekben lévő csapataink inkább az újvári védőrség által bloqueálvák, mintsem ez amazok által. Az ellenség t. i. gyalog és lóháton az egész vidéken szabadon mozog, a Vág jobb partjára is általjön, contributiót hajt be stb.»[1])

A haditanács Érsek-Újvár «szoros körülzárolását» elhatározván, ennek kivitelével ismét Heister tábornagyot bízta meg, de azon megjegyzéssel, hogy ha ő «hadműveleteivel tetemesebben eltávozna, azt a tábornagy rendeletei alapján *Pálffy* gróf tábornagy intézze». Az Érsek-Újvárt körülzáró hadtest a Breuner és Bayreuth-féle dzsidás-ezredekből, Jeney rácz egész, és Nádasdy magyar fél huszár-ezredéből, továbbá 6 század Salm-, 6 század Tollet- és 4 század Deutschmeister-gyalogságból álla. Beosztva valának Starhemberg Miksa gróf altábornagy, Breuner és von der Lancken vezérőrnagyok.

A tu'ajdonképeni hadműveletek megkezdése azonban tetemes késedelmet szenvede, s ez nagy mértékben Heister tábornagy személyes magatartásának, mely különösen Jenő savoyai herczeg által kifogásoltatott, tulajdoníttatott.

Heister tábornagy április havában rövid időt Magyarországban töltvén, újra visszatére Bécsbe, és innen jelenté Jenő herczegnek,[2]) hogy «Érsek-Újvár felé lovagolván, Károlyi lovasságával a Garan és Ipolytól Érsek-Újvár felé nyomúlt és itten 400 lovat visszahagyván, újra a Tiszához visszavonúlt. Újvárhoz való közeledését jövőre meggátlandó, a vadkerti őrs-állásokat (Postirung), melyekben az ellátás amúgy is nehézséggel járt, felhagyta és a csapatokat innét az Ipoly mellé áthelyezé. Itt akarja ő az újonczok megérkezését bevárni és azután Érsek-Újvár körülzárolását berendezni.»

Heister mindazonáltal csak julius hó kezdetén engede a császár és a hadi tanács sürgetéseinek és ekkor hagyá el Bécset, hogy a Győrnél összpontosított csapatokhoz menjen. Ezeket a Duna bal partjára és Érsek-Újvár alá vezeté, mely ekkor a legszorosabb módon lett volna körülzárolandó. De kiváló tetterőt a tábornagy

[1]) Hadi levéltár. «Magyarország» 1710, Fasc. I, 48.

[2]) Bécs, május 24-én. Hadi levéltár. «Magyarország» 1710. Fasc. V. I.

ez alkalommal sem tanusíta; ezt bizonyítja Pálffy 1710 julius 27-kén Savoyai Jenő herczeghez tett jelentése, mely szerint «Érsek-Újvár bloquádája nem érdemli meg, miszerint a herczegnek arról szóló jelentések által alkalmatlankodjék».[1])

Heister elkedvetlenítésére ugyan elég okot nyújt vala a nehézkes hadi tanács, mely utóbbit a tábornagy, az általa már «elhibázott vállalat»-nak bélyegzett hadjárat eredménytelen kimenetele miatt okolni méltán hajlandó vala.

Heister és Pálffy julius havának legnagyobb részét Újvár alatt tölték. A két, rangban legidősebb tábornok tétlensége sok alaptalan hír terjesztésére szolgált okul; így mondák, miszerint a tábornokok magasabb rangú kurucz tisztekkel a vár átadására vonatkozó tárgyalásokba bocsátkoztak volna, ezek eredménye azonban titokban tartatnék stb.

A «szoros körülzárolás» eredményei julius 19-ig tényleg igen csekélyek valának és arra szorítkoztak, hogy a vármalom vize elvezettetett, mely alkalommal a vár védelmi körletébe tartozó zsilip miatt több összekoczczanás történt, melyek folyamában Reichenstein báró Salm-ezredbeli százados nehezen megsebesült, 3 legény elesett és 18 kisebb-nagyobb sebet nyert. A *malom-erőd* egy *czölöpmű* vala és egynehány könnyű löveg által volt biztosítva; birtokba vétele czéljából Komáromból 4 fél ágyú és 400 Heister-ezredbeli gyalogos hozatott, mely erősbítéssel az Újvár alatti császári csapatok állománya 1500 főre rugott. A malom julius 27-én már teljesen össze vala rombolva; a tulajdonképeni támadó munkálatok azonban még meg sem kezdettek. «Tegnap — jelenti Pálffy — a komáromi (esztergomi) kapu[2]) előtt egy redoute kitűzetett és ma alkalmas pontok kiszemeltetnek két további számára, és pedig Nyitra (észak) és Szered (észak-nyugat) felé, úgy hogy azután már mit sem hozhatnak a várba. Táborunkban nagy a hiány fában és igen ritkán látható, hogy egy konyhából füst szállna fel; másrészt a várból naponta érkező szökevények azt jelentik, miszerint oda benn nagy szükséget szenvednek élelemben és hogy a parancsnok ki-

[1]) Pálffy, Jenő herczeghez; Érsek-Újvári tábor, julius 27. Hadi levéltár «Magyarország» 1710. Fasc. VII—7.

[2]) Kelet felé; l. a III. táblát; 6. melléklet.

jelentette volna, miszerint az erősséget — ha 14 nap alatt fölmentés nem érkezik — általadja. Minthogy a rebellisek képtelenek velünk csatába ereszkedni, egy ilyen nélkül pedig a fölmentés ki lévén zárva, remélhető, hogy négy hét alatt a helyet vissza nyerendjük.»

Heister augusztus 5-én, Esztergomba menendő, elhagyá az újvári tábort. Elindulása előtt még fölszólíttatá de Figny főhadsegéd által a vár parancsnokát annak általadására, de megtiltotta egy írott válasz elfogadását, mert — úgy mond — az amúgy is csak insultatiókat tartalmazna és nem vagyunk arra itten, hogy velök leveleket váltsunk.[1])

Heister elutazása után az Újvár előtti csapatok főparancsnokságát Pálffy gróf vette át. A csapatok állának ekkor: 2000 gyalogból, a Hannover-féle vértes-ezredből, a Breuner és Vehlen dzsidás-ezredekből, Jeney rácz huszár-ezredből és a Neumann-féle hajdúkból. Augusztus 4-én a malmok fölgyújtattak és néhány bomba a várba hajíttatott, de positiv eredmény evvel még el nem éretett. A császáriak a vár körül négy redouteot építének, melyek azonban a várakozásnak semmiképen sem felelének meg és Pálffy tábornagy tévedésben volt, midőn Jenő herczegnek jelenté, «miszerint a hely most olykép körülzárolva van, hogy egy szekér, vagy nagyobb osztag nem juthat be; egyes huszárok éjjelen való kiszabadulását ugyan nem lehet megakadályozni.»[2])

A vár alparancsnokai, Ordódy és Szluha, a várnak átadására vonatkozó fölszólítást azon nyilatkozattal utasíták vissza, hogy ők a kilátásba helyezett megsegélést biztossággal várják. Pálffy azonban fölmentéstől nem tartván, arra számított, hogy a védőrség nem sokára kénytelen lesz capitulálni «annál is inkább, mivel a naponta érkező szökevények nagy fa- és kenyér-hiányról, úgy mint a köznép mély elkeseredéséről beszélének».

A gyakori szökési esetek felkölték Heister tábornagy bizal-

[1]) Heister József császárhoz. Esztergom aug. 6. Hadi levéltár. «Magyarország» 1710, Fasc. VIII, 2.

[2]) Pálffy, Jenő herczeghez; Újvári tábor, aug. 5. Hadi levéltár; «Magyarország» 1710; Fasc. VIII, 1.

matlanságát, minek egy Pálffyhoz czímzett levelében [1]) kifejezést is adott, mondván, hogy ő azt csak «fogásnak» tekinti és tulajdonképeni czéljuk az, «hogy az evők számát pillanatilag kisebbítsék és a védelmet meghosszabbítsák; később majd fognak alkalmat találni tudni, hogy a várba visszalopózzanak». Ezen aggodalom növekedett, midőn 500 hajdú Pongrácz alezredes alatt az augusztus 15-re virradó éjjel a várból kironta, a körülzáró vonalon áthatolt és Beszterczebánya felé szabadult. A főparancsnok tanácsolá Pálffy tábornagynak kisebb sánczoknak (40 ember számára) a nagyobbak közt való építését és egy circumvallatio-árok kiemelését. A lovasság öve pedig Heister nézete szerint a vár körül szorosabbra vonandó olykép, hogy az őrszemek egymástól hallástávolságra jussanak.

A vár alparancsnokai augusztus közepe felé (valószínüleg 13-án) fegyverszünetet kértek, mely kívánságuk eleinte Pálffy által elutasíttatott. Heister helyeselte Pálffy eljárását, mert, nézete szerint, a fegyverszünet utáni kívánság csak azon okból nyilváníttatott, hogy az alatt egy élelem-szállítmány — ha lehetséges — a várba hozassék.

Minthogy pedig a védőrség kérését néhány nappal később ismételte és késznek nyilatkozék a várat augusztus 31-én az esetben, ha addig felmentés nem érkezne, átadni, Pálffy az ajánlatot elfogadá és az ellenségeskedéseket augusztus 17-én beszünteté. Hosszabb alkudozások után a megadási föltételek kölcsönösen megállapíttattak.[2])

[1]) Heister, Pálffyhoz. Gyerki tábor, aug. 18. Hadi levéltár; «Magyarország» 1710; Fasc. IX. 1—c.

[2]) A megadási föltételek a bécsi hadi levéltárban levő eredeti okirat szerint a következők valának:

I. Valamennyi a várban levő személy számára, úgy életére, mint vagyonára való tekintettel, teljes kegyelem biztosíttatik. Eddigi tettei miatt senki sem fog üldöztetni; valamennyi magyar fogoly Győrből, Trencsénből, Pozsonyból és akárhol császári helyőrség létezik, szabaddá bocsáttatik.

II. Azoknak, kik a császár pártjára állanak, polgári jogaik teljes élvezete biztosíttatik; ingóságaik és marhájok azonnal visszaadatik; senkinek sincs megengedve másokat rábeszélni vagy megvesztegetni; azoknak, kik uraikat (principales) követni akarják, megengedtetik, hogy teljesen fölfegyverezve elvonúlhassanak; lövegek azonban és akárminemű lőszer a

Pálffy gr. tábornagy ezen kölcsönös egyezkedéssel megállapított föltételeken kívül még más engedményeket is tett az újváriaknak. Ő megengedé, miszerint két tiszt a fölmentés szorgalmaztatása czéljából Rákóczihoz küldessék; lekötelezte magát, hogy nagyobb számú tiszt császári szolgálatba fog átvétetni, valamint arra, hogy 20,000 forint a fölkelők közt «megfelelő módon» ki fog osztatni.[1])

Mind e föltételek a császár által a «Hofkriegsrath» mellőzésével, csakis a Wratislaw cseh udvari kanczellár beleegyezése mellett, helybenhagyattak és a megerősítés Pálffynak külön hírnök által adatott tudtúl. «Ezen eljárás avval igazoltatott» — jelenté a Hofkriegsrath Jenő herczegnek — «miszerint a szerződésnek lehetőleg gyorsan való megkötése azon lehetőséget nyújtja, hogy az

várból el nem vihető, még azon lövegek sem, melyek régiekből és repedtekből újonnan öntettek, mert a régiek ő Felségeé valának; lövegek, lőpor, bombák, szóval minden, a mi a tűzérséghez tartozik, bona fide becsületszóra vétetik át. Ebből semmit sem szabad elvinni, vagy megrongálni és az átvétel befejeztéig a védőrségnek egy tisztje túszul visszamaradand; a raktárakban meglévő Rákóczi-féle jószág, ú. m. juhok, ökrök, élelmiszerek, ruhaneműek, só, bor, tüzelő-szerek stb. a kir. kincstárra száll; a zsidók holmiai sem el nem árvereztetnek, sem meg nem rongáltatnak; szekerek és élelmezés szükség szerint kiszolgáltatnak, a szekerek és előfogatok teljes visszaadásának biztosítása mellett.

III. A szökevényeknek teljes szabadság adatik és mehetnek, a hová akarnak.

IV. A hadjárat ideje alatti tettei miatt senki be nem vádoltathatik; se vissza nem tartathatik; ellenben mindenki biztos fedezet alatt szabadon elvonúlhat; a távozók ruházatai, tarisznyái és kosarai át nem kutattatnak.

V. Azok, kik a császár szolgálatába lépendnek, szintén nem vonatnak tetteik miatt felelőségre; minden, a mint találtatik, jogállapotban levőnek fog tekintetni.

VI. Újvár lakói tetteik miatt szintén nem fognak felelősségre vonatni. Házaik és javaik birtokát továbbra is élvezendik és a császári csapatok által semmikép sem üldözhetők vagy zaklathatók.

VII. A mint ezen szerződés mindkét oldalról jóváhagyatott, egy kapu keresztényi hűségre és becsületszóra átadatik a császáriaknak; de sem a császáriaknak, sem a védőrségnek kapuikat túllépni, vagy akár milyen rendetlenséget elkövetniök nem szabad. A szekerek és ökör-előfogatok a meghatározott időpontban biztosan készen állandnak.

[1]) Haditanács Jenő herczeghez. Bécs aug. 27. Hadi levéltár, «Magyarország» 1710; Fasc. VIII, 13.

Újvár alatt levő császári csapatok a többiekkel együtt a rebellisek elleni további működésre alkalmazhatók lesznek.»

Nehány nappal a szerződési föltételek megkötése után azonban Újvártt események fejlődének, melyek Pálffy tábornagy eddigi fáradozásainak sikereit egyelőre meghiúsíták. Azon ötszáz hajdúnak Pongrácz alatti sikeres áttörése után, kik a császáriak által eredmény nélkül Beszterczebányáig üldöztetének, sikerült Tóth Pál kurucz kapitánynak 300 lovassal és némi eleséggel a várba jutnia. Tóth «szökevények nyilatkozatai szerint a várparancsnokot azonnal letartóztatá, az alparancsnokot kegyetlenül megvereté, a gránátos kapitányt nyakán megsebesíté és a præfectusnak szakállát kitépé; ekkép velök megértetendő, hogy ő se fegyverszünetről, se pedig egyezségről semmit tudni nem akar.»[1])

Az ellenségeskedések azonban nem kezdettek meg, sőt Draskovich gr. vezérőrnagy jelentése szerint, az erőszakoskodó Tóth is kénytelen vala a szerződést augusztus 21-én aláírni. «Ha tehát a védőrségben bízni lehet, amennyiben *fő* nélkül áll, és más csíny vagy rendetlenség el nem követtetik, akkor» — következteté tovább Draskovich gróf — «a védőrségnek augusztus 31-én ki- és a császáriaknak bé kell vonúlniok.»[2])

Augusztus utolsó napjaiban azonban Beleznay ezredes új zendülést intézett a védőrségnél és ez által a szerződést teljesen meghiúsítá. Pálffy tábornagy ez eseményről Heisternek jelentést tevén,[3]) említi, hogy Beleznay «a védőrségnek több rendbéli más ígéretek mellett azon határozott nyilatkozatot tevé, miszerint a fölmentés 14 nap alatt feltétlenül megérkezend. Daczára annak azonban, hogy az eskü ezen nyilatkozat folytán Beleznay kezébe újra letétetett, a várban megis általános zavar uralkodik és a lakosság lemészárlástól (massacre) tart; annyira, hogy Rottenstein tüzér-őrnagy, Wagner gránátos-kapitány, Fux szertárőr, egy hadnagy és több közvitéz hozzánk átlépének és összhangzóan oda nyi-

[1]) «Wienerisches Diarium» 1710.

[2]) Draskovich, Jenő herczeghez. Ujvári tábor aug. 25. Hadi levéltár, «Magyarország» 1710 Fasc. VIII, 11.

[3]) Pálffy Heisterhez; Újvári tábor aug. 30. Hadi levéltár «Magyarország» 1710; Fasc. IV, 1—b.

latkozának, hogy a huszárok csak a város fosztogatását és azutáni elhagyását szándékolják. Miután lovasságunk, a redouteoknál fölállított 500—500 lóval és másnemű őrszolgálatok által tetemesen kifárasztatik és ennélfogva a ki- és betörést nem akdályozhatja meg», elhatározá Pálffy a tábor megszüntetését és a csapatok olyképeni fölállítását, hogy két-két sáncz között 3 lovas-század, 1 gyalog-zászlóalj és 1 huszár-század legyen; «a mi ez által teljesen elzárható nem lesz, az egy árok kiemelése által fog járhatatlanná tétetni.»

Heister Pálffy jelentését a legújabb újvári eseményekről Esztergomban vette. A főparancsnok most intézkedéseket tőn Újvár szabályszerű megvívása czéljából és Budára azonnal parancsot külde, miszerint minden nélkülözhető löveg a Dunán Esztergomba szállíttassék. Később hasonló utasítások küldettek Győrbe, Komáromba és Pozsonyba. Ez utóbbi helyekről úgy lövegek, mint lőszer Karva-Újfalúba szállíttattak és onnan részlegenként — a csekély számú előfogatok mérve szerint — Újvár alá vitettek.[1])

A tábornagy egyszersmind a Heister-, Hasslingen- és Deutschmeister-ezredekből annyi legényt, «a mennyit összeszedni tudott», Újvár alá indíta. Minthogy a várharcz inkább a gyalogság, mint a lovasság dolga, és egy ilyen ostrom vezetését senki sem érti, azért ő — így jelenti Heister József császárnak — a császári szolgálat érdekében levőnek találja, miszerint az ostromot kezébe vegye, nehogy az előrehaladott évszakban a dolog újra dugába dőljön és ekkép az egész hadjárat elvesztessék.

Időközben Pálffy gróf Újvárt az általa Heisternek jelentett módon körülzároltatá és ez által a huszárok éjjeli kitörési kísérleteit tényleg megakadályozá. Továbbá elrendelé, miszerint hat 30 fontos mozsár a helyhez közel felállíttassék és ez utóbbi a sötétség beálltával bombáztassék.[2]) A védőrség a tüzelést nagy hevességgel viszonzá, de kevés kárt okoza. A szeptember 2-ára következő éjjel Pálffy még egy mozsarat szólaltatott meg, de a védőrség rendelke-

[1]) Heister tábornagy a császárhoz. Esztergom szept. 5. Hadi levéltár; «Magyarország» 1710; Fasc. IX. 4, 4—a és 4—b.

[2]) Pálffy, Jenő herczeghez. Újváéi tábor, szept. 2. Hadi levéltár; «Magyarország» 1710; Fasc. IX—2.

zésére álló egyetlen malmot lerombolnia nem sikerült. A tábornagy ez új bombázás közben támadást intéze a ravelinra oly szándékkal, hogy a mögötte levő, az összeköttetést a komáromi kapuval fentartó hídat elégesse és a marhát, melyet a védőrség a száraz árokban legeltete, elhajtassa.

«Az e czélból kivezényeltek megfelelő számú tűzgolyóval és egyéb szerekkel láttattak el és minden igen jól ment volna, ha a kanócz és a bardák (?) a táborban nem felejtettek volna, minek folytán a híd meggyújtható nem vala. Mind a mellett az ellen némely embere megöletett és annak 100 darab juha és ugyanannyi lova és ökre elhajtatott. Részünkről négy ember halva maradt és nyolcz megsebesült.»

A huszárok az ütközet közben ismételten megkísérték az áttörést, de mindannyiszor veszteséggel visszaverettek.

Szeptember 7-én érkeze Heister gr. tábornagy az Ipoly mellől magához vont gyalogsággal és a Budáról Esztergomba küldött lövegekkel Újvár alá. A Pozsonyból, Győrből és Komáromból Karva-Újfalura érkezett lövegeket a vár alá szállítandó, következő nap valamennyi ló- és ökör-előfogat a Hasslingen-ezred egyik zászlóaljának födözete alatt Újfaluba küldetett. E lövegek szeptember 10-én érkeztek Wallis gr. ezredessel a vár alá.

Heister időközben a hely körűl kémszemlét tartva, a lovasság által a legközelebbi támadó munkálatokra szükséges rőzsekészletet összehordatá; szeptember 9-én a vívóárkokat megnyittatá és két gátony építését megkezdeté. Ez utóbbiakból szeptember 14-én reggel a *Lipót* és *Mária* bástyák [1]) 13 fél ágyúból lődözhetők valának.

Ugyan az nap több bomba is hajíttatott az erősségbe. Szeptember 9-én szökevények által megtudódott a császári táborban, miszerint Beleznay, ki a vár parancsnokságát magához ránta, 30 lóval a várból megszökött és az egyik alparancsnokot, Ordódyt, foglyúl magával vivé. Azóta pedig a környéken tartózkodik és néhány franczia tisztet magához hívatott, kiket Újvárba bevinni szándékozik. «Ugyan minden megtétetett, hogy szándéka meghiusittassek, de a terep annyira kiterjedt és a táborban annyi az áruló,

[1]) E két bástyát eddig «Cseh» és «Forgách»-nak nevezték.

hogy nehéz lesz megakadályozni, miszerint 15—16 személylyel be ne lopózék».[1])

Károlyi Újvár parancsnokául Ordódy György helyett Nagyszeghy dandárnokot nevezé ki,[2]) ki az erősség védelmét ezentúl nagy kitartással folytatá.

Szeptember 11-én délelötti 10 órakor a védőrség 300 gyalogosa és 60 huszárja kironta a császáriak vívóárkaira, de az ott parancsnokoló Deutschmeister-ezred ezredese, Dalberg báró, által 20 halott hátrahagyásával visszaverettek.

A császáriak vesztesége a vívóárkok megnyitása óta 13 halott és 42 sebesült vala. Az előbbiek közt a derék Thuróczy ezredes is, ki szeptember 12-én néhány huszárral portyázásra indúlva, a szeredi kapu közelében egy ellenséges csapattal összeütközött, azt elűzte, de ez alkalommal oly veszélyesen megsebesült, hogy másnap sebei folytán kimúlt.

Szeptember 17-én sikerült az ostromlóknak a contre-escarpe czölöpeit a ravelinnal szemben elfoglalniok és szeptember 18-án két réstütő gátony építéséhez foghattak, — egyiket 6 és másodikat 3 félágyú számára.

A következő éjjel a védőrség igen hevesen tüzelt a támadó ellen és ennek csakhamar 31 emberét harczképtelenné tevé; köztük volt a csak nehány héttel ezelőtt a császáriakhoz átlépett Rottenstein tűzérségi alezredes, továbbá Zitzner tűzérkapitány.

Szeptember 20-án serényen dolgoztak a réstütő gátonyokon és egyszersmind ezektől balra két mozsárgátony építéséhez fogtak és pedig egyiket 9, a másikat 6 mozsár számára. Éjfélkor a komáromi kapu védőrsége, egy altiszt és 23 közlegény, a császáriakhoz lépett át. Heister tábornagy, föltételezvén, miszerint a védőrség a rohamot be nem várandja, a mozsárgátonyok építését annyira szorgalmazá, hogy azokból már szeptember 21-én nehány bomba a várba hajítható vala.

A várt eredmény nem maradt el.

[1]) Heister tábornagy József császárhoz. Újvári tábor szept. 14. Hadi levéltár; «Magyarország» 1710; Fasc. IX. 9 és ad 9.

[2]) Rákóczi emlékiratai.

A tábornagy még az estve az újvári «kurucz-elnökségtől» következő tartalmú levelet vett:[1])

«Euer Hochgräfliche Excellenz und Gnaden ersuchen wir durch Gegenwärtiges, eine beliebige Stund und beliebigen Ort uns morgigen Tages anzuweisen, um Deroselben oder denen, die Hochgräfliche Excellenz und Gnaden hiezu verordnen wollen, einige Vorträge zu thun und Besprechung zu halten. Solches desto füglicher zu veranlassen, bitten wir gehorsamst, von Stund an, da diese überreichet sein werden, den Stillstand der Waffen auf 24 Stunden lang, mit der Bedingung gnädig anzubefehlen: dam t während solcher Zeit die Ihro Römischen Kaiserlichen und Königlichen Majestät Soldaten und Getreue in ihren jetzigen Stellen und Orten verbleiben und weder gegen die Ravelins und die Contre-Escarpe, noch gegen die Mauern und Werke dieser Festung in irgend einer Weise näher anrücken sollen. Wie wir es hingegen unserseits gleichförmig thun wollen.

Unterdessen u. s. w.

Neuhäusel den 21. September, um 5 Uhr Nachmittags.

Anno 1710.»

Másnap erre következő válasz adatott:

«Wir Sigbert Graf von Heister u. s. w. In Kraft Gegenwärtiges erlauben wir, dass die dermalige Besatzung von Neuhäusel, auf deren gestriges Ansuchen, die verlangten Vorträge zu thun, etliche Abgeordnete zu Fuss überschicken könne. Auf dass aber mehrerer Glauben denselben möge gegeben werden, sollen die erwähnten Abgeordneten und allerhand in dieser Besatzung sich befindenden Gattungen, sowohl von der Reiterei als dem Fussvolk, auch aus solchen einige Offiziere, wie nicht weniger gemeine Soldaten überschicket werden. Zu welchem Ende ertheilen wir der besagten Besatzung von dieser Stunde an auf folgende 24 Stunden die Einstellung der Waffen, dergestalt, dass keinem Theil in solcher Zeit weiter fortzurücken solle zugelassen sein. Wo aber ein oder der andere Theil anjetzo sich b findet, allda jedwedem nach

[1]) Heister tábornagy I. József császárhoz. Újvári tábor, szept. 22-én. Hadi levéltár; «Magyarország» 1710; Fasc. IX., 14, 14a, 14b, 14c.

Belieben zu wirken freistehen solle. Gegeben in dem Lager von Neuhäusel, am 22. September um 10 Uhr Vormittags. Anno 1710.»

A capitulatio 1710 szept. 23-án rövid alkudozások után az alábbi jegyzetben[1]) foglalt föltételek mellett megköttetett.

A vár a következő napon, az az 1710 szeptember hó 24-én, a császáriak részéről öt Deutschmeister ezredbeli század által meg-

[1]) A megadási föltételek pontjai a következők voltak:

I. Wird all und jeden hohen und niederen, Kriegs-, Kammer-, Zeugs- und Commissariats-Officieren und Gemeinen, wie auch den Inwohnern, Geist- und Weltlichen beiderlei Geschlechts, vom Höchsten bis zum Niedrigsten, so wirklich in der Festung Neuhäusel sich befinden, die Amnistial-Gnade des Lebens und der Person, wie auch die Vergessenheit der Laster, so dieselben wider Ihro Kaiserliche und Königliche Majestät begangen, verliehen, was aber die liegenden Güter betrifft, solche nach dem Kaiserlichen Hofe verwiesen.

II. Wird Jedermann freigestellt, mit seinem Fahrniesen abzuziehen oder zu verbleiben. Es soll Niemand seiner eigenen Habschaft beraubt, auch den Kriegs-Officieren und Edelleuten mit dem Gewehr, den Gemeinen aber nach Ablegung desselben bis zu einem sichern Orte die nöthige Begleitung verschafft, dessgleichen die Geleitsbriefe gegeben werden, jedoch mit dieser Bedingniss, dass keiner das Geringste, so einem Andern zuständig, mit sich nehmen solle.

III. Wird ebenfalls den Überläufern die Amnistial-Gnade, hinweg zu gehen oder zu verbleiben ertheilet.

IV. Sollen die Inwohner zu Neuhäusel in dem Stande, in welchem sie vor der Rebellion gewesen, gelassen werden.

V. Solle wegen Entlassung der Gefangenen die gebührende Abrechnung gepflogen werden.

VI. Es solle Ihro Römischen Kaiserlichen und Königlichen Majestät die Festung samt Angehör, aller Kriegs-Rüstung und Geschütz, auch allem Proviant, überlassen und zu solchem Ende morgiges Tags um sieben Uhr Früh den Kaiserlichen eine Pforte eingeräumt, ferners denselben alle Minen, wie auch das verborgene Pulver nebst allen dem, was schädlich sein möchte, endecket werden.

VII. Es solle die Besatzung diese Festung wieder auszubessern, auch alles Schadhafte und von ihr verursachte Auslagen zu ersetzen, 8000 Gulden zu bezahlen verpflichtet sein.

VIII. Es sollen zum Abzuge den Besatzungssoldaten 30 Wagen verschafft werden.

Welche Punkte alle sämmtlich und insbesondere von Uns, aus tragender Gewalt und Vollmacht, heilig und unverbrüchlich gehalten werden sollen. Geschehen in dem Lager vor Neuhäusel am 23. September 1710.»

szállatott és ideiglenes parancsnokságával Sinzendorff gróf ezredes bízatott meg.

Érsekújvár képezé II. Rákóczi Ferencz fölkelésének főbástyáját; a mint csillagalakú sánczai a császári csapatok által visszafoglaltatának, a nemes lelkű, hazájának szabadságáért küzdő fejedelem csillaga is elhalványúla. Emlékirataiban Rákóczi ezeket írja:

«Az ellenség megnyitotta volt a vívóárkokat: de azért oly tűzérség ellen, a milyen Heisternek volt, az erősséget még sokáig lehetett volna tartani». A közölt várharcz története e kemény szavakat tökéletesen beigazolná, ha a védőrség a Heister tűzérsége által okozott károk miatt tűzte volna ki a fehér zászlót; hiszen a réstütő gátonyok még meg sem kezdék működésöket, másrészt pedig a védőrség tüzelése az utolsó napokban még pusztítóbb volt az ostromlóénál. A közölt adatok alapján mindazonáltal ama meggyőződést nyerjük, miszerint a védelem csak a legnagyobb erőfeszítéssel, úgy fizikai, mint erkölcsi tekintetben, lehetett oly kitartó és hogy a capitulatio oly okokból történt, melyekről a fejedelemnek tudomása nem volt. Az eleség, mely márcziusban szállíttatott a várba, már elfogyván, fölmentésre pedig semmi kilátás nem lévén, a védőrségnek nem marada más út, mint egy lehető tisztességes capitulátiónak megkötését kieszközölnie.

Érsekújvár katonai szereplése az 1710. évi ostrommal befejezést nyert. Nagyhírű bástyái és várfalai, melyek birtokáért annyi vér folyt, még nehány évig büszkén tekintének ugyan a vidékre, melyet nem csak majd egész Európának, hanem Ázsiának népei is dúlának, de mivel a vár, fekvése szerint, a jövőben külellenség elleni harczra befolyást nem gyakorolhatott volna, *III. Károly* király, a szathmári béke után, védőműveinek lerombolását rendelé el, mi 1724—25-ben meg is történt.

Ma csak rendszertelen halmok mutatják az utasnak az egykor híres vár nyomait.

Balás György.

TÁRCZA.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA HADTUDOMÁNYI BIZOTTSÁGÁBÓL.

A Magyar Tudományos Akadémia hadtudományi bizottsága a szünidők előtti utolsó ülését, az akadémia földszinti saroktermében, junius hó 8-án tartotta.

Az ülésnek jelentőséget kölcsönzött, hogy a bizottság újonnan megválasztott s az összes ülés által megerősített katonai segédtagjai, nevezetesen nemes-ságodi Szvetics József ezredes, a Ludovika Akadémia igazgatója, továbbá Zsoldos Ferencz ezredes, a honvédelmi miniszterium katonai ügycsoportjának főnöke, ez alkalommal jelentek meg először a bizottság ülésén.

Az ülés kezdetén Hollán Ernő ny. altábornagy, bizottsági elnök, meleg szavakkal üdvözölte a bizottság új tagjait, fölkérvén őket, miszerint a bizottság törekvéseit részint illetékes tanácsaik, részint pedig a bizottság ügyeinek, mely egyszersmind a magyar honvédség ügye is, saját hatáskörükben való pártolása által elősegíteni szíveskedjenek.

Ezek után Rónai Horváth Jenő százados, ki a bizottságnak eddig, mint segédtag csak helyettes előadója volt, e megbízatását az Akadémia levelező tagjává történt megválasztatása folytán letette; a bizottság ezt tudomásul véve, nevezett századost azonnal újból, még pedig valóságos minőségben *előadóvá* egyhangúlag megválasztotta s fölkérte, hogy a bizottsági előadó ügyeit továbbra is vezesse. A választás a szünet közelsége miatt csak az után fog az összes ülésnek megerősítés végett fölterjesztetni.

Az előadó ezután jelentést tett a folyóirat ügyeiről, bemutatta a legközelebb megjelenendő II. füzet rajzait s jelentést tett a munkálatokról, melyek még közlésre várnak.

Végre még néhány belső ügy elintézése után az ülés véget ért.

HADTÖRTÉNELMI APRÓSÁGOK.

Bécs megadási föltételei, a városnak Mátyás király által 1485 junius hó 1-én történt elfoglalása alkalmával. A III. Frigyes császár ellen folytatott háborúk Mátyás király hadjáratai között kiváló helyet foglalnak el és valóban sajnálatra méltó dolog, hogy még nem akadt magyar író, ki e tárgygyal behatóbban foglalkozott volna. Mint minden magyar hadtörténelmi dologról, úgy erről is legelőször egy német, még pedig osztrák mű [1]) jelent meg, mely ha hadtörténeti mű számba nem is jöhet, elég jó kisebb történelmi monographia, melyből sok érdekes és eddig kevésbbé ismert dolgot olvashatunk.

A csatolt mellékletek közül föltünt nekünk a 64. számú okmány, mely ama föltételeket tartalmazza, melyek Bécs városa által Mátyás király elé terjesztettek, a király által azokra hozott határozatokkal együtt; ez okirat, melynek német eredetije a bécsi városi levéltárban őriztetik latin fordítása pedig a bajor codexben jelent meg,[2]) eredetiben még egy, általán nem közöltetett, sőt mint az Szalay [3]) és mások előadásából kitűnik, még létezése sem volt közismert dolog. Ez okból czélszerűnek véljük ez okmányt magyar szövegben, a mennyire az a XV. századbeli német szövegből fordítható, a következőkben megismertetni:

Czikkek Bécs megadásáról. A következőkben foglaltatnak azon czikkek, melyek a legfelségesebb fejedelemnek és úrnak, *Mátyás*, Magyarország és Csehország királyának stb. Bécs város polgármestere, bírái, tanácsa és egész közönsége részéről azon megegyezés folytán eleibe terjesztetnek, melyet ő királyi kegyelmével a szent pünkösd szombatján meghatalmazott követségök útján kötöttek s ma hétfőn megerősítettek, és mely szerint ők azon esetben, ha a legközelebbi Úrnapját megelőző szerdáig a császár ő Felsége által föl nem mentetnek és meg nem szabadíttatnak, magokat ugyanezen szerdán ő királyi kegyelmének megadják, őt uroknak s fejedelmöknek tartják s elismerik, s mely megegyezés sze-

[1]) *Dr. Karl Schober:* Die Eroberung Niederösterreichs durch Mathias Corvinus in den Jahren 1482—1490. Wien, 1879.

[2]) Cod. bavar. 1585, p. 419—421.

[3]) Szalay László: Magyarország története III. köt. 320. l.

rint ő királyi Felsége a város kívánalmainak eleget tenni kegyelmesen megigérni méltóztatott.

Articulus primus. Hogy Keller János császári ügyvivő Wulffestorfer, Stral és Geyer János kapitányok, a császári védőrség tisztjei, altisztjei és közkatonái, senkit sem véve ki, életökkel, vagyonukkal s javaikkal Bécsből szabadon távozhassanak és ő királyi Felsége és hozzátartozói által ne akadályoztassanak.

Responsio. Ő Felsége ezt megengedi, kikötvén mindazonáltal, hogy semmit mi a császár ő Felsége tulajdonát képezi magokkal ne vihessenek, ami a császár ő Felségéé, mindent ott hagyjanak, s hogy a nevezett ügyvivő, kapitányok, tisztek, altisztek és közkatonák mától a legközelebbi szombatig Bécsből elvonúljanak.

Artic. 2. Hogy a császári ügyészek, ő császári Felségének hivatalnokai s a város polgárai a városból elvonúlhassanak, és ő királyi Felsége kegyelmesen megengedje, hogy mindezek vagyonukat magokkal vihessék, egyébb javaik fölött pedig szabadon rendelkezhessenek.

Resp. Ő Kegyelme azt válaszolja, hogy ő senki ellen ellenséges indulattal nem viseltetik, s nem fog nekik reá okot adni, hogy a városból elvonúljanak s mindenkit szívesebben tart meg alkalmazásában; akik mindazonáltal távozni kívánnak, megengedi, hogy személyökre nézve egy hó alatt eltávozhatnak, s hogy javaikat egy év lefolyása alatt a város szokásai szerint eladhassák.

Artic. 3. Hogy ő királyi Felsége a városnak, a czéheknek s általában a külön törvénykezési joggal bíró testületeknek jogaikat, szabadalmaikat, szokásaikat s ősiségeiket, úgy mint azokat a római császár és király-, nemkülönben magyar királyoktól, Ausztria fejedelmeitől s herczegeitől stb. bírják, kegyelmesen megerősítse, őket együttvéve és külön ezek szerint kormányozza, őket védje s megoltalmazza, s nekik ezen jogaikat és szabadalmaikat inkább növelje, semmint kisebbítse.

Resp. Ez ő Felsége akarata is, jogaikat szívesen helybenhagyja s megerősíti, azokat inkább növeli semmint kisebbiti s velök általában mint kegyelmes királyuk s urok szándékozik bánni.

Artic. 4. Hogy ő királyi Kegyelme a Velenczei s más országokba vezető szárazföldi s vízi útakat a kereskedelemnek és iparnak megnyissa, hogy Bécs ez irányokban ősi szokás szerint kereskedést űzhessen, s ez útaknak idegen kereskedők általi szabad használatát meg ne engedje.

Resp. Ő királyi Felsége kegyelmesen intézkedni fog, s gonddal viseltetik, hogy a kereskedelmi útak úgy vízen mint szárazon a lehető legrövidebb idő alatt megnyittassanak.

Artic. 5. Hogy azon esetre, ha jövőben a császár és a király ő Fel-

ségeik között újabb szerződés vagy egyezség köttetnék, ő királyi Felsége rólunk meg ne feledkezzék s az egyezségben oltalmunkról gondoskodjék.

Resp. Ő Kegyelmessége válaszolja, miszerint e fölött aggódniok fölösleges, mivel sem ő Kegyelmessége a király, sem pedig utódai nem fogják megengedni, hogy akár Bécs, akár más részek, melyek a császár ő Felségétől elvétettek, akár a császárnak, akár örököseinek valaha visszaadassanak; miről ő királyi Kegyelmessége, Bécset, ha kívántatik, okiratilag is biztosítja.

Artic. 6. Hogy ő királyi Felsége kegyelmesen intézkedjék, miszerint a polgárok és lakosok házai és lakásai biztonságban s érintetlenül maradjanak s ők magok erőszakoskodásoknak kitéve ne legyenek.

Resp. Ő királyi kegyelmessége erről intézkedni fog s a lakosságot nem csupán saját katonaságától, de ellenségeitől is olykép megvédi és megoltalmazza, miszerint érezzék azt, hogy ő királyi Felsége oltalma alatt biztosságuk nagyobb, mint eddig volt.

Artic. 7. Hogy ő királyi Felsége a várost más néppel és katonáival túl ne terhelje.

Resp. Ő Kegyelmessége ez iránt legjobb belátása szerint fog intézkedni s gondja lesz reá, hogy mindazok, kiket a városba hoz, annak inkább hasznára, mint kárára legyenek.

Artic. 8. Hogy ő királyi Kegyelmessége az adósokat, vagy kik adósokká lesznek, szabadon ne bocsássa s nekik adósságaik megfizetését el ne engedje.

Resp. Ő királyi Kegyelmessége ebbe beleegyezik.

Artic. 9. Hogy ő királyi Felsége minden itéletet, mely eddig hozatott, vagy jövőben hozatni fog, jogerőben meghagyjon és senkinek a büntetést el ne engedje, se kegyelmet ne adjon, ép úgy ha polgárok a város ellen vétettek és megbüntettettek, vagy jövőben büntettetni fognak, ő királyi kegyelmessége az igazságszolgáltatásnak szabad folyást engedjen.

Resp. Ő kir. Felsége beleegyezik, hogy az eddig hozott itéletek jogerőben maradjanak, valamint a polgárokra nézve is az eddig történteket helybenhagyja, a jövőben történendőkre nézve azonban ő királyi Felsége, mint méltányos is, az elhatározást saját felsőségének tartja fenn.

Artic. 10. Hogy azon esetben, ha ő királyi Felsége tovább is háborút viselne vagy hadjáratot indítana, Bécs városát, tekintettel az eddig szenvedett nagy károkra s általános szegénységére, mindaddig kegyelmesen megkímélje, míg vagyona gyarapszik s a város jobban fölvirágzik, továbbá, hogy a várost szabadalma s ősi jogai ellenére hadba ne kényszerítse.

Resp. Ebbe ő Felsége beleegyezik, de csak bizonyos időre.

Artic. 11. Hogy ő Felsége mindazon hadi anyagot és egyéb javakat, melyek a táborok és külvárosok elfoglalásánál kezeibe jutottak, a város birtokába visszaadassa s azokat jövőben kegyelmesen szaporítsa és javítsa.

Resp. Ő Felsége ebbe beleegyezik, s mindazt, mi még megvan, a városnak visszaadatja.

Artic. 12. Hogy a városnak azon adóssága, mely Tobesch úrnál (?) még függőben van s a várost terheli, ő királyi Felsége által elengedtetvén, a város kötelezvénye a tanács kezeibe visszaadassék.

Resp. Ő királyi Felsége ezt elvállalja s a kötelezvényt a városnak visszaadatja.

Art. 13. A város kéri ő királyi Felségét, hogy a Duna-híd vámját, melyben ő Felségének — az építési és kölcsönrészletek levonása után — része van, a városnak egészen átengedje s a vámot néhány évig részfizetés nélkül beszedni engedje.

Resp. Ez ügyben ő Felsége annak idején saját legjobb belátása szerint fog cselekedni.

Artic. 14. Hogy a Bécs város polgárai vagy lakosai által kereskedelmi forgalomban vízen vagy szárazon elszállított vegy behozott bor vagy egyéb árú a régi sorompóknál és új vámházaknál szabadon átbocsáttassék, e sorompók és vámok mindenütt, szárazon és vízen megszűnjenek s jövőben ne engedélyeztessenek.

Resp. Ő királyi Felsége mihelyt Bécsbe bevonúl, általános országgyűlést fog hirdetni és ezen úgy a várossal, mint az országgal tanácskozni és mindenekben olykép fog intézkedni, a mint azt a város és az ország java megkívánja.

Artic. 15. Hogy az idegen kereskedők és vendégek, kik Bécsben tartózkodnak, itt életökkel és vagyonukkal együtt a békeszerződésbe befoglaltassanak, s továbbra is biztonságban maradjanak, amint eddig is az osztrák herczegek oltalma alatt állottak.

Resp. Ő királyi Felsége ebbe beleegyezik.

Artic. 16. Hogy ő királyi Felsége a császári ügyész, tanácsosok és más alkalmazottak házait és egyéb a város területén fekvő vagyonukat érintetlenül hagyja és azok erőszakos elfoglalását vagy megsértését meg ne engedje.

Resp. Ő Felsége, mint fentebb már említtetett, országgyűlést szándékozik egybehívni; azoknak, kik ez alkalommal a király ő Kegyelmességének engedelmeskednek, őt fejedelmökül és urokúl elismerik, minden javaik meghagyatnak és királyi oltalomban részesíttetnek; ellenben azok ellen, kik ezt nem teszik s ö királyi Felségét megvetik, valamint javaik

ellen is, ő Felsége oly módon fog eljárni, mint engedetlen és rakonczátlan alattvalókkal szemben illik.

Artic. 17. Hogy ő királyi Felsége a város becsülete érdekében és ősi hagyományainak megfelelőleg meg ne engedje, hogy a zsidók Bécs városában szabadon járjanak-keljenek és kereskedést űzzenek, már csak azért sem, mivel kitaszításuk ama becstelenség miatt történt, melyet idők előtt a mindenható Isten fián elkövettek.

Resp. Ő királyi Felsége beleegyezik.

Artic. 18. Hogy a város ősi joga és szabadalma ellenére magyar bor a város kerületébe be ne hozathassék s avval itt kereskedés ne üzethessék.

Resp. Ő királyi Felsége intézkedni fog, hogy ez ne történjék, fenntartván azonban, hogy magyar bort saját udvartartása számára szabadon hozathasson s fogyaszthasson.

Artic. 19. Hegy a karinthiai kapu előtti polgári kórház a sörházzal és egyéb javaival fönntartassék és e helyen kívül sört csapról mérni senkinek se legyen szabad.

Resp. Ő királyi Felsége kegyelmesen beleegyezik s ellenkező eljárást senkinek sem fog megengedni.

Artic. 20. Hogy ő királyi Felsége mindazon foglyokat, kik a város szolgálatában állottak, vagy annak szolgálatába állani kívánnak, váltságdíj nélkül elbocsássa.

Resp. Ez ő kir. Felségének is akarata s kívánja, hogy a város szintén az összes foglyokat, tartozzanak azok akár a király zsoldosai közé, akár nem, csere útján, illetőleg váltságdíj nélkül szabadon bocsássa.

Artic. 21. Hogy ő királyi Felsége az összes zárdákat, templomokat, továbbá az egyetemet jogaikban és szabadalmaikban megerősítse, őket megvédje és megoltalmazza.

Resp. Ő királyi Felsége akkép fog intézkedni s szabadalmaikat inkább növelni semmint csorbítani fogja.

Articulus 22. et ultimus. Hogy azon polgároktól és lakosoktól, akik a császár ő Felsége irányában akár adóban, akár vámban vagy más módon tartozásban vannak, ez tőlök ne rögtön követeltessék, hanem nekik a fizetésre idő engedtessék.

Resp. Ő királyi Felsége ebbe beleegyezik s őket zaklatni nem fogja.

És ily módon készíttettek e czikkek két egybehangzó példányban, s mindegyik félnek egy példány, urunk és királyunk, Mátyás, Magyarország és Csehország királyának stb. valamint Bécs városának pecsétjével is ellátva, kézbesíttetett.

Mi, fentebb említett Mátyás, ezennel elismerjük, hogy a fölsorolt

czikkekbe a megjegyzett módon beleegyeztünk, beleegyezünk továbbá ez írásunkkal, megerősítjük azokat királyi szavainkkal s Magunkat azok hű és gontos végrehajtására kötelezzük.

Kelt Bécs külvárosában a szt. Miklós zárdában, Pünkösd hétfőjén az Úr 1485-ik esztendejében.

Egy magyar katona a XVII. század elejéről.[1] A XVII. század elején, midőn a seregek majd kizárólag zsoldos csapatokból állottak, a tekintélyes, hírneves és a toborzás mesterségét jól értő férfiak nagy becsben állottak. A császári fővezérlet magyar uraknak csapatok toborzására vonatkozó ajánlatait annál szívesebben vette, mert a nemzeti fölkelések következtében Magyarországból katonai segítségre csak ily módon számíthatott; innét van, hogy némely jelesebb katona a császártól nemcsak egyszer, de négy-ötször is nyert megbízó levelet arra, hogy a császár számára magyar zsoldos csapatokat szervezzen.

Ezek között különös figyelmet érdemel egy *karcsai Somogyi Mátyás* (néha Karchai, továbbá Somodj és Somogi) nevű vitéz, ki 1605-től kezdve, amikor a császár szolgálatába szegődött, 1621-ig, tehát rövid 15 évi időszak alatt 2600 magyar huszárt és 5300 hajdút, összesen tehát majd 8000 harczost toborzott a császár zászlói alá.

Változatos életéről a cs. és kir. hadi levéltár iratai alapján a következők jegyezhetők föl:

Somogyi Mátyás egy Zemplén megyei nemes családból[2] származott s már kora ifjúságában a katonai pályára lépett; pályája kezdetéről keveset tudunk, s csak az bizonyos, hogy a Bocskay-fölkelés alkalmával már hírneves ember volt s Bocskay alvezérei közé tartozott; mint ilyen 1605-ben Bocskaynak a Csallóközben hagyott hadait vezérelte s ekkor történt, hogy Béla testvérével s a vezénylete alatt álló csapatok egy részével julius 27-én a császáriakhoz pártolt át. Somogyi Mátyás ekkor császári ezredessé és csallóközi főparancsnokká neveztetett ki,[3] s 1000 magyar huszárból és 200 hajdúból álló csapatára császári megbízó levelet nyert;[4] testvére alezredes lett s neki egyúttal valamely vár kapitánysága ígértetett. Ugyanez év augusztus havában Somogyi Mátyás Mörsperg ezredessel együtt, mint császári biztos Magyar-Óvár lakosságának kártérítési

[1] A csász. és kir. hadi levéltár iratai alapján.

[2] Somogyi ugyan az iratokban néha «Freiherr»-nek is czímeztetik, de báróságára igazoló okirat nincs.

[3] Udv. hadi tanács Exp. Pr. 1605—1610. Best. 1605.

[4] Ugyanott.

ügyeit rendezte, s más fontos szolgálatokat tett, melyekért a császár egy 300 tallér értékű arany lánczczal ajándékozta meg.

A következő évben Somogyi a császár megbízásából bizalmas levelezést folytatott Batthányval, mely legfőkép a magyar ügyek rendezésére s egy nagyobb magyar zsoldos-had szervezésére vonatkoztak; csapatainál azonban a zsold hiányos fizetése folytán zavargások törtek ki; ez 1607-ben is így folyt, de Somogyi hadait kifizetvén, azokat újra fegyelmezte; Somogyi ekkor balassagyarmati főkapitánynyá neveztetett ki, s ezen, valamint a következő két évben a Bocskaytól elpártolt hajdúságnak a császár részére leendő megnyerésében s e csapatok szervezésében fáradozott. Ez jól sikerült és Somogyi 1610-ben egy jól szervezett hajdúsereg élén császári parancsra a Vág völgyébe vonúlt; de innét csakhamar visszatért, az Althan tábornok alá helyezett hajdúsereg pedig lassankint feloszlott.

Gyarmaton az ottani katholikus vallású csapatok kérelmére kieszközölte a császárnál a kath. templom fölépítését; ugyanekkor megbízást nyert a császártól, hogy Báthory és hadai felől tudomást szerezzen; e vállalat sikere helyreállította már ingadozó hitelét, mely még jobban megszilárdúlt, midőn 1614-ben Füleken az Arconat Ferencz várkapitány ellen föllázadt várőrséget tapintatos föllépésével lecsillapította s újra fegyelmezte. A császár annyira megajándékozta bizalmával, hogy őt a hadi tanácsnak magasabb állás betöltése esetére figyelmébe ajánlotta. Ugyanez évben ismét csapatokat szervez és e czélra neki 300 tallér utalványoztatik; az év vége felé nagy tűz volt Gyarmathon, melynél alezredese Radasóczy Jakab mindenét elvesztette; Somogyi maga könyörgött a császárnál s nem nyugodott, míg Radasóczy összes kára meg nem térittetett; ez időkben igen szép és ritka példája ez az alárendeltekről való atyai gondoskodásnak.

1615-ben egy dunai hajóhad létesítésén fáradozott, de már októberben a veszprémi főkapitányságért folyamodik, mely kérelmét sógora Napraghi Dömötör, kalocsai érsek, is támogatja. Ezt ugyan el nem nyerte, de 1616-ban kárpótoltatott az által, hogy csapataival a Kollonics által vezérelt fölkelő sereg ellen küldetett,[1]) mi nyugtalan természetének legjobban megfelelt. Az ez alkalommal kidolgozott és a haditanácsnak bemutatott tervei alapos katonai ítélőképességről, leleményességről, kibocsátott intézkedései pedig mély politikai belátásról tanúskodnak.[2]) A haditanács azonban az ügyet, szokása szerint, elhúzta, s bár Somogyi május-

[1]) Udv. hadi tan. Exp. Pr. 1614—1616.
[2]) Hadi Levt. Feldakten 1616; Fasc. V. 3.

ban személyesen a Csallóközben járt, vállalatát be nem fejezhette; annyit azonban mégis elért, hogy a fölkelőktől körülvett császári csapatokat veszélyes helyzetökből kimentette. Nem vehető ki az iratokból, e szolgálataiért-e, vagy a velenczei (friauli) hadjáratban való részvételeért, bár csapatai itt sok rakonczátlanságot követtek el s végre feloszlattattak,[1]) de Guntramsdorfnál egy kisebb birtokot kapott a császártól ajándékba.[2])

Mindennek daczára Somogyi 1617 márcziusban a szolgálatból elbocsáttatott; de úgy látszik, csakhamar ismét szükség volt reá, mivel októberben császári megbízást kapott 1500 hajdú toborzására s az előzetes költségekre neki 1000 tallér utalványoztatott; e csapat 14 nap alatt együtt volt s Ferdinand főherczeg friauli seregéhez küldetett.

1619-ben sógora, Napraghi Dömötör kalocsai érsek, meghalt, mire Somogyi kérelmet intézett a császárhoz, hogy az érsek hagyatékából némely ezüstnemű, ékszerek, gabona és bor neki kiadassék.

Ez év vált talán legzajosabbá Somogyi életében. Április havában császári megbízást kapott 1000 magyar huszár és 1000 hajdú toborzására. Csapata már május első napjaiban menetkészen állt Magyar-Óvárott, de csak a hó végével indúlt meg, még pedig azon parancscsal, hogy Bouquoi seregéhez csatlakozzék, melylyel ama nevezetes, a harminczéves háborút bevezető budweisi hadjáratot volt végigküzdendő. Somogyi ezrede május 30-án ért Schwechatba, junius 1-én átvonúlt Bécsen s Kremsnél Dampierre seregéhez csatlakozott; egy része azonban Fischamend ellen küldetvén, Thurn csapataival ütközetet vívott. Junius 10-én az egész ezred Forgách Miklós és Lengyel Boldizsár ezredeivel, Dampierre parancsnoksága alatt, részt vett a Nagy-Zablatj melletti csatában, hol ügyességöknél fogva a zsákmány legnagyobb részét Somogyi emberei tulajdonították el; öt nappal később Bouquoi seregével egyesülve Wisternitz, mellett harczoltak.

E második ütközet után azonban a fegyelem kötelékei felbomlottak; Somogyi zsoldosai inkább a gazdag zsákmány biztosítására gondoltak, mint a hadjárat folytatására s a szökések napirendre tértek; midőn pedig Bouquoi szigorúbb rendszabályokat alkalmazott, az összes magyar csapatok a Somogyi-ezred példájára, nyilt lázadásban törtek ki; 2000 zsoldos ott hagyta a tábort, a megmaradt 500 pedig nagy verekedést rögtönözvén, 1000 Wallenstein-vértes által körülfogatott s nagyobbrészt lekaszaboltatott.

[1]) Udv. hadi tan. Reg. Pr. Croatica et Windica 1616. Feldakten XIII. Nr. 2.

[2]) Udv. hadi tan. Regest. 1616.

Somogyi e lázadás miatt felelősségre vonatván, börtönbe vettetett; de börtönéből később kiszabadult és előbb 100, majd 200 frt havi fizetést kapott, de csak ismételt kérvényezés után, és ekkor sem pontosan.

1621-ben ismét hadi szolgálatra ajánlkozott s ez alkalommal ismét 500 huszárt és 200 hajdút toborzott, melyek helyőrségi szolgálatokat teljesítettek.

A következő évben Somogyi Füleken van s onnét kéri illetékei folyósítását; de a császár, úgy látszik, valamely földbirtok adományozásával végkielégítést akart neki adni; az ügy azonban soká elhúzódott és Somogyi 1623 tavaszán keservesen panaszkodik, hogy 10 személyből és 15 lóból álló háztartásával nem tud hova lenni s miből élni. De még e sanyarú viszonyok daczára sem tud nyugodni s 1624 januárban, néhány héttel halála előtt, újra ajánlkozik csapatok toborzására; de ajánlatára a tagadó válasz már nem találta életben.

Özvegye, született Napraghi Dorottya, a gyarmati főkapitány közbenjárására 7—800 frt végkielégítést kapott. A nyugtalan férfiúnak, ki egész életét a táborban, harczban töltötte, gyermekei nem maradtak.

Gömöry.

Gróf Nádasdy Ferencz tábornagyi kinevezése. Mária Terézia gróf Nádasdy Ferenczet, mint azt egy felolvasásunkban[1]) már fölemlítettük, az 1758-ik év május hó 5-én több mással együtt majdnem titokban nevezte ki tábornagygyá s kinevezése csak 5 hó múlva hirdettetett ki. A Nádasdy-levéltár iratai közt megtaláltuk e kinevezési okmányt, s bár az okirat a kinevezés titokban tartása felől fölvilágosítást nem ad, mégis érdemesnek tartjuk ez okmányt közölni, már csak azért is, mivel azt hisszük nem sokan vannak olvasóink közt, kiknek ily okmány szemök elé kerül.

Az okirat[2]) német szövegű s magyar fordításban következőleg hangzik:

Mi *Mária Terézia* Isten kegyelméből római császárné, Germania, Magyarország, Csehország, Dalmátia, Horvátország és Szlavonia királynője, Ausztriai főherczegnő, Burgund, Felső- és Alsó-Szilézia, Styria, Karinthia és Krajna herczegnője, a szent római birodalomnak Morvaországban, Burgauban, Felső- és Alsó-Lausitzban határőrgrófnője, Habspurg, Flandria, Tyrol és Görz herczegített grófnője, Lothringeni és Baari

[1]) *Századok* 1888. V. füzet.

[2]) Eredetije a gróf Nádasdy-család nádasdladányi levéltárában. Okiratok; Fasc. 7. Nr. 19.

herczegné, Toscana nagyherczegnéje: lovassági tábornokainknak, táborszernagyainknak, altábornagyainknak, generális-főstrázsamestereinknek, ezredeseinknek, alezredeseinknek, főstrázsamestereinknek, lovas- és gyalog-kapitányainknak, hadnagyainknak, zászlótartóinknak, strázsamestereinknek s egyéb parancsnokainknak, együtt és mindegyiknek külön, nemkülönben egyetemlegesen összes lovas- és gyalog hadi népeinknek, bármely nemzethez tartozzanak, bármely méltóságot, állást vagy hivatalt viseljenek, és Nálunk hadi szolgálatot teljesítenek, királyi Kegyelmünket küldjük, minden jót kívánunk s velök ezennel legkegyelmesebben tudatjuk, hogy Méltóságos belső titkos tanácsosunkat, Horvátország bánját, lovassági tábornokunkat s megbízott ezredesünket *gróf Nádasdy Ferenczet*, kegyelmes tekintettel ama hadi szolgálatokra, melyeket legfenségesebb Ausztriai Házunknak fáradhatlan buzgósággal és állandó hűséggel hosszú időkön át eredményesen teljesített, az e mellett minden alkalommal bebizonyított állhatatos vitézségére, jeles hadi tapasztalataira és egyéb dícséretes tulajdonságaira és mindezek következtében személyébe helyezett különös bizalmunknál fogva ezennel *valóságos császári királyi tábornagyunkká* emeltük és legkegyelmesebben kineveztük, minek folytán kívánjuk, hogy ő ezentúl és jövőben mindenki által valóságos tábornagyunknak tartassék, elismertessék és tiszteltessék, s neki mindenki mint ilyennek engedelmeskedjék; továbbá kegyelmesen és komolyan megparancsoljuk a fentebb említetteknek s azok mindegyikének külön, hogy mindazt amit gróf Nádasdy Ferencz Nevünkben nektek együttesen, vagy bármelyikén külön, ezen megbízott hivatalánál és parancsnoki állásánál fogva időről-időre rendel vagy parancsol, vagy amire benneteket utasít, azt mindenkor, minden habozás nélkül, pontosan és szorgalmasan végrehajtsátok, és vele szemben oly módon viselkedjetek, mint hűséges és becsületes lovassági tábornokoknak, táborszernagyoknak, altábornagyoknak, generalis-főstrázsamestereknek, ezredeseknek, alezredeseknek, főstrázsamestereknek, lovas- és gyalogkapitányoknak, hadnagyoknak, zászlótartóknak, strázsamestereknek, egyéb parancsnokoknak s minden hadi népeknek kötelességében áll, mint azokhoz illik s mint Mi azt tőletek kegyelmesen elvárjuk. Ez által legkegyelmesebb parancsunkat, akaratunkat és véleményünket teljesítitek.

Kelt székvárosunkban Bécsben az ezerhétszáz ötvennyolczadik év május hó 5-ik napján, Uralkodásunk tizennyolczadik évében.

Maria Theresia, m. p. Ad mandatum Sacræ Cæsareo-regiæ
Ig. v. Harrach, m. p. Majestatis proprium.
Neipperg, m. p. J. F. Fr. v. Plöckhner, mp,

Mint az időben minden magasabb kinevezés, úgy ez is két, egymástól csekély részben különböző példányban, egyike Mária Teréziától, másodika pedig a császártól van kiállítva; ez utóbbiban[1]) a császár címe: «Mi Isten kegyelméből választott római császár, a birodalomnak minden időkben oltalmazója, Germania és Jeruzsalem királya, Lothringen és Baar herczege, Toscanai nagyherczeg, Charlevillei fejedelem, Nomény határőrgrófja, Falkenstein grófja».

Az okirat Nádasdy által a császár «elődeinek és a birodalomnak» tett szolgálatokra hivatkozik, s őt «császári tábornagygyá» nevezi ki.

A vallonok lázadása, Pápán 1600-ban. A török hódoltság idején a császár birtokában levő végvárakban elhelyezett védőrség többnyire külföldiekből állott; volt ott német, spanyol, franczia, vallon stb., míg a magyarság többnyire csak csekély töredéket képezett. Az idegen csapatok kivétel nélkül zsoldosok valának, kiknek vitézsége, de különösen *hűsége* csak addig tartott, míg a szerződésileg kikötött zsoldilleték pontosan kijárt. Ámde a császári pénztár századokon át mindig egy nagy betegségben szenvedett, t. i. túlságos gyakran üres volt, minek folytán a zsold fizetése heteken, néha hónapokon át felfüggesztetett. A német zsoldosok ebbe aránylag könnyen belenyugodtak s türelmesen megvárták, míg a császári pénztár megtelik s illetékeiket akkor egyszerre kapván meg, abból nem ritkán egész vagyonra tettek szert. Nem így a hevesebb vérű franczia, spanyol és vallon katonák, kik zsoldjok elmaradása esetén előbb a fegyelmet félrevetve rakonczátlankodtak, majd nyilt lázadásban törtek ki s ha ellenség állott közel, nemcsak hogy magok annak pártjára tértek át, de sőt az őrizetökre bízott várakat vagy erődöket is hűtlenül az ellenség kezeibe játszották.

Ily viszonyok uralkodtak Pápán is az 1600-ik év tavaszán; a német, franczia és vallon zsoldosok, kiknek száma a 3000-et megközelítette, zsoldot már több mint féléve nem kapván, rakonczátlankodni kezdettek s türelmetlenül sürgették követelésök kielégítését, mely némelyek szerint 60.000 arany forintnyi kerek összeget tett; az elégületlenek élén a vallonok állottak, kiknek száma — mintegy 1500 fő — a legnagyobb, s követelésök a legrégibb volt.

A vár kapitánya ez időben Maroth Mihály nevű magyar vitéz[2]) volt, alkapitányok Slakovics Farkas és Bakács Sándor; a magyar katonák

[1]) Nádasdy levéltár; Okiratok. Fasc. 7. Nr. 20.

[2]) Némely forrásokban tévesen Maruttinak neveztetik s olasz származásúnak mondatik.

száma azonban felette csekély volt, néhány környékbeli nemes, azok fegyveresei és csekély számú magyar zsoldos.

Maroth idejekorán jelentést tett, úgy a császári fővezérletnek, mint a bécsi hadi tanácsnak, ez állapot tarthatatlanságáról, de csak hosszú idő után ért el annyit, hogy a hadi tanács 2—3 havi hátralék kifizetését ajánlotta; a vallonok által fölizgatott védőrség azonban ez ajánlatot el nem fogadta s az egész hátralék kifizetését követelte; ellenkező esetre avval fenyegetőzvén, hogy Pápát a töröknek átadják s a franciákkal együtt török szolgálatba állanak.

A császári fővezérlet erről tudomást nyerve, a vallonokat német őrséggel akarta fölváltani, hogy Pápát ily módon megmentse; a vállalat Hofkirchen ezredesre bízatott, ki 5 zászlóval Pápára indúlt; de a kapukat már zárva találta s miután a vallon őrség a bebocsátást megtagadta, eredmény nélkül tért Győrbe vissza.

Az elégületlen zsoldosok ugyanis az első császári csapat megpillantásakor tisztában voltak a fővezérlet szándékaival s nyilt lázadásban törtek ki; Maroth Mihály várparancsnokot, az alkapitányokat, a magyar nemeseket és velök nem tartó magyar és német tiszteket börtönre vetették, s parancsnokúl egy La Motte nevű, pártjokon álló franczia tisztet választottak. Egyúttal követséget küldöttek a székesfehérvári pasához, felajánlván, hogy a várat 100,000 aranyért átadják, kikötvén egyszersmind, hogy a várból török fedezet alatt Törökországon vagy Olaszországon át a tengerig szabadon elvonúlhassanak. Végül felajánlották, hogy a császári fővezért, Schwarzenberg tábornagyot, midőn a zsold kifizetése végett Pápán megjelenik, elfogják és a töröknek átszolgáltatják.

Mire Hofkirchen ezredes Pápa előtt megjelent, e követek már Fehérváron, s a vár kapui zárva voltak.

A császári sereg távozása után a vallonok tovább dúltak Pápán; az elfogottak családjait, az előkelőbb polgárokat s a velök nem tartó katonákat bebörtönözték, a házakat kifosztották s a rablott értékeket egy házban fölhalmozva, őrizet alá vették. Egyidejűleg fogoly törököket küldtek a fehérvári pasához alkudozás végett, velök adván a császári zászlót is.

Maroth Mihály még a fogságban is kísérletet tett, hogy őket jobb útra térítse; a foglyok kiszabadítására átadta egész vagyonát, 1800 aranyat, a lázadóknak; de ezek most 8000 aranyat követeltek a foglyokért· kiknek száma 1000 lélek volt, s miután Maroth több pénz fölött nem rendelkezett, a foglyok továbbra is a börtönökben maradtak.

A székesfehérvári török parancsnok, Dervis pasa, óvatos ember volt s előbb túszokat követelt s egyszersmind jelentést tett úgy a szul-

tánnak mint a nagyvezírnek.[1]) Miután a túszok Székesfehérvárott megérkeztek, az egyezség megkötteteti s Dervis pasa 10,000 arany előleget adván,[2]) a vár átadása junius 25-ére megállapíttatott; a pasa rögtön intézkedett arra is, hogy Pápa közelében — minden eshetőségre készen állva — egy nagyobb török had gyülekezzék.

Ez alatt a császári fővezérlet is megmozdúlt s előbb Petz császári követet küldötte a várba alkudozások végett, ki a vallon-franczia zsoldosokat, hátralékoknak néhány nap alatt való kifizetését ígérve, újbóli engedelmességre volt fölszólítandó; midőn pedig a vallonok a császári biztost a várba be sem bocsátották, egy 2000 főnyi gyalogságból s 1000 Kollonics-lovasból álló had élén maga Schwarzenberg indúlt Pápa alá.

A császári biztos most junius 10 én a sereg élén hirdette ki a falakon álló lázadóknak korábbi megbízatását; de a vallonok csak gúnynyal és szitkokkal válaszoltak. Schwarzenberg erre előkészületeket tett a vár megmászására; de a lázadók résen állottak s a malmokban 300 muskétást lesbe állítva, a közeledő oszlopot hátban megrohanták, szétverték, a tűzéreket és műszaki embereket (Zeugleute) pedig felkonczolták. Schwarzenberg átlátva, hogy ily módon mit sem végezhet, visszavonúlt Győrbe. Az egész vállalatnál csak a Kollonics-huszároknak sikerűlt csel útján 25 magyar foglyot megszabadítani, kiktől megtudta Schwarzenberg, hogy a vallonok közt viszály és egyenetlenség tört ki.

Schwarzenberg most egy újabb, ostromszerekkel is bőven fölszerelt, 3000 főnyi számerejű hadat küldött Pápa alá, mely junius 24-én újabb kísérletet tett a vár kézrekerítésére; de bár az ostromló hadnál levő vallonok egy része, társaik gazságát megszégyenítő, oly vitézűl küzdött, hogy a falakra is följutott, a lázadók kétségbeesett védelmén a második kísérlet is megtört.

A fehérvári pasa azonban nem rendelkezett elég pénzzel, hogy a kikötött díj felét előre lefizesse és a nagyvezír sem válaszolt még levelére, minek folytán az átadás nem történt meg; de addig is a várat a törökök látták el élelemmel, mit a vallonok azzal hálláltak meg, hogy az üres kocsikat magyar és német foglyokkal, továbbá fogoly nőkkel és gyermekekkel rakták meg, kik ily módon török rabszolgaságra jutottak.

Ez alatt Maroth titkos levelezés útján tudatta Schwarzenberggel mindazt, mi a vár sikeres ostromlására szükséges volt. Végre a fővezérlet döntő lépésre határozá el magát. Schwarzenberg tábornagy egy 9000

[1]) Istvánffy XXXII. k. 751. l.
[2]) Hammer II. k. 633.

főnyi, tűzérséggel és ostromszerekkel ellátott sereg élén indúlt Pápára, hol julius 12-én megérkezvén, a várat 3 ütegből rögtön lövetni kezdé; a lázadók kirohanásokkal feleltek, de annak daczára, hogy ily alkalmakkor bámulatos elszántsággal harczoltak, érezték, hogy a védelem vége felé közelget s Dervis pasánál a fölmentést sürgették; a török vezér azonban, ingatag jellemèhez képest, folyton habozott s kellő nyomatékkal föl nem lépett.

Julius 26-án a császáriak a malmokat is elfoglalták s evvel Pápa körűl volt zárolva; a következő napokban az ostrommunkálatok fokozott erővel folytattatván, azok az árokig értek, a várban pedig éhség kezdett mutatkozni.

Julius 29-én a támadó művekbe az erősbítésűl most érkezett Mörspurg ezred rendeltetett; de a legénység legnagyobb része részeg levén, a vallonok rajtok ütöttek és egész századokat konczoltak föl. Az ez által támadt lármára Schwarzenberg is a helyszínére sietett, de egy vallon golyó által találva, holtan rogyott össze. Benne a császári sereg egyik jeles vezérét vesztette el, ki nem érdemelte, hogy lázadók golyója által múljon ki.

Az ostromló sereg parancsnokságát most Nádasdy Ferencz vette át s a következő napon intézett nagy kirohanást erélylyel verte vissza; a lázadók közűl 300 esett el vagy jutott fogságba. A bécsi udvari hadi tanács azonban nem bízott a magyar vezérben, ki pedig helyét fényesen megállta és a sziléziai származású Réder Menyhértet küldte Bécsből a parancsnokság átvételére;[1]) Nádasdy szerényen félrevonúlt s a lovasság vezérletét vette át.

Időközben a várban az éhség teljes erővel kitört, mire a lázadók szökést határoztak, mely augusztus 9-ike éjjelén volt végbemenendő. De Nádasdy huszárőrjáratai ezt észrevették, mire Nádasdy és Kollonics az összes magyar, Thurn gróf pedig a német lovassággal fölkerekedve, a szökevényeknek útjokat állották.

Borzasztó vérengzés keletkezett most; a 2000 lázadó tervök fölfedezését látva, előbb 100 társukat, kikre gyanakodtak, önmaguk konczolták föl, majd minden irányban menekülni próbáltak; 200 véletlenűl a császári tábornak tartott, hol a gyalogság által részben elfogatott, részben levágatott; a többi a lovasság által üldöztetett; Kollonics maga vágta le La Motte lázadó főnököt, ki eddig az egésznek lelke volt; Nádasdy pedig a leufeldi carthause-nál(?) szorította közre a lázadók zömét, kik közűl több száz maradt a helyszínén.

[1]) Fessler Geschichte der Ungarn. VII. 451. l.

Az elesett lázadók összes száma körülbelül 1000-re rúgott, 500—600 menekült Fehérvárra s 400—500 jutott fogságba. Maroth Mihály várkapitányt a lázadók magokkal czipelték, de Nádasdy lovasai kiszabadították s a táborba vitték.

A császári had most bevonúlt Pápára, hol a foglyok megszabadíttattak, a sebesült vallonok pedig az akkori szokáshoz képest összevagdaltattak.

A lázadók Pápán annyira beleélték magokat a török szolgálatba való átlépés gondolatjába, hogy igen sokan török módra éltek és öltözködtek, sőt egy leírás szerint «asszonyok dolgában még a törökökön is túltettek». Az elmenekűltek azután csakugyan török szolgálatba léptek s ott rendkívüli kegyetlenségök által tűntek ki.

De szörnyű sors várt az elfogottakra; azok a császár iránti hűségben megmaradt vallon társaiknak adattak ki s általok a legválogatottabb s legborzasztóbb kínzások közt végeztettek ki. A vallonok csoportokat alkottak, melyek mindegyike más és más módot talált a kínzásra; az egyiknél a fogoly tagjait lassan és egyenkint vagdalták le; a másiknál a tagokat egyenként izzó parázson elégették; szíjjakat hasogattak belőlök s azokból korbácsot fonva addig korbácsolták, míg mozogtak; vaskapcsokba hajigálták, vagy kerékbe törték; forró szurkot csöpögtettek testökre, a sebekre pedig eczetet öntöttek, vagy sót és borsot hintettek; nyakig földbe ásva, fejeikre nehéz vasgolyókkal pénzbe kugliztak; levágott lovak bőrébe varrták, úgy hogy fejök hátúl kinézett, azután a bőrt tűzhöz téve, a megkínzott szörnyű arczfintorgatásán mulattak; a kapcsokon vagy kerekeken függőket társaik sült húsának evésére kényszerítették stb.

Ez volt a vallon lázadás vége.

Szulejmán pasa kudarcza Lugosnál. Báthory Zsigmond, az állhatatlan fejedelem, az 1598-ik évi április hó 10-én adta át Erdélyt és az általa bírt magyar részeket II. Rudolf császár megbizottainak. *Szulejmán*, temesvári pasa, ezt megtudva, azon igyekezett, hogy a császár által alig átvett magyar részek főbb helyeit elfoglalva, azokból minél többet birtokába ejtsen. Először is Csanád ellen fordúlt s azt 4 löveggel lövetni kezdé; de Lugossy Ferencz kapitány már előbb hallott Szulejmán szándékairól és Király György nagyváradi parancsnoktól gyors követ útján segélyt szorgalmazott. A segélyhad ép jókor érkezett meg, hogy a törököt Lugossyval egyszerre megtámadja; a török ennélfogva az ostromot félbenhagyta s a vidéket pusztítva, Temesvárra visszavonúlt.

Hallott erről *Bárczy András*, a lugosi és karánsebesi várak parancsnoka s gyanítva, hogy Szulejmán legközelebbi vállalata Lugos ellen fog

irányúlni, cselről gondolkozott, hogy Szulejmán nála még a csanádinál is nagyobb kudarczot valljon.

E végből néhány temesvári magyar szökevénynyel alkudozásba bocsájtkozott, hogy a törököt tőrbe ejtse. Ezek szívesen vállalkoztak, s Szulejmannak kémekül és vezetőkül ajánlkoztak arra az esetre, ha Lugost megtámadni szándékában volna. Szulejmán kapott az alkalmon, a tett ajánlatot elfogadta s julius 6-án 1000 lovassal és 1000 gyalogossal megindúlt Lugos ellen.

Bárczy pontosan értesülvén arról, hogy a török, mely úton közeledik, s mely oldalon szándékozik támadni, ez oldalt erősen megszállatá, azon felül pedig 200 muskétást egy cserjésben lesbe állított, meghagyván nekik, hogy csak akkor támadjanak, mikor a védőrség kirohanást intéz, amikor is azután az adott jelre a török hátába törjenek. Végre a Temesen átvezető hídhoz őrséget rejtett, mely a hídat a törökök átkelése után mögöttük szétrombolja.

Napköltekor érkezett Szulejmán Lugos alá s rögtön rohamot intéztetett; Bárczy mindaddig, míg elég világos lett, csak tűzharczot folytatott, de ekkor azután a kaput felnyittatta, a cserjésben állóknak a jelet megadatta és csapataival kirohant. A törökök vitézül harczoltak, de midőn tapasztalák, hogy úgy előlről mint hátúlról megtámadtatva kelepczébe jutottak, a kétségbeesés dühével és elszántságával védték magokat. De hiába! Számuk mindinkább apadt, s nem maradt egyéb menedék, mint a futás. A Temeshez érve, rémülve láták, hogy a híd eltünt, de Bárczy lovasai nyomukban levén, nem volt más választás, mint magokat a Temesbe vetniök; a habozókat az üldöző magyarok a kard élére hányták; sokan fulladtak a Temesbe s maga Szulejmán is csak nagy bajjal bírt menekülni.

481 török fő tűzetett az ütközet után Lugos falaira, 250 vált hadi fogolylyá, köztök Ibrahim aga, a török lovasság vezére, ki magát azután 8000 aranyért váltotta meg; 3 török zászló került a győzők kezeibe.

A magyarok vesztesége csekély volt; a tisztek közül csak egy, Joseffy János, halt meg sebeiben.

Tata megvétele a töröktől, 1598 augusztus 1-én. A fővárosiaknak újabb időben kedvencz kirándúló helyévé vált Tata, melynek régi várából még ma is nagy rész — különösen a belső fellegvár, melyben most az Eszterházy-uradalom némely hivatalai s ha nem csalódunk, a levéltár van elhelyezve, továbbá mindkét körfal a rendkívül széles és mély várárkával, mely a nagy tó vizéből zsilipek segítségével ma is egészen megtölthető — fennáll, hajdan történeti nevezetességű hely s nem egyszer kemény harczok színhelye volt.

A következőkben közlünk egy lapot Tata történelméből.

A XVI. század utolsó éveiben a császári fővezérlet nagy buzgalmat fejtett ki arra, hogy a török kézen levő magyar várakból minél többet visszaszerezzen; ezek közé tartozott Tata is.

Báró Schwarzenberg Adolf, császári tábornagy Komáromból az 1598-ik év julius hó 30-án indúlt Tata megvételére. A had, melyet Tata alá vezetett, 4 ezred vallon és franczia zsoldosból, 1400 huszárból, 1000 Kollonics magyar lovasból, 700 vallon vértesből és 16 lövegből állott.

A tikkasztó hőség s víz hiánya miatt azonban a sereg — az elővédet képező 600 huszár kivételével, kik Tata előtt még az nap este megjelentek — csak másnap, azaz julius 31-én délután 4 órakor ért a vár alá.

A gyalogcsapatok a várnak a város felőli árka előtt ütöttek tábort s futó-árkokat vonva, a tüzelést a vár ellen rögtön megkezdették; úgy látszik igen közel juthattak a vár alá, mivel a jelentések szerint a 230 főből álló török védőrség a tüzet alig viszonozta, visszavonúlt s magát hosszabb ideig nem mutatta.

Schwarzenberg tábornagy a védőrség félrevezetése czéljából ugyanez oldal előtt 30 sánczkosarat állíttatott föl s tüntető munkássággal több löveggátony építtetésébe kezdetett; a hatás nem is maradt el, mivel rövid idő múlva a vár ágyúi ez oldalon állottak s a tüzelést megkezdették. Az éj beálltával azonban Schwarzenberg a sánczkosarakat egész csendben a vár déli oldalán, a nagy melegforrás, illetőleg a tó mellett fekvő magaslatra (jelenleg a tóvárosi úgynevezett tópart-sétány) vitette s ugyanott egy 10 nehéz lövegből álló üteget helyeztetett el; ez intézkedések szerint a támadás czélpontja a vár jobb szárnyát képező — most már romban levő — bástya lett.

Augusztus 1-e hajnalán a tűz a nagy ütegből és az oldalékok pásztázására fölállított 6 lövegből teljes erővel megkezdetett s reggel 6 óráig szakadatlanúl folytattatott. Ekkor a bástyán már oly nagy rés mutatkozott, hogy az árok részben betemetve s a bástya létrák nélkül is megmászható volt.

A négy ezredes ekkor sorsot húzott, hogy melyik jut elsőnek a rohamra; a sors Mörspurg ezredest találta, ki ezrede első zászlóaljának élén a rohamot megkezdette; a nagy üteg ez időre a tüzet megszüntette. De a török védőrség elszántan védelmezte a rést, s a rohanó oszlopot részint heves tüzeléssel, részint kövekkel, égő szurokkal stb. fogadván, visszaverte. Nem volt szerencsésebb a másik három zászlóalj sem, melyek egy óra lefolyása alatt egymásután szerencsét próbáltak.

Ekkor szünet állott be, mit Schwarzenberg ügyesen fölhasználva a

rés körül összetömörült törökökre mind a 16 lövegből össztüzet adatott a hatás nagyszerű volt; a törökök egy része elesett, másrésze a réstől elhúzódott, s Mörspurgnak most alkalma nyilt egy újabb és sikeresebb rohamra; az nem is késett, s a vallonok rövid pillanatok múlva a résen, majd a mellvéden állottak. A törökök a folyton utántóduló vallonoknak ellenállani képtelen lévén, a torony (fellegvár) irányában futásnak eredtek; de csak mintegy 100 jutott a toronyba, a többi levágatott. A parancsnokló bég szökést próbálva, kötélen a vár árkába ereszkedett, de észrevétetvén, lelövetett.

A torony hozzáférhetlen levén, a 100 török ott egész nap biztonságban volt; éjjel azonban a megmászásra minden előkészület megtétetvén augusztus 2-án reggel a torony is bevétetett s a törökök felkonczoltattak.

Mörspurg ezrede csak a résnél 30—40 halottat s több mint 100 sebesültet veszített. A törökök közül csak 3 menekült el. A várban 36 löveg esett zsákmányúl.

Schwarzenberg az árkot kitisztíttatta, a rést beépíttette, s az egész erődöt védelemre újra berendeztette. Majd 40 hajdúból s 25 vallonból álló csekély védőrséget hagyva vissza, a következő éjjel Gesztes alá vonúlt.

Válságos helyzet; egy episod a hétéves háborúból. Az 1759-ik évi április hó 13-án *Palásty Ferencz* ezredes, a Baranyay huszárezred parancsnoka, Gemmingen altábornagytól parancsot kapott, hogy 2 századdal Marienburgba menjen s az ellenség állását és esetleges mozdulatait megfigyelvén, neki kimerítő jelentést tegyen. Palásty megindúlt, de Marienburg elé érve kellemetlenül tapasztalá, hogy nemcsak a városka már meg van szállva a poroszok által, de sőt a minden irányban előnyomuló oszlopok már a csapat visszavonúlását is lehetetlenné tették. Palásty tehát Brüxnek tartott, hol osztrák csapatokat vélt találni; valóban nem is csalódott, mert Brüx közelében egy század Eszterházy-huszárral, egy dragonyos-századdal és egy horvát zászlóaljjal találkozott, melyek azonban a poroszok által már folyton szorongattattak. Palásty azonnal átvette a parancsnokságot ezek fölött is, s velök egy előnyös fölállításba vonúlva, estig tartotta magát.

Az éj beálltával Palásty a poroszokat kikerülendő, Laun felé vonúlt, de reggelre azon vevé magát észre, hogy ismét egy porosz fölállítás közé jutott, s a további előnyomulásról szó sem lehet. A szemben álló ellenséges csapatok parancsnoka most fölszólíttatá Palástyt, hogy csapatával együtt adja meg magát, mert különben összelöveti.

Palásty közölte e fölhívást csapataival, a maga részéről kijelentvén,

hogy ő inkább halni kész, semhogy magát megadja, s buzdítá őket is, hogy nincs oly veszélyes helyzet, melyből a bátorság ki ne segítene. A csapatok szavait éljenzéssel fogadák. A következő pillanatban huszárait tulajdon testvére vezetése alatt — ki ott mint százados szolgált — a legközelebb levő ellenséges csapatok ellen rohamra indította s mire a meglepett ellenség felocsudott, már érezte a magyar huszár kardja élét; Palásty pedig a gyalogzászlóaljat a dragonyosok födözete alatt egy közeli erdőbe vezeté, melynek szegélyeit megszállatta. Palásty százados ez alatt rohamot roham után intézett, s midőn látá, hogy az erdő megszállása be van fejezve, maga is az erdő mögé vonúlt.

A poroszok dühösen rontottak most az erdőnek, de ott oly heves tűz által fogadtattak, hogy az első roham nyomban megtört; most egy újabb s nagyobb rohamot intéztek az erdő ellen, de ekkor előre tört Palásty ezredes a 4 lovas századdal s a támadó poroszokat egy remekűl végrehajtott rohammal oldalba fogva, azokat teljesen szétverte és hátrább álló saját csapataikra vetette, mi által ezek is rendetlenségbe jutva, a futókhoz csatlakoztak. Palásty egy porosz törzstisztet és 60 porosz huszárt fogott el, az elesett és megsebesűlt poroszok száma a kétszázat megközelítette. Maga 27 halottat veszített. Erre az út megnyilt s Palásty néhány órai menet után biztos helyen pihenőt tartott; majd menetét éjjel is folytatva, reggelre a támogatására sietö Brentano altábornagy csapataival egyesűlt.

Sikerűlt hadicsel. Az 1814-ik évi hadjáratban egy magyar huszárszázad Relingen irányában azon feladattal küldetett ki, hogy a nevezett helység mellett a Saar folyón átvezető gázlót vizsgálja meg, azután pedig az ellenségről híreket szerzendő, Metz felé igyekezzék előnyomúlni.

A század január 10-én indúlt meg, Relingen mellett meghált, s 11-én majdnem Metz alá érve, egy franczia tűzérvonatot megtámadott, több foglyot ejtett, számos lovat zsákmányolt s azután visszafordúlt. Pontigny-nél azonban, hol útja a Ried hídján átvezetett, időközben franczia gyalogság érkezett meg, mely a hídat is megszállotta; ekkor kapja egyik járőrétől a jelentést, hogy Metz felől is nagyobb ellenséges oszlop közeledik. Az országúton vonatok állottak, átvágtatni nem lehetett, kerülő út a századot útjától igen messze eltérítette volna; csak csel segíthetett.

A százados egy franciául beszélő tisztjét egy trombitással, mint hadi követet, a hídhoz küldé s azt állíttatván, hogy e század egy osztrák nagyobb oszlop elővédéhez tartozik, a küzdelem elkerülése czéljából a híd és helység átadását követelte. Az ellenséges csapat parancsnoka, Ricard

ezredes, a harcz fölvételét csapata számára nem tartván kedvezőnek, rövid habozás után beleegyezett s az útat szabaddá tétette.

Ép jókor, mert a század a Metz felől közeledő ellenséges csapat lovas járőreit már alig bírta magától távol tartani s helyzete perczről-perczre válságosabbá vált. Így azonban az út megnyittatván, a század a hídon ügetésben átment s áthaladt a helységen is, melyet a franczia csapat ép akkor hagyott el; a helységen túl a század vágtába ugratott be és sietett a veszedelmes helyet maga után hagyni; este 10 órakor ezredénél szerencsésen megérkezett.

HADTÖRTÉNELMI OKMÁNYTÁR.

4-dik szám.

Brínye vár javainak és hadiszereinek jegyzéke 1489 november 27-éről.

Registrum bonorum castri *Brijniensis* que ego *Nicolaus Jouanouich* acceptavi ex parte et commissione magnifici domini mei gratissi domini *Ladislai de Egerwara* regnorum Dalmacie Croacie Sclauonieque bani etc. ab egregio *Nicolao et Ladislao Zenthpether* castellanis prefati castri feria VI proxima post festum beate Katherine virginis et martiris *Mo CCCCLXXX VIIII.*

Imprimis due pixides vulgo mosar patanghw una major alia minor.

Item quatuor pixides vulgo Tharasnijze quorum uni deficit pulver in quo imponitur retro.

Item due pixides hasnyze vulgo una ferrea, secunda metalli.

Item una pixis vulgo zerlenka ferrea.

Item pulveres pixidarii in barilis clausis XIX.

Brinye vár azon javainak jegyzéke, a melyeket én *Jovanovich Miklós, Egerváry László*, Dalmát, Horvátország és Slavonia bánja, az én méltóságos és kegyes uram megbízásából, nemes *Szentpéteri Miklós* és *Lászlótól*, nevezett vár várnagyaitól 1489-ben a Szt. Katalin szűz és vértanú ünnepét követő legközelebbi pénteken által vettem.

Először két löveg, közönségesen *mozsár pattantyu*. Egyik nagyobb, másik kisebb.

Ismét négy löveg, közönségesen *tarasnicze*, melyek közül az egyiknek pora elfogyván, hátra tétetett.

Ismet két löveg, közönségesen *hasnycze*. Az egyik vasból, a másik érczből van.

Ismét egy löveg, közönségesen *zerlenka*, vasból.

Ismét puskapor, zárt tonnákban 19.

Item in duabus aliis barilis tertia pars unius barili continetur pulveres.

Item sagitte balistarum M. M.

Item sagitte ignee LVIII.

Item unum barile abmedium quasi pondus de globis pixidariis ferreis.

Item in una ladula de predictis CCCXXXX.

Item unum doleum ad balneandum.

Item una mensa ad incidendum carnes.

Item baliste LXXV non complete, due sine nucibus, quatuor sine fune, nulla istarum habet cum aliquibus onerare, solummodo unum totum ferreum.

Item pixides vulgo sakalus XI.

Item fruges formenti quartas CC.

Item larda insalsata X.

Item II mensuras ligneas ad mensurandum fruges.

Item vasa VI caulium salsatorum.

Item ladule VII vacue.

Item unum barile cum sale.

Item mense VI.

Item sedes III.

Item kathedre III.

Item vasa vacua vinea III.

Item vasa parvula vacua sine fundo.

Item due barile vini ad unum pondus.

Item fruges seminate in agris formenti dierum XXVI.

Ismét két tonnában, az egyikben harmadrészben van lőpor.

Ismét számszeríjhoz való nyíl 2000.

Ismét tüzes nyilak 58.

Ismét egy fél tonna löveg golyókkal, mint súly.

Ismét egy ládában a fentebbiből 340.

Ismét egy fürdőkád.

Ismét egy asztal a hús vágására.

Ismét szerszámíj 75, nem teljes. Kettő dió nélkül, négy pedig zsinór nélkül, nem igen használhatók. Csak az egyik van egészen megvasalva.

Ismét puska, közönségesen szakálas 11.

Ismét gabona 200 negyed.

Ismét besózott szalonna 10.

Ismét 2 fa mérő, gabona mérésére.

Ismét 6 edény besózott káposzta.

Ismét 7 üres láda.

Ismét egy tonna sóval.

Ismét asztal 6.

Ismét szék 3.

Ismét szószék 3.

Ismét üres boros edény 3.

Ismét egy kis üres edény, feneke nincs.

Ismét két tonna bor, az egyikhez súly.

Ismét szemes élet, a földekbe vetni való 26 mértékkel.

Renovationes castri eisdem (sic) facte per prefatos.

Item una thurris coperta.

Item nove domus coperte.

Item pallatia magna coperta preter quartam partem.

Item zisternam a fundamento aptatam.

Item unum molendinum de novo.

Item sepes copertas circuitu castrum cum asseribus.

Item sepes circuitu civitatem parum deficit.

Item asseres — CCC.

Ugyanezen vár javítása a fentemlítettek által.

Ismét egy torony fedése.

Ismét egy új háztető.

Ismét a nagy palota négy helyiségének fedele.

Ismét a csatornának alapjából való megépítése.

Ismét egy malom újból építése.

Ismét fedett kerítés a vár körül, deszkával csinálva.

Ismét kerítés a város körül, mely kissé megromlott.

Ismét deszka 300.

In capella.

II antealtaria sericea inaurati damaschi.

II antealtaria damaschi completi cum manutergiis omnibus.

II paramenta sericea inaurata unum album alium nigrum.

I paramentum simplex de tela.

I pluviale sericeum paratum cum auro.

II dalmatiche damaschi viridi non complete neque consecrate.

I missale Sclavonicum in carta pergamina.

A kápolnában.

2 oltárterítő aranyozott damask selyemből.

2 oltárterítő damaskból, teljesen minden hozzá való kéztörlőivel együtt.

2 aranyozott selyem oltárszőnyeg, egyik fehér, másik fekete.

1 oltárszőnyeg, egyszerű, vászonból.

1 selyem pluviale aranynyal készítve.

2 dalmatika zöld damaskból, nem teljes, s fölszentelve sincs.

1 szlavoniai misekönyv, pergamenre írva.

(Eredetije Orsz. Levéltárban Dl. 26053.)

Jegyzet: Brinye község és vár, már a XV-ik század elejétől fogva, a volt felső horvát határőrvidéken. Állott a fellegvárból és körülte a váraljból, vagyis a bekerített városból.

Nevét a XV-ik század közepétől fogva írják: Brinj, Brine (Brínye), Brijnie.[1]) Utóbb egészen a múlt század végéig Brinjah, vagy egyes számban Brinja-nak iratott.[2]) Iratott még Briń- (Briny)nek is.

A horvát tud. Akadémia legújabban a leírásmódot Bríńe állapította meg, a mely Brínye-nek ejtendő.[3])

Maga a vár, úgy látszik, Mátyás alatt épül ki és nyer nagyobb fontosságot a török háborúk alatt, midőn, mint tudjuk, Mátyás mindent elkövet a horvát végek védelmi állapotba való helyezésére.

Már 1479-ben látjuk Mátyást személyesen e vidéken harczolni, mikor a török Horvátországon keresztül Stájerbe és Magyarországra tör. A király viszont Bosnyákország és Herczegovinát dúlatta fel és csak késő ősszel ért vissza Zágráb vidékére.[4])

Az inventarium vagy registrum, mint rendszerint itt is a várnak egyik várnagy kezéből a másikba való átmenetele alkalmával készült s rendkívül érdekes képét adja a Mátyás korabeli várvédelmi fölszerelésnek. Látjuk, hogy a nagyobb lövegek között már a magyar néven nevezett mozsár pattantyú s e mellett a horvátul tarasnyiczének mondott taraczk és a hasnyicze és zerlenkának nevezett puskák, nemkülönben a szakállas puska is szerepelnek. Mindezek mellett azonban mint átmeneti korban, mint látjuk, még a nyilak is folytonosan nagy szerepet játszanak. Kitünik végül, hogy úgy a vár, mint a város, legalább részben födeles deszkapalánkkal volt kerítve.

A kápolna kincseire e helytt csak reá mutatok, a műtörténettel s a műiparral foglalkozók bizonyára e néhány sorban is becses adatokat kapnak XV-ik századbeli culturtörténetünkhöz.

Érdekes végül még nyelvészetileg, hogy a tonna, vagy kis hordócska a registrumban mindenütt a szlávos *barilis* szóval van visszaadva.

A mi pedig az inventarium elején szereplő egyéneket illeti, meg kell említenünk, hogy *Egerváry* László horvát bán ősrégi magyar családból származott, mely már 1349-ben virágzott. Lászlóról tudjuk, hogy már 1477-ben[5]) bán volt s hogy mint ilyen saját vére ontásával védelmezte az ország határait a török ellen, sőt, hogy az ottani várakra 4000 aranyat költött sajátjából. Miért is azután Mátyás ezen összeg megtérítése fejében 1480-ban, október 8-án Zágrábban kelt levelében, a Kőrös vármegyében fekvő Nagykemlék várát Brezovicza várossal és Kemetnicza faluval neki

[1]) Monumenta Croatica 55. Brín 136.

[2]) Staríne Hrvatske 5, 119.

[3]) G. Daničić (Budmani) Rječnik Hrvatskoje li Srpskoje Jezíka. U Zagrebu. 1880—1882 I. R. A—C. 653. lap.

[4]) *Bonfin.* Dec. IV. Lib. V, 606. lap.

[5]) *Teleky.* Hunyadiak kora XII. 35. *Nagy Iván.* 7. k. 10. l.

elzálogosítja. Úgy látszik okmányunkból, hogy *Brinye* vára karbantartását és renovatióját is Egervárynak köszönheté.

Hogy *Brinye* várnagyai, a két *Szentpétery*, a több ily nevű család melyikéből származott, nem tudhatni. *Lászlóról* azonban tudjuk, hogy 1505-ben, mint Valkó vármegye követe részt vesz a rákosi országgyűlésen.[1])

[1]) *Kovachich* Suplem. ad vestig. Comit. III. 333—336.

Közli és jegyzetekkel kíséri:

Dr. Szendrei János.

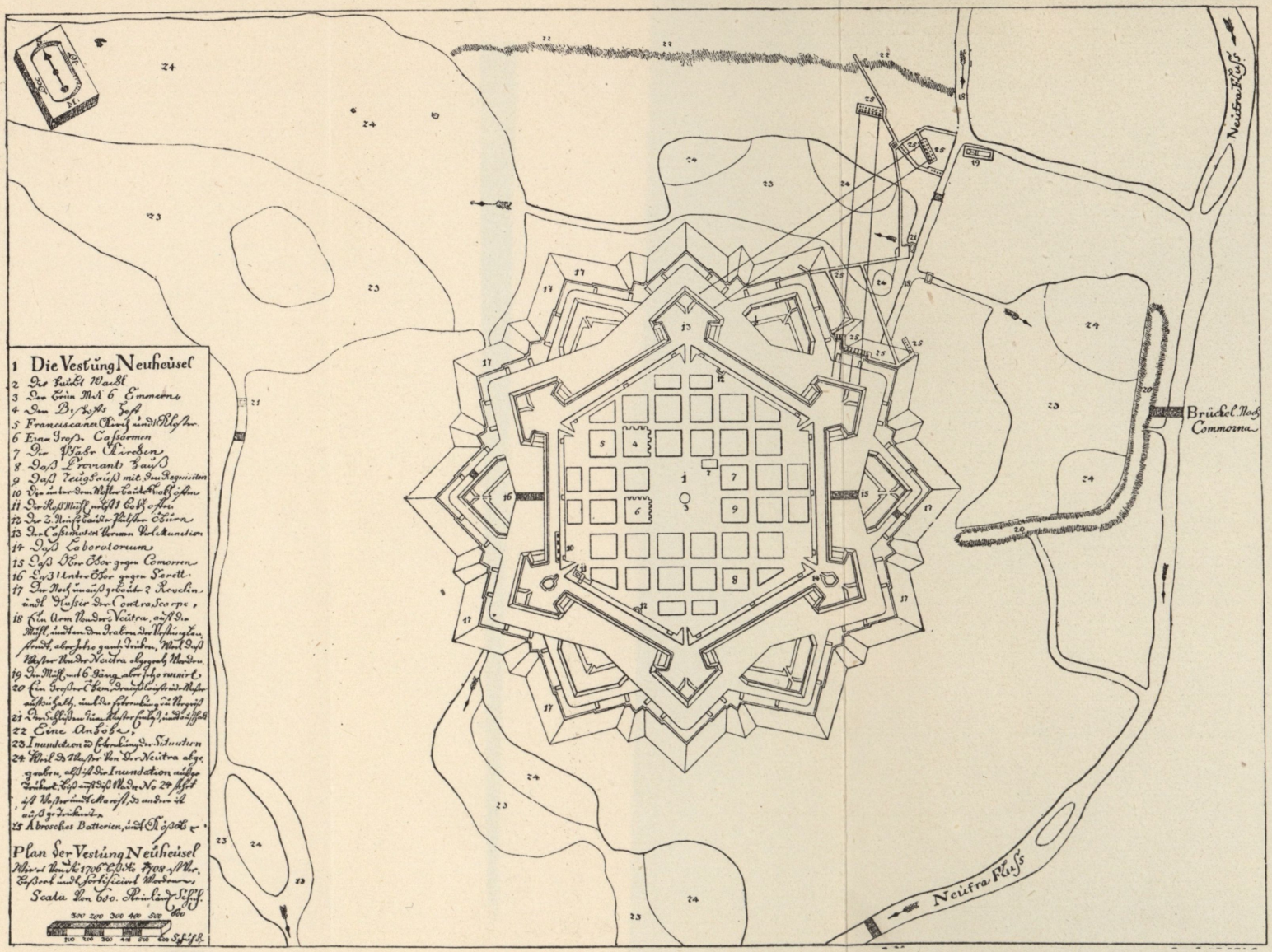

ÉRSEKÚJVÁR TERVRAJZA AZ 1706—1708. ÉVI ÚJJÁERŐDITÉS UTÁN,
az 1708-ik évi ostrom-munkálatokkal.

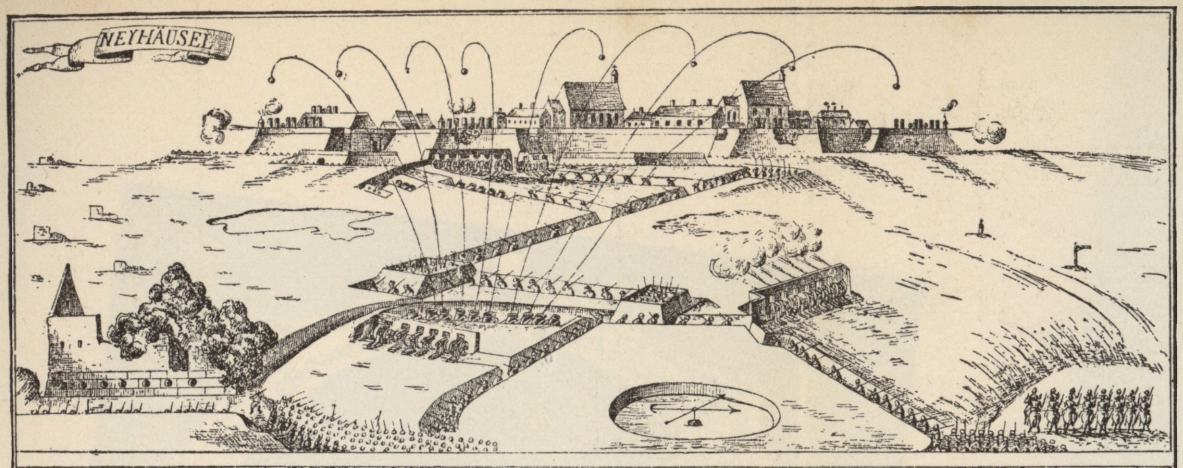

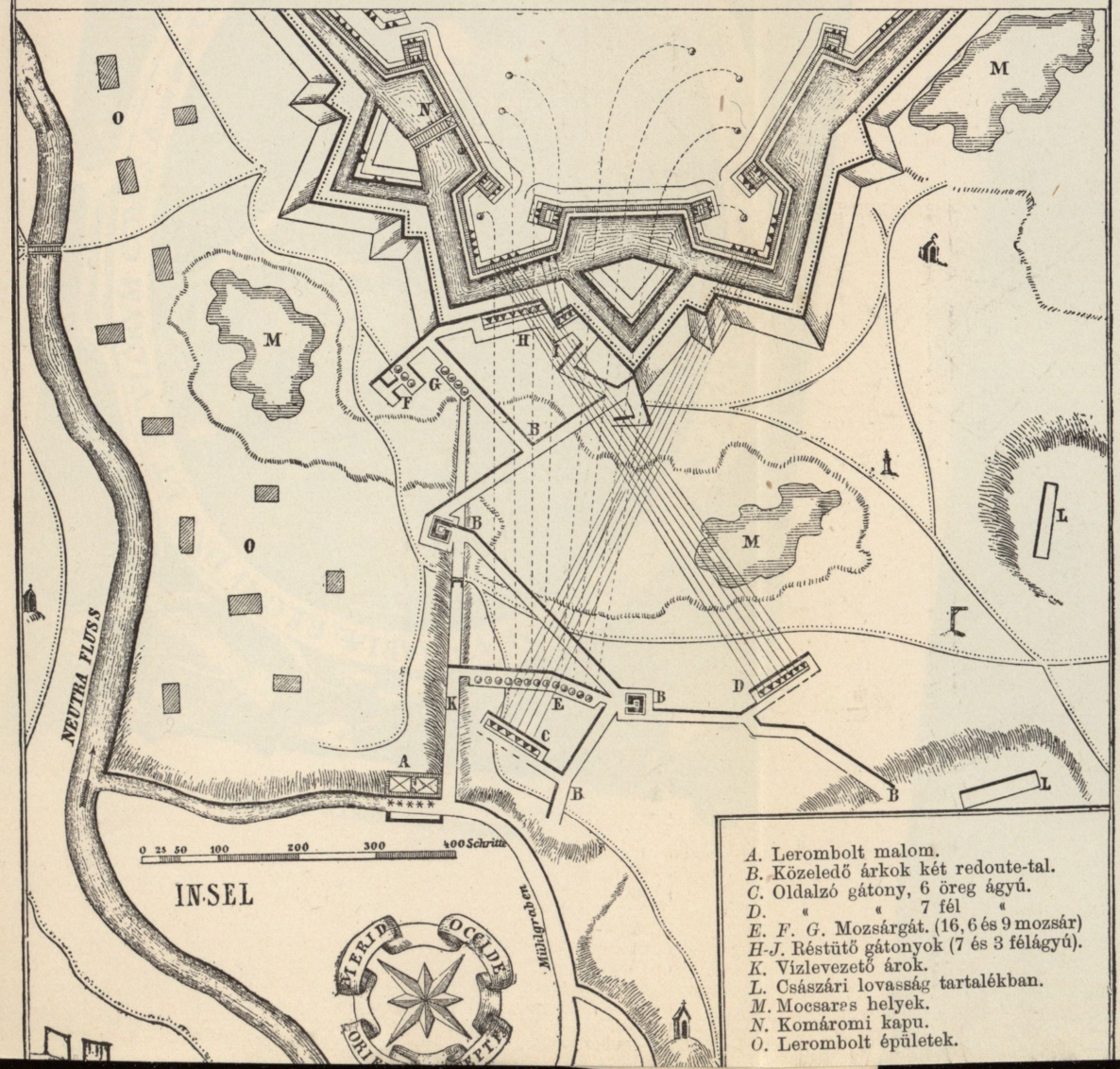

A. Lerombolt malom.
B. Közeledő árkok két redoute-tal.
C. Oldalzó gátony, 6 öreg ágyú.
D. « « 7 fél «
E. F. G. Mozsárgát. (16, 6 és 9 mozsár)
H-J. Réstütő gátonyok (7 és 3 félágyú).
K. Vízlevezető árok.
L. Császári lovasság tartalékban.
M. Mocsaras helyek.
N. Komáromi kapu.
O. Lerombolt épületek.

BETHLEN GÁBOR FEJEDELEM.

NÉHÁNY SZÓ HADI VISZONYAINKRÓL A XI—XIII. SZÁZADBAN.

A jelen sorokban nincs, nem is lehet szándékom, valami rendszeres értekezést írni árpádkori hadi viszonyainkról. Csak néhány szót akarok mondani, néhány észrevételt akarok tenni egyik-másik kérdésről, melyek e keretbe tartoznak.

Ha ezzel azok figyelmét, kik hivatva vannak hazánk hadi történelmét megírni, egyre-másra fölhívtam, nekik itt-ott egy kis használható adatot nyújtottam, vagy legalább okot szolgáltattam arra, hogy netalán téves nézeteimet megczáfolják: teljesen elértem azt a czélt, a melyet e sorok írásánál magamnak kitűztem.

* * *

Mikor a magyar nemzet a IX. század végén az akkori Európa legjelentékenyebb és legműveltebb nemzetei, a frank birodalom részei és Byzancz közé szállott, csak úgy viselte magát, mint viselte magát minden nomád vagy félnomád nép, mely földmivelő, állandó lakhelylyel biró népek szomszédjává lesz. Minden nomád megveti a földmivelőt, de birtokára vágyik és mintegy jogot formál arra, hogy kirabolhassa.[1]) Akár finn-ugor, akár török származású lett légyen a magyar: minden, a mit X. századbeli állapotáról, a vezérek koráról tudunk, frappans hasonlatosságot tüntet föl a

[1]) A nomád népek viszonyát földmivelőkkel szemben érdekesen fejtegeti Grigorjev: Die Nomaden als Nachbarn und Eroberer civilisirter Staaten, czímű két felolvasása másodikában s hason felfogással találkozunk Vámbérynál: A Magyarok Eredete, 339. l.

turkomannokkal, kiket Vámbéry meglátogatott. Kalandozásaiknak volt néha politikai czélja. Segítették egyik vagy másik pártot, hadviselő felet s Németországban, Olaszországban néha úgy szerepeltek, mint két—három száz évvel később a kúnok az orosz kis fejedelemnek közt; lényegileg azonban seregeik nem voltak egyebek, mint «alamanok», turkomán rablócsapatok, hadjárataik pedig hol nagyobb, hol kisebbszerű «csapa»-ok. Semmi sem jellemzi jobban hadjárataik természetét, mint Widukind elbeszélése, 906-ik évi szászországi pusztításaikról.

Az Elbe melléki szlávok — a daleminziak — tudósít a corveyi barát, felfogadtak egy magyar sereget s ez ellenségeik, a szászok, földét elpusztítá. Mikor e sereg a daleminziakhoz visszatért, egy másik magyar csapattal találkozott, mely a daleminziakat meg akarta támadni, mert nem őket hívták segítségül, nem nekik juttatták a nagy zsákmányt, hanem az első seregnek. A dolgot tehát úgy intézték el, hogy a második csapat is bement Szászországba és pusztított; az első pedig várt rá a daleminziak földén, és azt úgy kiélte, hogy mikor e szövetségeseik távoztak, a daleminziak, hogy csak megélhessenek és élelmet kapjanak, abban az évben kénytelenek voltak a szomszéd szláv törzsekhez szolgálatba elszegődni.[1])

A hadjáratok e természete fejti meg, hogy a pusztító csapatok élén a legritkább esetekben találjuk a nemzet fejét: a nagyvajdát. Zsolt, Vál neve nem fordúl elő a nyugoti forrásokban. Taksonyról ugyan történik említés, mint vezérről: de azt a nagy sereget, talán a legnagyobbat, mely e pusztító hadjáratok idejében Magyarországból kiindúlt, 955-ben Ágostánál, nem ő vezette. Ha Anonymusnak hitelt adhatunk, Bölcs, Lél, Botond választott vezérek voltak. A dolog természetéből is folyik, hogy az efféle rablójáratoknál, a vállalkozók, mint a turkománoknál a legújabb időkig, magok választják magoknak vezéröket; de az is természetes, hogy ha különben arra való volt, inkább olyat választának, ki már úgyis szerepet játszott, mint holmi homo novusokat. A királyság

[1]) Vámbéry: Középázsiai Utazás 381. l. Widukind I. 20, a kezemnél levő iskolai kiadásban 22. l. Olvasható egyébiránt Szabó Károlynál is: A magyar vezérek kora, 134. l.

idejében — a hadjáratok természete is változván — ily választás csak az alsóbb tiszti fokozatokra nézve maradhatott meg; de mintegy a régi gyakorlatnak emléke volt az, hogy krónikáink még a XIII. század végén is úgy képzelék magoknak a hunok és magyarok kijövetelét, hogy csapataik élére kapitányokat választának,[1]) sőt a választás egyik példájával még Szent István korában is találkozunk. Mikor a király — beszéli a Szent Gellért-féle nagy legenda egyik legrégibb, talán még XI. századbeli részében — Ahtum ellen sereget akart küldeni, mondá országa nagyjainak: «Készüljetek harczra ellenségem Ahtom ellen s foglaljuk el országát... Válaszszatok magatok közül oly férfiút, a ki a háborúban vezérünk legyen.» Kik is válaszolva, mondának: «És kit lehetne alkalmasabbat találni Csanádnál?» kit is vezérökké választának».[2])

E kalandozások a X. század hatodik, hetedik tizedéig tartottak. Megszünésök nem annyira egy-két nagy csatavesztésnek, mint inkább annak volt következménye, hogy Németországban, Olaszországban a szász császárok alatt az állami rend megszilárdult, némi tekintetben Nagy Károly birodalma megújult. A jobb szervezet *állandó* védelmet tett lehetővé. A magyar határ mentében új Markok keletkeztek s a németség szinte támadólag kezdett kelet felé terjeszkedni. Viszont a magyarság fölött sem múlt el az új hazában hatvan—hetven év nyomtalanúl. A földmivelés terjedt. A telepedés állandóbbá lőn. A nemzetnek nem kellett már mindent külföldről hozni, hanem a hazában is volt már olyasmije, a mit nem lehetett többé oly könnyen elhagyni, a minek védelméről gondoskodni érdemes volt.

Magyarországot — még a XII. század derekán is — mindenfelé sürű erdők köríték. Elkezdődtek azok a mai Horvátországban és széles övet képezve, fölmentek a Fertőig. A Fertőtől a Dunáig csupa mocsár volt. A Dunától északra ismét erdős hegyek következtek, melyek délre messze benyúltak az országba, északra, keletre pedig betöltötték a mai felső megyéket és majdnem egész

[1]) Szabó Károly i. h. 229. Anonymus C. 53. Képes Krónika I. 3. 12. Florianus Fontes II. 40, 107, 123. l.

[2]) Vita S. Gerardi, Endlichernél Monumenta, 214. l. Szabó Károly fordítása szerint.

Erdély. Nem mondunk betűszerint igazat, de nagyjában híven jellemezzük ez erdők kiterjedését, ha állítjuk, hogy a XI. században mind az a föld, melyet mai nap az ország határai mentében, az ország határaitól kezdve befelé, Dunántúl Zalában, Vasban, Sopronban, vindusok és németek, a Dunától északra tótok, oroszok, oláhok laknak: még rengeteg erdőség volt. Ezek az erdőségek védő vonalúl szolgáltak, nálunk ép úgy, mint a cseheknél, vagy a byzantinusoknál is, a kik az úgy nevezett bolgár erdőt Branicsevotól kezdve, a régi római út mentében majdnem Nišig, még a XII. században is, járhatlan vadságában gondosan föntartották.[1])

A hol út, vagy ösvény volt ez erdőkön, azt kövekkel, levágott fákkal, gondosan eltorlaszolták, bevágták. E torlaszokat, akadályokat magyarul *gyepü*nek hívták.[2]) Alkalmas helyeken nyilásokat, bejárókat hagytak, melyek magyar neve kapu, vagy — a szláv brana után — baranya volt. Igy olvasunk azután a sopronyi, mosonyi kapuról, a cseh, a lengyel, az orosz kapuról, melyek közűl az első a hrozinkói szoros volt Trencsénynél, a másik, a mai Toporcz vidékén, a Szepességre esett; a harmadik pedig Munkácson fölül a vereczkei szoros felé volt, s fekvéséről tájékozást nyújt a körülmény, hogy még 1263-ban is Szent Miklós Munkács mellett a gyepükön innen, Szolyva azonban már a gyepűn túl feküdt. A gyepük ugyanis nem voltak mindig az ország határán, hanem, a körülményekhez képest, attól néha jóval beljebb estek és igy a kapu, porta is beljebb esett. A sopronyi kapu a Répczénél, Babótnál volt, a mai Kapuvár tájáu s 1233-ban még a gyepük a Répcze folyó mentében vonúltak a mai és akkori Mihályi szomszédságában. Azért írhatta Freisingi Ottó, hogy atyja, Szent Leopold osztrák markgróf, II. István idejében, az országot elzáró akadályokig (claustra) nyomúlt — tehát azokon át nem tört — és egy várat — quod ferreum vocatur — Soprony vagy Kismartont (Eisenstadt), elfoglalt, fölgyújtotta és mindent köröskörűl elpusztított.[3]) Keleten,

[1]) Jireček: Das Recht in Böhmen und Mähren 5. l. n. 7. Die Heerstrasse von Belgrad nach Konstantinopel 86. 87. l.

[2]) 1225. olvassuk: Compellantur ire ad incidendas indagines vulgo Gepu III/2. 69.

[3]) CD. IV/2. 381,382. Wenzel VIII. 68. CD. III/2. 333. Ottó Frising.

Erdély felé, is voltak gyepük, kétségkívül abból a korból, mikor Erdély még nem volt oly kapcsolatban az anyaországgal, mint később II. Gyula bukása után, Szent István óta. Anonymus szerint már a honfoglalók parancsára — mielőtt Tuhutum Erdélyt elfoglalta — «a föld lakói» Zilahon túl, a meszesi úton: «kőkapukat építének és az ország határszélén fából nagy rekeszt csinálának», és a meszesi *kapuról* sokszor olvasunk. De Erdélyben magában is találunk gyepükre, csak hogy a Barczaság, Hidvég, Előpatak, Háromszék még a XIII. század közepén is e gyepükön, melyek Halmágy, Ugra, Miklósvár irányában vonúltak, túl feküdtek.[1]) Ez erdők, gyepük, porták, nagyobb sereget ugyan nem igen tarthattak fel, legalább nem huzamosabb ideig, habár III. Henrik 1051. a nagy esőzések, áradások miatt nem jöhetett be Mosony vagy Soprony felől, a Sopronytól a Rábáig terjedő nagy erdőségen keresztül sem hatolhatott be nagy seregével s azért a mai Styriában, mintegy a mai Fehring tájékára, le kellett kerülnie, hogy a Szala forrásai körül törjön az országba s 1096-ban Leiningen Emichet, Charpentier Vilmost és gyülevész keresztes társaikat a mosonyi porta hetekig föltartóztatta: de főrendeltetésök nem is az volt, hanem hogy a folytonos kisebbszerű portyázásokat, betöréseket, tolvajlásokat akadályozzák meg, vagy legalább lehetőleg megnehezítsék. Mert a kereszténység fölvételével sem szűntek meg a kisebb-nagyobbszerű rablások, a mint hogy Skóczia és Anglia határán a bordererek közt még a XVII. században is az efféle portyázó hadviselés úgy szólván napirenden volt és Anonymus felfogása szerint a XIII. század elején a honfoglaló Bors hadai a határra, a zólyomi erdőben, azért raktak kőből, fából erős torlaszokat, «nehogy valamikor a csehek és lengyelek tolvajlás és rablás végett országukba törhessenek». A mai Styria felé Konrád salzburgi érsek

Chronicon VII. 15. A kézi kiadásban Ottó művei közt I. 312. l. Egyébiránt arra nézve, mit az ország lakatlan vidékeiről, a gyepükről mondtam, rövidség okáért csak következő értekezéseimre s az azokban idézett forrásokra hivatkozom: «A magyarok megtelepedéséről» (Századok 1877) és «Anonymus külföldi vonatkozásai» (u. o. 1883), melyek fejtegetéseire jelen soraimban másutt is támaszkodom.

[1]) Anonymus C. 22. Florianus i. h. II. 22. l. CD. III/1. 107. Pesty magyarázatával. Régi eltünt vármegyék II. 126. Székely oklevéltár I. 10. l.

(1106—1147) volt az első, ki II. István korában békét szerzett. «E béke előtt» írja egykorú biographusa, «nem csekély alkalmatlansága, baja volt magyarnak, bajornak egyaránt. Kölcsönös becsapásaikkal naponként dúlták egymás földét s ennél a bajorok és szlávok szenvedtek többet, mert a betörők embereket, marhákat és más mindenféle javakat vittek el, földjeiket pedig teljesen elpusztítva hagyták hátra.» A béke következtében azonban: «férfiak, nők elrablása, eladása, hajdanta mindennapos dolog, ritka, sőt úgy szólván, hallatlan eseménynyé lőn».[1] Az *osztrák* határon, az osztrák becsapásoknak — legalább ideig óráig — a Lajtha melletti csata (1146. szept. 11.) vetett véget, «a hol annyira össze lőn törve a németek ereje, hogy még a határszélen lakó magyar parasztokon sem mertek semmi sérelmet, vagy bármiféle bántást elkövetni». Teljesen azonban a baj még száz év múlva sem szűnt meg és Marcelfi Sándor — hogy csak egy példát idézzek — 1252-ben mártonföldi birtokát a pozsonymegyei Stomfa mellett a királylyal elcseréli, mert az osztrákok folytonos támadásai miatt békésen nem bírhatta.[2])

Természetes, hogy az efféle támadások kelet felé, hol fél vagy egész nomád pogányok laktak, még gyakoriabbak voltak. Freisingi Ottó, ki 1157-ben kezdte írni I. Frigyes császár történetét, úgy tudja, hogy a magyaroktól «észak és kelet közt» a bessenyők és kúnok laknak. A magyar királyság első évtizedeiben a bessenyők *magok* voltak a magyarok keleti szomszédjai, «a legkegyetlenebb pogányok,» mint Querfurti Bruno írja, ki őket 1007 körül meglátogatta.[3]) Erdélyt már Szent István korában is dúlták s Anonymus e földről és lakóiról úgy emlékezik, mint a kik «a kúnoktól és bessenyőktől sok bántalmat szenvednek».[4]) Bes-

[1]) MG. SS. XI. 71. l. Zahn Urk. v. Steyermark 143. l. Anonymus C. 34. (Florianus i. h. II. 29. l.)

[2]) Képes Kr. i. h. II. 218, Szabó Károly fordítása szerint, Wenzel Cod. Arp. II. 223. l.

[3]) Ottó Frising: Gesta Friderici I. 31. 2. h. II. 50. l. «Ad omnium paganorum crudelissimos Pezenegos viam arripuimus» írja Bruno, Wenzel I. 15. l.

[4]) Legenda minor, maior; Hartvic (Florianus i. h. I. 6. 23. 53. l.) Anonymus C. 25. (U. o. II. 24. l.)

senyők voltak, bár a krónika kúnoknak nevezi, a rablók, kiket Salamon és Géza Kerlésnél megvertek. Ugyancsak bessenyők dúlták Salamonnal az országot Szent László idejében s velök ment az elűzött király a byzantiak ellen, hogy a chariopolisi nagy csatavesztés után, menekülve elveszszen.[1]) A XI. század derekán azonban megjelennek mögöttük a kúnok, vagy, az oroszok nyelvén, palóczok, velök egy nyelvű, szintoly vad, vagy talán még vadabb nép és mindinkább délnyugatra szorítják őket, úgy hogy végre a kúnok szállják meg Moldvát, a Szeret vidékét, lesznek Erdély keleti szomszédjai, a bessenyők pedig Dunántúlra, byzanczi földre, vagy a mai Oláhországba szorúlnak s ott vesznek el a XII.

[1]) Nincs itt a hely és idő, hogy legnagyobb s legteljesebb krónikánk, a Képes Krónika, elemeiről értekezzem s azért a szíves olvasó engedje meg, hogy a Századok 1884. 108. l. n. 1 alatt tett rövid megjegyzéseimre utalva, állíthassam, hogy e krónika ama része, mely a kerlési vagy cserhalmi ütközetről szól, a XI. századból származhatik ugyan, de a XII. század végén történt átdolgozás nyomait viseli, a mikor — mint Anonymusban is — nagyon divott a kún elnevezés. Igy lettek a bessenyőkből kúnok, bár maga a krónika is azzal az állításával, hogy Ozul kún (?) vezér, Gyula kún vezér szolgája volt, a bessenyőkre utal, mert biborban született Konstantinból tudjuk, hogy a magyarok szomszédja e vidéken a bessenyők Gyula törzse volt. A régi följegyzések, melyekre Kézai (Florianus i. h. II. 87) és Dandulo magyar krónikája (Muratori Script. XII. 248. l.) támaszkodik, az úgynevezett kis pozsonyi krónika (Florianus i. h. III. 209.) bessenyőknek nevezi e támadókat. Nem is valószinű, sőt úgy szólván lehetetlen, hogy a kúnok, kik Oroszországot 1068-ban támadják meg, (Nestor, Legernél 142.) Byzancz területén 1078-ban tűnnek fel, *1069-ben* már Magyarországba törtek volna. Kúnoknak nevezi a krónika Salamon társait is, kikkel Görögországba tört, pedig azok Anna Komnena szerint (I. 330—332 bonni kiadás) bessenyők voltak, valamint bizonyos az is, hogy II. István kúnjai, «qui ex caede imperatoris» menekültek hozzá. bessenyők voltak, mert a bessenyőket verte meg ez időben Beroenál 1122-ben Komnen János (Niketas Chon. I. 4. 5. bonni kiadás 20—23 ll.). S ebből következtetjük azt is, hogy Kutesk kúnjai is, kik Salamonnal az országba törtek, bessenyők voltak. De Kopulcsot és Ákost, kikkel Szent László verekedett (Florianus i. h. II. 196.) már kúnoknak kell tartanunk, kiknek támadása kapcsolatos volt a bessenyők hadjáratával, melyről Anna Komnena VIII. 4. (396 és kk. ll.) beszél s kún voltuk magyarázza meg László gyanúját is (Flor. i. h. II. 198.) hogy az oroszok biztatták fel őket, kik ez időben már nem a bessenyők, hanem a kunok kedvét keresték.

század folyamában mindenféle harczokban és kivándorlásban. Közéjök és a kúnok közé az oláhok furakodnak s terjeszkednek tovább Havasalföldön a mint a bessenyők pusztúlnak s a XIII. század elején Orsova táján már elérik a magyar határt, a hol aztán a magyar királyok kiterjesztik rájok hatalmokat és megalapítják a szörényi bánságot.

Erdélyt és Erdélyen át Magyarországot ez időben két pontról szokták megtámadni. Az egyik pont a tömösi szoros, a Bárczaság volt, a melyen a XIII. század elején a kúnok ki-be jártak,[1] azért II. Endre kisérletet tőn, hogy oda védelmül a német vitézeket telepítse. Erre jött be a nagy tatár vész idején Bochetor khan hada s ezt kell Vatatzes Mihály útjának tartanunk, kit Manuel 1167-ben nagyszámú oláhval — a régi olasz colonusok ivadékaival, mondják — küldött, hogy a magyarokat a Feketetenger szomszédságából támadja meg, a honnan régi időktől fogva — véli legalább Kinnamos János görög iró — senki sem támadta meg őket. Ellenben, messzebb északon, a borgói, vagy, még valóbbszínű, a radnai szoroson kellett betörni kevéssel utóbb Dukas Jánosnak, kit a császár járatlan útakon, lakatlan földeken, Magyarország ama része ellen küldött, mely az oroszokkal volt szomszéd, a mint hogy erre, Kumánia és Oroszország közt, jött be hetvennégy évvel később (1241) Kadan tatár hada is, három napig úttalan vadonban járva, míg végre Radnánál a lakott földre ért.[2]

A határokra őrök vigyáztak. Több Őr, Strázsa, Strazska nevű helység az ország szélén Vasban, Trencsényben, Nyitrában, Szepesben, Ungban mai napig ez őrökre emlékeztet. Kálmán király elrendelte volt, hogy ha a határon nagy riadalom támad — si magna fama in marchiam intraret — a vidék ispánja rögtön két embert küldjön négy lóval a királyhoz;[3] az első ellentállást azonban a határhoz legközelebb lakóknak kellett kifejteni. Őket érte

[1]) «Terra eadem, per quam Cumanis regnum Hungariæ multipliciter perturbantibus frequens introitus et exitus habebatur», írja a pápa 1234-ben CD. III/2. 394.

[2]) Rogerius C. 20. Florianus i. h. IV. 59. Kinnamos VI. 3. (bonni kiadásban 260. l.).

[3]) Decretum Colomanni 36. Endlichernél i. h. 364. l.

az első baj, az első harcz, azért e terhes szolgálatra a magyar királyok leginkább idegen bevándorlókat, jövevényeket alkalmaztak, kiknek ezért a határokon, a gyepükön innen és túl földeket adtak különféle szabadságok és föltételek mellett. Ily idegenek voltak a bessenyők, kik közül a vezérek kora óta a XII. századig, mint e nagy és vitéz nemzet fejetlenségében lassankint szetmállott, szétmorzsolódott, folyvást jöttek be kisebb-nagyobb csapatok, úgy hogy telepeikkel Erdély legkeletiebb részétől az osztrák határszélig, Háromszéktől kezdve egész Mosonyig, a Fertőig találkozunk.[1]) A másik ily idegen, de a magyarral, minden jel szerint, közelebb rokonfaj a székely volt, melynek származásáról a legújabb időben élénk tudományos eszmecsere folyt. A vita két tételt, két nagy eredményt állapított meg, melyeknek döntő fontosságuk van a kérdés tisztázásában. Az egyik — és ez Hunfalvy Pál érdeme — annak kimutatása, hogy a székelyek magyar nyelve egyféle behatások alatt állott és fejlődött a többi magyarok nyelvével; az tehát a mai hazában 4—500 évvel régebben, mint a többi magyar, nem lehetett. A második, melyet főleg Szabó Károly hangsúlyozott s melyet az eredeti források, a székely nemzeti fejlődés kétségtelenné tesz, az, hogy a székely név nem jelölt valami foglalkozást, mint teszem: a lovász, tárnok, őr (speculator, explorator) lövő (sagittarius), hanem valódi nemzetiséget, mely minden más fajtól különbözik; melyet nem adományoznak, de mely el sem vész, melyről mindig úgy beszélnek, mint a bessenyőről, szászról, oláhról, mint beszél IV. Béla, mikor a szepsi szekely Akadásnak, a Mikó és Nemes családok ősének: a szász Fulkun által hajdan bírt Székföldet adományozza, mely a kirczi *oláhok*, a brassói *szászok* és szepsi *székelyek* földje közt fekszik. S épen azért már a cseh Kozma, mikor II. István királyunk találkozását Wladislaw cseh herczeggel az Olsava mellett (1116. máj. 13.) — mint kortárs — elbeszéli, a magyarok ama előcsapatait, melyek krónikánk szerint bessenyők és székelyekből állottak, vendég hadaknak, «legiones hospitum»-nak nevezi.[2]) Ezen nem változtat sem-

[1]) Telepeik legteljesebb jegyzékét még ma is Jerney, Keleti Utazása, I. 230. és kk. ll. adja.

[2]) CD. IV/2. 147. Székely Oklevéltár I. 10, l. Cosmas MG. SS. IX. 123. l. Összevetve Képes Krónika C. 68. (Florianus-i. h. II. 208. l.)

mit, ha a székely név — mint Hunfalvy Pál állítja — csakugyan székelvit, mintegy a székek előtt lakót, őrt jelentene, a mint hogy kétségtelen őr értelemben itt-ott használták is. Az orosz is nálunk — még Párizpápainál is — ajtónállót jelentett. Németországban a «Schweitzer» még ma is a portás neve, de sem ebből, sem abból nem következik, hogy nem volt külön orosz, külön svajczi nép, hanem mindenütt, hol e név előfordúl, csak ajtónállók és portások említtetnek. Krónikáink szerint, melyeknek ez a része mai formáját a XIII. század hetvenes éveiben nyerhette, a székelyek Attila hunjainak, ama 3000 embernek voltak maradványai, kik a krimhildi ütközetből megmenekülvén, a Csigla mezőn elrejtőzködtek és a magyarok bejöveteléig lappangtak, Oroszországba a bevándorló magyarok elé mentek, a honfoglalásban részt vettek s azután földet Erdély keleti részeiben, a mai Székelyföldön nyertek. Anonymus, ki valami 70 évvel korábban írt, ezt még máskép tudja. Szerinte is a székelyek hajdan Attila népei voltak. De a *kozár* Mén Marot birodalmában laktak. A magyarokhoz ott csatlakoztak, mint más idegen nemzetek, hűségük zálogául kezeseket adtak s azután seregeik előtt első sorban harczoltak.[1]) Mikor ezt olvassuk, önkénytelenül eszünkbe jut az, mit biborban született Konstantin császár a magyarok nyolczadik törzséről, a kabarokról mond, kik szinte a kozároktól pártoltak a magyarokhoz és a magyarok hada előtt jártak, azzal a különbséggel, hogy szerinte a csatlakozás nem az új hazában, hanem a bessenyők földén, már t. i. a mi a császár idejében bessenyő föld volt: Lebediában, Etelközben történt. Még a császár amaz adata is, hogy a kabaroknak három nemzetsége (genos) volt, a székelyek letelepedési viszonyaira illik. Anonymus emlékezése, helynevek, a váradi Regestrum tanúsága szerint Szabolcsban, Biharban, a meszesi út irányában — tehát a határ felé — székelytelepek voltak. Oklevelek, helynevek tanusítják, hogy Nagyszombat vidékén, a Vágnál s azontúl a

[1]) A székelyekre vonatkozó adatokra nézve lásd már idézett értekezésem «Anonymus külföldi vonatkozásai» 109. és kk. ll. (Századok 1883.) Azóta M. Florianus újra kiadta a Pozsonyi Krónikát és kimutatta, hogy a Hic Nota de Siculist Toldy hibásan vette be a szövegbe, mert az csak széljegyzet. (Fontes IV. 21. n. 1.) Ez azonban azt, mit a szöveg ellenmondásáról mondok, nem alterálja.

Morva mellett az osztrák és morva határok felé szintén székelyek laktak s kétségkívül ezek képezték, ha nem kizárólag, de legnagyobb részét ama székelyeknek, kik II. István, II. Géza, IV. Béla hadaiban a csehek és németek ellen szerepelnek. Végre találunk még az ország déli részében Tolnában Nagy- és Kis-Székely helységet, lejebb a Szerémségben pedig, a XII. század derekán, *khalisiakat*, kik, mint a Képes Krónikában épen e korban említett székelyek, a bessenyőkkel szerepelnek a magyar hadak mellett s így nem épen valószínűtlen, hogy ez az, emlékeinkben sehol elő nem forduló, pedig Kinnamos szerint a magyarok által használt név nem egyéb, mint a görög szájában, vagyis tollában a betűk áttételével elferdített székely (sickali) elnevezés.[1])

Íróink általában Anonymus kunjait tartják a kabaroknak. Magam is e véleményen voltam; de most valóbbszínűnek tartom, hogy a székelyekben kell a kabarok utódjait keresnünk. A kabar nem volt nemzeti név. Úgy látszik, csak elszakadót, fölkelőt jelentett, azért mondja Konstantin, hogy «*holmi* kabaroknak nevezték» azokat, kik a kozároktól a magyarokhoz pártoltak s kikről — mint Vámbéry jól jegyzi meg — még nem tiszta dolog, vajjon csak politikai, vagy nemzeti részét képezték-e a kabaroknak?[2]) És csakugyan úgy látszik, hogy ha volt is ez elszakadt törzsekben kozár, túlnyomólag mégis bolgárokból állottak, még pedig azokból a bolgárokból, kik, midőn e nemzet egy része átment a Dunán, más része pedig visszament északra, a Mæotistó északi partján maradtak, a kozárok adófizetőivé lettek és adófizetői voltak még a IX. század elején, mikor Theophanes Chronographiáját írta. Tekintve a geographiai fekvést, ezekre a bolgárokra lehet leginkább érteni azt, mit a biborban született császár a kabarokról mond,

[1]) Kinnamos 107, 247. l. Tudom, hogy némelyek a CD. VII/2. 58. l. foglalt okmányban: institutores autem regis fisci, quos hungarice calu vocant, Calu helyett kalezt olvasnak és így Kinnamus elnevezését itt is feltalálni vélik (Jerney Magyar Nyelvkincsek 63. l.) de a Codex Diplomaticus szövegének a Bécsben levő okmánynyal való összehasonlítása, melyet Szádeczky Lajos úrnak köszönünk, kimutatta, hogy «calit» olvasandó, mi a clicium szóval van kapcsolatban és semmiképen sem vonatkozik chalisiakra, mint nem vonatkozik rájok kalász vagy kadarkaluk nemzetiség sem.

[2]) Vámbéry: Magyarok Eredete 69, 88. l. Szabó Károly, Kisebb történeti munkái I. 148.

valamint a bolgárokról tehető fel leginkább, hogy Attila népei voltak s ennek emlékét megőrizték, mert Attila korában a Feketetenger környékén lakhattak s már 487-ben, tehát alig egy emberöltővel a nagy király halála után, az akkor még Pannoniában lakó keleti góthokkal háborút viseltek.[1]) A magyar bolgárok, vagy mondjuk kabarok, egy része már az új hazában lett mohamedánná, kiket azután a magyarok a többi, később bevándorlott, kereskedést üző, mohamedán bolgárokkal együtt a mohamedánok általános nevével, izmaelitáknak saracenoknak — szerecseneknek — neveztek. A többire nézve pedig sem a bolgár, sem a kozár, sem a kabar név elő nem fordúl, valószínüleg azért, mert a székely név alá foglalák őket s bár nem tulajdonítok neki nagy fontosságot, de mégis megemlítésre méltónak tartom a körülményt, hogy a pest szó — mely kályhát jelentene és a mohamedán bolgárok egyik dunamelléki telepének neve — a mai magyarságban csakis a székelyek nyelvében maradt meg, valamint az, hogy a székely általában véve élelmesebb, több üzleti szellemmel bír a többi magyarnál, szintén a harczos, de egyszersmind kereskedő és iparos bolgárokra emlékeztet.[2])

Nem említém a kabarok, vagyis — mondjuk — székelyek első telepei közt mai hazájokat Erdélyben, a hol egyedül tartották fönn individualitásukat, még pedig nagyobb területen, mint a mennyit talán minden egyéb telepeik elfoglaltak: mert krónikáink egybehangzó tanúsága szerint oda csak *később* költözködtek Csigla mezejéről, melyről Nagy Géza: «Adatok a székelyek eredetéhez» czímű becses művében, helyesen jegyzi meg, hogy neve — Czigle, Csigolya, a fűzfa egy neme — a Kőrös mentére, tehát Bihar-

[1]) Theophanes Chronographia 298. l. Jireček: Geschichte der Bulgaren 128. l. Hunfalvy: Magyarország Ethnographiája 335. l.

[2]) A Pest szóról a Nagy Szótár, mely szerint különben Nyitrában is használtatnék kemencze értelemben és Salamon Budapest Története II. 63.

[3]) A bolgárokról Ibn Daszta Hunfalvynál i. h. 200. l. A háború, melyet a bolgár Symeon Byzanczczal kezdett s mely a magyarok etelközi romlásának oka volt, kereskedelmi surlódásokból származott. Hogy a Nestor-féle évkönyv egy a bolgárral rokon népet khvalisnak nevez (ad 6604, Leger fordításában 195.) s a bolgárok egy törzse az ezegel nevét viselte, mire már Hammer figyelmeztetett, csak támogathatja a mondottakat.

megyére mutat, a hol Anonymus székelyei is laknak. A krónikáinkban olvasható hagyomány szerint ugyan az erdélyi településes mindjárt a honfoglalás idejében történt, de Anonymus erről hallgat s a székelyek erdélyi telepeit még nem ismeri. Ez nem azt jelenti, hogy a XIII. század elején még székelyek Erdélyben nem laktak, hisz akkor már az oklevelek is kezdik őket emlegetni: hanem hogy akkor még nem enyészett el emléke annak, mint már elenyészett a XIII. század végén, hogy oda valamivel később kezdtek vándorolni. Minthogy pedig Anonymus az oláhokról már nem tudja, hogy a honfoglalás idejében még nem laktak Erdélyben, pedig oda csak a X. században kezdhettek beszivárogni: a székely bevándorlás kezdetét valamivel későbbre, talán a XI. század derekára, minden esetre azonban oly korra kell tennünk, mikor a nemzetségi, ági szervezet még a többi magyarságnál is meg volt s nem enyészett el annyira, hogy azt azután csak a székelyek tartották még fönn, félreeső völgyeikben, hegyeiken. Fölfogásunkban tehát nagyon közel jutunk Hunfalvy Pálhoz, ki Szent László korában keresi a székely határőrség keletkezését, csak hogy mi nem állami telepítésre, szervezésre, hanem önkényes, bár meglehet, sőt valószínű, hogy az állam által pártolt, lassú beköltözésre gondolunk, mely Biharból, a Meszesen át jöve, eleinte a Maros és Küküllő felső mentét foglalta el, azután, kisebb mértékben, mert már ott lakottabb föld volt, nyugatra — Szász-Sebes eleinte székely föld volt — nagyobb mértékben délkeletre, az Olt völgyébe, a mai Háromszékbe s onnét aztán a folyó mentében fölfelé, mintegy az első telepek háta mögött, Csikba fölterjedett. A székelység lassú szervezése e vidéken: hogy eleinte a XIII. század elején csak egyes székelyekről, székely vidékekről van szó s a délkeleti Erdély védelmére a német vitézeket kell hívni; Kézai idejében a székely hegyek közt még oláhok is laknak; a székely ispán csak a XIII. század végén tűnik föl s csak még később, a XIV. században, kezdenek egymásután még rendesebb kormányzat jelei, részletesebb területi szervezet, székek, keletkezni: nem engedi meg, hogy valami egyszerre történő tömeges telepítésre gondoljunk.[1])

[1]) Kézai Florianus i. h. II. 70. l. Ismételve kell itt Nagy Géza már

De térjünk vissza a székelyektől, kik csak később váltak keleti határunk őreivé, a XII. századbeli Magyarországba. Ha az ellenség betört, a szükséghez és lehetőséghez képest minden szabad és félszabad embernek — sit venia verbo! — fel kellett kelni. Freisingi Ottó szerint: «Ha a király sereget akar gyűjteni, az ispánok mind, ellenmondás nélkül, egy seregbe gyűlnek. — A parasztok közűl, kik falukon laknak, minden tizedik, vagy nyolczadik, vagy ha szükséges, még ennél is több ember kel föl mindennel, a mi a háborúra szükséges, fölszerelve: míg a többi, hogy a földet mívelje, honn marad. Kik pedig a vitézlő rendből valók — qui de militum ordine sunt — csak a legsúlyosabb okoknál fogva mernek otthonn maradni.»[1])

A militum ordo szóval Ottó püspök kétségkívül a várjobbágyokat, főleg pedig a nemességet akarja jelölni. Nemesség alatt akkor még az ország összes magyar lakosságát érthetjük, a mennyiben még saját becsületéből, a maga kenyerén meg tudott élni s nem lépett senkivel semmiféle szolgálati viszonyba, hanem csak a királyt ismerte el urának. Csakhogy e viszony a királylyal is, épen a XII. század folyamában, bensőbb lett. A kikben a nemesek közűl kedv, képesség volt, a király szolgálatába léptek, harczaiban a külföldre is követték és «némelyek közülök», mint egy történetíró mondja, «ott kard által, mások éhen vesztek el; némelyeket tömlöczbe vetettek, másokat különféle kínszerekkel sanyargattak. A királyok pedig a visszatérőknek, vagy a foglyok rokonainak illő kárpótlást és jutalmat tesznek vala, nekiek falvakat, birtokokat ajándékozván örök birtokul». A szellem, melyet Anonymus már a honfoglaló ősöknek tulajdonít, mely a hét vezérrel Almosnak mondatta: «hová szerencséd vezetend, oda követünk» csak ekkor lett mind általánosabbá a magyar nemzet, a magyar nemesség körében s a «serviens regis», királyi szolga, ki-

idéztem munkájára hivatkoznom, ki a székely kérdésre vonatkozó adatokat majdnem teljesen összefoglalja, helyes kritikával tárgyalja s velem *némileg* hasonló eredményre jut. A székely bevándorlás útjának azonban nem tarthatom a Maros völgyét, mert akkor megfoghatatlan volna, miért maradt Hunyad még sokáig lakatlan, holott azt kellett volna a székelyeknek mindenek előtt elfoglalni.

[1]) Fris. Ottó: Gesta Friderici I. Lib. I. c. 31.

fejezés, mely okleveleinkben III. Béla alatt fordúl elő először, hogy azután sokáig, a nemesség általános megjelölése gyanánt, szerepeljen: nem csak puszta szó, hanem nevezetes változást jelez nemzeti fejlődesünk, rendeink alakulása történetében.[1])

A mire a törzsökös magyarok nem egyszerre, hanem egyenként, lassan vállalkoztak: már kezdetben czélja és feladata volt a bevándorló idegen vitézeknek, fegyveres népnek (hospeseknek). Számuk kivált a XII. században, jobbára a németek közűl, nagyon megszaporodott. Ezek képezték II. Géza idejében a főbb magyarokkal a királyi zászlóaljat, vagyis Ottó püspök szavai szerint: «a vendégek... és azok, kiket főbbeknek» — principes, az akkori magyar jobbágyot mondott volna — «neveznek, a király körül csoportosulnak». Számuk azonban a szolgáló nemesség által mind nagyobbá lőn, úgy, hogy elvégre majdnem úgy látszott, mintha a nemesség különös ismertető jelei közé tartoznék, mi pedig csak az előbbkelőbbeknek nyújtott kedvezmény volt, hogy nem a megyei ispánok, hanem közvetlenül a királyi zászló alatt ment a háborúba. Ilyféle királyi dandárt találunk az angolszászoknál, Harald körül a senlaci (hastingsi) csatában, III. Boleszlo lengyel herczeg seregében s hogy kik lehettek az Ottó püspök előbbkelőbbjei, elképzelhetjük IV. Béla egyik okleveléből, melyből amúgy mellesleg megtudjuk, hogy a kroissenbrunni csatában egyéb bárók mellett Rátót Lóránd nádor, Gutkeled István bán, Hedrik Henrik országbíró — esetleg mind a hárman bevándorlott vitézek ivadékai — voltak közvetlen környezetében.[2]) A magyar nemes azonban s vele mind az az idegen ivadék, a ki már az első nemzedékben teljesen megmagyarosodott és csak keresztneveiben — vezetéknév még nem volt — mint Roland, Henrik, Heidrich, Arnold, Hohold — emlékeztetett néha idegen származására — még mint «királyi szolga» is csak akkor ment külföldre, ha akart s ezt a jogát a XIII. század folyamában erősen védelmezte, meg is tartotta s a király teljes rendelkezésre

[1]) Anonymus C. 5. Florianus i. h. II. 6. l. Rogerius, C. 5, (U. o. IV. 49. l.) Wenzel VI. 162.

[2]) Frising Ottó i. h. 31., 32. Chronicon Poloniæ MG. SS. IX. 474. Ille (Imre király) accitis Theotonicis, quorum ibi copia magna est qui et hospites ibi vocantur, fratrem devicit, mondják az Ann. Colonien. Maximi MG. SS. XVII. 808. l. Hazai Okmánytár VII. 87. l.

álló seregét csak a vármegyei hadak, vagyis tulajdonképi hűbéresei képezték. E vármegyékről, természetökről, kivált legújabban, megint sokat írtak, sokat vitatkoztak. Ha azonban elfogulatlanúl vizsgáljuk a tényeket, melyeket a források vagy világosan kiderítenek, vagy sejtetnek; hozzávesszük a külföldi analógiákat és a dolgok természetét: arra az eredményre kell jutnunk, vagy legalább jutottam én, hogy Szent István, a kellő kormányzat végett, olyan német grófsági szervezetre gondolt, melyben — eredetileg — minden ember, ki bizonyos területen lakott, a királyi ispán kormányzata alatt álljon s azért törvényeiben, úgy szólván, mindenütt csak comesekkel és milesekkel, ispánokkal és alattuk levő vitézekkel találkozunk. E megyék megállapításánál kétségkívül tekintettel volt a régi nemzetségi fölosztásra is, mert csak így érthetjük, hogy Somogymegye egész területe és más megyéé nem, fizette a szentmártoni tizedet, melyet István a fölkelő Koppány alattvalóira rótt és Ujvár megye geographiailag két külön, egymástól elválasztott részből, a Mátra aljából és a Közép-Hernád völgyéből állott, de mindkét résznek egy közös vonása volt: hogy legnagyobb részt az Aba nemzetséget uralta.[1]) E megyékre oszlottak meg ama hűbéres birtokok is, melyeket a király a szolgálatában levő, szolgálatában álló elemeknek, e szolgálatokért adományozott. E birtokok, e népek, a kiket általánosságban véve várnépeknek nevezhetünk, képezték a legfőbb alapot, melyből a király, az ispán jövedelmeit, fegyvereseit szedte, azért mondja Rogerius IV. Béla idejében, hogy «a megyékből volt a királyoknak gyönyörűségök, gazdagságuk és tisztességök, hatalmok, magasságuk és oltalmok».[2]) A nemesség nem igen volt hajlandó e megyei kerethez alkalmazkodni. Nem igen akart az ispánoktól, hanem csak a királytól függni. Az igazságszolgáltatás legfontosabb kérdéseiben már a XII. század

[1]) Ujvár megyének egységét kétségkívülivé teszi sok más ok mellett a Nagyváradi Krónikában fenntartott egy okmánytöredék, mely szerint Imre király a váradi egyháznak adta: Partem sui tributi quod in Comitatu Novi Castri tam circa ipsum nominatum castrum, quam circa Heves exigitur. (Florianus i. h. III. 257.) Számos azonos helynév mindkét megyében, mint Halmaj, Fancsal, Csány, Füged, Zsadány, Méra, Szikszó stb. szintén hasonfajú lakosságra mutat.

[2]) Rogerius C. 10. Florianusnál i. h. IV. 52. l.

elején kivonta magát a vármegyei ispánok hatósága alól; a hadügyben csak a szegényebbek, jelentéktelenebbek, kik nem juthattak a királyi zászló alá, maradtak meg a vármegyei csapat mellett. E vármegyei csapatok színét a hűbéres nép legelőbbkelőbbjei képezték, kiket várjobbágyoknak neveztek; de nagy hiba volna csak ezekben látni a megyei vitézlő rendet, a megyei csapatok elemeit: mert ahhoz járultak különböző módon, különböző arányban, a királyi birtokok minden rendű lakóin kívül még a megyeterület egyéb népei is,[1]) s ezekre értendő nagy részt az, mit Ottó püspök, mint följebb láttuk, a parasztok felfegyverkezéséről mond.

Szent István, úgy látszik, negyvenöt vármegyét alakított. Ennyi volt legalább Salamon király idejében, és nem valószínű, hogy ama zavaros 36 év alatt, mely a nagy király halálától a mogyoródi csatáig lefolyt, új vármegyék keletkeztek volna. A Salamonkori vármegyék számát pedig a Képes Krónika elbeszéléséből állapíthatjuk meg.[2]) Tudjuk, hogy már I. Endre és Béla megosztoztak az országon akkép, hogy két rész a királyé maradt, a harmadik rész a herczeg birtokába, tulajdonába jutott: in proprietatem ducis est collata. A ki a középkori, vagyis primitiv társadalmi viszonyokat ismeri, annak nem kell fejtegetni, hogy e felosztás, mint a régi frank királyoknál, s azóta mindenütt, a németeknél épen úgy, mint az oroszoknál, túlnyomólag magánjogi jellegű volt, főleg a királyi birtokokra vonatkozott, melyeknek ismét legnagyobb részét a vármegyék, vagyis a várföldek képeztek. Valamint a király vármegye-ispánjának a jövedelmek $^1/_3$ részét hagyta, magá-

[1]) Hogy nem csak az úgynevezett várjobbágyok voltak a katonák, mutatja, mást nem is idézve, hogy IV. Béla a tatárvész elején castrenses et pertinentes ad castra fegyverre hivta C. 14. Florianus i. h. IV. 55.

[2]) Hogy az, mit a Képes Krónika Salamon és Géza harczairól mond — kevés kivétellel — egykorú, kitetszik, nem élénk előadásából, mely nem mindig az egykorúság ismertető jele, hanem abból, hogy személyekről szól, viszonyokra céloz, anélkül, hogy kellőleg kimagyarázná magát: mert azokat a kortársak ismerték; nekünk azonban magyarázat nélkül érthetetlenek. Ép azért a későbbkori átdolgozó, a dubniczi budai krónikában az efféle dolgokat rendesen kihagyja s ezzel elbeszélését rövidebbé, de egyszersmind gyorsabb menetűvé és érthetőbbé is teszi.

nak pedig kétharmadot — «a király kettejét» — tartotta meg: szintúgy adott a király az országból is egyharmadot öcscsének, kétharmadot pedig magának tartott. Föltehetjük tehát, hogy a királynak két annyi vármegyéje volt, mint a herczegnek, annyival is inkább, mert a megyék közt, nem ugyan a területre, hanem a vármegyei földek mennyiségére, a jövedelmekre nézve nem lehetett nagy különbség. Legalább a Status Regni Hungariæban, mely Magyarország jövedelmeit 1185 körül tartotta fönn, olvassuk, hogy minden ispán minden évben, egy-kettő kivételével, ki 200 márkát ad, — 100 márkát ajándékoz a királynak, mi meglehetősen egyforma jövedelmet tételez föl.[1]) S a mit így a priori is megállapíthatunk: azt a krónika világos adatai is igazolják. Olvassuk ugyanis, hogy a mikor Salamon, ki már a tél eleje óta készült, 1074 február havában Géza herczeget a Tiszán túl megtámadta: a csatában a herczeg áruló vezérei *három* vármegyei csapattal elpártoltak; Géza azonban «még sem rettege *egy* csapattal a legdühösebb harczot vívni Salamon *harmincz* csapatja ellen», s csak akkor menekűlt, «mikor vitézei mind elvesztek», miből, ha nem is veszszük szó szerint, következtethetjük, hogy ez a csapat szétszóratott, s egy-két hét múlva a mogyoródi csatában mint önálló taktikai egység nem szerepelhetett. Gézát Salamon meglepte; azért volt csak keze alatt *négy* csapat, míg öcscse, László, kit úgy látszik a bihariak kisértek, másfelé, Tiszán innen gyüjtött sereget, és Váczná Ottó olmüczi morva herczeg segélyhadával egyesült. Ide menekűlt Géza is, és a mogyoródi csatában a morvákon kívül a bihari, nyitrai és még más kilencz csapat élén állott szemben Salamonnal. Gézának tehát a testvérháborúban a Tiszán túl elpártolt vagy oda veszett négy csapattal tizenöt, Salamonnak harmincz csapatja volt, mi épen megfelel az egyharmad és kétharmad aránynak, s a megyék számát negyvenötben állapítja meg. Ha pedig Géza herczegségéhez Bihar is, Nyitra is tartozott, s ha föltesszük, hogy e herczegség egy tagban feküdt, mit az események folyása is bizonyít, bár annak ellenkezője sem volna képtelenség: Béla, Géza, és később Álmos herczegek egyharmad részét nem Erdélyben, hanem az ország északi részében kell keresnünk, s

[1]) Status Regni Hungariæ Endlicher i. h. 246. l.

déli határpontjának a Tisza mentében Várkonyt tekinthetjük, Szolnok alatt, hol Endre és Béla kibékülés végett összejöttek, Kálmán és Álmos pedig az egyik Tiszán innenről, mint Salamon, a másik — Álmos — Tiszántúlról jőve, harczolni találkoztak.[1])

Salamon után a magyar birodalom László, Kálmán alatt rendbe jött, megerősödött; puszta vidékek megszállása, mívelése által terjedt, s így, mint teszem Dráván túl, új vármegyék keletkeztek, úgy hogy freisingi Ottó szerint, ki Gesta Friderici I. czímű művét 1157 nyara előtt nem kezdte[2]) és már 1158 szeptember 22-én meghalt, Magyarország hetven vagy több vármegyére volt osztva. Teljesen összevág ezzel az orosz — kievi — évkönyvek elbeszélése, hogy mikor II. Géza 1152-ben Izjaszlav kievi nagyfejedelmet Vladimirko halicsi herczeg ellen segíti, a magyarok 73 csapatban — polknak mondja az orosz szöveg — vonultak fel. Ha e számból kifogjuk a külön királyi csapatot, mely ekkor már szerepel, 72 csapatot kapunk, mely megfelel 72 vármegyének. Hetvenkét vármegyét említ a már idéztük Status Regni Hungariæ III. Béla korában, s ugyanannyit ismer több mint félszázaddal később, a tatárdúlás idejében Rogerius, úgy hogy bizton állíthatjuk, hogy körűlbelül II. Béla korától kezdve IV. Béláig, Magyarországnak — beleérteve ebbe Erdélyt, a mai Horvát-Szlavonországot a Kapelláig, és Bosznia északi részét — hetvenkét vármegyéje volt, megyei hadereje hetvenkét ispán parancsnoksága alatt oszlott meg.[3])

Kérdés volna már most, hogy ezek a megyei zászlóaljak mintegy hány emberből állottak? Ha tekintjük a nemességet, mely hozzájuk csatlakozott, kétségkívűl azt kell mondanunk, hogy a bihari zászlóalj erősebb volt, mint a galgóczi vagy karakói; a szolnoki erősebb, mint a szávántúli gorai vagy podgorai. De ha csupán a várnépeket tekintjük — és most csak ezeket vizsgáljuk — a fegyveresek száma, mint a birtokoké, melyekkel kétségkívül arányban voltak, meglehetősen egyforma lehetett. E szám meg-

[1]) Kép. Kr. C. 58. 65. (Florianus i. h. II. 180. 201. l.

[2]) Wattenbach: Deutschlands Geschichtsquellen II. 211.

[3]) Ottó, i. h. Endlicher i. h. Lyetopisz po Ipatszkomu szpiszku, 1871. kiadás 309. l. Ásbóth Oszkár úr szives fordítása szerint.

állapítására csak néhány adatunk van a XII., XIII. századból, de mégis van. Mikor 1168 julius havában Kostostephanos Andronik görög vezér a Szerémségbe tört, kémek hírül hozták neki, hogy a magyar sereg, 37 vezérlő alatt, kiket az író Kinnamos valamivel később elég világosan zupanoknak, ispánoknak nevez, legfeljebb 15,000 emberből áll. E szerint tehát egy-egy ispán alatt, kik alatt itt csak vármegyei ispánjainkat érthetjük, átlag kerek számmal 400 ember volt.[1]) Igaz ugyan, hogy ekkor e vidéken már négy év óta folyt a háború, a megyei hadak rendes létszáma tehát bizonyosan leszállott, előbb tehát nagyobb lehetett; viszont azonban föl kell tennünk, hogy ebben az ország területén, az ország védelmére folyt harczban a nemesség is szaporítá a megyei zászlóaljakat és pótolta hiányaikat: úgy hogy nagy merészség nélkül 400 emberre vehetjük egy-egy zászlóalj rendes létszámát is. Több mint egy félszázaddal később, mikor II. Endre 1224-ben az erdélyi szászok legnagyobb részét a szebeni ispán alatt egyesíté, mintegy Szebenmegyét alkotott, *mely nagyjában* a mai Szebenmegyének felel meg: kikötötte, hogy háború esetén az országon belül 500, az országon kívül, ha a király maga indúl, 100 fegyverest állítsanak. Az Andreanum — mint privilegiumát nevezik — kétségkívül kedvez a szászoknak, kik, ismerve II. Endre helyzetét és jellemét, e kedvezményeket nem ingyen kapták: de még sincs okunk föltenni, hogy a honvédelem tekintetében a király valami nagyon a rendes niveaun alól szállott volna, legfeljebb a külföldi, hosszadalmasabb, költségesebb hadakczásra nézve tett engedményeket, s így ez adat is támogatja a föltevést, hogy egy-egy megye haderejét ekkor valami 500 emberre becsülték.[2])

Ismét, majdnem egy negyedszázaddal később, 1248-ban olvassuk, hogy egy Tatika nevű nemes úr, «nobilis vir», ki azonban épenséggel nem tartozott az ország szerepet játszó nagyjai közé, a zalavármegyei hadat, mely ellene — mint most mondanók — executióra ment, elverte, a végrehajtást fegyveres kézzel megakadályozta.[3]) Ez is azt mutatja, hogy e csapat nem lehetett valami

[1]) Kinnamos, bonni kiadás. 270. l.

[2]) Az oklevél Endlichernél i. h. 422. l.

[3]) A «nobilis vir» (CD. IV/3. 323. l.) Tátika: Exercitum castri Zala-

nagy, néhány száz embernél többre nem rúghatott, és így a most említett három adat azt látszik mutatni, hogy egy-egy vármegyei csapat 400—500 embernél többre nem tehető. Lehetséges, hogy ennek mintegy utóhangja vagy legalább emléke az, hogy később, a banderiális szervezet idejében, egy egész banderium létszáma 400 lovasban lőn megállapítva. (1492: 20. t.-cz.)

Ottó freisingi püspök a magyarok fegyverzetéről is ir: «Fegyverzetük silány. Csak a vendégek, jövevények, kik náluk nagy számmal vannak» — ilyenek voltak ép a XII. század derekán Wolfer és Heidrich, kitől a Tamásyak és Hédervváryak, Bussald (Buzad) és Hoholth, kiktől az alsólendvai Bánffyak származtak — «vagy azok ivadékai» (a Hunt Páznánok, kik a Forgáchok és Szentgyörgyi grófok, a Guthkeledek, kik a Báthoryak és Maróthiak őseivé lettek), «vagy a kik tőlük tanultak, képeznek kivételt, s csak a jövevények és nagyobb urak utánoznak bennünket, forgatják a fegyvert úgy, mint mi és viselnek ragyogó, fényes fegyverzetet». Ez utánzásnak mind a fegyverzetre, mind a taktikára nézve nem egy példájára akadunk. Már Salamon korában olvasunk Géza herczeg egy Péter nevű vitézéről, kinek pánczélinge ragyogott — a franczia vitézeknél a «haubert» rendesen fehér volt — és aranyos sisakja fénylett! Vele Opos szállott szemben, Vecelinnek, egy Szent István idejében bevándorlott német dédunokája, «csuklyás pánczélingében» valószínüleg a franczia *heaubert* capuchonjával.[1]) A törzsökös magyarok közül Szent Lászlót tekinthetjük az elsőnek, ki

diensis... verberavit et impedivit manu violenta et armata (CD. IX./7. 663. l.), a «verbero» szó itt nem classicus, de a magyar megverni, német Schlagen, franczia battre átvitt értelmében használtatván.

[1]) A loricat, sodronyos pánczélinget, a magyarok már a XII. században pánczélnak nevezték, mert a Képes Krónika C. 69. (Florianus i. h II. 215. l.) szerint Samsonnak, ki Vak Bélát hívei között saját sátrában legazemberezte. «Pánczél (panceria) volt felöltője alatt és a pánczéling (lorica) súlya miatt nem tudott úszni» panceria és lorica tehát synonimokként használtatnak, de mert most a pánczél alatt egészen mást értünk, mint sodronyinget, nem használom, ép oly kevéssé, mint nem lehetne mai nap már pajzs helyett vértet mondani, pedig a clypeust a magyar vértnek hívta s a Vértes hegység «propter clypeos inibi dimissos» (Anonym. C. 50.), vagy «dejectis clypeis» (KK. C. 50., mindkét hely Florianus II. 42., 162. l.) nyerte, legalább úgy magyarázták, nevezetét.

az európai fejlődéssel lépést tartva, sőt azt némileg megelőzve, már mint franczia lovag viselkedett a csatatéren, pedig a «chevalier» harczi modora vajmi sokban különbözött a magyarokétól. Czélja nem annyira az volt, hogy ellenfelét megsemmisítse, hanem csak hogy legyőzze. A nyíl — a magyarok e félelmes fegyvere — szemében nem illett vitézhez, és szidta azt, a ki az íjat föltalálta, mert gyáva volt s nem mert ellenfelével szemtől szembe megverekedni. Ideálja volt: «Ha benn vagy a tusában, üss, vágj, tiporj el mindent, míg keresztül nem törtél az ellenségen, azután fordúlj ismét vissza, és rohanj újra közéjök.» És László? Mogyoródnál «maga rohana legelől a király csapataira». Pogánydinál «vörös zászlójával legelől ronta a kúnok táborára», s mikor, társaikat megboszúlni, egy új kún sereg jött, és László eléjök ment: «az első támadásban leszúrá a kúnok vezérét, Ákos nevezetűt».[1] Hetvenhárom évvel László halála után, tíz évvel később, hogy Ottó püspök írt, 1168 julius 18-dikán a magyarok Zimonytól nem messze csatát vívtak a görögökkel. A sereg zászlaját egy nagy szekeren — mint a lombard híres carrocciót — négy ökör húzta. (Ott is maradt a csatatéren.) «A sereget — írja Niketas görög író — a vezér, Dénes, nem osztotta jobb-, balszárnyra, külön csapatokra, hanem az egész sereg, egy sűrű tömegben, mint valami vészterhes felhő közeledett... Mindannyia lovas, lándsás; az emberek teljes, lábig érő fegyverekben, a lovak homlokán és szügyén védő vas ... s mind e fegyverzet ragyogott a napsugárban». A *byzanczíak* nyilaztak s nem a magyarok, s «mikor összecsaptak, Dénes, mint valami rengeteg torony, lándsáját rázva, elől járt. A tusában először lándsákkal szúrkálták egymást, míg azok eltörtek, s mintegy halomszám feküdtek; azután hosszú kardhoz nyúltak, és ismét egymásra estek és harczoltak», míg végre a csata a byzanczíak taktikai győzedelmével végződött, de a győző sereg még az este visszament a Száván, byzanczi területre.[2])

A nyugotiak utánzását tünteti föl ama néhány lovas pecsétünk is, melyeket a tatárdúlás előtt való időből birunk. Benedek

[1]) Gauthier: La chevalerie 67., 710., 718., 740. n. 1. l. Kép. Krónika C. 58., 62. (Florianus II. 184. 197.)

[2]) Niketas Choniates 202. l.

bán pecsétjén 1221-ből, ki kétségkívül egy Bánk bánnal, és László somogyi ispán, később — 1242—1246 — nádor-ispán, bán, 1236-ból való pecsétjén: a lovas vitéz fejét leeresztett hengeralakú sisak födi, a milyen a XII. század végén kezdett Francziaországban divatba jönni. Pánczélinge rövid lehet, mint például Savary de Mauléon 1225-diki pecsétjén látjuk, nem ér a térdig, mert a lobogó felöltő alól sem látszik ki. A lábszáron nem látszik sodronynadrág vagy csizma nyoma, bár azt a pecsétrajz tökéletlenségének is tulajdoníthatjuk; mert hogy nálunk is már viselték, kitünik egy Joakhim nevű zalamegyei vitéz végrendeletéből 1199-ben, ki sisakját, pánczélingét cum caligis (nadrág vagy csizma?) misékre hagyja. László ispán pecsetjén pajzsot is tart, mely mint kivehető, rövid, majdnem háromszögű, minőt a franczia lovas pecséteken látunk a XII. század végétől kezdve. Lándsáján, ismét már a XIII. század divatja szerint, négyszögletű *zászlócska* van, tehát «bannière» és nem «penon», körülbelül oly formájú, mint Montmorency Máté pecsétjén látható 1230-ban. E két pecséten tehát a francz a divattal haladó vitézeket látunk; Guthkeled Opoy bán pecsétjén azonban — 1239-ből — úgy látszik, egy conservativ úri emberrel találkozunk. A lovas sisakja még gömbölyű, nyílt, minőt a XII. század második felében viseltek, s orrán is, úgy látszik, mert a pecsét nem egészen tiszta, a XI., XII. század orrvédője (nasal) van. Testét térden alul érő bő, ránczot vető felöltő födi, jobbjában buzogány, mi nem tartozott a nyugoti fegyverek közé.[1]) Benedek és László pecsétjein a ló farka össze van fonva, mind a hármon a ló homlokán valami vértezet látszik; kétségkivül az, melyet Niketas görög iró Dénes vitézeinél említ, s mi nem volt nyugoti utánzás, hanem régi, keleti szokás, melyet Bölcs Leó már a pogány magyaroknál is látott.

Egyáltalában véve nincs okunk föltenni, hogy a XII., XIII. század folyamában a magyar fegyverzet nagyobb mérvben, nagyobb

[1]) Benedek bán pecsétjét kiadta Fraknói, Archæologiai Értesítő XII. 8. l. László ispánét, melynek eredetije az országos levéltárban 213. DL. szám alatt őriztetik. Nagy Imre u. o. XI. 257. Opoy báné, Orsz. Levéltár 34,293. DL. szám, még kiadatlan. A franczia pecsétekre nézve lásd Demay: Le costume au moyen age d'après les sceaux 117., 143., 159. l. San Marthe: Zur Waffenkunde 191., 216. l. Joakhim végrendelete Haz. O. V. 2. l.

kiterjedésben változott volna, mint a mennyire Ottó püspök szavaiból következtethetnők. Sok, a mi nyugoti utánzásnak tetszhetnék, már meg volt régen a XI. század előtt. A pánczélinget már Bölcs Leó említi a magyaroknál, megtaláljuk azt a nagyszentmiklósi kincs barbár lovasán, és Niketas lábig érő fegyverzete, pánczélinge meg volt már a IX. század byzanczi *könnyű* lovasainál.[1]) A mi pedig a zimonyi csata lefolyását illeti, mely egy tiszta lovagcsata képét tünteti föl, az magában véve, bár Niketas valami 40 évvel később írta le, igaz lehet, de aligha lesz teljes, mert abban a könnyű lovasságnak, melyet az egykorú Kinnamos mint pajzsosokat (peltastes), nyilasokat említ, semmi szerep sem jut; s ha Kinnamos ellentétben a régi magyar szokással, mely mint 1146-ban a lajthamelléki ütközetben a könnyű besenyőket és székelyeket küldi előre, azt állítja, hogy a magyaroknál szokás a legválogatottabb népet állítani az első csapatba: az megtörténhetett a Mánuel ellen folyó harczokban egyszer-másszor valami különös okból, megtörténhetett Dénes alatt, mert semmibe sem vette a görögöket és egyszerre össze akarta őket törni: de szokásnak ép oly kevéssé volt nevezhető, mint a Kinnamos által említett és Álmos esetéből abstrahált ama második «szokás», a mely szerint a magyar király testvéreit csak addig becsüli meg és tartja országában, míg neki magának fia születik, azután szemüket kitolatja.[2])

Ha a magyarok az Árpád-korszakban nagyban utánozták volna a nyugati népek fegyverzetét, mely mind «tökéletesebbé» vagyis nehezebbé vált: ennek időfolytával mind világosabb nyomának kellene lenni. Azonban épen ellenkezőjét tapasztaljuk. Nem szólunk az egyes, lehet mondani kivételekről, melyeket már Ottó püspök jelez, de általában véve a magyar az Árpád-korszak végén, sőt még a XIV. század közepén is oly könnyű fegyverzetű lovasnak tünik föl, minő volt akkor, midőn a X. században Európát rémítette. Anonymus, a ki leírásaiban inkább saját korát festi, mint a honfoglalását, említi a tornákat, miket a magyarok Árpád

[1]) Köhler: Die Entwickelung des Kriegswesens III. 4. l. Hampel: A nagyszentmiklósi kincs, Archæologiai Értesítő 1884. 102., 103. l.

[2]) Kinnamos 9., 270. és kk. ll.

előtt tartottak, a mikor némelyek pajzszsal és lándsával, «mások, pogány módra, íjjal, nyíllal játszottak.» A scythákról pedig mondja, hogy «fejökön sisakot viseltek, s íjra, nyilazásra a világ minden nemzeténél derekabbak voltak, maradékaikról (értsd a magyarokat) megismerhetitek».[1]) 1252-ben IV. Béla, a ki, a mint most mondanók, európai ember volt, Milozt pohárnokát és két fiát, saját kívánságokhoz képest, fegyveres szolgái közé vette föl, azzal a föltétellel, hogy Ottokár ellen és egyéb hadjárataiban katonai fegyverzettel (armis militaribus induti) vegyenek részt, vagyis — magyarázza: pánczélingök, vaskalapjok, pajzsuk, lándzsájok, íjok, nyílok, katonalovok legyen. S ugyancsak alatta, mint akkor Németországban és Lengyelországban még hatszáz évvel később is, pánczélos alatt könnyű fegyverzetű embert értettek, s azért, mikor 1244-ben a körmendi vendégeknek kötelességévé teszi, hogy háború idején minden 15 háztartás után egy pánczélost állítsanak, ennek fegyverei gyanánt: lándsa, kabát — bőr- vagy nemezpánczél? — sisak, puzdra és más, pánczélosnak való fölszerelés és két ló említtetnek. Mikor a század végén — 1298 — III. Endre király ipjának, Albert osztrák herczegnek, nassaui Adolf ellen Demeter pozsonyi és zólyomi ispán vezérlete alatt sereget küldött, e csapatot, melyben két Hunt Páznán ivadék is, Csepán, és az ugocsai Újhelyiek őse Mikó volt, kik ezért Visket kapták adományul,[2]) a németek úgy írják le, hogy: lovasok, íjasok, pánczélzatot nem viselnek, s oly merészek és gyorsak, hogy nincs víz, a melyen lóháton át ne úsznának. Ugyancsak cseh és olasz írók szerint a magyarok, kik a XIV. század elején Csák Mátéval a csehek ellen harczoltak, a század derekán Olaszországban megfordúltak, Hawkwood condottieri csapatjába vegyűltek; «könnyű lovas nép voltak, mely meg nem állt, hanem vagy szaladt, vagy szalasztott», «íjat, hosszú kardot, bőrpánczélt viselt», «szétszórt csapatokban, tízen-tizenöten együtt, ki jobbról, ki balról támadott és már messziről nyilazott»;[3]) sőt mikor a XV. század végén a nehéz fegyverzet Európa

[1]) Anonymus C. 1., 46., Florianus i. h. II. 4., 40. l.

[2]) MG. SS. XVII., 69., 140., 264. lap. A viski adománylevél még kiadatlan, az Ujhelyi-család levéltárában, Dr. Komáromy András úr szívességéből.

[3]) «Aut fugit, aut agitat aliquem.» Petrus Chronicon Aulæ regiæ

nyugotán tetőpontját érte el, melyet azután gyors hanyatlás követett: 1492 : 20. tvczikkünk az egy telkes nemesekre, kiknek nem voltak jobbágyaik, tíz curia után egy-egy lovast vetvén ki, annak fegyverzetét láncsában, pajzsban, kezíjban és — ha lehetséges — si fieri potest — pánczélingben állapította meg, a banderiumra nézve pedig kimondotta, hogy annak felében pánczélos, felében könnyű fegyverzetű lovasokból, huszárokból kell állani. A magyar nemzet tehát bizonyos pontig távol tudta magát tartani a nehéz fegyverzettől, mindaddig, míg az Európa többi részeiben is lejárta magát, s igy a magyar hadi dicsőség jobbára mindig a könnyű lovasság dicsősége maradt. Ebben is úgy járt tehát, mint sok másban. Egyes fiai mindig lépést tartottak a nyugoti fejlődéssel; de az egész nemzet csak nehezen, lassan követte nyomukat. Mikor pedig félig-meddig úgy a hogy elérte a nyugotot, ott megváltozott a világ; az ideál elavúlt, s a mi a régiből nálunk még megmaradt, majdnem hasonlított ahhoz, mit az új fejlődés, új divat mint újságot felkapott. Bármely fegyverzetben is azonban a magyar — kérkedés nélkül mondhatjuk — megmaradt annak, minek prágai Kozma festi a XII. század elején, II. István korában: erős, fegyverre termett faj; habár, a mit még mond rólunk: hogy gazdag nép, s a világ bármely fejedelmével megmérkőzhetik — fájdalom — időnként nagyon is megváltozott.

PAULER GYULA.

Dobner, mon. Historica Boemiæ V. 336. Cantú: Világtörténet (magy. kiad.) X. 335. Köhler i. h. II. 127. l. n. 1.

ELTÜNT MAGYAR EZREDEK.[1])

Adalékok a XVII. századbeli magyar hadügy történetéhez.

A császári és királyi közös hadsereg legrégibb gyalog és lovas ezredei részint a harminczéves háború idejéből, részint és pedig nagyobb részben a XVII. század második feléből származnak. Hogy korábbi időkből ezredek fenn nem maradtak, de sőt a harminczéves háború idejében fennállott számos magyar, német, horvát, cseh stb. ezredekből is csak oly kevés számú ezred tartatott fenn, annak okai a hadseregszervezés és hadkiegészítés akkori viszonyaiban keresendők.

A XVI. és XVII. században a császári hadsereg ugyanis, mint Svédország kivételével Európa majd minden államában, kizárólag zsoldos csapatokból állott, melyek toborzás útján állíttattak föl s ugyanily módon egészíttettek ki.

Ez a következő módon történt:

A császár — a magyar korona országaiban a magyar király — magasabb állású bizalmi férfiaknak, vagy hadi szolgálatban tapasztalatokat szerzett, hirnévvel bíró vitézeknek *megbízó leveleket* (Bestallungs-Diplom vagy Patent) adott, melyek alapján azok egy gyalog vagy lovas ezred — néha pedig csak egy kisebb, meghatározott számerejű csapat — fölállítására s fenntartására följogosíttattak.

A felállított ezredek spanyol minta szerint 10 századdal szerveztettek; a felállítást eszközlő lett az új ezred ezredese, vagy mint

[1]) A bécsi cs. és kir. hadi levéltár egykorú s eredeti okiratai s följegyzései alapján.

gyakran neveztetett: főkapitánya vagy ezredes kapitánya; gyakori eset volt azonban az is, hogy az ezred több — külön toborzott s külön kapitánynyal bíró — kisebb csapatból állíttatott össze; ez összeállítás azonban csak ideiglenes volt s az egyes részek önállóságukat mindig megtartották.

A felállított csapatnak a császárhoz vagy királyhoz, mint legfőbb hadúrhoz, valamint a megbízott főkapitányhoz való viszonyára, nemkülömben a szolgálatra, a hadi törvénykezésre és a fegyelem kezelésére vonatkozó szabályok, az esetről-esetre kiadott s egymástól gyakran lényegesen különböző *hűséglevelek*-ben (Gehorsams-Patent) és *hadi czikkekben* (Artikel-Briefe) foglaltattak; a királyi megbízó levelek, a két utóbb említett okmánnyal egyetemben e szerint hű képet nyujtanak az időnkint felállított csapatok viszonyai felől, másrészt pedig az *egyedüli hiteles történelmi kútforrások*, melyek a jelenlegi csapattörténetirást megelőző időszakok, tehát különösen a XVI. és XVII. században fennállott csapattestek felől felvilágosítást adnak.

Ez okmányok fontossága annál nagyobb, mivel a csapatok (ezredek, zászlók, századok stb) a jelzett időben közönségesen csak ideiglenesen állíttattak föl; a megbízás csak egy hadjáratra, egy hadjárati évre, sőt néha csak egy bizonyos hadművelet időtartamára szólt, melynek leteltével a csapat feloszlattatott. Igaz ugyan, hogy egy és ugyanazon személy ezredek, csapatok fölállítására megbizást többször is nyert s igy az ezred (csapat) neve néha huzamosabb időn át szerepel, de ez a csapattest fönnállása continuitásának nem tekinthető, s a jelenlegi viszonyokkal ép ellenkező tüneteket mutat; mig jelenleg az *ezred* mint csapattest állandó s *parancsnokai* változnak, a XVI. és XVII. században a parancsnok, a főkapitány volt az *állandó* tényező, mig az általa vezérelt s nevét viselő ezred (csapat) esetenkint, néha évről-évre újból állíttatott föl s szerveztetett.

A XVI-ik századból a korábban fölemlített történeti értékű okiratok aránylag ritkák, ellenben a XVII. századból s különösen a harminczéves háború időszakából a cs. és kir. hadi levéltár számos ilyenemű iratot tartalmaz.

Czélszerűnek tartottuk a harminczéves háború időszaka alatt a császári seregben időnkint fennállott *magyar* csapatokra vonat-

kozó iratokat összegyüjteni, melyekből az alább következő jegyzéket összeállítva, ebben 1618—1648-ig fennállott, magyar elemekből álló s magyar urak által vezérelt, de később megszünt ezredeknek s egyéb csapattesteknek rövid történeti vázlatát nyujtjuk, mely annál érdekesebb, mivel ezen, kizárólag hiteles okiratokon alapuló jegyzékből megtudjuk, hogy a harminczéves háborúban Magyarország, a hazánkban alig szünetelő török háborúk, a részben egyidejű Rákóczi, Bocskay és Bethlen-féle nemzeti fölkelések stb. daczára a császári sereghez jelentékeny contingenst szolgáltatott s a németországi háborús eseményekben, a császár mellett állva, tevékeny részt vett; nem lesz érdektelen azt is látnunk, hogy mely magyar családok azok, melyeknek elei a harminczéves háborúban mint császári illetőleg királyi csapatok kapitányai szerepeltek.

Ezuttal csak a magyar csapatok jegyzékét adjuk, de összegyűjtöttük az anyagot a horvát csapatokra nézve is, melyek száma a magyarokét még felülmulja, s ezek jegyzékét más alkalommal fogjuk bemutatni.

A magyar csapatok a következők:

1. Esztergomi határőrvidéki huszárok. 1618. Röviddel a Csehországban julius közepén bekövetkezett események után az esztergomi érseki káptalan 300 huszárt állított; e csapat alkalmazása s későbbi sorsa azonban ismeretlen.

2. Lengyel Boldizsár győri határőrvidéki huszárjai és hajdúi. 1618. Julius 30-án a győri határőrvidék 600 huszárt állított; az ezred létszámát azonban a megbizó levél szerint, ha csak lehetséges, 1100-ra kellett kiegészíteni; az ezred főkapitánya *Lengyel Boldizsár* volt.

A szász állami levéltár egy kimutatása [1]) szerint julius 21-én 300, közelebbről meg nem nevezett, magyar hajdú volt a császári hadseregnél; de ezek száma a gróf Dampierre által Neuhaus ellen intézett támadásnál, augusztus 24-én, 700 főre emelkedett. Valószinű, hogy ezek a győri határőr-ezred állományához tartoztak.

1619. A következő évben úgy látszik, hogy az esztergomi érseknek, Pázmány Péternek, volt a győri határőr-ezred toborzásánál és kiegészítésénél legnagyobb része, mig főkapitánya továbbra

[1]) 9168 sz. II. kötet 66. lap.

is Lengyel Boldizsár maradt. 1619 május 11-én Lengyel parancsot kapott, hogy népével a Bécs melletti megerődített császári tábor közelében szabad táborba szálljon; később Dampierre arra utasíttatott, hogy a győri határőrezredet, valamint Somogyi Mátyás és Forgách[1]) Miklós csapatait gróf Bouquoi-hoz vezesse; junius 10-én a nagy-zablatj-i ütközetnél a győriek győzelmesen harczoltak Dampierre alatt; október 30-án 300 lóval Bouquoi-nál a többi 300 lóval pedig Dampierrenél állottak.[2])

3. *Pálffy Miklós, huszárok.* 1618. Szeptember 11-én erdődi Pálffy Miklósnak meghagyatott, hogy 80 huszárt állítson: a toborzás megtörtént s a csapat már egy hó mulva teljesen fölszerelve valóságban szemle alá bocsáttatott.

1619 május havában Pálffy újabb megbízást kapott, ezúttal 500 magyar lovas szervezésére; ezekkel a Fischamend melletti ütközetnél junius 4-én jelen is volt. Pálffy egyébként utasítva volt, hogy Dampierre tartózkodási helyét kipuhatolva, a Csehországból már kivonúlt magyar csapatokat összegyűjtse, és azokat ismét a táborba vezesse. 1619 október 3-án Pálffy 500 lovassal csakugyan Dampierre-nél állott.[3])

Miután Pálffy magyar lovasai az 1619-ik év végén elbocsáttattak, 1620 február 19-én 500 lovasa számára a királyi megbízó levél megújítását kérte. Kérelme teljesíttetett és utasíttatott, hogy a szervezett lovas csapatot szemle alá vonja s azután Breuner János ezredeshez vesesse. Ugy látszik azonban, hogy a toborzás csak lassan ment, s Pálffy egyelőre csak egy-két századot állított föl, mivel ugyan ez év deczember havában fölszólíttatott jelentést tenni, mikor

[1]) Forgách akkor nádor volt.

[2]) Más források szerint Bouguoi-nál 800, Dampierre-nél 200 volt.

[3]) E csapatmozgalmakra Bethlen Gábor támadása szolgáltatott okot, ki 1619-ben seregével egész Felső-Magyarországot elfoglalta, Pozsonyt megszállta, s onnan Bécset is fenyegette Ezek után Bethlen a cseheknek tett igéretéhez képest Nagyszombatnál Rhédey parancsnoksága alatt 12,000 magyar lovast küldött Morvaországba; Rhédei a cseh-morva sereggel egyesülve Bécset körűlzárta és Bouquoi-t a Bisambergről elűzte, míg Bethlen a főssereggel Pozsonynál állt. A cseh vezérek közt uralkodó egyenetlenségek azonban meggyőzték Bethlent, hogy veszett ügynek szolgál, minek folytán az év végén Magyarországba visszatért.

lehet ezredének többi századait szemle alá vonni. Később Pálffy ezredéből körülbelül 200 lovas a Lajtha melletti Bruckban állott, s Pálffynak ugyanakkor 300 lovas számára két havi zsold fizettetett ki. A megszemlélt századok tisztjei közül Greiffenberg századosról tétetik említés, ezen kívül még egy kapitányról, Coxi vagy Kocsi, név alatt. Az év végével Pálffynak tudtára adatott, hogy minden további toborzást szüntessen meg.

4. Eszterházy Pál, huszárok. 1619 máj. 9-én Eszterházy Pál 500 huszár fölállításával bízatott meg, de egy márczius hóban kiadott hadrendben ugyanez ezred már 1000 lovassal szerepel. Juliusban Eszterházy utasíttatott, hogy a Csehországból kivont magyar csapatokat összegyüjtse s ismét a hadszinhelyre vezesse.

1620 január 20-án Balogh alezredesnek a csapatok fizetése megigértetett; de már május hóban Hagymássi Kristóf volt alezredesök. E hó vége felé Eszterházy újolag 500 magyar lovast, valamint 200 trabantot toborzott, és felsőbb helyről utasítást kapott, hogy ügyeljen arra, miszerint ezredének az alezredes parancsnoksága alatt Kőszegen levő részeinél a gyakori kihágásokat szüntesse meg. Ugyanez év november havában Eszterházy csapatai a Bethlen ellen vívott Bockenhaus melletti ütközetben részt vettek.

1621 május 17-én Eszterházy ismét megbízatott 500 huszár és hajdú fölállításával; de az ezred az év végével ismét föloszlott.

1630 szeptember 27-én az udvari hadi tanács a kincstárt utasította, hogy Eszterházynak ezer lovas számára pénzt utalványozzon; ugyanekkor ismét 500 lovas fölállítására kapott megbízást, és egyidejűleg Eszterházy és Forgách magyar csapatai számára 10 zászlócska és két trombita beszerzése rendeltetett el. Az ezred további sorsa ismeretlen.

5. Gróf Forgách Miklós, huszárok és hajdúk. 1619 május 15-én gróf Forgách Miklós 1000 huszár és 500 hajdú fölállítására nyert megbízást, kiket azután Magyar-Óvárott volt összegyűjtendő. Tizennégy nap alatt az ezred teljes számmal együtt volt s Forgách Schwechatba érkezett velök. Következő nap, május 30-án, St. Hillier ezredes Dampierre-hez Kremsbe vezette őket, ki is az összes nála levő magyar csapatokkal Bouquoi-hoz menetelt. Junius 10-én Nagy-Zablatj-nál harczoltak.

Julius 19-én úgy Forgách Miklós mint Eszterházy Pál és

Pálffy Miklós utasíttattak, hogy azon legyenek, miszerint a Csehországból kivont magyar csapatokat összegyűjtsék és ismét a cseh hadszínhelyre vezessék. Ugyanezen hóban a Somogyi-huszárok feloszlattattak és Forgáchhoz osztattak be. Október hó elején Forgách ezrede 675 fővel Bouquoi-nál és 1109 fővel Dampierre-nél állt.

1621 május 27-én Forgách ismét 500 huszár és 200 hajdú fölállításával bízatott meg. A huszárok száma azonban ezúttal csak 200-ra emelkedett; az év végén ezek is elbocsájtattak. 1623 szeptember havában Forgách havi illetékének kiszolgáltatását kéri.

1624 márczius 10-én Forgách újolag 1000 lovas fölállításával bizatott meg; az ezred megalakúlt, de lovasai az év végével, deczember 27-én, elbocsáttattak.

1625 november 29-én a szemlebiztos Garnich (Garik) Adolf utasítást kapott, az újonnan toborzott Forgách-huszárokból 1000 lovast átvenni; de ezek már egy hóval később ismét elbocsáttattak.

1626 márczius hóban Forgách kérelmet adott be, hogy neki a zsold ezer lovasa számára kifizettessék; junius hóban e lovasok bizottsági szemle alá vonattak, de nehány nap mulva kijelentették, miszerint havi öt tallérért a külföldön szolgálni nem akarnak. Ennek következtében Forgách fölhívatott, hogy mégis legalább 600 lovast igyekezzék a kivonúlásra készen tartani. Ez ugy látszik sikerült is, mivel Forgách augusztus 24-én parancsot kapott, hogy ezredével Rechmann császári ezredessel egyesüljön.

Egy élelem-kiosztási kimutatás szerint, mely Érsek-Ujvárról, október 4-éről van keltezve, a Forgách-hajdúknak 300 két fontos adag kenyér osztatott ki.

Az év vége felé Forgáchchal a leszerelés végett tárgyalások folytak, melyek azonban a következő év elejéig húzódtak, mi onnan tűnik ki, hogy Forgách ismételten kérte, miszerint 1000 lovasát bocsássák el és fizessék ki, őt magát pedig végleg kielégítsék. Ez ügy úgy látszik befejezést nyert, de már 1627 szeptember 27-én a kamara újolag utasítást kapott, hogy a Forgách Miklós által toborzandó 1000 lovas számára a szükséges összegeket tartsa készen; Forgách ugyanez év október havában még további 500 lovas fölállításával bízatott meg, s az udvari hadi tanács 10 zászló és 2 trombita beszerzését is elrendelte. A *Breitenfeld* melletti csa-

tában 1631 szeptember 17-én 500 Forgách-lovas harczolt, 1632-ben gróf Forgách nádor fölhívatott, hogy a már toborzott 200 lovason kívül még 800-at állítson föl, még pedig a törökök ellen.

Lützen mellett Forgách megsebesült, és a csatában tanusított kitünő magatartásáért legfelsőbb köszönő irat által tüntettetett ki.

6. Gróf Nádasdy Tamás hajdúi. 1619. Egy márczius közepén kelt hadrend szerint 500 Nádasdy-hajdú, két havi zsold kifizetése után elbocsáttatott.

1620 január 3-án a kamara utasíttatik, hogy az újonnan toborzott Nádasdy-féle magyar csapatoknak havi zsoldot rendeljen, megjegyezvén azonban, hogy azok Magyarországból nem vezethetők ki.

Márczius 4-én Nádasdy meghalt; márczius végén ezrede még fennállott s létszáma 500 ember volt.

7. Somogyi Mátyás, huszárok és hajdúk. 1619 május 15-én Somogyi 1000 huszár és 1000 hajdú fölállításával bízatott meg; Magyar-Óvárnál kellett gyülekezniök és Schwechat felé indúlniok, honnan május 30-án St.-Hilliers őket Kremsbe, Dampierre-hez vezette. Junius 3-án Dampierre az összes magyar csapatokkal Bouquoi-hoz csatlakozott. A Nagy-Zablatj melletti ütközetben, junius 10-én, mind jelen voltak.

Julius közepén Somogyi huszárjai föllázadtak és részben megszöktek, mi közben a Wallenstein-vértesekkel harczba elegyedtek; ennek következtében Forgách Miklós ezredéhez osztattak be.

Egy év mulva 1621 május 17-én Somogyi újolag 500 huszár és 200 hajdú toborzására kapott megbízást; de csapatai már junius végén elbocsájtattak.

8. Bosnyák Tamás, huszárok és hajdúk. 1621. Február havában Bosnyák elpártolt Bethlen Gábortól és a király május 17-én megbízást adott neki, 1000 huszár és 500 magyar hajdú fölállítására.

Junius közepén Bosnyák Bethlen által elfogatott, minek következtében csapatai feloszoltak.

9. Pálffy István, huszárok és hajdúk. 1621 május 17-én kapott erdődi Pálffy István megbízást 500 huszár és 200 hajdú föl-

állítására; az év végével ezek elbocsáttattak. 1632-ben Felső-Magyarországban lázadás előjelei mutatkoztak, és Rákóczi, Erdély új fejedelme, Bethlen nyomait látszék követni. Gróf Pálffy István eme mozgalommal szemben állást foglalt, és november 30-án Bécsbe jelentette, hogy 1000 magyar lándzsást toborzott össze.

Néhány év multán, 1639 junius 3-án, Pálffy ismét 2500 magyar lovas fölállítására kapott megbízást.

Pálffy István augusztus 29-én Prága mellett mint altábornagy esett el.

10. Balassa Péter, huszárok és hajdúk. 1621 május 17-én balassa-gyarmathi Balassa Péter 500 magyar könnyű lovas és 200 hajdú fölállítására kapott megbízást. De Balassa már junius 7-én meghalt, minek folytán ezrede hat heti szolgálat után, junius végén feloszlattatott s katonái a többi magyar csapatokhoz osztattak be.

11. Széchy György, huszárok. 1622. Megbízása ugyan hiányzik, de mint a bányakerület kapitánya szept. 21-én Ő Felségének a kerület viszonyai felől jelentést téve tudatja, hogy 1500 huszárt toborzott. Ezek nem sokára szemle alá is vonattak, de mint helyi csapatok a császári hadseregnél az országon kivül nem alkalmaztattak.

12. Eszterházy Miklós, huszárok. 1622 szeptember 9-én galánthai gróf Eszterházy Miklós nádor parancsot kapott, hogy 200 huszárt tartson készen, kik a királyné elé vonúljanak. A magyar nemesek azonban elhatározták, hogy 2000 lovast állítanak.

E csapatokból úgy látszik egy Eszterházy nádor hajdú-ezred alakúlt, mivel egy élelem-kiosztási kimutatásban, mely Érsek-Újvárról 1626 október 8-án kelt, Eszterházy nádor*) hajdúinak élelemszükséglete 200 kenyéradaggal és 12 mérő sóval, míg egy Nagy-Szombatban október 26-án kelt kimutatásban 2800 két fontos kenyéradaggal vannak föltüntetve; e szerint a nádor-hajdúezred nagyobb része Nagy-Szombatban, kisebb része Érsek-Újváron volt elhelyezve.

[1]) Nádor (palatinalis) huszárok is voltak, melyek neve azonban az időnkinti nádor után változott.

13. Gróf Nádasdy László, gyalog és lovas csapatok. 1623 november 12-én Nádasdy fölhatalmaztatik, 500 lovas és 500 gyalogos toborzására. Rövid idő mulva azonban kitüntető elismerés kézbesítése mellett a toborzás beszüntetésére utasíttatott.

14. Roskoványi László, huszárok. 1623. Roskoványi október 13-án 1000 magyar huszár toborzására kért pénzt. Az összegyűjtött lovasokkal Bécs felé kellett vonúlnia. E lovas ezred további működéséről mit sem lehetett fölfedezni, minden valószínüség szerint a török rablócsapatok és Bethlen ellen harczolt.

15. Orosz Pál, huszárok, később horvát karabélyosok. 1623. 100 toborzott lovasával Bécs felé kellett vonúlnia, november 17-én csapatja haza küldetett.

1631 junius 15-én Orosz Pál, gyakran Paal Horácznak is nevezve, parancsot kapott, hogy 500 magyar lovasával Skalitz-nál gyülekezzék. Julius végén ugy Orosz ezrede, mint Bakács lovasai szemle alá vonattak és Szilézíába küldettek. 1632-ben Orosz gróf Batthyány Ferenczczel egyesülve 18 lovas századdal Pappenheim tábornagynál volt. Márczius 16-án 100 horvát karabélyos fölállításával bízatott meg, melyek az ezredbe osztattak; Orosz ezrede nov. 14-én Weissenfelsnél, két századdal pedig Hallenél állt és nov. 16-án részt vett a lützeni csatában. Ugyanez év deczember havában Orosz Batthyány Ferenczczel és Keglevich Péterrel együtt Csehországban volt. 1633-ban az ezred téli szállásokban Adorf mellett, májustól augusztusig 8 századdal Wumsiedelben, Hölcke mellett, volt, deczember hóban pedig Aldringer tábornagyhoz osztatott be.

16. Gróf Nádasdy Pál, huszárok. 1623. Nádasdy az okiratok szerint 500 huszár toborzására kapott megbízást; az ezredet szemle alá kellett bocsátania, de hogy ez megtörtént-e, valamint a csapat sorsáról általában, az okiratok hiányzanak.

17. Bakács Farkas, huszárok. 1631. Bakács Farkas 500 lovása számára gyülekező helyül junius 15-én Skalitz a morva határon jelöltetett ki, hol is jul. 29-én Orosz lovas ezredével együtt szemle alá vonatván, Szilézíába küldetett.

18. Kovách Péter, huszárok. 1631 julius 30-án Kovách 500 huszárja a Barkóczy-ezreddel együtt vonatott szemle alá és Szilézíába való gyors elindulása rendeltetett el. Augustus közepén

Teuffenbach jelenti, hogy sem a magyar, sem a lengyel csapatok még nem érkeztek meg.

1634-ben Kovách 1000 lovas fölött ezredessé neveztetett ki és azokkal Jablunkába érkezve november 11-én Colloredohoz csatlakozott.

1635 január 11-én Colloredoval Turnau mellett állt és onnét Gallashoz kellett indúlnia. Szeptember 20-án valószínűleg Kovách halála következtében az ezred maradványai Csomaközi alezredes parancsnoksága alá helyeztettek; október 18-án Czemetey György őrnagy ajánltatott az ezred parancsnokául, de kinevezése alig következett be, mivel Czemetey 1636-ban mint alezredes Komáromban volt.

19. Barkóczy László, huszárok. 1631. Barkóczy 500 lovast állított, kik julius 30-án a Kovách-ezreddel együtt megszemléltetvén, gyors menetben Sziléziába rendeltettek.

1642 augusztus 23-án Barkóczy ismét egy ezred huszár fölállításával bízatott meg.

20. Révay Pál, előbb karabélyos, később magyar huszárezred. A horvát karabélyosokat, számszerint 500-at báró Révay Pál 1633 márczius 14-én állította föl; ezek kezdetben Szász- később Csehországban állottak.

1634 ápril 27-én szervezte az 1000 lovasból álló huszárezredet, melylyel deczemberig a német birodalomban állott.

1635-ben az ezred meg fönnállott; századosai voltak: Széchenyi, Körmendy, Balon, Gonczor, Horváth Mihály, Milován. Az ezred január 16-án Hanaunál megrohantatott, mely alkalommal Révay elesett; az ezredet ennek daczára február végén, Lothringeni Károly seregénél, juliusban — már csak 250 lovassal — Piccolomininál találjuk; tulajdonosa deczember 3-án Ludwig (Pervast?) ezredes lett.

21. Lengyel Boldizsár, huszárok. Nem lehetetlen, hogy azonos ama Lengyel Boldizsárral, ki már a 30 éves háború elején a győri határőrvidéki ezred főkapitánya volt; Lengyel, 1634 április 20-án 1000 huszár fölállításával bízatott meg. Ekkor történt, hogy Archemann zászlótartót fölhatalmazta, hogy az ezred egy századát Magyarországba vissza vezesse.

1635-ben Lengyel Boldizsár főtisztjei a következők voltak:

Hay István alezredes, Pataky Ferencz őrnagy, Saray György, Thomaskó Tamás, Horváth István, Szénássy György, Boronkay Ferencz, Magyar Mihály, Gajdássi Gregor századosok.

Az ezredből 307 lovas Piccolomininál állott.

22. Balassa Ferencz, huszárok. 1635. Gyarmathi Balassa Ferencz a megbízást tavaszszal nyerte; a toborzás lassan ment, de julius hóban már 1000 huszár volt együtt. Balassa huszárjait, kik szept. 2-án már a hadseregbe beosztattak, a megbízó levél értelmében a horvátokkal összeelegyíteni nem volt szabad.

23. Zuniovsky (Zuniok) Gáspár, huszárok. 1637. Zuniovsky a magyar lovasság főparancsnoka volt Gallasnál, s április 2-án 3000 huszár fölállításával bízatott meg; október 26-án Gallas által lázadás miatt Mecklenburgba idéztetett.

24. Serényi Pál, huszárok. 1642 deczember 1-én kis-serényi Serényi Pál ezredes 500 huszár toborzására, kiket 3 hónap alatt volt köteles felállítani, egyezséget kötött. A következő évben, 1643-ban, 1000 magyar lovas fölállításával bízatott meg.

25. Majthényi Mihály, huszárok. 1643 szeptember 4-én megbízást kapott 1200 magyar lovas fölállítására; hogy az ezred melyik hadszínhelyen alkalmaztatott, ismeretlen.

26. Gróf Batthyány Ádám, huszárok. 1644. Batthyány szeptember 16-án 2000 magyar lovas fölállításával bízatott meg és Wesselényivel egyesülve, Götz tábornok alatt Rákóczi ellen harczolt.

Gömöry Gusztáv.

BÁTHORY ISTVÁN HADJÁRATAI AZ OROSZOK ELLEN.

NEGYEDIK ÉS BEFEJEZŐ KÖZLEMÉNY.

III.

TUROWLA, SOKOL, SUSA ÉS NISZCZERDA VÁRAK ELFOGLALASA. — SMOLENSK KÖRNYÉKE ÉS A DNIEPEREN TÚLI OROSZ TARTOMANYOK ELPUSZTÍTÁSA 1579 ŐSZÉN.

Polock nagyfontosságú várának elfoglalásával az 1579-diki hadjárat főfeladata megoldatott; a hadjárat teljes erővel való tovább folytatására s az orosz területen való benebb hatolásra a beállott zord időjárás miatt gondolni sem lehetett. De egy fontos teendő még hátra volt: Polock biztosítása a szomszédos orosz várakból jöhető támadás ellen, s a mi ezzel egyértelmű volt: az ellenség kiüzetése az egész polocki területről a várak elfoglalása által.

Három kisebb várat, Krasnát, Kosianát és Sitnát (a mint láttuk) már a hadjárat elején elfoglaltak és leromboltak; négy vár állott még épen és sértetlenül a polocki tartományban, úgy mint: *Turowla, Sokol, Susa* és *Niszczerda.*

Turowla négy mérföldnyire feküdt Polocktól keletfelé, a Düna folyó déli partján, ott hol a litván mocsarakból folyó Turowla belé ömlik.[1]) Északról és nyugatról e két folyó karjai övezék a várat, az ellenkező oldalon a szárazföld felől egy mocsaras tó zárta el mintegy rekeszképen; úgy hogy minden oldalról természetes határ védvén, nehezen lehetett megközelíteni. E kedvező fekvésű vár nevezetes positiója volt az oroszoknak. Ez zárta el Polockot a

[1]) Lásd a 232. lapon közölt térképet.

Düna felső vidékétől, a lengyel király hatalmában megmaradt felső-dünai váraktól, Ullától, Wittebsktől stb. s ez akadályozta meg az élelemszállítást a legkönnyebb vízi úton, a mi miatt az ostromlóknak oly sokat kellett szenvedniök.

Ez a körülmény már magában eléggé megmagyarázza e vár hadászati fontosságát, a mit még inkább növelt az, hogy Susával, a Litvánia belsejében még egyedül álló, a mocsarak közt épült orosz várral ez tartotta fönn az összeköttetést.

Báthory átlátván e vár fontosságát, még Polock ostroma kezdetén kisérletet tétetett elfoglalására. A litván seregből *Żuk* Ferenczet küldötte kisebb csapattal Turowla alá, azon reményben, hogy gyors meglepés által sikerülend ezt is bevenni. De a kisérlet nem vezetett a kívánt eredményre. A jól fölszerelt vár erős őrséggel volt ellátva, a mely éberen őrködvén, megvédelmezte a természet által is jól megerősített várat, úgy hogy a litván kozákoknak, a kik ostromra egyáltalában nem voltak fölkészülve s alig néhány kisebbrendű ágyút vittek magokkal, eredménytelenül kellett a táborba visszatérniök.

Báthory Polock bevétele után legfőbb gondját a két legerősebb szomszéd vár, ú. m. Turowla és Sokol elfoglalására irányozta. Turowla alá legmegbizhatóbb hadait, a magyarokat küldötte, *Békés* Gáspár, — Sokol ellen a lengyeleket a főhetman vezérlete alatt; ő maga pedig a polocki régebbi táborhelyről, melyet a zivatarok elmostak, fölkerekedett s a Zapolotta folyón átkelve a dünai út menteben ütött tábort, hogy onnan kisérje éber figyelemmel e két fontos vár ostromát, hogy szükség esetén könnyen mozdulhasson segítségül bármely irányba.

A míg a magyar hadak a polocki táborban Turowla ostromára készülődnének: a litván fővezér jónak látta újabb kisérletet tétetni, hogy Polock bevétele után az orosz hadseregben beállott zürzavar és megrettenés közepette van-e még bátorsága a turowlai őrségnek az ellenállásra? E czélból az önként ajánlkozó *Kurz* Mártont litván-kozák csapatával, mellé rendelvén *Lukomski* Szaniszló ullai parancsnokot, a vár alá küldötte.[1])

A turowlai őrség nem volt többé régi harczias hangúlatában

[1]) *Heidenstein* i. m. baseli 1588. kiad. 49. l.

s ellenálló kedvében. Mert a mint a polocki ágyúk elnémultak, a föl-föllobogó tüzek elaludtak, e néma jelekből rögtön megértették, hogy Polock elesett s biztosra vevén, hogy most már rájok kerül a sor: kétségbe estek sorsuk fölött. Midőn aztán a litván kozákság a várfalak alá száguldott könnyű lovaival, a várőrség azt hivén, hogy az egész polocki tábor jő ellenük: annyira erőt vett rajtuk a félelem, hogy hanyatt-homlok rohantak ki az ellenkező kapukon s menekült ki-ki a merre tudott. A várban csak a parancsnokok maradtak a czár haragjától való félelmökben.[1])

Litván kozákoknak tehát ki sem kellett lőni puskájokat, Turowla vára egész fölszerelésével kardcsapás nélkül kezökbe került szeptember 4-dikén.

A várban őrséget hagyva, diadallal tértek vissza a királyi táborba, magokkal vivén az elfogott orosz tiszteket.

Turowla vára különben a mily könnyen elfoglaltatott, ép oly váratlanúl elveszett ismét. Nem az ellenség foglalta vissza, de gondatlanságból keletkezett tűz emésztette meg fából készült tornyos falait, alig néhány nap múlva elfoglaltatása után. Mert a benne hagyott őrség gondatlanúl bánván a tűzzel a faerődök és fából könnyedén összerótt házak között: az örömlövések tüzét addig szórta az elfoglalt ágyúkból, mígnem a faalkotmány meggyúladt, lángba borult s menthetetlenül porrá égett.[2]) Úgy hogy az őrségnek ki kellett vonulnia a puszta várból.

Turowla ilyetén gondatlan elvesztését annál inkább fájlalta a király, mert e vár által *Susa* vára teljesen el lévén vágva az orosz

[1]) «Turovlienses præsidiarii . . ., cum pavor majorem quam pro numero militum speciem copiarum objecisset, exercitum universum adesse rati, per aversam portam se propere omnes ejiciunt ac fuga evadunt *palatinis suis desertis*, qui cum arcem sibi non deserendam putarent, ac soli in ea permanerent, ad 4-am Sept. diem cum arce et belli apparatu ac commeatu omni regiam in potestatem pervenerunt». *(Rerum post captam Polotiam contra Moscum gestrarum narratio.)*

[2]) «Arci ita occupatæ miles ille, qui cœperat, præsidio relinquitur: is dum inter ligneas munitiones ac domos tæda ædificatas indiligenter ignem habet, tormentisque maioribus gratulationis et læticiæ causa jaculatur, temere incendio causam præbuit: quod sublatum paucis post diebus, quam capta esset, arcem delevit, ut non minore celeritate, quam occupaverat, Turovliam miles amiserit». *(Rerum capta Polotia gest. narratio.)*

földtől, minden segélytől és élelemtől: előbb-utóbb föl kellett volna adnia magát; most pedig újra fölszabadult és megnyílt az útja Oroszország felé.

* * *

Fontosabb szerep jutott az 1579-diki lengyel-orosz hadjárat történetében *Sokol* várának, melynek elfoglalása komoly ostromot igényelt és sok vérontásba került.

Sokol Polocktól északkelet felé, mintegy öt mérföldnyire feküdt a *Drissa* és *Niszcza* folyó összeömlése között.[1]) Hadászati fontossága abban állott, hogy ez védelmezte a Polocktól *Pskow* (az orosz birodalom északnyugati legerősebb vára) felé vezető útat és a mellett hátban fenyegette a lengyeleknek a Düna mentében Polock felé épített útvonalát. Úgy annyira, hogy e hadászati út védelmére állandó őrséget kellett tartania az ostromló seregnek a sokoliak ellenében.

Sokol vára e nevezetes föladatának megfelelőleg erős őrséggel volt ellátva. És most kétszeresen, mert a hadjárat kezdetén a polocki őrség segítségére a pskowi czári táborból küldött orosz segédhadak, miután Polock várától az ostromló sereg által elvágattak: Sokol várába szorultak be. Vezéreik, *Sermetjef* Fedor, *Sein* Boris és mások részint a czárral való rokonsággal, részint kiváló hadvezéri hírnévvel dicsekedhettek. Seregük pedig az orosz hadak legjavát képezték, köztük volt a czár udvari testőrsége s a moszkvai nemesség színe, virága. Összesen, a rendes várőrségen kívül, mintegy 5000 ember. Hozzájuk csatlakozott a Felső-Düna és Volga melléki hadakból mintegy 2000 puskás, kik a tatárokkal vívott harczokban a legedzettebb és leggyakorlottabb katonákká képezték ki magokat. Ezek ellen kellett most a lengyeleknek indulniok.

Sokol vára alatt már előbb is folyt csatározás. A polocki tábort s a dünamenti hadászati útat fenyegetvén ezek: már előbb küldettek e vár alá litván csapatok előbb *Woliminski* János, majd

[1]) Lásd a 232. lapon közölt térképeket. *Galitzin* hg. id. m. azt írja, hogy e vár hol fekvését nem tudja; jóllehet az egykorú térképeken föllelhető s most is *Sokolnik* nevet visel.

Radziwiłł Kristóf litván főpohárnok és *Chlebovicz* János minski várnagy vezérlete alatt. De mert az oroszok a várat és erődítvényeket s ágyúik védvonalát elhagyni s nyílt harczot elfogadni vonakodtak: mindössze nehány lovas összecsapás történt, a melyben mindkét részről többen elestek és megsebesültek. Végre is a litvánoknak komoly ütközet vívása nélkül, néhány orosz fogollyal megelégedve, kellett visszatérniök a polocki táborba királyukhoz, a ki elhatározta, hogy később rendszeres hadat indít Sokol vára ellen.[1])

Polock után Sokol várának az ostromára került a sor, a minek végrehajtását *Mieleckire*, a lengyel fővezérre, bízta a király.

A főhetman lengyel lovas és gyalog csapatokkal és német zsoldosokkal szept. elején indult Sokol vára alá. A király ágyúkat és ostromszereket vízi úton küldött utána a Dünán le, majd a *Drissa* folyón fölfelé. Mert az igavonó barmok az éhségtől és nagy fáradtságtól elhullván, a főhetman társzekereket nem vihetett magával a zivataroktól úgy is erősen megrongált útakon, a melyen a hadsereg maga is csak nagy fáradsággal haladhatott előre.

A mint a lengyel sereg a Drissa folyóhoz érkezett, *Zbaraski* János braclawi vajda a lovasság egy részével átúsztatott a folyón s Sokolon túl a pskowi út mentében foglalt állást; a sereg többi részének átszállítására *Woroniecki* Miklós, a lovasság parancsnoka, vastag gerendákból, erős lánczokkal összekötözve, hídat veretett. Az átkelést a kiáradt folyón keresztül az ellenség legkevésbbé sem gátolta; habár föl s alá száguldoztak a tulsó parton, összes törekvésüket arra irányozva, hogy félelmet gerjesszenek a lengyel seregben. Fenhangon kiabáltak, mintha tudakozódnának egymás között (úgy hogy a lengyelek meghallják): *itt vannak-e az asztrakáni, a kazáni* stb. *seregek?* a mire mások harsány hangon felelték, hogy igen is itt vannak.[2])

[1]) Rerum post captam Polotiam gest. narratio. *Heidenstein* i. m. baseli 1588. kiadás 43. l.

[2]) «In adversa ripa ociose tantum inequitans, inani metus faciendi studio, clare ut exaudiri a nostris facile possent, subinde inter se sciscitabantur; adessent apud se Astaacanorum, adessent Casanorum copiæ? quas alter adesse magna itidem voce respondebat». (*Rerum post capta Polotia gest. narratio* és *Heidenstein* id. m. 52. l.)

Hogy az orosz hadsereg harczkedve nem volt valami nagy, kitűnik abból is, hogy a lengyelek közeledésének hírére a fegyelmet nem ismerő felső-dünai és volgai ezredek, vezéreik parancsa ellenére elhagyták a várat s visszatértek Oroszország belsejébe.[1])

A lengyel-német sereg átkelvén a vizen, a várral szemben a *Drissa* és *Niszcza* folyó ágai között helyezkedett el. A vártól csekély távolságra erdő terült el, ebben állitotta föl a főhetman fedett állásban a lovasságot; a lengyel gyalogságot a Niszcza, a németeket a Drissa folyó mentében. A braclavi vajda pedig (mint láttuk) lovasságával a vár hátsó kapujával szemben a Pskow felé vezető úton foglalt állást.

Tüstént hozzá láttak az ostromműveletekhez. A lengyelek a Niszcza, a németek a Drissa folyó mentében hánytak erődöket és ásták vívó árkaikat a vár felé, úgy hogy midőn a várhoz közel jutottak, lengyelek és németek egymással szembe fordultak s összetalálkozván, egyesült erővel dolgoztak és haladtak a vár felé.

Az oroszok látván az ostromló sereg csekély számát s bízván abban, hogy Polock ostromában és a terhes útazásban kifáradtak: egy csapással akarták őket megsemmisíteni. Félelmet színlelve a várba vonúltak s nyugodtan nézték az ostromműveletet s az alatt (a mint a foglyok később elárulták) előkészületeket tettek, hogy hajnalhasadtával kirohanást tegyenek s szétverjék az ostromló hadat. De a lengyelek ezt nem várták be.

A mint az ágyúkkal lőtávolba jutottak, *Dobrossolowski*, a tüzérség parancsnoka, három megtüzesített golyót röpített egymás után a várba. Kettő tüstént tüzet gerjesztett, de ezt az oroszok idejekorán észrevévén, serényen eloltották. A harmadik csaknem a vár alapfalába fúródott s ezt az oroszok csak akkor vették észre, midőn már annyira lángra gyújtá a várfal száraz gerendáit, hogy eloltani többé nem lehetett. Rövid idő alatt a várfalak széltibenhosszában lángban állottak.

Mielecki elérkezettnek látta a döntő pillanatot. Megfuvatta a trombitákat s ostromra készité seregét. Az oroszok látván a rohamra készülést, s a tüzet eloltani nem bírván, kétségbe estek

[1]) «est genus illud militum leve et insolvens disciplinæ». (Rerum capta Polotia gest. narratio.)

sorsuk fölött s az égő vár falai közűl a Niszcza felőli hátulsó kapun mind többen-többen menekültek kifelé. A lengyelek a közeli erdőkből eléjök vágtak s útjokat állották; segítségökre siettek a német puskások is, a kik Polock alatt gyávaság hírébe jutván, kétszeres elszántsággal küzdöttek, hogy a hírökön ejtett csorbát kiköszörűljék.[1]) Az oroszokat visszaszorították az égő várba, nyomban követték őket a németek, a kik égtek a bosszúvágytól a társaikon évek óta s újabban Polock várában elkövetett kegyetlenkedések miatt.

A várban óriási öldöklés keletkezett. Hiába adtak jelt az oroszok fegyverrel és szóval a capitulatióra, az oroszúl nem tudó németek nem értették s nem akarták érteni. Az oroszok a végső kétségbeesésben teljes erejökből védték tehát magokat; a kapu tornyában levő őrség pedig látva társaik veszedelmét, a kaput eltorlaszolja s ezáltal a betódúló németeket a várba hatolt társaiktól elrekeszti.[2]) A vérengzés annál elkeseredettebben folyt; míg nem a várba szorult 500 német s legalább is ugyanannyi orosz holtteste borította a vár piaczát. Azalatt *Rosdrasewski* a többi németek élén s a lengyelek nagy erőfeszítéssel betörték a kaput, s ha társaik segélyére későn is, a bosszúállásra elég korán érkeztek. Az oroszok nagy része fölkonczoltatott, némelyek önkényt a lángok közé rohantak s aránylag kevesen menekülhettek a vérfürdőből egy-egy mellékkapun vagy résen keresztűl. Az öldöklés oly nagy volt, hogy a legrégibb katonák, köztük *Weier* német főparancsnok, úgy nyilatkoztak, hogy soha sem láttak hasonló vérengzést és a holttestek oly nagy tömegét.[3])

[1]) «qui ad Polotiam ignaviæ notam susceptam abolitam cupientes...» (*J. D. Sulikovii:* Commentarius stb. 122. l.)

[2]) «Quæque supra portam custodiæ erant, *cataractam* e turri portæ imminentem in irrumpentes dejiciunt, sic nostros receptu alios, alios aditu subsidioque excludunt». (*Rerum capta Polotia gest. narratio.*) «Qui reliqui in arce erant, supplices vitam rogare cœperunt; sed irrumpente milite Germanico ac omnes promiscue cædente, desperata salute *cataractam*, quæ ex superiori loco portæ imminebat, demittunt: conclusosque in arce ad quingentos milites Germanos interficiunt.» (*Heidenstein* id. m. 53.) Vajon a «*cataracta*» alatt itt valóságos vízzuhatag értendő-e?

[3]) «Magna ubique cædes fit, ut multi ac præter cæteros Veierus veteranus præfectus, cum se multis præliis interfuisse dicerent, nusquam

A menekülők nagy része a németek táborhelyére és erődeire bukkant, a hol kegyetlenül fölkonczoltattak. Így konczoltatott föl *Sein* Boris is három más vezértársával.[1]) Jobb sorsuk volt azoknak, kik a lengyelek kezébe kerültek. Ezek, kik nyelvüket is értették, sokkal több kíméletet tanúsítottak az oroszok iránt s életben hagyták az elfogottakat. Sőt a tiszteknek másnap kardjokat is visszaadták.[2])

A másik orosz fővezér, *Sermetjef*, a lovasság egy részével a Pskow felé vezető úton próbált menekülni, de itt a braclawi palatinus kezébe és fogságába jutott társaival együtt. Rajta kívül a legelőbbkelő fogoly volt még a dünai csapatok egyik parancsnoka (Mesoiadus), a ki ezrede eltávozása után is a várőrségnél maradt s most elfogatott.

Körülbelől 4000 orosz esett el Sokol várában és környékén; s oly sokan estek fogságba, hogy alig volt lengyel katona, a kinek legalább egy foglya ne lett volna, a tisztekre és parancsnokokra egész sereg fogoly esett.

De a veszteség nagysága nem a számokban rejlett, hanem abban, hogy az orosz sereg legválogatottabb része, köztük a czár testőrsége pusztult ott el, a mint az nemcsak a foglyok vallomásából tűnt ki, de szembeötlött az első tekintetre a holttestek előkelő formájáról, öltözetéről és a náluk talált zsákmány nagyságáról, mert pénzben, értékes ruhákban és arany-ezüst ékszerben annyi kincset találtak ott az elesett bojároknál, hogy a katonák valósággal meggazdagodtak belőle.[3])

in ullius prælii loco densius strata constipataque inter se cadavera se vidisse confirmare non dubitarent». *(Heidenstein* id. m. 52. l.)

[1]) «In his Borissius Seinus, Andreas Palecius, Michael Lycus, Basilius Crivoborscius palatini cecidere». *(Rerum capta Polotia gest. narratio.)*

[2]) *Sulikovii:* Commentarius 122. l.

[3]) «Hostium ad quatuor millia cæsa, quos ex lectissimo et quidem prætoriano milite Magni Ducis fuisse, etsi ex captivis cognitum est, tamen etiam ex ipsa corporum stratorum forma et proceritate, animisque perditis in rebus adhibitis, tum prædæ ratione potuit intelligi: in qua quidem præda maior et pecuniæ, et vestis preciosæ, et aliorum ornamentorum numerus fuit, quam ut gregarii militis fuisse videri posset: captivorum ea multitudo est, ut et penes præfectos copiarum permulti sint, et Polonorum militum prope sint nulli, qui in potestate non singulos alii, alii plures

Mielecki, a győzedelmes főhetman, negyed napra[1]) fényes diadallal tért vissza Polock alá, számos fogolylyal kedveskedvén a királynak és barátainak. Báthory sem hagyta jutalom nélkül a magokat kitüntetett vitézeket, a megüresedett parancsnokságokat kiosztotta közöttük s egyéb adományokkal látta el az érdemeseket, tiszteket ép úgy, mint közkatonákat.

* * *

Két vár állott még a polocki vajdaság területén. Egyik a litván mocsarak között nehezen hozzáférhető *Susa;* a másik Sokol felett: Niszczerda. A király ezeknek bevételét már nem várta be Polock alatt.

Susát, tekintettel a vár fekvésére, az előhaladt őszi időre s a katonák kimerültségére, nem akarta ostrom alá fogni; meg volt arról győződve, hogy elszigeteltségében előbb-utóbb föl kell adnia magát. Mert a szomszéd állomásokra mindenüvé annyi őrséget rendelt és úgy helyezte el a katonaságot, hogy az oroszok Susától elzárassanak. Számításában nem is csalódott.

A czár belátván, hogy Polock elvesztése után Susát meg nem tarthatja, szeptember 6-dikán, majd Sokol elvesztése után ismételve szeptember 16-dikán parancsot küldött a susai palatinusnak (ad Petrum Theodori f. Coliceum) és az őrségnek, hogy menekülésükről gondoskodjanak, de előbb a templom szent képeit, a vallásos könyveket és egyéb egyházi kincseket ássák el a földbe, a hadi fölszerelést, az ágyúkat és puskaport semmisítsék meg, nehogy az ellenség kezébe kerüljön, végül pedig a várat gyújtsák föl s úgy hagyják oda.

Ezt a rendeletet a pskowi táborból hazafelé indúló czár több követ által különféle irányban (hogy annál biztosabban oda érjen) küldötte Susába. Egyikét eme levelvivőknek a lengyel katonák elfogták és a fővezérhez vitték. Másikát a polocki vajda emberei fogták el; némelyek azonban elértek Susába.

habeant». (*Rerum capta Polotia gest. narratio.* Vesd össze *Heidenstein* id. m. 53. l.)

[1]) *Sulikovii*: Commentariusa — és *Piaceci* Pauli Chronicon-ja szerint az ostrom maga három napig tartott.

Mieleckinek inkább az ágyúk és a hadi fölszerelés feküdtek a szívén, s hogy ezeket megmentse, tüstént küldött a vár alá egy csapatot, föladásra szólítandó az őrséget. A polocki vajda maga is a vár alá szállott és levelet küldött az őrséghez, melyben a király kegyelméről biztosítván, inti őket, hogy adják fel önkényt a várat s ne várják be az ostromot. A susai őrség nem sokáig habozott, azon kikötéssel, hogy fölkelhetőiket magokkal vihetik és szabadon eltávozhatnak, a várat minden hadi és élelmi fölszereléssel együtt föladták, 1579 október 6-dikán.

Mielecki most már nyugodtan bocsáthatta téli szállásra, háromfelé osztva, hadseregét.

A polocki palatinus, a kinek föladatává tette a király a vajdasága terűletén még itt-ott fönmaradt ellenség meghódítását, nemsokára (nov.) az utolsó orosz vár, a Sokoltól északra a Niszcza folyó és tó mellett fekvő *Niszczerda* bevételét jelenthette az akkor már Varsóban időző fejedelemnek. Ezt is könnyű szerrel foglalták el a polocki kozákok, t. i. a várőrség könnyű lovassága.

* * *

A polocki terűleten a Düna vidékén folyt rendszeres hadjáraton kivűl Litvánia és Lengyelország keleti végein, illetőleg Oroszország nyugati tartományaiban is dúlt a háború, a csatározás, napi renden voltak a beütések.

Így az *orszai* kapitány, *Kmita* Philo, a kinek néhány száz lovas és gyalog zsoldos katona volt parancsnoksága alatt, zászlaja alá gyűjtvén a Felső-Dnieper vidéki nemesség és lakosság egy részét: beütött az orosz birodalomba, ott nagy pusztítást vitt végbez, mintegy 2000 falut fölgyújtott, *Smolensk* külvárosát fölégette, e vidékről sok ezer embert rabul ejtett és nagyszámú marhasereget elhajtott, s zsákmányával minden kár és veszteség nélkűl tért vissza határszéli várába.

Nemsokára azután a kiewi vajda, *Ostrogski* Konstantin, fiával Janusiussal, *Visniowiecki* Mihály braclawi várnagygyal és néhány ezer hadi néppel beütött a Dnieperen túli orosz tartományba. Tatár csapatokat küldött előre, hogy azok a vidéket széltiben-hosszában pusztítván, megrettentsék az ellenséget. Ő maga többi csa-

patával *Czernihow* alá szállván, a vár körül tábort ütött s ostromolni kezdette. A várost felgyújtatta és elpusztíttatá, de a várral nem boldogult, mert az jól föl volt szerelve és erősen védelmezték az oroszok, ő pedig kevés gyalogsággal és ágyúkkal rendelkezett. Hozzájárulván még a zord időjárás is, az ostrommal fölhagyott, a helyett a szomszédos helyeket kifosztatta, az egész siveri tartományt elpusztíttatta, s egész Starodub, Radohost és Podczepow városáig zsákmányoltatván könnyű lovas csapataival, igen gazdag prédával tért vissza késő őszszel Kiewbe.

Hasonló szerencsével csatározott az orosz terűleten a micislawi kapitány, Solomirecki János, a ki Jaroslaw városát feldúlta és környékén számtalan sok falut elpusztított.[1])

Ezzel fejeztetett be az 1579. diadalmas hadjárat, melynek eredménye Polock és a körűlötte fekvő várak (összesen nyolcz vár) bevétele, az egész polocki vajdaság terűletének visszahódítása, a czár legválogatottabb seregének megsemmisítése s a Dnieperen túli orosz tartományok kipusztítása lőn. Az anyagi nyereséget messze fölülmúlta az erkölcsi siker. A lengyel-litván-magyar hadak fölénye, a mi lényegesen bebizonyult a hadjárat alatt, a mily mértékben föllelkesíté a győzőket, ép oly csüggesztőleg hatott az oroszokra. És ez erkölcsi siker sokban hozzájárult a következő hadjáratok diadalaihoz.

Dr. Szádeczky Lajos.

[1]) L. Rerum post captam Polotiam gest. narratio. *Heidenstein* id. m. *Sulikowski*; Commentarius etc.

A X. SZÁZADBELI MAGYAR HADÜGYRŐL.

Tanulmány.[1])

MÁSODIK ÉS BEFEJEZŐ KÖZLEMÉNY.

III. HARCZÁSZAT.[1])

Az ütközet czélja régenten is az volt, jövőben is az marad a mi ma: az ellenség erejének megsemmisítése.

Csak a czélra vezető eszköz, a harczmodor, változó a szerint, a mint az erőtényezők, köztök első helyen a fegyverzet, a harcz keresztülvitelét befolyásolják.

Ma napság, a midőn a küzdő hadsereg gyalogság, tűzérség és lovasságból áll, a harcz-czél elérésében, az ellenség megtörésének munkájában, a fegyvernemek osztozkodnak és mindegyiknek más-más, de nagyon egyszerű föladat jut osztályrészül.

A harcz első phasisaiban az ágyú és a puska működik; a lövedékek zápora elözönli az ellenséget, hézagokat szakít soraiban s gyöngíti erejét. — Mihelyt az ellenség harczászati rendjében és erkölcsi magatartásában meg van ingatva, kezdődik a roham: a gyalogság és lovasság munkája. — A gyalogság szuronyszegezve tör az ellenség védő állásába, a lovasság pedig fékeresztett szárral neki lovagolva *megrohanja* és *letiporja* ellenét.

A X. századbeli magyarság, mely tagadhatlanúl a harczászat művészetének birtokában volt és ösmerte az erő helyes alkalmazásának törvényeit, vagyis tudta azt, hogy miként kell az ellenfél erejét gyorsan és csekély áldozattal megtörni, éppen ily módon harczolt.

[1]) Lásd Leó közleményeinek e részét.

Ütközete a maihoz hasonlóan két mozzanatra oszlott, az elsőben a nyílnak, a másikban a rohamnak jutott a főszerep. Ámde a magyarnak nem volt tűzérsége, nem gyalogsága, serege csakis könnyű lovasságból állott. — Ez végezte egymagában a munkát, melyet ma három különböző fegyvernem teljesít. Lovas hadának harczmunkája tehát több és nehezebb volt mint manapság s következtetésképen harczmodorának alakilag is különbözőnek kellett lennie.

Harczászata joggal «*nyílharczászat*»-nak nevezhető, mert a támadásban, — és a magyar lovas-sereg harcza, a mint hogy az nem is lehetett más, mindenkor támadó volt — kivévén azon esetet, a midőn meglepően és észrevétlenül rohanhatta meg ellenét, *közvetlenül* és *közvetve* a *nyilazásnak* volt döntő szerepe. Közvetlen hatása abban nyilvánúlt, hogy az ellenség harczászati rendjét fölbontotta, erkölcsi érzületét megrendítette. Közvetett befolyása pedig abban állott, hogy a roham-alakzat megválasztásánál, valamint általában a harczmodor megállapitásánál a nyílharczra való tekintetek döntöttek.

Ennek magyarázatára a lovassági harcz két mozzanatát, a nyílharczot és a rohamot, illetőleg e két cselekmény sikerét befolyásoló tényezőket, kell szemügyre vennünk.

A *nyílharcz*, hogy hatásos legyen, megkívánja: 1-ször, hogy minél több nyilazó fejlődjék egy vagy két sorba, vagyis hogy igen széles és lehetőleg nyitott alakzat vétessék föl. — 2-szor hogy, — tekintettel a nyílnak hatásos hordképességére az ellen legföljebb 150—200 lépés lőtávolságról huzamosb ideig lődözhető legyen.

Ellenben a *sikeres roham* megköveteli: 1-ször, hogy az zárkózott, tömör alakban és 2-szor a teljes lökem-erő kifejlesztése czéljából legalább 600 lépésnyi távolságról, a legnagyobb sebességgel, hajtassék végre.

E követelmények határozottan ellentétesek. Az a csapat, mely szétszórtan, nyitott alakzatban, a nyílharczot vívja, a theoria szerint legnagyobb előnyt ígérő rohamot, az alakzat megváltoztatása és a kellő mélységű rohamterület fölvétele nélkül nem intézhette volna.

Olyan együgyű ellenség azonban, a ki e műveletre időt enged, nem lévén képzelhető, egy és ugyanazon csapat a két említett harczcselekményt a fönt említett módon nem hajthatja végre.

Hogy a nyílharcz és a roham követelményeinek egyaránt megfelelni lehessen, erre csak egy mód volt és pedig az: hogy a magyarság a munkafölosztás elvét érvényesíti és lovasságát úgy szervezi, hogy annak egy bizonyos része nyilazó vagy könnyű lovasság gyanánt, a másik rész pedig roham- vagy nehéz lovasságként szerepel.

Bízvást föltehetjük a magyarságról, e kitünő lovas nemzetről, mely a hadi mesterség minden csinját-binját ösmerte, hogy harczászata hátrányának tudatában a mondott módon segít a bajon, ha az körülményeinek megfelelt volna. De az Ázsiában úgy mint a honfoglalás után Európában tényleg követett politika, — mely szerint «szünet nélküli támadó háborúskodás» által biztosíttassék a nemzeti lét, az újonnan alapított hon, — nem engedte, hogy az *aránylag csekély számú magyarság* a seregszervezés e nemét magáévá tegye.

Nem pedig azért, mert a miként valamely több alkatrészből álló gép egyes részeinek rongált állapota vagy hasznavehetetlensége folytán működni nem tud, ugy az ilyeténképen szervezett hadsereg egy-két kudarcz után, harczoló képességét elveszíti s mindenesetre hosszabb időre van szüksége, mig újra oly helyzetbe jön, hogy számottevő erőtényezőként szerepelhessen. A rendszeresen üzött portyázó hadjáratok viseléséhez oly seregszervezetre volt szükség, *mely egyszerüsége folytán* biztosítékot nyújtott az iránt, hogy esetleges többszöri megveretés esetén a sereg megmaradt része mint önálló egész, tovább működhetik s a hadviselésben — szervezkedési munkálatok miatt — szünet soha be nem áll.

Ezen egyszerű, czélravezető hadsereg-szervezet megvolt *egységesen kiképezett, a harcz minden mozzanatára alkalmas, tehát egyformán harczoló lovasságukban*, melynél a küzdőerő, egyes részeknek megsemmisítésével veszendőbe nem ment.

Ha már a fenti reflexio szerint egy — nevezzük nyilazólovasság és egy roham-lovasság nem volt szervezhető és ekként a nyílharcz és a roham követelményeinek egyaránt megfelelni nem lehetett, legalább azon kellett lenni, hogy a jelzett harcz-cselekmények *egyike* a legtökéletesebben, a másik pedig a körülményekhez képest lehető legjobban foganatosíttassék.

Hogy mely cselekményre, a nyílharczra-e vagy a rohamra fektettessék a fősúly, nem volt nehéz eldönteni.

A lovassági harcznál ma is harczászati axioma, mely szerint a lövedékek által meg nem rendített csapatok megtámadásától, — ha csak az meglepés által nem történhetnék vagy pedig magasabb tekintetből nem követeltetnék, — mint czéltalan erőpazarlástól el kell állani. E szerint a nyílharczra volt a legnagyobb súly fektetendő, a roham pedig a nyílharcz által teremtett viszonyok közt volt végrehajtandó. A rohamra azt az alakzatot kellett elfogadni, mely egyszersmind a nyílharczra is használtatott és mely megengedte, hogy a lovak a lehető legnagyobb gyorsaságot fejtsék ki.

E kellékekkel a mai harczászatban is fontos úgynevezett «nyitott alakzatban végrehajtott» — vagy «rajroham» bírt. — Ennél a csapat minden határozott alakzat nélkül előre vágtatás közben tömörülve s minden oldalról központilag rontott a rohamtárgyra. Előnye abban állott, hogy az egyes lovas jobban érvényesíthette bátorságát és ügyességét, a lovak pedig a többiek által nem akadályozva, a legnagyobb gyorsaságot fejthették ki.

De e roham-alakzat mellett a lökem-erő csekély volt és zárt alakzatban levő gyalogság ellen kevés eredményt mutatott föl; zárt alakzatban támadó lovasság ellen pedig a nyílharcz-távból már épenséggel nem volt alkalmazható s a nyilazó első harczvonal ha nem akart az elszántan támadó ellenséges lovasság által letiportatni, egyenesen arra kényszeríttetett, hogy megfordúljon, s hátrafelé megfelelő távolságban gyülekezzék, a honnét a rohamot esetleg a második harczvonal segélyével, eredményre való kilátással megindíthatta.

És itt mellesleg megjegyezzük, — hogy a magyarság e hátrálást, mely a mint látjuk, tisztán a kényszer szüleménye volt s azért történt, hogy a roham teljes erővel legyen keresztül vihető, ütközeteiben hadi csel gyanánt is alkalmazta, hogy így az ellenséget tévútra vezetve, azt zárkózottságából kimozdítsa.

Képet alkotandó a szóban forgó erőtényezők összhangzatos alkalmazásáról a támadás általános lefolyását így képzeljük.

A harczfelállításból támadásra sietó magyarok első harczvonala gyors járómódban előre lovagolt és (lovaglás közben is nyilazva) az ellenségtől mintegy 150—250 lépés távban, vagy még

közelebb a lóháton való nyílharczot fölvette. — Az alakzat, melyben a nyílharcz folyt, minden valószínüség szerint a kétsoros fejlődött vonal vala, mely a terephez könnyen idomúl s melyben a legtöbb íjjat lehet egyszerre alkalmazásba hozni.

Ha a harcz álló gyalogság ellen folyt, a hatályos nyilazás után a rajroham megindíttatott és azután az ellenfél harczászati kötelékének lazúltságához képest, vagy a kézi tusa következett vagy pedig a csapat hátrafelé gyülekezett és a nyilazással egybekötött rohamot mindaddig ismételte, míg a kéztusát sikerre való kilátással megkoczkáztathatta.

Ha a harcz lovasság ellen volt folyamatban, nevezetesen tömör alakzattal biró nehéz lovasság ellen, melynél a nyilazásnak foganatja nem volt s mely erre időt sem engedett, a magyarság — részint hogy le ne tiportassék, részint pedig hogy a kellő rohamtért megnyerje, — a nyilazó állásból a kellő távig (mely természetesen a körülményekhez képest közelebb, messzebb lehetett) hátrafelé gyülekezett, e közben nyilazott és — a mi fő — a második harczvonal által olyképen támogattatott, hogy ez a támadó ellenséget oldalozó állásból nyilazva, annak előrenyomúlását késleltetni, zárkózottságát pedig megbénítani igyekezett.

Harczmodoruk, illetőleg támadásuk jellemzésére bátran idézhetjük Denison «A lovasság történelme» czimű munkájában Plutarch után a parthus lovasságról mondottakat.

... «Körül rajzották minden irányban elleneiket, — ha az rohamra jött, visszaszágúldottak, ha az hátrált előugrattak és ha megállapodott, egyetlen pillanatig sem hagyták nyugton; ekként mindig jelen lévén, de soha meg nem ragadtatván, elleneiket nyilaik záporával elárasztották, míg ez képtelen lévén egy ily harczászat ellen valamit tenni, halálra fárasztva, száz sebből vérezve végre tönkre jutott.»

... «Egyetlen remenysugárt még csak az adhatott, hogy lassanként kifogyva tán lövedékeikből, nyugtot hagynak nekik. E remény hiú, a tegzeiket kiürítő első vonal lovasai másoknak csinálnak helyet, mialatt magok visszavonúlva, puzdráikat a hátsó harczvonalban készen tartott készletekből megtölték.»

A nyílharczászatnak logikai úton kimutatott előnyét és hátrányát a Lajos német király hadai ellen 907-ben Pozsonynál és

910-ben ugyancsak Lajos ellen Augsburg mellett vívott ütközetek, végre pedig 933-ban a merseburgi csata fényesen illustrálják. — A pozsonyi ütközetekben nagyobb részt nehéz gyalogság, — az augsburgi és merseburgi ütközetben pedig nagyobbrészt lovasság állott a magyarokkal szemközt; Az első kettőben a magyar a győztes, az utóbbiban ő a vesztes. A csaták leirására nézve utalok Szabó Károly «Vezérek kora» czimű munkájára.

* * *

Az úgynevezett «csatarend», mely egy az egész hadsereg által fölveendő merev alakzatot föltételez, a magyaroknál ép oly kevéssé volt meg, mint a mai seregeknél. Ellene volt ennek harczászatuk szelleme, mely a kiutalt föladat keretén belül a kisebb részek önállóságát, cselekvési szabadságának meghagyását kívánta. — E kisebb részek (a törzsek) mint intézkedési egységek a körülményekhez képest csoportosíttattak és alkalmazásukra nézve, — úgy bölcs Leó, mint más források szerint, mindenkor az esetenkénti harczviszonyok birtak befolyással. — Ellenben az intézkedési egységeken (törzs, nemzetség) belül — a magyarság kétségtelenül használt bizonyos állandó harczalakzatokat. — Megkövetelték ezeket az erőkifejtés, a rendfentartás és a könnyű vezetés.

Igen természetes, hogy azon alapelvek, melyek a harczászatot befolyásolták, a felveendő harczalakzatokra is alapul szolgáltak. Említve lőn, hogy a nyílharczra és a rohamra széles arczvonal kellett, de jeleztetett az is, hogy e vonal egymagában a harcz keresztülvitelére nem volt elégséges, szükség volt támogató csapatokra, melyek a nyilazó rajvonal oldalát, hátát megvédték, melyek a támadásban közreműködtek, és melyek az első vonalban levő csapatok hátrafelé gyülekezését elősegítették, végre szükség volt még oly csapatokra is, melyek különféle eshetőségekre készen tartattak.

E czéloknak megfelelőleg mélységben tagozva, a körülményekhez képest 2—3 küzdő csoport alakíttatott; a körülményekhez képest mondom, mert a magyarság nem ragaszkodott a merev formákhoz és a csoportosítások mindenkor a harczczélnak megfelelőleg történtek.

A harczalakzatok a maiakhoz nagyon hasonlíthattak s typikus alakzatnak az ezredtől kezdve a törzsig (mai hadosztály, hadtest) Leó után indúlva, az *éket* fogadhatjuk el, melynek képét az alábbi rajz mutatja.

A X. századbeli magyar alap-harczalakzat.

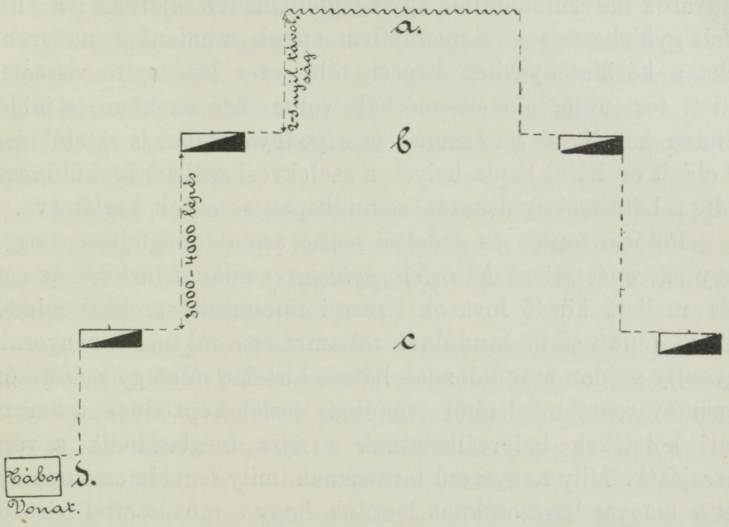

E rajzban :

a) *Az első harczvonal* ; fejlődött vonal vagy rajvonal; az erő $^1/_2$-e.

b) *A második harczvonal* (támcsapat), az erő $^1/_4$-ede.

c) *A harmadik harczvonal* (tartalék), az erő $^1/_4$-ede.

d) *A málha, vonat* stb. őrséggel.

Hogy a magyarság alapharcz-alakzata az ék s nem a sakktáblaszerű volt, a mellett igen erősen, sőt — ha nem volna merész — azt mondhatnám csalhatatlanul bizonyít azon körülmény, miszerint málhájokat 1500—3000 lépésre a hadrend (csatavonal) mögött, attól vagy jobbra vagy balra tartották. A jelenkorban a vonat a fölvonuló — és egyszersmind hátráló vonalon szokott lenni; e vonal (egy vagy több út) rendszint a csatavonal közepe mögött van és pedig azért, hogy a visszavonúlás esetén a hátrálás minden akadály nélkül mehessen végbe. A régi magyaroknál a csinált útak nem vittek oly fontos szerepet mint ma. Bámulatos

ügyességök a lovaglásban, kitartó málhás lovaik, és könnyű szerkezetű de erős szekereik mellett nem szorúltak az útakra és a terep nehézségeivel könnyen megbirkóztak. Málhájok elhelyezésénél tehát nem az út jött tekintetbe, hanem az, hogy a harczolókat harczmozdulataikban semmiképen se akadályozzák.

Ha a podgyász a csatavonal közepe mögött helyeztetik el, a magyarok harczmodorának egyik legjellemzőbb sajátsága: a «hátrafelé gyűlekezés,» — a mennyiben ennek mindenkor messzebb, néha a körülményekhez képest több ezer lépésnyire visszafelé kellett történnie, lehetetlenné vált volna. Igy azonban, a midőn minden következő harczvonal és a podgyászvonat is az előbbiektől oldalt és hátúl kapta helyét, a cselekvési szabadság, különösen pedig a hátrafelé gyülekezés, semmiképen sem volt korlátozva.

Fölötte fontos és érdekes lenne annak megfejtése, hogy a nagy szerepet játszó *hátrafelé gyülekezés* miként történt. Az egymás mellett küzdő lovasok tízezrei fölbontott sorokkal minden látható rend nélkül inndúlnak rohamra és a mi még bizonyosabb ugyanily módon szágúldoznak hátra; hirtelen mintegy varázsszóra a zürzavaros tömkelegből organicus testek képződnek, a harczászati kötelékek helyreállíttatnak s újra megkezdődik a véres harczjáték. Mily nagyszerű lovasoknak, mily fegyelmezettnek kellett a magyar harczosoknak lenniök, hogy e művészettel párosúlt evolutiókat véghez vihessék. Ma, — pedig ha sokat mondok 3—4000 lovasnál több nem harczol egy helyen — a gyülekezés nagy mesterségnek tartatik es a lovassági gyakorlati szabályzat ezeket mondja róla: «a *gyülekezés* a lovas csapat alkalmazására nézve a legnagyobb fontossággal bír, a miért is ez a legénységnek a legváltozatosabb viszonyok közt végbe viendő ismételt gyakorlatok által szokásává tétessék.»

Hát még mily ügyességet kívánt a rendes gyülekeztetés ott, hol 60—100 ezer lovas harczolt egymás mellett.

A gyűlekezés végbevitelének legelső kelléke föltétlenül a fegyelmezettség s a tökéletes lovaglás volt, de ezenkívül más mechanicus segédeszközöknek is kellett szerepelni. Először is valószinű, hogy a külön törzsbeli harczosok összekeveredésének meggátlása czéljából az egyes törzsek, ha egymás mellett harczoltak, az ugynevezett szárnyankénti felállítással rendeztettek el,

vagyis a harczvonalak nem úgy képeztettek, hogy ezek mindegyikébe egy teljes törzs jusson, hanem ellenkezőleg minden törzs, vagy más önálló csapattest önmagában képezett 3 harczvonalat. Valószínű továbbá, hogy a magyarok a gyülekező csoportok tájékoztatására meghatározott kürt és élőhang jeleket használtak. — Ezen felül a csapatok hadi jelvényei, ruházatbeli különbségek stb. szolgálhattak ösmertető jelekül.

Vesssünk még egy pillantást a magyar csata-vezetésre.

A lovasságnál, a harczcselekmények rohamos lefolyása folytán, a harcz folyamatában intézkedéseknek alig van helye; parancsok csakis az ütközet kezdetén adhatók a további vezetés az alparancsnok feladata.

A lovas vezér intézkedése ez idő szerint is csak kevés pontokra szorítkozhatik; — tudtul adja: *a)* a szándékát, *b)* az erő csoportortosítását, *c)* az egyes csoportoknak kijutó föladatot és kijelöli végre az irányczsoportot.

A régi magyaroknál természetesen csak az utóbbiról lehet szó. Föltétlenül el kell azonban fogadnunk, hogy a magyar vezér az irányczsoport kijelölését, mint a vezetést megkönnyítő segédeszközt, okvetlenül foganatba vette; ha pedig egy irányczsoport kijelöltetett, akkor a többi csoportnak (ezred stb.) mindig azután kellett igazodnia s annak cselekvése a többinek magatartására nézve döntő volt.

Már most az a kérdés, vajjon az irányczsoport, ha több hadtest (hadosztály-törzs) volt az első harczvonalban, az egész harczvonalra volt-e irányadó, vagy pedig csak az illető hadtestre? Nézetem szerint csak az utóbbi volt lehetséges. — Képzeljük magunknak, hogy egy 20,000 lovasból álló hadsereg, — amennyit a magyarság akárhányszor küldött portyázó expeditiókra — az ütközetre csoportosúl. — Az első harczvonal, mely a kifejtettek szerint a legerősebb, a csapatnak a feléből, a második és harmadik egy-egy negyedéből áll. E seregnek majdnem 15 kilométernyi széles harczterület kellett: ugyanis az első harczvonal, a fentiek szerint 10,000 lovast számlált; ha a nyílharczra egy soros felállításnál minden lovasra $1^1/_4$ lépésnyi lószélességet, valamint a harczászati kötelékek közt a mozgásra még egy $^1/_4$-ed lépés térközt számítunk az első harczvonalra, $11^1/_4$ kilométernyi széles tér

jut; pedig a második és 3-ik harczvonalnak a kikanyarodásra és oldal támadásra még legalább $3^3/_4$ kilométer szélességre van szüksége, mi összesen 15 kilométert tesz.

Ily óriási kiterjedésű csatavonalban az igazodás egy irányczsoportra nem történhetett; szükségképen több irányczsoportot kellett kijelölni, vagyis az egyes hadtesteknek (törzseknek) a harczot önállóan kellett vívnia.

Ebből azután következik, hogy a vezér intézkedésében a támadás főtárgyát és e szerint a főirányczsoportot ugyan kijelölhette, de valószinű, hogy ezenkívül minden egyes törzs (hadtest) mozgását, terepszakaszok szerint határolta, a mely területen belül az önállóan harczolt.

Az ütközetre vonatkozó kérdések futólagos fejtegetése után még csak arra szorítkozom, hogy a harczteri szolgálatokra, nevezetesen pedig a tábor-biztosító és menetbiztosító szolgálatra nézve még megjegyzem, miszerint a magyarságnál azon helyes elvet látjuk érvényesülni, hogy a nyugvó vagy menetelő főcsapat legjobban az által biztosíttatik, *ha a biztosító csapatok jó messzire tolatnak előre.* — Hogy a *tábor* biztosításánál mily alapforma használtatott, egyenes vonal-e, vagy a félkör, esetleg a teljes köralak, bajos meghatározni, én Bölcs Leó után indúlva, az utóbbi nézet felé hajlom. *Menetöket* kétféleképen biztosították, és pedig a főcsapatot közvetlenül biztosító csapatok, az előretolt lovasság által, és a csapatnak több párhuzamos úton való szétosztás által.

IV. HADÁSZAT.

Bölcs Leó hadműtanának 1-ső fejezetében azt mondja, hogy «a hadászat tudománya a hadjárathoz szükséges dolgok előkészítésében, a harczcselekmények czélszerü tervezésében, ezek végrehajtására szolgáló eszközök gondos megválasztásában és az alárendelt művészetek (harczászat) helyes alkalmazásában áll».

A hadászat fogalmának ily definitiója, melynek helyessége egyébként tagadásba nem vehető, azt mutatja, hogy az inkább művészet mint tudomány és legtöbbször a hadvezér, vagy a hadvezetőség tagjainak egyéniségéhez képest alakúl.

E soroknak nem az lévén czélja, hogy a magyarok egyes lángeszű, vagy pedig kevésbbé képesített vezéreinek tetteit elemezze, hanem inkább az, hogy a X. századbeli magyar hadügyet jellemző vonásaiban mutassa be, e fejezetben csak általános dolgokra, — nehány hadászati elv elősorolására szorítkozhatom.

A vezérek korabeli magyarok háborúikat támadólagosan viselvén, már eleve biztosították magoknak az *initiativában* vagyis az ellenség *megelőzésében* rejlő előnyöket. A támadó azt teszi a mi neki tetszik, hadműveleteinek idejét, módját és helyét maga választván, uralkodik a helyzeten, s kényszeríti ellenét, hogya támadó cselekedeteihez alkalmazkodjék.

A magyarság szóban forgó hadjáratai a *kezdeményezés* nagy horderejét fényesen erősítik. Fokozta ez előnyöket azon rendkívüli *mozgékonyság*, mely a magyar lovas seregben lakozott. Mert hogy a magyar hadak gyorsak, mozgékonyak voltak, elvitázhatlan ténynek kell tekintenünk, ha reá concret adataink hiányzanak is. Bizonyítja ezt a távoli országokban rövid időközökkel viselt háborúk egész sorozata, de főleg az, hogy nem volt úgynevezett *hadászati* (hadműködési) *alapjok*, melynek rendeltetése nem csak abban áll, hogy mindennemü segélyforrást szolgáltasson, hanem hogy egy megvert seregnek menedéket nyújtson és azt a hátból való támadástól óvja.

A messze távolban Németország-, Belgium-, Frankhon-, Olaszország- vagy Görögországban hadászati alapot nem rendezhettek be magoknak, mert erre sem idejök, sem pedig elegendő erejök (csapatjok) nem volt és a természetes hadászati alapjokhoz Magyarországba visszavezető *hadműködési vonalaikat* már hosszúságuknál fogva sem biztosíthatták.

Nem szenved kétséget, hogy a magyarok teljes tudatában voltak annak, hogy mily óriási veszély környezi őket idegen ellenséges népek közepette. Jól tudták, hogy számítaniok kell azzal, miszerint elölről, oldalt és hátulról egyaránt megtámadtathatnak és hogy balsiker esetén hazájokat viszont soha nem látják; és ha mégis ennek daczára minden félelem nélkül mentek messze országokba, ez azért történt mert előnyük volt a mozgékonyság, mely őket minden veszélyből kiragadta.

Ez okoskodás — mondhatják — csak azt bizonyíthatja,

hogy a magyarságnak hadászati alap hiányában mozgékonynak *kellett* lenni; de tényleg az volt-e? Föltétlenül! Bebizonyítható ez azzal, a mit a mozgékonyság tagadására közönségesen felhoznak. — Ez a lovas sereg élelmezése.

A magyarság seregének élelmezését harácsolás útján fedezte; a harácsolás természetesen kiterjedt területeket igényelt és annál bajosabban volt eszközölhető, minél nagyobb volt a sereg létszáma. Ebből kiindúlva következtethető, hogy egy bizonyos területen *csak rövid ideig* maradhatott a hadsereg és mindig előre kellett sietnie; egy másik bizonyíték, hogy a magyar hadsereg igen is mozgékony lehetett, az, hogy földerítő csapatai vagyis a sereg azon része, mely a zöm előtt 1—2 napi járásra hírszerzés végett előre menetelt, egyszersmind a harácsolást végezvén, bizonyos előlfekvő helyeken a zöm részére az élelmet fölhalmozta, mi által a mozgékonyságnak mi sem állott útjában. A sereg gyors mozdulatait ma is az segíti leginkább elő, ha az élelmezés nem *utánpótlás* által, de *előlről* szereztetik be.

A magyarok támadó hadjáratainak a kezdeményezésen kívül hadászati szempontból még két eléggé meg nem becsülhető előnye volt; az egyik az *erkölcsi* fölény, a mennyiben már maga a támadó előnyomúlás a csapatnak bátorságot kölcsönöz, mig a megtámadottat félelemmel tölti el; erről az olaszok imája «ments meg isten a magyarok nyilaitól» legjobb tanúságot tesz; a másik, hogy a legtöbb esetben meglepőleg támadva, elleneiknél *számszerint* is erősebbek voltak. Tényleg úgy gondolkozhattak a magyarok a támadólagos háborúkról, mint Szabó Károly a 910-dik évi hadjárat előkészítéséről beszélve mondja, hogy «a magyarok tanácsosnak tartva az ellenséget inkább megelőzni mint általa megelőztetni, elhatározták azt saját országában keresni föl, s védelmi helyzet helyett a bátrat inkább megillető támadást választani». Ez elv következetes betartása a kivívott sikert nagyban előmozdította.

A hadjáratok megindításánál a magyarok azon előnyös helyzetben voltak, hogy a mozgósítás előkészületei nekik kevesebb gondot okoztak, mint a mai népeknek. Mint említettem, a magyarok hadászati alap nélkül működvén, nem kellett annak berendezésére, biztosítására, nem különben az utánpótlásokra nézve intézkedniök; ha egyszer hadi készülődéseiket, melyek csak az első

fölszerelésre terjedtek ki, befejezték, útnak indultak és működésöket megkezdték. — Meneteik *gyorsak* voltak és a legnagyobb *titokban* történtek; ezen már magában véve elegendő biztosítást nyújtó eszközökön kívül a meglepetés ellen azzal védekeztek, hogy oldalaikba oszlopokat különítettek ki, előre a földerítő csapatokat küldtek, végre pedig hátvéd kirendeléséről is gondoskodtak.

A hadműködési vonalak reájok nézve fontossággal nem bírtak; — hazájoktól őket el nem vághatták, mert magokat bizonyos útvonalhoz nem kötötték, sőt ha való az, hogy előre menetök alatt a vidékeket elpusztították, — akkor következtetésképen állítható, hogy visszafelé nem azon vidéken mentek, a melyen jöttek.

A harcz keresztülvitelénél a következő elveket tartották szem előtt:

1. Összpontosított erővel részeket támadni; így tették ezt a pozsonyi ütközetekben, a midőn 3 nap alatt 3 ellenséges seregtestet egyenkint vertek meg. — Sajnos, hogy Merseburgnál és Augsburgnál ez arany szabálytól eltértek; részekre szakadoztak és részenként verettek meg.

2. Az ellenséges erőt *oldaltámadás, átkarolás* és *megkerülés* által legyőzni. E támadási nemek alkalmazására a megkívántató kellékek, nevezetesen a gyorsaság és a mozdulatoknak titokban történő kivitele a magyarok sajátságai voltak.

* * *

A X. századbeli magyar harczok a magyarok nevét Európában félelmetessé tevék s így a hon megszilárdításához nagy mértékben járúltak. A népvándorlás áradata hatalmas, erős nemzeteket sodort Európába. De vesztökre. Elpusztúltak mindannyian; nemzeti jellegökből kivetközve, az őslakókkal elegyedtek össze s az új államalakulásoknál beolvadva, őseiket megnevezni nem tudják. Csak a parányi magyarság alig 200,000 harczosának sikerült tengernyi idegen népek közepette hont alkotni és eredetiségében megmaradni. Rablóhadjáratoknak mondják a X. századbeli magyar hadjáratokat. Reánk nézve honállapító, létszilárdító hadjáratok voltak azok, melyekben a magyar az európai népek között letelepedési és létjogát biztosította.

Hazay Samu.

A RÉGI MAGYAR ÉS TÖRÖK HADVISELÉS.

Azon ismeretre, melyet honfoglaló őseink hadszerkezetéről és taktikájáról, különösen Bölcs Leónak köszönhetünk, eddigelé két munka árasztott nagyobb világosságot; egyik Salamon Ferencz jeles tanulmánya «A magyar hadi történethez a vezérek korában» (Budapest, 1877.), másik Vámbéry Ármin «A magyarok eredete» czímű műve (Budapest, 1882.). Mind a két munka sokkal ismeretesebb, hogy sem szükséges volna részletesen kimutatnom, mennyire járultak hozzá azon kevés, de megbecsülhetetlen ismeret világosabbá tevéséhez s így csak röviden említem meg, hogy a «Magyarok Eredete», a 162—164. és 311—327. lapokon, már utalt azon közös vonások közűl többre, melyek a régi magyarok és a töröktatár népek hadviselése között tapasztalhatók. E közös vonások számát akarom ezúttal teljessé tenni, a mennyiben Bölcs Leó tudósítását alapúl véve kimutatom, hogy e *tudósításnak minden egyes pontja tökéletesen megegyezik azon szabályokkal, melyek a régi török hadviselésben érvényesültek.* Mindenesetre meglepő lesz, ha látjuk, hogy Sejbáni — a ki pedig nem olvasta Bölcs Leó tudósítását — az Araltó és Jaxartes északi vidékéről fölkerekedett özbeg hadseregével ugyanazon taktikával és fegyverekkel döntötte romba a Timuridák uralmának már roskadozó épületét s hódította meg Középázsiát a XV. század végén és a XVI-iknak elején, a mely taktikával és fegyverekkel őseink a négy folyam közét a IX. század végén elfoglalták s Európa népeit a X-iknek közepéig rettegésben tartották.

A törökök régi hadszervezetét és taktikáját legrészletesebben s legvilágosbban a Vámbéry által 1885-ben kiadott *Sejbánináme*[1])

[1]) Die Scheibaniade, ein özbegisches Heldengedicht in 76 Gesängen. Text, Uebersetzung und Noten von Hermann Vámbéry. Wien 1885.

mutatja föl, melynek a bécsi császári könyvtárban levő eredetije az 1510. évből ered s melyben a kharezmi születésű Mohammed Szalih a híres özbeg fejedelemnek, Sejbáni khánnak az 1500—1506. évek alatt történt hadjáratait, hódításait írja le 76 énekben, épen olyan történeti hűséggel, részletességgel s egyszersmind olyan egyhangú verseléssel, mint a mi jó Tinódink az egykorú eseményeket megénekelte. Mohammed Szalih Szamarkand ostromlása alkalmával állott Sejbáni szolgálatába s azóta részt vett mellette minden csatájában és így mint szemtanú ír le minden eseményt. Munkája keletkezéséről ezeket mondja maga: «Miután a khán szolgája lettem és így a bajoktól megszabadúltam, az a gondolatom támadt, hogy alkalmilag egy könyvet szerzek a khán nevére. E tervet jól meghánytam-vetettem s elhatároztam, hogy tetteit versekben megéneklem. Mióta tehát ezen útra tértem s ezen tisztet magamra vállaltam, mindent, a mit láttam s tapasztaltam, versekbe szedtem és leírtam. (Sejbánináme, 42. lap.) Hogyan végezte e dolgát az özbeg költő-katona, azt kimutatta egyrészt maga a kiadó és fordító Vámbéry, másrészt a legnagyobb franczia turkologus, Pavet de Courteille, Baber emlékiratainak kiadója, a kiknek itélete szerint a Sejbánináme tartalma az utolsó betűig igaz, historiai tény. A régi török hadviselésről való ismeretünk másik forrása Timur lenk műve, a híres «*Tüzükat-i-Timur*» (Timur rendeletei), melynek — sajnos — nem csagatáj nyelvű eredetije, hanem csak persa fordítása maradt fönn Dsafár, jemeni kormányzó könyvtárában s erről fordíttatott francziára 1787-ben[1]) és angolra 1830-ban. E két forráson kívül igen becses taktikai szabályokat találhatunk a legrégibb török nyelvemléknek, az 1069. évből eredő *Kudatku Bilik*-nek[2]) XVII. fejezetében is.

Hasonlítsuk ös ze immár a török taktikának e három forrását a magyarok hadviselését ismertető tudósításokkal, vizsgálódá-

[1]) Instituts politiques et militares de Tamerlan, proprement appellé Timour, écrits par lui-même en Mogol et traduits en François, sur la version Persane, par L. Langlès. A Paris, 1787.

[2]) Uigurische Sprachmonumente und das Kudatku Bilik, von Hermann Vámbéry. Innsbruck, 1870.

sunk körébe vonva azt is, a mit e részben a húnok, avarok, khazarok, besenyők és kúnok népéről tudunk.[1])

I.

Bölcs Leó taktikájának 63. §-a ezt mondja a turkokról, vagyis magyarokról: «Ütközet alkalmával tömegbe rendezett gyalogság legjobban megronthatja őket, *ők ellenkezőleg lovasok levén* s lovaikról le nem szállhatván, mert gyalog megállani nem birnának, *mint a kik lóháton növekedtek föl*». A magyar tehát a császár tanúsága szerint par excellence lovas nép, a magyar sereg pedig tiszta lovasság volt, még pedig — mint a tudósítások többi részéből kitünik — könnyű lovasság, mely először távolból szórta nyilzáporát az ellenségre, azután pedig heves rohamban karddal és lándsával döntötte el az ütközetet. Hogy a török hadsereg régen szintén kizárólag könnyű lovasságból állott, az mindenki előtt ismeretes dolog. «Ha a magyarok seregét csaknem kizárólag könnyű lovasságból álló hadtestnek látjuk feltűntetve — mondja Vámbéry, Magy. Ered. — úgy ezt csak természetesnek találjuk a tőrölmetszett pusztafiaknál, kik a gyalogságot még a mongolok idején sem ismerték, kik az embert csak lovon űlve tekintették tökéletes lénynek . . . . . A ki, mint a bizanczi iró, megütköznék azon, hogy a magyar ember csak ritkán, vagy sohasem szállott le lováról, csak látogasson meg ma egy vásárt Középázsiában s látni fogja, hogy a kirgizek, özbegek és turkománok lovon űlve alkusznak, társalognak, isznak s alusznak.» Tökéletesen így nyilatkozik Ammianus Marcellinus is a húnokról: «Azt hinnéd, hogy rá vannak szegezve kicsiny, csúnya, de fáradhatatlan s szellőgyors lovaikra. Lovon töltik életöket, részint lovagosan, részint oldalt űlve, mint az asszonyok; lóháton tartják gyűléseiket, lóháton adnak-vesznek, lóháton esznek-isznak,

[1]) Forrásunk a húnokra és avarokra nézve Thierry Amadé: Attila, Attila fiai és utódai történelme, fordította Szabó Károly (Pest, 1865); a khazarok, besenyők és kúnokra nézve pedig: Gyárfás István, A jász-kúnok története (Kecskemét, 1873), II-ik kötet. Bölcs Leó tudósítását Szabó Károly fordítása szerint idézzük (Kisebb Történelmi Munkái. Budapest, 1878. I. kötet.) A rövidített *Sejb.* = Sejbánináme.

sőt lovaik nyakára hajólva alusznak is» (Thierry I. 10.) Továbbá Sidonius Apollinaris is, a ki ezt mondja rólok: «Mihelyt a gyermek anyjától elválhatik, rögtön lóra ültetik, hogy gyönge tagjai jókor képződjenek azon gyakorlatokra, melyeket egész életén át folytatni fog. Vannak köztök nemzetek, melyek lóháton kóborognak, lóháton laknak» (u. o. II. 34.). Mint látjuk, Bölcs Leónak az a kifejezése, hogy a magyarok lóháton növekednek föl, egyiránt illik a húnokra és törökökre is, mely utóbbiakról ezt olvashatjuk: «Alig lett két, vagy három éves a gyermek, valamely idősebb, szelíd lóra ültetik egy *acsamaj* nevű gyermek-nyeregbe és megkapja az első leczkét a lovaglásban, mely a nomádok fölfogása szerint ép oly szükséges az életben, mint a menés és ülés». (Vámbéry: A török faj. 263.)

A magyar embernek s a töröknek is ilyenformán, mondhatni, kiegészítő része volt a ló s nem túlzás, ha azt mondjuk, hogy mind a két nép történetében úgyszólván szerepet játszott. S valóban hazai történelmünk lapjain megörökítve találjuk Szent László, Zug (szög) nevű lovát. «A magyar mint lóra termett nemzet, ép oly bolondja volt a lónak, mint a római patricius, ki lovát fényesebben járatá, mint magát», mondja Kőváry László. (A magyar viseletek és szokások. 141. l.) De még inkább bolondja a lónak a török, miről legjobban meggyőződhetünk, ha megfontoljuk a kirgizeknek azon nézetét, hogy a ló a teremtés koronája s a mongol faj is — melyhez számítja magát a kirgiz — azért legszebb, mert kiálló pofacsontjai által némileg hasonlít a lóhoz. Bizony, ha lát az ember egy rongyos turkománt, kinek testéről már lesír a ruha, a mint drágábbnál drágább szerszámokkal feldíszített lovát czirógatja s homlokon csókolja: megérti annak a középázsiai török közmondásnak értelmét, hogy «míg a csikóból ló lesz, addig gazdájából kutya lesz»; vagy ha hallja, hogy két összetalálkozó kara-kirgiz legelső kérdése egymáshoz: at, lau aman-ba? (hátas és igás lovad egészséges-e?): eszébe jut az a kirgiz világnézet, hogy «a jóravaló ember szivén lova s nyerge fekszik». Az meg már valóságos apotheosise a lónak, a mit egy kirgiz hősmondában olvashatunk, hogy Szári khánnak, Kozi Körpös apjának volt két igen jó lova s ezek gazdájok halála után az égbe röpültek.

Bölcs Leó 53. §.: «Sánczokba nem szállanak, mint a rómaiak, hanem a csata napjáig *törzsek és nemzetségek szerint el vannak szé-*

ledve, lovaikat nyáron és télen folytonosan legeltetve. S háború idején a szükséges lovakat magokhoz véve s béklyókba téve turk sátraik közelében őrzik a had rendezkedéseig.» E sorok két dolgot adnak tudtunkra; először azt, hogy a magyarok táborozás alkalmával nem zárták körül magokat, hanem nyílt téren széledtek el, másodszor, hogy a táborozó seregben minden egyes törzs vagy nemzetség külön-külön csoportot képezett s szorosan egymás mellett az ugyanazon törzshez vagy nemzetiséghez tartozó egyének telepedtek meg. Tökéletesen így táborozott Sejbáni serege is; mert ez sem szállt soha sánczokba, hanem a nyílt mezőn telepedett meg, olyanformán, hogy mindegyik törzs és nemzetség más-más csoportot képezett. A Jaxartestől éjszakra fekvő Akhszi mellett történt táborozásról ezt írja az özbeg költő-katona: «Van ott egy nagy kiterjedésű mező, melyen letelepült a sereg apraja-nagyja. A ki árpát talált, azzal abrakolta lovát, a kinek nem volt árpája, lovát legelni bocsátotta. A sereg csinált magának *talkant*[1]) és azt szürcsölte a fűre telepedve. Majd a vidám dalok nem engedték lezáródni a szemeket, mert az álmot róluk messze űzték». (Sejb. 264.) Máskor az oratepei mongol had ellen készülvén Sejbáni, a szabati síkságra rendelte össze seregét, midőn is a «zöld mezőn elszéledve táborozott a sereg, melyen fehér virágokhoz hasonlóan állottak a sátrak. Rendkívül szépnek látszott az egész síkság, hasonlított egy nagy virágágyhoz. Színes tulipánok ékesítették a mezőt s a tulipánok mellett emelkedtek a sátorok». (Sejb. 176.) A tavasz beköszöntével Karsi vára ellen vonúlt Sejbáni, hova megérkezvén, kiadta a rendeletet, hogy a sereg külön-külön csoportokban telepedjék meg a vár körül (Sejb. 82.) Midőn Kharezm várának eredménytelen ostromlásával fölhagyott Sejbáni, «a sereg minden embere visszatelepedett a maga külön csoportjába». (Sejb. 440.) Hogy pedig e külön csoportokat egy-egy törzs, vagy nemzetség alkotta, vagyis hogy egy-egy ilyen csoportban annyi ember volt, a hányból állott az illető törzs, vagy nemzetség fegyverfogható egyéne, az bizonyos a Sejbánináme tanúsága szerint. Természetes,

[1]) E szóhoz Vámbéry a következő magyarázatot csatolja: *Talkan csalmak* = aus geröstetem Mehl oder Korn eine Suppe bereiten, das gewöhnliche Gericht der Nomaden auf der Reise, so wie auch des Heeres während des Feldzuges.

hogy egyik törzs, vagy nemzetségnek több, másiknak kevesebb tagja volt s így a hadi csoportok sem állhattak egyenlő számú emberekből. A mongol sereg elleni hadjárat alkalmával fölsorolja az époszíró a különböző török törzseket, melyek Sejbáni seregét alkották és megnevezi mindegyiknek főnökét vagy hadnagyát, melynek török neve *ulug*, azaz: «nagy» (v. ö. had-nagy) s látjuk, hogy a *Dürmen* törzs hadnagya *Dsánveja* volt körülbelől 1000 ember élén, a *Najman* törzs hadnagya *Kamber Bi* 700 emberrel, míg *Sejkh Murid* nemzetsége[1]) csak 200 emberből állott (Sejb. 272—274.) Nem csatlakozhatunk tehát Salamon Ferencz azon véleményéhez, hogy «az ezredek, vagy divisiók alakulása nem történhetett szorosan családok, vérségi clánok szerint, mert egyik családnak számos, másiknak kevés tagja lévén, e beosztás nem lett volna rendes parataxis», minthogy Bölcs Leónak föntebb idézett 53. §-a igenis a mellett tanúskodik, hogy egy csapatot vagy osztályt azon embereknek csoportja képezett, a kiket szorosabb rokonsági kötelék fűzött egymáshoz s csakis ennyi ember volt egy csoportban, vagy osztályban; s mivel tény, hogy a török sereg egyes csoportjainak alakúlása is vérségi clánok szerint történt, tekintet nélkül arra, hogy egyik nemzetségnek számosabb, másiknak kevesebb tagja volt.

Az 52. §-ban ezt mondja Bölcs Leó: «Nagy csapat jószág, lovak és teherhordó állatok követik őket . . ., hogy élelmet s italukra tejet szolgáltassanak». A 62. §-ban pedig: «Ellenökre van a turkoknak háborúban a legelő szűke, nagy levén barmaik száma, melyeket magokkal hordanak». Kharezm ostromlása alkalmával Sejbáni kiadta a rendeletet embereinek, hogy hozassátok ide családaitokat, hozassatok élelmi szereket és fejős állatokat s készítsetek el magatoknak mindent a télre». (Sejb. 402.) Később aztán, mikor megérkeztek a családok és fejős állatok. «a váron kívűl áldás és bőség áradt mindenkire, belől pedig nyomor uralkodott. Majd elérkezett a tavasz, utána a nyár s bővében volt a tejnek az egész sereg. Volt aludt tej és kumisz, a mennyi kellett, míg a várban a szükség napról-napra növekedett. A lovak találtak buja legelőt, a sereg pedig bővében volt az irónak». (Sejb. 432—434.) Nézetem szerint

[1]) Érdekes, hogy e nemzetség neve *Madsar* volt, mint a szintén Sejbániról szóló s Berezin orosz tudós által kiadott «Sejbaniada» 59. lapján olvashatjuk. *Madsar* tudvalevőleg a *magyarok* törökös neve.

Bölcs Leó ezen szavai: «hogy italukra tejet szolgáltassanak», a lovakra is értendő; mert arra nézve, hogy őseink is használták a lótejet (kumisz) italúl — épen úgy, mint a törökök, kúnok (Gyárfás II. 154.) és Priscus szerint a húnok is — van biztos históriai adatunk, a mennyiben V. Istvánnak 1268-ki oklevelében fönmaradt a *kurmisz-tárnok* (kurmis tarnuc) nevezet, melynek előrésze nem más, mint a török *kimisz, kumisz* szó hibásan írva (l. Codex Cumanicus, XXX. lap).

Hogy a sánczok által nem védett sereget hogyan biztosították a magyarok a meglepetés ellen, arra vonatkozólag ezt írja Bölcs Leó az 54. §-ban: «Őrseiket távolban, de *egymáshoz közel* állítják, hogy könnyen meg ne lepettessenek». S a császár a magyarok ezen eljárásán okúlva, a 68. §-ban azt ajánlja, hogy «ha valaki csatába akar velök ereszkedni, mindennél inkább arra ügyeljen, hogy gondosan és *kis távolra szakadatlanúl állított őrsei* legyenek». Épen ilyen közel egymáshoz, vagyis sűrűn állottak az őrsök a török tábor körűl is; mert azt olvassuk a Sejbánináme 396. lapján, hogy mikor Sejbáni Kharezm városát megszállotta és körűlzárta seregével, «minden tíz ember közűl kettő állt ki őrsnek, míg a többi a táborban maradt, mindenki a maga külön csapatában élesztvén a tüzet». Más helyen szintén azt mondja a költő, hogy «a táboron kívül minden oldalról őrsök állottak». (Sejb. 394.) Itt alkalmilag meg kell említenünk, hogy az *őr* szó (mely Sz. Lászlónak 1092-ben kelt II. decretumában így fordúl elő: custodes confiniorum, qui vulgo *curii* vocantur; 1246-ban pedig: «custos exercitus» jelentéssel, közös a törökséggel, a mennyiben a keleti török nyelvben *öre*: der in der Ferne ausgestellte Wachposten.

Bölcs Leó 53. §-a szerint a *had rendezését éjjel szokták megkezdeni* a magyarok. Szintígy szokott eljárni legtöbbször Sejbáni is. Így például mikor serege Akhszi mellett táborozott, «jött a khán parancsa, hogy holnap reggel ütközet levén, ne aludjék senki, mert éjfélkor elindúlunk innen, hogy korán reggel szemben álljunk az ellenséggel s megtegyük neki, a mit tenni akarunk» (Sejb. 264.) Szamarkand ostromának leírásában pedig ezt olvashatjuk: «Még alig hasadt a hajnal, midőn a khán serege már teljesen felkészűlve állott, várva a rohamra adandó parancsot». (Sejb. 134.)

Bölcs Leó 55. §.: «Csatában nem rendezkednek, mint a ró-

maiak, három osztályba, hanem különböző csapatokban ezredenkint állnak össze s *a csapatok egymástól oly kis távolra állnak, hogy az egész hadrend egynek látszik*». 57. §.: Jobban ügyelnek a *hadsor tömöttségére*, mint mélységére s az arczot egyenlően és *sűrűn* állítják». Mikor Sejbáni Debuszi vára ellen intézett rohamot, «mindenki rohamhágcsót és ostromfödelet (Sturmdach) ragadva s az ellenség nyílzáporát föl sem véve *sűrűn állított, tömött hadrendben* egy pillanat alatt áthaladtak az ostromárkokon». (Sejb. 88.) Kharezmet is úgy rohanták meg hajnalban, hogy váll-vállhoz érve, az egész hadrend egy szakadatlan lánczolatot képezett. (Sejb. 398.)

Tudvalevő, hogy a magyarok legnagyobb súlyt fektettek az első rohamra, mi közben irtóztató harczi rivalgással vetették magokat az ellenségre, mint ezt például a brentai (900-ban), ensburgi (907-ben) és augsburgi ütközetek alkalmából tudjuk. Hogy mi volt ez a harczra lelkesítő szó, vagy kiáltás, följegyezte Luitprand püspök, ki a 933. évi merseburgi csatáról ezt mondja: «ex christianorum parte Sancta ac mirabilis vox kyrie eleison, ex eorum (= magyarok) vero turpis et diabolica *huj-huj* frequenter auditur». A török sereg szintén ilyen harczi rivalgás közben szokott támadni; mert azt olvashatjuk a Sejbánináme 74. lapján, hogy Sejbáninak cselből hátráló seregét a karaköliek *irtóztató kiabálással* rohanták meg. Sőt azt is tudjuk, hogy a török sereg szintén *huj-huj*-t kiabált. Az époszíró ugyanis azon alkalomból, midőn Sejbánihoz ment Szamarkandba, hogy szolgálatába álljon, ezeket mondja: «A khán épen akkor ostromolta e várost s a harczi lárma messze hallatszott a környéken. Heves harcz és küzdelem volt ott, *huj, huj* kiabálás hallatszott. A khán nyugodtan nézte az ostromot, a *huj-huj* kiabálásban örömét lelve». (Sejb. 38.) Hogy a hunok is ilyen rivalgás és valószínüleg szintén huj, huj kiabálás közben intézték a rohamot, bizonyítja Ammianus Marcellinus, mondván: «Csatában rend és terv nélkül rohannak külön-külön főnökeik buzdítására s *rettentő ordítással* ütnek az ellenségre». (Thierry, I. 10.) A kúnok hasonlóan irtóztató rivalgás közben szoktak az ellenségre rohanni, mint ezt például az 1187. évről tudjuk, midőn Izsák keleti császár ellen viseltek háborút Berroe mellett. (Gyárfás, II. 196.) A két ellenséges hadseregnek összeütközését és küzdelmét jelentő magyar szónak, tudniillik a *csatá*-nak is török rokonsága van, a mennyiben e fogal-

mat a keleti török nyelvben *csat* szó fejezi ki, mely nem egyéb, mint képzője-vesztett nomen verbale az «összeütközni» jelentésű *csat* igéből (v. ö. *csete*, ebben: *csete-paté* és török *csete*: valamely ellenség beütése, rabló portyázása).

Bölcs Leó 56. §.: «Van a hadrenden kívül fölösleg erejök is, melyet *titokban kiküldenek* az ellenök gondatlanúl táborozók ellen, vagy *nyomott hadosztályuk segélyére* is tartanak». Hogy a tulajdonképeni főseregen, vagy Tinódi szerint a derék seregen kívül a török hadseregnek is volt e két czélra alkalmazott külön osztálya, a Sejbánináme csaknem minden lapja bizonyítja. Sejbáni a föllázadt Karaköl ellen küldi testvérét, Mahmud szultánt, a ki miután seregével Rezmetinig érkezett, «itt megparancsolta, hogy ezer ember menjen előre s kémlelje ki az ellenség állapotát». (Sejb. 72.) Máskor a mongolok ellen indúlván egész hadával, maga Sejbáni Dizzak mellett maradt a derék sereggel, de Mahmudnak meghagyta, hogy keljen át a Jaxartesen s lepje meg a sakhrukhie-i mongol sereget. Mahmud megtámadja a semmit sem gyanító mongolokat, két napi pusztítás és mészárlás közben leöli a mongol sereget és tömérdek zsákmányt visz el. (Sejb. 168., 172.) Khoszru sah ellen vonúlásakor pedig Hamza szultánt és többeket küld előre egy sereggel «hogy tudják meg, mit csinál az ellenség». (Sejb. 202.) A Dsáni bég vezérlete alatt álló hadtest sikertelenül küzdvén a karaköliekkel, futást színlelt, úgy azonban, hogy a visszavonúlókat a bátor Ak Mehemmed födözte hátúlról egy csapattal. (Sejb. 74.)

Bölcs Leó 48. §.: «Ellenségeiket nem annyira kézzel és erővel, mint *csellel* .... igyekeznek legyőzni». 58. §.: «Leginkább szeretik .... az ellenség *cselbecjtését*». E szavakból az tűnik, hogy a régi magyar taktika egyik fő szabálya ez a közmondás volt: «többet észszel, mint erővel» s bizonyára már ebben a korban keresendő azon közmondásunk eredete is, mely azt tartja, hogy «*vén elme*, fiatal erő veri meg a hadat». Halljuk már most, hogy a legrégibb török nyelvemlék, a Kudatku Bilik szerint milyennek kell lenni a hadvezérnek. «Olyan ravasz legyen, mint a róka; ismerje a cselt és fortélyt, mert a ravasz ember az oroszlánt is megszelídíti. Az ellenség meggyőzésére két fegyver szükséges, e két fegyver által emészti el a halál az ellenséget: mindenek előtt cselt és fortélyt kell alkalmazni az ellenséggel szemben. A csellel szégyenítsd

meg az ellenséget. Másik fegyver az éberség és óvatosság; mert egy éber száz emberrel fölér». (Kudatku Bilik 123—125.) Ha a Kudatku Bilik nem az 1069. évben kelt volna, azt mondanám, hogy Attila és Baján hadfolytatásuk és kormányzásuk alapelveit e könyvből tanúlták; mert annyira ennek elvei szerint intézték minden egyes lépésöket, hogy az ebbeli azonosság csakis a nemzetiség és eredet azonosságából érthető s igen helyesen és találóan mondja Thierry (I. köt., 47. l.) Attiláról, hogy «*fejével* volt hadvezér .... magát a háborút is a politika mögé helyezte, mindig elsőséget adva a csel számításainak az erőszak fölött s azokat ennél többre becsűlve».

A cselbeejtésnek egyik módja volt az, a miről Bölcs Leó az 58. §-ban ezt mondja: «Leginkább szeretik a *színlelt hátrálásokat* és *visszafordúlásokat*». E tudósítással összhangzólag ezt olvashatjuk a Sejbánináme azon helyén (72. és 74. lap), mely Mahmud szultánnak Karaköl ellen küldetéséről szól:» Rezmetin mellett elhaladva, megállapodott s meghagyta, hogy ezer ember menjen előre, kikémlelni az ellenség állapotát s e kémcsapatnak legyen vezére Dsáni bég. E sereg előre menvén, szemközt jöttek velök a karaköliek. Mintegy ezer gyalog és három ezer lovas jött elő nyilason és tegzesen, de megálltak az út nyílásánál s vizsgálták ellenségök számát. Megpillantván őket Dsani bég, megrohanta s nem volt menekülése senkinek kardja csapásai elől. A szártok félelemből nem mertek előjönni, megmaradtak az út nyílásánál, hanem miután nehány nyilat ellőttek, megfordúlva kezdtek visszatérni. Ezt látva a szultán (Dsáni bég), visszafordúlt tábora felé és serege is vonúlt vissza vele. Mikor az ellenség látta ezt a színlelt hátrálást, követte rövid eszének intését, kijött az útból s utánunk tartott. Nagy kiabálással rohantak utánunk, már elérve utócsapatunkat. Mikor már egészen hozzánk ért az ellenség, rájok csaptunk s egészen összetörtük az esztelen népet.» Ugyancsak a színlelt hátrálásnak és visszafordúlásnak a húnoknál is divatozó volta van kifejezve Ammianus Marcellinus ezen szavaiban: «Ha ellentállásra találnak, elszélednek, de csak hogy szintoly sebességgel térjenek vissza, útjokban mindent összetörve és tiporva». (Thierry, I. 18.) A kúnok szintén kedvelték az ellenségnek ily módon való cselbeejtését. 1099-ben, midőn Kálmán király Przemisl városát tartotta megszállva, a kúnok serege hajnal felé táborára ütött s az álomban levőket fölkon-

czolta. Midőn azonban a fölébredt magyarok fegyverre kaptak, a kúnok megfordúlva az erdő felé futottak; a magyarság egész tűzzel üldözte őket az erdő legsűrűbb részébe s midőn vissza akart térni, a kún csapatok hirtelen előrohantak rejtekhelyeikből, elzárván előttök az útat s ily módon 4000 embert ölvén meg nyilaikkal. (Gyárfás, II. 121.) Izsák keleti császár ellen Berroe mellett 1187-ben folytatott hadjáratukról pedig azt olvashatjuk, hogy miután íjjaikat kilőtték, lándsákkal csaptak össze, de hirtelen futásnak eredve, magok után csalták a császár seregét s ekkor madár sebességgel viszszafordúlva, szemközt újították meg a harczot. Ennek gyakori ismétlésével egészen kifárasztották az ellenséget és igen sokat leöltek közűlök (u. o. 195—196.).

Bölcs Leó 48. §.: «Ellenségeiket nem annyira kézzel és erővel, mint inkább *meglepésekkel* . . . igyekeznek legyőzni». Tudjuk, hogy 910-ben Augsburgnál hajnal hasadta előtt oly véletlen rohanták meg a Lech mezején táborozó németeket, hogy sokakat közűlök csak nyílvesszeik süvöltése ébresztett föl utolsó álmukból, másokat lándsáikkal még sátraikban heverve vertek át. 907-ben pedig éjjel átusztatván a Dunán, hajnalban meglepték és összetörték Luitpold keleti őrgróf táborát, mielőtt ez értesűlhetett volna a bajoroknak előző napon történt vereségéről. Endidsán várának vívása alkalmából olvashatjuk a Sejbaninámében: «A khán serege — gyors és fürge lévén — mikor a kakasok megszólaltak, már mászott föl gyorsan a falakra, a nélkül, hogy a várőrség tudott volna róla; mert Tembel emberei még sátraikban feküdtek. Száz ezer ember volt a várban, mind életét és vagyonát akarván megmenteni; de a khodsa népét koldussá tették s minden mongolt bilincsbe vertek.» (Sejb. 336.) Debuszi és Kharezm várának őrségét hajnalban intézett rohammal lepte meg Sejbáni több ízben (l. Sejbánináme 88., 398., 436., 440.). A húnok szintén nagyon kedvelték az ellenségnek ilyen meglepését. Így tudjuk példáúl, hogy 374-ben, midőn a húnok Balamir vezérlete alatt fölkekeredtek s a legyőzött alánokat magokhoz véve, a visigóthokra ütöttek, ezek a Dnieper mögé menekűltek. De egy csapat hún a góthok vonalán felül gázlóra akadván, egy tiszta éjjel átkelt a folyón s ráütött a góth király, Athanarikh szállására, ki maga is alig tudott tőlök elmenekűlni. (Thierry I. 16.)

Bölcs Leó 58. §.: «Leginkább szeretik . . . az ellenség . . . .

bekerítését». A császári író e szavai Sejbáni taktikájára is vonatkoznak, a mennyiben midőn Báber seregével megütközött «míg a bal szárny az ellenséget bekerítette, addig a jobb szárny előlről csapott rá. Sőt több vitéz bajnok kiválván, az ellenségnek háta mögé került s azt kiméletlenül nyilazta és aprította». (Sejb. 94.) A Tembel ellen intézett hadjáratról pedig ezt olvassuk: «Oda érkezett a világpusztító Timur szultán is, úgy vetve rá magát Tembelre, mint a leomló kőfal. Míg az emberölő Obeid herczeg az ellenség háta mögé vezette csapatát. Így közbe fogták Tembelt mongoljaival együtt és összezúzták seregét leírhatatlan módon, életétől megfosztottak kimondhatatlan sok embert». (Sejb. 330.) Az ellenség bekerítése a besenyők taktikájának is egyik lényeges és kedvelt oldala volt. Így szorította két tűz közé az 1050—1054. évek közt Turak besenyő vezér a keletrómai sereget éjnek idején Perisztlab mellett, úgy hogy az csak nagy veszteséggel menekülhetett Drinápolyba. (Gyárfás II. 73.)

Bölcs Leó 58. §.: «Leginkább szeretik . . . a *szétszórt csatározást*». Ugyanez van kifejezve Ekkehardnak a 925. évre vonatkozó, következő szavaiban: «Nam hostes *non simul ibant*, sed *turmatim* . . . . silvis quoque centeni vel minus interdum latentes eruperunt; fumus tamen et cœlum ignibus rubens, ubi essent turmæ quæque, innotuit» (Casus S. Galli, caput 3.). «Ennek megfelelőleg (mondja Vámbéry, Magy. Ered. 163.) a mai nomádok barantái és alamanjainál a lovas csapatokat apróbb szakaszokra látjuk szétoszolva, melyek több oldalról egyszerre rohanják meg az ellenséget». A szétszórt csatározás, a «turmatim» és «centeni vel minus» szók szintén a mellett tanúskodnak, hogy a Bölcs Leó említette *moirá*-k alakúlása igenis vérségi kötelék szerint történt, vagyis egy-egy *moirá*-t egy-egy nemzetség, vagy ág képezett.

Bölcs Leó 59. §.: «Ha elleneiket megszalasztják, mire sem ügyelve kiméletlenül nyomúlnak utánok, nem gondolva másra, mint az üldözésre s nem érik be, mint a rómaiak s más nemzetek, a kellő üldözéssel és a vagyon zsákmánylásával, hanem *mindaddig nyomúlnak, míg az ellenséget teljesen szét nem verik*, erre nézve minden módot fölhasználva». Épen így járt el az üldözésben az özbeg sereg is; mert nem nyugodott addig, míg egy ép embert látott az ellenség sorai között. Azon harcznak leírását, melyben a

karakölieket színlelt futással cselbe ejtette Dsáni bég serege s melyet az imént említettünk, így folytatja az époszíró: «Mikor már egészen hozzánk ért az ellenség, rájok csaptunk s egészen összetörtük az esztelen népet. Dsáni bég is közbe csapott, ő is részt vett az ütközetben. Lóháton jelent meg előttünk az ellenség s most gyalog feküdt lovaink lábai alatt. Igen kevés ember tudott elmenekülni; mert mindnyája a pusztulás áldozatává lett. Az öldöklés munkájában senki sem fáradt ki, egy emberünk sem volt, a ki nem ölte volna le a reá eső részt. Összetörve, leölve feküdt a nép mindenfelé s e romokon a pusztulás épűlete emelkedett föl.» (Sejb. 74—76.) Az Endidsán várába menekülő Tembel seregének üldözéséről pedig ezt olvashatjuk: «Tembel megfutva várába igyekezett menekűlni, sátorát a dombon ott hagyva, mely a khán szolgáinak zsákmányává lett. Örege, fiatala rakásra hullott el, kemény tusa közben halt meg minden mongol. A kit pedig nem ért utól a halál e helyen, az visszamenekűlt a várba. Mészárolva őket, üldözte a khán serege, ontva az embervért jobbról és balról. Berontottak még a várba is, kardjokat mindnyájan vérben fürösztve; miután zsákmánynyal jól megrakodtak, rettegést hagyva magok után, vonúltak ki.» (Sejb. 330.)

Tudjuk s egészen természetes dolognak is találhatjuk, hogy a magyarok, mint olyan nép, mely könnyű lovasságával a nyílt csatázáshoz volt szokva s táborozás alkalmával sem szokott sánczok mögé zárkózni, a várak rendes és sikeres ostromlásához nem értettek, nem lévén ehhez kellő ügyességök és alkalmas hadiszereik. A törökség épen olyan ügyetlen volt mindenha a várak vívásában s ebbeli tehetetlenségét maga is elismerte és ennek kifejezést is adott eme közmondásban: «Kagazdin kale bolsza, almaszi bela bolur», azaz: még ha papirosból van is a vár, nehéz elfoglalni. S valóban a Sejbánináme írója is szüntelenűl panaszkodik a várak eredménytelen vívásáról, így például Kharezm ostromlásáról így nyilatkozik: «De bárhol törték át a mieink a falat, ott azonnal résen állottak a turkománok; hosszú lándsákkal álltak ott s a ki fölmászott, azonnal keresztűlszúrták .... Reggeltől estig igyekeztek fölmászni a hágcsókon, szüntelenűl buzdíttatva a vezérek által, de még sem tudott egy sem egészen fölhatolni, egy sem merte fejét a rohamfödél mögűl kidugni .... Visszatértek tehát mindnyájan

kelletlenül, mindnyájának szive keserűséggel telvén meg» (Sejb. 400); később ismét: «A harczban egyik sem maradt utána a másiknak, de bárhogyan harczoltak és küzdöttek is, bárhogyan öltek és pusztítottak is, még sem bírták az ellenséget megtörni... mit csináljon hát az ember Kharezm várával?» Ilyen értelemben nyilatkozik Ammianus Marcellinus is a húnokról: «Sem erősség ostromához, sem sánczolt tábor bevételéhez nem értenek» (Thierry I. 10.) S valóban tudjuk is, hogy Attila Metzet sokáig tartotta megszállva és törette falait, de eredménytelenül s így kénytelen volt fölhagyni a vívással (u. o. 127.). Épen ily kevéssé értettek a besenyők és kúnok is a várak rendszeres vívásához, minél fogva csak hosszabb ideig tartó megszállással s a szükségletek elzárásával bírhatták megadásra a várbelieket. Tudjuk ugyanis, hogy a besenyők 995-ben Belgorodot minden közlekedéstől elzárták, annyira, hogy már az éhenhalás fenyegette a lakosságot, már föladásra határozták el magokat és ettől csak csellel menekülhettek meg. (Gyárfás II. 63.) A kúnok, illetőleg az orosz írók palóczai pedig 1093-ban kilencz hétig tartották megszállva Tortsesk várát, elfogván a várbeliektől a vizet s meggátolván az élelemszállítást, hogy így az éhen- és szomjanhalás föladásra kényszerítse őket. Hogy pedig az ostromló kún sereg élelmezhesse magát, egy része Kiev és Visegorod vidékét dúlta fel, míg a másik rész a város alatt maradt. Az ostromlók czéljokat érték; mert az őrség, hogy az éhen- s szomjanhalást kikerülje, megnyitá előtte a vár kapuit. (Gyárfás II. 114.) Más alkalommal Jurjev, ukrániai várost, egész nyáron át megszállva tartották (u. o. 116.).

Várostromló tehetetlenségök tudatában tehát másféle eszközhez kellett folyamodniok. Bölcs Leó a 60. §-ban ezeket írja: «Ha ellenségeik közül némelyek erősségbe menekültek, szorgosan kiokoskodva igyekeznek őket a lovak és emberek *szükségleteiben szorultságba hozni s folytonos megszállásban vannak*, hogy ezek szűke miatt ellenségeiket kézre keríthessék, vagy kényök szerint egyességre bírják». A 48. §-ban pedig: «ellenségeiket . . . a *szükségletek elzárásával* igyekeznek legyőzni». Értsük e sorokat úgy, mintha Sejbáni seregére is alkalmazta volna a császár; mert ennek eljárására is tökéletesen ráillik. A magyarok Kievet csak két hétig, a bihari sziklavárat 13 napig s Veszprémet egy hétig ostromolták, de

Sejbáni serege egy-egy várat hónapokig vívott, illetve tartott folytonos megszállásban, többször a sereg után oda hozatva a családokat, fejős állatokat s élelmi szereket, másrészről pedig a várbelieket mindenféle szükséglettől elzárva. Szamarkand megszállásáról mondja az époszíró: «Míg künn a birsalmák illata terjedt szét, addig benn a várbeliek arcza egyre sáppadt s míg künn folyók csörgedeztek a kertekben, addig a várbeli nép szemjan sírt-rítt». (Sejb. 116.) S hat hónap múlva már így panaszkodott a bezárt lakosság: «Már egészen elepedtünk, mit tegyünk? minden erőnk elfogyott, mit csináljunk? már kutyahúst is ettünk, még mihez kezdjünk? miért védelmezzük tovább is e várat?» (Sejb. 130.) A mongolok által bírt Oratepe megszállásáról pedig ezt olvassuk: «Megérkezvén a khán midőn ostromra megszállott, fölismerte, hogy e hely meggyőzése nehéz, vívása igen fárasztó lesz. Nem is mondta, hogy ostromolja a sereg, hanem azt parancsolta meg, hogy élelmi szereiket pusztítsátok ki, juhaikat és lovaikat fogdossátok össze, vetéseiket gyökerestül tépjétek ki, kívül legelő nyájaikat kerítsétek kézre. Egyelőre csak ennyit tegyünk, ha a vetések ismét érnek, majd visszatérünk. E parancs értelmében a hadi nép öt nap alatt elpusztította az egész környéket s a nyájakat elhajtva elvonúlt» (Sejb. 178.) Kharezm őrsége pedig így panaszkodott Csin Szúfinak: «Éhesek vagyunk, mit csináljunk? Hat hónapja már, mióta e várban nyomorgunk. A nép már kezdett éhen halni a várban és sokan kezdtek kutyahúst enni, sőt a szamárhús evésére is rászorúltak, olyan gonosz volt a várbeliek állapota.» (Sejb. 434.) Ismét eltelt egy hónap s ekkor már nem volt a várban semmi élelmi szer. «Sem szarvasmarha, sem fejős juh, sőt semmiféle lábas jószág nem volt már a várban. Kis gyermekeiket kezdték már enni, hogy az éhenhalástól megmenekűljenek. Sokan elhagyták a várat s a khán kegyébe ajánlották életöket. (Sejb. 440.)

A várak hatalomba ejtésének másik módja az volt, hogy *rohamhágcsókat* támasztottak a falakhoz s azokon fölmásztak a várba; Anonymus ugyanis ezt mondja: «És midőn hágcsókat kezdtek Kiev kőfalaihoz rakni, a kúnok és oroszok vezérei a scythák merészségének láttára nagyon megfélemlének (IX. fejezet). Halljuk Szamarkand vívását a Sejbánináme leírása szerint. «Rohamhágcsókat (satu) hozva rohantak a vár felé, teendő dolgukat tudták

mindnyájan .... A falhoz támasztották hágcsóikat s másztak föl rajtok a kapuk felé .... Azok, a kik hágcsókat vittek magokkal s így akartak a várba bejutni, mindnyájan egyszerre másztak fölfelé, nem törődve a kövekkel, miket rájok dobáltak .... Midőn a vár összes népsége ide rohant, rosszúl ment a dolguk a hágcsókon levőknek; bár sokan megsebesülve lehullottak, újra fölmászva ismét tovább küzdöttek.» (Sejb. 134—136.) Midőn pedig először kezdték Szamarkandot ostromolni, a khán meghagyta, hogy «a hadsereg zárja körül a várat és készítse az ostromló szereket. Mikor hallotta e parancsot a sereg, sietett mindenki szálas fákat vagdalni, hogy a szükséges rohamhágcsókat előállítsák. Midőn már elegendő fát vagdaltak, csakhamar elkészültek a hágcsók; neki támasztották a vár falának s tíz hágcsó is került egy-egy helyre, mert az egész sereg vágyott már az ostrom után.» (Sejbáni 112—114.)

Harmadik eljárások a várakkal szemben az volt, hogy — mint például 924-ben Páviánál tettek — a várat *ostromárkokkal* kerítették be és *nyilaikra tekergetett égő kanóczot lövöldözve* minden oldalról fölgyújtották s így rommá tették. Ezen eljárásuknak megfelelőleg ezt olvassuk a Sejbáninámében (88—90.) Debuszi ostromlásáról: «Jött a khán s rendbe hozta a sereget, sánczot és ostromárkot ásatott .... Gyorsan közeledtek a várhoz .... megálltak az ostromárkokban. A sereget oly jól védte a földsánez, hogy a várbeliek hiába nyilaztak rájok. Köveket kezdtek tehát dobálni fejökre, de ugyan ki aggódott volna emiatt? Hágcsóikat a falhoz támasztották s mindenki csak arra törekedett, hogy följusson a várba. Most már nem elégedtek meg a kődobálással, égő tüzet dobáltak le rájok szüntelen. Egyiknek keblébe esett az izzó parázs, másiknak nyakát égette el a forró hamu. Végre kétségbe esett az ellenség, mert a tűzdobálás sem vált hasznára, lándsához kapott tehát s gerendákkal igyekezett agyon zúzni a mászókat. De ettől sem rettentek azok vissza, kiabálás közben értek föl s hatalmokba ejtették a várat.» A húnok is rendesen rohamhágcsókat és ostromárkokat alkalmaztak a várak vívásához, mint ezt például Aquileja ostromlásáról szóló forrásokból tudjuk (l. Thierry I. 177.).

Ezen, szorosan a harczmódra vonatkozó dolgokhoz kell még csatolnunk nehány egyező momentumot, melyek szintén a hadvi-

selés körébe tartoznak, annak részint előzményét, részint záradékát képezvén.

A hadsereg összegyűjtésének módját Kézai így adja elő. «Antequam ergo baptisati fuissent Hungari et effecti christiani, sub tali voce *praecones* in castris ad exercitum hungaros adunabant: vox Dei et populi hungarici, quod die tali unus quisque armatus in tali loco præcise debeat comparere, communitatis concilium præceptumque auditurus» (I. könyv, 2. fej. 1. §.). Máskor pedig, nagyobb veszély idején — mint tudjuk — véres kardot hordtak körül az országban a hirnökök, ugyanilyen értelmű szavakat kiáltva ki az összegyülekezett nép előtt. E szokásról Oláh Miklós így ír még 1536-ban is: «Nostra quoque tempestate hæc circumlatio ensis vel pali, cruore aspersi, observatur, dum hostis quispiam externus Hungariam invadit et Hungari subitaneum militem conscribere volunt». Ugyanilyen kikiáltókkal (*csárdsi*, vagy *dsárcsi*) szokták összehívni seregeiket a török fejedelmek is; s ha ezek nem is épen véres, hanem mindenesetre *kivont karddal* járják be az egyes aulokat (l. Vámbéry: Magy. Ered. 312.). A Sejbáninámében olvassuk (386., 388.): «A khán kikiáltók által hirdettette, hogy gyűljön össze a sereg Bokharában, mert Kharezm ellen akarunk nyomúlni, a lázadás és harczok ezen országa ellen .... Ürgends vidékét akarjuk fölkeresni s az ottani nép kívánságát hallani. E szavakat mondva a khán minden nemzetségnek hírül adatta parancsát.» Midőn a kúnok, illetőleg az orosz írók palóczai 1186-ban értesültek arról, hogy egy orosz sereg meg akarja őket támadni, elhatározván, hogy ellene szegűlnek, fegyverrekelést hirdető követeket küldtek szét országukban. (Gyárfás II. 135.) Itt meg kell említenünk, hogy az «exercitus, Heer» magyar neve, t. i. a *sereg* azonos a «hadsereg» jelentésű török *cserik* szóval, valamint a hadsereg összegyűjtését kifejező *toborzani* igének is török rokonsága van, a mennyiben ez is ugyanazon névszóból való denominalis ige, melyből a keleti török *toporla* (= ein Heer zusammenstellen, rekrutiren), vagyis mind a kettőnek alapszava a török *topor*, *tobor*, kirgiz *tobir* (sereg).

Egészen természetes eljárásnak kell tartanunk, ha egy új hazát kereső nomád nép, mielőtt valahol véglegesen letelepednék, előre küldött követek által tudomást szerez az új hazául kiszemelt

földnek minőségéről, különösen pedig — állattenyésztő nép levén — legelőinek s vizeinek jóságáról. Legalább lényegében tehát historiai ténynek kell tartanunk, a mit ezen értelemben (kétségtelenül nemzeti hagyomány után) Anonymus és a bécsi képes krónika beszél. Amaz t. i. a XIV. fejezetben ezt mondja: «Et missi sunt in legatione (Zalánhoz) de nobilioribus personis Oundu et Ketel . . . et item miserunt militem Turzol, causa spectaculi, *qui inspiceret qualitatem terrae*». A XXV. fejezetben pedig: «Tuhutum misit astutum patrem Opaforcos Ogmand, ut furtive ambulans, prævideret sibi qualitatem terræ Ultrasilvanæ et quales essent habitatores ejus, quod si posse esset, bellum cum eis committeret». A bécsi krónika szerint: «miserunt nuncium nomine Kusid . . . . Ut iret et totam terram prospiceret, habitatoresque terræ agnosceret . . . . Kusid autem de aqua Danubii lagenam inplens et herbam periarum ponens in utrem et de terra nigri sabuli accipiens, ad suos reversus est . . . De quibus ipsi sapiendo bene cognoverunt quod terra optima sit et aquam habebant dulcem et pratum cum herbis similibus quæ nuncius eis recitavit.» Ugyanezen eljárást a szintén nomád s szintén állattenyésztő török népnél még akkor is föl kellene tennünk, ha ennek megtörténtét valamely kútforrásban nem találnók is. Már pedig egy, a Radloff textusainak III. kötetében a kirgizek traditiója után följegyzett hősmondában azt olvashatjuk, hogy, hajdan egy török fejedelem, *Kara khán* minden népével fölkerekedett egy új hazát keresni; ment messze-messze s a Köksö tau-hoz (kékes hegy) érve, előre küldte *Kodar Kul* nevű emberét, hogy kémlelje ki a közeli vidék földét s vizének minőségét, alkalmas-e arra, hogy ott népével s nyájaival megtelepedjék. Kodar Kul lóra ült, bejárta a kijelölt földet s az Ajagöz folyóból két tömlő vizet is hozott, mit Kara khán megízlelvén s jónak találván, csakugyan oda költözött és letelepedett.

Az így haddal elfoglalt földterületet aztán a fejedelem részenkint főbb embereinek, vagy vezéreinek, helyesebben a törzsek és nemzetségek fejeinek szokta adományozni, melyen azok saját törzseikkel és nemzetségeikkel megtelepedtek. Ilyen volt egy új haza foglalása s így osztoztak meg azon a harczosok. Anonymus elsorolja Árpádnak ezen adományozásait s tőle tudjuk, hogy például Ketelnek a Saturholmu-tól Tulsuoa vizéig terjedő földet s egy

másik területet adott a Vágnak Dunába szakadásánál; Bungernek «terram magnam a fluvio Topulucea usque ad fluvium Souyou»; Edunek és Edumer-nek «in silva Matra terram magnam» és «juxta Tocotam et infra silvas terras multas diversorum locorum»; továbbá Cundu-nek «a Thiscia usque ad stagnum Botua et a Curtueltou usque ad sabulum Olpar» stb. Árpád bizonyára csak az egész nemzetségek számára való területet jelölte ki a nemzetségek fejeinek s a részletesebb felosztást nemek és ágak szerint magok az egyes nemzetségek intézték el. Ilyenformán keletkeztek a birtokviszonyok a törökségnél is; így osztotta el Sejbáni is a meghódított tartományokat a különböző törzsek és nemzetségek fejeinek, a szerint telepedvén meg mindegyik főnök a maga népével. Sejbáni levervén Khoszru sah seregét, visszatért székhelyére s egyszersmind «minden herczeg a maga tartományába ment, melyet kinek-kinek adományozott a khán.» (Sejb. 228.) Máskor pedig «a khán visszament seregével Szamarkandba s a többiek is visszatértek saját szállásaikra, egyik Kúfinba, másik Bokharába». (Sejb. 174.) Tembel mongol hadainak leverése után Sejbáni «Endidsánt Dsani bég herczegnek adta, fejedelmi kegye jeléül, Taskend tartományát Szüjündsik herczegnek ajándékozta. Midőn Turkesztánra került a szó, azt Kücsüm herczegnek adományozta .... A felséges khán vezérei kiséretében visszatért székhelyére s a herczegek is saját földeikre mentek». (Sejb. 338.) A Sejbánináme 386. lapja az egyes török törzsek és nemzetségeknek, a részökre adományozott területeken olyforma eloszlását tünteti föl, a milyen képet fest Anonymus, Árpád adományozásáról. «Taskendben Szüjündsik herczeg lakik s osztja parancsait; Jassziban és Szavranban Kücsüm herczeg tartja féken a kazakokat. Sakhrukhieben Jakub székel, ki a Kuscsi nemzetséghez tartozik. Hadsi Gázi Oratepében van, Ahmed herczeg pedig Szamarkandban. Hamza herczeg is e vidéken települt meg, mert annak Hiszár tartománya adatott. Szejd Baba Termez fölött őrködik, míg Kunduz várát Kamber Bí szállta meg.» Tudjuk pedig, hogy mindezek egy-egy törzsnek, vagy nemzetségnek fejei voltak, így például Jakub a *Kuscsi*, Hadsi Gázi a *Mangit*, Hamza Bí szintén a *Kuscsi*, Kamber Bí pedig a *Najman* törzs feje (*ulug*, azaz: nagy) volt (l. Sejb. 272—274.); ennélfogva ha az eposzíró azt mondja, hogy ez az ulug itt, amaz pedig amott lakott,

illetve kapott földet, csak az illető nemzetség neve helyett használja az ulug nevét, épen úgy, mint Anonymus. Mint Constantinus császártól tudjuk, szintúgy volt a besenyők országa (Paczinákia) is a 8 törzs szerint 8 tartományra osztva s ezek aztán a 40 nemzetség szerint ismét 40 kisebb részből állottak. A Magyarországba befogadott kúnokra vonatkozólag pedig ezt olvashatjuk Kún László-nak 1279. augusztus 10-ikén kelt oklevelében: «Adtuk ezen felül és adományoztuk ugyanazoknak a nemesek és várjobbágyok földjeit, olyanokat, melyek a tatárok ideje óta üresen állottak .... mindezeket ezen kún urak és nemesek *mindegyik nemzetségből annak módja és minősége, vagy állapota szerint önmagok fogják magok közt felosztani*». (Gyárfás II. 340.)

II.

Bölcs Leó a 49. §-ban ezt írja a magyarok fegyvereiről: «*Karddal, vérttel, íjjal és lándsával* fegyverkeznek, a honnan csatában többen közülök kettős fegyvert viselnek, vállaikon lándsát hordanak, kezökben íjat tartanak s mindkettőt, a mint a szükség kívánja, használják». A császárnak e szavait természetesen úgy kell értenünk, hogy ezek voltak a főbb és általános használatú fegyverek; mert az bizonyos, hogy őseink is ismertek és használtak még más fegyvernemeket is (mint alább látni fogjuk), épen úgy, mint a törökség, de a melynél szintén ugyanez a három támadó és egy védő fegyver volt az, melyet főkép és általánosan használtak, a mint ezt a Sejbánináme és Tüzükat-i Timur bizonyítja.

A mi már most e fegyvereket egyenkint illeti, a *kardra* vonatkozólag bátran elfogadhatjuk Salamon Ferencz azon állítását, hogy «általában kelet görbe, nyugot egyenes kardot használt s használ. A magyaroknak már a bejövetelkor egyélű, görbe kardjuk lehetett; csak a keresztyénséggel jött be a királyokhoz s főurakhoz a kereszt alakú, kétélű, egyenes kard. A görbe, egyélű kard vágó s hárító fegyver volt, mely sok ember- s lógyakorlatot kívánt.» Használatáról a magyarok is bizonyosan azt tartották, a mit Kudatku Bilik szab a harczosok elé: «Előbb *távolról nyiladat* használd, ha *összeértél az ellenséggel, karddal* és baltával vágj.» (K. B. 126.)

A Kudatku Bilik és Sejbánináme a kard kifejezésére e fegyvernek általános török nevét, a *kilics* szót használja; a magyar *kard* szóról tudjuk, hogy ez persa eredetű, tehát Perziából, illetőleg a Kaukázusból kapták a magyarok; mert hiszen azon korban a fegyverrel való kereskedésnek Derbend volt a főpiacza s a Kaukázus még ma is aczélműveivel tűnik ki. «Alig lehet kétséges — mondja Vámbéry, Magy. Ered. 319. — hogy az éjszaki pusztaság nomádjai, járatlanok levén abban a mesterségben, hogyan kell érczből fegyvereket készíteni, sokat vettek át délről; innen van, hogy a *kard*, mivel Perziából vették át a régi magyarok, ó-persa *kard* nevét megtartotta .... ez a fegyver a keleti Kaukázusból a khazarok közbenjárásával jutott a Volga vidékére és a magyarok már jóval azután kezdték használni, hogy a törökség kötelékéből kiváltak». Egyébiránt, hogy a törökök sem magok készítették a kardot, bizonyítja a Sejbánináme írójának az a kifejezése, hogy a mongol tábor ellen nyomuló özbeg harczosoknak «*cserkesz* kardok függtek oldalukon», mely kifejezés szintén a Kaukázust tartja a kard eredeti hazájának. A húnokról ezt mondja Ammianus Marcellinus: «közelről egyik kezökben *karddal*, másikban pányvával harczolnak, melyet ellenségökre hurkolnak». (Thierry I. 10.)

Az *íjról* ezeket írja Bölcs Leó 22. §: «Nagy és hathatós fegyver az íj a saracén népek és turkok ellen, kiknél a győzelem minden reménye nyilazásukban fekszik». Az 51-dik §-ban pedig: «Nagy szorgalmat és gyakorlatot fordítanak a lóhátról nyilazásra». Hogy Európa népei mennyire rettegtek a magyarok nyílaitól, bizonyítja azon körülmény, hogy a papság Olaszország és Dalmatia templomaiban mindennapi imájába szőtte ezen óhajtást: a sagittis Ungarorum libera nos Domine! — Fölösleges említeni, hogy Bölcs Leó idézett szavai épen úgy illenek a törökökre is, mint őseinkre. E fegyver czélszerű használhatóságának múlhatatlan kellékei természetesen ezek voltak: hogy maga az íj és idege, vagy húrja egészen száraz, a nyílvessző tökéletesen egyenes és az ennek végén levő vas- vagy csonthegy jó éles legyen; mert száraz voltától függött rugalmassága, a nyíl egyenességétől pedig a helyes czélozás, valamint a találat lehetősége. Tudjuk, hogy 1282-ben IV. László azért nyert csatát a kúnok fölött «in loco Hód», mert a záporeső átáztatta íjaik húrját, melyek így elveszt-

vén rugalmasságukat, alkalmatlanokká váltak a harczolásra. — Sejbáni seregéről az Akhszi melletti táborozás alkalmából ezt olvassuk: «Midőn a sereg meghallotta e parancsot, mindenki készítette magát a harczra. *Íjaikat* mindnyájan rendbe hozták, a mennyiben *tűz fölé tartva megszárították*. A nyílak *hegyét megélesítették*, mert az íjra és nyílra *igen nagy gondot fordítottak*». (Sejb. 264—266.) Máshol pedig: «Nyilaik egyenesek valának, mint szavaik, szavaik pedig oly egyenesek (= őszinték), mint magok (Sejb. 276.). — Az *íj* török neve *jaj* és *jej* s azonos a magyar szóval, mely utóbbi már elvesztette a szókezdő *j* hangot, mire nyelvünkben sok példa van. — A húnokról mondja Ammianus Marcellinus: Nincs fogható azon ügyességhez, melylyel bámulatos messze lövik csonttal hegyzett nyilaikat, melyek oly kemények és öldöklők, mint a vas». (Thierry, I, 10.) A húnok nyilaitól való rettegést még hívebben tolmácsolják Sidonius Apollinaris ezen szavai: «A hún roppant íjával s hosszú nyílvesszeivel soha nem téveszti czélját; jaj annak, a kit czélba vett, mert lövése halállal jár!» (Thierry, II, 34.) — Hogy a khazaroknak, besenyőknek és kúnoknak is a nyíl volt legfőbb s legrettenetesebb fegyverük, köztudomású dolog.

A mi a *lándsát* illeti, nagyon természetes, hogy Árpád magyarjai nem így nevezték, mert ez épen úgy idegen, már Pannoniában átvett szó (új szláv *lanča*, lengyel *lanca*, német *Lanze*, latin *lancea*), mint e fegyvernek másik két neve, a *kopja* (szláv *kopije*, *kopje* = hasta, Lanze) és *dárda* (v. ö. franczia *dard*, továbbá *darder* = hajítni). E fegyvernek negyedik neve *dsida*, mely tökéletesen ezen alakban az összes törökségben s a mongolban is meg van. Épen így van e fegyvernek a törökben is még másik két neve, t. i. a szintén török eredetű *szöngü*, *szüngü* és *najza*, mely utóbbi a persából van átvéve.

Bölcs Leónak föntebb idézett szavaiból azt lehet érteni, hogy *vértje* is minden egyes harczosnak volt; de ez nem valószínű. A közlegény testét aligha borította vért; ez inkább csak a fölebbvalók, tisztek védő fegyvere lehetett. — Még Timur idejében a török sereg közemberei sem viseltek vértet, csak a tisztek az *on basi*-tól (tizedes) kezdve fölfelé és a válogatott harczosok (a franczia fordító szerint: guerriers d'élite; l. Tüzükat-i-Timur 88—89. l.); de a Sejbáninámében már ilyeneket olvashatunk: «*mindnyája* pán-

czélba volt öltözve» (Sejb. 94.), továbbá: «sisak és pánczél nélkül *senki* sem volt, ezek nélkül özbeget gondolni sem lehet» (Sejb. 274.). — Bölcs Leó az 50. §-ban még ezt is mondja: «De nemcsak magok vannak fegyverben, hanem az *előkelők lovai* is eleiken vassal vagy lemezzel vannak borítva». Vámbéry szerint a lovak e védőszere nemeztakaró lehetett. «A nemez a puszta lakóinak első iparkészítményeihez tartozik; a szegényebb néposztályok még mai napság is ruházatúl használják s a ki egy nemes turkomán ment egész testét körülfogó nemeztakarójával lát, az könnyen eshetik ugyanazon hibába, mint a bizancziak, kik e leplet paizsnak tekintették, a mi azonban épen nem volt, mert harcz idején a takarót vagy egészen levetik, vagy a czombig felkötik». (Magy. Ered. 164.) De a Sejbánináme írója, midőn a mongolok elleni hadjáratot beszéli el, ezt mondja Sejbáni seregéről: «mindnyájának lovát pánczél terhelte». (Sejb. 170.)

A magyarnak úgy szólván fő-fő fegyvere a nyíl lévén, okvetetlenül kellett lenni *tegezének* is, melyben a nyilakat hordta s melynek egyik török neve, *toguz*, szemmel láthatólag azonos a magyar szóval (másik török neve *szadak, szagdak).* Úgy a tegezt, mint a kardot *övre* kötötte a magyar és török; az époszíró ugyanis ezt mondja Sejbániról Szamarkand ostroma alkalmával: «*tegeze övén*, íja kezében» (Sejb. 40.). Ennélfogva — mint Salamon Ferencz igen helyesen mondja — a magyar lovas hátát és vállát semmi sem terhelte, a test felső része egészen szabad volt; míg öve annyira terhelve vala, hogy gyalog harczra nem lehetett alkalmas és talán ez a fő ok, a miért a magyart és húnt lovától elválhatatlannak tartjuk. — Az *öv* egyik török neve *öp, öb*, melylyel, mint látható, azonos a magyar szó, mely az eredeti *b* hangot már épen úgy *v*-re változtatta, mint ezt a *b*ajor — *v*ajor (szőlő), hé*b*ér — hé*v*ér, pró*b*ál — por*v*ál, le*b*eg — le*v*eg stb. szókban tapasztalhatjuk.

Bölcs Leó nem említi ugyan a védő fegyverek közt a *paizst*, de ennek használatáról is vannak historiai adatok. Így Constantinus Porphyrogenitus állítása szerint Árpádot paizson fölemelve választották vezérré, Anonymusnál pedig ezt olvashatjuk (46. fej.): «Et omnes milites Hungariæ præsentiam ducis, fere quotidie super dextrarios suos sedentes cum *clypeis* et lanceis maximum torna-

mentum faciebant». Itt is elfogadhatjuk Salamon Ferencz azon véleményét, hogy a *paizs* (melynek már neve is, legalább mostani neve, idegen szó, t. i. szláv *pajž*) nem volt általánosan használt védő fegyvere a magyaroknak, legfölebb egyes hadosztályok viselhették, vagy a mi még valószinűbb, csak a főbbek; mert ha a balkart, melyet az íj fölvonásánál egészen ki kellett nyújtani, paizs terhelte volna, elveszett volna a támadó fegyver minden előnye s mert mit csinált volna az íjász a nyilakkal elborított paizszsal? Úgy látszik, hogy ez a török seregnél sem volt általános használatú; mert a Tüzükat-i-Timur nem említi, pedig részletesen előszabja a fegyverzetet minden rendű és rangú katona számára s a Sejbánináme is csak egyszer-kétszer említi *kalkan* néven. — A mi pedig a paizson való fölemelést illeti, határozottan közös török-magyar szokásnak kell tartanunk, hogy fölemeléssel választották a hivatalviselőket s ezért volt a régi magyar nyelvben az *emelni* igének ez az értelme is: «választani». A Pannonia megvételéről szóló énekben ugyanis ezt olvashatjuk: «hét kapitánok *emelének*»; egy régi okmányban pedig: «egy fő birót *emeltek* köztök» (l. Régi magyar költők tára, I. köt. 233. l.). Épen úgy törökül «választani» a szó igazi jelentése szerint annyi mint «fölemelni»; mert a *köter, kötür* ige értelme «fölemelni» és «választani». Így olvassuk például Abulgházinál: «onujgûr urukindan Menkütaj atlik kisini *khan köterdiler*», vagyis: az onujgurok a magok nemzetségökből M. nevű embert emeltek (= választottak) khánná. Egy kirgiz mondában pedig, melyet Lütsch J. 1883-ban Taskendben kiadott kirgiz textusaiban tett közzé, azt találjuk, hogy a bokharai nép Aszan Kajgi nevű embert *ak kiizge szalip khan kildi*, azaz «fehér nemezdarabon fölemelve khánná választott». — A főnökké vagy fejedelemmé választás a húnoknál is paizson való fölemeléssel történt; mert tudjuk, hogy Mundót, Gheism fiát és így Attila unokáját, az úgynevezett scamarok paizson fölemelve kiáltották ki vezérökké (l. Thierry, II, 48.). — Ehhez hasonló volt a fejedelemválasztás a khazaroknál, a mennyiben a XIII. században élt Kazvini, arab író, szerint a fejedelmet (kinek khazar címe *bak* vagy *khakan* volt) megválasztása után székbe ültetik s az országnagyok, a nép ujjongása közt, a táborban körülhordozzák. (Gyárfás, II, 15.)

A kardon, nyílon és lándsán, illetve dsidán kívül bizonyára

voltak még pótlék fegyverek is. Tudjuk például, hogy a nemzeti hagyomány emlegette Botond harczi *bárdját*, melylyel az a hegedősök csacska énekei és parasztok csalfa meséi (más szóval: a történeti énekköltészet) szerint Bizancz érczkapuján akkora lyukat ütött, hogy azon egy öt esztendős gyermek ki és bejárhatott volna. Az 1070-diki cserhalmi ütközet alkalmából tudjuk, hogy midőn a magyar sereg már egészen a kúnokhoz ért, a nyíl használatát a kard, lándsa és harczi bárd váltotta föl, mely utóbbi fegyverrel Szent László is négy kúnt vágott le s a mely fegyvert — Muglen verses krónikája szerint — magok a kúnok is használták. — Hogyan nevezték őseink e fegyvert, biztosan nem tudjuk, de *bárd*nak semmi esetre sem mondhatták; mert e szót csak itt Pannoniában vették föl (vesd össze oláh *bárde*, ó-felnémet *barta*, szláv *brada*, franczia *barde* stb.). Valószínűnek tartom, hogy *baltá*nak nevezték; mert a *balta* vagy *baltu* Timur és Sejbáni harczosainak is rendes fegyvere volt s ezt a törökség még ma sem használja favágásra. Föntebb már idéztem a Kudatku Bilik azon utasítását, hogy «ha összeértél az ellenséggel, karddal és *baltával* vágj»; Kharezm ostromlásakor pedig azt parancsolta Sejbáni, hogy a sereg egy része *baltával* és fejszével (*balta* és *kerki*) rohanjon a várnak s az így rohanva «a vár falait vágta, baltával és fejszével törte-zúzta» (Sejb. 436.). Karsi vívásakor «rohanva másztak föl a várba s *réseket ütve* behatoltak» (Sejb. 80.). Ekkor is bizonyosan a *balta* és *kerki* nevű fegyverrel működtek, ezekkel törve vagy vágva réseket a falon. Ahmed Vefik pasa török szótára szerint, *baltadsi* = *baltásoknak* nevezték régebben a szultáni hárem őreit s a bégek is baltát viseltek fegyverül. Bajos volna föltenni, hogy — midőn a magyar és török nép hadviselése minden tekintetben megegyezik egymással — épen csak e fegyver használatában és megnevezésében mutatkozott volna különbözés. — A *balta*-nak egy neme, az úgynevezett *aj-balta* (szó szerint holdalakú balta), melyet a kirgizek mint régi nemzeti fegyveröket különösen baranták, vagyis rabló portyázások alkalmával használtak s melyet más szóval *csakan*-nak is neveznek («eine mit langem Stiele versehene Hacke, die als Waffe gebraucht wird», Vámbéry: Tschagataische Sprachstudien, 275.). Látni való, hogy e szóval azonos a magyar *csákány*, melyet bizonyára már Árpád korában is használtak fegyverül.

Sem Bölcs Leó, sem más bizanczi taktikaíró nem említi a *buzogányt*, épen így hallgat róla a Sejbánináme és Kudatku Bilik is, pedig neve a magyar *buzogány* és *buzdogány* szóval azonos *buzdogan* és *bozdagan* alakban ismeretes a törökségben. E körülményből tehát az következik, hogy a *buzogány*, illetve *bozdogan* tulajdonképen nem fegyver volt, hanem, mint az oszmánoknál is, inkább a parancsnokság jelvénye s mint ilyet csak a főbbek viselték. Ezen állításunkat igazolja az, hogy Timur seregében is a buzogány viselése csak a *jüz basi*-nál (százados) kezdődött, míg az *on basi*-k (tizedes) és közembereknek nem volt buzogányuk (lásd Tüzükat-i-Timur, 88—89. l.).

A védő fegyverzethez számítható bizonyos tekintetben a háborúban viselt öltözet is. Akár *kalpag*, akár *süveg* födte a harczosok fejét, mind a kettőnek viselésében török analogiát találunk, ha olvassuk a Sejbánináme 170. lapján, hogy téli időben a mongolok ellen nyomuló özbegek fején czobolybőr-kalpag (törökül *kalpak*) volt, mely füleiket is betakarta, s ha megnézzük a Sejbáninak és környezetének fején levő, majdnem kúpalakú és fölhajtott karimájú süveget, mely oly nagyon hasonlít a bécsi képes krónikában Kún László fején látható süveghez. — Továbbá a *dolmány* és *ködmen* is egyaránt a törökséggel közös ruhadarab és szó (amaz a törökben *dolaman*, emez régen *ketmen*, ma a kirgizeknél *ketpen*), miről bárki is meggyőződhetik, ha az özbeg époszban levő képen Sejbáninak egészen magyaros dolmányát megnézi. Kőváry László ezeket mondja a magyar dolmányról: «a rövid csak csipőig ért, míg a hosszú tovább folyt. Mint minden ruhadarabunk, zsinórba volt szegve, galléra fennálló, elől sujtás s szőr, ezüst-, aranyszövetű gomb, melynek száma azonban a tizenkettőt soha sem multa felül. Az ifjak könyökben vágott dolmányt is viseltek. A dolmányt csípőjükön övvel szorították». (A magyar családi és közéleti viseletek és szokások. Pest, 1861., 30—31. l.) Ugyanezen szavakkal kellene leírni Sejbáni dolmányát, valamint azon dolmányokat is, melyeket Dél-Oroszországban, névszerint a Dnieper és Don közötti területen található, török eredetű kőszobrok alakjain láthatunk föltüntetve, melyek szintén térdig, néha ezen alul érnek és sujtással vannak díszítve. — Maurikiosz ezeket írja: «öltözetök legyen bő és hosszú (t. i. a görögöké), mint az avaroké, hogy mikor lovon

ülnek, térdök is el legyen takarva s díszesebbeknek látszassanak». Ebből Salamon Ferencz azt következteti, hogy a magyarok is inkább köpenyeghez, mint a mai mentéhez hasonló felső öltönyt viseltek, mely hosszú és bő volt s mint ilyen nem csak a harczos testét védte, hanem a fegyverzetet is betakarta. A nagyobb, felső ruhadarabok nevei szintén közösek a törökséggel, a mennyiben például a *köpenyeg* = török *köpenek*, *kepeneg* (a juhászok s általában pásztoremberek felöltője, esőköpenyege); a *kecse* vagy *kecze* (mely Listiusnál így fordul elő: «Sisak a fejekben s paizs a kezekben, fénylik kecse hátokon») azonos a török *kecse* szóval (nemezből való köpönyeg) s a *guba* is aligha más, mint a keleti török *kübe* (vattás ruha) és kirgiz *küpe*, *küpö* szó (felső ruha birkabőrbélléssel). A *köntös* vagy másképen *kantus* (lásd Tájszótár és Nyelvőr XVII, 238.) előkelők felső ruhája, vagy legalább díszruha lehetett; mert a közmondás azt tartja: «a köntös — tisztesség». Ezzel azonos ruha a tatár *kontos*, a mint a khánok és bégek gazdagon díszített felső ruháját nevezték s melyet az oroszok és szerbek is elsajátítottak a törököktől (az oroszban *kuntoš*, a szerbben *kontuš*). Természetes, hogy az állatok bőréből csinált ruháknak nagy divatja volt eleinknél s ennek egy példánya, a suba, egészen korunkig fönmaradt, mely fekete báránybőr gallérjával s a báránynak rajta hagyott körmeivel és farkával az igazi keleti nomád életmódnak maradványa s élénken emlékeztet bennünket a kirgizeknek csikóbőrből készült felöltőjére, melyen nemcsak a fényes szőr, hanem a csikó farka is meg van hagyva ékességül. Anonymus ezt mondja Scythiáról: «ubi ultra modum abundanter inveniuntur *Zobolini*, ita, quod non solum nobiles et ignobiles vestiuntur inde verum etiam bubulci et subulci, ac opiliones sua decorant vestimenta in terra illa» (I. fej.). Jornandes szerint pedig: «Hunugari autem hinc sunt nobi, quia ab ipsis pellium murinarum venit commercium». — «Ha a mai magyar — mondja Vámbéry: Magy. Ered. 304. — párduczos őseiről beszél, csak arra a középázsiai szokásra kell gondolnunk, mely szerint a tiszteletet követelő szentek és dervisek még ma is párduczbőrt vetnek vállaikra, valamint Sejbáni költője is hőseit mindenféle ragadozó állatok bőreivel díszítve lépteti föl». A mongolok ellen indult özbegek téli öltözetét ugyanis így írja le a költő: «Az egyiknek ruhája *rókabőr*

volt, a másik *nyest*bőrt öltött magára; az ing helyét *hölgymenyét*- és *evet*bőr pótolta. Hogy a tél hidegétől óvják magokat, állatok bőrével födték be térdeiket. Rókabőrbe valának burkolva, testöket úgy szólván rókába dugták bele. A herczegek *czobolyb*őrbe burkolóztak. Fáklyához hasonlított Mahmud szultán a fején levő *czobolykalpaggal*; a Karadsik is czobolybőrben valának tetőtől talpig». (Sejb. 170—142.) — Ezzel összhangzólag olvassuk a húnokról Ammianus Marcellinusnál: «Öltözetük vászonköntösből és *nyestbőr*mentéből áll» (Thierry, I, 9.).

A mi végre a lábbelit illeti, mind a *csizma*, mind a *saru* neve közös a törökséggel, a mennyiben amaz a törökben *csizme* és *csezme*, emez pedig *sarik* és *csaruk*. Kőváry László szerint a lábbeliek anyagja «többire vörös és sárga karmasin, vörös, sárga vagy fekete kordován s végre szattyán» (Viseletek és szokások, 34.). S hogy régebben is ilyen színes lábbelit viseltek őseink, tudjuk Kálmán királynak egy, 1100-ban kiadott decretumából, melyben megtiltja a papoknak, hogy hasított ködmenben, sujtásos dolmányban, zöld mentében, *színes saruban* s több efféle világi öltözetben járjanak. E divat hazánk több vidékén maig fönmaradt, mert több helyen a leányok és fiatal asszonyok piros vagy sárga csizmát viselnek. — Állítsunk már most az így felöltöztetett őseink mellé egy, Sejbáni korabeli özbeget süvegesen és dolmányosan, meg egy tatárt, kirgizt vagy bár karakalpakot és kelet-turkesztánit, a ki magas sarkú, hegyes orrú és piros vagy zöld csizmát visel, továbbá azt a huszárosan kipödrött bajuszú török alakot, mely egy, az Azovi tenger környékén talált kőszobron látható: s azonnal tisztában leszünk vele, hogy nemzeti viseletünk mását is ugyanott találjuk meg, a hol hadviselésünk módját és eszközeit (lásd Vámbéry: A törökfaj, 38.; Vázlatok Közép-Ázsiából, 249.; és R. Shaw: Reise nach der hohen Tatarei, Jarkand und Kaschgar; Jena, 1876, 409. l.).

A tulajdonképeni, támadó és védő fegyvereken kívül egyéb szereket is kellett vinni magával a magyar harczosnak. Maurikiosz azon utasításainak, melyeket a görög sereg elé szab, bizonyára az avarok és magyarok hadviselése volt a mintaképe, a mint kifejezései is elárulják. Így például ezt mondja: «öltözetük legyen bő és hosszú, *mint az avaroké*»; továbbá: «a sátrak formájában *is* utánozni kellene *az avarokat és turkokat*» stb. Már most a meny-

nyiben ezt rendeli a görögöknek: «legyenek *táskájok*ban tartalékhúrok; övükben legyen *ráspoly* és *árr* ... egy *abrakos tarisznya, patkó*», hozzá tehetjük, hogy: épen úgy, mint az avaroknál és turkoknál; — mert az világos, hogy egy lovas és íjász népnek szüksége van úgy abrakos tarisznyára és patkóra, mint a húrok tartására való bőrtáskára.

A fegyverzet ezen áttekintése után nem lesz érdektelen, ha bemutatom, hogyan szerelte föl Timur a maga harczosait. Részletes utasításai így hangzanak: «Minden *közembernek* legyen háborúban: *íj, tegez, kard,* egy *árr, fürész* (? a franczia fordításban *scie*), *abrakos tarisznya,* egy *tű, balta, bőrtáska.* Minden *válogatott harczosnak* (guerriers d'élite): *sisak, pánczél, kard, íj, tegez.* Az *on basi*-nak (tizedes) legyen: *kard, íj, tegez, pánczéling.* A *jüz basi*nak (százados) legyen: *kard, íj, tegez, buzogány, pánczéling* (la cotte-de-maille), *mellvért* (cuirasse). A *ming basi* (ezredes) többet vigyen ugyanazon fegyverekből: *pánczélingek, mellvértek, sisakok, lándzsák, kardok,* tegezek és íjak. Az *első emir*-nek legyen: sátor, két napernyő, egy szépen kidolgozott másik sátor és több fegyver. A *másod, harmad emirek*nek és a *generalissimus*nak pedig rangjoknak megfelelően» (Tüzükat-i-Timur, 88—89. l.).

A tábori szerekhez tartozott a *sátor* is; mert Bölcs Leó ezt mondja az 53. §-ban: «Háború idején a szükséges lovakat magokhoz véve s *békókba* téve, turk *sátraik* közelében őrzik a had rendezkedéseig». Ennek neve szintén a törökséggel közös, hol e szó *satir-* és *csatur*-nak hangzik. Mily lassan és nehezen szoktak le őseink a nomád élettel együtt járó sátorlakásról, bizonyítja az 1147-ben Magyarországon járt Ottó, freisingeni püspöknek, tudósítása, mely szerint «a magyarok nyáron és őszszel nagyobbára sátrakban laknak, házaik és városaik nyomorúságosak» (l. Magy. Ered. 453.). Sőt a sátorban lakásnak emlékét mind e mai napig föntartotta ez a szólásmód: «fölszedi a sátorfáját», mely kifejezés egész híven festi a nomád embernek egy helyről a másikra költözését. — Timur rendeletei szerint a közemberekből 18, a válogatott harczosok közűl pedig öt ember tanyázott egy-egy sátorban. Már az *on basi*-nak s fölebb menve, a *jüz basi*-nak és *ming basi*nak saját külön sátora volt, az *emirek*nek pedig már kettő-kettő.

Tudjuk őseinkről, hogy költözködéseik alkalmával család-

jaik sátoros szekerekben követték őket; mert ezt határozottan mondja Nestor és Regino s a bécsi képes krónikában is láthatók az ilyen szekerek. Nestor szerint ugyanis: «Sie kamen an der Dneper und standen hier in den Weshen (sátoros szekér), denn sie marschirten, wie die Polovzer» (Schlötzer ford.). Regino pedig ezt írja: «Uxores liberosque secum in plaustris vehunt, quibus coriis, imbrium hiemisque causa tectis, pro domibus utuntur». Ugyanilyen sátoros szekeren szoktak költözködni még a múlt század második felében is a Pontus-vidéki törökök, főként a nogaji tatárok (Vámbéry: A török faj, 655—656.). Kétségen kívül töröktatár nemzetségűek voltak tehát azon, Pontus-melléki skythák is, kikről Herodotos azt írja, hogy sátoraikat kocsin vitték. — Bizonyára ilyen sátoros vagy födeles szekerek voltak a húnoknál is, kikről így ír Ammianus Marcellinus: «Követik őket költözködéseikben barmaik s vontatják szekereiket, melyekben családjaik tanyáznak. Itt fonják és varrják a nők a férfiak öltönyeit, itt fogadják férjeik öleléseit, itt hozzák világra gyermekeiket s nevelik fiatalságig». (Thierry, I, 9.) Az ilyen szekereknek okvetetlenül födeleseknek kellett lenniök. — A besenyőkről szintén tudjuk, hogy ökörbőrrel bevont födeles szekereken vitték magok után családjaikat. (Gyárfás, II, 50.) — A kúnokat illetőleg pedig ezt olvashatjuk III. Lászlónak 1279. augusztus 10-dikén kelt oklevelében: «Mostantól kezdve letelepednek és lemondanak sátraikról és szövetházaikról (tabernacula et domus filtrinæ) s a keresztyének szokása szerint helységekben és épületekben s földhöz erősített házakban laknak». (Gyárfás, II, 338.) — Szekerekről lévén szó, alkalmilag megemlítjük, hogy a tábornak szekerekkel történt körülvételét, illetőleg megerősítését aligha a nyugot-európaiaktól tanulták el őseink — mint Salamon Ferencz hiszi; — mert alkalmazták ezt már a húnok és avarok (l. Thierry, I: 157, II: 154.), valamint a besenyők és kúnok is. (Gyárfás, II, 50, 93.) Igaz, hogy Bölcs Leó nem említi a szekér-tábort, sőt ezt mondja: «sánczokba nem zárkóznak» s ennek használatáról legelőször csak 1099-ben van históriai adatunk (legalább tudtommal), azon alkalomból, midőn Kálmán király, Szvatopolk kievi fejedelmet segítvén, Przemisl várát ostromolta; de vajjon a húnok és avarok s a régi törökök is a nyugot-európaiaktól tanulták-e el ezt a védelmi rendszert? Ezt

bajosan lehetne elhinni; mert a nagy tudományú Ahmed Vefik pasa, török szótára II. köt. 738. és 739. lapjain, azt mondja a *tabur* (hajdan még *tabkur*) szóról, hogy ez régen, vagyis a régi törököknél «egymáshoz kötött szekerekből alakított, négyszögű erődöt» jelentett. Ezzel azonos lévén a magyar *tábor* szó, világos dolog, hogy nem a szlávoktól került nyelvünkbe, mert — Miklosich kimutatása szerint [1]) — azokhoz is csak a török nyelvből jutott (bolgár, szerb, orosz, lengyel *tabor*; az ó-szlávban még nem volt meg).

A *békót* is említvén Bölcs Leó (l. föntebb), meg kell jegyezni, hogy ennek is épen úgy török rokonsága van (törökül: *bigau, bogau, bugav*), mint egyéb lószerszámoknak, milyen például *kantár* — török *kantar*; *gyeplő* — török *jiplik*; *hám* s régi magyar *hamut* — török *kom* és *kamit, khamut*; *fék* — török *bek*; *nyereg* — török *jeger* (melyből előbb *nyeger* s ebből metathesissel *nyereg* lett); *kengyel* — törökül *kangaj* (ma az altai tatároknál korcsolyát jelent) stb.

De tudjuk, hogy a magyar nem csak az okvetetlenül szükséges szerszámokkal látta el lovát, hanem, a szó szoros értelmében, fel is díszítette; mint legkedvesebb állatát és harczainak részesét, pazar fényűzéssel cziczomázta fel. — Hogy a török is ilyen díszesen szerelte fel harczi paripáját, kitünik a Sejbánináme azon helyéből, hol a Sejbáni serege által megtámadott Veli bégnek futásáról ezeket mondja: «sátorában szétszórva maradtak a *lovak nyakékei*, ott maradt igen sok lószerszám, ott maradtak a *különféle színű fékek* is». (Sejb. 218.) — A lónak cziczomázásához tartozott végre az is, hogy — mint Apor Péter írja Metamorphosisában — a *ló farkát vörösre szokták festeni*. E régi és határozottan keleti, helyesebben török szokásnak emlékét mind e mai napig föntartotta egy játékvers, melyet gyermekkoromból ismerek s melyet újabban Halason is hallottam. Az összefogózkodó gyermekek körén belül áll egy leány, kívül pedig egy fiú járkál. A körben álló leány kérdezi:

Mit kerülöd, fordulod
Az én házam táját?

[1]) Die türkischen Elemente in den Südost- und Osteuropäischen Sprachen. Wien, 1884.

Mire a fiú így válaszol:

Mert igen megszerettem
A kigyelmed lányát.

De a leány ezt veti neki:

Nem adom én a lányomat
Hintós kocsi nélkül;
A hintóban száz ló légyen
Mind a száznak *festett farka* légyen stb.

Sejbáni az Akhszi melletti táborozás alkalmával kiadván a tovább menésre vonatkozó rendeletet, «íjaikat mindnyájan rendbe hozták, a mennyiben tűz fölé tartva megszárították; *a lovak sörényét vörösre és fehérre festették* (Sejb. 264.). Erre vonatkoznak Tinódinak a «Szegedi veszedelem» című énekében olvasható szavai: «Nagy szép *festett lovak* az mezőn jargalnak, Kikről fő terekek elestek, megholtanak».

Az Anonymus által följegyzett nemzeti hagyomány emlékezik *zászló*ról és harczi *kürt*ről is. «Dux vero Arpad . . . suos confortans milites, dicens: o scythici! . . . strenue et fortiter pugnemus contra Græcos et Bulgaros. Hoc audito Lelu, filius Tosu, *tuba cecinit* et Bulsuu, filius Bogat, *elevato vexillo,* in prima acie contra Græcos pugnaturi venire cœperunt». (39. fej. Ki ne venné észre, hogy e szavakban a hegedősök által énekelt naiv eposz egyik részének nehány sora rejtőzik?) Később, például 1070. és 1089. években is említik történeti forrásaink a zászlót, még pedig a cserhalmi csata alkalmával Salamon *selyem lobogóját,* a Kopulcs kúnjaival Temes vizénél történt ütközet alkalmával pedig Szent László *vörös lobogóját.* Hogyan nevezték őseink a zászlót magyar szóval, ma már nem tudhatjuk, de *zászló*nak semmi esetre sem mondhatták; mert ez, mint régi *zászló* alakja is mutatja, a pannoniai szlávok nyelvéből került hozzánk (szláv *zasztava*). A kürt azonban megtartotta eredeti nevét, mely a törökben *kürge*-nek hangzik (vesd össze régi *sőg,* ma *sőt; ismég* — *ismét* stb.). Az a kép, melyet a Sejbáninámе írója fest Sejbáninak az endidsáni Tembel ellen folytatott harczáról, igen hasonlít az Anonymusnak imént idézett szavai által keltett képhez. «Most a *zászlók* lobogtak a khán oldalánál,

a trombiták győzelmet jósolva harsogtak, a harczi *kürtök* diadalt igértek s a dobok is pörögtek, bíztatva, hogy bizonyos a győzelem, legyetek vígak». (Sejb. 328.) — Volt-e szerepe a *dob*nak őseink hadviselésében, határozottan nem tudhatjuk, neve azonban csak a török nyelv segélyével érthető. Tudvalevő ugyanis, hogy a dob kezdetleges alakja gömb- vagy félgömbszerű s ezt az alakot fejezi ki voltaképen a *dob* szó, melynek mása a török *top, tub* (gömb, minden gömbalakú tárgy, golyó stb.). Egyébiránt a *dob* szónak ilyenféle alapjelentése kiérzik a tovább képzett alakokból is, például *dobos:* terhes asszony (kinek hasa dobszerű); *dobasz:* jóllakott, sok ételtől felfúvódott; *dobár:* duzzadt, puffadt; *dobzik:* feldagadni, felpuffadni. Lehetséges, hogy őseinknél a dob inkább csak a pogány vallás, illetve Samanizmus szertartásainál szerepelt; de Timur seregében határozottan a parancsnokság jelvénye és eszköze volt; mert az on basi-tól kezdve mindegyik tisztnek volt egy-egy dobja.

Bármilyen volt a zászló, azt a nemzet czímere ékesítette, mely Kézai följegyzése szerint *koronás fejű madár* volt, melyet *turul*nak neveztek s e czímert hordták magokkal háborúban egészen Gejcs vezér idejéig. Erdélyország czímerén, mint tudjuk, a magyarok jelvénye *kiterjesztett szárnyú sas vagy karvaly*, a székelyeké pedig nap és hold. — Más helyen (lásd: *Turul.* A magyar herald. és geneal. társaság közlönye, 1886. évf. 3. füzet, 124—126. lap) már kimutattam, hogy a törökség egyik részének, tudniillik az arab írók által *gúz*oknak, a bizancziak által pedig *úz*oknak nevezett törzsnek szintén *kiterjesztett szárnyú madár, nagyobb fajta sólyom vagy sas volt nemzeti czímerök, melyet szintén turul-nak neveztek.* Ennek a körülménynek, hogy tudniillik a magyarok nemzeti czimere is, nevével együtt, ugyanaz volt, a mi a törökségé, bizonyára nagy fontossága és bizonyító ereje van nemzetünk eredetének és rokonságának kérdésében; mert szókat és szokásokat eltanulhat egyik nép a másiktól, — de hogy a nemzeti czímer is úgynevezett kölcsönzés tárgya lehessen, már azt nem vagyok hajlandó elhinni.

III.

Tudjuk, hogy az egészben vett magyar nemzet körén belül többféle osztályok voltak, úgy mint: törzsek, nemzetségek, hadak, ágak, s mindegyik osztálynak meg volt a maga feje vagy főnöke; mert Constantinus P. császár határozottan mondja, hogy minden nemzetségnek van külön fejedelme (ἄρχων) s hazai krónikáink névszerint is fölsorolják a legfelsőbb, vagyis legnagyobb osztálynak, tudniillik a hét törzsnek fejeit (hetu-moger, septem principales personæ, septem capitanei). Azt is tudjuk — s föntebb már két helyen is tárgyaltuk — hogy a hadseregnek kisebb és nagyobb osztályai a polgári, helyesebben mondva, a vérségi vagy rokonsági osztályok, azaz törzsek, nemzetségek és ágak szerint alakúltak, a mennyiben egyik vagy másik hadosztály nem volt egyéb, mint a vérségi kapocs által összecsatolt több vagy kevesebb számú egyének csoportja. Bizonyítja ezt Bölcs Leó, ki az 53-ik §-ban azt mondja, hogy a táborozó magyar *hadsereg törzsek és nemzetségek szerint* széledt el. Ebből az is bizonyos, hogy az egyes hadosztályok vezérei, parancsnokai nem mások valának, mint az illető törzsnek vagy nemzetségnek, illetve ágnak fejei vagy főnökei; más szóval, a ki otthon, békében volt feje a maga törzsének, nemzetségének stb., ugyanaz volt annak vezére, tisztje háború alkalmával. — Köztudomású dolog, hogy mindez a törökségnél is épen így volt, s föntebb már láttuk is, hogy például a *Mangit, Najman, Kuscsi* stb. nemzetség mind megannyi külön hadosztály volt, vezettetve a háborúban saját nemzetségfőnökeik által, a kik tehát ezen alkalommal valódi katonatisztek valának. — Épen így oszlott a khazarok, besenyők és kúnok nemzete is törzsekre és nemzetségekre. Kazvini szerint ugyanis mindegyik khazar nemzetségnek van saját birája s ezért, ha a nép között per támad, abba a király nem avatkozik, hanem saját nemzetségi főnökeik intézik el az ügyet. (Gyárfás, II, 15.) Constantinus Porphyrogenitus tanúsága szerint pedig a besenyő nemzet nyolcz törzsből és negyven nemzetségből állott, mely osztályok külön-külön területen lakván, saját főnökeik igazgatták őket (u. o. 17.). Végre a kúnokról is tudjuk, hogy nem egységes nemzettestből állottak, hanem számos törzsekre és nemzet-

ségekre valának oszolva, úgy hogy mindegyik osztálynak külön feje volt s mindegyik osztály a többitől függetlenül cselekedett és intézte el ügyeit (u. o. 154.). Még IV. Lászlónak 1279. évi augusztus 10-dikén kelt oklevelében is ezt olvashatjuk: «Ezen kún urak és nemesek és a kúnok közönsége országunk nádorának biráskodása alá fognak tartozni, ki felettök biráskodni fog, *mellette ülvén azon biró vagy főnök, mely minden nemzetségben lesz rendelve,* úgy mint ez nagyatyánk ideje óta megtartatott» (u. o. 341.).

E szerint a hányféle osztály volt az egész nemzetben s következőleg a hadseregben is, annyiféle hadi tisztségnek is kellett lenni. Krónikáink csak kétféle osztályt említenek, tudniillik a hét törzsnek és a száznyolcz nemzetségnek osztályát; más, későbbi forrásokból, ezeken kívül, még nemeket és ágakat ismerünk. Kézai és Turóczi csak háromféle tisztet említ, úgy mint *capitaneus* (a törzsek fejei, tehát összesen hét), *centurio* (százados), és *decanus* (tizedes). Már pedig az kétségtelen dolog, hogy a nemzetben és hadseregben nem kétféle osztály s nem háromféle tisztség volt, hanem mindenesetre több. Vegyük csak vizsgálat alá a krónikák adatait a honfoglaló magyarok hadseregének számáról. Kézai ezt mondja: «hét seregre oszlának, úgy, hogy mindegyik seregnek a századosokon és tizedeseken kívül egy-egy kapitánya legyen . . . vala pedig mindegyik seregben 30,000 fegyveres vitéz» (II. könyv, 1. fej. 2. §.). Turóczi szerint pedig: «nam in secundo eorum de Scythia egressu de centum et octo tribubus *ducenta et sedecim milia,* de unaquque scilicet tribu *duo milia* armatorum excepto familiæ numero eduxisse perhibentur». Az egész hadsereg tehát 210,000 vagy 216,000 emberből állott volna, olyanformán, hogy minden egyes *nemzetségben* 2000 s minden egyes *törzsben* 30,000 harczos volt. E szám, nézetünk szerint, igen nagy (lásd bővebben Vámbéry: Magy. Ered. 431—432. l.); egyébiránt czélunkra nézve mindegy: akár a legnagyobb, akár a legkisebb számot vesszük. Tegyük fel tehát, hogy a 108 nemzetségben egyenkint nem kétezer, hanem csak 1000 harczos volt (s ez már természetesen a lehető legkisebb szám), ennélfogva az egész hadsereg csak 108,000 emberből állott, a hét törzs mindegyikére körülbelől 15,000 esvén. Már most vegyük fontolóra, hogy krónikáink háromféle hadi tisztje közűl a kapitaneus (vagy principalis persona) a törzsek feje, illető-

leg vezére, parancsnoka levén s mint ilyen legalább is 15,000 ember fölött rendelkezvén, e források szerint utána a centurio s erre a decanus következett volna, kik közűl amaz száz, emez pedig tíz ember parancsnoka volt. Az ilyen felosztás, illetve vezérlet lehetetlenségét első pillanatra átláthatja mindenki. Kétségtelen tehát, hogy volt, mert a dolog természete szerint kellett is lenni még egy hadi osztálynak és tisztségnek (a capitaneus és centurio között) s ennélfogva vérségi kötelékeken alapuló polgári osztálynak is. Egyébiránt magokból az idézett krónikákból is ki lehet érteni mind a hiányzó negyedik osztályt, mind a negyedik hadi tisztséget, ha a zavart eloszlatjuk. A legnagyobb körű hadi osztály ugyanis, mint tudjuk, a törzsek osztálya, melyeknek vezére, vagy parancsnoka a capitaneus. E hét törzs körén belül áll a 108 nemzetség osztálya, melyek mindegyikében 2000 ember volt a krónikák szerint, de a melyek nem említik ezek vezéreit vagy főnökeit. Azonban említenek századost és ez után tizedest, a mely tisztségek megfelelő hadi osztályok létezését bizonyítják. Világos immár, hogy az egész nemzet kebelében s következőleg a hadseregben is *négyféle* osztálynak kellett lenni, miből természetesen az következik, hogy hadi tisztség is négyféle volt. Hogyan nevezték őseink ezen osztályokat és tisztségeket külön-külön, azt nem tudjuk, legfölebb sejthetjük. A legfelsőbb osztályt, a milyen hét volt, ma *törzs*nek, az utána következőt pedig, a milyen 108 volt, *nemzetség*nek szokás nevezni. A «Maros-Székben 1401—1515 közt hadnagyságot és bíróságot nemek és ágak rendje szerint viseltek lajstroma»-ból (lásd: Századok, 1868. évf. X. füzet) pedig az tünik ki, hogy a legalsó, vagyis legkisebb körű osztály neve *ág*, a fölötte való, nagyobb körű osztályé pedig *nem* volt. Mivel pedig ezen lajstromban mindenütt úgy olvashatjuk, hogy a *had*-nagyság ezen *nem*ben ezen *ág*on volt, e kifejezésből azt érthetjük, hogy a nem fölött való, szélesebb körű osztály neve nem nemzetség, hanem *had* volt, vagy legalább is azt, hogy a *had* és *nemzetség* szók, mint ugyanazon osztály nevei, synonimák voltak. — A mi már most ezen osztályok főnökeinek, illetőleg parancsnokainak méltóságneveit illeti, tudjuk, hogy a legfelső osztály tisztjeit krónikáink *capitaneus* vagy *principalis person*anak, Constantinus császár pedig ἄρχων-nak nevezi, de az eredeti magyar név nem maradt fönn. Legvalóbbszínű azonban,

hogy őseink ezeket *vezéreknek* nevezték. A második osztály neve *had* lévén, ennek fejei mindenesetre a *had-nagyok* valának (számszerint 108), t. i. a hadnak *nagyjai* (v. ö. *fol-nagy, nász-nagy* stb.; törökül is *ulug*, azaz «nagy»). A *nemek* osztályának a krónikák centurio-ja, az *ágakénak* pedig ugyanazok decanus-a felel meg, de magyar nevök ismeretlen. — Mindezeknek megfelelőleg a török-tatár népeknél is négyféle osztályt s a hadseregben négyféle tisztséget találunk. Nevezetesen úgy Ahmed Vefik, mint Sejkh Szulejmán eredeti török szótára szerint egy-egy török nép *(ulusz)* mindenek előtt több *il*-re, minden *il* több *ujmak*-ra, minden *ujmak* több *boj*-ra s minden *boj* több *uruk*-ra oszlik. Timur hadseregében pedig a következő négyféle tisztség volt, alulról fölfelé haladva: *on basi* (tizedes), *jüz basi* (százados), *ming basi* (ezredes), *beg* vagy *emir*.

Kétségtelen dolog, hogy a magyar törzsek a vérszerződés létrejöttéig egymástól teljesen függetlenül éltek saját törzsfőnökeik alatt, semmi más nem fűzvén őket egymáshoz, mint a nyelv, vallás, szokások és intézmények azonossága. Nem képeztek egységes nemzetet, nem volt nálok monarchikus kormányforma s fölöttük centralis hatalom, épen úgy nem, mint a húnok, avarok, bolgárok, khazarok, besenyők és kúnok fölött sem. E körülményből érthető úgy a magyaroknak három részre szakadása, mint az említett népeknek oly sok felé szétszóródása vándorlásaik és harczaik alkalmával, valamint az a körülmény is, hogy a vezérek korabeli rabló hadjáratokat csak egyes törzsek intézték függetlenül a nemzet összeségétől. Csak Árpádkorában kezdődött a magyarok rendezettebb államélete, ekkor léptek egymással szorosabb viszonyba a törzsek és nemzetségek, belátván azt, hogy ha más népekkel szemben állást akarnak foglalni s nagyobb tettet véghez vinni, sokkal jobb, ha egy közös főnek vagy vezérnek hódolnak, vagyis *egy* ember kezébe teszik a főhatalmat. Ez volt az oka ezen egyesülésnek, a centralis hatalom, vagy monarchikus kormányforma életbeléptetésének Anonymus szerint, a mennyiben így nyilatkozik: «Septem principales personæ, qui hetu-moger vocantur, *libera voluntate* et *communi consensu* elegerunt sibi ducem ac præceptorem» (V. fej.), míg Constantinus császár szerint a khazar khagan ösztönözte volna őket arra, hogy magok közül fejedelmet válaszszanak. De

nem az igazi okot akarjuk ezúttal földeríteni, csak azt szándékozunk kiemelni, hogy a hét törzsfőnök, az egész nemzet egyesülését magában foglaló, kölcsönös szerződést egészen törökös módon erősítette vagy pecsételte meg vérével, a mennyiben Anonymus szerint «more paganismo *fusis propriis sanguinibus in unum vas* ratum fecerunt juramentum» (V. fej.). Árpád fejedelemmé választatásának tehát mind a két actusa törökös szokás; mert a paizson való fölemelést már föntebb tárgyaltuk, a vérszerződéssel egyező török szokásról pedig ezt mondja Vámbéry «Primitive Cultur des turko-tatarischen Volkes» (Leipzig, 1879.) című művében: «*Die Schwörenden öffneten sich gegenseitig die Armader, liessen ihr Blut in einen Gefäss fliessen* und tranken dasselbe. Schwören heisst daher im türkischen *and icsmek*, wörtlich Segen trinken». — Ezzel összhangzólag a thráciai kúnok is ősi pogány szokásuk szerint pecsételték meg Balduinnal kötött szerződésüket 1239-ben, a mennyiben a szerződő felek megbizottjai fölmetszett ereikből véröket egy ezüst kehelybe csurgatták, e vért borral és vízzel vegyítve megitták s ekkor azt mondták, hogy ők már most vértestvérek. (Gyárfás, II, 204.) Ilyen szertartással tehették le ugyanezen évben Kuthen kúnjai is a hűségi eskűt IV. Béla előtt. — A testi-lelki vagy benső barátot jelentő török *kan-kardas* (vér-testvér) kifejezés is e szokásban leli magyarázatát.

Végre még azt akarjuk megemlíteni, hogy a vezérek korabeli ősmagyar főméltóságoknak nevei is a törökséggel közösek s csak a török nyelv segélyével érthetők és magyarázhatók meg.

Constantinus császár ugyanis ezt mondja a turkokról, azaz a magyarokról: «Első fejük az Árpádész nemzetségéből fejedelem és két másik, a *gülasz* és *karkhasz*, kik birói tisztet viselnek. S tudni kell, hogy gülasz és karkhasz nem tulajdonnév, hanem méltóság». Ibn Daszta pedig ezt írja: «A magyarok a törökök nemzetségéhez tartoznak. Főnöküket كندى (*kende* vagy *kündü*)-nek nevezik. E név különben csak királyukat illeti, mert tulajdonképeni uralkodójuk neve *dsula*, kinek parancsait minden magyar ember követi s ki egyedűl határoz támadás, védelem s effélék fölött». Constantinusnál még e magyarázatot találjuk: «Tudni kell, hogy Bulcsu, a karkhász, fia Kalésznak, a karkhásznak és hogy Kálész

tulajdonnév, a karkhász szó pedig méltóságnév, valamint a gülasz is, mely nagyobb a karkhásznál».

Előttünk áll három méltóságnév: *gülasz* (Γόλας) vagy *dsula*, *karkhász* (Καρχας) és *kündü* (vagy *köndü*). Világos, hogy a *gülasz* es *dsula* egy és ugyanazon szó, mivel a magyar *gy* hangot a görög író csak *g*-vel, az arab író pedig csak *ds*-vel adhatta vissza, valamint az is, hogy a *gülasz* végén már görög nominativusi rag van, épen úgy, mint a *karkhász* s a szintén Constaninusnál található *Arpadész*, *Taszész* (Tas), *Bulczusz* (Bulcsu) stb. szók végén s ennélfogva e két szó magyarúl *gyula* és *karkha*-nak hangzott. Az idézett két író szavaiból világos továbbá az is, hogy a *gyula* generalissimus vagy hadügyminiszter-féle, a *karka* pedig országbíró volt, amaz a katonai, emez a polgári hatalom gyeplőjét tartván, melynek két szára csak a fejedelem kezében ért össze. A *gyula* név e szerint nem más, mint a török *gyala*, melynek jelentése a szibériai tatároknál «Fürst», a *karka* pedig — mely méltóság, a mint Constantinus szavaiból kitűnik, apáról fiúra szállott — ugyanaz a méltóság és szó, a mi a régi török *karacsi*, azaz: «Aufseher, in den tatarischen Khanaten Titel des höchsten Würdenträger des Reiches, *der in einigen Adelsgeschlechten erblich war*» (Zenker szótára; e szó a tobolszki tatárok nyelvében *karaguczi*-nak hangzik). A mi végre a *kündü* szót illeti, ennek jelentése nem egészen világos az illető forrásban, de az bizonyos, hogy azonos vele az a *kündü* szó, melylyel Ibn Fozlan szerint a khazarok nevezték a khakan után álló méltóságviselőt, tudniillik a *kündü khakan*-t. De bármit jelentsen is ez a szó, annyi bizonyos, hogy valamely főbb tisztviselő címe volt s nem lehet más, mint a török *kündü* szó, mely az Altai hegység környékén lakó törököknél szintén meltóságnév s egy főbb tisztviselő címe (lásd Budagov L. szótára. II. köt. 165. lap).

THÚRY JÓZSEF.

BETHLEN GÁBOR HADSEREGÉNEK SZERVEZETE S HADVISELÉSI MÓDSZERE

A II. FERDINAND ELLEN VISELT HÁBORÚKBAN.

Bethlen Gábornak II. Ferdinánd ellen viselt hadjárataiban nagy szabású döntő csaták vagy ütközetek nem fordúltak elő; a hadműveletek és harczok, melyek által nagyobb eredményeket vívott ki, inkább a portyázó hadviselés jellegével bírnak.

A kevésbbé maradandó, mindazáltal megkapó siker, melyet ezen hadjárataiban észlelünk, a politikai és hadi viszonyokban, a harczeszközök sajátságos voltában, de első sorban Bethlen Gábor kiváló egyéniségében találja magyarázatát.

Bethlen Gábor azon ritka államfők köze tartozott, kikben a hadügyekben való jártasság a hadvezéri tehetséggel s a diplomata ügyességével párosúlt; háborúit a diplomatiai tevékenységgel szoros kapcsolatban tartotta; mint diplomata s hadvezér a kezdeményezést megragadva, műveleteiben számító s óvatos volt, s ellenfeleit okkal-móddal kijátszani igyekezett, mi neki majd mindig sikerűlt is.

Benne a hadvezér s körmönfont diplomata megtestesült egyediségét találjuk, ki mindég alkudozik ellenfeleivel, s az így teremtett kedvező helyzetet értékesíteni, vagy a kínálkozó alkalmat megragadni soha el nem mulasztja; még a harcztéren is békét ajánl, de seregeit támadásra vezeti, vagy kisiklik ellenfele körmei közűl.

Habár politikai s hadviselési módszerében követett némely eljárása — korunk fogalma szerint — nem kifogástalan, helytelen volna őt álnokság, vagy szavának megbízhatatlan volta miatt elítélni; ellenfelei sem voltak jobbak; de Bethlen azoknál szeme-

sebb, módszerében következetesebb volt; hadi s politikai eljárása a viszonyokhoz mért vala; ellenfelei nyiltan és alattomban fondorkodtak ellene; védura s szövetségese a török — elhatározásaiban s igéreteiben változó s mindenek fölött kapzsi vala — magyarországi pártfelei kevésbbé kitartók s áldozatkészek, a csehek, morvák gyámoltalanok voltak; egyéb szövetségesei csak igéretekben s bíztatásokban valának bőkezűek.

E megbízhatatlan viszonyok daczára Bethlen Gábor éles esze, politikai előrelátása, eszélyessége, hadban való jártassága s hadvezéri tehetsége által — a rendelkezésére állott csekély hatalommal — Erdélynek nyugalmas jólétet, anyagi s szellemi fölvirágzást, saját trónjának biztos alapot, önmagának az európai viszonyokra számottevő befolyást vívott ki s ellenfelei szemében félelmes ellenség, érdektársai előtt keresett szövetséges vala.

17 éves kora óta a hadi pályán tanúlta az élet iskoláját megismerni, s 42 kisebb-nagyobb ütközetben vett részt.[1])

Viselt háborúi közűl reánk nézve politikai s hadtörténelmi szempontból legfontosabbak, legérdekesebbek s legtanúlságosabbak azon hadjáratok, melyeket II. Ferdinánd magyar király s római császár ellen intézett; legfontosabbak, mert ezen hadjáratokat — az ember nagy alkotásainak rúgója, az egyéni dicsvágytól eltekintve — a magyar alkotmányos szabadság s a lelkiismeret szabadsága, mint nemkülönben az európai egyensúly érdekében indította; legérdekesebbek, mert azok korának egyik leghatalmasabb s kiválóbb koronás feje s az általa képviselt felekezeti nagy párt túlhatalma ellen viselte; legtanúlságosabbak, mert hadműveleteiben oly nagy kiterjedésű hadszíntéren mozog, melyen a hadi események változatos panorámája — a történelmi adatok hiányos voltának daczára — lehetőleg világos képet ád nemzetünk hadiszervezete, hadviselési módszere, valamint a hadakozó felek s hadvezéreik hadi képességéről.

Minthogy a hadviselés módszere a hadi szervezeten alapszik, szükséges, hogy mindenekelőtt ezzel, s a vele kapcsolatban álló egyeb tényezőkkel megösmerkedjünk.

[1]) Katona: Hist. Crit. Reg. Hung. XXX. 481. l.

Bethlen Gábor hadserege lovasságból, gyalogságból és tűzérségből állott.

A *lovasság* főfegyvere volt a kopja és kard, azon felül tőr és pisztoly. Bethlen Istvánnak 1620 aug. 30-án kiadott hadfogadási intézkedése szerint: «Minden gyalogost, lovast jó puskával, szablyával, szekerczével, szerszámmal» — kellett megfogadni — a lovasnak «jó lova, sisakja, pánczélja . . ., kopjája, hegyes tőre vagy pallosa meglevén . . . . .»[1]) E fegyvernemről és fegyverzetről a harczmód tárgyalásánál körülményesen fogunk szólani.

A *gyalogság* főfegyvere a puska (muskéta) és a kard volt.[2])

A *tűzérség* ez időben még mindég kezdő korát élte; a kisebb-nagyobb űrméretű lövegek (álgyúk, tüzes szerszám, lövőszerszám) kezelése nehézkes, a harcztéren, ütközetekben használandók hordtávja csekély, tovaszállítása nehéz volt. Az ágyúk a szükséghez képest nem csak lovak, de ökrök által is vonattak.[3])

[1]) Szilágyi S. Erdélyi országgyűlési emlékek. Budapest 1881. VII. 546. l. Az idézetnek specialisan a lovasságot illető szavaira vonatkozólag megjegyezzük, hogy a bekezdésben említett «*lovast jó puskával*» csak tollhibának tartjuk, mely a (,) elhelyezéséből származik, a mennyiben részünkről így tartjuk helyesebbnek: «Minden gyalogost, lovast, jó puskával, szablyával» stb. Azon föltevést, hogy Bethlen Gábornak puskás lovassága is volt, kételkedve fogadjuk.

[2]) Hogy volt-e Bethlennek lándzsás gyalogsága, az adatokból nem tünik ki; egyébiránt a sereg fegyvernemeiről szóló adatok gyakran általánosak, vagy határozatlanok; így például Bethlen Gábor 1621. márczius 18-án N.-Szombatról írja Thurzó Imrének: «Béldi Kelement válogattam 3000 lóval, úgymint 2000 kopjással és 1000 gyaloggal (Szilágyi S. Bethlen G. pol. lev. 1613—1629. 278. l.). A hadi népet nevezik gyalognak, fegyveresnek, kopjásnak, lovasnak, hajdúnak; ezekből a fegyvernembeli különbséget megállapítani nem lehet.

A megyei hadaknál találjuk: «Kinek 15—20 jobbágya van másodmagával lóháton . . . kinek 100 jobbágya van 8 kopjással vonúljon ki, hogy ne valami bocskorosok, de szolgálatra való emberek, kopjások legyenek», továbbá «a kik lóra nem üllhetnek, *azok jó puskát, szablyát, 100 lövő szerszámot* szerezzenek». (Török-magyarkori állam-okmánytár I. 143. l.).

A főurak csapataira vonatkozólag pedig: Széchy uram 300 kopjással, 200 gyaloggal ígért eljönni. Thurzó Szaniszló az szerént; Thurzó Imre az szerént, Rákóczy György az szerént». (Török-magyarkori állam-okmánytár I. k. 218. l.).

[3]) «Trecenti insuper boves, pro vectura tormentorum bellicorum et

Bethlen Gábor hadfeleinél valamint ellenfeleinél is, általában véve ugyanazon hadi eszközöket találjuk.

A fegyverzet s harczmódból ítélve, az erdélyi fejedelem gyalog és lovas hadait a könnyű csapatok közé sorolhatjuk, ugyan így a török, tatár, valamint a moldva és oláhországi segélyhadakat is.

A II. Ferdinánd zsoldjában harczoló magyar hadakat, mint nemkülönben a Lengyelországban toborzott lovas kozákokat hasonlóan könnyű csapatoknak osztályozzuk, ellenben a német birodalomban, Cseh-, Morvaországban, Sziléziában stb. toborzott, valamint a nyugati szövetségesek által küldött gyalog és lovas hadakat, a nehéz csapatokat köze soroljuk.

Ez utóbbiak közt találunk lándzsás és muskétás gyalogságot, lovasított muskétásokat, az úgynevezett dragonyosokat, és kopjás lovasságot. A dragonyosok egyébiránt a sereg létszám-kimutatásaiban hol gyalogos, hol lovasokként szerepelnek.[1])

E csapatok mozgása vértezett fölszerelésöknél fogva ugyan nehézkes volt, de harczfelállításokban, alaki mozdulatokban s a fegyver kezelésében rendszeresen begyakorolt katonaság valának.

Ilyen «erős német gyalogot» iparkodott Bethlen zsoldba venni, ilyen «vasas lovast» ajánlott Eszterházy Miklós II. Ferdinándnak a magyar csapatok mellé fogadni.

A csapatok harczászati s ezzel kapcsolatban közigazgatási tagozata általában kezdetleges, kevésbbé öntudatos volt. A harczászati egységek megállapításában ugyan a vezethetőség s a harczban való alaki fölállítás vala irányadó, mindazonáltal azok létszáma változó, bizonytalan volt.

Nyugoti szomszédainknál találjuk az ezred, zászlóalj, század elnevezést, illetőleg beosztást. A németeknél az ezred közigazgatási, ellenben a zászlóalj harczászati fogalmat fejezett ki[2]) változó létszámmal.

Bethlen Gábor saját csapatainak osztályait több helyen sereg-

artellarum postulati». A Bethlen mozdulatait hírül adó tudósitásból. 1623. szept. 17. Szilágyi S. Erdélyi országgyűlési emlékek. 8. k. 166. l.

[1]) Rüstov: Gesch. der Infant. 2. k. 18. l.

[2]) Rüstov: Gesch. der Infant. 2. k. 28. l.

nek nevezi, vagy egyszerűen a létszámot említi. Így Thurzó Imrének 1620 április 15-én írja Kassáról, hogy egy és fél ezer lovast expediált a végek felé, «bizony oly öt sereg, hogy 3000 kozákra bízvást küldhetik őket»; továbbá írja, hogy: «a magam udvari népe is 2000 lovas, 2000 gyalog». Ugyancsak 1621 junius 18-án gönczi táborából Thurzó Imrehez intézett levelében mondja, hogy midőn Szécsy a breznóbányaiakra ment, 8 zászlónyi lovasa és 2 zászlóalj fizetett (zsoldos) gyalogja volt; lovasa 600; — a gyalogság létszámát nem említi — ellenben 1620 márczius 20-án Kassáról írja Thurzó Szaniszlónak: «Gyalogot 2000-et fogadjanak .... 500 nem több legyen egy kapitányság alatt».[1])

Ez adatokban a csapatok harczászati tagozatára nézve némi alapot nyerünk. Az akkor dívó seregszervezeti viszonyokból tudjuk, hogy a csapat, osztály és alosztály tagozat a nyugot-európai államok gyalog és lovas csapatainál még nem volt biztos létszámmal megállapítva; a gyalogsági ezred 2—3000 ember közt váltakozott, de ennél több, vagy kevesebb is lehetett 8—12 sőt 24 századba osztva; a lovassági ezredek 5—800 lovasból állottak, 50—100 főre menő századokkal.[2]) A század, zászló (Compagnie, Fähnlein) elnevezések az ezredek változó létszámú alosztályait jelölték.

Bethlen Gábor seregében is változott a harczászati tagozat és a csapatok létszáma; az általa seregnek nevezett lovas csapat alatt 300—500 főből álló s egy kapitány parancsnoksága alá tartozó lovas osztályt érthetünk, mi jelenleg 2—3 századból álló lovas osztálynak felelne meg, ellenben a föntebb idézett nyolcz zászlónyi (600) lovas egy-egy zászlójának létszáma 75 lovasból állott.

Az 500 főből álló gyalog csapat körülbelől a mai fél zászlóaljjal vehető egyenlőnek.

A német hadakról megemlékezve, Bethlen azokat tagozat szerint ezred, zászlóalj, majd compániának nevezi.

Egyébiránt azon időből néha még a bandérium elnevezéssel

[1]) Szilágyi S. Bethlen G. pol. lev. 1613—1629., 183., 197., 333. és 334. lap.

[2]) Galitzin: Allgem. Kriegsgesch. 1. B. Der Dreissigjährige Krieg. 18—18. l.

is találkozunk, mi egyébként a csatlakozó nemesség hadára vonatkozott.

A tűzérség Bethlen Gábor seregében alárendelt szerepet játszott, de a rendelkezésre álló ágyúk kezelő legénységgel, lőszerkészlettel ellátva, a hadsereg kiegészítő részét alkották.

Valamint a csapatok harczászati tagozata, azonképen a fegyvernemek közti arány sem volt biztosan megállapítva; ez függött a hadviselés módjától, a harczászati czélból és sok esetben a hadfogadás, illetőleg a hadkiegészítés eredményétől.

Hazánkban a lovasság szembeszökően túlnyomó volt; a lovas és gyalog csapatok közti arányt 3 : 1-hez, 2 : 1-hez, 1 : 1-hez, s csak kivételesen 1 : 2-höz találjuk; sőt a várak és városok helyőrségeiben is az 1 : 1-hez arány túlnyomó.[1] A tűzérségnek a másik két fegyvernemhez való viszonya nem kevésbbé határozatlan, s rendesen a hadi czél szerint változott. Mint a föntebbi arányból is kitetszik, lovasság képezte a főfegyvernemet.

Bethlen Gábor seregét zsoldosok fogadása, részben a hozzá szitó magyar főurak hadnépe, és a fölkelő megyei hadak által egészitette ki; hadseregének java része azonban zsoldosokból állott; ezek — nevezetesen az álló had — eleintén magyar és székely vitézekből, kivált pedig a hivatásszerűen katonáskodó hajdúságból, utóbb más nemzetiségekből is, s első sorban a hozzá szegődött német ezredekből vétettek.

A hajdúság saját kapitányai alatt, már magában véve gyalog és lovas csapatokat állított síkra, miért is a hadakozó feleknél mintegy önálló, harczképzett s minden időben zsoldba vehető hadnépet alkotott.[2]

[1] E tekintetben részletes adatokat nyújt Bethlen Gábor memorialeja a török és német hadak létszámáról. Török-magyarkori állam-okmánytár. 471. l.

[2] A hajdúság a török ellen viselt háború alatt a határszéleken s a török által elfoglalt várak közelében szaporodott el, s kalandos vállalatait — szervezett csapatokba alakulva — jobbára a török hódoltság területein űzte; eleinte rablótámadásai miatt, török s magyar részről egyaránt üldöztetett, utóbb azonban a kitünően képzett vitéz, harczias nép jelentékeny része királyi zsoldba fogadtatván, a végházak őrségeül rendeltetett, s háború idején a magyar zsoldos hadak kiváló részét szolgáltatta; leghatalmasabb tele-

Az erdélyi fejedelem által vezérelt hadseregben találunk ezen felül török, tatár, moldva- és oláhországi segélyhadakat is.

Azon időben az ellenfél zsoldosait átcsalni, szokásban állott; Bethlen Gábor és II. Ferdinánd hadnépe közt ez kölcsönösen történt; a magyar csapatok több ízben s önként átpártoltak Bethlen seregéhez.[1])

A fogadott zsoldos hadak, valamint az álló és megyei hadak időszakonként «mustrának» voltak alávetve, mely alkalommal a ruházat, fegyverzet és fölszerelés, mint nemkülönben a hadi képzettség is szemle alá vétettek; mustrák alkalmával a havi zsold is kijárt.

A csapatok fegyelme általában véve kedvezőnek nem mondható; ez a dolog természetében rejlett. A zsoldos, ki a megélhetés s a meggazdagodás reményében szegődött el, a rablást, zsarolást — melyre gyakran a zsold hiányos fizetése miatt is volt utalva — a hadi foglalkozással járó mesterségnek tartotta. E tekintetben ugyan érdemes kivételre találunk Bethlen Gábor seregében, ki hadait rendesen fizette, s «Isten és az ő szent angyalai előtt protestál, hogy mindjárt az egész vármegyét elégetik, a népet levágják, és mindent a mit kapnak elprédálnak»; de ez csak a magyar hazában volt így, külföldön a hadjárat szokás szerint pusztítással járt; azonban kétségtelen, hogy mint korunkban, úgy azon időben is a közvélemény fölháborítása czéljából az ellenfél Bethlen Gábor és hadserege ellen kígyót békát kiáltott.

Nem kevésbbé káros hatással volt a fegyelem s megbízhatóságra nézve azon körülmény, hogy csapatok s alvezérek elcsábítása, kisértése napirenden állott; ha — korunk fogalmai szerint — a katonai becsülettel össze nem férő érdekhajhászó átpártolás olykor a kilátásba helyezett jutalom csekély volta, vagy bizonytalansága miatt meg nem történt vagy ez meghiúsittatott, a kisértésbe esett csapatok mégis gyakran az ellenfélnek kedveskedni óhajtó

pei valának a Bocskay által kiváltságolt és szabadalmazott, katonai szervezetű tiszavidéki hajdúvárosok, melyek a szomszédságnál fogva épen Bethlen Gábor kezeügyébe estek.

[1]) Theatr. Europ. Tom. I. Khevenhiller: Annales Ferdinandei. IX. Galantai gr. Eszterházy Miklós Magyarország nádora. 2. k. Gindely: Gesch. des 30jähr. Krieges. 2. B. és másutt.

magatartást tanúsítottak, mi a hadműveletek folyamára bénítólag hatott.

A csapatok élelmi készlete a vonatjárműveken szállíttatott; minthogy azonban e járművek ökrök által is vonattak, gondolható, hogy a vonatoszlop szerfölött megnehezítette a sereg mozgását. Bethlen Gábornak 1623 julius 25-én kiadott hadfölkelési parancsa értelmében 20 gyalog vagy 20 lovas legényhez egy hat ökrű, élelemmel megrakott szekér vala kiállítandó.[1] E szerint 1000 emberre 50 ökrös szekér jutott; ha egy ilyen előfogatot — beleértve a térközöket — egyre-másra 20 lépéssel számítunk, már is 1000 lépés hosszú vonatoszlopot nyertünk.

A 30 éves háború szakában különben minden hadseregben, de főleg a császáriaknál a podgyász szerfölött nagy volt.

A vonat töméntelen nagysága s nehézkes voltának daczára Bethlen Gábor hadműveleteit gyorsan és meglepően intézte; ez csakis a vonatjárművek visszahagyása mellett volt eszközölhető, mely esetben más élelmiszerek beszerzése vált szükségessé; ezekről a megyék, városok, illetőleg a közigazgatási hatóságoknak kellett gondoskodni, mialatt a vonat lassan követte a sereget.[2] Kétségtelen, hogy messzire kalandozó lovas csapatnak egy-két napi élelmiszert — és pedig minden harczos saját személyére — magával kellett vinni, s a fogyatékot harácsolás, még inkább zsákmányolás útján beszerezni, habár a szerte zsákmányoló csapatoknak olykor a zsákmány tovaszállítására mégis járművekről is kellett gondoskodni.

Mint a hadra készülés, azonképen a háború is soká tartott.

A hadműveletek általában a portyázó hadviselés jellegével bírtak; a hadszínhely több pontján folyt a küzdelem, s a csekély létszámu hadak, vagy kisebb harczokban viaskodtak egymás ellen, vagy várak ostromával foglalkoztak; a döntő csaták, melyek szükségét a hadvezérlet sok esetben belátta és kereste, csak hosszabb vajúdás után következtek be.

A hadviselésnek biztos rendszere nem volt; nevezetesen a hadműveleti tárgy megválasztásában, melynek a hadjárat mene-

[1] Szilágyi S. Erdélyi országgyűlési emlékek. 8. k. 169. l.

[2] A már említett források szerint.

tére döntő, vagy legalább fontos jelentőségűnek kellett lenni — nagy ingadozást, gyakran czéltalan erőpazarlást észlelünk — s ha olykor a hadművelet czéltudatos irányban haladt, csakhamar visszacsapott erőket szétforgácsoló módszerébe.

Nem mondhatjuk, hogy a hadviselés helyes irányát ama kor jeles hadvezérei föl ne ismerték volna; de ezen módszer az idők szellemében feküdt, s közelebbről tekintve, az általános helyzetben találja magyarázatát.

Az ország védőképességét első sorban a várak védelmére állapították; az e czélból épült számos vár, a haderők s a jövedelmek jelentekeny részét igénybe vette, s nagyobb szabású csaták, ütközetek vívásához szükséges haderő fogadására nem volt elegendő pénz; ezekből kifolyólag ütközetek alkalmával a harczba vitt csapatok ellenálló képességét, erejét, futólagos erődítés által iparkodtak megkétszerezni, s a vezérlet — még támadó vállalatokban is — mindinkább a védő hadakozás módszeréhez hajlott.

A gyöngébb fél, ki egy csapással nyerni nem volt merész, várainak védelmére szorítkozott, vagy legjobb esetben erős védő állásba menekült, kényszerítve ellenfelét hosszadalmas, szívós küzdelemre, melyben azután a támadó, sőt a legtöbb esetben mindkét fél, kimerülve beleunt, s vagy békét kötött, vagy más hadműveleti czél után látott.[1])

Bethlen Gábor a portához intézett egyik levelében jellemzően s a bosszúság árnyalatával írja, hogy «30—40 napig kevés dolgot viszen véghez az ember a némettel, a ki mindenkor sánczba, lyukba szokta magát ásni, mihelyt látja, hogy az ellenség őnálánál erősebb».[2])

Az erdélyi fejedelem e nyilatkozata világot vet egyszersmind saját hadvezéri szellemére, ki — mint általában minden kiváló hadvezér — szabad területen kereste a nagy eredményt; «mert a meddig mezőn való harcz által dolgunk el nem válik» — írja Thurzó Imrének — «hiában való dolog várak alatt való tekergésünk».[3])

[1]) Tanúlságos példát nyújt erre Wallenstein hadművelete Gusztáv Adolf ellen, s küzdelmük Nürnberg alatt, 1632-ben.

[2]) Török-magyarkori állam-okmánytár. 1. k. 362. l.

[3]) Szilágyi S. Bethlen G. polit. lev. 1613—1629. 141. l.

De nem kevésbbé jellemzi a hadvezért s korát, Bethlennek Rákóczy Györgyhöz intézett — s utóbbi helyzetéből kifolyólag — a gyöngébb fél magatartásához utasításként szolgáló következő nyilatkozata: «az okos hadviselő emberek a harczot sok okból mindaddig kerülik, valamíg egyéb lehet benne, először minden külső stratagémákkal szoktak élni, és a harczot utolsó szükségre, mikor egyéb nem lehet benne, szokták hagyni».[1])

Természetes, hogy ily viszonyok közt a küzdelem ott folyt a hol folyhatott, s a hadvezérlet, nevezetesen a kikülönített alvezérek, hogy az idő cselekvés nélkül ne múljon, jelentéktelen vállalatokra adták magokat, melyek czélja volt ellenséges területen hódoltatni, zsákmányolni, s az ellenséges haderőket kissebb diadalok által megfélemlíteni, fogyasztani, elűzni; az említett czélok közül ahhoz láttak, a mely közelebb, vagy útban volt, s a melynek végrehajtásához megfelelő erővel rendelkeztek.

Bethlen Gábor az imént említett hadműveleti elveket II. Ferdinánd ellen viselt háborúiban ügyesen és szerencsével tudta érvényesíteni; mindazáltal — bár mindhárom nagy vállalatában az elhatározó ütközetet várta és kereste — e hadjáratok — majd az egyik, majd mindkét fél hadászati helyzeténél fogva — a portyázó hadviselés jellegében folytak le.

A csapatok harczát tekintve, kevés adat — helyesebben támpont — áll rendelkezésünkre, melynek alapján a harcz módszerét megállapíthatnók.

A lovasság nem csak hazánkban, de más államokban is a főszerepet vitte; olykor a lovas zsoldost könnyebb volt nálunk fogadni, mint a gyalogot;[2]) a nemzet hajlama ezen fegyvernem iránt, a lóanyag bősége, az ország nagyobb részének lovassági harczra való kedvezőbb volta, mint nem különben azon körülmény, hogy a török uralom alatt elszegényedett nép megélhetés czéljából intézett vállalatait lóháton nagyobb sikerrel űzte, végre a török ellen

[1]) U. o. 159. l.

[2]) « . . . aratásnak ideje vagyon», — írja Eszterházy M. nádor Ferdinánd királynak — «bizony nehéz dolog leszen most az gyalogot megfogadni. Lovast majd könnyebben találni». (Galantai gr. Eszterházy Miklós Magyarország nádora. 2. k. 305. l.).

viselt gyakori portyázó vállalatok a lovasság harczmodorának tökélyesítéséhez nagyban hozzá járúltak s a magyar lovasság nemcsak nyilt terűleten vívott harczokban, de várak ostrománál s védelménél is első rendű szerepet játszott.

Azon körűlmény által, hogy a várak védőrsége 200 gyalog, 100 lovas, vagy 100 gyalog, 100 lovas arányban állott, azon következtetésre is juthatnánk, hogy a magyar lovas gyalog és lóháton egyaránt jó harczos volt s a tüzelő- és szálfegyvert egyforma ügyességgel kezelte; de ha ez utóbbi lehetőségnek helyt adunk is, Bethlen Gábornak II. Ferdinánd ellen viselt hadjárataiban a puskás lovasság alkalmazására kevés módot találunk, s esetet rá felhozni nem tudunk.[1])

Korunkban a katonai írók, s általában a mérvadó katonák nagyobb resze, a puskás lovasságot kevésre becsülik, abból indúlván ki, hogy a katona lehet jó lovas, vagy jó gyalogos, de mindkét fegyvernem sajátságát, ügyességét és használhatóságát magában nem egyesítheti; a lovas gyalog-tűzharczban gyámoltalan, mert lovához szokott — s az önfentartási ösztönből eredőleg — lovára gondol, midőn gyalog kell harczolnia, s szivós kitartás helyett a nyugtalanság vesz rajta erőt, miből kifolyólag képtelen a lőfegyvert sikerrel használni; ellenben a gyalogos lóháton nehézkes s hiányzik belőle a lovast jellemző vállalkozó szellem, merész elhatározás; a lovasított gyalogos nem tudja, mikor harczoljon gyalog, mikor lóháton.

Manapság a karabélyos lovas (az orosz hadsereg lőfegyveres lovasságát kivéve) gyalog tűzharczban csak kivételes harczviszonyok közt használtatik. A lőfegyver sikerteljes használatához — a gyakorlati ügyességen felűl — szívósság és nyugodtság kívántatik, s a puskás lovasság ebből kifolyólag a gyalog-tűzharcznak kiváló tényezője soha sem volt; de annál kevésbbé lóhátáról, midőn a tüzelés csak értéktelen pufogtatássá fajúlhatott.

A lovasságnak «caracolirozó» harczmodorát — midőn ez

[1]) Gödingnél 1623-ban a mennyiben ez eset itten fölhozható volna — Bethlen Gábor hópénzt, nemességet s egyéb kegyelmességet igértet alvezérei által a lovas csapatoknak, hogy az ostromhoz gyalog szállanának. Kemény János önéletírása. 60. l.

ugyanis az ellenség egyik szárnyához közelítve elsüté pisztolyát, s hirtelen megfordúlva, a másik szárny ellen kereste az alkalmat lőfegyverét (pisztolyát-karabélyát) elsütni — Gusztáv Adolf a svéd hadseregben eltörűlte.[1])

Habár adatunk nincs rá, kétségtelennek tartjuk, hogy Bethlen Gábor lovassága a harcznak ezen módszerét, mely czéltalan s a jó lovas szellemével úgyszólván meg sem egyeztethető, nem alkalmazta.[2]) Bethlen lovassága kitünő hírben állott; lovasságot kértek tőle szövetségesei; Csehországban a liga-hadsereg legfélelmesebb ellensége volt a magyar lovasság, s Wallenstein saját magyarjait a fejedelem lovasságával szemben csirkékhez hasonlítja, kiket nem képes amazok ellen csatára vezetni;[3]) már pedig caracolirozással ilyen hírnévre szert tenni bajos lett volna.

Ezekből kifolyólag kétségtelen, hogy Bethlen Gábor lovasságát, a fegyvernem valódi hivatásának megfelelően alkalmazta, a mennyiben a lovas erejét nem a tűzfegyver használatában, de a ló gyorsasága, lökőereje s a szálfegyver hatályosságában kereste.

Tudjuk, hogy a lovassági roham sikeréhez egyik föltétlen követelmény a csapat zárkozottsága, s bizonyára nem tévedünk, ha Bethlen lovasságának harczmodorát a zárkozott sorok szálfegyverrel való küzdelmében keressük; habár e rohamok nem a mai kor szabatosan körvonalozott elvei szerint hajtattak is végre, mindazáltal kedvező területen elvitázhatlan fölényt biztosítottak a magyar lovasságnak a lassan tüzelő muskétásokkal, vagy épen a nehézkes dragonyosokkal szemben.

Bethlen Gábor a fősúlyt kopjás lovasságára fektette, és mél-

[1]) Rüstov: Gesch. der Infant. 2. k. 53—54. l. Galitzin: előbb idézett munkája. 20. l.

[2]) Gindely — Gesch. des 30jähr. Krieges 4. k. 268. l. — szerint Bethlen lovassága rosszúl volt fölszerelve, mert 30 lovas közt alig volt egynek pisztolya; való, hogy az erdélyi fejedelemnek volt olyan lovassága is, mely rosszúl volt fölszerelve; a tudós szerző azonban téved, midőn — nevezetesen a csehek segélyére küldött magyar lovasságot oskolázatlan és fegyelmezetlen csapatnak mondja; oskolázatlan lovassággal nem lehetett volna annyi dicsteljes sikert aratni, mint azt maga a szerző is több helyen előadja. Egyébként, a magyar csapatok fegyelmét s magatartását érintő véleményéhez is sok szó fér.

[3]) Dr. Ballagi: Wallenstein horvát karabélyosai. 8. l.

tán; lovas hadakkal vívta ki legszebb sikereit nyilt harctéren, sőt várak ostrománál is; nyilt harczokban a lovasság körűlkapdosva az ellent, hirtelen támadt oldalába, hátába; lovassága a várból kitörve, az ellenség táborára ütött s elfogta az odaszállított élelmiszereket; lovas hadának szüntelen rajtaütése és kapdosása mentette föl a várat az ostromzár alól, s lovas hadak akadályozták meg az élelem beszállítását a körűlzárolt várba, erődített táborba.

A harcz ezen módszeréhez véve a hadmozdulatok gyorsaságát — melyek által Bethlen Gábor ellenfeleit a hadműveletekben megelőzte, akadályozta, utólérte — mindezek együttvéve érthetővé teszik lovasságának fölényét.

Hogy védő állásokban, várak-védelménél a lovas katona *szükség* esetében lóról leszállva, tűz- vagy szálfegyverrel kezében (már t. i. a mije volt) is harczolt a sánczon vagy bástyákon, ahhoz kétség annál kevésbbé férhet, a mennyiben a várak védőrségének jelentékeny számát lovasság képezte; ép úgy várak, vagy elsánczolt táborok ostromához a lovasság csak *szükségből* szállt le a lóról, midőn ugyanis a vezérletnek elegendő gyalogsága nem volt.

Bethlen Gábor hadműveleteiben a gyalogságnak hiányát gyakrabban érezte, s ennek több ízben adott kifejezést; így például 1621 márczius 12-én Pozsonyból írja Thurzó Imrének: «a gyalogságot ne felejtse, mert arra volna nagyobb szükségünk»; alább: «ha csak 4000 német gyalogom érkeznék is»[1]) stb.

A portához intézett egyik levelében pedig írja: «ha sok százezer lovas vagyon is egy hadban, de ha gyalogja nincsen, kevés dolgot vihet véghez az ember, *szoros helyeken és várak alatt* kopjával, nyíllal, az mostani időben, mikor az ellenség sánczba ássa magát».[2])

Bethlen Gábor e nyilatkozatával elösmeri a gyalogság fontosságát s egyszersmind megjelöli annak tulajdonképeni hivatását, e szerint a gyalogos főleg ott harczol, hova a lovas nem férkőzhetik.

Mint föntebb említettük, a gyalogság fő harczeszköze volt a muskéta, melynek nehézkes kezelése, — a lassú tüzelés s a találat

[1]) Szilágyi S. Bethlen G. polit. lev. 1613—1629. 272. l.
[2]) Török-magyarkori állam-okmánytár, 1. k. 362. l.

bizonytalansága e fegyvernemet a lovasságra utalta, vagy helyhez kötötte — s míg helyi harczokban fontos szerepet játszott, nyilt terűleten magára hagyatva, a lovassággal szemben gyámoltalan volt.

Hogy egy példát idézzünk a többek közűl, 1621-ben Nagy-Szombat alatt Bethlen hadai kicsalták a német őrség egy részét — «500 válogatott lovas jött ki, háta mögött 200 jó gyalog»; a síkra érkezve, a lesben volt magyar csapatok reájok vetették magokat, s a város kapujáig vágták őket. — «A lovasból elesett 250, a gyalogjából egy sem ment be, mind kint veszett».

A gyalogságnak a lőfegyver használatában megfelelő gyakorlottsággal kellett bírni, a mi egyébként e fegyvernem alkalmazhatóságának egyik sarkalatos föltétele.

Bethlen Gábor 1621 márczius 5-én N.-Szombatból írja Thurzó Imrének, hogy Strasnicza elfoglalása alkalmával «az ellenséges német gyalogság a piaczon levő házak mellé állott; a magyar gyalogság ellenök vezettetvén, három kopjányi távolságban állíttatott föl, s négy egész órán át oly rettenetes harczot állott ki a kétféle gyalog, melyhez hasonlót a históriában sem olvasott; valameddig kék gyalogságának pora, golyobisa el nem fogyott, oly sűrűn lőtte az ellenséget, mint akár a mustrács szokott lőni».[1])

E haditényből kiviláglik, hogy Bethlen gyalogsága — mely az előadott esetben tűzharczát a hadi szemléken szokásos szabatossággal vívta — zárt alakzatú csapatban nyert alkalmazást, s mint ezen tény is igazolja, kitünően fegyelmezett és begyakorolt gyalogság vala.

A kék, veres stb. gyalogság azonban a fejedelem álló hadát képezte, melyben a fegyelem, kiképzés, fölszerelés, a kor színvonalán állott.

Kevésbbé előnyösen nyilatkozhatunk a megyei fölkelő hadakról, melyek hadnagyaik alatt csak ritkán kerűltek mustra alá, mint nem különben az időszakonkint fogadott zsoldosok felől, kiknek harczképzettsége, osztagokban való alkalmazása, hadfogadáskor tartott mustra alkalmával tétetett próbára, s megtörtént, hogy a zsoldba vett harczos hadiszerszámát a mustrához kikölcsönözte,

[1]) Szilágyi S. Bethlen G. polit. lev. 1613—1629. 261. l.

szemle után pedig tulajdonosának visszaadta s a szükség helyén fölszerelés nélkül maradt.[1])

A gyalogság más államok hadseregében — s így bizonyára nálunk is — kétféle harczmódban nyert alkalmazást, és pedig a harczvonalon kívül szórványosan, illetőleg csatárláncz alakban, s magában a harczvonalban zárt alakzatú osztagokban; ez utóbbiak a gyalogság gyakorlottabb osztályaihoz tartoztak.

A tűzérség — Gusztáv Adolf korszakalkotó újításaig — általában harmadrangú szerepet játszott; annál inkább egy oly hadseregben, melynek alkotó fő elemét a lovasság képezte.

Bethlen Gábor mozgékony lovassága, s a nehézkes ágyúk még — úgyszólván — idegen elem voltak egymásra nézve; míg a lovasság merész vállalatokra indúlt, a lövegek mint nehéz podgyász követték a sereget.

Az ágyúk hatásköre tulajdonképen várak és elsánczolt táborok ostrománál kezdődött.

Igen természetes, hogy a tűzérség nagyobb szabású ütközetekben — midőn ugyanis a sereg mindhárom fegyvernembeli csapatai egyetemleges harczfelállításba léptek — megfelelő alkalmazást találhatott; azonban erre Bethlen Gábornak II. Ferdinánd ellen viselt háborúiban alig nyílt alkalma; mondhatjuk, hogy ott, hol az ágyúk léptek alkalmazásba, a küzdelem helyi harcz jelleget öltött, vagy pedig a harcz folyama, a terep alkotásánál fogva, leginkább ágyúharczra szorítkozott.

A három fegyvernem együttes harczáról megfelelő képet adatok hiányában nem állíthatunk össze; ellenben a lovasságban túlnyomó hadsereg harczának általános módszerét Bethlen Gábor levelezései teljes világításban tárják elénk.

Erre vonatkozólag két jellemző adatot említünk.

Előbb idézett levelében írja Bethlen Rákóczy Györgynek, hogy «a Homonnay hadai elől zárkozzék pataki várába, élelmet a Bodrog közről szállítson, az erősségből vigyázzon, az ellent csaták által éjjel-nappal fárassza, fogyassza, hadszállásaiban ha lehet éjszaka verje föl, egy-két falu fölégetésével ne gondoljon, gyújtsa nyakába; de ha a szükség kívánja, saját hadát erős helybe vigye».

[1]) Szilágyi S. Erdélyi országgyűlési emlékek. VII. k. 546. l.

Vagy 1620 április 15-én Kassáról írja Thurzó Imrének: «12,000 magyarral 40,000 németnek élését (élelmét) elveszem, táborából kijárni sehová nem engedem, éjjel-nappal a szüntelen való csaták által fennültetem táborostul, elfárasztom és semmivé teszem».[1])

1621-ben Érsek-Újvár védelme, 1623-ban Montenegroi Karafa Jeromos hadseregének Gödingnél történt körülzárolása, s 1626-ban Wallenstein nagy seregének pusztulása, Bethlen Gábor e theoriáját a gyakorlatban is fényesen igazolták.

OLCHVÁRY ÖDÖN.

[1]) Szilágyi S. Bethlen G. polit. l. 1613—1629. 159—160. és 199. l.

VÁRAINK RENDSZERE ÉS FÖLSZERELÉSE A XVI. ÉS XVII. SZÁZADBAN.

HARMADIK ÉS BEFEJEZŐ KÖZLEMÉNY.

Váraink XVI. és XVII. századbeli hadi fölszereléseiről szólva, valóban nehéz föladatunk jut, hogy ily szűk keretben is miként nyújtsunk arról hű és világos képet akkor, a midőn jóformán a fegyver és lövegtan egész fejlődési történetéről kellene szólanunk.

Történelmi viszonyaink itt is hű kifejezésre jutnak. Folytonos hadi érintkezéseink egy részről a velünk harczoló Európa legkülönbözőbb hadi népeivel, németek, hollandok, bajorok, francziák, olaszok, spanyolokkal stb., más részt pedig százados harczaink a kelettel félreismerhetetlen, sőt szembeötlő nyomokat hagynak hadviselésünk technikájában és fegyverzetünkben is.

Hazánk területe az az állandó csatatér, hol a fegyvertan terén fölmerülő újítások és találmányok legelső sorban alkalmaztatnak és próbáltatnak ki. Különösen áll ez a tűzfegyverekre és lövegekre nézve. Franczia, angol, olasz, spanyol és német tűzmesterek és mérnökök első sorban itt értékesítik tudományukat, már Mátyás király korától óta. Viszont nálunk azonban megvan az a természetadta talentum, hogy már egy század multán a magyar és erdélyi tűzmesterek fölülmúlják még az ágyúöntés technikájában is külföldi collegáikat.

Közvetlen Mátyás halála után készült inventáriumokban ott találjuk már a legkülönbözőbb, vagy legalább is az akkor már divott összes lövegeket. *1491*-ben *Velika* horvátországi várában egy bombardát, öt taraczkot, három fél taraczkot, 41 szakálost, öt strubnicza nevű löveget és 21 kézi puskát találunk. Golyó kellő

mennyiségben van ugyanott készletben, míg puskapor öt tonnával, salétrom egy és kénkő három tonnával említtetik. E modern fegyverek mellett azonban még ott szerepelnek és velök együtt tényleg még együttesen használtatnak a középkor fegyverei is. Említtetik hat vető löveggép kőgolyókra és négy tüzes nyilakat vető löveg, melyekhez a nyilak és golyók szintén kellő mennyiségben vannak fölhalmozva. Ezek mellett ott szerepelnek a kézi fegyverek, mint a kézi nyilak nagy mennyiségben, a közönséges, a szerszám-íjak, a dárdák, összesen 21, bárd három, pallos három, török buzogány három, apró ólompaizsocska 28, tar-paizs 30, és végűl egy teljes vért.[1])

Mindezekben körülbelől hű képét bírjuk egy, a XV. század végéről való várunk fegyvertárának.

És ez a kép a XVI. század elején is csak annyiban változik meg, hogy többé nem igen készíttetik és veszik a régi divatú fegyvereket, hanem minden vár igyekszik magát minél jobban fölszerelni tűzfegyverekkel, a mi bizony várak és városoknak akkor tájban igen sok jó pénzébe kerűl, lévén a tűzi fegyverek igen drágák, mit még növelt az a körülmény, hogy egyelőre nem is igen tudták, de meg tekintettel a nagy szükségletre, nem is igen győzték azokat Magyarországon készíteni, tehát külföldről kellett vásárolni; leginkább Német-, Olasz-, Franczia- és Csehországból.

Hogy ez mily mérvben történt, látjuk *Eger*ben, hol *1508*-ban Hypolit alatt, ki előbb Mátyás alatt esztergomi érsek volt, a püspöki várpalota 303 szakállas, 52 puska, 17 taraczk, 12 tonna lőpor, két nagy vetőgép, 53 számszer-íj, 33 kéz-íj, 271 lándzsa stb.-vel volt fölszerelve. — Ugyancsak Hypolitról tudjuk, hogy már esztergomi érseksége alatt Ujfalun salétromfőzőt tartott. De még érdekesebb az az adat, hogy *1501*-ben ugyancsak ő, nálunk *Miskolczon* készíttet puskát s azt a tüzérségéről híres Ferrarában levő udvarába küldeti maga után.[2])

Hogy pedig a városokra a tűzi fegyverek mily terhet róttak,

[1]) *Orsz. Levéltár* Dipl. Oszt. 26051. sz .a. Mindezen itt fölsorolt fegyvernemek fegyvertani ismertetését helyszűke miatt nem adhatván, azzal máskor fogunk külön foglalkozni.

[2]) *Nyáry Albert*, A modenai Hypolit-codexek. Századok, 1870. 672. l.

csak *Brassó* példájával bizonyítjuk, hol *1516*-ban a város legnagyobb kiadása az az összeg, melyet 35 lőfegyverért (vulgo hokenpuxen) fizet; tevén az 5 és $^1/_2$ forintjával 412 frt és 25 asporat.[1]) Ugyancsak ők pajzsok, sisakok és dárdák javításáért az egész *1521*-dik esztendőben már csak 10 asporát fizetnek *Heger Péter* kardcsiszárnak.[2])

Ellenben a tűzi fegyverekre való kiadásaik egyre szaporodnak, különösen mikor utóbb még *Törcs vára* ellátásáról is nekik kell gondoskodniok. *1526*-ban pedig a háborús idők miatt épen a vegletekig emelkednek. Ekkor már az ágyúk öntésére külön városi öntőház van Brassóban. *Szaniszló* és *Ulrich* szegődött ágyúöntő mesterek által ekkor egy nagy ágyút öntetnek. Az öntésnél tizenketten segédkeznek a mestereknek, mégis félévig tartott annak elkészítése. Maga a réz, mázsáját öt forintjával véve, 290 forintba s egyedűl Szaniszló mester bére 62 forintba került, a mi akkor mind igen nagy pénz volt. Az ágyú föliratát maga *Domonkos* festőművész mintázta és helyezte az ágyúformába.[3])

Mielőtt azonban váraink teljes hadi fölszerelését bemutatnók, foglalkoznunk kell kissé előzetesen legnevezetesebb hadfölszerelési eszközükkel, az *ágyúkkal.*

A XVI. század elején nagyobbára német mívű és rendszerű ágyúkat látunk szerepelni a török elleni harczainkban. Ismertebb fajai pedig *I. Miksa* korában a várágyúk közül: a Scharfmetzen 100 mázsás, Cana 75 m., Duplicana 50, Singerin, Triplicana 50 m., Quartana 25 mázsás; a tábori ágyúk sorozatában pedig a nyolcz fontos Schlange, sugár ágyú, a két fontos Falkonet és a négy fontos Falkonák. Természetes azonban, hogy ez utóbbiak is használtattak a várakban.[4])

A mi kiállításukat illeti, rendesen fölíratokkal ékeskedtek, a legtöbb esetben el voltak évszámmal s a király vagy a vártulajdonos, s még gyakrabban a főkapitányok czímereivel is látva. Gya-

[1]) *Rechnungen* aus dem Archiv der Stadt Kronstadt. I. 1886. 212.

[2]) U. o. 342. lap.

[3]) U. o. 640—641. lap.

[4]) *Thallóczy Lajos.* Magyar ágyú a XVI. századból. Archæolgiai Értesítő, 1880. évf. 130. lap.

kori, hogy valamely alak is van rajtok kiöntve, a mely után azután a legkülönbözőbb állat és mythologiai neveket nyerik. Van Hercules, Minerva, Mars, galamb, sólyom, fecske, basiliscus, gyík, sárkány, ló stb. nevű ágyú. Leggyakoribb mégis a Singerin, a 30 fontos fülemile nevű öreg ágyú és különösen a «*Pfeifer*» vagy sípos ágyú. Ez utóbbi egy sípoló gyermeket ábrázol, háta mögött egy orgona-löveggel (Orgelschütz). Általában német mintának mondható. Nálunk a szebeni ágyúöntődéből kerülnek ki leginkább. Ilyen a *Servatius* mester ágyúja *1589*-ből: «Ein Pfeifer bin ich genant dem Servacius pixengisser volbekant» eredeti föliírattal.[1])

De különös örömünkre szolgál, hogy azon helyzetben vagyunk, miszerint a XVI. század második felében a magyarországi várakban használt ágyúkra vonatkozó legpontosabb lövegtani adatokat is ösmertethetjük. Erre nézve két nagy fontosságú adat áll rendelkezésünkre. Először *1560*-ból a *Nádasdy Tamás* várai számára az ausztriai *Waldstein*ban készített ágyúgolyók jegyzéke, másodszor *Kanizsa* várának *1588*-ban készült inventáriuma, mind a kettő a lövedékek, illetőleg a golyók pontos rajzával is ellátva. A német nyelven készült jegyzékek kivonatos ösmertetését a következőkben adjuk:

A kanizsai inventáriumot *Toma Dániel* és *Witfeld Joachim* vette föl úgy az eredetileg meglevő, mint az április 1-től augusztus végéig ellövetett és a maradékban levő készletről.

1. Egy egyszerű falcanét-ágyú, melyen a magdeburgi czímer volt kiöntve. Nyom hat mázsát és 50 fontot. Vett két fontos vasgolyót, melynek a rajz szerinti átmérője 6·07 cm., gömbölyű gyúlyuka az ágyúnak 4·02 cm. Gyúlyuka igen kiégve, állványa mitsem ér. Golyó van hozzá 100 drb.

2. Még egy egyszerű falcanét, mely két fontos golyót vet. E golyó átmérője 6·05 cm., a gyúlyuké 3·05 cm. A *Nádasdy* czímerével díszítve, nyom 6 mázsa 78 fontot. Szája kilőve, a gyúlyuk kiégve, állványa rossz. Golyója volt 115 drb.

A két fajta golyóból a fönt említett idő alatt ellövetett 72 drb., maradt tehát még 143 drb.

[1]) *Thallóczy L.* czikke fentebb.

3. Két egyszerű falcanét, melyek 1 és 1/2 fontos vasgolyót vetnek. Az egyik a régi magyar, a második egy ismeretlen (valószínűleg magyar) czímerrel ékes. Az első nyom hat mázsa 36 fontot, a második öt mázsa 25 fontot. A golyó átmérője volt 5·04 cm., a gyúlyuké 2·07 cm. Golyó volt hozzájuk 713, ellövetett 32, maradt 681 drb.

4. Még egy egyszerű falcanét; lő 28 latos vasgolyót, melynek átmérője 4·07 cm., a gyúlyuké pedig 3·02 cm. Ismeretlen czímerrel. Nyom öt mázsát. Volt 120 golyója.

5. Egy vas mozsár, lő két fontos kőgolyót, melynek átmérője 92 cm., állványa nincsen.

6. Egy vas Cana, vet négy fontos kőgolyót, melynek átmérője 11·02 cm. Lövésre használható állapotban, állványa megsérült stb.[1])

Nádasdy főkapitány várai és ágyúi számára *1560*-ban pedig a következő lövedékek szállíttatnak:

Szalavár részére, két ágyúba, a 4·07 cm. átmérőjű s tíz latos golyóból öntetett 200 drb, a mely összesen 70 fontot nyomott. Ezekből egy mázsa ára öt frt volt.

Léka várába, három ágyúba, 300 drb 13 latos és 4·09 cm. átmérőjű golyó, mely összesen egy mázsa és 25 fontot nyom. Egy mázsa ára öt frt.

Sárvárba a 4·06 cm. átmérőjű s 18 latos golyóból egy scharfadin ágyúba 100 drb, mely összesen 1/2 mázsát és öt fontot nyomott. Ára egy mázsának öt frt.

Kapuvárban levő öt falconét ágyú és *Eger* várában levő két ágyú számára készült a 30 latos és öt cm. átmérőjű golyóból 608 darab, melyek öt mázsa és 64 fontot nyomtak. Egy mázsa ára négy forint, az egész tehát 22 forint, négy garas és 14 denárba került.

A *Lékában* levő három, *Egerben* levő kettő és *Kanizsán* levő három falconét-ágyúba az egy font és 12 latot nyomó és 6·05 cm. átmérővel biró golyóból készült 700 drb, mely 13 mázsa, négy fontot nyomott. Mázsáját négy forintjával számítva, 52 forint, egy garas és nyolcz denárba került.

[1]) *Orsz. Levéltár.* Limbus.

A *Sárvárt* levő egy falkonába, a hat fontos és 9·03 cm. átmérőjű golyóból öntetett 100 drb, mely hat mázsát és nyolcz fontot nyomott. Egy mázsát három forinttal véve, 18 forint, egy garas és 26 denárba került.

A *Sárvárt* levő második ágyú részére, a nyolcz fontos és 10·06 cm. átmérőjű golyóból készült 100 drb, melynek összsúlya nyolcz mázsa, három font volt. Mázsáját három forintjával számítva, 24 frt 22 denárba került. Szállíttatott tehát ekkor Nádasdy várai részére összesen 2108 darab vasgolyó, mely 35 mázsa és 29 fontot nyomott és összesen 129 forint, négy garas és tíz denárba került, Waldsteinból Gráczig való szállíttatásáért pedig hét forint fizettetett.[1])

* * *

És most lássuk nehány nevezetesebb várunk teljes hadi fölszerelését. Mint már említők is, nagyban megkönnyítik ezen munkánkat a XVI. és XVII. században készült vár-inventáriumok, melyekben bámulatos figyelemmel, türelemmel és pontossággal van leírva minden szög, minden legkisebb vas vagy kötéldarab.

Bizonyára egyike lesz a legérdekesebbeknek *Eger* várának inventáriuma. *Sárospatak* és *Tokaj* XVII. századbeli inventáriuma szintén első rangú érdekűek már csak azért is, mert magyar nyelven íratván, a magyar hadi műszavakkal is alkalmunk nyílik megösmerkedni. Ezek azonban már többé-kevésbbé ismeretesek lévén, reájok ezúttal nem terjeszkedünk ki. Tehát *Eger* várának hadi szerei *1558*-ban a híres *Verancsics Antal* egri püspök, Pesthy Ferencz királyi adminisztrátor, *Sukao János* számtartó, továbbá Pankothay Ferencz püspöki vicarius és Alattyáni Ambrus kanonokból álló bizottság által márczius 1-én fölvétetvén, a következő nagyérdekű képet nyujtotta:[2])

A nagyobik fegyvertárban, mely a várpalotában volt. találtatott: Egy nagy bombarda, a *Perényi* Péter titulusával jegyezve,

[1]) *Orsz. Levéltár.* Limbus.

[2]) Természetes, hogy az ívekre terjedő latin jegyzéknek e helyt csak szűk kivonatát adhatjuk; tehát csak az érdekesebb tételeket sorolhatjuk fel.

mely is 24 fontos golyót vet, egy ágyú «Frosch» vagy «Béka» nevű, *Frangepán* Ferencz nevével, vet 14 fontos vasgolyót, egy más ágyú «Holber Schlang», alias «Baba», *Perényi* nevével, vet négy fontos vasgolyót, egy falkonéta, jegy és név nélkül. Hadi gép *orgona* módra készítve, *seregbontó* nevű, mely hét szakállasból áll. Hasonló hat szakállasból. Prágai dupla szakállas 130 drb. Középszerű 49. Hosszú kézi puska egy. Harmincz és több fontos golyók, melyekből *Murány* ostromához is küldetett; a fönt említett nagy ágyúk mellett 5000 db golyó. Szakállas puska 14. Négy rendben ólomtábla 136 drb. Gyalogsági dárda befestve 156, fehéren 46. Láncz a nagy ágyúhoz kilencz, a kisebb falconétákhoz három. Pajzsok gyalogosok és naszádosok számára 51 drb. Szekercze kicsi négy. Bárd egy. Falconéta-golyót öntő forma kilencz. A bombarda vagy quartir schlanghoz való szintén egy. Kisebb és nagyobb öntőforma hat. Salétrom nyolcz mázsa. Kötél és szíj 259 drb.

A kapú tornyában. Prágai szakállas nyolcz. Csetneki egy. Lámpás egy.

A *György* deák által készített új propugnaculumban. Prágai szakállas három. Falconeta egy.

A belsö várban, a nagy kapunál. Prágai szakállas 12, csetneki 10, értéktelenek négy, nyárs 11, gyalogsági dob kettő, zászló kettő.

A felső vár középső kapujában. Láncz három, prágai szakállas három, lámpás egy.

A középkapú mellett a falon egy nagy ágyú és falconéta három.

A *Bebek*-bástyán egy falconéta, két prágai, három csetneki szakállas és egy lámpás.

Dobó István bástyáján két falconéta, hét szakállas.

A nagy kapú mellett egy 28 fontos új nagy ágyú és egy «Serpentina» nevű ágyú. A templom tornyában két ágyú, az ágyúházban egy mozsár. A templomban 40 fontnál súlyosabb vasgolyó van 2400 drb.

Ugyanott *Nürnbergben* készült *spanyol* szakállas van sorba rakva. Az 1-ső sorban van 45, a 2-ban 57, a 3-ban 51, a 4-ben 45, az 5-ben 50, a 6-ban 48 drb.

Lőporos palaczk 282, horog a tüzes golyókhoz 142. Az új

fegyvertárban, a templom másik részében van: kézi szakállas sorba rakva, kilencz sorban, 272 drb. Ezután vannak a golyók rakásokban. Van kőgolyó 66, 14 fontos vasgolyó a «Béka» nevű ágyúba, melyeket *Zárkándy* készíttetett, 213; a király által a falconétába küldött 850 drb, egyéb falcona-golyó 240 drb, ugyanaz 201, a sarfatinba való 1500, ismét falconétába való 1065, ismét az 1270, a quartir schlangba 412, a kanába 204, a *Perényi*-féle ágyúba való 310, ólommal körül öntött golyó 140, spanyol poros palaczk 59 darab.

A templom hajójában van ágyúba való lőpor 222 tonnában 14,489 font, a mi 120 fontjával számítva 120 mázsa és 89 fontot tesz. Ezen felül *Zárkándy* készíttetett 20 mázsát, puskába való van öt mázsa és 35 font, vegyes használatra pedig öt mázsa.

A torony alatt van lőpor 70 és 174 tonnában összesen 12,214 font, a mi 101½ mázsát és 34 fontot tesz, azután van még hét csomóban 40 és fél mázsa lőpor és három hordó kén.

A templom tornyában levő fegyvertárban van: egy mozsár tüzes nyílak vetésére. Kétkezű alabárd 52. Kurta kézi szakállas hét rendben 198 drb. Lőporos palaczkocska 194. Golyóöntő minta 191. Szakállasakból készült orgona-löveg hat. Vasvessző puskát tisztítani 300. A «Sarfatin»-hoz golyók, melyeket Zárkándy Pál csináltatott, 950 darab, a falconétához 1070, a szakállashoz 1170, a szakállashoz 12,500. Van ott ezen felül régi szakállashoz való golyó 3350, ólommal borított 5070 és kézi szakállashoz való 8500 darab.

A palota boltjában volt tüzes kerék 40, tüzes csövek 122, tüzes golyó 42 drb, föl nem szerelt fazék 500, tüzes lámpás 1300 darab.

A palota másik boltjában hét és nyolcz fontos golyó 700, lapát 135 drb, kalapács hat, vas tüzes szerszám 1800, ólom 40 drb, 32 taliga, 13 mázsa faggyú.

A Fábri műhelyében s a pincze feletti boltban két nagy fuvó és egy nagy harang. Német gyalog-dárda 660, vegyes 80, felszereletlen 33 darab.

A vár árkában és pinczéjében 70 üres hordó. Az eczetfőző házban, a kamarákban, a konyhában, padláson és mészárszékben az élelemneműek, temérdek gabona, 1059 drb kősó, 200 drb sajt,

125 oldalszalonna, majd 4500 darab zsindelyszeg, a pinczében 30 hordóban 868½ egri akó ó-bor, új-bor 137 hordóval s végül a maklári legelőn 328 marha és hat borjú íratik össze.[1])

Sziget várában, e történetünkben oly annyira nevezetes erődben, a híres *Teufel Rázmán, Well Conrád, Fuchs Mátyás* és *Handtwein János*ból álló bizottság *1542*-ben lajstromozza a hadi szereket. E szerint az élelmi szereken felül talált ott a felső várban a toronyban egy szétrepedt falkonát, két kanna árpát, hat szakállast, öt mázsa ként és három és fél ólomtáblát.

A torony melletti kamrában négy mázsa lőport és 200 falcona golyót.

A torony mellett volt egy kis falkony, mellette 30 szakállas. Kézi malom. Egy szétrobbant, de még használható dupla falkonéta ágyú, egy nagy karthaun, mely 40 fontos golyót vet, egy másik szétrepedt falkony, egy kőgolyót vető mozsár, 16 szakállas és egy dupla falkonéta.

A két kapú mellett egy-egy követő löveg, szakállas 31, falkona kettő, scharfatin három, egy követő mozsár és ismét kilencz szakállas.

A városban volt egy falkona, két scharfatin és 36 szakállas. A külső várban volt öt mázsa por, a belső várban egy boltban 35 mázsa durva por és ezen felül 54 mázsa finomabb por és két hordó kén, 100 mázsa salétrom, 15 mázsa vas, egy hordóban falkony golyó, 25 karthaun golyó, két hordó ólom, egy hordó szakállas golyó, két hordó falkony golyó, nagyobb falkony golyó 300, kőgolyó pedig 30 drb. Végül a pinczékben néhány fogoly török is.[2])

Likava várában 1544-ben *Brodarich Mátyás* alatt: három taraczk, 27 szakállas, három hordó lőpor, 121 nagy és 2700 kis golyó s öt emberre való vért inventáltatik.[3])

Bátory András országos főkapitánynyá tétetvén, a neki átadott várak hadszerei, a hadszertárnokok (zeugwartok) által 1551-ben inventáltattak. E szerint *Lippa* várában volt akkor 12 ágyú, 53 prágai és 20 csetneki szakállas, továbbá egy vasgolyót

[1]) *Orsz Levéltár.* Limbus.
[2]) *Orsz. Levéltár.* Limbus.
[3]) *Orsz. Levéltár.* Limbus. II. sor, 33. csomó.

vető gép, mely a Zápolya János királyé, s végül ágyúgolyó 300, szakállas golyó pedig 4504 drb.

Ugyanakkor *Sólymos* várának hadi felszerelése áll: két ágyúból, 17 csetneki és 10 prágai szakállasból, 20 mázsa lőpor, 582 ágyú és 4300 szakállas golyóból s 11 csákányból.

Temesvárt van öt nagy golyóvető gép, egy ágyú, egy seregbontó löveg, 41 prágai és 42 csetneki szakállas, 32 mázsa lőpor, 17 mázsa salétrom és négy mázsa kén.

Becskerek várában pedig *Endrődy János* várnagy keze alatt négy taraczk, egy seregbontó, 22 csetneki és kilencz prágai szakállas, lőpor hét mázsa, salétrom egy mázsa van rendelkezésre.[1])

*Tihany*ban *1560*-ban, a 60 lovas és 40 gyalogból álló őrség mellett, egy hét mázsás ágyú volt, mely azért érdekel bennünket különösen is, hogy mestere nevét is megőrizte, *Kakaró Márton* uram készítette. Ezen felül volt három kisebb ágyú, 54 szakállas, 20 kézi puska, 500 kisebb golyó és végül 34 tonna lőpor.[2])

Egyike azonban a legérdekesebbeknek az *ecsedi* vár hadi szereinek lajstroma, melyet is *1619* október hó 30-án *Komócsy János, Csanády Gergely* és *Hofflofer Zakhariás* kiküldött királyi emberek inventáltak egybe.

Állt a hadi készlet összesen 26 ágyúból, hozzávaló 8230 golyóval, 318 szakállasból 35·045 golyóval, 158 tonnában 223 mázsa 52 font lőporból, 1200 tüzes ostrom-csuporból, 100 kis vadászdárdából és számos apróbb hadi szerelvényből. Itt is a legpontosabban vannak az egyes ágyúk leírva. Így például:

«Az főbástyán ágyú vagyon «Vadember» nevű, ennek golobisa vett negyven fontot, hosszasága ennek az ágyúnak tíz láb nyomnyi, minden szerszámával készön. Vagyon golobis hozzá 776.

Az kazamátában vagyon az öreg «Baba» nevű ágyú, kinek golobisa vett hatvanöt fontot, hosszasága hetedfél lábnyomnyi, minden szerszámával készön. Vagyon kőgolobisa hat».[3])

A kis *Borsod-Szendrő* várában 1634 február hó 14-dikén: öt falkona, hét dupla falkonéta, két egyszerű falkonéta és egy schar-

[1]) *Orsz Levéltár.* Limbus.
[2]) U. o. II. sor, 1. és 2. csomó.
[3]) U. o.

fatin ágyú van, melyek közül az egyik *Bebek* nevét, kettő Miksa, egy pedig Rudolf császár címerét viseli. Van ott ezen kívül 12 halabárd, 88 landsknecht s 136 magyar dárda, 30 tűzkoszorú, nyolcz ostrom-nyárs és 311 tüzes fazék.[1])

Kassán 1682-ben 16 nagyobb és kisebb ágyú, egy haubicz és három mozsár van, melyek közül a legnagyobb ágyút, mely 48 fontos golyót vet, «Bauertancz»-nak, egy Cartanát pedig «Bildeman»-nak neveznek; van ott ezen kívül a kenyeres boltban 521 karabély, puskatok 651, koczperd 170, pisztoly 23 pár, német karabély 117 stb.[2])

Végül vessünk még egy futó tekintetet *Munkács* híres várára, *1688* február 23-dikán, 56 drb ágyút találunk ott. A pontos leltár magáról a várról is tájékoztat bennünket. Áll az alsó, felső és a lovagvárból és a palánkokból, mialatt a váralja, a város értendő. A várban magában van 42 szoba, 15 bolt, 52 ablak, 99 ajtó és 12 pincze és kazamata. A legénység állott 440 magyar és 40 német katonából.

Érdekes, hogy az ágyúk itt már ütegekbe, batteriákba voltak osztva. Volt a jobbkéz felőli hajdú-üteg, mely később Leopold-ütegnek neveztetett; a balkéz felőli német, utóbb Terézia-üteg; mindezek az alsó várban. A lovagvárban volt a jobbkéz felőli hosszú bástya-üteg, mely utóbb József-ütegnek neveztetett, továbbá a balkéz felőli Bodnár-bástya üteg, utóbb bajor herczegi üteg, és ezzel szemben a vezérbástya ütege. Az alsó várban volt a jobbkéz felőli német, utóbb Károly, és a balkéz felőli hajdú, utóbb Antal-üteg. Az ágyúk között találunk egy «Basiliskus» nevűt, egyet 1526, egyet 1529 évszámmal, többet *Bethlen Gábor* nevével és czímerével *1629*-ből, egyes *Hradicz*ból *1546*, egyet *Eperjes* város czímerével *1548*, egyes *Bereg*megye czímerével, ismét többet *Eszterházy* nevével és czímerével 1613, egyet *Perényi Péter* nevével és czímerével *1542*-ből, egyet *Bebek*től *1545*-ből, több darabot *Ditrichstein* bibornok nevével 1642 és 1634-ből, egyet a *Báthory* familiától *1527*-ből, ismét több darabot a *Rákóczyak* czímerével *1631.*, *1632.*, *1644.* és *1647.* évekből.

[1]) *Orsz. Levéltár.* Limbus. II. sor, 1. és 2. csomó.
[2]) *Orsz. Levéltár.* Limbus.

Volt itt továbbá 30 drb 60 fontos kartács, 700 drb granat, 50 drb szakállas, több művészileg ezüsttel és elefántcsonttal kirakott puska, 54 pisztoly, 300 muskéta, 19,457 db. golyó, 48 mázsa lőpor stb.[2])

* * *

A fentebbiekben váraink XVI. és XVII. századbeli hadi fölszerelésének megközelítő képét adván, még némi vázlatos ösmertetését óhajtjuk nyujtani a háborúk, illetőleg az ostrom utáni állapotoknak.

Ha az ellenség elvonult, s első sorban ezután a kiküldött kémcsapat a környék biztonságáról kezeskedett, a rendes őrszolgálat léptettetett újra életbe, a sebesültek azonnal ápolás alá vétettek, a halottak eltakaríttattak, a templomban Tedeum tartatott, a foglyok kihallgattattak és biztonságba helyeztettek, a környék előkerült jobbágysága újra megkezdte hangya-munkáját, az élelem szállítását, az elfogyottak pótlását, egyidejűleg pedig építőmesterek vezetése alatt a megrongált földsánczok, bástyák és falak kitatarozását, esetleg hozzáértő mesterek fölügyelete alatt azoknak újjáépítését. Egyúttal megkezdődött a külvilággal és a központokkal való érintkezés is. Lovas hírnökök vitték a kapitányságokhoz és egyéb hatóságokhoz a jelentéseket az ostrom lefolyásáról, intézkedéseket tevén egyszersmind a megfogyott hadi szerek pótlására, mi végből azokról, illetőleg az elfogyottakról újból leltár készíttetett.

Legnagyobb és legszebb példáját látjuk mindezeknek a *Buda* visszavételét eredményezett *1686*-diki nagyszerű ostrom után. Alig néhány napra az ostrom után, a midőn még a füstölgő üszköket oltogatták s az elesetteket temették, egy franczia, német, bajor és spanyol hadi mérnökökből álló bizottság járja be a várat s még az nap jelentést terjeszt elő a vár és város megerősítése, illetőleg restaurálása tekintetéből szükséges munkálatokról, terjedelmes és részletes költségvetést is mellékelvén ahhoz. Így a várbeli nagy rondella restaurálása 1500 frt, a városban levő másik nagy rondellára 1000 frt, a kis rondellára 1600 frt, a párhuzamosan ezek előtt

[2]) U. o.

elvonuló courtinákra 2000 frt, összesen a falművekre 14,000 frt, árkok tisztítása s a glacis rendbehozására pedig 3500 frt irányoztatik elő.[1])

Ugyanekkor fölméretetnek a várban levő házakon esett rombolások. Összesen 388 ház soroltatik föl. Ezek között van némelyik, a melyiknek frontján 84 láb, hátsó részén pedig 30 láb hosszaságban van a fal megrongálva, úgy hogy okvetetlenül restaurálandó.[2])

És a munkálatokat valóban már szeptember 8-dikán megkezdik és egész deczember hó 25-dikéig szakadatlanúl folytatják, még pedig oly erővel, hogy Buda erődítményein naponkint 50-től egészen 540 ember dolgozik, úgy hogy Budán az egész idő alatt közel húszezer, Pest erődítményein pedig 1800 napszámos dolgozott.[3])

Mindezek után még egy kérdés merül föl előttünk: vajjon azoknak a harczosoknak, azoknak a hősöknek, a kik ama régmult időkben századokon át ontották véröket az ország végházainak és várainak falain, ha megnyomorodtak, ha keserű török rabságra jutottak, lett-e valami kárpótlásuk, lett-e valami vigasztalásuk. Beszéljen erről az egriek esete, azoké az egrieké, a kikről *Balassa Bálint* énekli, a ki ösmerte őket:

«Egriek! vitézek, végeknek tüköri,
Kiknek vitézségét minden föld beszéli.»

Az *1552*-diki országra szóló dicsőséges ostrom után hozták a karok és rendek a következő törvényczikket, melyet érdekességénél fogva hű magyar fordításban szóról szóra ide igtatunk:

«Mivel a közelebbi hónapokban a katonák, a mindenható Isten kegyelméből Eger ostromától megszabadultak; nagy részben az ostrom alatt, súlyos sebeket kapván, sokan testöknek tagjait, részint elvesztették, részint megcsonkultak, élelmök keresésére idegen segélyre szorulnak; annálfogva mind érdemesek, mivel az

[1]) *Bécsi cs. kir. hadi levéltár* 1686—87.
[2]) U. o.
[3]) *Bécsi cs. kir. hadi levéltár.* 1686.

egész országnak használtak, hogy közönségesen mindenkinek adakozását tapasztalják:

1. §. Több nemes és katonai férfiak is, kik azelőtt és a közelebbi évben is férfiasan harczolván, török rabságba estek, nem lévén tehetségök magok megváltására, az ország karainak és rendeinek könyörögtek, hogy kiszabadításokra, valamely segélyt adományoznának.

2. §. Mikhez képest a karok és rendek, kegyes figyelembe vévén mindkét rendbeli embereket, ő Felsége kegyelmes megegyezésének hozzájárulásával, magok közt megállapították, hogy az előbb leírt s a királyi Felségnek két határidőkben gyűjtendő két frtok mellett minden jobbágyoktól, ugyanazon számbavétel mellett, tíz dénárok beszedessenek (úgy mint minden határidőben öt dénár), és azoknak adassanak, kiket mind az egriek, mind a foglyok, az ily segélyek elosztásával megbizassanak: azon rend s mód megtartásával, hogy mindenki állapotához, rendéhez s érdeméhez képest kapjon azon pénzből; miként e tárgyban az országlakók bővebben értekeztek és határoztak.

3. §. A nemesek pedig magok ajánlottak ezen segélybe, saját pénztárukból egész tíz dénárokat, a közelebbi Szent-Lukács napjára lefizetni, s azok által, kik a rendelet javításának megvizsgálására Pozsonyba küldendők lesznek, ő felsége kamarájának számvevője, tudniillik Deák Mosóczi László kezeihez adatni; hogy azon számvevő által mind az egriek, mind a fentebbiek közt az előírt módon elosztassanak».[1])

És a megszavazott segély befolyt úgy, a hogy kimondva volt, a mi pedig a régi világban magában véve is nevezetes dolog. Azután megbiztak egy commissót, a mely kiment a helyszínére és egybe összeírta a sebesülteket, és ki is osztotta a megitélt segélyt. A segély összege a sebesülés nagyságának mérvéhez képest emelkedett. Volt is ezek között mindenféle képzelhető módon megnyomorodott ember.

Barbély Péter, a ki egy szemét vesztette és örökös sántának maradt, 20 frtot; *Sárközy Balázs* lövész, a ki örökös koldus lett, kapott 40 frtot; *Lengyel István* várpuskás, a ki egyik kezét vesz-

[1]) *Corpus Juris.* 1553. 25. t.-cz.

tette el, kapott 16 frtot; *Arany Mihály* várpuskás, a ki fején s egyéb tagjain nehezen megsebesült s örökös koldus maradt, kapott 10 frtot; *Fejérváry Pál* tizedes, a ki lábán sebesült meg súlyosan, kapott öt frtot s ezenfelül a királytól mindenik egy öltözetre való posztót. *Szalay Mihály* ágyús öt frtot, *Krakkói Szaniszló* lövész szintén annyit; a nemesek közűl pedig *Gyulay György* 50 frtot, *Bodaházy István* 50 frtot, *Gálházy Miklós* 16 frtot kapnak. Ezenfelül az elesettek özvegyei és árvái közül huszonegyen segélyeztetnek.[1])

És ezzel befejezve tanulmányunkat, ismételjük azt, a mit jelen dolgozatunk kezdetén is kifejeztünk volt, hogy tudniillik az egész XVI. és XVII. századon át, annak a hanyatlásnak, melyet a magyar nemzeti élet az ozmán uralom hatása alatt szenvedett, oka, sőt, mint azt sokan hiszik, egyedüli oka nem kereshető a magyar hadügyi szervezet teljes elsatnyulásában. Épen a váraink rendszerében kifejlett józan hadipolitika igazolja azt, hogy hadiviszonyaink, úgy a felszerelés, mint az iskola dolgában, a kor teljes szinvonalán állottak. A hanyatlásnak igen is meg vannak a maguk mélyen fekvő világtörténeti okai. Az ok, mely az erőset, a sokkal hatalmasabbat, a mindenképen gyengülő, pártoskodó, szerencsétlen politikai és közgazdasági konstellatiók közzé jutott fél urává teszi. A hadi erények azonban sohasem virúltak annyira hazánkban, mint épen akkor, a végvárak falain lefolyt hősi küzdelmek emlékei mint ragyogó sugarak hullanak vissza ama századok szomorú történetére, hiszen ekkor énekli *Balassa*, hogy ismét vele végezzük.

Oh szegény megromlott s elfogyott magyar nép,
Vitézséggel, névvel, hírrel vagy igen szép.

Dr. Szendrei János.

[1]) *Orsz. Levéltár.* Limbus. I. sor, 1. és 2. csomó.

ZRÍNYI MIKLÓS KANIZSA ELŐTT 1664-BEN.

(Egy rajzmelléklettel.)

A XVII. század második felében megindúlt és később oly fényes véget ért nagy török háborúnak nem érdektelen bevezetését képezik ama harczok, melyekben a főszerepet *Zrínyi Miklós*, a költő és hadvezér, a szigetvári hős, a magyar Leonidas nem kevésbbé dicsőséges dédunokája vitte.

Szándékunkban áll, hogy a magyar nemzet e jeles vitézének, a magyar hadtörténelem e kiváló alakjának életével, működésével és katonai irodalmi tevékenységével közelebb tüzetesen foglalkozzunk; addig is azonban, míg ez megtörténhetik, eseményekben gazdag életéből kiválogatunk egyes részleteket, hogy azok szélesebb körökben is ismeretesebbekké váljanak.

A jelen alkalommal bemutathatjuk Kanizsa várának Zrínyi Miklós által — *Hohenlohe* gróf német és *Strozzi* gróf osztrák tábornokokkal együttesen — végrehajtott ostromlását. Kanizsa ostroma nem fűzött ugyan újabb babérokat Zrínyi homlokára, de ez egyetlen vállalata, mely sikert nem eredményezett, az egyetlen, melyet a visszavonúlásairól hírneves osztrák generális, *Montecuccoli*, a magyar vezérnek szemére lobbanthatott; valószínű, hogy a vállalat balsikere volt az ok, mely miatt ez érdekes hadtörténelmi részlettel eddig még senki sem foglalkozott; pedig azt hihetnők, hogy az egyetlen csorba, mely egy dicsőségben gazdag hős hírnevén esett, az érdeklődést még inkább felkölthetí, mint a diadalok, melyek úgy a történet idejében, mint azóta is közbámúlat tárgyai valának.

E kis dolgozatban ezúttal csak a kanizsai események előadására szorítkozunk, mert bővebb fejtegetésre terünk nincs; de

fönntartjuk magunknak, hogy a kanizsai ostrom jelentőségét és Zrínyinek ez alkalommal tanúsított magatartását egy más dolgozatban kellő világításba helyezzük s a magyar hadtörténelem e derék bajnoka ellen emelt vádak megdöntését megkíséreljük.

A kanizsai ostromot megelőző eseményeket a következőkbe vonhatjuk össze:

Az 1663. év, a császári hadseregnek majdnem szeme láttára török kézre juttatá *Érsekújvárt;* míg Montecuccoli, a császári fővezér, az eseményeket összetett kézzel nézte, Zrínyi Miklós horvátországi bán a török elleni küzdelemben lázas tevékenységet fejtett ki; nem elégedve meg a fényes győzelemmel, melyet *Zrínyivárnál* 10,000 török fölött nyert, portyázó hadaival Budáig, sőt Esztergomig hatolt s a töröknek mindenütt érzékeny veszteségeket okozott; majd ismét a Muraközbe tért vissza és a *Mura* folyónál egy 16,000 főnyi török sereget kényszerített bátor támadásával a visszavonúlásra, mi által nemcsak a Muraközt, de egész Styriát megmentette.

A császári haditanács, a Zrínyi ellen táplált bizalmatlanság daczára kénytelen volt a magyar fővezérnek, kit fényes győzelmek babérkoszorúja ékesített, a török háború ügyeibe nagyobb befolyást engedni; a tanácskozások eredménye az *1664-ik évi téli* — vagy mint máskép nevezni szokták — *drávai* vagy *eszéki hadjárat* volt, mely, Montecuccoli minden ellenzése daczára, 1664. januárhavában megindúlt.

A téli hadjáratra szánt hadseregnél *Zrínyi* Miklós gróf, horvátországi bán, 15—16,000 főnyi magyar-horvát, *Hohenlohe* Gyula gróf német tábornok 9000 főnyi német birodalmi sereggel rendelkezett.[1]) A két fővezér egymástól független vala, de a császár és a hadi tanács által egyetértő közös működésre utasíttatott. Kétes esetekben a döntés Zrínyi Miklóst, mint horvátországi bánt s a nagyobb sereg vezérét illette.

Hohenlohe serege 1664 január hó 20-án lépte át a Mura

[1]) Pauler Gyula «Zrínyi és Montecuccoli» czímű, a Budapesti Szemle 1867-iki évfolyamában közölt jeles tanulmányában 18,000, felében magyar, felében német seregről szól s ez adatot, úgy gondoljuk, a Theatrum Europæumból veszi; a mi adataink osztrák hivatalos forrásokból erednek.

folyót s ott egyesült Zrínyi s az ehhez csatlakozó magyar urak[1]) csapataival. Január 21-én a sereg *Berzencze* alá érkezett s mivel a török őrség már másnap alkudozást ajánlott, a vár 23-án nagyobb nehézség nélkül elfoglaltatott; ugyanez történt 25-én *Babocsával.* A sereg tovább haladván, 27-én 1000 lépésre vonúlt el Szigetvár előtt és 28-án Pécs alá ért; e város 29-én rohammal elfoglaltatott, de a török védő őrség a várba vonúlván vissza, erősen tartá magát; a vezérek ennélfogva akként egyeztek meg, hogy Hohenlohe Pécset fogja ostromolni, míg Zrínyi a híres eszéki híd fölégetésére indúl.

Január hó 31-én indúlt meg Zrínyi Eszék felé, a hídat, mely még a nagy Szulejmán által építtetett, fölégette s hat nap múlva ismét Pécs alá tért vissza, melynek ostroma még mindig folyt. Ekkor a hadak és azok vezérei között viszály támadt, mely az ostrom félbenhagyását eredményezte. A város fölgyújtatott s a sereg visszavonúlt. Útközben az egyesült hadak megvevék még Segesdet s február 15-én Zrínyivárra visszaérve, a két sereg ismét szétvált.[2])

Ha e hadjárat eredménye nem vala is nagy, de felköltötte ismét a bizalmat a keresztény fegyverek szerencséjében s így tekintve, hogy alig 200 főnyi veszteségbe került s három vár birtokba vételét, a híres eszéki híd fölégetését és tömérdek zsákmányt eredményezett, bizonyára megérdemelte volna, hogy osztatlan tetszésben részesűljön. Részesűlt is. Kivételt csak Montecuccoli és pártja képezett, kik semmi alkalmat el nem mulasztának, hogy a hadjáratról fitymáló észrevételeiket meg ne tegyék.

A császárra és a külföldre különösen nagy hatással volt a hadjárat szerencsés kimenetelének híre, minek folytán az 1664-ik év márczius havában Regensburgban tartott tanácskozásokban Zrínyire s abbeli véleményére, hogy az egész Dunántúl legfontosabb vára Kanizsa mielőbb visszavétessék, kiváló figyelemmel voltak.

[1]) Ezek jegyzékét lásd. Pauler i. m. 23-ik l.

[2]) Zrínyi téli hadjáratára nagyérdekű, egykorú leirást közöl Berkessi István. Századok 1886. 253—259. l.

A regensburgi hadi tanácsban megállapított hadműveleti terv lényegében a következőket foglalta magában: [1])

A császári hadseregből, a német rendek contingenseiből és a magyar csapatokból *három hadsereg* alakíttatik.

A fősereg *Montecuccoli* vezérlete alatt a Duna völgyében, Esztergom, Buda s később Belgrád felé fog előnyomúlni; létszáma egyelőre 17,200 gyalogos és 11,600 lovas, összesen 28,800 fő; de ide csatlakoznak még *Nádasdy Ferencz* 6000 főnyi magyar és *Badeni Lajos* őrgróf 15,000 főnyi birodalmi serege.

Az északi sereg *de Souches* altábornagy alatt a Vág völgyéből Felső-Magyarországba megy, hol hozzá *Bercsényi* és *Koháry* csapatai, valamint a fölhivandó nemesi insurrectio fog csatlakozni; addig is létszáma 5200 gyalogos és 3300 lovas, összesen 8,500 fő. E sereg föladata Felső-Magyarország (diese Provinz) fedezése s *ha sok időbe nem kerül*, Nyitra, Léva és Nógrád elfoglalása.

A déli sereg végre *Zrínyi Miklós* horvátországi bán, *Strozzi Péter* osztrák altábornagy és *Hohenlohe Gyula* német birodalmi tábornok közös vezérlete alatt 11,400 gyalogos és 1040 lovasból, összesen 12,490 főből volt összeállítva, melyhez (Zrínyi csapatain kívül) még Batthyány, Eszterházy és Draskovics hadai voltak csatlakozandók. E hadseregre nézve hadműveleti tárgyúl Kanizsa volt kitűzve — a mennyiben a vár rendszeres ostrom nélkül bevehető — további rendeltetése azonban egyelőre még nem határoztatott meg.

Természetes dolog, hogy Montecuccoli e hadműveleti tervvel, mely hozzájárulása nélkül állapíttatott meg, semmiben sem értett egyet; de sőt tovább ment s Zrínyit avval gyanusította, hogy a kanizsai hadjáratot nem állami, hanem magánérdekből ajánlotta s hogy annak czélja nem egyéb, mint Zrínyi birtokainak megoltalmazása, melyeket a kanizsai törökök gyakran pusztítottak el.

Montecuccoli azon aggodalmának is kifejezést adott, hogy a

[1]) Die Feldzüge Montecuccolis gegen die Türken, von 1661 bis 1664. Nach Montecuccolis Handschriften und anderen österreichischen Originalquellen. Oest. Mil. Z. 1828-ik évfolyam.

kanizsai hadjárat a török nagyvezér figyelmét csakhamar magára vonja, a török oda nagyobb erőt vet s így a hadszínhely az ő — a császári fővezér — akarata ellenére fő-hadszínhelylyé válik.[1])

Ajánlatot tett a császárnak, hogy az esetben, ha neki 28,000 gyalogost, 22,000 lovast és 140 ágyút rendelkezésére bocsát, a Duna mentén Esztergom és Buda ellen előnyomúl s *bármily nagyságú török sereggel szembeszáll;* többet nem kíván; *ennél nagyobb erejű sereg csak káros volna* (!?) mivel azt élelmezni nem tudná.

De a császár — bár Montecuccoli visszalépéssel fenyegetőzött — a regensburgi határozatokat föntartotta s a seregek az eredeti tervnek megfelelőleg, a Duna, a Vág és a Mura vidékén összegyűjtettek.

A déli hadsereg számára Zrínyivár képezte a gyülekező pontot. De a sereg még alig volt együtt, a különféle elemekből álló hadsereg csapatai s még inkább azok vezérei közt a viszály kitört. A három vezér közül főparancsnokká egyik sem neveztetett ki s nekik csupán a barátságos egyetértés ajánltatott. Strozzi Péter altábornagy, mint egyszerű, egyenes lelkű, derék katona nagy elismeréssel adózott Zrínyi érdemeinek és rendelkezéseihez készségesen alkalmazkodott; Hohenlohe ellenben, ki Zrínyivel, mint láttuk, már a téli hadjáratban viszályban volt, most sem volt hajlandó a barátságos együttműködésre és serege fölött teljes önállósággal és a másik két résztől teljesen függetlenül kívánt rendelkezni. Hogy ily viszonyok közt eredményes működés várható nem volt, bizonyítgatásra alig szorúl.

A hadsereg április első napjaiban gyülekezett s elővéde a Mura folyót április 7-én lépte át.

Zrínyi Miklós azért siettette a hadműveletek megkezdését, hogy Kanizsa — ha netalán mégis rendszeres ostrom alá kellene fogni — még előbb legyen elfoglalható, mielőtt *Köprili Ahmed* nagyvezér Nándor-Fehérvárott gyülekező seregével a még helyreállítandó eszéki hídon átkel s a várost az ostrom alól fölmenti.

Ugyancsak április 7-én Zrínyi Hohenlohe tábornokkal együtt

[1]) Ez valóban be is következett, de benne semmi veszedelmes dolgot nem látunk. Sőt azt hisszük, hogy könnyebb dolog lett volna a török főseregeret Eszéknél megverni, mint később bárhol.

Kanizsa alá lovagolt és a vár környékét kémszemle alá vonta. E kémszemle eredménye azon meggyőződés volt, hogy Kanizsát rendszeres ostrom nélkül bevenni nem lehet.

Sürgős fölszólítás intéztetett tehát Gráczba, hogy az ostromhoz szükséges lövegek és más hadi szerek minél előbb Zrínyivárhoz szállíttassanak. Ámde ez nem ment oly könnyen; a készletben levő lövegek, lőszer és ostromszerek elégtelenek valának s azok egy része még csak most készült; számos löveg és lövedékek (bombák) nagy része *még csak ezután öntetett.*

A csapatok tehát egyelőre Zrínyivár körül táboroztak és a sereg csak ápril hó 27-én indúlt újra meg s 28-án érkezett Kanizsa alá.

Mielőtt az események előadásában tovább haladnánk, előbb Kanizsa várának s környékének rövid leirását kell adnunk.[1]) (Lásd a rajzmellékletet.)

Kanizsa, e nagyjelentőségű magyar végvár, szigeten feküdt, melyet terjedelmes, körülbelől 1500 lépés szélességű és a *Kanizsa patakot* mindkét oldalt kísérő, mocsár vett körül. A mocsár felületén sürű nád, káka s más vízi növények és bokrok között víz csillogott, a talajt pedig puha iszap képezte; mélysége helyenkint oly nagy volt, hogy az ember lovastól együtt elmerűlt benne.

A vár maga rendes négyszög alakot képezett, négy sarokbástyával s visszahajlított oldalékokkal; a courtinák nem valának kifalazva s rohamczölöpzettel sem bírtak.[2]) Az arczvonalak mindegyike előtt 60 lépés széles árokban folyt a Kanizsa patak vize s azt szinig megtöltötte; az árkok mélysége másfél öl vala. A vár sem födött úttal, sem síkammal nem bírt; ép úgy hiányzottak a külső védőművek is, melyeket egyébként a mocsár nagy terjedelme fölöslegesekké tett.

A Kanizsa patak medre a várat két részre osztja; a balparton fekvő keleti rész *Újvárosnak* neveztetett; ez valamivel magasabban feküdt s erődítményei jobb karban voltak; a jobbparti

[1]) Feldzüge Montecuccolis stb. Oest. Mil. Ztg. 1828. II. 2—5. lap. Theatrum Europæum IX. k. 1150. l.

[2]) A Theatrum Europæum azonban kettős czölöpzetről tesz említést. 1150. l.

vagy nyugoti rész Ó-Város vagy *Alsó-Város* nevet viselt. A mocsár a vár keleti része előtt szélesebb, de sekélyebb, a nyugoti rész előtt valamivel keskenyebb, de mélyebb volt.

A várat a sürű, magas nád és a bozótok, valamint a mocsáron túl fekvő külvárosok és azok kertjei annyira elfödték a szem elől, hogy csak a tornyok és a felső várfalak látszottak ki.

A közlekedés a mocsáron át töltéseken történt, melyek a bástyákról és a várfalakról egész hosszaságukban tűz alá voltak vonhatók; a két városrész között a Kanizsa vizén erős, széles, födött híd vezetett át. A keleti részen, tehát az Újváros előtt, a töltés bejáratát erős, földdel feltöltött *palánk* védte, mely azonban lövegekkel fölszerelve nem volt. E palánk a keleti rész számára hídfő rendeltetésével bírt.[1]) Úgy a vár fölött, mint alább is voltak ugyan még, a víz torlódását előidézendő, malomtöltések, úgy nevezett malomgátak, de ezek, bár a két partot összekötötték, az ostromnál nem használtathattak föl, mert egyrészt a vártól messze estek, másrészt pedig oly keskenyek és gyöngék valának, hogy rajtok lövegekkel vagy szekerekkel közlekedni nem lehetett. Legközelebb volt még a váralatti malomgát, mely a két tábor között az egész ostrom alatt *az egyetlen összeköttetést képezte* s úgy magyar, mint német részről megszállva tartatott. (Lásd a rajzon 10—12. sz.)

Mindezekből kitűnik, hogy Kanizsa vára kevésbbé védőművei következtében, mint inkább természettől fogva, igen erős volt. Ha az őrséget váratlanúl meglepni sikerül, a várat rajtaütés útján lehetett volna legkönnyebben elfoglalni. Zrínyi, úgy látszik, számított is erre s a várfalak megmászására 500 rohamhágcsót is készíttetett; de a lövegek és ostromszerek megküldésében beállott késedelem következtében a rajtaütésre a kedvező pillanat elmulasztatott, később pedig a várőrség, a körülötte folyó készülődések

[1]) A mellékelt rajzon a palánk a nyugoti rész, az Ó- vagy Alsó-Város előtt van, az osztrák iratok ellenben azt a keleti elé helyezik. Nem lehetetlen, hogy a németekkel rokonszenvező Theatrum Europæum a palánkot csak azért helyezi a nyugoti rész elé, hogy az elfoglalás dicsőségét Hohenlohenak adhassa, melyet az osztrákok Strozzi számára vesznek igénybe. Az ellenmondás nehezen deríthető föl.

által figyelmessé téve, az őrszolgálatot nagy szigorral és éberséggel teljesítette.

A vezéreket e felől az április hó 17-ike estéjén végrehajtott kémszemle eléggé meggyőzte s így most már csak a rendszeres ostromra lehetett készülniök.

A hosszú készülődések alatt azonban a sereg létszámában tetemesen megfogyván, a főseregtől, mely a Duna mellett még mindig tétlenül állott, tetemes erősbítések vonattak a Murához, minek következtében a déli hadsereg, midőn április 28-án Kanizsa alá ért, a következő jelentékeny létszámmal bírt: [1])

Strozzi gyalogság	1800	fő
Spikh «	1200	«
Hohenlohe [2]) gyalogos	4000	«
Hohenlohe [2]) lovas	1000	«
Piccolomini vértesek	700	«
Rappach	1000	«
Német és osztrák csapatok	9700	«
Zrínyi magyar-horvát csapatai	7400	«
Összesen	17100	fő

Útközben voltak még a Sparr és Montfort gyalogezredek, melyek megérkezése néhány nap alatt volt várható. Ellenben levonandók a föntebbi létszámból a bajorok Bucher tábornok alatt álló (1500 főnyi) csapatai, *mivel ezek a közreműködést megtagadták.*

Bárha a kémszemle kétségtelenné tette, hogy az ostrom sikeresen csak a keleti rész, az Újváros, ellen intézhető, Hohenlohe — nem a vár körülzárolása czéljából, hanem egyedül azon okból, hogy teljes önállósággal működhessék — Zrínyi és Strozzi seregeitől, melyek az Újváros előtt foglaltak állást, *külön vált és seregét a Kanizsa patak jobb partjára vezetvén át, az Alsóvárossal szemben szállott táborba.*[3])

[1]) Die Feldzüge Montecuccolis stb. Oe. M. Z. 1828. II. köt.

[2]) Hohenlohe 9000 főnyi birodalmi seregéből a téli hadjárat alatt s azután 4000 fő jutott fogyatékba.

[3]) A mellékelt rajz könnyebb megértése végett a számjegyek jelentését ide jegyezzük: 1. Ostromszerek raktára s a tartalék fölállítási helye.

A küzdelmet a keleti külváros megtámadásával Strozzi altábornagy kezdette meg; a törökök minden egyes házat védelmeztek és ha elhagyták, fölgyújtották. Még nehezebb volt a hídfőt képező palánk elfoglalása, melyet a törökök oly makacsúl védtek, hogy bár Strozzi 4000 főnyi erőt alkalmazott, a védők még sem tágítottak s csak lövegek segítségével voltak onnét elűzhetők. Midőn a palánk őrsége magát tovább már nem tarthatta, a palánkot fölgyújtotta és a várba vonúlt.[1])

Hohenlohe már ez első nap oly nehéznek találta föladatát, hogy Zrínyinek *az ostrom fölhagyását tanácsolá*;[2]) de Zrínyi semmikép se volt rávehető, hogy az ostromtól a kezdet nehézségei miatt rögtön elálljon és egy dolgot félbehagyjon, mely tulajdonkép még meg sem kezdetett.

Az ostromra tehát az előkészületek megtétettek és április hó 30-dikán megkezdődött a közeledő töltések (approches) készítése. Ez kétségtelenűl nagy és nehéz munka volt; míg más várak ostromlásánál a közeledés árkok segítségével történik, hol a kihányt föld egyidejűleg védőgátat képez, itt óriási mennyiségű, 25 láb vastagságú kötegekbe kötött rőzsét kellett előbb a mocsárba sűlyeszteni, melyekre a Gráczból érkezett és Zrínyi által készített és most rőzsével átfont ostromlétrák fektetettek; ily módon a víz alatt útvezetékféle készűlt, mely rőzsekötegekkel mindaddig emeltetett, míg a vízből kiért s azután földdel behányattathatott. A védő tüzelése

2. Hohenlohe gróf szállása két csűrben. 3. Bambach lovas tábornok szállása. 4. Laye tábornok szállása. 5. A lüneburgi urak szállása. 6. Palánk a töltés bejáratánál (lásd a 638. lapon tett megjegyzést). 7. Hohenlohe födött közeledő töltése. 8. A várba vezető s gátakkal elzárt töltés. 9. Hohenlohe tűzérsége által lőtt rések. 10. Malom német őrséggel. 11. A hely, hol Bois-Renaut német tábornok elfogatott. 12. Malom, magyar őrséggel. 13. A magyar tábor. 14. Zrínyi Miklós sátra. 15. Osztrák tábor. 16. Tűzérés ostromszer-telep. 17. Strozzi altábornagy sátra. 18. Spikh tábornok sátra. 19. Bucher bajor tábornok sátra. 20. A töltés. 21. A Zrínyi által kezdett és Strozzi által folytatott födött közeledő töltés.

[1]) Már más helyen említettük, hogy a palánk elfoglalását a németek Hohenlohenak, az osztrákok Strozzinak tulajdonítják. Hát a Zrínyi által vezetett 8000 főnyi magyar csapat csak néző volt? Sajnos, hogy Zrínyi tetteit föl nem jegyezte; sok dolgot más világításban látnánk.

[2]) Theatrum Europæum IX. 1151. l.

ellen a mukások szintén vastag rőzsekötegekkel, azután pedig földdel megtöltött sánczkosarakkal oltalmaztattak.

A közeledés ily módon való végrehajtása a munka rendkívüli nehézségei mellett még azon nagy hátránynyal is bírt, hogy a közeledő töltés javarészben faanyagból állott, mely könnyen tüzet fogott s így a védő tüzérsége által könnyen fölgyújtathatott.

A támadó munkálatokat a három fontos ezredlövegeken kívül 30 nehéz löveg födözte, melyek a rajzon látható lövegállásokból működtek.

A munkálatok a három közeledő töltésen serényen folytak, midőn a törökök a várból május 6-dikán első ízben kirontottak; a kirohanás gyorsan visszaveretett, de ez idő alatt ügyes törökök a mocsár buczkáin keresztül fektetett deszkákon a magyar közelítő töltéshez oly közel jutottak, hogy a hajdúkat kézi lőfegyverekkel előnyösen lőhették; Zrínyi erre a sánczkosarakat egymáshoz közelebb helyeztette és a munkások mellé állandó gyalogsági födözetet is rendelt.

Május 7-dikén mindez ismétlődött, de a török nagy veszteséggel ismét visszaűzetett.

Május 13-dikán a törökök mindét oldal felé kirohanást intéztek s ez alkalommal a német (Hohenlohe) őrség egy részét alva találván, fogságba hurczolák.

A következő napon a törökök csónakokon közelítették meg a nyugoti töltést s meggyújtották; a dolog hamar észrevétetvén, a tűz eloltatott s a rőzsék vízzel megöntöztettek, az ellenséghez legközelebb levő részek pedig ezenfelül friss ökörbőrrel borítattak be.

Május 16-án, 17-én és 18-án a török újabb és újabb kísérleteket tett a közeledő töltések fölgyújtására s bár mindkét oldalt 15—20 lépés hosszú rész le is égett, a töltések a vár árkát május 20-dikáig mégis egész 50 lépésnyi távolságra megközelítették. Ugyanazon időben a keleti oldalon a várfalak egy része, valamint a fő-bejárat tornya is leomlott.

De a törököknek is sikerült e napon Strozzi közeledő töltéséből 30 lépés hosszú részt elégetni; a kirohanásnál, mely mindkét oldal felé egyidejűleg történt, Strozzi karján és kezén megsebesült, Sparr ezredesnek pedig jobb karját ellőtték.

Az ostrom ezután mindig kevesebb sikerrel haladt; a törökök magokat a mocsár buczkái közé befészkelvén, a lövegtüzet a kézi lőfegyverek tüzével is támogatták, a töltések elkészült részeit elégették, s az ostromlóknak érzékeny károkat és késedelmet okoztak.

A tűzhatás szintén a törökökre nézve vált kedvezőbbé, mert az ostromlók lövegeinek több mint kétharmada részint a rossz anyag, részint a folytonos tüzelés folytán használhatatlanná vált; a lőszerkészlet elegendő lett volna ugyan, de az elromlott lövegek golyói a még meglevőkbe nem illettek, szóval a török ágyúk nagyobb kárt okozának az ostromlóknak, mint a milyet ők előidézni képesek valának.

Május 22-én jutott a hír az ostromlók táborába, hogy a nagyvezir erős fölmentő hadsereggel (a jelentés 50—60,000 főről szólott) közeledik. E hír, bár nagyított, de igaz volt. Köprili Ahmed Vukováron vette Hassan pasának, a meggyilkolt Ibrahim helyébe lépett kanizsai parancsnoknak, a vár szorult helyzetéről szóló jelentését; május 14-dikén átkelt az eszéki, időközben elkészült hídon és Siklóson s Pécsen át május 25-dikén Szigetvárra ért.[1])

E hírek folytán a keleti oldalon, Zrínyi és Strozzi tábora körül a magyar csapatok által egy, az egész területet körülfogó circumvallationalis vonal építése kezdetett meg, míg Hohenlohe a közlekedés megkönnyítésére az alsó malomgátat igyekezett teljesen hasznavehető állapotba helyezni.

De az ostrommunkálatok most még kevésbbé haladtak. A lövegek legnagyobb része elromolván, a tüzelés mindinkább lassúvá vált; a töltések készítése ennélfogva még lassabban haladt s a fölgyújtástól a legnagyobb elővigyázat mellett sem volt megóvható; a mi egy nap elkészült, azt a várőrség rendesen vagy egészen, vagy legalább részben elégette.

A törökök a buczkákon éjjel-nappal tartottak apró őrségeket, melyek a szertekalandozókat lelőni vagy elfogni igyekeztek; így május 23-án Hohenlohe szárnysegéde, Bois-Renaut tábornok is, midőn Zrínyi táborába lovagolt, a malomgáton elfogatott.

[1]) Strozzis Tod bei Serinvár 1664. Oe. M. Z. 1836. II. 192. l.

Junius 1-én a közeledő töltések csak 20 lépéssel voltak közelebb a várhoz, mint május 20-án.

Ugyane nap biztos híre érkezett, hogy a nagyvezír 40,000 főnyi sereggel és 100 ágyúval már csak három mértföldre van Kanizsától. Zrínyi azt javaslá, hogy *az egész sereg kerekedjék azonnal föl, vonúljon a nagyvezír elé és támadja őt meg.* De erről sem Strozzi, sem Hohenlohe hallani sem akarának.[1]) Midőn pedig Zrínyi a szövetséges német sereg parancsnokát arra szólítá föl, hogy a külső védő gyűrű (circumvallatio) megszállásához szintén csapatokat rendeljen, Hohenlohe ezt *kereken megtagadta.* Hogy tehát a létszám szaporíttassék, továbbá hogy a török magát a tábor körül be ne fészkelhesse, Zrínyi Strozzi tábornokkal egyetértőleg *Segesd, Babocsa* és *Berzencze* őrségét a táborba rendelte, a várakat pedig fölgyújtatá.

Az idő most — midőn az egységre és egyetértésre legnagyobb szükség vala — haszontalan vitatkozásokkal telt el, pedig az ellenség az előőrsökkel már harczban állott. Zrínyi a legnagyobb erőfeszítéssel igyekezett vezértársait a támadó föllépésre birni és Strozzi altábornagyot meg is nyerte, de Hohenlohe hajthatatlan maradt és az ostrom megszakítását s a seregeknek a Zrínyivárra való *visszavonúlását* ajánlá.

A hadi tanács vitatkozása még javában folyt, midőn az előőrsöktől jelentés érkezett, hogy a nagyvezír serege közeledik; erre a sereg nagyobb része a tábornokokkal együtt a külső védőgyűrűhöz sietett. A várőrség e mozgalmat szintén észrevette, s a tábor osztrák része ellen heves tüzelést kezdve, a közeledő töltésen dolgozó katonák közül 60 embert lelőtt; majd a beállott zavart ügyesen fölhasználva, kirontott és a közeledő töltést több helyen egyszerre fölgyújtván, abban oly nagy kárt tett, hogy a töltés eredeti állapotába tizennégy napi munka után se lett volna visszahelyezhető.

A nagyvezír közeledéséről szóló hír hamisnak bizonyúlván, a vezérek a csapatokkal együtt a táborba visszatértek.

[1]) Osztrák források ez ajánlatot is Strozzinak tulajdonítják; a németek (Theatrum Europæum) ellenben megnyugszanak, hogy Hohenlohe tábornok, *a kereszténység magasabb érdekeinek megóvására*, csak a visszavonúlást sürgette.

A tanácskozás újra fölvétetvén, a keleti közeledő töltésnek a törökök által történt elrombolása új alkalmat szolgáltatott Hohenlohe tábornoknak, hogy az ostrom félbenhagyását és a visszavonúlást sürgősen ajánlja. Hosszas rábeszélés után sikerült is neki Strozzi altábornagyot és az osztrák tábornokokat ajánlatának megnyerni, mire Zrínyi magyar alvezéreivel egyedűl maradván, a határozathoz szintén csatlakozni volt kénytelen.

A Zrínyivárra való visszavonúlás tehát kimondatott és ez elhatározásról a császárnak jelentés tétetett.

A jelentésben a visszavonúlás a következőkkel indokoltatott:

1. A seregek létszáma a beérkezett erősbítések daczára ismét 16,000 főre apadt.[1]) A csapatok a folytonos fárasztó munka, az időjárás és a szenvedett nélkülözések folytán teljesen ellankadtak, úgy hogy a harcz alig volna megkoczkáztató.[2])

2. A német birodalmi sereg az osztrák-magyartól a mocsarak által elkülönítve lévén, jó közlekedés hiányában ez utóbbiakat megfelelően nem támogathatná.[3])

3. A kenyér elfogyott; a csapatok kenyeret már három nap óta nem kaptak, s újabb szállítás a legközelebbi időben nem volt remélhető.

4. A külső védővonal (circumvallatio) fölötte hosszú s megszállására elegendő csapat nincs.[4])

5. A törökök a részeket egyenként megtámadhatják és megverhetik, vagy a tábor és Zrínyivár közé állva, az osztrák-magyar sereg visszavonúló vonalát elvágják, sőt magát Zrínyivárt is, mely fölötte gyarló, könnyen bevehetik.[5])

6. Megtörténhetik az is, hogy a török főssereg az ostromlókat csak megfigyelteti s ereje nagyobb részével az országot földúlja, vagy talán Grácz ellen indúl s azt beveszi.

[1]) A német forrás szerint; az osztrák forrás 17,000 főt mond, melybe azonban a bajorok bele nem számítandók.

[2]) Ez valószínűleg csak a német és osztrák csapatokra vonatkozik, mivel Zrínyi folyton a harcz fölvétele mellett volt.

[3]) Kinek a hibája?

[4]) Wassenhofen és d'Avencourt német mérnökök építették.

[5]) E *gyarló* sáncz vagy júhakol, mint Montecuccoli gúnyosan nevezi, a töröknek négy heti ostromába került; pedig az ostromot Montecuccoli semmiképp sem gátolta.

7. A mai (június 1.) kirohanás alkalmával a közeledő töltések egyike annyira megrongáltatott, hogy az 14 napi munkával se lenne újra helyreállítható.

8. A lövegek legnagyobb része hasznavehetetlenné vált.

9. Az ellenség már csak egy mértföldre van a tábortól, a várt erősbítések felől pedig még semmi hír sem érkezett. De még ha a főseregtől Kanizsa felé elindúlt csapatok, nevezetesen Sparre tábornagy 3000 gyalogossal és Sporck altábornagy három lovas ezreddel itt volnának is, még ez erő is elégtelen lenne arra, hogy akár az *egyik*, akár a *másik* részt az ellenállásra képessé tegye.

Mindez okoknál fogva a seregek, Hohenlohe a Kanizsa jobb, Zrínyi és Strozzi annak balpartján visszavonúlásukat, még a következő éjjel megkezdék.

A visszavonúlás födözésére Zrínyi Batthyány magyar hadát Kis-Komárom felé rendelte, a többi részekkel pedig megindúlt Zrínyivár felé; nyomban követte őt Strozzi serege.

A török főssereg azonban nem Kanizsa, hanem Zrínyivár felé tartott s elővéde Strozzi vonatát meg is támadta, a legénységből többet fölkonczolt és néhány szekeret ki is rabolt. Hohenlohe a nehéz út miatt igen lassan jutott előre s bár a Zrínyivár Kanizsához alig négy óra, csak június 3-dikán ért oda; vele együtt érkezett meg a török is, minek folytán heves küzdelem fejlődött ki, melyhen mind a három sereg csapatai részt vettek.

Zrínyi még egy kisérletet tett, hogy vezértársait cselekvő föllépésre bírja; utalt a kedvező terepre, melyben a nagyvezír előnyomúlása föltartóztatható és *serege kedvező körülmények közt megtámadható lenne.* De a német tábornokok mindaddig, míg a Mura folyót magok és a török közt nem tudták, semmiféle vállalatba bocsátkozni nem akartak.

A seregek tehát a Mura jobb partjára vonúltak át, míg a balparti magaslatokon a nagyvezír serege ütött tábort.

A török sereg már másnap megkezdte Zrínyivár ostromát, s bár később az egész főssereg a Dunától a Mura melletti táborban egyesítetetett s maga Montecuccoli is megjelent, a vár a törökök által Montecuccoli serege szemeláttára június hó 30-dikán bevétetett és leromboltatott.

Rónai Horváth Jenő.

TÁRCZA.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA HADTUDOMÁNYI BIZOTTSÁGÁBÓL.

A bizottság az 1888-ik évi *november hó 26-án* tartott ülése több igen fontos tárgygyal bírt.

Az előadó mindenekelőtt a «Hadtörténelmi Közlemények» most sajtó alatt levő 4-ik füzetét ismertette meg, azután pedig jelentést tett a bizottság rendelkezése alatt álló összegek miként való fölhasználása tárgyában.

A bizottság ezek után elhatározta, hogy *Hadtörténelmi Közlemények* című folyóiratát, mely oly szép szellemi és anyagi sikert eredményezett, föntartja s a jövő évben annak II. évfolyamát is megindítja.

Elhatározta továbbá, hogy a *Ludovika Akadémia könyvtárának* gyarapítására, az Akadémia régebbi történelmi kiadványainak egy példányban való átengedését az elnökségnél ajánlatba hozza.

Kimondatott ez ülésen, hogy a bizottság az Akadémiának a *hadi tudományok* terén fölmerült fontosabb mozzanatok felől egy tagja által évenkint jelentést tétet.

Fölhatalmazta a bizottság a folyóirat szerkesztő bizottságát, miszerint a hadtörténelmi irodalmi munkásság emelésére, a folyóirat költségvetése terhére, belátása szerint, *jutalomtételt* tűzzön ki.

Elhatározta a bizottság, hogy *Zrínyi Miklósnak* (a költő és hadvezérnek), mint az *első magyar katonai írónak* prózai (hadtudományi) munkáit korszerű szövegben és magyarázó észrevételekkel kiadja.

Végre megállapodott a bizottság abban, hogy az ország fővárosában, a Magyar Nemzeti Múzeum új osztályaként, egy *Magyar Hadtörténeti Múzeum* létesítésére a kezdeményező lépéseket megteszi.

Ezek után a bizottság működéséről, dotatiója fölhasználásáról, jövő

évi munkatervezetéről s benyújtandó költségvetéséről az előadó által szerkesztett *évi jelentés* fölolvastatott s jóváhagyatott.

A szerkesztő bizottság által a föntebbi megállapodásokhoz képest a következő irodalmi pályázat tétetik közzé:

Pályázat.

A Magyar Tudományos Akadémia hadtudományi bizottsága által kiadott «Hadtörténelmi Közlemények» című folyóirat szerkesztő bizottsága a következő jutalomtételt tűzi ki:

1. Kivántatik a *magyar hadtörténelem valamely nevezetesebb eseményének önálló leírása.*

A dolgozat tárgya választható a mohácsi vész előtti, vagy utáni időszakból (1815-ig), de az utóbbi esetben föltétel, hogy a cselekmény magyar csapatok által, vagy magyar földön hajtatott végre.

A földolgozás lehet vagy *történelmi*, a mikor is szükséges, hogy az levéltári kutatásokon, lehetőleg eredeti kútfőkön alapúljon, vagy az eseményre valamely irányban új világot vessen, illetőleg azt reconstruálja, — vagy lehet *katonai*, mely már ismert és nyomtatott kútforrásokra támaszkodhatik ugyan, de a tárgyat a katonai szaktudomány szabályai szerint kritikailag dolgozza föl. A dolgozat 4—5 nyomatott ívnél többre nem terjedhet.

2. A munka jutalma *20 darab cs. és kir. arany*, mely az aránylag legjobb, de irodalmi színvonalon álló pályaműnek adatik ki; a munka ezenfölül — a folyóiratban való közzététele után — a szokásos tiszteletdíjban is részesül.

3. A pályaművek idegen kézzel, tisztán és olvashatóan írva, lapszámozva, és egy a szerző nevét, állását és lakóhelyét rejtő, jeligével ellátott pecsétes levélke kíséretében, a «Hadtörténelmi Közlemények» szerkesztősége czímére (Budapest, IX. ker. Lónyay-utcza 9. sz.) az *1889-ik év május hó 1-éig* küldendők be.

4. Álnév alatt pályázóknak a jutalom nem adatik ki.

5. A jutalomban nem részesült, de megdícsért vagy közlésre alkalmasnak osztályozott pályaművek a folyóiratban rendelkezésre álló tér arányában szintén közöltetnek, míg a többiek jeligés levélkéi bizottságilag elégettetnek, a kéziratok pedig a hadtudományi bizottság levéltárába tétetnek.

6. A jutalomra, a Magyar Tudományos Akadémia hadtudományi bizottsága tagjait kivéve, bárki pályázhat.

7. A pályázat eredménye junius elsején fog közzététetni.

HADTÖRTÉNELMI APRÓSÁGOK.

Megfejtés. A Hadtört. Közlemények III. füzete 488-ik lapján, a vallon zsoldosok 1600-iki, pápai zendüléséről szóló czikkben az íratik, hogy: «Nádasdy a *leufeldi carthausenál* (?) szorította közre a lázadók zömét». A t. szerkesztő úr méltán tőn kérdőjelet e furcsán hangzó helynévnél, melyre bizony kevés olvasó fog ráismerni: mi légyen voltaképen? Hát mi, kik a Bakonyvidék régi topographiáját s helytörténelmét meglehetősen ismerjük, meg fogjuk fejteni a talányt. A t. közlő bizonyára *német forrásból* dolgozott, mert csak német képes egy tősgyökeres magyar helynevet így eltorzítani. Tehát ez a «*Leufeld*» nem egyéb, mint Árpád- és Anjou-korbeli oklevéltáraink jól ismert «*Monasterium de Leweld*»-je; vagyis, az ősi magyar *Leweld*, = *Löwöld*, = *Lőd*, ma *Város-Lőd*, népes község a Bakony rengetegeiben, Pápa s Veszprém közt fele útban. Lewelden a carthausi barátoknak erődített, csipkés bástyázattal körülvett kolostoruk és tornyos templomuk volt, mely a török dúlásokban pusztult el. Nürnbergben, a Germanisches Museumban, őriztetik egy a XV. század végéről, vagy a XVI. elejéről származó igen nagy, eredeti olajfestmény, mely a carthausi rend különböző zárdáit ábrázolja. Ott van rajta festve a *leweldi* — akkor még szép, ép, bástyás, tornyos — klastrom egykorú képe is, melyet érdemes volna lemásolni.

Azt hiszszük, ezzel a megkérdőjelezett «Leufeld» talánya meg van fejtve. *Thaly.*

General-Lieutenant. A *Századok* folyó évi 8-ik (októberi füzetének 760—762-ik lapján, C. betűvel alájegyezve egy bírálatot olvastunk a bécsi hadi levéltár igazgatósága által nemrég kiadott: «Császári királyi hadvezérek és tábornokok életrajzai» czímű füzetecske fölött. Nem áll szándékunkban a füzet védelmére kelni, melynek gyarlóságáról annak idején magunk is szót ejtettünk. (Hadtörténelmi Közlemények II. füzet, 324. lap), de helyre kell igazítanunk egy tévedést, mely az ismertetésbe bizonyára csak tévedésből csúszott be.

A bírálat ugyanis a 761-ik lap utolsó bekezdésében a magyar fordítás hibái közt kifogásolja azt is, hogy a tábornokok czímeiben a «General-Lieutenant» mindenütt «fővezér»-nek fordíttatott; mi is úgy vélekedünk, hogy ez átfordítás nem *tökéletes;* ha a t. bíráló a fővezér helyett egy más, megfelelő vagy csak jobb kifejezést idézett vagy ajánlott volna, a magyar katonai műszótár szerkesztőit bizonyára lekötelezi; e helyett

azonban a General-Lieutenant fokozatra vonatkozólag merőben téves magyarázatot ad, a következőket mondván :

«Igaz ugyan, hogy Montecuccoli például a General-Lieutenant rangot viselte és fővezér is volt. E mellett azonban igen sok más General-Lieutenant volt, a ki nem volt fővezér. Tehát a General-Lieutenant nem = fővezér. Annyit jelent, mint a valóságos Generalnak a lieutenantja, vagyis altábornok».

A dolog azonban nem úgy áll, mint azt a t. bíráló magyarázza, hanem a következőkép :

Körülbelül ötven évvel a harminczéves háború előtt, tehát a XVI. század végével, találkozunk a császári hadsereg történetében a General-Lieutenant czímmel először ; ekkor történt ugyanis, hogy a császári hadsereg azon legmagasabb rangú tábornoka, ki iránt a császár kiváló és rendkívüli bizalommal viseltetett, az eddigi General-Feld-Oberst czím mellé, még a General-Lieutenant czímet is nyerte. A General-Lieutenant ez időtől fogva a XVII. század végéig rendesen, azontúl pedig kivételesen, *a császári hadseregben elérhető legmagasabb katonai fokozatot* jelentette, vagyis inkább *a császár rendkívüli bizalmát hirdető megtisztelő czímet* képezett, mely csakis *fővezéri minőségben az ellenség előtt kitűnt* legmagasabb rangú tábornoknak, tehát General-Feldmarschalloknak, vagyis tábornagyoknak adományoztatott.

A General-Lieutenant ennélfogva nem a tábornok helyettese, hanem *a legfőbb hadúr, a császár helyettese volt* ; tehát nem Lieutenant des Generals, hanem *General Lieutenant des Kaisers*, mely minőségében állása és hatásköre körülbelől olyan volt, mint ma a hadsereg főfelügyelőjeé, s mint jelenleg ez, úgy a General-Lieutenant is, a hadsereg prädestinált — háború kitörésekor pedig valóságos — *fővezére* volt.

A harmincz éves háborúban a különös viszony, mely II. Ferdinánd császár és Wallenstein között kifejlődött, még további rangemelést hozott, a mennyiben Wallenstein a *császári Generalissimus* czímet nyerte, melyet ugyanakkor még *Tilly*, a XVIII. század elején *Savoyai Jenő* herczeg, a nagy franczia háborúk idejében pedig *Károly* főherczeg is viselt.

Wallenstein szereplése idején a General-Lieutenant czím megszünt, mivel a Generalissimus természetszerűleg a General-Lieutenant hatalmát is önmagában egyesítette ; mihelyt azonban Wallenstein a cselekvés színhelyéről lelépett, Gallas személyében ismét General-Lieutenant neveztetett ki. A két fokozat között úgy ez időben, mint később (t. i. Savoyai Jenő és Károly főherczeg idejében) a különbség abban állott, hogy a General-Lieutenant — bár a császárral közvetlenül is érintkezhetett — az udvari haditanácsnak, a Hofkriegsrathnak is felelősséggel tartozott,

míg a Generalissimus ez utóbbitól teljesen független vala s tetteiről csak a legfelsőbb hadúrnak számolt.

Egyébiránt a General-Lieutenant ép úgy, mint a Generalissimus, kevésbbé tekinthető katonai *rendfokozatnak*, mint inkább *időre szóló megbízatásnak*, minek folytán e tekintetben is a fővezérhez áll legközelebb. Hogy a General-Lieutenant czím inkább megbízatást, mint katonai fokozatot jelentett, világosan igazolja azon körülmény, hogy midőn Lipót Vilmos főherczeg 1645-ben a General-Lieutenant hatáskörét meghaladó teljhatalommal ruháztatott föl, Gallas Mátyás gróf nem czímeztetett többé General-Lieutenantnak, hanem *csak* tábornagynak; midőn pedig a főherczeg megbízatását letette, Gallas *ismét General-Lieutenantnak nevezteteti.*

Mindezekből, azt hisszük, eléggé kitünik, hogy a General-Lieutenant sem tábornok-helyettes, sem altábornok nem volt, hanem egy a fővezér fogalomhoz legközelebb álló megbízatást jelentett, hogy a General-Lieutenant a legmagasabb katonai méltóság volt, mely — hasonlóan, mint a Generalissimus — a tábornagy fölött is állott.

A XVIII. században Savoyai Jenő herczeg után sem General-Lieutenant, sem Generalissimus ki nem neveztetett ugyan, de a General-Lieutenant czím állandóan szerepelt a katonai méltóságok fölsorolásánál; így nemrég jutott a Nádasdy-levéltárból az udvari haditanácsnak egy 1747-ből származó s az élelmezésre vonatkozó rendelete, a kezünkbe, melyben a tábornokok következőkép vannak fölsorolva; Generalität: *General-Lieutenant* oder *Kommandirender General*, General-Feldmarschall, General der Kavallerie, Obrist-Feldzeugmeister, Feldmarschall-Lieutenant, Obrist-Feldwachtmeister.

Az igen t. bíráló a General-Lieutenant czímnek e röviden vázolt történetét alig ismerte, s magyarázatában azt hisszük a General-Lieutenant *mai* jelentőségét tartotta szem előtt; ma valóban más a General-Lieutenant, a mennyiben e czím a német és az orosz hadseregben a tábornagy-helyettes, vagy altábornagy fokozatának megjelölésére használtatik és az osztrák-magyar *Feldmarschall-Lieutenant* és a franczia *Général de division* fokozattal egyenlő.

Végül csak azt jegyezzük meg, hogy a császári hadseregben a fővezér nem volt ugyan mindig General-Lieutenant, de a General-Lieutenant igenis *mindig fővezér volt;* továbbá, hogy valamint a fővezér kifejezésre nincs *tökéletesen megfelelő* német szó, ép úgy nincs a General-Lieutenantra tökéletes magyar kifejezés. A fordítás tehát nem tökéletes ugyan, de nézetünk szerint a General-Lieutenant szóhoz kötött fogalomnak körülbelül leginkább megfelel. *H—th.*

Rákóczi-féle dátum nélküli hadi czikkek.

Edicta Militaria.

1. Valaki az élő Istenek szent nevét ördögadtával, teremptettével káromlja: először s másodszor pálczáztassék meg keményen; harmadszor s többször ha elköveti, haljon meg érette törvény szerént. Az is, a ki hallja, tisztinek nem jelenti, pálczáztassék meg érette.

2. Valaki templomokot, parochiákot, iskolákot, salvagvardiákot és protectió alá vetett hellyeket felver s praedál: meghaljon érette.

3. Valaki tiszti akaratja nélkűl táborinkból zászlója alól szökve elmegyen, imitt-amott lézeng, — a ki pedig kóborol, praedál, kimenvén zászló alól, vissza nem tér, — jószága praedáltassék fel s maga fogattassék meg s hozattassék a táborra. Ha pedig valamellyike más zászlója alá menne: visszaadassék és megbüntettessék; a ki pedig labanczczá leszen: kézben akadván, mint nyilvánvaló áruló megölettessék.

4. Senki az otthon lakos szegénséget ne nyomorgassa, marháját ne hajtsa, faluját ne pusztítsa, malmokot, házokot ne égesse, más rendelt quártélyát fel ne verje, vagy gazdáját meg ne lopja s károsítsa; hanem ellenségtől nyerjen, a mint Isten segéti. A mikor pedig táborozás vagyon, zsákmánra menvén: ha aprót kaphat, az öreg marhát levágni, annálinkább eladni s vesztegetni ne merészelje; különben meghal érette.

5. Közöttünk szenvedő becsületes Atyánkfiainak háznépét ne háborgassák, sem külső jovokot ne praedálják; jószágokot, marhájokot ne bántsák; embereket ne sarczoltassák. Másként, valaki azt cselekeszi, meghal érette.

6. Senki kardot egymás ellen ne fogjon, mert megverettetik; ha pedig zászló alatt fegyverkezik: keze vágattatik el érette; halálért halállal fizet.

7. Senki a Szepesben lévő 13 városokot s azoknak lakosit ne bántsa, lovokot, marhájokot ne fogdossa, el ne hajtsa: mivel azok nem Magyarországhoz, hanem Lengyelhez s abban levő Respublicához tartoznak, nekünk is pedig jóakaróink; — különben meghal érette, — hanemha a Respublica tovább is okot adna a fegyverkedésre.

8. Valaki csak magától teszi magát hadnagygyá és tisztté, meghaljon.

9. Valaki a szőllőhegyeket futja, a szőlőt praedálja, búzát csépel s pénzen eladja, vagy azt lovastól gázolja: megpálczáztassék érette.

10. Valamely szolga szökve, vagy nyilván elmegyen, ura akaratja kívül, valamely zászló alatt találtatik: visszaadattassék az hadakozásnak idejéig.

11. Senki előljárójára ne támadjon, ellene fegyvert ne fogjon, ne

szidja, ne verje : mert meghal érette. A mely tiszt pedig nem mer s nem akar hadának parancsolni : a tisztit veszesse el.

12. Valaki az ellenséggel titkon practicál, irogat és izenget, főtiszte engedelme nélkűl vele barátkozik, sőt csak beszéll is : meghal érette.

13. Valaki a strázsára, portára, csatára és egyéb szolgálatra küldetik s el nem menne, vagy abban híven nem járna : meghaljon érette.

14. Valaki hamis híreket költvén, lármát csinál : érdemesen megbüntetik érette.

15. Valaki Jézus-kiáltás után lövöldöz, vagy táboron kívűl hál : meg három-pálczáztassék. Ha pedig a jelkiadás után a táborról hír nélkűl kimegyen : meghaljon érette.

16. Valaki az hópénzzel vagy nyereséggel elszökik a zászló alól : meghaljon érette.

17. Valaki szükségnek idein, kiváltképen harczon, tisztviselőjét elhagyván, zászlója alól rendetlenűl és gyalázatosan elfut, a szerént tiszte is, ha valamellyike azt cselekedné : meghaljon érette.

18. Valaki közönséges ügyünk ellen való dolgot tud, ért s hall, és az tiszteknek hirt nem tészen : meghal érette.

19. Valaki kiváltképen való engedelmünk nélkűl oly várat, kastélt felver, az hol ellenünk kijáró labancz vagy német nincsen : meghal érette ; az hol pedig olly ellenség volna is : a tisztek teljes tehetséggel tartóztassák, hogy az benne levő ártatlan lakosokat, kik fegyvert nem fognak, senki ne bántsa s meg ne károsítsa ; másként erős számadásában leszen.

20. Senki akármely valláson levő praedicatorokot, pátereket, fejevesztése alatt ne merészeljen háborgatni ; úgy mindazáltal, hogy az ollyan páterek a lutherána és calvinista vallásbeli ecclésiákban — kiket tőllünk hatalommal elfoglaltanak, — ne találtassanak ; másként, ha mi esik rajtok, — magoknak tulajdonítsák.

21. Valamely tiszt az Edictum ellen való praedában tudva részt veszen : nevezetes halállal haljon meg.

22. Az fiók-strázsa ha elaluszik, meghal érette.

23. Az eltévedett marhát ha ellopják, avagy harczon elszalasztott lovat tartozik kiki minden halogatás nélkűl mindenestől tiszti kezéhez adni, úgy, hogy azon tiszt nekünk azonnal megjelentse ; mert ha ki magának elveszi, megverettetik ; ha pedig elidegeníti : két annyi árrával tartozik.

24. Ha valaki német vagy magyar rabot fog : tartozik azt előnkben hozni s bemutatni, holmi szükséges dolgok kitanúlásáért ; másként abból várható rendes nyereségben senki meg nem károsodik. Az elfogott leve-

leket is felbontás nélkűl, bizonyos ember által kezünkhöz küldje, el ne szaggassa ; egyébiránt a ki ezek ellen cselekeszik : erős büntetésünket el nem kerűli.

25. Valaki mesterembereket : lakatosokot, kovácsokot, molnárokot s egyébféle mesterembereket közönségesen többeket is háborgat, műszerekben megkárosít, — ki miatt is az egész vitézlő rendeknek nagy fogyatkozása esik, — meghal érette.

26. Valaki erőszaktételben találtatik : meghal érette.

27. Valaki a rendeltetett salvaguardiákot besteleníti, reájok támad : életével fizet érette ; az lévén pedig igaz salvaguardia, kinél pecsétünk lészen. Valaki azért salvaguardiát ad annak híre nélkűl a kire bizattatott : kemény büntetését el nem kerűli.

28. Valaki pátens-levelünköt, kiadott parancsolatunkot és eddig kiadott s ezután is kiadandó protectionális-levelünköt meg nem becsűlli, az ellen cselekszik : kétség nélkűl fejének kegyelem nem adatik.

29. Valaki a táborra, vagy akármely megszálló helyre, akárki számára, magunk vagy mások szükségére hozandó élést elfog, vagy elveszen : meghal érette.

30. Minden seregnek légyen sereghajtója, hogy a katonák szélljel ne járjanak, ne maradozzanak, annyival inkább a falukon ne kóboroljanak, sőt tiszte híre nélkűl a zászló alól egy nyomáig ne járjon. Valaki ez ellen cselekszik : megpálczáztassék érette.

31. Ha egész zászlóalja rendeltetik strázsára, a hadnagy kimenjen és czirkálja meg jól a vitézlő rendet : ki legyen a seregben ? ki nem ? Engedelme az elmaradásra senkinek ne adassék, hanem ki-ki személye szerént űljön fel s menjen zászlóstól a strázsára. Egyébiránt ha valaki magát parancsolatunk ellen megvonsza, annak idejében strázsára nem megyen : nevezetes büntetésünköt el nem kerűli.

32. Mindezekre strázsamesterink, tábormesterink, a vásárbíró jól vigyázzanak ; ha kiket ezek ellen cselekedni látnak, tartozzanak az ollyaténokat hitbeli kötelességek szerént azonnal megfogni, a kik közűllök pálczáztatást érdemelnek, megbüntetni, a többit pedig — kik halálos vétekben találtatnak, — udvari kapitányunk, hadiszékünk eleibe hozni.

(Egykorú, dátumtalan másolat, az orsz. levéltár Rákóczi-archivumbeli lymbusának utólag napfényre került csomagában. Mint a szöveg több vonatkozásából következtethető : e hadi czikkek még a nyomatott szabályzatok előtti időből, mindjárt a szabadságharcz kezdő szakából, 1703-ból valók.)

Közli : *Thaly Kálmán.*

Magyar vitézek sírhalma a Szerémségben. A «Pester Lloyd» folyó évi október hó 16-dikán kiadott 286-ik számában F. P. egy a zimonyi határ közelében, a batajniczai mezőn látott nagy terjedelmű és 18—20 méter magasságú halomról tesz említést, s azt hiszi, hogy ez ama győzelmi emlék maradványa, melyet Dénes nádor az 1167-ik év julius 8-án Andronikos Kostostefanos görög vezér, vagyis inkább helyesebben az 1165-ik évben Yvanas Mihály szerémségi görög kormányzó fölött kivívott diadal emlékére emeltetett. Ő maga e véleményét egyszerűen avval indokolja, hogy a botajniczai halom méretei sokkal nagyobbak mint a régi török határnak e vidéken sorakozó őrhalmai s e határvonaltól messze délkeletre fekszik, s így valószínű, hogy ama tömegsírok egyike, melyek Európa keletén meglehetős gyakoriak. Ez ugyan a vélemény megokolására alig volna elegendő, annál kevésbbé, mivel a halom melletti posványos mélyedés inkább későbbi származásra vall, nem levén valószínű, hogy egy ily mélyedést az idő — 7 századnál több be ne temetett volna.

Több valószinűséget nyer azonban a dolog Soppron «Zimony város monographiájában» kifejtett nézete, illetőleg tanúsága által. Soppron e jeles munkájában első sorban ugyan csak a hagyományra támaszkodik, de azután Dénes nádor 1165-iki és 1167-iki görög hadjáratát röviden vázolva, véleményét következőképen indokolja:

A kérdéses halom a Szávától mintegy 12 kilométerre fekszik, a görög sereg tehát a csata után ez útat, úgy mint az a byzanczi Kinnamosnál megírva van, *egy nyári éj alatt* könnyen megtehette s még a folyamon is átkelhetett; a halom a régi — a 12-ik században még elég jó karban levő — római út mellett fekszik, melyet Andronikos minden valószínűség szerint használt; végre a mező neve Batajnicza = batajničko polje = csatatér = harczmező, melyet ősidőktől fogva visel, szintén a mellett tanúskodik, hogy e helyen valaha egy nagyobb csata vívatott; a történelemben Dénes nádor csatáin kívül más, e helyre vonatkoztatható csata följegyezve nincs s így a föltevés, hogy a halom alatt magyar csontok porlanak, sok jogosúltsággal bír.

A halom régészek által a mai napig sem vizsgáltatott meg.

A törökök Jaicza előtt 1521-ben. Alig lépett II. Szulejman trónra, máris híre ment az egész birodalomban, hogy a császár, követének, Behram csausznak meggyilkolása következtében, de meg azért is, hogy a birodalom határait észak felé kiterjessze, nagy háborút fog Magyarország ellen indítani.

Bosznia ekkor még magyar főhatóság alatt állott, de a várakban csak csekély őrség tartatott s azok a védelemre sem berendezve, sem föl-

szerelve nem valának. A szomszédos török pasák portyázó hadai már régóta dúltak az országban s a boszniai várak ellen ismételten intéztettek merész támadások, melyek siker esetén a török hatalom kiterjesztését eredményezék. Képzelhető, hogy a magyar háború híre e portyázó hadakat még inkább föltüzelte s még merészebbekké tette.

Jaicza, mint Bosznia egyik legjelentékenyebb vára, különösen gyakran látta e kéretlen vendégeket. Így megostromolták a törökök Jaiczát 1517-ben és 1518-ban, míg a portyázó hadakkal a várőrség állandóan harczban állott.

A korábban érintett hírek következtében legelőbb is *Bali* bég[1]) szendrői és *Musztafa* bosniai pasák indúltak meg hadaikkal; előbbi megadásra kényszerítette *Srebernikot*, melynek őrségét adott szava ellenére az egész lakossággal egyetemben fölkonczoltatta, földúlta *Tesant* és *Sokolt*, s azután Musztafával egyesülve, Jaicza felé vonúlt. Ostromszerek hiányában az aránylag erős vár megvételére ugyan alig gondolhattak, azt azonban bizton remélték, hogy a várost rajtaütés útján hatalmokba ejthetik s kifosztathatják.

Jaicza várnagya és parancsnoka ez időben *Keglevics Péter*, második várnagy és a lovasság parancsnoka *Cseri Balázs* volt; védő őrségűl körűlbelül 200 gyalogos és 200 lovas állott rendelkezésre.

Keglevics a védő őrség gyöngeségét a legnagyobb óvatossággal, az őrszolgálatban követett folytonos éberséggel és czélszerű biztossági rendszabályokkal igyekvék pótolni. Meghitt emberei és kémei által a törökök legcsekélyebb mozdulatairól, folyton tudomást szerzett, a várfalak hiányait kijavíttatá, a bástyák és a város őrségeit megkétszerezé, a lovakat nyergelve, a csapatokat készültségben tartatá.

A pasák, mielőtt a város megvételét személyesen megkísérlenék, egy 300 lovasból álló csapatot küldöttek Jaicza felé, kik magokat a Pliva völgyében elterjedő erdőségekben azon szándékkal rejték el, hogy hajnal hasadtával Jaiczára törnek.

De bármily titokban jöttek, Keglevics megérkezésökről mégis tudomást nyert. A veszedelmet elhárítandó, Cseri Balázst az est beálltával a várból azon föladattal küldte ki, hogy a törökök rejtekhelyét kerűlje meg s csapatával mögöttök felállva minden mozdulatukat figyeltesse meg, de támadást csak akkor intézzen, midőn erre Keglevics egy ágyúlövéssel jelt ad.

Alig derengett egy csekély világosság, a törökök lóra űltek, s csen-

[1]) Ugyanaz, ki a gyászos emlékű mohácsi csatában oly kiváló szerepet játszott.

desen, óvatossággal közeledtek Jaicza felé. Nyomukban léptetett Cseri Balázs, vitéz csapatával. A török harczokban edzett bajnokok kezében égett a kard markolata, lovaik nyugtalanúl toporzékoltak, de a kapitány parancsát megszegni nem akarván, megnyugtatták paripáikat s magok is elfojtott lélegzettel követték a törökök nyomát, gondosan figyelve, nehogy idő előtt fölfödöztessenek, vagy az ellenséget szem elől tévesztve, a válság pillanatában elkéssenek.

Keglevics még a megelőző estéi meghagyta a lakosságnak, hogy a leányok és fiatal asszonyok, másnap hajnalban — mely különben is ünnepnap vala — dalolva és tánczolva a városból a Verbász rét felé indúljanak, biztosítva őket, hogy a kellő pillanatban csapatával mellettök terem, s nekik semmi bántódásuk sem lesz.

Az asszonyok és leányok csoportja még nem távozott száz lépésre a város falától, midőn a plivai erdőből hangzó lódobogás a törökök közeledését jelzé; a török csapat csakugyan föltünt a halmokon s meglátva a jaiczai lányok sokadalmát, elfeledett várat, ostromot, zsákmányt, elhányta a rohamhágcsókat s lovait a csoport felé irányítá, hogy a legszebb zsákmányt magának biztosítsa.

De e pillanatban eléje robogott Keglevics hada, majd a következőben a várból elsütött ágyú viszhangjakép Cseri Balázs lovasainak dobogása hangzott föl; a törökök a kettős támadástól meglepetve majd védtelenül engedték magokat lekaszaboltatni, s rövid perczek múlva az egész had föl volt konczolva. Alig egy-két lovas bírt az öldöklésből menekülni.

A pasák erre Jaicza ostromának tervével fölhagytak, s elvonúltak.

Egy elfogott jelentés. Az 1757-ik évben gr. Nádasdy Ferencz serege Schweidnitz várának ostromlására készült és csapatai október hó első napjaiban váltak el Lothringeni Károly herczeg főseregétől, hogy Nádasdy utasításaihoz képest a vár körűlzárolása czéljából azt külön útakon megközelítsék. A vár parancsnoka, Sersch gróf tábornok ekkor, tanácskozások czéljából, Bewern herczeg boroszlói főhadiszállásán időzött, de helyettese Knobelsdorf báró ezredes, neki a vár körűl történő események, vagy észlelt mozdulatok felől naponta jelentést tett.

Nádasdy huszárjai egy ily jelentést vivő tisztet elfogván, a levél Nádasdy kezeibe jutott s most a Nádasdy-levéltár katonai iratai közt fekszik;[1]) közöljük azért, mivel mutatja, hogy a hírszerző szolgálatot a poroszok is ügyesen kezelték s az ellenség felől elég bőven voltak tájékozva. A levél szövege (fordításban) a következő: Méltóságos gróf és tábornok

[1]) Nádasdy-levéltár. Levelezések. B. 856.

úr! Schweidnitz 1757, október 3-án. Tegnapi jelentésem kapcsán van szerencsém közölni, miszerint Fouquet tábornok a beérkezett értesítés szerint saját csapataival és Margó Henrik 2 zászlóaljával (Blankenseeről) végre a Werner huszár-ezreddel a Morvából jövő osztrák tűzérség ellen elindúlt.[1]) Halljuk, hogy Brandeis tábornok Neumarktot parancs ellenére elhagyta s 5 zászlóalj gránátossal Boroszlóra vonúlt.

Jahnus osztrák tábornok hadteste tegnap Peterswaldau (Reichenbachnál) környékére érkezett; a Kalder-féle szabadcsapat (Freibataillon) Morva-Weiswasseren van; a bajorok Nádasdy Saaran és Würben tájékán álló hadtestéhez húzódtak.

Huszáraink az osztrákokkal naponta harczban állanak s mindig szerencsések; az utóbbi 8 nap alatt ejtett foglyok száma 194, megöletett közel 100, köztük egy alezredes.

Egyébiránt bár közel egy mérföldnyire körűl vagyunk véve, szabadon közlekedünk; szökevény naponta 20—30 jön.

Tegnap egy kém fogatott el, ki Kletschkau falut, közel ama raktárhoz, hol az Auschermoys-ezred van elhelyezve, föl akarta gyújtani; vallomása szerint a helyet neki egy jezsuita mutatta meg.

A király seregéről most semmit sem hallunk.

Tegnap éjjel az előrsöket megvizsgálván, osztrák huszárokkal ütköztünk össze; én magam három huszárt öltem meg.

Egyéb újsággal nem szolgálhatván maradtam stb. Knobelsdorf Sándor báró s. k.

Jegyzőkönyv egy szökevény vallomásáról. Ugyancsak a fenti napon a huszárok egy szökevényt hoztak Nádasdy főhadiszállására, ki a következő érdekes vallomást adta jegyzőkönyvbe:[2])

Nevem Brimm Ignácz; a poroszok erőszakkal vittek katonának s 14 évig szolgáltam a Calsam ezrednél. Elbocsáttatván, Teichenauba mentem, onnét Schmellvitzbe, hol két év óta lakom és meg is házasodtam; a múlt hetekben ismét elfogtak és egyenruhába dugtak.

Schweidnitzben 3 évig dolgoztam akna-ásáson; 3 ezred katona és igen sok paraszt dolgozott ott; a katonák napi öt garas pótdíjat kaptak. Összesen 8—9 redoute és ravelin van s ezekből indúlnak ki az aknák. A főaknák négy láb, az oldal-aknák két láb szélesek; az összes aknák hosszúsága körűlbelül 4000 lépés. Mindezt jó és igaz szívvel jelentem és kész vagyok az aknák helyeit is megmutatni.

Neisse-nél az aknák számosabbak mint Schweidnitznél.

[1]) Ez az Olmützből Schweidnitzhez rendelt ostrom-tűzérség volt.

[2]) Eredetije: Nádasdy-levéltár. Levelezések. B. 356.

Huszárcsíny. Az 1814-ik év márczius hó 11-én az osztrák Scheither dandár Maconnál állott; a St. Symphorien felé fölállítandó előőrsvonalat a dandárnok a hozzá beosztott magyar császár-huszárok (Ferdinand-huszárok) három századából alkotta meg. A franczia lovasság, nevezetesen a 12-ik huszár-ezred, hajnalban támadást intézett az előőrsök ellen, s e támadást a Spanyolországból aznap megérkezett 13-ik vértes-ezred zárt rohammal volt támogatandó; az ezred egyelőre egy szőllővel beültetett domb mögött állott. Egy szemközti dombon a magyar huszárok 2-ik százada, mint tartalék, szintén parancsra várakozott.

Egyszerre a 4-ik szakasztól egy *Varga Sándor* nevű közhuszár a sorból szó nélkül kiugratott, az ellenséges előnyomuló osztagokat nagy ívben, a domb alján megkerülte, az országút széles árkán átrepült, majd a szőlőkön is átvágtatva hirtelen és váratlanúl a franczia vérteseknek a sorok előtt álló ezredese mellett termett.

Mielőtt az ezredesnek még csak arra is ideje lett volna, hogy a nála termett lovasban az ellenséget fölismerje, a magyar huszár kardja már villámlott s az ezredes a következő pillanatban szétvágott sisakkal és kettévált koponyával bukott le lováról.

A magyar huszár bajtársai a túlsó dombon az egész jelenetnek szemtanúi valának s önkéntelen «éljen» kiáltásban törtek ki s kengyeleikben fölágaskodva, aggódva lesték a következendőket.

A mily gyorsan Varga gyönyörű csapását mérte, ép oly gyorsan kapta el az ezredes remek andaluziai lovának kantárát; egy-két ugrás, egy merész ugratás a széles árkon, s a fürge huszár az elfogott lóval együtt eltünt.

A franczia vértesek csak most tértek magokhoz az ámulatból, melybe őket a magyar huszár vakmerő tette ragadta s százan is vágtattak a menekülő után. De már késő volt. Varga Sándor néhány percz múlva megjelent századánál, kezében a levágott franczia ezredes gyönyörű lovát vezetve, melyet a következő szavakkal adott át parancsnokának, Faragó századosnak: «Itt vagyok; kapitány uram sok jót tett velem, meghálálom evvel a szép lóval; tessék elfogadni».

A százados Vargát gazdagon megajándékozta, majd az ezredes elé vitte, kinek fölterjesztésére Varga arany vitézségi érmet kapott.

HADTÖRTÉNETI IRODALOM.

I. ISMERTETÉSEK.

Kolozsvár története. 5 kötet, II. füzet, rajzmelléklet. Irta Jakab Elek, magy. tud. akad. levelező tag. Ára 25 frt.

A nagy terjedelmű munka Kolozsvár történetét és fejlődését tárgyalja, kapcsolatban nemzetünk politikai és művelődéstörténetével, ipari és kereskedelmi életével és hadtörténelmével. Felöleli a mű Erdély őskorát és a régi írók művei, az irott emlékek, a hagyományok és műemlékek romjai után föltárja az itt élt legrégibb népek történetét. Alapos történeti búvárkodás útján nyert eredeti, hiteles okmányokkal, valamint a még fönmaradt műemlékek rajzaival világosítja föl a különböző korszakok váltakozó eseményeit, melyekben Kolozsvárt mint Erdély politikai, művelődési és hadászati központját mutatja be, a legrégibb kortól, a legújabb fejlődésig. Jakab Elek e munkája történeti újabb irodalmunknak egyik legjelesebb terméke s a történeti monographiák között a legszebb, legbecsesebb s a legmagasabb színvonalon álló mű, mely a monographiairók számára irányt tűz ki s nekik mintául szolgálhat. Becses és mindvégig érdekes tartalma mellett erős nemzeti érzület és vonzó, emelkedett, tömör irály jellemzi; a csatolt térképek, a műemlékek rajzai, a vár erődítésének és bástyáinak fölvételei, rajzai, alaposak és gondos kivitelűek.

Kolozsvár története három nagy korszakban van tárgyalva. *Az első kötet* az ős-, ó- és középkort foglalja el; Erdély ős népeinek, az agathyriek, géták, dákok, rómaiak, gepidák, góthok, hunok, avarok és magyarok uralmát írja le; a II. kötet Erdély történetét a nemzeti fejedelmek korszakában, a III. kötet a Habsburg-Lotharingiai uralom korszakát tárja föl.

A három vaskos kötetet, két kötet oklevéltár bővíti ki és két füzet szép kivitelű rajzokkal.

Hadtörténelmi szempontból a római korszak a fontosabb, a mely korból maradt meg a legtöbb emlék és a legtöbb fölirat. Az itt talált nagyszámú rommaradványok, fegyverek és pénzek alapján kimutatja a szerző, hogy itt előbb Trajan császár alatt katonai gyarmat, municipium s præfectura állott fönn Urbs Claudium vagy Claudiopolis néven, mely a dél, kelet és észak felől jövő hadi útaknak központosító helye volt.

A város legnevezetesebb pontja a castrum volt, mely az Ó-vár területén állott s északról a Szamos, a többi oldalak felől pedig fallal volt körülvéve; a falak mellett vízzel megtölthető sánczárkok valának; a falak őrtornyokkal bírtak.

Az egész várterület egy négyszöget képezett; a város később a gyarmatosítás következtében növekedett ugyan, de a központ a castrum maradt. A város külvédelmére emelkedett pontokon épült kisebb erődített táborok (castra stativæ) és őrszemek (vigilæ) szolgáltak. Ilyenek voltak: délre a *monostori* erdőben, nyugotra a *Kőmál* oldalán, éjszakra a *kajántói* völgyben, keletre a *Békás* patak mellett. Az itt központosított hadi útak azt mutatják, hogy Urbs Claudium *Dacia* római tartomány éjszaknyugoti központja volt; a városban a proconsulok többször megfordúltak s főpapi (pontifexi) és auguri hivatalok is valának.

A város hadászatilag is igen meg volt erősítve s több helyen erős hidak és hídfők nyomait is föl lehet találni. A római korszak műemlékei igen nagy számban vannak a szerző által fölsorolva és kimutatva.

A góth korszakból műemlék nem maradt, ép úgy a gepidák és longobárdok korszakából sem, minek folytán a szerző e korszakra nézve a régi történetírók hagyományaira kénytelen támaszkodni. Érdekesen tárgyalja Jakab a hun-avar korszakot és föleleveníti a hun hagyományokat is, melyek a Székelyföldön még máig is fönnállanak. *Bud-vára*, Attila testvéréről elnevezve, *Réka* erdő, Réka Attila feleségéről elnevezve, valamint az ugyanez erdőben levő *Attila* rom is, a régi hun korszakra vihető vissza. A hun és avar nép rokonságát a szerző erősen védi, valamint a székelyeknek a hunoktól való eredetét is, a mit különben Thierry Amadé, Attila történetének írója is erősít. Az avar uralom idejéből a kör- (gyürű) sánczok erődítési műveit Adalbert egykorú szentgálli barát elbeszélése nyomán, érdekesen írja le s az erdélyi hun és avar sánczokról is megemlékezik.

A kötet második részét a magyar uralom időszakának leirása tölti be; a honfoglalást a magyarok által itten talált, valamint a magyarok által épített várakat s a várszervezeten alapuló honvédelmet e rész bőven fejtegeti; kimutatja, hogy az erdélyi honvédelem ugyanazon törzs és várszerkezeten alapúlt s földeríti, hogy Erdély védelem szempontjából hét várterületre volt fölosztva; ezek: *Turda* = Torda, a régi római Salimæ romjain építve; *Gyula-Fehérvár*, a római Ampulum romjain; *Kolus* = Claudiopolis romjain; *Zounk* = Szolnok; *Duboka* = Doboka; *Hunad* = Hunyadvár; *Kikellew* = Küküllővár. A magyar föld területét e vármegyék foglalták el, a mely után Erdély sok ideig a hét vár tartományának is neveztetett; az itteni lakosok nyelve kiejtése, szokásai,

hagyományai és viselete a magyarországi népekével teljesen megegyez. A Székelyföld területe már a honfoglalás előtt nemzeti ispánság volt s ennek területén *székek*, nem is ágak, szerint kormányoztatott.

Az Árpád-házbeli királyok alatt Kolozsvár az okiratokban mint *Clus*, *Clusia* fordúl elő s a honvédelemben is részt vesz; a XI. századbeli okiratokban a következő várparancsnokok neveztetnek meg: Endre, Valkai, Pázmán, Ond; valamennyien ősmagyar főnemes családok fejei. A tatárdúlás után a várat V. István király állítja helyre. Az új vár szintén a régi castrum helyén épült, kőfalakkal és a vár négy szögletén tornyokkal láttatott el. A közlekedés két kapún, az északi és déli kapún át történt; a déli kapún csakis lóháton és gyalog lehetett járni. Az Anjou-házbeli királyok alatt Kolozsvár mindinkább fölemelkedett s Nagy Lajos által kiváltságokkal ruháztatott föl. Zsigmond király alatt, 1405-ben, történik a vár kibővítése, a mennyiben az Ó-vár mellett épített új városrészek szintén várfallal vétetnek körül és kisebb és nagyobb bástyákkal láttatnak el. A monostori kapú Zsigmond király czímerével van ellátva; a középkapú V. László, a hídkapú fölötti bástya Mátyás király idejében épült. A vár egyes részei egyébiránt különböző időszakokban helyreállíttattak és megújíttattak s e munkálatok II. Lajos király korában már mindannyian teljesen elkészültek. E javítások folytán Kolozsvár erős, nehezen bevehető erősséggé vált; kisebb-nagyobb bástyáinak száma húszra emelkedett.

A *második kötet* a nemzeti fejedelmek korszakát tárgyalja. Erdély önállóságával Kolozsvár jelentősége is emelkedett. A város megoltalmazása s így erődítéseinek jókarban tartása a nemzeti fejedelmek kiváló gondját képezte; lakóinak a munka mellett, a várvédelem is kötelességében állott; minden egyes bástya egy külön czéh gondjaira és védelmére bízatott, minek folytán a czéhek leltáraiban a vár fölszereléseit és harczeszközeit is megtaláljuk. A Zápolya királyok különös gondot fordítottak Kolozsvárra, ép úgy a Báthory-család fejedelmi tagjai: István, Kristóf és Zsigmond, kiknek emlékét több bástyán a családi czímer őrzi. A monostori bástya Bocskay István fejedelem által újíttatott meg. A vár ez időben több ízben ostromoltatott; így a császári vezérek által (Castaldo Básta), valamint (1611-ben) Forgách Zsigmond által is. Bethlen Gábor idejében úgy a kőfalak, mint a várbástyák megújíttattak; több helyreállítás és kiigazítás történt I. Rákóczi György alatt is. II. Rákóczi György, Gyalu és Temes közt a csatát elvesztvén, a török által Kolozsvár is ostrom alá vonatott s ellenállásáért azután, pénzben és élelmi czikkekben, 100,000 tallér sarczot fizetett. Apafy Mihály idejében (1666-ben) Kolozsvár az erdélyi és török had ostromát állja ki, mígnem a várat

a német őrség és a polgárság 1663-ban föladja. Általában Kolozsvárnak a nemzeti fejedelmek legfontosabb hadi vállalataiban mindig része volt.

A *harmadik kötet* a Habsburg-Lotharingiai fejedelmek korszakát öleli föl. 1648-ban az erdélyi hódolati nyilatkozat a nemzeti fejedelemséget megszűntette s I. Lipót alatt a vár császári parancsnokság alá jutott; evvel a lakók védelmi kötelezettsége is megszűnt s a várszolgálat a rendes katonaság kezeibe ment át. A Rákóczi-fölkelés idejében Kolozsvár városa is újra megerősíttetett (1703); 1704-ben a kurucz hadak Kolozsvárt 11 hónapig ostromolták, de az ostromló sereg ekkor Rabutin tábornok által a Sós-völgynél megveretett; a vár azonban később Csáky kurucz vezérnek mégis meghódolt. 1707-ben Károlyi Sándor, kurucz vezér, a Bethlen-bástyát lőporral fölvettette, de a császáriak újra fölépíttették. III. Károly király alatt a *Kőmál* hegytetőn egy új sánczvár, a fellegvár épült, mely katonai laktanyával és ágyúteleppel láttatott el s általában védelemre kellően berendeztetett. A fellegvár építésével a város erődítéseinek fontossága megszűnt s ezután már csak a felső várról lehet szó, mely máig is föntartva van.

A város falai, bástyái leromboltattak s a régi dicsőség emlékét még csak a Bethlen-bástya épsége tartja fönn. Kolozsvár történelmi jelentősége azért nem szűnt meg, nemzeti művelődésünk gyúpontja az most is Erdélyben s a «Királyhágon túli rész» jövőben is Magyarország jobb keze marad.

A három nagy kötet mellé két kötet okmánygyűjtemény van csatolva, a melyek a szerző szorgalmas búvárkodása által napfényre jött érdekes okmányok tárházát képezik.

A műhöz csatolt két füzet rajzgyűjtemény a városnak és környékének különböző térképeit, Kolozsvár erődítéseinek, várfalainak és egyes bástyáinak fölvételi rajzait, érdekes czímer- és pecsét-rajzokat, az itt talált műemlékek és a meglevő nevezetes épületek, intézetek és templomok szép kivitelű rajzait foglalja magában.

Óhajtjuk, hogy e kiváló munka, történeti irodalmunk e gyöngyszeme, minél több intézeti és magánkönyvtár díszét képezze.

Szekely József.

II. IRODALMI SZEMLE.

Az 1888. év I. és III. negyedéről.

A) MAGYAR MUNKÁK.

Gelich Richard: «Magyarország függetlenségi harcza 1848—1849-ben». 25—26 és 27—28-ik füzet. Budapest 1888. Gelich nyug. tábornok e jeles munkája ez évben fölötte keveset haladt előre, a menynyiben csak két kettős füzet jelent meg. Úgy tudjuk azonban, hogy a hátralevő utolsó füzet még ez év folyamán megjelenik; ekkor majd módunkban lesz az egész művel behatóan foglalkozni.

Jakab Elek: «Kolosvár története». 3 kötet, 2 kötet oklevéltár és 2 rajzfüzet. Nagy 8-adr. Kiadja szab. kir. Kolosvár város közönsége. Ára a már teljes műnek 25 frt. Mai számunkban bővebben ismertetjük.

Dr. Acsády Ignácz: «Magyarország pénzügyei I. Ferdinánd uralkodása alatt 1526—1564». Budapest 1888. 8-adr. 280 l. Kiadja a M. Tud. Akadémia történelmi bizottsága. Ára 1 frt 70 kr. Miután a hadviselésre a pénz mindenkor a legnélkülözhetlenebb kellékek egyike volt, a pénz- és hadügy mindig szoros összefüggésben állt egymással; innét van, hogy Acsády e szép munkájában, bár nem hadtörténelmi mű, számos a mohácsi veszedelmet követő időszak hadügyi viszonyait is megvilágító becses adatot lelünk.

B) MAGYAR FOLYÓIRATOK HADTÖRTÉNETI VONATKOZÁSSAL BÍRÓ CZIKKEI.

Századok.

Thaly Kálmán: Jávorka Ádám ezredes s a gr. Forgách és Rákóczi levéltár (IV., V., VI., VII.). Bárha Thaly e műben Jávorkát, a jeles kurucz vezért, nem mint katonát mutatja be, mivel őt ez oldalról már más munkájában megismertette, de bevezetésképp adja életrajzát s a munka általában számos érdekes hadtörténelmi adatot foglal magában.

Pauler Gyula: Horvát Dalmátország elfoglalásáról. (IV., befejező közlemény.)

Gr. Lázár Miklós: Erdély főispánjai. (IV—VIII.)

Rónai Horváth Jenő: Gróf Nádasdy Ferencz és a Nádasdy-levéltár. (V.)

Dr. Thallóczy Lajos: Az ál-Brankovicsok. (VIII.)

Magyar Történeti Életrajzok.

Angyal Dávid: Befejezi késmárki Thököly Imre életrajzának első részét. (III—IV.)

Pór Antal: Trencsényi Csák Máté. (IV.)

Hazánk.

Szalay József: Egy honvéd élményei. (IV—VI.)

Torma Károly: Gr. Gyulai Ferencz tábornok emlékirata 1715—1787. (VI.)

Abafy Lajos: Arad várának capitulatiója 1849-ben. (VI.)

Molitor Ágoston: A galicziai határon 1848-ban. (VII.)

Thurzó Miklós: Kmethy György. (VII.)

Vetter Antal: Az 1848—49-iki szerb támadás. (VII.)

A Ludovika Akadémia Közlönye.

Szécsi Mór: A pozsonyi hídfő 1809-ben. (IV. bef. közl.)

Nemes Ede: A Páristól éjszakra lefolyt hadműveletek 1870—1871-ben. (V.)

Szécsi Mór: A magyarok első hadjáratai Európában és különösen Franczia-országban. (VI—VII.)

Dr. Szendrei János: Tokaj várának hadi fölszerelése 1649-ben. (VI—IX.)

Milodánovics Simon: Rajzok a mi huszárságunk történetéből. (VIII—IX.)

Történelmi és régészeti értesítő.

(Délmagyarországi. — Temesvár.)

Dr. Márki Sándor: Az aradi vár építése. (IV.)

Millecker Bódog: Alibunár története. (IV.)

C) KÜLFÖLDI HADTÖRTÉNETI MUNKÁK.

G. B. Malleson: Prince Eugen of Savoy. (London, 1888. 8°. 270 old. 7 Mark 50.)

Renner Viktor: Türkische Urkunden, den Krieg vom Jahre 1683 betreffend, nach den Aufzeichnungen des Marc Antonio Manucha della Torre. (Bécs, Hölder. 1888. 48 old.)

Staudinger: Das königl. bayrische Infanterie-Regiment Nr. 2. «Kronprinz», 1682—1882. (München, 1888.) I. rész: 1682—88., II. 1689—1704. Ezen ezred akkoriban a «La Rosa» nevet viselte és a törökök elleni szabadságharczban kitűntette magát. Részt vett Budavár visszafoglalásától kezdve számos ütközetben, utoljára Nándorfehérvár visszaszerzésében.

Trotha Thilo: Zur Geschichte der russisch-österreichischen Cooperation im Feldzug von 1759. (Hannover, Helwing. 1888. 158 oldal.) Szól kivált a kunersdorfi csatáról.

Henry Houssaye: 1814. (Paris, Didier. 647 l. 8 Fr.) Terjed a szövetségeseknek a Rajnán való átkelésétől Napoleon lemondásáig.

Kunz: Von Montebello bis Solferino. (Berlin, Luckhardt. 1888. 8°. 3 Mark.)

Horsetzky Adolf: Kriegsgeschichtliche Übersicht der wichtigsten Feldzüge der letzten 100 Jahre. (Bécs, Seidl. 1888.) Tartalom: 31 hadjárat rövid története. Szerző a közös hadseregnél vezérkari ezredes és a hadi iskolában tanár.

Bleibtreu: Friedrich der Grosse bei Kollin. (Berlin, Luckhardt. 12°. 3 M.)

b) KÜLFÖLDI FOLYÓIRATOK MAGYAR HADTÖRTÉNETRE VONATKOZÓ CZIKKEI.

Berliner Allgemeine Militair-Zeitung. 1888. 66—75. szám. Die Belagerung von Belgrad im Jahre 1688.

Die Kadetten Maria Theresia's. Tárcza a «Pester Lloyd» 1888. okt. 15. és 26. számában, mely kivált a fejedelemasszony által sajátkezűleg átnézett és kijavított fegyelmi szabályzattal foglalkozik, melyet az új bécs-újhelyi nevelőintézet számára kiadott.

Neue Freie Presse. 1888. okt. 9 10. Russen in Siebenbürgen. (Szól kivált Bemről, Lüdersről és a segesvári csatáról.)

Ein ungarisches Schlachtengrab in Syrmien. A «Pester Lloyd» 1888. okt. 16. számában; a hadtörténeti apróságokban részletesebben ismertetve.

Neue Militärische Blätter. 1888. jul. füzet. — C. G. Relation des Markgrafen von Baden Durlach, Generalwachmeister während des Feldzugs gegen die Türken in Ungarn, 1685.

Beiheft zum Militär-Wochenblatt (Löbell szerkeszti). 1888. 9. sz. Die Rüstungen Napoleons I. für den Feldzug von 1812.

Jahrbücher für die deutsche Armee und Marine. (Okt. füzet. Heilmann: Der Feldzug von 1809, in Tyrol stb.)

III. A HADTÖRTÉNETI IRODALOM REPERTORIUMA.

HARMADIK KÖZLEMÉNY.

1. FŐSEGÉDMŰVEK.

A következő munkákra ezentúl, mint fősegédművekre gyakrabban fogunk hivatkozni:

Szalay László: Magyarország története. 5 köt. 2. kiad.

Horváth Mihály: A magyarok története. 8 köt. 3. kiad. Folytatásként: 25 év Magyarország történetéből (1825—1848. 3 köt.) és: A magy. szabadságharcz története. 3 köt.

Kerékgyártó Árpád: A magy. történ. kézikönyve. 7 köt.

Fessler-Klein: Geschichte der Ungarn. (2. kiad. 5 köt.).

Sayous-Molnár: A magyarok egyetemes története. 2 köt. (Francziából.)

Krones: Handbuch der Gesch. Oesterreichs. 5 köt. és: Grundriss der Gesch. Oesterr. 4 köt.

Huber Alf.: Oesterr. Geschichte. (Eddig 3 köt.)

Id. Szinnyei J.: Hazai és külföldi folyóiratok és hírlapok repertoriuma. 2 kötet.

Horváth Mihály: A magy. honvédelem történetének vázlata. (Kis. tört. munk. I. köt. 147. s. k. l.).

Ipolyi Arnold: A magyar hadi történet tanúlmánya. Elnöki beszéd. (Századok 1879. Függelék.)

Jähns Max: Handbuch einer Geschichte des Kriegswesens. I. köt. Technischer Theil. 1880.

Meynert eml. munkája. (l. a 163. lapot).

Az összes népek hadtörténetét tárgyaló művek közt aránylag legjobb a *Galitzin* herczeg által kiadott Kriegsgeschichte. (Még nem teljes.)

2. ŐSI VÁNDORLAS ÉS HONFOGLALÁS KORA.

Tájékoztatásúl l. *Hunfalvy Pál:* Magyarország Ethnographiája czímű művét. 197. és 276. old. — *Fessler* I. 32. *Szalay* I. 3. *Horváth* I. 4. *Krones* II. 30.

Továbbá: *Barna Ferd.:* A magyarok útjáról az Uralról Lebediába. (Századok. 1884. 353, 449 és 527. l.).

Gyoroki Edelspacher czikkei Ibn Dastá-ról. (Ugyanott. 1871. évf. 465 és 1877. évf. 698—739. lap.)

A bolgár háborúról l. *Szabó Károly* értekezését (az Új magyar múzeumban: 1862.) és *Jirecek:* Gesch. d. Bulgaren. 1876.

A Millenarium- és honfoglalásra vonatkozó czikkek: *Botka*, *Pauler Gyula* és *Salamon Ferenczt*ől. (Század. 1879—1882. évfolyamaiban).

Pauler Gyula: A magyarok megtelepedéséről. (Századok 1877. 373 és 481. old.

U. az, Lebedia, Etelköz és Millenarium. (Századok 1880. I. és 98. l.)

Csuday Jenő: A honfoglalás éve. (1884.) és *Göndöcs Benedek:* Pusztaszer és a honfoglalás. (1883.)

Továbbá: *Szabó Károly*-nak és *Salamon Ferencz*-nek a 163. és 328. lapon már említett dolgozatai. — *Salamon F.*, Budapest tört., II. 70.

A honfoglalás főforrása: Béla király névtelen jegyzőjének: Chronica Hungarorum című műve. Legjobb kiadás *Mátyás Flórián*-tól: Hist. Hungar. fontes domestici. Legjobb magyarázatos fordítás: *Szabó Károly*-tól. A többi idevágó nagyszámú munkákra nem lehetünk e helyt tekintettel.

Apróbb hírlapi czikkek, fölsorolvák *Szinnyei*-nél I. 30—32. és 960—962. l. Hozzájárúl: *Benedek Alb.* czikke a «Délm. Lapok» 1886. 257—59. sz.

3. KALANDOZÁSOK KORA.

Salamon, *Szabó Károly*, *Kápolnai* és *Horváth Mihály* a 163. és 327. lapon említett művei. Továbbá: *Szalay* I. 23. *Horváth* I. 34. *Sayous* I. 47. Az összes kalandok legjobb áttekintését l. *Kerékgyártó* művében: Magyarország művelődésének története. I. k. Vezérek kora. (1859.), kül. a 291—372. old. («Hadügy» és 344 s köv. lap «Háborúk»). — Továbbá: *Roesler Robert* könyvében: Romänische Studien (1871.) Az ideszóló 4. fej. czíme: Die Anfänge der Ungarn und der Anonyme Notar. (147—231. old.).

A Németország ellen irányzott kalandokat l. azonfelül a következő művekben: *Dümmler:* Gesch. des ostfränkisch. Reichs. (2. és 3. köt. 2. kiad.). — *Gfrörer:* Gesch. der ost- und westfränk. Karolinger 2. köt. — *Büdinger:* Oesterr. Gesch. I. (1858.) — *Stein:* Gesch. Conrads I. (1872.) — *Rintelen:* Gesch. Ludwig des Kindes u. Conrad I. (Forschung zur deutsch. Gesch. 3. köt.). — *Dümmler:* De Arnulfo rege. (1852.) — U. az. Die südöstlichen Marken. 795—907. (Archiv für österr. Gesch. X. köt. és külön. 1853.) — U. az. Ueber die älteste Gesch. der Slawen in Dalmatien. (A bécsi tud. akad. «Sitzungsbericht»-jeiben. 20. köt.). — *Dudik:* Geschichte Mährens. I. köt. — *Riezler:* Gesch. Bayerns. I. köt. — *Brunner*-nek a 163. old. eml. műve. — *Barthold:* Gesch. der deutsch. Kriegsverfassung

und Kriegswesens. (2 köt. 1864.) — *Erhard:* Kriegsgesch. von Bayern. (I. köt. terjed 921-ig. 1870.) — *Becker:* Die Reiterei der Urzeit und des Mittelalters. — Végül *Rössler* eml. műve. (327. old.), az apróbb hírlapi (magyar) czikkek. (*Szinnyei*-nél. II. 14. és 1085. old.) és az említett kézikönyvek.

933. évi szász hadjárat: (Merseburgi, helyesebben: Riade melletti csata.)

Az összes német forrásokat és műveket l. *Waitz* művében: Jahrbücher des deutsch. Reichs unter Heinrich I. (2. kiad. a 156—159. old.) — Továbbá l. *Giesebrecht* Geschichte der deutschen Kaiserzeit. (I. köt. 5. kiad. 812—813. l.) — *Fraustadt* eml. műve. (Közlem. 227. old.) — *Frey:* Die Ungarnschlacht oder die Zeit Heinrichs I. (1844.) — *Frankhäusel:* Ueber den Ort der Ungarnschlacht. (Forsch. Z. d. G. VI. köt. 627 old.) — *Kirchhoff:* Ueber den Ort der Ungarschlacht. (Ugyanott. VII. köt. 573. l.) — *Böttger-Flathe:* Gesch. von Sachsen. (I. köt. 2. kiad.) — Régibb munkák: *Brotuff:* Historia von Heinrich I. und von der ungarischen Schlacht bei Merseburg. (Lipcse, 1556.) *Hulsius:* Henricus anceps, Hungarorum victor. (Lipcse, 1686.) — Továbbá I. Henrik életrajzai Hegewisch. (1781.) *Gundling.* (1711.) és *Woltmann*-tól (1794.) Ujabb monographiákat irtak I. Henrik uralkodásáról még: *Löher, Phillips és Vollmar.*

955. évi hadjárat. Lechmezei csata.

Giesebrecht említ. műve. I. köt. 421—23. és 831—832. old. — *Dönniges:* Jahrbuch d. deutsch. Reiches unter Otto I. (46. old.) — *Köpke-Dümmler:* Otto der Grosse. (257. old.) — *Riezler*: Gesch. Bayerns. (I. 352. l.) — Otto életrajzai *Voigtel* (1802) és *Vehse*-től (2. kiad. 1866.) — *Ranke:* Weltgeschichte. (VI. 2. rész. 201. old.) — *Huber* eml. mű. (I. 337.) — *Értekezések:* Die grosse Ungarnschlacht auf dem Augsburger Lechfeld. — (*Hormayr:* Taschenbuch für die vaterländ. Gesch. Neue Folge. 1843. 14. évf.) — *Schrott*: Die Ungarnschlacht auf dem Lechfeld. (Beilage zur Allgem. Augsburg. Zeitg. 1873. 157. sz.) — *Dümmler*: Die Sage von den 7 Magyaren. (Göttinger gelehrte Nachrichten. 1868. 18. sz.) — *Wyneke*: Die Schlacht auf dem Lechfeld. (Forschung zur deutsch. Gesch. 21. köt. 239 l.) — *Kaufmann*: Die Schlacht auf d. Lechfeld. (Ugyanott.) *Köstler*: Die Schlacht auf dem Lechfeld. 1884. — *Manitius*: Der Ungarnkrieg. 955. (Zeitschrift für allg. Geschichte. Literat. u. Kulturgesch. 1886. 12. szám.)

Dr. *Mangold Lajos.*

HADTÖRTÉNELMI OKMÁNYTÁR.

5-ik szám.

II. Rákóczi Ferencz fejedelemnek a szolnoki reformatus egyházhoz intézett levele, melyben elrendeli, hogy a szolnoki vár megerősítésekor Berzon-Ville franczia mérnök által lerombolt templomuk és parochiájok helyett új építtessék stb.

Egregii et nobiles fideles nobis dilecti salutem et principalis gratiæ nostræ propensionem. Hűségtek instantiájából kegyelmesen értettük, hogy *Berzon-Ville* nevű incsenierünk Szolnok várának megerősítése alkalmatosságával, hűségtek templomát és parochialis házát is elbontattatván, generális *Károlyi Sándor* úri hívünk pedig hadaival oda érkezvén, a mely fákat említett alkalmatosságibúl hívségtek öszve hordott volt, és más exscindálandó helyen templomnak, s parochiának felépítésére tartotta, a hadakkal feltüzeltette, azért mind a templom, és parochiának felépítésére alkalmatos helyet excindáltatni, s mind pedig-len az feltüzeltetett fáknak refusióját tőlünk kívánja. Mely hívségtek instantiájára kegyelmesen resolváltunk, mihelyet felül nevezett *Berzon-Ville* incsenérünk *Szolnok* várának megerősíttetésére expediáltatik, committáltatik nékie a várnak alkalmatlansága nélkül. Hívségteknek is mind templomnak, úgy parochiának felépítésére alkalmatos helyet mutasson, a mellett odavaló fára vigyázó tisztünknek is megparancsoltatik, hogy a mennyi számú fáknak hívségtek fájából valóknak feltüzeltetése compeniáltatni fog, annyi számút hívségteknek a kivánt szükségére refundáljon. Cæterum eosdem feliciter valere desideratis: Agriæ 9. Aprilis 1706.

F. Rákóczy, m. p.

Franciscus Olasz, m. p.

Kívül: Egregiis et nobilibus incolarum Szolnokiensium helveticæ confessioni addictorum communitati. Fidelibus nobis dilectis.

Reányomott nagy fejedelmi pecséttel.

Eredetije (papíron) gyűjteményemben.

Jegyzet: Ez okmány a Rákóczi korabeli mozgalmak hadi viszonyaihoz nyújt érdekes adalékot. Látjuk belőle, mily nagy fontosságot helyez Rákóczi Szolnok várának megerősítésére s hogy a kényszerű helyzet folytán, az újonnan vont erődítményeknek — hogy szabad lőterük legyen — helyet adandó, egész utczákat bontat le; ezek között volt a református egyház temploma és parochiális háza is, a mely azóta ott soha föl nem is épülhetett.

Ismeretes, hogy Rákóczi seregében mennyi franczia tiszt szolgált s hogy különösen a mérnöki, műszaki és tűzérségi magasabb teendőket csak nem teljesen ők látták el. E tisztek közűl most egyik, bizonyára jeles hadi mérnök és erődítő nevével, *Berzon-Ville*-vel ismerkedünk meg. Szolnok várának monographusa bizonyára ép oly örömmel fogja ez adatot venni, mint a Rákóczi kor hadi viszonyainak speciális tanulmányozója.

Közli és jegyzetekkel kíséri

Dr. Szendrei János.

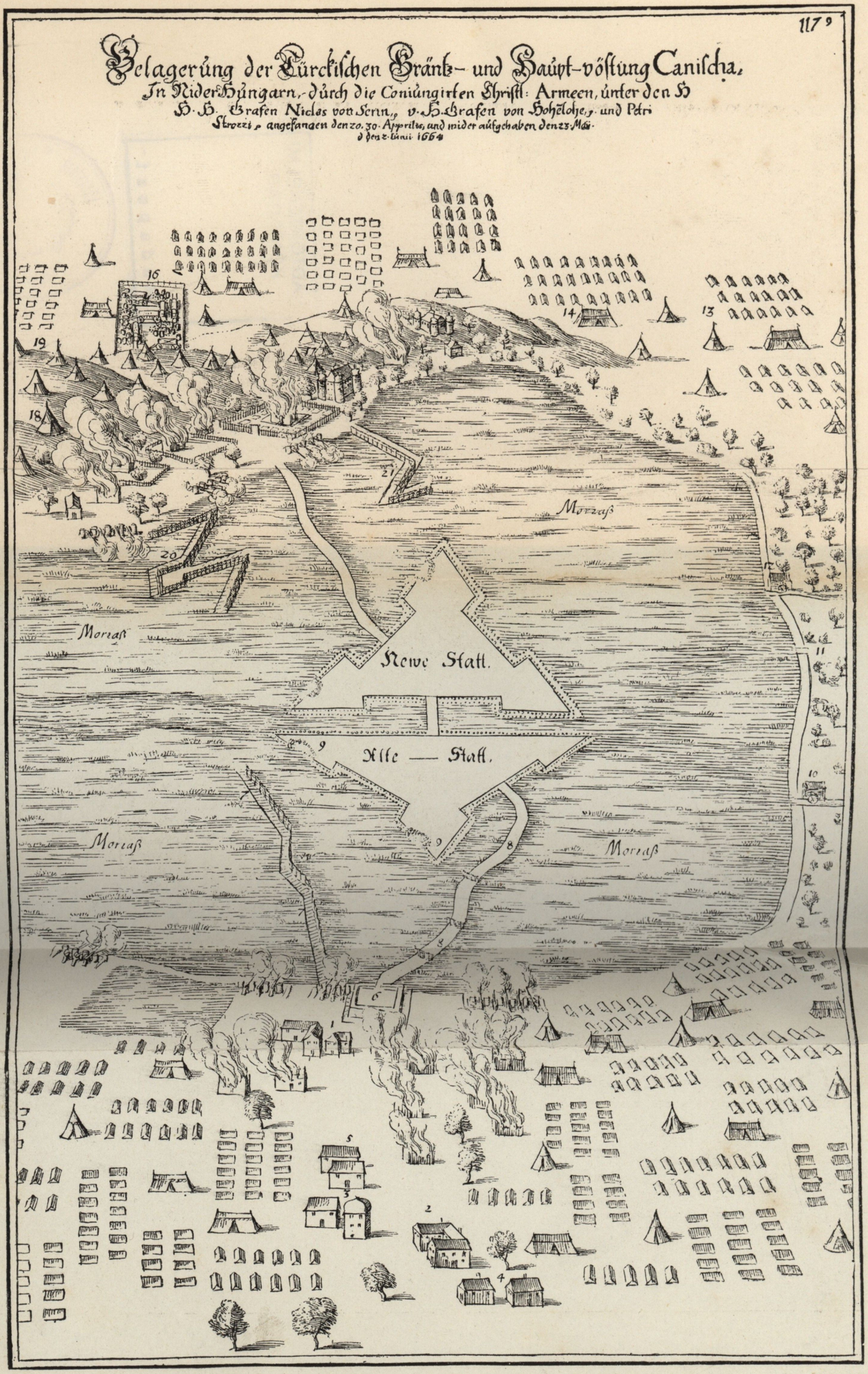

KANIZSA OSTROMA 1664-ben.

ADTÖRTÉNELMI
KÖNYVTÁR
Budapest-